DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil

1918-1985

Amir Hassanpour

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

avesta

Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil

Amir Hassanpour

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

avesta | KÜRT ARAŞTIRMALARI: 193 | 3
Nationalism and Language in Kurdistan 1918-1985
(Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil 1918-1985)
Amir Hassanpour
(Mellen Research University Press, San Fransisco, 1992)
İngilizceden Çevirenler
İbrahim Bingöl, Cemil Gündoğan

Editör: Abdullah Keskin
Kapak: Ahmet Naci Fırat
Tashih ve Mizanpaj: Avesta
Birinci Baskı: 2005, İstanbul
Baskı: Barış Matbaacılık

© Avesta-Amir Hassanpour, 1997
Tanıtım amacıyla yapılacak alıntılar dışında yazarının
ve yayınevinin izni olmadan çoğaltılamaz

AVESTA BASIN YAYIN
REKLAM TANITIM MÜZİK DAĞITIM LTD. ŞTİ.
Evliya Çelebi Mahallesi
Aybastı Sokak 48 / 4
BEYOĞLU / İSTANBUL
Tel: (0212) 251 44 80
243 89 74
Fax: (0212) 243 89 75

Ekinciler Caddesi
Nurlan Apt. Giriş Katı No: 2
OFİS / DİYARBAKIR
Tel-Fax: (0412) 222 64 91

ISBN: 975-8637-96-7

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Amir Hassanpour

KÜRDİSTAN'DA MİLLİYETÇİLİK VE DİL
(1918-1985)

İngilizceden Çevirenler
İbrahim Bingöl
Cemil Gündoğan

avesta | KÜRT ARAŞTIRMALARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

AMIR HASSANPOUR-1943 yılında Doğu Kürdistan'ın (İran Kürdistanı) Mahabad şehrinde doğdu. Tahran Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünü bitirdikten sonra bir süre Mahabad'da öğretmenlik yaptı. 1983 yılında yurtdışına çıktı. Kanada, Toronto Üniversitesi, Yakın ve Ortadoğu Uygarlıkları Bölümünde öğretim vermektedir. Medya araştırmaları, dil, tarih ve kültür konusunda araştırmalar yapmaktadır.

NOT: Bu kitabın 5. Bölümü "Kürt Diliyle İlgili Devlet Politikası: Statü Planlama Politikası", Cemil Gündoğan tarafından çevrilmiş ve 1997 yılında Avesta Yayınları arasında "*Kürt Diliyle İlgili Devlet Politikaları ve Dil Hakları*" adıyla yayımlanmıştır. Bu kitapta da aynı çeviri kullanılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

Tabloların listesi / 13
Şekillerin listesi / 16
Haritaların listesi / 19
Önsöz-Michael L. Chyet / 23
Önsöz / 27
Sunuş / Ladislav Zgusta
DİL, ULUS VE AZİNLIK STATÜSÜ / 37
Teşekkür / 53

BÖLÜM 1
KÜRTÇE KONUŞAN TOPLULUK KONUSUNDA
GENEL ENFORMASYON / 57
1.0.0 Kürtçe konuşulan bölge / 57
1.1.1 Büyük Kürdistan / 57
1.1.2 Türkiye'de Kürtçe konuşulan bölgeler / 59
1.1.3 Irak'ta Kürtçe konuşulan bölgeler / 59
1.1.4 İran'da Kürtçe konuşulan bölgeler / 64
1.1.5 Suriye'de Kürtçe konuşulan bölgeler / 68
1.1.6 SSCB'de Kürtçe konuşulan bölgeler / 68
1.1.7 Kürdistan'ın dışında Kürtçe konuşulan bölgeler / 68
1.2.0 Kürtçe konuşan nüfusun boyutu / 69
1.2.1 Türkiye'de Kürtçe konuşan nüfus / 72
1.2.2 Irak'ta Kürtçe Konuşan Nüfus / 73
1.2.3 İran'da Kürtçe konuşan nüfus / 74
1.2.4 Suriye'de Kürtçe konuşan nüfus / 76
1.2.5 SSCB'de Kürtçe konuşan nüfus / 76
1.3.0 Lehçeler / 77
1.3.1 Lehçe adları ve gruplandırma / 78
1.3.2 Lehçe nüfusu / 79
1.3.3 Sorani lehçe grubunun altlehçeleri / 80
1.3.4 Lehçelerin yerleşim alanı / 81
1.3.5 Kurmanci ile Sorani arasındaki temel dilbilimsel farklılıklar / 83
1.3.6 Karşılıklı anlaşılabilirlik / 85
1.3.7 Hewrami ve Dımılı lehçeleri / 85

BÖLÜM 2
METODOLOJİ / 87
2.1.0 Edebiyat eleştirisi / 87
2.1.1 Kürt dili ve milliyetçiliğiyle ilgili yapılan araştırmalar / 87
2.1.2 Dil standardizasyonu ile ilgili kuramlar / 91
2.1.2.0 Kuramsallaşmanın bugünkü durumu / 92
2.1.2.1 Haugen modeli / 92
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2.1.2.2 Kuram oluşturma ihtiyacı / 94
2.1.3 Seçilmiş kuramsal sorunlar / 94
2.1.4 Araştırma sorusu / 102
2.1.5 Bu çalışmanın kapsamı / 102
2.1.6 Araştırma tasarım tipi: Örnek olay incelenmesi / 102
2.1.7 Veri / 103
2.1.7.1 Belgeler / 104
2.1.7.2 Mülakatlar / 105
2.1.7.3 Katılımcının gözlemi / 105
2.1.8 Veri analizleri / 106
2.1.9 Çalışmanın önemi ve amacı / 107
2.1.10 Araştırmanın önündeki engeller / 108
2.1.11 Latinleştirme / 109
2.1.12 Terimler: Tanım ve göndermeler / 112
2.1.13 Sözlük / 114

BÖLÜM 3
STANDARDİZASYONUN TARİHSEL BAĞLAMI:
KÜRT ULUSUNUN ORTAYA ÇIKIŞI / 119
3.0.0 Kökenleri ve kadim tarihleri / 119
3.1.0 İslami fetihten sonra Kürdistan / 120
3.1.1 Kürt politik iktidarının yükselişi:
Beylikler, onbeşinci-onyedinci yüzyıllar / 122
3.1.2 Beylikler ve Osmanlı-Pers merkezileşme politikası / 124
3.1.3 Kürdistan'ın ilk bölünmesi, 1639 / 125
3.1.4 Onyedinci yüzyılda Kürt ulusal uyanışı
Feodal "milliyetçilik" / 127
3.1.5 Beyliklerin yıkılması / 130
3.1.6 Ulusal harekette yeni eğilimler / 131
3.1.7 Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kürdistan / 132
3.2.0 Kürdistan'ın ikinci bölünmesi, 1918 / 132
3.2.1 "Orta sınıf" milliyetçiliği / 133
3.2.2 Özet ve sonuçlar / 142

BÖLÜM 4
ÖN-STANDART AŞAMA: KÜRT EDEBİYAT LEHÇELERİ
ONBEŞİNCİ YÜZYILDAN 1917'YE / 145
4.1.0 Edebiyat lehçeleriyle ilgili temel veriler / 145
4.1.0 Hewrami edebiyat lehçesi / 148
4.2.0 Kurmanci edebiyat lehçesi / 149
4.2.1 Edebiyat üretimi ve "dil milliyetçiliği" / 150
4.2.2 Edebiyat lehçelerinin işlevleri:
Edebiyat, eğitim ve din / 151
4.2.3 Şairler: Kısıtlanmış sosyal geçmişleri / 153
4.2.4 Okur kitlesinin olmayışı / 156
4.2.5 Edebiyat biçimleri: Düzyazı ve şiir / 159
Bu kitap Rantey Kitap Arşivi - https://rantey.org

4.2.6 Himaye / 162
4.3.0 Onyedinci yüzyılda edebi Kurmanci lehçelerinin gelişmesi / 165
4.3.1 Kürt dilinin statüsü / 165
4.3.1.1 Kürtçenin düşük statüsü / 166
4.3.1.2 Tali konumda bulunan bir dilin statü planlaması / 167
4.3.2 Kürt dili koleksiyonu / 169
4.3.2.1 Bünyesel planlamanın sapkınlığı / 169
4.3.2.2 Anadilde eğitime doğru / 172
4.3.3 Kürtçenin geliştirilmesine muhalefet / 174
4.4.0 Edebi Sorani lehçesi / 175
4.5.0 Edebi Sorani lehçesinin geliştirilmesi:
Hacî Qadirî Koyî (1817-1897) / 176
4.5.1 Kürtçenin statüsü / 176
4.5.2 Azgelişmişliğin nedenleri / 177
4.5.3 Kürt dilinin geliştirilmesi / 178
4.6.0 Dil planlamada "kılıç" ve "kalem" / 181
4.7.0 Tartışma: Ön-standart edebiyat dilleri / 182
4.8.0 Özet ve sonuç / 184

BÖLÜM 5
KÜRT DİLİYLE İLGİLİ DEVLET POLİTİKASI:
STATÜ PLANLAMA POLİTİKASI /187
5.1.0 Irak'ın politikası, 1918-1985 / 189
5.1.1 İngiliz işgali ve Manda dönemi, 1918-1932 / 190
5.1.2 Kürt dilini teşvik politikası, 1918-1926 / 190
5.1.3 Kürt dilini kısıtlama politikası, 1926-1932 / 195
5.1.4 Kürt dilinin statüsüyle ilgili yasalar / 196
5.1.5 Yerel diller yasası metni / 205
5.1.6 Yerel diller yasasının Kürt eleştirisi / 207
5.1.7 İngiliz Manda politikasının sonuçları / 209
5.1.8 Monarşi, 1932-1958 / 210
5.1.9 Cumhuriyet Irak'ı / 211
5.2.0 İran'ın politikası / 220
5.2.1 Pehlevi Hanedanlığı, 1925-1979 / 220
5.2.2 İran İslam Cumhuriyeti / 226
5.3.0 Türkiye'nin politikası / 229
5.4.0 Suriye'nin dil politikası / 237
5.5.0 SSCB'nin politikası / 243
5.6.0 Dil hakları ve "dilkırım" / 248
5.7.0 Sonuç / 253

BÖLÜM 6
BİR LEHÇE TABANI SEÇİMİ / 255
6.1.0 Kurdistan 1898'den 1918'e / 255
6.2.0 Irak: Britanya işgali ve Mandası, 1918-32 / 256
6.2.1 Irak Monarşisi, 1932-58 / 260
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

6.2.2 Irak Cumhuriyeti, 1958-85 / 260
6.3.0 İran'da lehçe tabanı, 1921-85 / 266
6.4.0 Suriye'de lehçe tabanı / 267
6.5.0 SSCB'de lehçe tabanı / 268
6.6.0 Kürt diasporasında lehçe tabanı / 268
6.7.0 Lehçelerin birleşmesi / 269
6.8.0. Sonuç / 271

BÖLÜM 7
İŞLEVİN GELİŞTİRİLMESİ / 273

ALTBÖLÜM 7.1
MATBAA: DİLİN KİTLE İLETİŞİM ARACI OLARAK KULLANIMI / 275
7.1.1 Osmanlı İmparatorluğu'nda basım / 276
7.1.2 Irak'ta basım / 277
7.1.3 İran'da Kürtçe basım / 288
7.1.4 Türkiye'de matbaacılık / 290
7.1.5 Modern teknoloji ve politik engeller / 291
7.1.6 Basımın örgütlenmesi / 292
7.1.7 Basım ve standardizasyon / 293

ALTBÖLÜM 7.2
KİTAP YAYINCILIĞI / 297
7.2.1 Başlangıç: Osmanlı İmparatorluğu / 297
7.2.2 Irak'ta kitap yayıncılığı / 301
7.2.2.1 Başlık sayısı / 302
7.2.2.2 Nüsha sayısı / 302
7.2.2.3 Sayfa sayısı: Broşür ve kitaplar / 306
7.2.2.4 Kitap ve dil standardizasyonu / 307
7.2.2.5 Kürtçe kitap yayınının önündeki sosyal ve ekonomik engeller / 312
7.2.2.6 Yazarlar / 318
7.2.2.7 Dağıtım / 320
7.2.2.8 Finansal engeller / 322
7.2.2.9 Politik engeller / 324
7.2.2.10 Kitap piyasası, kaçakçılık ve kopyalama / 326
7.2.2.11 Kütüphaneler / 327
7.2.3 İran'da Kürt kitap yayıncılığı / 330
7.2.4 Türkiye'de kitap yayıncılığı / 334
7.2.5 Suriye'de kitap yayıncılığı / 335
7.2.6 Sovyetler Birliği'nde kitap yayıncılığı / 335
7.2.7 Diasporada yayıncılık / 341
7.2.8 Kürt kitap üretimine karşılaştırmalı bir bakış / 342

ALTBÖLÜM 7.3
GAZETECİLİK / 345
7.3.1 Basın: Kürt milliyetçiliğinin organı / 345
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

7.3.2 Kürt gazeteciliğinin ana özellikleri / 366
7.3.2.1 Ticarileşme sorunu / 366
7.3.2.2 Dağıtım sorunu / 369
7.3.2.3 Üretim sorunları / 370
7.3.2.4 Yayımlanma sıklığı: Günlük gazetelerin yokluğu / 370
7.3.2.5 Dolaşım / 373
7.3.2.6 Yayın yeri / 374
7.3.2.7 Süre ve sayı adedi / 376
7.3.2.8 Profesyonelleşme ve uzmanlaşma / 382
7.3.2.9 Sansür, yasaklama ve basın özgürlüğü / 385
7.3.2.10 Sahiplik / 388
7.3.3 Irak ve İran'da gizli basın / 393
7.3.4 Siyasi göçmen basın / 401
7.3.5 Gazetecililik ve Kürtçe standardizasyonu / 403
7.3.5.1 Lehçeler: Soraninin egemenliği / 404
7.3.5.2 İkidilli ve tekdilli gazetecilik / 406
7.3.5.3 Alfabe: Arap yazısının egemenliği / 407
7.3.5.4 İçerik: Uzmanlaşma ve farklılaşma / 409
7.3.5.5 Gazetecilik ve düzyazı / 409
7.3.5.6 Sonuç / 409

ALTBÖLÜM 7.4
RADYO YAYINCILIĞI / 411
7.4.1 Kürtçe radyo yayıncılığı
Kökenleri: İkinci Dünya Savaşı, 1939-45 / 412
7.4.2 1945-85'te Irak'ta Kürtçe radyo yayını / 414
7.4.3 İran'da Kürtçe radyo yayını / 416
7.4.3.1 1950'lerin radyo savaşları / 418
7.4.3.2 İslam Cumhuriyeti / 425
7.4.4 Türkiye'nin yayın politikası / 427
7.4.5 SSCB'de Kürtçe yayın / 427
7.4.6 Gizli yayınlar / 429
7.4.7 Kürt diasporası / 432
7.4.8 1983'te Kürtçe radyo yayınları / 433
7.4.9 Televizyon yayınları / 433
7.4.10 Radyo yayıncılığı ve standardizasyon / 434
7.4.10.1 Bakım ve itibar işlevleri / 435
7.4.10.2 Radyo ve tv yayıncılığında lehçe kullanımı / 438
7.4.10.3 Sözlük geliştirme / 439
7.4.10.4 Arıtma / 440
7.4.10.5 Halkın anlayacağı hale getirme ve birleşme / 441

ALTBÖLÜM 7.5
EĞİTİM / 443
7.5.1 Irak'ta Kürt dilinde eğitim / 444
7.5.1.0 Mandâ Dönemi: 1920-32 / 444
Üretim Politikası Arşivi - https://rantey.org

7.5.1.1 Konuşma dili olarak Kürtçe / 444
7.5.1.2 Milliyetçilik ve anadilde eğitim / 447
7.5.1.3 Kürtçe eğitimin Araplaştırılması / 452
7.5.1.4. Kürtçe eğitimin kapsamı / 455
7.5.2 1932-58, Monarşi döneminde Kürtçe eğitim / 456
7.5.3 Irak Cumhuriyetinde Kürtçe eğitim / 458
7.5.3.1 1958-61 dönemi / 458
7.5.3.2 1961-74 dönemi / 460
7.5.3.3 Eğitim sisteminin Araplaştırılması, 1972-85 / 463
7.5.3.4 Kürt denetimindeki bölgelerde eğitim / 466
7.5.4 Ders kitapları sorunu / 468
7.5.5 Ders kitapları ve kodlama / 474
7.5.5.1 İmla / 474
7.5.5.2 Kelime hazinesi / 474
7.5.5.3 Düzyazının gelişmesi / 477
7.5.6 İran'da eğitim / 477
7.5.7 Suriye, SSCB ve diaspora / 480
7.5.8 Sonuçlar / 481

ALTBÖLÜM 7. 6
İDARİ İŞLEV / 483

ALTBÖLÜM 7.7
BİLİM, SİNEMA, TİYATRO VE PİKAPLAR / 491
7.7.1 Sinema / 493
7.7.2 Tiyatro / 495
7.7.3 Plaklar ve VCR'ler (video kayıt cihazları) / 498
Bölüm 7'nin sonuçları / 500

BÖLÜM 8
BİÇİMİN KODLANMASI
BÜNYESEL PLANLAMAYA YÖNELİK MÜCADELE / 503

ALTBÖLÜM 8.1
FONOLOJİ (SESBİLİM) / 505
8.1.1 Sulemani fonolojisinin Mukriyanileştirilmesi / 507
8.1.2 Sulemani fonolojisinin arıtılması / 510

ALTBÖLÜM 8.2
İMLA / 513
8.2.1 Alfabe / 513
8.2.1.1 Alfabenin fonetikleştirilmesi / 514
8.2.1.2 Fonetiğin alanı / 523
8.2.1.3 Alfabenin arılaştırılması / 525
8.2.2 İmlanın kodlanması / 526
8.2.3 Kürt alfabesinin Latinleştirilmesi / 529
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

8.2.4 Noktalama işaretleri ve paragraf / 538
8.2.5 Yazım, standardizasyon ve birleşme / 538
8.2.6 Yazım reformunun önündeki politik engeller / 540

ALTBÖLÜM 8.3
MORFOLOJİ / 547
8.3.1 Soranide norm çatışması / 547
8.3.2 Arıtmacılık / 553

ALTBÖLÜM 8.4
KELİME HAZİNESİ / 557
8.4.1 Sözlük çalışmalarının modernleştirilmesi / 557
8.4.2 Sözlük arıtılması / 563
8.4.2.1 Kurdî Petî (Katıksız Kürtçe) Hareketi / 564
8.4.2.2 Arıtmacılıkta eğilimler / 567
8.4.3 Arıtmacı hareketin başarısı / 572
8.4.4 Sözlük ve kodlama / 573
8.4.5 Irak'ta sözlük çalışmaları / 578
8.4.6 İran'da sözlük çalışmaları / 591
8.4.7 Türkiye'de sözlük çalışmaları / 595
8.4.8 SSCB'de sözlük çalışmaları / 595
8.4.9 Yabancı sözlük çalışmaları / 596
8.4.10 Sonuç / 598

ALTBÖLÜM 8.5
GRAMERİN KODLANMASI / 601

ALTBÖLÜM 8.6
EDEBİYAT BİÇİMLERİ: DÜZYAZI, ŞİİR VE TÜRLER / 605
8.6.1 Kurmaca olmayan düzyazı / 605
8.6.2 Kurmaca düzyazı / 607
8.6.3 Düzyazı ile şiirin çatışması / 608
8.6.4 Şiirin yeni kodlanması / 610
8.6.5 Edebiyat gelişiminde nicelik ve nitelik / 611
Bölüm 8 Sonuçlar / 612

BÖLÜM 9
SORANİ NORMUN KABULÜ / 617

BÖLÜM 10
STANDARDİZASYONUN SOSYAL BAĞLAMI / 621
10.1.0 Kentleşme ve standardizasyon / 621
10.2. 0 Okur-yazarlık ve bir okur kitlesinin oluşturulması / 625
10.3.0 Dil planlamasının örgütlenmesi / 630
10.3.1 Bireylerin katkısı / 630
10.3.2 Grup çabaları / 631
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

10.3.3 Bir dil akademisine yönelik verilen mücadele / 633
10.3.4 Kürt Bilimler Akademisi / 634
10.3.5 Akademinin etkisi / 637
10.3.6 Kürt diasporası / 638

BÖLÜM 11
ÖZET, BULGULAR VE SONUÇ / 643

BİBLİYOGRAFYA / 663

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TABLOLARIN LİSTESİ

Tablo 1. Kürt nüfusuna ilişkin ılımlı tahminler / 71
Tablo 2. Kürt milliyetçileri tarafından 1970-77 yılları arasında Kürt nüfusuna ilişkin tahmin / 71
Tablo 3. Kürt nüfusu yüzdesine ilişkin tahminler / 72
Tablo 4. 1935-65 yıllarında, anadile göre Türkiye nüfusu / 72
Tablo 5. 1957'de Irak'ın "özgün dillerine" ilişkin resmi nüfus rakamları / 73
Tablo 6. 1947'de Irak'ın kuzey livalarındaki Kürt nüfus yüzdesi / 74
Tablo 7. Anadile göre İran nüfusu / 75
Tablo 8. SSCB'de Kürtlerin nüfusu, kullandıkları dil / 77
Tablo 9. Lehçe grupları için bazı alternatif adlar / 79
Tablo 10. Irak'ta Kürt lehçeye göre nüfus / 80
Tablo 11. Arapçaya dayalı alfabelerin Latinleştirilmesi / 110
Tablo 12. 1917'ye kadar şairler ve lehçeleri / 146
Tablo 13. Şairlerin sosyal geçmişleri / 154
Tablo 14. 1901'de Süleymaniye'deki medreseler / 158
Tablo 15. 1898'de Bitlis, Diyarbakır ve Musul vilayetlerinin Kürt kentlerindeki okullar ve öğrenci sayısı / 160
Tablo 16. Türkiye'de Kürtçe konuşanların sayısıyla ilgili nüfus sayım rakamları / 235
Tablo 17. 1918-85 yıllarında Kürtlerin inkar edilen dil hakları / 250
Tablo 18. Irak'taki Kürt matbaalar / 285
Tablo 19. 1920-77 yıllarında Irak'taki Kürt kitaplarının basım yeri / 287
Tablo 20. 1920-85 yıllarında Irak'ta basılan Kürt kitapları / 303
Tablo 21. 1920-85 yıllarında Irak'ta başlık sayısı ve Kürt kitaplarının ortalama yıllık çıktısı / 306
Tablo 22. 1920-77 yıllarında sayfa sayısına göre Irak'taki Kürt kitapları / 308
Tablo 23. 1920-77 yıllarında konuya göre Irak'taki Kürt kitapları / 310
Tablo 24. 1960-75 yıllarında Irak hükümetinin yayımladığı Kürt kitapları / 317
Tablo 25. 1957-58 yıllarında 10 dan fazla Kürt kitap / 329

Ücretsiz Elektronik Kitap

bulunduran Irak halk kütüphaneleri
Tablo 26. 1976-77 yıllarında otonomi bölgesindeki halk kütüphaneleri / 330
Tablo 27. SSCB'de 1921-80 yıllarında Kürt kitapları: Başlık sayısı / 339
Tablo 28. SSCB'de 1921-60 yıllarında Kürt kitapları: Konuya göre başlık sayısı /340
Tablo 29. 1920-85 yıllarında bin kişi başına düşen Kürt kitap sayısı / 342
Tablo 30. 1898-1985 yıllarında Kürt gazeteciliğinin seçilmiş özellikleri / 349
Tablo 31. Kürt dergilerin sıklığı / 373
Tablo 32. Irak'taki Kürt basınının dolaşımı / 373
Tablo 33. 1898-1985 yıllarında ülkelere göre Kürt dergi başlık sayısı / 374
Tablo 34. 1985'te 100 bin kişi başına düşen Kürt dergi sayısı / 375
Tablo 35. Irak'ta Kürt dergilerinin yayın yeri / 376
Tablo 36. 1898-1985 yıllarında Kürt süreli yayınlarının süresi / 376
Tablo 37. Kürt süreli yayınların sayı adedi / 382
Tablo 38. Belli başlı Kürt gazetecilerin meslekleri / 386
Tablo 39. Irak'ta politik açıdan önemli dönemlerde piyasaya çıkan ortalama dergi başlığı ve sayısı / 388
Tablo 40. 1918-85 yıllarında gazetecilikte Kürt lehçelerinin kullanımı / 404
Tablo 41. Kürt gazeteciliğinde kullanılan dillerin sayısı / 406
Tablo 42. Alfabe ve ülkeye göre süreli yayınların sayısı / 407
Tablo 43. Bağdat Radyosunun Kürtçe bölümünün 1945-84 yıllarındaki günlük yayın saatleri / 414
Tablo 44. 1959'da İran'da Kürtçe radyo yayıncılığı / 420
Tablo 45. İran hükümetinin radyo yayıncılığında Kürtçe lehçelerinin kullanımı / 423
Tablo 46. 1959-83 yıllarında İran'da günlük Kürtçe radyo saatleri / 426
Tablo 47. Kürt dilinde gizli radyo yayınları / 432
Tablo 48. 1960-79 yıllarında bin sakin başına düşen radyo alıcıların sayısı / 433
Tablo 49. İlk radyo yayını ve Kürtçe lehçeleri / 438
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi

Tablo 50. 1938-60 yıllarında bin sakin başına düşen radyo cihazlarının dağıtımı / 442
Tablo 51. 1923-30 yıllarında Irak'taki Kürt okullarının sayısı ve oranı / 451
Tablo 52. 1928'de Irak Kürdistanı'ndaki ilkokullarda Arapça ve Kürtçenin öğretilmesi / 456
Tablo 53. 1975'te Kerkük okullarında (el-Ta'mim) eğitim aracı / 465
Tablo 54. Sulemani altlehçesinin fonetik sistemi / 506
Tablo 55. Arap alfabesi / 515
Tablo 56. Kürtçenin (Kurmanci) üç alfabesi / 537
Tablo 57. 1924-73 yıllarında Sorani Kürtçesindeki kelime hazinesinin arıtılması / 554
Tablo 58. 1682-1985 yıllarında Kürt sözlükçülüğünün bazı özellikleri / 574
Tablo 59. 1920-1977 yıllarında Irak Kürt kitaplarında düzyazı ve şiir / 608
Tablo 60. Irak ve İran'ın Sorani ve Kurmanci konuşan kentleri / 624
Tablo 61. 1927'de Türkiye'nin seçilmiş Kürt illerinde okur-yazarlık (her yaştan) / 625
Tablo 62. 1956-76 yıllarında İran'da Saqız ve Mahabad bölgelerindeki okur-yazar nüfusun (15 yaş ve üzeri) yüzdesi / 626
Tablo 63. 1947'de Süleymaniye'nin iki kazasında okur-yazar nüfus (15 yaş ve üzeri) / 627
Tablo 64. 1947-79 yıllarında Erbil ve Süleymaniye yönetim sahalarında ortaöğretim öğrenci ve öğretmenlerin sayısı / 629
Tablo 65. Ön-standart ve standart Kürtçenin ana özellikleri / 644

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Şekil 1. Kürt milliyetçiliğinin gelişmesinde bir dönüm noktası olan *Diyarî bo Lawekanî Kurd*'un baş sayfa ile bölüm sayfaları / 139

Şekil 2. Genel Eğitim Müdürlüğü'nün yayımladığı İran'da Kürtçe ve Türkçe konuşulan bölgelerde Farsça dışındaki dillerin kullanımını yasaklayan genelgenin metni / 222

Şekil 3. *Hetaw* dergisinin Arapçaya dayalı Kürt alfabesinin harfleri üzerinde fonetik işaretlerinin basımıyla ilgili sorunları gösteren sayfaları / 294

Şekil 4. Xanî'nin 1919'da İstanbul'da yayımlanmış *Mem û Zîn*'in ilk baskısının baş sayfası / 299

Şekil 5. Irak'ta yayımlanmış ilk Kürt kitaplarından biri olan *Te'lîmî Taqim* (Müfreze Talimi) / 314

Şekil 6. Suriye'de yayımlanmış ilk Kürt kitabı, *Xunçey Beharistan* (1925) / 337

Şekil 7. 1898'de yayımlanmış ilk Kürt gazetesi *Kurdistan*'ın ilk sayfası / 346

Şekil 8. 1920'lerin sonlarında ve 1930'ların başlarında Irak'ın Rewandız kentinde yayımlanmış gazete, *Zarî Kirmancî* / 347

Şekil 9. 1925'te Bağdat'ta yayımlanmış dergi, *Diyarî Kurdistan* / 371

Şekil 10. 1908'de İstanbul'da yayımlanmış ikidilli Kürtçe-Türkçe gazete, *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* / 377

Şekil 11. 1914'te Bağdat'ta yayımlanmış gazete, *Bangî Kurd* / 378

Şekil 12. 1932-35 ve 1941-43 yıllarında Suriye'nin Şam kentinde yayımlanmış Kürtçe gazete, *Hawar* / 379

Şekil 13. 1946'da kurulan Kürt Cumhuriyeti'nin resmi gazetesi, *Kurdistan* / 380

Şekil 14. Türkiye Cumhuriyeti'nde yayımlanmış birkaç dergiden biri olan *Rizgarî*'nin baş sayfası / 381

Şekil 15. Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Komünist Partisi'nin Kürtçe yayın organı, *R'ya*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kanley.org

T'eze / 383
Şekil 16. Irak Kürdistanı'nda yayımlanmış en kalıcı gazetelerden biri, *Jîn* / 384
Şekil 17. 1979'da İran'da Pehlevi Hanedanlığının çöküşünden hemen sonra yayımlanmış çok sayıdaki dergilerden biri, *Hîwa* / 389
Şekil 18. İran'da İsmail Ağa Simko'nun asi idaresinin yayın organının (*Rojî*) yöneticilerin adlarının bulunduğu sayfa / 390
Şekil 19. Irak'ta Şeyh Mahmud'un özerk hükümeti tarafından yayımlanmış dergileri, *Umêdî Istiqlal* ve *Bangî Heq* / 391
Şekil 20. 1946'da kurulan Kürt Cumhuriyeti'nin yayımlamış olduğu dergiler, *Kurdistan* ve *Hawarî Nîştman* / 392
Şekil 21. 1943'te İran'da "Komely JK"nin gizlice yayımlamış olduğu önemli edebi ve politik dergi, *Nîştman* / 395
Şekil 22. Irak Kürdistanı'nda 1961-75 otonomi hareketinin önderliği tarafından yayımlanmış dergiler, *Kadir* ve *Dengî Kurdistan* / 396
Şekil 23. Irak Kürt Demokrat Partisi'nin etkili politik yayın organı, *Xebat* / 397
Şekil 24. Irak'ta Kürdistan Yurtseverler Birliği'nin yayın organı, *Rêbazî Nô* / 98
Şekil 25. Birleşik Devletler'de yayımlanmış Kürtçe-Arapça dergi, *Zagros* / 405
Şekil 26. 1963'te Irak Kürdistanı'nda gizli Kürt radyo istasyonunun yayın organı *Dengî Kurdistan* / 430
Şekil 27. Irak'ta yayımlanmış ilköğretim Kürtçe ders kitapları Doğa Bilimleri (1929) ve Kürtçe Okuma (1954) / 469
Şekil 28. Baldar'ın Irak'ta 1951'de yayımlanan ABC kitabında reformdan geçirilmiş Arap alfabesi / 521
Şekil 29. Baldar'ın ABC kitabının 1960 baskısında reformdan geçirilmiş Arap alfabesi / 522
Şekil 30. İran'da Komele tarafından yayımlanmış ABC ders kitabındaki Kürt alfabesi / 530
Şekil 31. İran'da Kürt Demokrat Partisi tarafından yayımlanmış ABC ders kitabında Kürt alfabesi / 531
Şekil 32. Bozarslan'ın 1970'lerde Türkiye'de ilk kez
Ücretsiz PDF Kitap Dosyası

yayımladığı ve hükümetin yasakladığı ABC kitabı / 532
Şekil 33. 1929'da Irak'ta yayımlanmış Kürt alfabesi / 542
Şekil 34. Abdul-Hassan'ın 1886'da Tahran'da yayımladığı Kürtçe-Farsça küçük sözlük / 581
Şekil 35. İki adet tekdilli Kürtçe sözlük, *Ferhengî Xal* (Khal 1960) ve *Qamûsî Kurdî* (Zabihi 1977) / 582
Şekil 36. İki adet ikidilli Kürtçe-Arapça sözlük, *Ferhengî Mahabad* (Mukriyani 1961) ve *Esterê Geşe* (Nizamaddin 1977) / 583
Şekil 37. İki terminoloji sözlüğü, *Ferhengî Kiştûkal* (tarım) ve *Ferhengî Zaniyarî* (genel bilim) / 589
Şekil 38. Resimli bilim sözlüğü, Arapça-İngilizce-Kürtçe, Ghrarib (1975) / 590
Şekil 39. Ermenistan SSC'nin Erivan kentinde yayımlanmış Ermenice-Kürtçe sözlük, (Siabandov 1957) / 592
Şekil 40. SSCB'de yayımlanmış ilk (Sorani) Kürtçe-Rusça sözlük, (Kurdoev&Usupova 1983 / 593
Şekil 41. Kurdoev'in 1960'ta Moskova'da yayımlanmış Kürtçe-Rusça sözlüğü / 594
Şekil 42. Wahby ve Edmonds (1966)'un Kürtçe-İngilizce sözlüğü / 597

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita 1. Kürtçe konuşulan bölge (Büyük Kürdistan) / 58
Harita 2. Türkiye'de Kürtçe ve diğer anadillerin konuşulduğu bölgeler (1966) / 60
Harita 3. Irak'ta Kürtçe konuşulan bölgeler / 61
Harita 4. Irak'ın idari haritası (1947) / 62
Harita 5. Kürt "otonomi bölgesi" (1975'ten beri) / 63
Harita 6. İran'da Kürtçe konuşulan bölgeler / 65
Harita 7. Suriye'de Kürtçe konuşulan bölgeler / 66
Harita 8. Sovyet Transkafkasya'da Kürtçe konuşulan bölgeler / 67
Harita 9. Başlıca lehçe grupları / 82
Harita 10. Başlıca Kürt beylikleri (onyedinci yüzyıldan 1860'lara) / 121
Harita 11. 1660'ta Osmanlı-İran sınırı / 126
Harita 12. Irak Kürdistanı'nın Araplaştırılması / 218
Harita 13. Suriye'de Kürtçe konuşulan bölgelerin Araplaştırılması (1960'lar ila 1970'ler) / 241
Harita 14. Sorani lehçesi içinde ana bölünmeler / 548

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sine (Senendec) halkına

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Önsöz

Bu yapıtta, Kürt edebiyat tarihi, en eski kaynaklarından, yani Feqîyê Teyran (yaklaşık 1590-1660, Kurmanci), Ehmedê Xanî (1650-1706 Kurmanci) ve Hacî Qadirî Koyî (1817-1897, Sorani) gibi ustaların şiirlerinden yirminci yüzyıla dek onun eğitim ve gazetecilik dahil işlevsel gelişmesi ve yazım standardizasyonuyla birlikte izleniyor. Kendisini lehçesi Soraninin Mukri altlehçesiyle sınırlamayan Hassanpour tüm tabloyu gözönünde tutarak her Kürt lehçesinin Kürt dili ve edebiyatının zenginleşmesine nasıl katkıda bulunduğunu irdeliyor. Daha önce birçok yerli araştırmacının yaptığı gibi Kürtçenin Sorani ve Kurmanci lehçelerindeki farklılıkları yadsımak, en aza indirgemek ya da bir lehçenin öbürünün yerini almasını savunmak yerine gerçekçi bir sonuca vararak Kürtçenin, örneklemek gerekirse, Arnavutça, Ermenice ve Norveççe gibi iki-standartlı bir dil olduğunu saptıyor.

Hassanpour yaklaşımında iç açıcı bir yansızlık sergiliyor. İkinci bölümde değindiği "araştırma önyargısı" suçlamaları kendisine yöneltilemez. Anadili olan ve en gelişmiş edebiyat

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lehçesi özelliği bulunan Soraniye ve Kürtlerin yaklaşık %75'inin dili olan Kurmanciye verdiği önemde dengeyi korurken, Hewrami ve Zaza (Dımılı) lehçelerinden de söz ediyor. Hassanpour'un elindeki malzemeye olan hakimiyeti çalışmanın bütününde kendini hissettiriyor. Eldeki kaynak malzemenin büyük bir kısmı Farsça, Türkçe, Arapça, Rusça ve de Kürtçe lehçelerinden birinde olduğundan verdiği bilginin büyük bölümü İngilizcede ilk kez görülüyor. Hassanpour'un sonuçlara varmada uyguladığı bilimsel yaklaşım sıklıkla kullandığı istatistiklere dayalı belgesel malzemede kendini gösteriyor; bugüne dek okura ulaşmamış istatistiksel cetvel ve tablolar sunuyor. Kaynakçası da oldukça kapsamlı.

Bu çalışmanın önemli bir katkısı da dil eşitsizliğine yönelik bir bilincin yeterince gelişmemesine ve dil hakları evrensel bildirgesinin olmayışını vurgulaması. Dil ölümü ve dilkırım gibi eski olgulardan başka, az kullanılan "yok olma tehlikesindeki dil" kavramına da gereken önem verilmiş. *Welsh and Other Dying Languages of Europe* (Gal Dili ve Avrupa'nın Ölmekte Olan Diğer Dilleri) adlı sosyolengüistik çalışmasında (1977) Max Adler şu gözlemde bulunuyor: "...dil, ulusallığın o denli güçlü bir simgesidir ki kullanılmasının resmen yasaklanması bile çoğu kez yaşamasının ana nedenidir."

Hassanpour; Türk, Suriye, İran ve Irak yönetimlerinin yok etme çabalarına karşın Kürt dilinin varlığını sürdürmesini açıklarken bu enfes parçayı alıntılıyor; Kürtçe üzerine çalışmaya girişenlerin bu dilin tehlike konumunda olan dil statüsünde bulunduğunun bilincinde olmalarının ne kadar önemli olduğunu vurguluyor.

Dördüncü bölümde, gelişen bir dil ile tehlikede olan bir dili nelerin ayırdığı sorusuna geniş yer verilmiş. Bu bağlamda dilin kullanılması (kalem) ile politik güç (kılıç) arasındaki ilişki anlatılıyor. Bir dilin standartlaşması Kürtlerin henüz erişmemiş olduğu bir tür politik varoluşu öngörür. Dilde genel olarak kabul görülmüş bir kelime hazinesini kullanan bir eğitim sistemini destekleyen bir devlet kabulü ve edebi üretimi talep eden bir okur kitlesi İngilizce konuşanların kabul ettik-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

leri şeylerdir. Ancak, bazı Irak ve Sovyet Kürtleri dışındakiler için bunlar erişilememiş düşler olarak kalıyor. Türkiye'nin 1991'de Kürt dili üstündeki yasağı kaldırışının kalem ve kılıç arasındaki ince bağı sonunda nasıl etkileyeceğini görmek ilginç olacak.

Thomas Philipp, *MESA Bulletin*'de çıkan (cilt 18, No. 2, Aralık 1984, s. 182-3) Ferhad İbrahim'in *Die Kurdische Nationalbewegung im Irak* (1983) (Irak'ta Kürt Ulusal Hareketi) adlı eserine yönelik eleştirisinde, şu yorumu getiriyor: "Kürt ulusal hareketi üstüne yazılmış 800 sayfada mesela Kürtçenin edebiyat dili olarak rolü ya da Kürt okul-eğitim sisteminin gelişimi veya Kürtlerin kendi tarihlerini algılayışları ve kültürel bilinçlenmeleriyle ilgili hemen hemen hiçbir şey öğrenmiyoruz." Hassanpour anıtsal çalışmasının ikinci bölümünde "bu, Kürt ulusal yapılanmasının dilsel yönünü ele alan ilk çalışmadır" diye belirtiyor. T. Philipp herhalde saptamış olduğu bu açığın kapatılmış olduğunu öğrenirse mutlu olacaktır.

Bu kitabın odak noktası olan dilbilimsel gelişmeler her aşamada gerçek tarihsel çerçevelerine oturtuluyor. Başkan Bush'un "Çöl Fırtınası Harekâtı"ndan sonra Kürtlere gösterilen artan oranda ilgi gözönünde bulundurulduğunda Irak'ta baştan beri Kürtlere dayatılmış ikincil role ışık tutan eğitimin gelişmesine ayrılan bölümler konuyla doğrudan ilgilidir. İngiliz Manda yönetiminin ve Milletler Cemiyeti'nin Irak devletinin kurulmasında oynadıkları rol, Kürtlerin ve bölgedeki diğer azınlıkların yazgısına gösterdikleri içtenliksiz ilgi şimdi biçilmekte olan çatışma tohumlarını ekti.

Hassanpour bu durumun ne denli rezil olduğunu göstermek için özel bir çaba harcamıyor; dönemin raporları ve yazışmalarından sıkça yaptığı alıntılarla durumu betimlemesi durumun ne kadar lanetleyici olduğunu anlatmaya yeter de artar bile.

Kürtlerle ilgili İngilizce olarak görece pek eser yoktur. Elinizdeki bu kitap Kürtlerle ilgili yazılmış eserlere hem hoş bir katkı hem de mevcut materyalin ustaca yapılmış bir sentezini oluşturuyor. Kürdolog olmayı hedefleyenlerin yanı sıra İran,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Irak ve Türkiye'de olanları daha iyi anlamak isteyen herkesin okuması gereken bir kitap.

Michael L. Chyet
M.C.
Kaliforniya Üniversitesi
Berkeley

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Önsöz

1991'de Doğu Avrupa ve SSCB'nin dağılmasının ardından bir düzineden fazla ulus-devletin ortaya çıkması dünya siyasi haritasını çarpıcı bir biçimde değiştirdi. Bu dönüşüm hernekadar karmaşık ve onlarca yılın ideolojik, politik, toplumsal ve ekonomik çatışmasıyla biçimlenmiş de olsa, milliyetçilik ve dilin, özellikle SSCB'nin ve Yugoslavya'nın dağılmasında güçlü bir rol oynadıkları açıktır.

Dünyadaki eş çarpıcılıkta ama karşıt bir gelişim ise Batı Avrupa'nın ve daha dar kapsamlı ölçekte Kuzey Amerika'nın bütünleşme sürecidir. Para gibi ulusal simgelerin kaldırılmasını da içeren bu ekonomik bütünleşme yönelişi tam hız yol alırken, ortaya çıkmakta olan bu imparatorluklarda oluşan merkezkaç hareket de kolayca görülebilir. İngiltere'deki İrlanda halkını, Fransa'daki Korsikalıları, Belçika'daki Flamanları, Kanada'nın yerli halklarını ve Quebec'i güçlü bir milliyetçilik dalgası sarmaktadır. Dünyanın diğer bölgelerinde ise -Latin Amerika'nın ve Avustralya'nın yerli halklarından Hindistan'ın Tamillerine ve Ortadoğu'nun Kürtlerine kadar- onlarca yıldır bağımsızlık savaşımı tüm sertliğiyle sürmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Günümüzün birbirleriyle çelişen yönelişleri olan ulus-devletlerin bütünleşmesi ve çok-uluslu devletlerin çözülmesi yeni bir şey değil. Yirminci yüzyılın başlarında yazdığı yazısında V. I. Lenin (1971:15) iki "eğilimden" söz ediyordu:

> Gelişen kapitalizmin milliyetçilik sorununda iki tarihsel eğilim deneyimi var. Birincisi ulusal yaşamın ve ulusal hareketlerin uyanışı, tüm ulusal baskılara karşı mücadele ve ulusal devletlerin doğuşu. İkincisi ise uluslararası ilişkinin her alanda gelişimi ve giderek sıklaşması, ulusal engellerin yıkılışı; anamalın, genelde ise ekonomik yaşamın, politikanın, bilimin vb uluslararası birliğinin yaratılması. Her iki eğilim de kapitalizmin evrensel kuralıdır. İlki kapitalist gelişimin başlangıcında belirgindir, ikincisi ise sosyalist topluma dönüşme yolunda olgun bir kapitalizmi sergiler.

Rusya, Çin ve diğer ülkelerde sosyalist devletler kurulmuş olmakla birlikte, iki büyük-ölçekli Sovyet ve Çin deneyimi sonunda kapitalizm ve onun milliyetçilik ideolojisiyle yerlerinden oldular. Şimdi yirmibirinci yüzyılın eşiğinde, milliyetçilik ve ulus-devletler, oluşmakta olan "küresel köyün" ortasında gelişimlerini sürdürüyorlar.

Böylelikle milliyetçilik kalıcı ve her yerde meydana gelen bir olgu olarak kendini kanıtlıyor. Milliyetçilik, tarihçiler ve toplumbilimcilerce yaygın biçimde araştırılagelmiştir. Bununla birlikte, Dr. Zgusta'nın yazdığı tanıtıcı önsözde açıkça vurguladığı gibi, karmaşıklığı ve çeşitliliği nedeniyle toplumsal kuramcıların kafasını karıştırmayı sürdürüyor. Konuyu anlamak, sık sık yeniden yorum, kuramsallaştırma ve daha fazla karşılaştırmalı araştırma ve örnek olay incelemesi gerektiriyor.

Bu çalışma Kürt deneyimini ve bu deneyimin ulus, milliyetçilik ve dile katkısını anlatmayı amaçlıyor. Kürt milliyetçiliği belki de İslam dünyasında en eski milliyetçi ideolojidir ve benzeri yoktur ya da bazı gözlemcilerin belirttiği gibi anakroniktir. Zira onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda, gelişen kent ortasınıfı ortamında değil, irili ufaklı Kürt beyliklerinden oluşan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir mozaik tarafından yönetilen feodal düzendeki bir tarım toplumunda ortaya çıkmıştır. Ulusal uyanış, iki komşu ve rakip imparatorluk olan Osmanlı Türkiyesi ile İran'ın, Kürdistan üstündeki denetimlerini genişletmeye başlayıp Kürtlerin özyönetim sistemlerini alaşağı etmeye karar verince doğdu. Bu beylikler üç yüzyıl süren bitmez tükenmez savaşlardan sonra zorla yıkıldıkları ondokuzuncu yüzyıl ortalarına dek güçlü bir direniş sergilediler. Bu yüzyıllar boyunca Osmanlılar ve İranlılar sayısız katliam gerçekleştirdiler, koca koca aşiretleri ve çiftçi topluluklarını tümüyle göçe zorladılar, Kürdistan'a Kürt olmayan aşiretleri yerleştirdiler ve gelişen bir tarım ekonomisini çökerttiler. Kürt yaşam biçimine yapılan bu sürekli saldırı, Kürt dil ve edebiyatının zenginleştirilmesine yönelik verilen mücadeleye açıkça yansıyan yüksek bir politik bilinçlenme düzeyi yarattı.

Kürt milliyetçiliğinin bir diğer önemli özelliği ise laik niteliği olup, kardeş Müslüman uluslar olan üç egemen ulusa - Arap, Türk ve İranlılara- meydan okumasıdır. Kürt milliyetçiliğinin iki havarisi olan Ehmedê Xanî (1650-1706) ve Hacî Qadirî Koyî (1817-1897) molla ve din adamı olmalarına karşın Kürtleri köleleştirdiklerini öne sürdükleri egemen Müslüman devletleri şiddetle eleştirmede hiç tereddüt etmediler. Kürt milliyetçiliğinin bu özelliği İran 'İslam Devrimi' sonrasında dini İslam dünyasındaki toplumsal değişimin motoru olarak gören birçok toplumbilimcinin görüşlerine meydan okumaktadır.

Bu milliyetçiliğin dini niteliği o denli yoktur ki laiklik rejimini benimsemiş Türkiye, bu hareketi baltalamak için Kürdistan'da İslamcı dirilişçileri örgütlemiş ve finanse etmiştir. Devlet dini olan Şiiliğin Kürtlerin çoğunun mezhebi olan Sünnilikten farklı olduğu günümüz İran'ında Kürt ulusal hareketinin apaçık olan dinsel eşitsizliklere değil (örneğin, Sünniler yönetimde üst görevlerde bulunamazlar) de politik, idari, dinsel ve kültürel özerklik gibi laik ulusal taleplere odaklanmış olması önemlidir.

Yine Asya, Afrika ve Güney Amerika'daki ulusal hareketle-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rin (ondokuzuncu yüzyıl sonları ve yirminci yüzyıl başlarında) çoğunun aksine Kürt milliyetçiliğinin Avrupa sömürgeciliğinin yayılmasından önce ortaya çıkmış olması da önemlidir. Kürt milliyetçiliği ancak daha sonra, İkinci Dünya Savaşını izleyen dönemde, Ortadoğu ve Üçüncü Dünya'nın diğer bölgelerindeki devrimci akımlar etkisiyle radikalleşince anti sömürgeci bir yön kazandı.

Bununla birlikte Kürt milliyetçiliğinin eşsiz oluşu aldatıcıdır. Kürt milliyetçiliğinin iki ideologu, Xanî ve Hacî Qadir, Kürtlerin ancak iki silahı yani kalem (edebiyat dili) ve kılıcı (devlet gücü) elde ederlerse özgürlüğe kavuşabileceklerini öne sürüyorlar. Dil silahı bilinçli olarak ilk kez onaltıncı yüzyılda kullanılmıştı. Ancak, bu çalışmanın ortaya koyduğu gibi, Kürt dilini geliştirip güçlendirme çabası ancak yirminci yüzyılda Kürt milliyetçiliği orta sınıf okur-yazar kentsel bir toplumsal taban bulunca meyve verdi. Dil gelişimi ve dilin oluştuğu sosyoekonomik sistem arasındaki ilişki özellikle kuramsal düzeyde hâlâ gözardı edilmektedir. Yalın gerçek ise dünyadaki binlerce dilin çoğunluğunun yazıya dökülmemiş oluşudur. İşlevsel farklılaşma bakımından (yani bilim, teknoloji, edebiyat, ticaret vs'deki kullanım) bu azgelişmiş dilleri İngilizce, Fransızca veya Rusça gibi gelişmiş dillerden ayıran derin ve aşılmaz bir uçurum vardır. Bu eşitsizlik dilin yapısıyla ilgili değildir; hiçbir dil fonetik (sesbilimsel), morfolojik (biçimbilimsel) ya da sentaks (sözdizimi) yapısı bağlamında bir diğerinin altında ya da üstünde değil. Eşitsizliğin kökleri dildışı dünyada. Bir lehçeyi ya da bir konuşma dilini ulusal iletişim aracı olarak geliştirmek kitle iletişimin elektronik çağında bile büyük bir ekonomik ve toplumsal değişim gerektirir. Aslında, dünya dillerinin çoğu radyo ve TV yayıncılığına erişemezler. Yayıncılığa erişmenin yazıya ulaşmak kadar zor olduğu kanıtlanmıştır.

Milliyetçiliğe geleneksel yaklaşımlar onu politik bir olguya indirgemeye eğilim gösterir. Benim yaklaşımım ise bütünseldir. Toplumsal bir olgu olarak (kavramın en geniş anlamında) milliyetçilik eşzamanlı olarak politik, ideolojik, ekonomik,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kültürel ve dilbilimseldir ve içinde bulunduğu ve süregeldiği sosyal olarak katmanlaşmış toplum tarafından biçimlendirilir. Net bir kuramsal çerçeve benimsememekle birlikte, bu çalışmanın kılavuzu çağdaş eleştirel toplumsal kuram olduğu kadar ulus oluşturma, edebiyat dili (kalem) ve iktidar yapısı (kılıç) arasında ayrılmaz bir bağ bulan Kürt milliyetçiliğinin iki ideologunun kavrayışlarıdır.

Bu çalışma Kürtlerin dilsel ve ulusal gelişmelerinin bütün tarihini kapsamakla birlikte, daha çok 1918 sonrası döneme odaklanmaktadır. Birinci Dünya Savaşı tüm Ortadoğu'da güçler dengesini değiştirdi. Kürdistan yeniden beş ülke -yeni oluşturulan Irak (İngiliz mandasında, 1918-1932), Suriye (Fransız mandasında, 1918-1946), Türkiye, SSCB ve İran- arasında yeniden bölüşüldü. Savaş galibi Avrupalılar başlangıçta Kürtlere Türkiye'nin günümüzdeki Kürt illerinde bağımsız bir Kürdistan kurulacağı sözünü verdi. Ne var ki, Kürtlere Türkiye'de (1923'ten bu yana), Suriye'de (1962'den beri), İran'da (özellikle 1925-1979 arasında) ve Irak'ta 1961'den bu yana soykırım ve dilkırım politikası uygulandı. Bu etnik kıyımın köşe taşı ise Kürtçenin ortadan kaldırılmasıydı. Cumhuriyet Türkiyesi'nde ve Monarşi İranı'nda (özellikle 1930'lardan 1941'e dek) Kürtçe konuşmak yasayla yasaklandı ve devlete karşı işlenmiş suç kapsamında cezalandırıldı. Bu koşullarda her kesimden Kürt milliyetçisi dilin korunması ve gelişmesi için mücadele etti. Bu hareketin ana başarısı iki ana lehçe olan Kurmanci ve Soraninin standartlaşmasıdır.

Dil hakları (kendi dilinde konuşma, yazma, basma, radyo, televizyon ve yayıncılık, reklam yapma ve eğitim görme hakkı) için mücadele parlamento tartışmalarından tutun silahlı mücadeleye, Kürdistan'da kırsal alanlardaki ılımlı medreselerden tutun Cenevre'deki Milletler Cemiyeti'nin oturumlarına kadar uzanan yelpazede her cephede ve değişik yerlerde verildi. Kalem ve kılıç için verilen mücadele; Britanya ve Fransa gibi Batılı güçlerin ve SSCB ile Milletler Cemiyeti'nin katılmasıyla birlikte uluslararası boyutlara ulaştı. Bununla birlikte, bu dilin geliştirilmesi yazarların, şairlerin, sözlük derleyenlerin,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

politik eylemcilerin, öğrencilerin ve öğretmenlerin ulusal kimliklerini savunmak için yüksek bedeller ödedikleri cezaevlerinde, basımevlerinde, mağaralarda ve medreselerde başarıldı.

Kürt milliyetçiliği üzerine yapılan çalışmalar genellikle kılıç ve kalemin ayrılmazlığını gözardı ederler. Bu çalışma, kalem üzerine yoğunlaşırken kılıcı da gözden kaçırmıyor. Genişlemekte olan Kürt diasporasına da dikkat edilmiştir. Kürt milliyetçiliği dilkırım politikalarına ve Ortadoğu diktatörlüklerinin uygulamalarına karşı dilini başarıyla koruduğu halde, Batı'daki piyasa ekonomisine dayalı toplumların güçlü düzenleyici güçlerine direnemediler. Burada, Kürtçe kullanıma getirilen politik kısıtlamaların yokluğunda, piyasanın görünmez eli dil kullanımının dağılımını belirleyerek dağınık azınlıklara pek yaşam olanağı tanımıyor. Özgürlüğe susamış sığınmacılar, Avrupa ve Kuzey Amerika'ya yerleştikten hemen sonra çocuklarının anadillerini kolayca reddetmeleri karşısında ne yapacağını bilmez duruma düşüyorlar.

Körfez Savaşı sonrasında milyonlarca Iraklı Kürdün trajik büyük göçünün TV ekranlarına yansıdığı Nisan 1991'e kadar dünyanın Kürtler hakkında fazla bilgisi yoktu. Kürtler Ortadoğu'nun dördüncü büyük ulusu ve dünyanın en büyük devletsiz ulusudur. Sayısal güç açısından ise Kürt dili yeryüzündeki binlerce dilin içinde kırkıncı sırada. Yine de özellikle Türkiye, Irak ve Suriye'de Kürt halkının varlığı ve dili tehdit altında. Varlıklarını sürdürebilecekler mi? Bir Kürt devleti kurulacak mı? İran, Irak, Türkiye ve Suriye gibi çokuluslu devletler onlara bir tür otonomi tanıyacak mı? Bu soruları yanıtlamak kolay değilse de bu çalışma Kürtleri yirminci yüzyılda yok olmanın kıyısında tutan yerel, bölgesel ve uluslararası güçlerle ilgili önemli kanıt ve analizler sunuyor.

Bu çalışmanın metodolojik çerçevesi büyük oranda Laval Üniversitesi'nin Heinz Kloss ve Grant McConnell (1978:71-76) tarafından yürütülen araştırma projesi olan sonradan adı *The Written Languages of the World* (Dünyanın Yazılı Dilleri) olarak değiştirilen *The Standard Languages of the World* (Dün-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yanın Standart Dilleri) projesine dayanıyor. Kavramsal olarak ise bu tez kısmen Einar Haugen (1966)'ın çalışmasını temel alıyor.

Konuyla ilgim ilkokul öğrencisiyken İran'daki dilsel baskının acısını duyumsamaya başladığım 1950'li yıllara uzanır. Okullarda Kürtçe ve Kürt giysileri yasaklanmıştı. Lise yıllarında yeraltı ağından birkaç Kürtçe kitap ve plak edinmiştim. Ne var ki ev baskınlarından, tutuklama ve hapislerden çekinen annem ve babam, 60-70 yılları arasında tam dört kez hepsini yok ettiler. Tahran Üniversitesi'ndeki derslerde Kürtçeye ve Farsça olmayan öteki dillere karşı sembolik şiddet uygulanması yaygındı. Kürtçeden söz edildiği nadir durumlarda ise Kürtçe hep Farsçanın bir lehçesi olarak tanımlanırdı; Kürtçeye dil demek "bölücülük"ve "vatana ihanet" sayılırdı.

Bu çalışma Kürt dili ve folklorunu öğrenmekte olan Dr. Michael Chyet'in önsözüyle başladı. Chyet elinizdeki bu eseri Kürt çalışmalarına yapılan bir katkı olarak değerlendiriyor. Dr. Ladislav Zgusta'nın sunuşu ise fırtınalı yaşam deneyimi ile konu üzerinde onlarca yıl yürüttüğü bilimsel araştırma ve kafa yormaları bir araya getiriyor. Zgusta'nın sunuşu özel bir durumu ele alan bu çalışmaya küresel bir bakış açısı sunuyor.

Bu araştırma on bir bölüm olarak düzenlendi. İlk dört bölümde arkaplan bilgileri ve analizler verilmektedir. Birinci bölümde Kürtçe konuşma alanı, nüfus ve lehçelerle ilgili olgusal bilgiler sunulmaktadır. İkinci bölümde metodolojik konular ele alınmaktadır. İkinci bölümün asıl içeriği (a) Kürt milliyetçiliğinin sosyal ve dilbilimsel bilgilere dayanan çalışmalara, (b) dil standardizasyonu ile ilgili daha çok örnek olay incelemelerine ve (c) kuram oluşturmaya duyulan ihtiyacı gösteren bir edebiyat eleştirisidir. Kuram, araştırma anketi, araştırma tasarımı, veri ve analiz toplama, Latinleştirme sistemi ve terminoloji de bu bölümün konusunu oluşturmaktadır. Üçüncü bölümde Kürt toplumumun sosyal, ekonomik, politik ve kültürel gelişmesinin ana hatları sunulmaktadır. Kürtlerin bir ulus olarak evrimleşmesinin bir tablosu ile Kürt milliyetçiliğinin kaba tarihsel dönemleri verilmektedir. Dördüncü bölüm-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

de Kürt toplumunun yirminci yüzyıl öncesindeki edebi evrimi incelenmektedir. Bu döneme, her birinin sınırlı bir sosyal tabanı ve düşük düzeyde bir işlevsel farklılaşması bulunan edebiyat lehçelerinin egemenliği damgasını vurmaktadır.

Beşinci bölümde Kürt diliyle ilgili devlet politikası ele alınmaktadır. Statü planlamasının önemi irdelenmekte ve Irak'ta dilin işlevsel ve bölgelere göre kullanımının Kürtleri Irak toplumuna entegre etmeye çalışan bütün Irak rejimleri tarafından sürekli olarak kısıtlandığı gösterilmektedir. Türkiye'de (1923'ten sonra), İran'da (özellikle 1920'ler ile 1979 yılları arası) ve Suriye'de (1962'den sonra) açık bir dilkırım politikası benimsenmişti. Bu bölümün sonunda Kürtçeyi konuşulduğu bütün bu beş ülkede tehdit altında bulunan bir dil olarak belirten dil haklarıyla ilgili bir çizelge verilmektedir.

Altıncı bölüm ise Irak'ta resmi Kürtçenin tabanı olarak nasıl Sorani lehçe grubuna ait Silêmanî altlehçesinin seçilmiş olduğuna ilişkin kısa bir çalışmadan oluşmaktadır. Bu bölüm Kürtçenin Kurmanci ve Soraninin standartlaşmış iki normuyla birlikte iki-standartlı bir dil olduğu hükmüyle sona eriyor.

Sonraki beş bölümde ise Kürtçenin yeni yaratılmış Irak devletinde sınırlı, bölgesel resmi bir statü kazandığı 1918 sonrası döneminde Sorani lehçesinin standardizasyonu ele alınmaktadır. Bütün bu bölümlerin odak noktası Irak üzerine olmakla birlikte İran, Türkiye, Suriye ve SSCB de konuya dahil edilmiştir.

Yedinci ve sekizinci bölümde standardizasyonun iki önemli süreci incelenmektedir. Altı altbölümden oluşan yedinci bölümde Sorani Kürtçesinde yeni işlevlerin gelişimi, yani onun kitle iletişim araçlarında, eğitimde, yönetimde, bilimde, sinemada, tiyatroda ve plaklarda kullanımı ele alınmaktadır. Standardizasyonla ilgili her bir işlevin etkisinin ana hatları verilmiştir.

Sekizinci bölümün altbölümlerinde işlevsel farklılaşmanın, yani biçimin kodlanmasının dilsel sonuçları incelenmektedir. Dil yapısının bütün düzeyleri ve dil kullanımının bütün yönleri kodlanmıştır: Fonoloji, imla, morfoloji, kelime hazinesi,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sentaks ve edebiyat biçimleri. İşlevsel farklılaşma ve kodlama Kürtler ile merkezi hükümetler arasında yoğun çatışmalara yol açmıştır. Bu iki bölümde bu mücadelenin yönü ve sonuçları anlatılmaktadır.

Dokuzuncu bölüm Irak, İran ve öteki ülkelerde yaşayan Kürtler arasında kodlanmış Soraninin kabul edilmesiyle ilgili kısa bir çalışmadan oluşmaktadır. Onuncu bölümde kentleşme, okur-yazarlar, bir okur kitlesinin oluşması, orta sınıfın doğuşu, dil planlama ve bir Kürt diasporanın oluşması ile ilgili bilgiler verilmektedir. Bu bölümde 1918 sonrası dönemde standardizasyonun dil dışı yönleri ele alınmakta ve bu anlamda bu bölüm, üçüncü bölümün bir devamı niteliğindedir.

Son bölümde ise bu çalışmada elde edilen bulgular ile sonuçta varılan yorumların kısa bir özeti sunulmaktadır. Ardından bu metin boyunca kullanılmış olan referansların bir kaynakçası verilmektedir.

Bir örnek olay incelemesi olarak bu araştırma dil ile ulus oluşturma arasındaki ilişki ile ilgili önemli ayrıntılar sağlamaktadır. Kaçınılmaz olarak, bu ayrıntıların çoğu kuramsal düzeyde sentez haline getirilmemiştir. Örnek olay incelemelerinin karakteristik özelliklerinden olan bu güçsüzlük, Dr. Zgusta'nın milliyetçiliğin, dilin ve azınlıklar statüsünün son derece karmaşık dünyasının canlı bir resmini sunan sunuşu ile kısmen giderilmiştir. Bu sunuş Kürtçe olayını ulusal gelişme sürecinde daha büyük tarihsel, karşılaştırmalı ve küresel bir perspektife koyuyor.

Elinizdeki bu tez 1986'da bitti ve 1989'un başlarında *The Language Factor in National Development: The Standardization of the Kurdish Language, 1918-1985* (Ulusal Gelişmede Dil Faktörü: Kürt Dilinin Standardizasyonu, 1918-1985) başlığı altında korundu. 1985'e kadar olan bölümü içeren önmetin özellikle SSCB, Türkiye ve Irak'ta 1990-91'de statükoyu değiştiren politik gelişmelerin ışığına yeniden yazılmadı. Bununla birlikte bazı bölümlerde ve dipnotlarda bu gelişmelere değinmeyi ve bu gelişmelerin Kürt dili üzerindeki etkisini değerlendirmeyi gerekli buldum. Yaptığım bazı değişikliklerin arasın-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

da ufak tefek düzeltmeler, birkaç paragrafı yeniden yazma ya da ekleme, 1986'dan sonra elde edilebilir hale gelen yeni verileri dahil etme ve kaynakçaya birkaç referansı ekleme vardır.

A. H.
Windsor Üniversitesi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sunuş

DİL, ULUS VE AZINLIK STATÜSÜ

Ladislav Zgusta

Bu kitap Kürt dili ve onun standardizasyonuyla ilgilidir. Bir dilin standardizasyonunun iki amacı vardır: Birincisi, bilimsel terimler, terminoloji ve modern, kompleks bir yaşamın pek çok ya da bütün alanlarında bir dil kullanıldığında gerekli bütün kayıtları geliştirmek. İkincisi ise, çeşitli alanlarda konuşanlar arasında kullanım birliğini korumaktır. Bu ikinci görev bir dili konuşanların Kürtler gibi birçok ülkede azınlık olarak yaşadıkları yerlerde bu durumlarda özellikle önemlidir. Standardizasyon bağımsız bir toplum kendi dilini kullanırken, modern uygarlığı özümsemek istediğinde, bilhassa gerekli ve zor bir şeydir. İngilizce ve Fransızca gibi birkaç Avrupa dili kendi standart çeşidini yavaş yavaş geliştirdi. Toplumun gelişmesinin doğal bir sonucu ve onunla eşzamanlı olan bir dil sürecidir bu. Pek çok Avrupa dili, birçok ulus bütün kayıtlarda kendi dillerini kullanmaya başladığı ondokuzuncu yüzyılda standartlarını geliştirme gerekliliğiyle başa çıkmak zorunda kaldılar; mesela Çek ya da Romen dilinde de bu böyle oldu. Bununla birlikte bazı Avrupa dilleri kendi standart çeşitlerini ancak daha yirminci yüzyılda geliştirdiler; Sözgelimi Arnavut-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ça ya da Slovakça. Batı olmayan pek çok dil şimdi bu görevle baş etmekle uğraşıyor. Öte yandan standardı daha yeni yerleşmiş olsun ya da olmasın her dilde standart, evrimleşmeye devam eder: Standardizasyon bir kez olup, sonra tatmin edici bir noktaya geldiğinde ortadan kalkacak bir şey değildir. Yaşam sürekli değişmekte, dolayısıyla dünün tatmin edici çözümleri, yeni ihtiyaçlara göre ya da ihtiyaçların her zaman değişmesiyle tekrar tekrar değişmelidirler. Kürtçe gibi bir dil örneğinde standardizasyona yönelik girişimlerin büyük oranda bu dilin daha karmaşık sosyal işlevlerde oynayabileceği ya da oynayacağı role ilişkin soruları içeren ve etkileyen derin tarihsel bir arkaplanı vardır. Bu bakış açısından baktığımızda, standardizasyonun başarısı ya da başarısızlığı, Kürtçe gibi bir dilin ulusu belirleyen ana unsur olarak ve genelde ulusu oluşturan ana amaçlardan biri olarak oynadığı rolle yakından ilişkilidir.

O zaman bu anlamda bu kitap Kürt ulusu ve onun diliyle ilgilidir. Bu yalın ifade şu soruyu sormayı es geçer: "Ulus" kelimesi ne anlama gelir? Bu terimi anlama hatta tanımlamada burada irdeleyebileceğimizden daha çok yönler vardır ama herhalde İngilizce konuşanların çoğu için bu kelimeyi kullanmanın birbirlerini karşılıklı olarak dışlamasalar da temelde farklı iki yönü vardır: Ortak bir dili paylaşan bir grup insanı belirtir ya da tek devlette veya devlet gibi bir yapıda yaşayan bir grup insanı belirtir.

Birinci durumda bu kelimeyi "ulus" yerine "milliyet" olarak kullanabiliriz ya da bu grup insanın "etnik" yapısından bahsedebiliriz. Sözgelimi, Çekoslovakya'da yaşayan Slav ulusundan (1992'nin başlarından itibaren), ya da Fransa'da yaşayan Breton ulusundan veya Hollanda ve Almanya'da yaşayan Frizye ulusundan ya da 1870'e kadar birçok ayrı, bağımsız devletlerde yaşamış Germen ulusundan bahsedebiliriz.

İkinci durumda, "ulus" kelimesinin politik kullanışının etnik yapıyla yakından uzaktan bir ilişkisi yoktur. "Bütün Amerikalılar tek bir ulustur" dediğimizde, onların tek bir ülkenin vatandaşları olmasından bahsediyoruz, yoksa anadilleri, dilleri ya da etnik geçmişlerinden değil. Ortaya çıkmasa da bu po-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

litik anlaşma kesinlikle onsekizinci yüzyılın sonuna Fransız devriminde açık bir hale geldi: "*La nation française*" (Fransız ulusu) hiç kuşku yok ki Breton, Germen ve Provençal -şu ya da bu şekilde Fransızcayı devrimin ve özgürlüğün dili olarak tercih etmeleri beklenen- konuşucularından oluşmuştur. Bazı siyasi uluslar onlarca edebiyat dilini; pek çoğunun ise sadece konuşma dillerini konuşanlardan oluşmuştur. Bu tür duruma örnek kesinlikle Hint ulusudur. Böyle çokuluslu dillerin vatandaşları çoğunlukla dilin adıyla ilişkisi olmayan adlarla bahsedilirler. Amerikalı ve Hintlilerden zaten bahsedilmiştir. Eski Sovyetler Birliği'nin vatandaşları yapay olarak uydurulmuş Sovyetler (Rusça: Sovyet=konsey; yani anlam bakımından ülkenin yönetiminin belkemiği değişik vatandaşların konseyi anlamına gelir) olarak anıldılar. Benzer şekilde İsviçreli adı hiçbir dil adından türetilmemiştir. İsviçre Almancasında İsviçreliler çoğunlukla "konfederasyon" olarak tercüme edilebilen "die Eidgenossen" olarak anılır ama yapı bakımından birebir çevirisi "yemin içenler" (yani ülkenin kurulmasına yönelik yapılan yemin) gibi bir şey olur.

Bu bölgede kullanım, fikir, anlayış ve yaklaşımların çok çeşitli varyasyonu vardır. Bu kavram ve terimleri öğrenen değişik öğrenciler öteki çeşitli koşulları, tanımları ve yorumları önerdiler. Sözgelimi, bazıları bir grup insanın hiç değilse, bunlardan birçoğunun ulus olarak düşünülen bir ortak sınırlar içinde yaşamalarını gerektirir. Ancak bu gibi bir koşul mesela dil birliklerine rağmen Çingeneleri dışlar. Öte yandan öteki bazı araştırmacılar ulus olmanın gerekli özellikleri olarak hem toprak hem de dil birliklerini dışlarlar. Yoksa Yahudiler İsrail'in dışında nasıl bir sınıflamaya dahil edilirler? Bazı devletlerin (Hindistan ya da feshedilmiş Sovyetler gibi) anayasaları, kendi dillerinin resmiyette ve eğitimdeki kullanımları bakımından farklı sonuçlarla birlikte, "ulus" gibi ifadeleri idari ya da politik açıdan yüksek statülü terimler; "milliyet" gibi ifadeleri ise daha düşük statülü terimler olarak farklılaştırırlar. Tanımda netlik sağlanmasına yönelik yapılan bütün bu çabalara rağmen, gerçek yaşam o kadar çok eşsiz durum yaratmıştır ki

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bütün bunları tek bir ilkeye sığdırmak için hiçbir sınıflandırma yeterli değildir. Gündeme her zaman şu gibi sorular gelebilir: Fransız Kanadalılar Fransız ulusunun bir parçası mıdırlar yoksa bunlar kendi dilleri olan Fransızcayı konuşan bir ulus mudurlar? Yoksa köken olarak Fransız olup Kanada ulusunun bir parçası mıdırlar? Ya da yukarıda anlatılanların hepsinin dışında, başka bir şey midirler?

Ayrıca belli bir kültürel standardın üzerinde yaşayan dilsel bir gruba gönderme yapılırken "bir ulustan" bahsetmeye yönelik bir eğilim de vardır; eğer böyle bir koşulu nitelemeye kalkılırsa çok sıkıntıya düşülür ama buna rağmen, Avustralya'da çoğunlukla çeşitli yerli halklardan bahsedilir ve mesela Hindistan gibi bazı devletlerde bu kullanım ile "aşiret" ve "aşiret dili"nden bahsedilme hem genel kullanımda hem de resmi terminoloji ve hukuki alanlarda sabittir. Ne var ki aynı ya da çok benzer kültürel standart düzeyi gözönüne alındığında bile, dindeki farklılıkların ve farklı kültürel bağlamlara bağlanmış ilişkilerin ulus olmada güçlü bir etkisi olabilir: Sözgelimi, Sırplar ve Hırvatlar genelde bir dil olarak kabul edilen bir şeyi konuşurlar ve 1918'den beri aynı kültürel standartta, hiç değilse geniş bir anlaşma temelinde, tek bir devletin çatısı altında yaşadılar. Ancak Batı merkezli Katolik Hırvatlarla ile daha Doğu merkezli Ortodoks Sırplılar arasındaki geleneksel, daha doğrusu tarihsel kültürel farklılıklar o kadar çoktu ki tek bir ulus olma fikri (hangi anlamda olursa olsun) kendine ancak birkaç yandaş bulabildi. Öte yandan bu türden bir bölücü etki hiçbir durumda zıt merkezcil eğilimlerden daha güçlü değildir ille de. Almanların dilsel açıdan yüksek ve alçak Almanca olarak ayrılmalarına; Avrupa tarihindeki (1618-1648) en korkunç savaşlardan biri olan Katolik ve Protestanlık savaşıyla sonuçlanan ayrılıklarına; yüzyıllar boyu ayrı bağımsız devletlerde yaşamalarına rağmen, Almanlar tek bir ulus olarak kaldılar.

Son yüzyıllarda Avrupa'nın ve dünyadaki öteki bölgelerin politik gelişmesi "ulus" kavramının gitgide daha çok etnik ve politik anlayışa uyan bir tarzda olmuştur. Şimdiye kadar İtal-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yanca konuşanların salt çoğunluğunun sonradan ezici bir biçimde kendilerinden oluşan İtalyan devletinin vatandaşları; Fransızca konuşanların çoğunluğunun Fransız devletinin vatandaşları; Almanca konuşanların -Almanca konuşan Avusturyalılar tarihin yaratmış olduğu zor durumlardan birini oluşturuyor- çoğunluğunun Alman devletinin vatandaşları olması tipik ya da -modern terminoloji kullanmak gerekirse- prototipik olarak düşünülmektedir. Etnik köken ile devlet olma arasındaki birebir ilişkiye ve ulus olmanın etnik ve politik anlayışın birlikte belirleyici rol oynamaya yönelik bu eğilim Birinci Dünya Savaşının sonunda başlatılan ulusların kendi kaderini tayin etmeye ilişkin Başkan Wilson'un ilkesinden (ulus teriminin bir tanımı olmaksızın) güçlü bir destek kazandı. Bu "kendi kaderini tayin etme" kavramı sonradan yapılan barış antlaşmalarının özellikle de çokuluslu Avusturya-Macaristan monarşisi ile Osmanlı Türk İmparatorluğu'nun haritadan silinmesini onaylayan barış antlaşmalarının temel ilkelerinden biriydi.

Buna rağmen, bugünkü Avrupa'da birden fazla etnik ulustan oluşmuş devletler (bazıları Birinci Dünya Savaşından sonra yaratılmıştır) vardır. Sözgelimi, İsviçre, Belçika, Çekoslovakya, Yugoslavya. Bu örneklerin sırasına dikkat edildiğinde, bu devletlerin istikrarlık derecelerinin de değişebileceği görülecektir. 1992 yılının bu ilk günlerinde Yugoslavya bir bataklığa giriyor gibi görünüyor ve bir gün haritadaki komşusu da aynı şeyi yapabilir. Engellense bile nüfusun Fransızca konuşanları ile Flamanca konuşanları arasında yaşanan sürekli bir hırgür gerçekten de Belçika'da devletin altını oymaksızın sık sık hükümet krizlerine yol açmaktadır. Öte yandan İsviçre'de bir dil sorunu pratikte hiç yoktur.

Ancak tek bir devlet içinde yaşamayan etnik anlamda etnik gruplar ya da uluslar da vardır. Böyle bir bölünmeye kimi zaman yakın zamanlardaki bazı politik olaylar yol açmıştır. Sözgelimi böyle bir duruma örnek olarak Kuzey ve Güney Kore; yakın zamanlara kadar ise Kuzey ve Güney Vietnam ile Doğu ve Batı Almanya verilebilir. Buna karşın, Kürtler çok eskiden

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

beri beş ayrı devlet içinde, yakın yüzyıllarda ise çoğunlukla İran ve Türk imparatorlukları içinde bölünmüş bir biçimde yaşamak zorunda kaldılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşından sonra küçülmesinden bu yana Kürtlerin ana gövdesi Türkiye, İran, Irak, Suriye ve Sovyetler Birliği denilen bölgede yaşamak zorunda kaldı. Bununla birlikte Kore gibi bir durum ile Kürtlerin yaşadığı durum arasındaki farklılık zaman boyutuyla ilgili değildir. Aralarındaki fark şudur ki her iki Kore ayrı politik ideolojilerle ağır bir biçimde farklılaşmış ama dil ve eski kültürel geleneklerle yarı yarıya birleştirilmiş ya da en azından benzer kılınmış Kore devletleridir. Önemsiz dilsel azınlıklarla (Dresden'in doğusundaki Slav azınlığı gibi) birlikte Doğu ile Batı Almanya'da ve eski Güney ve Kuzey Vietnam'da karşılaştırmalı bir durum elde ederiz. Buna karşın Kürtler sadece birçok devlet içinde bölünmemişler, aynı zamanda her bir devlette kendileri de birer azınlıktır.

Neden böyle bir durumu herkes kendi ulusu için genellikle dezavantaj olarak görür? Eğer politik bölünme her ikisinde de aynı ulusun çoğunluk oluşturduğu bir statüye sahip iki (ya da daha çok) devlet yaratırsa, özellikle de bu bölünme daha yeniyse (Kore durumunda olduğu gibi), ilgili rejimler bu bölünmeyi daha da derinleştirmek için ne yaparlarsa yapsınlar, dilsel, bir dereceye kadar kültürel birlik iki bölgenin tamamen birbirine ait olduğu duygusunu oldukça uzun bir süre canlı tutar: Yakın zamanda eski iki Almanya durumunda buna şahit olduk. Ancak zamanla farklılaşmaya (çeşitli kültürel, politik, coğrafi, demografi ve öteki koşullarda kök salmış) yönelik bir eğilim az çok belirgin ayrı ulusal kimlikler yaratabilir. Avusturyalıların (geriye kalan) Almanlardan farklılaşmaları böyle olmuştur ve sözgelimi, Avustralyalıların ve Kanadalıların Britanya ulusundan farklılaşmaları çağımızda olurken, Amerikalıların farklılaşmaları sadece biraz eskidir. Bu tür süreçlerin tümü olmasa da bir kısmı tamamıyla barışçı bir tarzda oluştuğunu söyleyemeye gerek yoktur herhalde.

Bir milliyet azınlık haline geldiğinde farklı bir durum oluşur. Bu türden çeşitli durumlar vardır. Sözgelimi, bir milliye-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tin bir bütün olarak tek bir devlet içinde azınlık oluşturduğu durumlar vardır; mesela Fransa'da Brotonyalılar. Başka tip bir durumda ise bir milliyet iki ya da daha fazla devlet arasında bölünmüştür; buna örnek ise Kürtlerdir ama Fransa ve İspanya'da yaşayan Basklılar da vardır ya da (daha uç bir örnek olarak) sayılmayacak kadar çok devlette yaşayan Çingeneler. Gene de başka bir durum bir milliyetin ana gövdesi kendi devleti içinde yaşarken, küçük bir kesimi başka devletler içinde yaşamasıdır. Mesela Kuzey Almanya'da azınlık durumunda Danimarkalılar; Romanya'da Macar azınlık ve diğer pek çok azınlıklar. Neden azınlık statüsü genellikle ya da en azından sıklıkla dezavantaj olarak görülür? Böyle bir statünün ille de kötü olması gerekmiyor. Sözgelimi, İsviçre'de İtalyanca konuşan nüfus kendisini İtalyan bir azınlık olarak görmüyor. İtalyanca konuşan İsviçreliler olarak görüyorlar. Kültürel farklılıklar aşılabilir de. Hindistan'daki Parsiler (Müslümanların fetihlerinden sonra İran'dan göç etmiş, dinlerini, kısmen de dillerini koruyan Zerdüştiler) kendilerini ayrı politik bir bütünlük olarak görmezler. Ayrıca politik açıdan ulus olmanın etnik açıdan ulus olmaya üstün geldiği bazı durumlar da mevcuttur; böyle bir gelişmenin koşulu, bu durumdaki mevcut bütün katılımcıların olabildiği ölçüde hoşgörüye sahip olmalarıdır.

Buna karşın en kötü tipteki durum bir azınlık kendisine açıktan düşman olan bir devlet içinde yaşadığında meydana gelir. Bu durumu burada uzun uzadıya tartışmanın bir gereği yok. Zira son on yıllarda azınlıkların o kadar çok ezildiğine tanık olduk ki. Böyle bir durumda, dilin ve ulusal kimliğin bütün varlığı tehlike içindedir. Öte yandan liberal, demokratik bir hukuk devletinde bile dilsel azınlıklar kimi zaman kendi durumundan rahatsızlık duyarlar. Bu rahatsızlığın kökenleri değişik olabilir. Bazen azınlık grubun eski güzel günlerine, zafer dolu geçmişlerine duydukları bir nostaljidir sadece. Öyle görünüyor ki böyle bir durum Galler'deki Gal dilini konuşanların ya da Güney Fransa'daki Provans dilini konuşanların yaşadığı duruma benzer.

Bazen de çoğunluğun, azınlığın kültürel özelliklerine ya da

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

farklılıklarına kayıtsız kalmasından kaynaklanabilir sadece. Sözgelimi, Fransız devrimi "Aristokratlara ölüm" ya da "Cafe Ballard" anlamlarına gelen ilk adları çocuklara vermeye yönelik bir eğilimi beraberinde getirdi. Buna bir son vermek için Cumhuriyetin onbirinci yılında, yani 1804-5'te, sadece ilk adların listesinde kabul edilmiş adları ya da eski Yunan ve Roma tarihinde geçen bilinen adların ilk ad olarak verilmesini öngören bir yasa çıkartıldı. Bu yasa hâlâ geçerliliğini koruyor, bu yüzden daha birkaç yıl önce Brotonyalı bir baba kendi çocuklarına başka yerde bilinmeyen Bretanya'ya özgü adları vermek ve bunları resmen kütüğe geçirmek için uzun ve pahalı bir mahkeme sürecine girişmek zorunda kalıyordu.

Bununla birlikte bilinmelidir ki atalet, ihmal ya da açık düşmanlık durumları dışında modern merkeziyetçi ya da en azından çok iyi örgütlenmiş, hepten müdahaleci devlet ve ekonomiler yönetimde genellikle de yüksek okullarda (üniversite gibi), merkez bürolarda (hükümetin ve büyük işletmelerin) vs'lerde günlük iş hayatını yönetmede birçok dilin kullanılmasını tercih etmez. Bu, ille de kötü bir niyetten kaynaklanmaz, tersine sadece pahalı (daha fazla personel ve daha fazla eğitimli personel gerektiren) ve uygulaması zor (uzman çalışanların hareketliliğini sınırlayan) olduğu içindir. Bunlar ille de bir azınlık dile karşı ayrımcılık yapmak için kullanılan kötü niyetli oyunlar değildir. Sıklıkla bunlar, örneklerde gösterildiği gibi kuruluşlarda resmi iletişim aracı olarak sadece bir ya da birkaç dilin tercih edilmesini belirleyen masum pragmatik nedenlerden başka bir şey değildir. Hindistan, Nijerya ve pek çok öteki devlette durum aynen böyledir. Elbette başka koşullar da vardır; sözgelimi uluslararası temasların, bilimsel ve öteki işbirliklerinin çok sık gerçekleşmesi iletişimde ya da araştırma vs'lerin sonuçlarının yayımlanmasında "büyük" uluslararası dillerin kullanılmasını besliyor. Bu durum, yani resmi işler için bir ya da daha fazla dilin tercih edilmesi eğer söz konusu dil azınlık statüsüyle kısıtlanmasa, bu dile pek zarar vermez. Mesela Kuzey İtalya'da İtalyanca olarak Alto Adige, Almanca olarak ise Südtirol denilen bölgede yaşayan Al-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

manların azınlık statüleri genelde Alman diline bir dezavantaj ya da tehlike oluşturmaz. Çünkü Almanca Almanya'nın da, Avusturya'nın da kısmen İsviçre'nin de dilidir.

Buna karşın, eğer bir dil sadece azınlık statüsünde konuşulursa, özellikle de özerk bir idarenin yönetilmesinde, üniversitelerde araştırmaların öğretilmesi ve tartışılmasında ve gerek edebi gerekse bilimsel (ad vermek gerekirse, sadece insan çabalarının birkaç alanında) eserlerin yayımlanmasında kullanılmazsa, normalde herhangi standart bir dilde bulunması gereken birçok kayıt ister istemez güdük kalır: İdari ve belki de hukuki kayıt. Bu terminolojinin bilimsel konuları tartışması ve yüksek eğitim vb'lerini çekip çevirmesi gerekir. Yalnızca Almanya'da bir azınlığın ve buna bitişik Hollanda bölgesindeki başka bir azınlığın konuştuğu dil olan Frizye dili gibi diller böyle bir durumda kendilerini, açıktan bir parça güçsüzleşmiş gibi hissedebilir, yani bütün kayıtlarda tam anlamıyla gelişmemiş bulabilirler. Bu örnek günümüzün Almanya ve Hollanda'sı gibi liberal, demokratik devletlerine ilişkindir. İçinde politik ve etnik açıdan ulus olmanın birebir karşılıklı bir ilişkisini elde etmeye yönelik çabaların yürütüldüğü baskıcı merkeziyetçi, hatta diktatör devletlerde bile bu durumun nasıl bir hal alabileceğini kolaylıkla tasavvur edebiliriz. Örnek olarak, İspanya'da Franco rejimi döneminde Katalanca'nın durumu verilebilir: Okullarda, yönetimde vb'lerde Katalan dili yasaklanmıştı. Katalanca edebi ve kültürel geleneği olan eski bir dildir. Bu dili birkaç milyon kişi konuşuyor. Öte yandan düşmanca rejim otuz yıl ya sürdü ya sürmedi. Gene de Katalanca konusunda herhangi bir uzman Katalancanın bu dönemde nasıl zayıflatıldığına ve monarşinin yerine yeniden demokrasi getirildiğinde bu dilin telafisi için nasıl bir çaba harcanması gerektiğine ilişkin örnekler verebilecektir. 35 yıl Japon işgalinin baskısı altında yaşayan Kore dili durumu ise böyle bir duruma başka bir örnek sunar. Uzun bir baskı dönemine maruz kalan daha zayıf dillerde bozulmanın çeşitli süreçleri başlayabilir. Sonunda dil ölümü gerçekleşebilir. Bununla birlikte vurgulanmalıdır ki politik atmosfer önemli olduğu halde, her bir du-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rumda nihai belirleyici etmen insanların kendi topluluklarının tutumlarıdır. İrlanda şimdi yetmiş yıldır bağımsızdır ve hükümet desteğine rağmen, İrlanda dili İrlanda nüfusu arasında gözle görülebilir bir yayılmadan ziyade tersi bir gelişme gösteriyor: "Büyük" ve "küçük" dilin avantajları ve dezavantajlarıyla ilgili pratik etmenler çok güçlüdür: Buna rağmen, İngilizce konuşan herhangi bir İrlandalı kendisini ayrı bir İrlanda ulusunun mensubu olarak görür. Burada da politik açıdan ulus olma yaygındır.

Toprak bakımından birçok devlet arasında bölünmüş ve her bir devlette azınlık durumunda kalmış bir ulus (kelimenin etnik bakımından) kendi kimliğini koruyabilir mi? Kuşkusuz akla ilk gelen şey, dilin korunmasıdır. Ama bir anlamda her kültürel nitelik ya da özellik önemli olabilir. Polonyalıların Prusya (daha sonra Almanya), Rusya ve Avusturya arasında bölündüğü yüzyıllarda, Polonyalılığı özellikle Ortodoks Ruslara ve Protestan Prusyalılara karşı koruyan sadece kendi dilleri değil, aynı zamanda Katoliklikleriydi de. Dil sözkonusu olduğunda onu korumanın ana aracı onu kullanmaktır. Dil ne yurtsever ne de şoven duygu patlamalarıyla yaşar, ne herkes çoğunluğun dilinde yazdığı için kimsenin kullanamadığı gerekli teknik terimleri türetmeye yönelik bilinçli çabalarla yaşar ne de ancak çok az sayıda kişinin okuyacağı metinleri yazmaya yönelik anlaşılması güç edebi girişimlerle. Dil ancak toplumun her düzeyinde resmi olsun gayrı resmi olsun bütün normal günlük durumlarda konuşmakla, yazmakla yaşar. Ayrıca, konuşma dilini farklı devletlerde (buna benzer bir şey varsa) "aynı" tutmaya yönelik bir çaba gereklidir. Sözgelimi, İspanya'nın otonomi bölgesinde ve merkeziyetçi Fransa'nın birçok komşu bölgesinde azınlık dili olarak konuşulan Bask dilinin durumu Basklıların sınırın her iki tarafında kullanılmak üzere tek bir imlayı geliştirmeyi bir türlü becerememeleri yüzünden neredeyse hiç geliştirilmedi.

Öte yandan zaten ifade edildiği gibi, çok önemli olmakla birlikte dil her şey demek değildir. Sınır(lar) ötesinde kültürel bir birliği ve çoğunluğun kimliğiyle hiç değilse bir parça çeli-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şen bir kimliği korumak da en az o kadar önemlidir. Dr. Hassanpour bu çalışmasında bu çok farklı işlerin tek tek bütün yönlerini ele almakta ve Kürtlerin azınlık olarak yaşadıkları birçok devlette bu işlerle nasıl başa çıkmaya çalıştıklarını irdelemektedir. Doğal olarak odaklandığı nokta ise sınırlar ötesinde dil birliğinin standardizasyonla korunması konusu olmuştur. Standardizasyon bir kez başarıldı mı, dilin daha çok kayıtlara yayılmasını ve hayatın daha resmi, pragmatik olarak daha karmaşık durumlarında kullanılmasını kolaylaştırır. Bu bakış açısından ele alındığında, elinizdeki bu kitap etnik açıdan ulus olmayı iç içe geçmiş bütün karmaşıklarıyla birlikte korumaya ve beslemeye yönelik böyle bir çabanın son derece kapsamlı tanımlamalarından birini oluşturur. Uzun tarihsel bir dönem boyunca göz korkutucu durumlarda ve değişen politik koşullarda etnik açıdan ulus olmayı sürdürmeye yönelik yürütülen çeşitli çabaların ayrıntılı bir irdelemesi olan bu kitap ilgili literatürde kendi dengini aramaktadır.

Geriye şu nihai soruyu sormak kalıyor: Böyle bir çaba gerçekten de verilmeye değer mi? Gelin politik açıdan ulus olmayı bir kenara koyalım: Etnik açıdan ulusal devlet ve etnik açıdan çokuluslu devletin farazi olsun ya da gerçek olsun göreli avantaj ve dezavantajlarının Hassanpour'un kitabının gerçek konusu değildir (Gerçi hiç kimse en azından ondokuzuncu yüzyılın başlarından beri ulusun etnik kavramına güçlü bir sadakatin aynı zamanda politik açıdan ulus olmaya yönelik bir arzuyu gerektirdiğinden kuşkusu olmayacaktır). Ancak etnik açıdan ulus olmayı elverişsiz bir durumda korumak bile hiç de küçük bir çabayı gerektirmez. Peki o zaman bununla kazanılan değer nedir ki?

Buna kolayca verilecek hazır bir yanıt şudur: Mademki anadilimizi anne ve babalarımızın doğdukları yer tayin ediyor, o zaman çocukluğumuzdan beri anadilimizle (bununla bağlı kültür ile birlikte) aşılanmışızdır ve çoğunlukla onun alanında eğitilmeye ve yaşamaya devam etmişizdir. Böylece anadilimiz kişiliğimizin bir parçası, belki de sahip olduğumuz en güçlü alışkanlığımız ya da en azından en güçlü alışkanlıkları-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mızdan biri haline gelmiştir. Bu yüzden insanlar genellikle kendilerini anadilleriyle özdeşleştirir ve ona güçlü bir sadakatle bağlanırlar. Dolayısıyla tehlike altında bulunan bir dili korumaya yönelik mücadele büyük oranda bu sadakat duygusundan, kendine ve en yakınlarına olan vefa borcundan kaynaklanır. Bütün bunlar kendiliğinden aşikar olmasına karşın, sözgelimi bu sadakat duygusunun kişiden kişiye sadece eşzamanlı olarak değişmediğini, aynı zamanda tarihte artzamanlı olarak da değiştiğini göremeyiz. Avrupa'da bu, Aydınlanma çağında (onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda) daha zayıftı ama on dokuzuncu yüzyılda Herder* romantizminden sonra keskin bir şekilde artmaya başladı. Bununla birlikte böyle bir değişim kendi dilinin korumasının değerinin mutlak değil, esnek ya da göreli olmasını gerektirir. Ayrıca insanlar yalnızca dilsel sadakatleri değil, değişik sadakatler de geliştirirler: Spor klüplerinin ya da politik partilerin fanatikleri; yüksek ya da aşağı olsun kendi sosyal sınıfının tek kusursuz olduğuna, dolayısıyla üstün olduğuna inanlar; ve son sırada saymamıza rağmen aynı derecede önemli, değişik din ve kiliselerin inananları ve sadık mensupları. Böyle sadakatler amacın ciddiliğinin önemine göre değişebilir ama bunların hepsi aşırılığa ve fanatizme varacak kadar çok güçlü olabilirler. Tek bir (ya da herhangi bir) kulübün önemini taraftar olmayan birine; veya tek bir (ya da herhangi bir) siyasi partinin önemini politikayla ilgisi olmayan birine; ya da bir (ya da herhangi bir) kilisenin önemini, inancı olmayan birine göstermenin bir yolu var mı? Besbelli ki tek kulüp, parti, kilise vb'lerden daha yüksek bir ilkeye ya da değere gönderme (böyle bir şey olanaklıysa eğer) yapmakla ancak bu mümkün. Bütün bu etmenler gözönünde bulundurulduğunda, şu sonuç çıkar: Bir dili (ve onun kültürünü) korumaya yönelik yapılan bir girişimin değeriyle ilgili soruların kişisel sadakat katmanından daha derine gitmesi gerek.

* Alman şairi ve eleştirmeni; romantik akımın öncülerinden biridir; ulusal devrimci hareketin doğmasına katkıda bulundu. Alman halk şarkıları hakkında yapıtlarıyla ve tarih felsefesiyle tanınır (- ç.n.)

Böyle derin bir soruya yanıt bulmak kolay değil. Bunun nedeni özellikle şudur: Öyle bir dönemde yaşıyoruz ki bir yandan genel olarak savunulan hiçbir inanç; sorgulanmaz hiçbir değer yok (hadi iyimser bir tavırla neredeyse hiç yok diyelim), hiçbir değer apaçık, evrensel ya da değişemez olarak görülmüyor, öte yandan insanların düşüncelerinin insani, hatta ahlakçı (buna genellikle sevecenlik deniyor) bir tarzda sunulmasına rağbet ediliyor ya da bu durum dönemin havasına uygun düşüyor. Bu yüzden ondokuzuncu yüzyılın İngilizlerin "doğru olsun ya da yanlış olsun benim ülkemdir" ya da İtalyanların (aynı dönemde) "sacro egoismo" dedikleri türden bencilliği besbelli olan sloganlar günümüzde kabul edilebilir sloganlar olarak görülmüyor.

Aynı şekilde dönemimiz hem elit hem de seçkinlere karşıdır ama bir kültürün diyelim ki insanı kurban etme ya da kelle avcılığı gibi bileşenlerinin içten oldukları, kişisel ve bireysel kötü niyetten kaynaklanmadan yerine getirildikleri için korumaya değer olacaklarını ileri sürecek kadar da kültürel açıdan eşitlikçi değildir. Kimi zaman koca koca klanlara kadar yayılan kan davası gibi gelenekler herhalde günümüzün en müsamahakar mürşitleri tarafından bile sürdürmeye değer sayılmaz. Bu yüzden "her şey geçerlidir" denilemez: Kültürel bileşenlerin bazılarının değişmesi, bazılarının ortadan kalkması kabul görür. Sadece bu türden "reddedilebilir" özelliklerin repertuarı hiç değilse bazılarımız için oldukça dar gibi görünebilir. Eğer şu ya da bu dil ya da kültür (başka bir deyişle bir ulus) ortadan kalkarsa, genel olarak insanlığın ve onun kültürün başına hiçbir şeyin ya da pek fazla bir şeyin gelmeyeceğinin farkına varmayacak kadar romantik değiliz. Latince gibi çok önemli diller ve Eski Yunan gibi kültürler bile çöktüklerinde aynı şekilde genel olarak insanlık ve kültürü mahfolmadı.

Aydınlanma ideallerine bağlı aklı başında serinkanlı biri yaşadığımız bugünlerde resmi amaçlar ve bilimsel tartışmalar için sadece birkaç dilin seçilmesinin "ilerleme" ya da "gelişme" dediğimiz şey uğruna ödediğimiz bir bedel olduğunu ile-

ri sürebilir. Gerçekten de o günün "aydın despotlarından" biri olan Joseph II (1765'te imparator oldu, 1780-1790'da tam olarak iktidarı sağladı) gibi aydın bir monarşi bütün Avusturya İmparatorluğu'nda Almancanın kullanılmasını kötü niyetten değil, tersine tek bir dille tek bir imparatorluğu yönetmenin daha etkili olacağını gördüğü için dayattı (kıyaslamak için bir örnek vermek gerekirse, aynı zamanda tahtaların israfından ötürü de cenazelerin definlerinde tabutların kullanılmasını yasaklaması). Dolayısıyla dil bir iletişim aracı ise, neden mevcut en etkili bir biçimde kullanılmasın ki?

Öte yandan genç bir orta Kafkas dilbilimcinin ağzından Rusça gibi tam gelişmiş bir dil varken, birkaç yüz bin kişinin konuştuğu bir dilde konuşmaya ve özellikle de bu dilin bütün kayıtlarında yazmaya çabalamanın boş olduğunu duyduğunda, nedense insan (benim 1956'da yaptığı gibi) ne tam olarak ikna olabiliyor ne memnun. Gerçi insan konunun akla yatkınlığını kavrıyor ve bunun ister İngiliz-sesinin, ister Fransız-sesinin ya da dünyadaki güçlü bir dil ve kültürün yayıldığı diğer bölgelerde olsun küçük dilleri konuşan binlerce belki de milyonlarca kişi tarafından takip edilen aynı çizgi olduğunu fark edemez. Bunun onların politikası olduğundan bile yakınamayız. Çünkü karşıt düşünce, yani bütün dünyada bütün dillerde tüm bilimsel ve teknik kayıtları nihai olarak geliştirmek en azından günümüzün olanakları ve koşullarıyla olanaksız büyük bir çabanın sonucu olurdu: Bu yüzden sözgelimi kökenleri ne olursa olsun bilimcilerin dünyanın her dilinde terminolojileri ve kayıtları geliştirmeye çalışmak yerine uluslararası diller denilen dilleri kullanmaları çok doğaldır. Bu ayrıca İngilizcenin günümüzde neden kültürler arasında sürekli olarak yayıldığına da bir açıklama getirir. Ortaçağ'da ise bu görevi bir dereceye kadar Latince yerine getiriyor gibi görünüyor.

İnsan günümüzün bu tutumlarının çerçevesinde kalarak ama bunların ötesine de bakmaya çalışarak, belki de şöyle diyebilir: Gerçi insanlığın genel gelişmesi için diğer dillerden daha önemli daha üretken diller vardır, dolayısıyla bu tür diller ve kültürler her yerde özellikle de yüksek eğitim için kul-

lanılacak en iyi dillerdir ama farklı küçük dil ve kültürlerin (dolayısıyla farklı küçük ulusların) korunmalarının değeri, bunların bütünlüklerin ve toplamlarının sağladığı zenginliğin korunmasına ve dünyaya ve onun bilmecesine yönelik insani tutumların olabildiğince en geniş boyutlarının korunmasına bağlıdır. Her bir dilin ve her bir kültürün yabana atılmayacak ve başka yerde olmayan bireysel bir şeyi vardır. Ayrı kültürlerde bulunan ve kendi dillerinde ifade edilen dünyaya ve yaşama yönelik bu tutumlardaki farklılıklar kimi zaman büyüktür kimi zaman fark edilmeyecek kadar küçüktür. Ama her halükârda toplamları dünyanın herhangi bölgesinden daha zengindir, dolayısıyla herhangi bir dilin kaybı toplam servetten bir eksilmedir. Bu yüzden bir dilin korunması ille de sadece kişisel sadakat meselesi (itiraf etmek gerekirse, bu oldukça kahramanca fedakarca bir boyuttur) değildir; korumacıların görevi insanlığa bir hizmet sunmaktır ve eğer bu hizmet bencil ve şovence sunulmamışsa kültürel açıdan olumlu bir şeydir ki Hassanpour'un bu önemli kitabı bu olumlu ruhla yazılmıştır.

L. Z.
Illinois Üniversitesi
Urbana-Champaign

Teşekkür

Bu tezin tamamlanması belki de pek çok kişinin ve kurumun bana sağladığı büyük çapta entelektüel, manevi ve maddi desteğin sonucudur ancak. Aşağıda adını verdiklerimin yanı sıra adını vermediklerime de minnettarlığımı ifade etmek isterim.

Özellikle de tez komitesi üyelerine -Dr. B.B. Kachru, Dr. Howard Maclay ve Dr. Ladislav Zgusta- rehberlikleri ve entelektüel destekleri için teşekkür borçluyum. Danışmanım ve o dönem İletişim Araştırmaları Enstitüsü'nün müdürü olan Dr. Howard Maclay bana gerekli ortamı, kaynakları ve entelektüel ve maddi desteği sundu. Açık söylemek gerekirse, onun yardımları olmasaydı, bu tez tamamlanamazdı. Kendisi bitmez gibi görünen, sayısız kesintilere maruz kalmış bir araştırmanın önündeki bütün teknik ve resmi engelleri ortadan kaldırdı. Lisans eğitimimi zenginleştiren ve eserleri ilham kaynağı olan öteki hocalarım Thomas Guback ve James Carey'in adlarından da özel olarak bahsetmem gerek. Ayrıca araştırmalarım sırasında karşılaştığım zorlukların birçoğunu gidermeye yönelik sunduğu bütün yardımları için ICR'den Diane Tipps'e teşekkür etmek isterim.

Özel bir şekilde anılmayı da Illinois Üniversitesi'ndeki kusursuz bir kütüphane sistemini işletenler hak ediyor. Özellikle de en yakın zamanların literatüründen beni haberdar kılmada fedakarca çaba sarf eden Pamela Lindell'e teşekkür etmek isterim. Dr. Tom Kilton (Modern Diller ve Dilbilim Kütüphanesi), L. H. Miller (Slav Kütüphanesi) Karen Schmidt (İktisap), N. Aggrawal (Asya Kütüphanesi) ve Interlibrary Loan'ın personeli başka yerde bulamayacağım materyali temin ederek araştırmama paha biçilmez katkılar sundular.

Öteki araştırma kurumları da aynı şekilde yardımcı oldular. Bana kusursuz ama henüz sınıflandırılmamış Kürt koleksiyonunu kullanmama izin veren Dr. David Partington'a (Harvard Üniversitesi Kütüphanesi) minnettarlığımı ifade etmek isterim. Ayrıca bana sınıflandırılmamış kaynakları temin eden Kongre Kütüphanesinde çalışan İbrahim Pourhadi ve George Salim'e teşekkür borçluyum. Londra Üniversitesi'ndeki Kürt koleksiyonunun da araştırmam için hayati bir önemi vardı. Bu üniversitenin personeline işimi kolaylaştırdıkları için teşekkür ederim.

Kürt diliyle ilgili yeterli sayıda kaynağı olan hiçbir kütüphane yoktur. Kürt kitapları ve yayınlarını ortaya çıkarmak son derece zor bir iştir. Kütüphane olanakları olmadığında araştırmacı özel koleksiyonlara bel bağlamak zorundadır. Bana verdikleri yardımlarından dolayı Kemal Fuad, Ernest McCarus, Ferhad Shakely, Ömer Şeyhmus ve Peter Slugletti'in adlarından özel olarak bahsetmem gerek. Joyce Blau, Steve Blum, M. Emin Bozarslan, Burhan Elturan, Willem Floor, Mary Heglund, Eric Hooglund, Cesim Celil, merhum kardeşim Kak Cemil, Margaret Kahn, Abdulla Mardukh, Cemal Nebez, Thomas Ricks, Hassan Sayf Qazi, İsmet Şerif Vanlı ve John Workman ise konuyla ilişkili yayımlanmış ve yayımlanmamış kaynaklardaki pek çok açığı gideren gerekli kaynakları sağlamada yardımlarını esirgemediler. İran ve Irak'ta yaşayanların verdikleri yardıma isim vererek teşekkür edemiyoruz.

Bu çalışmanın yürütüldüğü zor yıllar boyunca maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen pek çok dostuma teşekkürü

bir borç bilirim. Robert ve Elizabeth Abramson, Mary Hegland, Cemil ve Afkham Mardukhi ile Thomas ve Janice Ricks'in adlarını özel olarak anmam gerek.

Illinois Üniversitesi'ne verdiği parasal destekten dolayı teşekkür ederim. Bu yardım içinde birçok asistanlık hizmeti, üniversite bursu ve Fakülte Mezuniyet araştırma ödülü vardır.

Eşim Shahrzad ve oğlum Salah bu tezi yazdığım yıllar boyunca bana katlandılar. Bu çalışmayı bitirmeme yardım etmek için eşim Shahrzad tez yazma dahil Illinois'teki doktora çalışmalarına ara vererek, aile yaşamını sürdürmek için çalıştı ve kelime işlem sorunlarını çözmede yardımcı oldu. Salah "aptal kutu"yla baş başa kalmak ve "oyun parkı" zevkinden, "saklambaç" ve "bisiklete binme" gibi oyunlardan mahrum kalmak zorunda kaldı.

Son olarak elinizdeki tezin bu baskısına methedici sunuşlar yazan Dr. Michael Chyet ve Dr. Ladislav Zgusta'ya teşekkür borçluyum.

Tez komitesi üyeleri dahil hiçbir bireyin ya da yukarıda adını saydığım kurumların hiçbirinin bu çalışmadaki verilerden, analizlerden ve sonuçlardan sorumlu olmadıklarını özellikle vurgulamak isterim. Olgular ve analizlerdeki bütün hataların sorumluluğu tamamıyla yazara aittir.

BÖLÜM 1
KÜRTÇE KONUŞAN TOPLULUK KONUSUNDA GENEL ENFORMASYON

Bu bölümde Kürtçe konuşan topluluğun ve lehçelerin coğrafyası ve nüfusuyla ilgili temel enformasyon ve iki ana lehçe grubu olan Kurmanci ile Sorani arasındaki farkların kısa bir taslağı verilmektedir.

1.0.0 Kürtçe konuşulan bölge

Bu kısımda Kürt dilinin coğrafi dağılımı ele alınmakta, beş komşu ülke yani Türkiye, İran, Irak, Suriye ve SSCB arasında Kürtçe konuşan topluluğun bölünmesiyle ilgili enformasyon verilmektedir.

1.1.1 Büyük Kürdistan

Kürtlerin türdeş bir topluluk olarak üzerinde yaşadıkları topraklara Kürtçe *Kurdistan*, yani "Kürtlerin vatanı" denir. Kürdistan'ın sınırları, uluslararası sınırlara denk gelmedikleri ya da iç idari birimleri olmadığı için tam olarak belirlenemezler. Merkezi hükümetler ülkenin Kürtçe konuşulan bölgeleri-

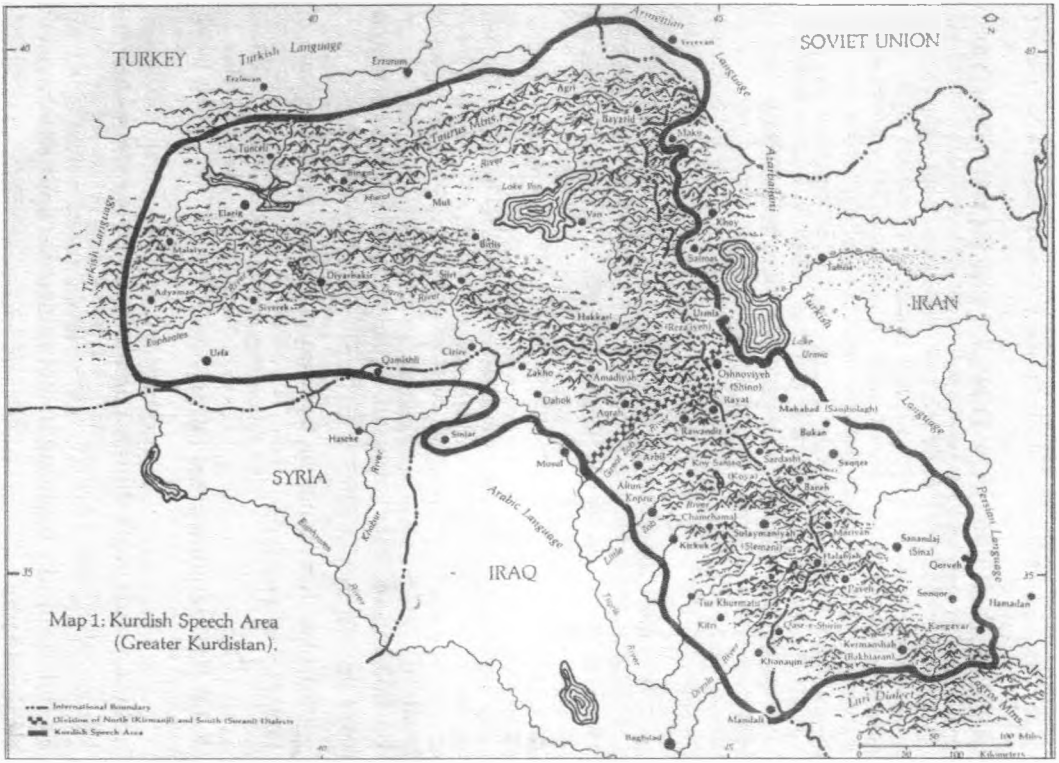

Harita 1
Kürtçe konuşulan bölge
(Büyük Kürdistan)

nin düzgünce tespit edilebileceği etnik ya da dilsel haritalarını vermeye yanaşmıyor.

Kürtçe konuşulan bölgeler İran'ın kuzeybatı bölgeleri, Türkiye'nin SSCB ile içiçe geçen güneydoğu bölgeleri, Suriye'nin kuzeydoğu bölgeleri ve Irak'ın ise kuzey bölgelerini kapsar. Kürdistan'ın büyük parçası iki dağ sisteminin, doğuya uzanan Toroslar ile kuzeye uzanan Zagrosların birbirlerine paralel sayısız silsilesinden; bu silsilelerin Mezopotamya ovasına uzanan eteklerinden oluşan dağlık bir bölgedir. Türkiye'de Van Gölü bu iki sistemin buluştuğu bir açıda 1500 metrelik bir rakımda yer almaktadır (krş. Harita 1). İklimi alabildiğine değişkenlik göstermektedir. Isı dereceleri Türkiye'nin doğusunda -40 derece ile ovada yazın azami 43 derece arasında değişmektedir (Edmonds 1981:199-200).

1.1.2 Türkiye'de Kürtçe konuşulan bölgeler

Türkiye'deki Kürt toprakları ülkenin güneydoğu köşesinde yer almaktadır (krş. Harita 2) ve Jafar'e (1976:42-43) göre ülkenin 67 ilinden 14 ili bu bölgededir: Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van. Bölge coğrafi açıdan hem sınırları ortak hem de aralıksızdır ve genelde aynı ya da benzer doğal koşullara sahiptir.

Bölgenin toplam yeryüzü alanı 157.137 km karedir. Bu rakam bütün Türkiye topraklarının %20,3'ünü oluşturuyor. Bölge çoğunlukla dağlıktır ve pek çok akarsuyla sulanmaktadır (age.).

1.1.3 Irak'ta Kürtçe konuşulan bölgeler

Irak'taki Kürtçe konuşulan bölgeler (krş. Harita 3) kabaca Irak'ın toplam 438.446 km karelik topraklarından 74 bin (%17) kilometre karelik alanı kapsar (Vanly 1980:157). 1975'te kurulan otonomi bölgesi (krş. Harita 5) 438.446 olan toplam Irak topraklarının %8,50'sini oluşturan toplam 37.284

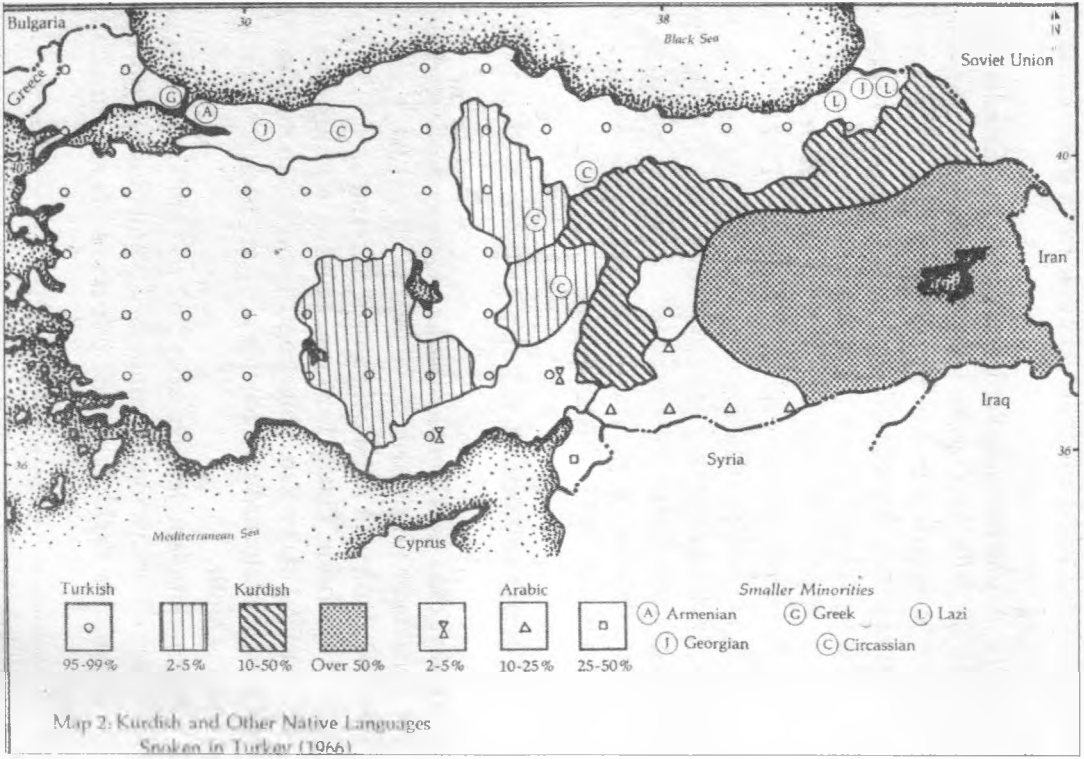

Harita 2
Türkiye'de Kürtçe ve diğer anadillerin konuşulduğu bölgeler (1966)

Harita 3
Irak'ta
Kürtçe konuşulan
bölgeler

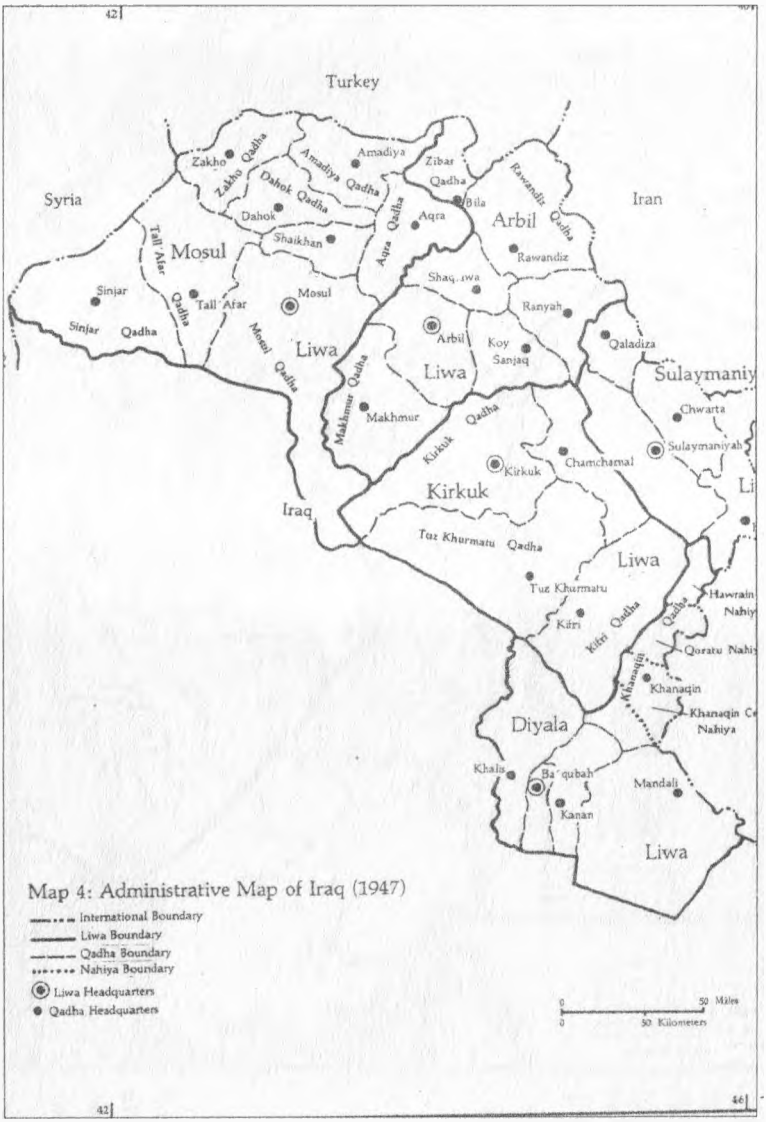

Harita 4
Irak'ın
idari haritası
(1947)

5: The Kurdish "Autonomous Region" (since 1975)

Harita 5
Kürt
"otonomi bölgesi"
(1975'ten beri)

km (Duhok 6.374, Erbil 14.428, Süleymaniye 16.482) kareliktir (Irak Cumhuriyeti, *Annual Abstract of Statistics* (Yıllık İstatistik Özetleri), 1976 s. 17).

Irak'ın bugünkü toprakları Batı'da "Türkiye Arabistanı" ya da "Mezopotamya" olarak bilinen Osmanlı İmparatorluğu'nun üç eyaletinden -Musul, Bağdat ve Basra) oluşmaktadır. Britanya işgali (1918) ve Mandası döneminde (1920-32) bu üç eyalete Irak adı verildi ve 14 livadan (mutasarrıfların yani valilerin yönetiminde) oluşan bu yeni idari bölünme benimsendi. Kürtler Musul, Kerkük, Erbil, Süleymaniye ve Diyala'dan oluşan beş livanın sınırları içinde kaldılar (krş. Harita 4). Livalar altbölümleri olarak kazalara (kaymakamların yönetiminde olan büyük bölgeler); kazalar da altbölümleri olan nahiyelere (müdürlerin yönetiminde bulunan küçük bölgeler ya da taşralar) bölündüler.

Musul livasının beş kazasında -Zaxo, Duhok, Akre, Amediye ve Zêbar- Kurmanci konuşuluyordu ve tamamıyla eski Behdinan Kürt Beyliğinin topraklarına denk düşüyordu. Zêbar kazası 1944'te Musul ile Erbil livaları arasında bölündü.

1975'te on sekiz muhafaza (yönetim sahası) oluşturuldu. Bunlardan üçü -Süleymaniye, Duhok ve Erbil- "Otonomi Bölgesini" oluşturuyordu (krş. Harita 5). Bununla birlikte çoğunlukla Kürt nüfusun yaşadığı birçok kaza ve nahiye (Edmons'un 1957:438-40 tahminine göre %50'nin üzerinde) dışarıda bırakıldı: El-Ta'mim (Kerkük) yönetim sahasında üç nahiye Qerehesen, Şiwan ve Altunköprü; Ninova (Musul) yönetim sahasında üç kaza Sincar Şeyhan ve Akre; Diyala yönetim sahasında üç kaza, Xaneqin, Mendeli ve Kıfri; Selahaddin yönetim sahasında bir nahiye Qadirkerem.

1.1.4 İran'da Kürtçe konuşulan bölgeler

İran'ın Kürtçe konuşulan bölgesi (krş. Harita 6) Batı Azerbaycan, Kordestan ve Bakhtaran (eskiden buraya Farsça Kermanşah, Kürtçe ise Kirmaşan deniliyordu) olmak üzere üç kuzeybatı eyaleti arasında bölündü. İran bu toprak parçası için

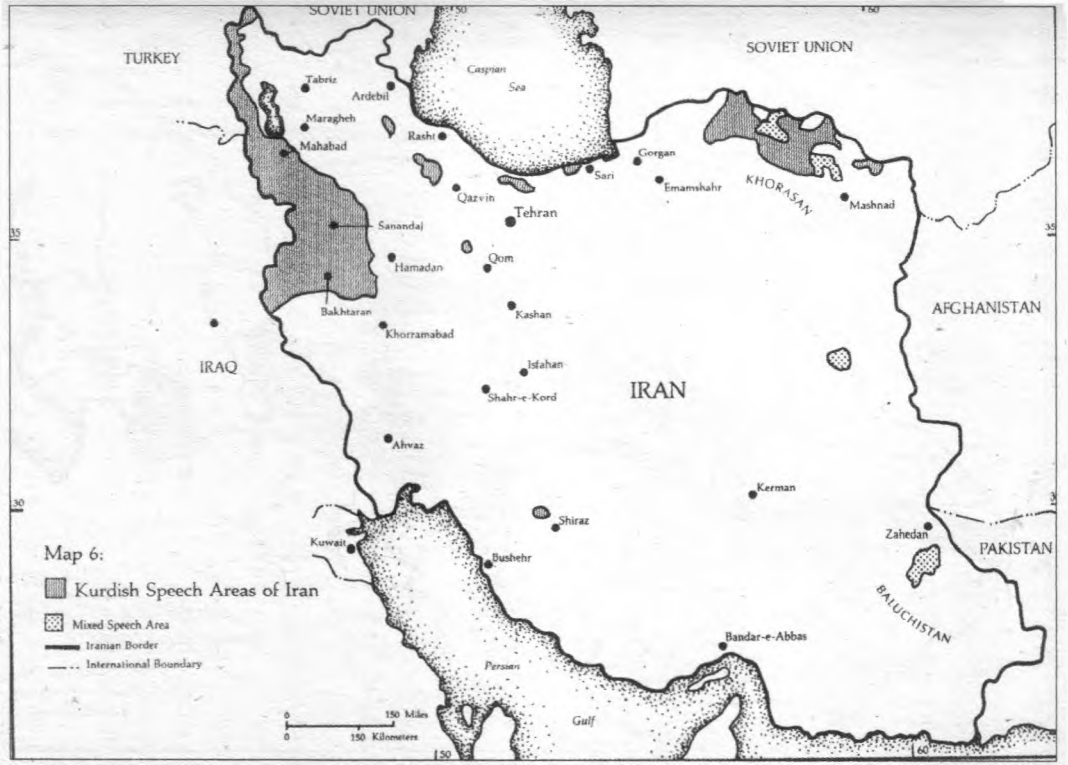

Harita 6
İran'da
Kürtçe konuşulan
bölgeler

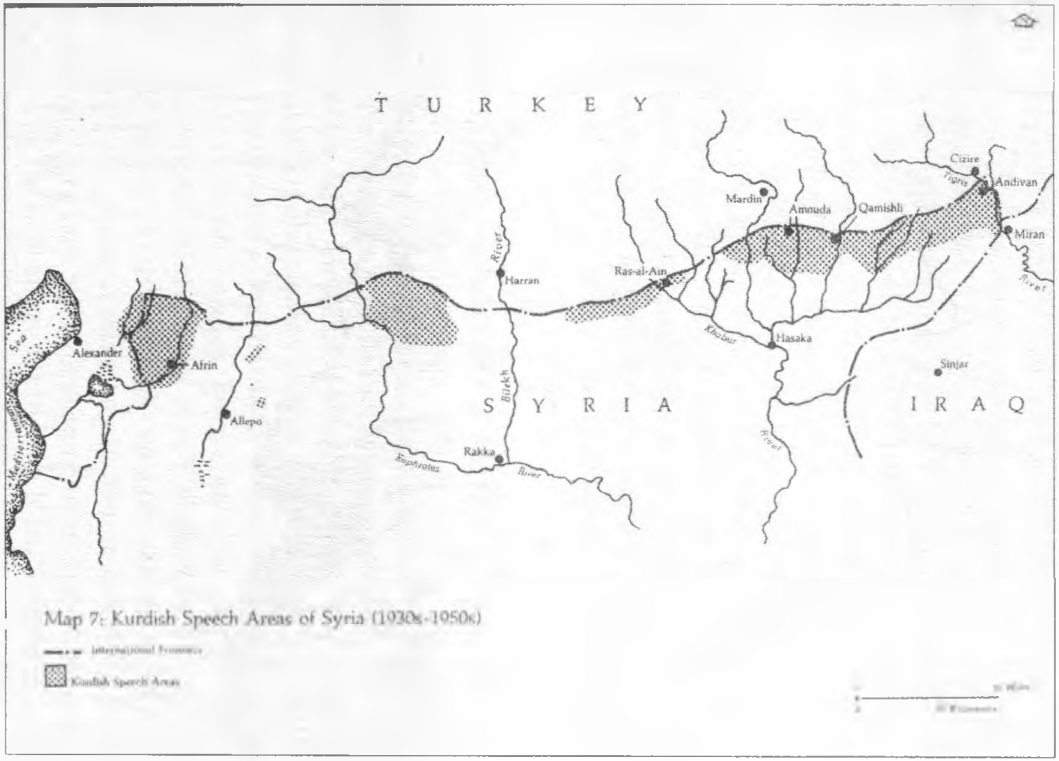

Harita 7
Suriye'de Kürtçe konuşulan bölgeler

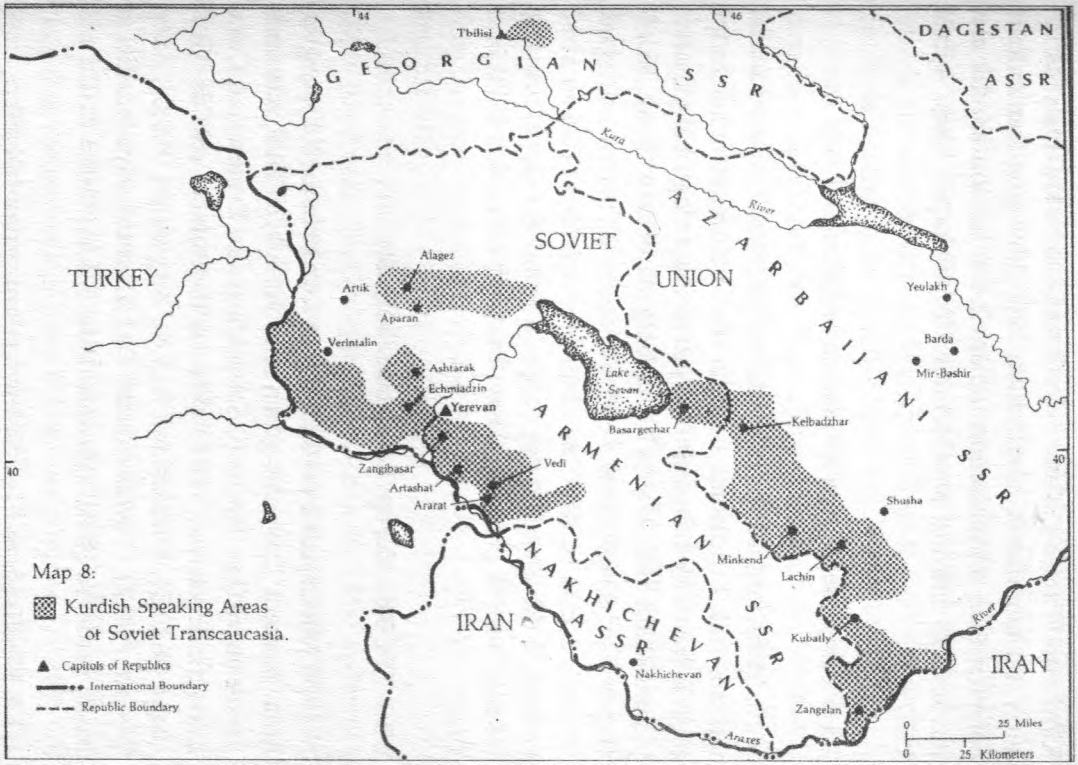

Harita 8
Sovyet Transkafkasya'da Kürtçe konuşulan bölgeler

Kürdistan (Farsça telaffuzu Kordestan) adını kullanan tek ülkedir. Bir tahmine (Ghassemluou 1980:108) göre İran'ın Kürt bölgeleri ülke topraklarının toplam 1.640 bin km karelik alanından 125 bin km karelik alanı (%7,6) kapsar (krş. Ayrıca 1.1.7).

1.1.5 Suriye'de Kürtçe konuşulan bölgeler

Kürtlerin çoğunluğu ülkenin etnik açıdan Türkiye Kürdistanı'nın Irak Kürdistanı sınırıyla olan bölümleri dahil Suriye topraklarının bir uzantısını oluşturan kuzeydoğu bölgelerinde yaşamaktadır (krş. Harita 7). Üç bölgede -Kuzey Cizire, Kurd-Dağ ve Eyn-Arap- Kürtler çoğunluktadır. Kürdistan'ın coğrafi ve etnik açıdan türdeş olan öbür bölgelerinden (Türkiye, İran ve Irak) farklı olarak bu üç bölge birbirinden Arap nüfusunun yaşadığı toprak parçalarıyla ayrılmışlardır (Nazdar 1980:211-13).

1.1.6 SSCB'de Kürtçe konuşulan bölgeler

1970 yılının resmi verilerine göre Kürtlerin %42,2'si çoğunlukla başkent Erivan'ın güneyinde ve Sovyet-Türk sınırında olmak üzere (krş. Harita 8) Sovyet Sosyalist Ermenistan Cumhuriyetinde yaşıyor. Geri kalanı ise dağınık bir şekilde, Gürcistan (%23,3), Kazakistan (%13,8), Kırgızistan (%9,0), Azerbaycan (%6,2), Türkmenistan (%3,3) cumhuriyetlerinde ve başka yerde ise (%2,3) yaşamaktadır (Akiner 1983:210).

1.1.7 Kürdistan'ın dışında Kürtçe konuşulan bölgeler

Bir bütün olarak Kürt toplumu (aşiretler, köylüler ve kent halkı) merkezi hükümetler tarafından özellikle de onyedinci yüzyıldan itibaren göçe zorlanılmıştır (krş. 3.1.2). En büyük Kürt topluluğu kuzeydoğu İran'daki eyalette yer alan Kürdistan'ın yaklaşık bin kilometre doğusunda yaşıyor (krş. TSukerman 1986). Nüfusu 1979'da bir milyon olarak tahmin edili-

yordu.[1] Bu topluluğun ayrıca bir de sınır ötesine uzanan, Türkmenistan Sovyet Cumhuriyeti'nde yaşayan bir kolu da var. Bu kol hızla asimilasyona uğramaktadır (krş. Bakaev 1962; 5.5.0). Yerinden edilmiş Kürt topluluklar güneydoğu İran'da yer alan Belucistan eyaletinde (Bestor 1979) ve Pakistan'da da bulunuyorlar (Gel/al-Sha'b, No. 19, Ekim 1985, s. 3, 9). Daha küçük topluluklar İran'da Qazvin ve Hazar Denizi civarında yaşamaktadırlar (krş. Harita 6). Horasan Kürtleri, Türkmenistan Cumhuriyeti Kürtleri ve Qazvin Kürtleri Kurmanci lehçesini konuşurlar.

Türkiye'de Kürt kolonileri Cihanbeyli, Haymana, Kurtoghe, Tokat, Çankırı vb'lerde yaşıyorlar (Kendal 1980a:48). Irak'ta yaklaşık 200 bin Kürt hükümet tarafından Nasiriye (Thi-Qar), Diwaniyye (Qadissiyye), Muthanna (Semawa yakınlarındaki çöller), Ramadi (Bağdat'ın batısındaki Habbaniyye bataklıkları ve civardaki stepler) ve Amara'ya (Basra yakınlarında yer alan Maysan eyaleti) nakledildiler (Vanly 1980:201; ayrıca krş. 5.1.9).

Lübnan'da yaklaşık 60 bin Kürt bulunuyor. Bunların çoğu 1920-1940'larda Türkiye'deki baskılardan ve 1960'larda Suriye'de uygulanan Araplaştırma programından kaçıp gelen mültecilerdir (krş. 5.3.0 ve 5.4.0).

1.2.0 Kürtçe konuşan nüfusun boyutu

Sekiz milyon konuşanıyla Kürtçe dünyanın en çok konuşulan 200 dili arasında 70. sırayı alıyordu (Décsy 1983:132). Daha yakın zamanlarda yapılan bir sayıma göre ise (20 milyon) Kürtçe 40. sıradaydı (Leclerc 1986:55, 138). Ancak bu göreli sayısal gücün altı, Kürt dilinin, parçalanmış ama toprak bakımından türdeşliğini koruyan bu dil topluluğu içinde dilsel ve kültürel temaslarına izin vermeyen beş devlet arasında bölünmesiyle oyulmaktadır.

1 Bu rakam "Horasan Kürt Topluluğu" (Cami'iyi Kurdha-yi Xurasan) tarafından 1979'da Tahran'daki İslam hükümetine gönderilen bir telgrafta verilmişti (Tavahhodi 1980: s, s).

Kürtçe konuşan topluluğun boyutuyla ilgili tam rakamlar mevcut değildir. Bunun temel nedeni genelde merkezi hükümetlerin kendi ülkelerinin etnik çeşitliliğinin ortaya çıkmasını özelde ise oldukça büyük Kürt nüfusunun varlığını kabul etmeyi istememeleridir. İran ve Irak tarihleri boyunca yalnızca bir kez, konuşulan dillerle ilgili rakamları kamuoyuna açıklarken, Suriye'de hiçbir bilgi günışığına çıkmamıştır. SSCB ile Kürtlerinin varlığının bile inkar edildiği Türkiye ise Kürt dilini konuşanların sayısı ile ilgili rakamları yayımlamış tek ülkelerdir.

Kürt nüfusu hep en az gösterme eğiliminde oldukları için resmi rakamların güvensizliği bir başka problemi oluşturmaktadır.[2] Kürt kaynaklar bu eksikliği telafi etmek için Kürtlerin coğrafi dağılımına yönelik bilgilerine, nüfus yoğunluğunun izlenimci yolla tespit etmelerine, yıllık büyüme oranları vs'lere güvenerek kendi rakamlarını vermektedirler ki bu rakamlar genellikle üçüncü taraf gözlemciler tarafından şişirilmiş rakamlar olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden eldeki mevcut rakamlar "ılımlı" ya da "uç", "nesnel" ya da "öznel", az ya da abartılmış olarak nitelenebilir.

1967'de mevcut enformasyon ve rakamlara dayanan "nesnel" bir tahmin Britanya Mandası döneminde Irak'ta Kürt işlerinde uzman ve daha sonra Irak Hükümetinin danışmanı olan C.J. Edmonds (1971:92) tarafından yapıldı. Öteki tarafsız tahminler van Bruinessen (1978:22) ve 1980 için güncellemeleri Bruinessen tarafından hesap edilen Kürt nüfusunun yüzdelerine dayanan ve en son nüfus sayımı rakamlarını içeren McDowall (1985:7) tarafından verilmektedir (Tablo 1).

Kürt milliyetçileri tarafından yapılan tahminler (krş. Tablo

2 Türkiye'deki nüfus sayım rakamlarıyla ilgili sorunlar ve Kürtlerin sayıca düşük gösterilmesinin nedenleriyle ilgili krş. Jafar (1976:86 not). Bazı gözlemciler (sözgelimi, Howell 1965:62-63 ve Qazzaz 1971:14) devlet vergisinden ve zorunlu askerlikten korktukları için Kürtlerin kendileri "genellikle yönetimi altında yaşadıkları hükümetlerin yetkililerine doğru nüfus sayımını yapmalarına izin vermede son derece isteksiz davranmışlardır" diye iddia ediyorlar. Bununla birlikte vergi ve askerlik hizmetiyle ilgili nüfus sayımları Araplar, Farslar ve Türkler dahil Batı Asya'nın bütün kırsal ve aşiretsel nüfusların ortak endişesini oluşturmuştur.

2) "ılımlı" ve "uç" tiptedir. Tablo 2'de verilen rakamlar ılımlı sayılmalıdır. 1980'lerde toplam nüfus More (1984) tarafından en az 20 milyon ile 20,1 arasında, Zaza (1982:255) tarafından ise 22 milyon olarak tahmin edildi. Her bir ülkedeki Kürt nüfusunun yüzdesine ilişkin tahminler de alabildiğine değişmektedir (krş. Tablo 3).

Tablo 1. Kürt nüfusuna ilişkin ılımlı tahminler

	(Binler olarak)		
	1967[a]	1975[b]	1980[c]
Türkiye	3.200	7.500	8.455
İran	1.800	3.500	3.701
Irak	1.550	2 ila 2.500	3.105
Suriye	.320	.500	.734
SSCB	.80	.100	.265
Lübnan	-	-	.60
Toplam	**6.950**	**13.500-14.000**	**16.320**

Kaynaklar: a) Edmonds (1971:92); b) van Bruinessen (1978:22); c) McDowall (1985:7)

Tablo 2. Kürt milliyetçileri tarafından 1970-76 dönemine ait Kürt nüfusuna ilişkin yapılan tahminler

Ülke	Nüfus	Kürtler	Toplam %
Türkiye[a]	35.700.000 (1970)	8.500.000	23,8
İran[b]	28.258.800 (1970)	4.521.280	16.0
Irak[c]	11.124.000 (1975)	3.000.000	28.0
Suriye[d]	7.500.000 (1976)	825.000	11.0
SSCB[e]		278.000	
Toplam		**17.124.280**	

Kaynaklar: a) Kendal (1980a:47-48); b)Ghassemlou (1980:108); c) Vanly (1980:156-157); d) Nazdar (1980:211); e) Kendal (1980b:221-2).

Tablo 3. Kürt nüfusunun yüzdesiyle ilgili tahminler

Ülke	van Bruinessen (1978:22)	More (1984:21)
Türkiye	19	24
İran	10	16
Irak	23	27
Suriye	8	9

1.2.1 Türkiye'de Kürtçe konuşan nüfus

Bütün azınlıkların planlı bir biçimde onlarca yıldır Türkleştirilmeye çalışılmasına rağmen, Türkiye çokdilli bir toplumdur (krş. Tablo 4). Sayısal güç bakımından Arapça hemen Kürtçenin arkasından gelir. 1935 ve 1965 nüfus sayımlarından elde edilen veriler belki de biraz farklı bir artışı gösteren Arapçanın dışında bütün dillerin giderek Türkleştirildiğini göstermektedir. Kürt nüfus oranı otuz yılda %9,3'ten %7,1'e inmişti (krş. Tablo 4).

Kürtçenin Osmanlı hükümeti tarafından 1915'te yapılan Ermeni soykırımına kadar Van Gölü civarında ve kuzeyinde yer alan bölgede konuşulan Ermeniceyle doğrudan teması vardı. Bugün ise en yakın komşuları Türkçe ve Arapçadır (krş. Harita 2). Türkiye'deki Kürt diline ilişkin daha başka nüfus sayım rakamları için bkz. 5.3.0, Jafar (1976) ve Kendal (1980b).

Tablo 4. 1935-65 döneminde anadili olarak Türkiye nüfusu

	1935		1965	
Dil	,000	(%)	,000	(%)
Türkçe	13.899	86,0	28.289	90,1
Kürtçe	1.480	9,3	2.219	7,1
Arapça	154	1,0	365	1,2
Yunanca	109	0,7	48	0,2
Çerkezce	92	0,6	58	0,2
Ermenice	58	0,4	33	0,1
Gürcüce	57	0,4	34	0,1

Yiddiş dili**	43	0,3	10	--
Lazca	63	0,4	26	0,1
Diğerleri	138	1,1	309	1,0
Toplam	**16.157**	**100,0***	**31.391**	**100,0***

* Yuvarlak hesap olduğundan tam değildirler.
** Yahudi İspanyolcası
Kaynak: Dewdney (1971:88).

1.2.2 Irak'ta Kürtçe konuşan nüfus

Irak'ta konuşulan dillerle ilgili resmi rakamlar sadece bir kez on yılda bir yapılan 1957 nüfus sayımının ardından kamuoyuna açıklandı. Kürt dilini konuşanlar toplam nüfusun %16,4'ünü oluşturarak ikinci sırada yer aldı (krş. Tablo 5). Edmonds tarafından ilk nüfus sayımının (1947) rakamları temel alınarak yapılan tahminlere göre Kürt nüfusu toplam 4.816.000 olan nüfusun %18,6'sını oluşturan 900.000'di. Bu tahminler her livada Kürt nüfus yoğunluğunun anlaşılması için bazı kavrayışlar sağlamaktadır (krş. Tablo 6).

Tablo 5. 1957'de Irak'ta "özgün dillere" ilişkin resmi nüfus rakamları

Dil	Konuşanları	%
Arapça	5.018.962	79,16
Kürtçe	1.042.774	16,44
Türkçe	136.806	2,15
Keldani*&Süryanice	61.053	0,96
İranca [Farsça]	21.200	0,33
İngilizce	8.337	0,13
Hintçe	3.068	0,04
Fransızca	886	0,01
Diğerleri	27.480	0,43
Belirsiz [Bildirilmeyen]	19.394	0,30
Toplam	**6.339.960**	**100.00**

* Yüzdeler yuvarlak hesap olduğundan kesin değildir.
Kaynak: Irak Cumhuriyeti, *Statistical Abstract,* 1963, s. 126.

Kaydedilmelidir ki Musul (%35,0) ve Kerkük (%53,0) için yüzdeler o dönemdeki nüfus yoğunluklarını doğru bir biçimde yansıtmıyor. Zira Kürt olmayan nüfusun çoğunluğu iki anakent Musul ve Kerkük'e toplatılıyorken, kırsal alanlar ise çoğunlukla Kürtlere bırakılmıştı. 1963'ten beri petrol zengini ve stratejik bölgelerin Araplaştırılması yüzünden özellikle Kerkük, Diyala ve Musul livalarında Kürt nüfus oranı değişmiştir (krş. 5.1.9 ve Harita 12). Otonomi bölgesinin oluşmasından hemen sonra şu nüfus rakamları verildi: Duhok 217.000, Erbil 493.000 ve Süleymaniye 656.000, yani toplam 1.366.000. Bu rakam 1976'daki toplam 11.505.000 kişilik nüfusun %11,87'sini oluşturuyordu (Irak Cumhuriyeti, Annual Abstract of Statistics, 1976, s. 52).

Tablo 6. 1947'de Irak'ın kuzey livalarında Kürt nüfusunun yüzdesi

Liva	Toplam nüfus	Kürtler	%
Süleymaniye	222.700	222.700	100,00
Erbil	240.500	218.995	91,00
Kerkük	285.900	151.575	53,00
Musul	602.000	210.970	35,00
Diyala*	110.200	27.360	65,60
Öteki yerler**	yok	23.400	
Toplam		900.000	

* Yalnızca Xaneqin ve Mendeli ** Bağdat&başka yerler
Kaynak: Edmonds (1957:430-40); yüzdeler verilmiştir.

1.2.3 İran'da Kürtçe konuşan nüfus

İran'da ülke çapında yapılan ilk nüfus sayımı Kasım 1956'da gerçekleştirildi. Ardından on yıl aralarla 1966 ve 1976'da iki nüfus sayımı daha yapıldı. Ayrıntılı verilmiş bu nüfus sayımıyla ilgili raporların hiçbirinde nüfusun dilsel ve etnik bileşimiyle ilgili bir bilgi yoktur. İstatistik Bürosu'nun gazetesinde yayımlanan bir makalenin içinde verilen dokuz

dilin konuşucularıyla ilgili rakamlar anlaşıldığı kadarıyla 1956 nüfus sayımına dayanmaktadır (Shahin 1960:101). Diller konusunda resmi kaynaklara dayanılarak verilen öteki tek tahmin Sovyet araştırmacısı G. M. Petrov tarafından yapılan hesaplamalardı. Petrov hesaplamalarında İran ordusunun hazırlamış olduğu 10 ciltlik *İran Coğrafi Sözlüğü*'nden aldığı verileri kullanmıştı (Aliyev 1966:64). Bu sözlük her köy ve kent için nüfus rakamlarını vermekte, ikidilli ya da çokdilli yerleşim alanlarının sayısal dökümünü vermeksizin konuşulan dil(ler)e işaret etmektedir (krş. Tablo 7).

Bu iki kaynakta yer alan farklı yüzdelere rağmen, ülkenin resmi dili olan Farsça'nın nüfusun yarısından çoğunun anadili olmadığı aşikardır. Türkçe (Azerbaycan Türkçesi) ikinci sıradaydı. 1956 nüfus sayımına göre üçüncü sırayı Gilaki; başka bir kaynağa göre ise Kürtçe alıyordu. Yukarıda adı geçen kaynakta verilen ve içinde Urmiye Gölünün batısındaki, çoğunlukla Kürtçe konuşanların yaşadıkları alanları (yani İran-Türkiye sınır bölgeleri; krş. Harita 6) tamamıyla Türkçe konuşanların yaşadıkları gibi gösteren haritaya bakıldığında bu nüfus sayımında Kürtçe konuşanların sayısının düşük gösterildiği besbellidir.

Tablo 7. Anadile göre İran nüfusu

	Nüfus Sayımı 1956		Coğrafya Sözlüğü 1949-53	
	#	%	#	%
Farsça	9.500[a]	50,1	7.445,1	40,1
Türkçe	3.910	20,6	4.525,2	24,3
Gilaki	1.160	6,1	877,3	4,7
Luri	1.080	5,6	973,5	5,2
Kürtçe	1,060	5,5	1.632,4	8,8
Mazenderani	920	4,8	685,2	3,6
Beluci	430	2,2	541,2	2,9
Arapça	380	2,0	458,5	2,4
Türkmence	330	1,7	227,6	1,2

Ermenice	115	0,6	134,9	0,7
Süryanice	70	0,3	70,0	0,0
Diğerleri	15[c]	0,0	1041,9[b]	5,6
Toplam	**18.960**	**100,0**	**18.549,8**	**100,0**

a) İran'ın Sesi: *Iran Almanac and Book of Facts*, 1976 (Beşinci Baskı), Tahran, 1976, s. 357. b) Kolaylık olsun diye bu rakamın içine 11 dil/lehçe eklenmiştir. c) Peştu, Tacik ve Taleşi;
* Yüzdeler verilmiştir.
Kaynaklar: A: Shahin (1960:101); B:Aliyev (1966:64).

1.2.4 Suriye'de Kürtçe konuşan nüfus

Kürtçe konuşan topluluğun boyutlarıyla ilgili resmi rakamlar mevcut değildir. Bir Fransız manda yetkilisi bununla ilgili 1930'ların sonlarında "ılımlı" bir tahmin olarak 110 bin rakamını veriyor (Rondot 1939:97-99). Kürt kaynak Nazdar (1980:211) ise 1978'de 825.000 rakamını veriyor ki bu rakamın 85 bini Arap kent ve bölgelerinde yaşıyordu. Kürtlerin göçe zorlanması ve Araplaştırma politikası 5. Bölümde irdelenecektir.

1.2.5 SSCB'de Kürtçe konuşan nüfus

Sovyetler Birliği'ndeki Kürtler dini bakış açısından iki gruba -Müslümanlar ve Yezidiler- ayrılmıştır. Aşağıdaki rakamlar resmi kaynaklara dayanılarak verilmiştir[3] (Akiner 1983:210-213).

3 Sovyet akademisyen Nadir Nadirov'a (aktaran Londra *Independent*, Ekim 1917, 1989) göre 1989 Sovyet nüfus sayımları SSCB'de 1.150.000 kişilik bir Kürt uyruğunun olduğunu gözler önüne serdi. Nadirov bu rakamın 1979'da yapılan nüfus sayımındaki 170 bin rakamıyla çeliştiğini açıklayarak, önceki sayımların sahte niteliğine ve *perestroika* döneminde Kürt ulusal duygularının yeniden canlandığına işaret ediyordu. "Kürt nüfusun büyük çoğunluğu 1937'de Kazakistan'a göçertilmişti ve göç edenlerin pek çoğu dillerini ve kültürlerini unutmuştu. Ancak şimdi birçok cumhuriyette Kürt kültür merkezleri açılmıştı ve Kürt di-

Tablo 8. SSCB'de Kürtlerin nüfusu ve dil kullanımı

	1926		1959*	1970	1979
	Kürtler	Yezidiler			
Toplam nüfus	**54.661**	**14.523**	**58.799**	**88.930**	**115.858**
Kürtçe anadili olarak %	34,4	94,4	89,9	87,6	83,6
Rusça anadili olarak %	0,1	0,2	2,9	3,8	4,8
ikinci dil olarak	yok	yok	yok	19,9	25,4
İyi bildiği üçüncü bir dille birlikte anadili olarak %	65,2**	3,2	–	8,6	11,6
ikinci dil olarak	yok	yok	–	36,2	40,7

* 1959'dan itibaren Yezidiler Kürtler içinde sayılmaktadır.

** Bilinmeyen bir nedenden ötürü Sovyet Azerbaycanı'ndaki Kürtlerin %42,9'unun anadili Türkçe olarak ileri sürüldü (öte yandan krş. 5.5.0).

Kaynak: Akiner (1983:210-13).

Bu veriler ikidilliliğin ve çokdilliliğin, yavaş da olsa Kürtçe konuşan topluluğun tedricen asimile edilmesinin giderek arttığını gösteriyor (SSCB'de Kürt diliyle ilgili, krş. Bakaev 1973; Sovyetler'in Kürtlere yönelik politikasıyla ilgili de krş. 5.5.0).

1.3.0 Lehçeler

Kürtçenin birçok lehçesi bu çalışmanın amaçları bakımından kabaca iki lehçeye, daha doğrusu Kurmanci ve Sorani lehçe gruplarına ayrıldı. İki grup daha var: Kürtlerin Hewrami (Farsça olarak Avrami ya da Avramani) dedikleri; Batı literatüründe ise Gorani/Gurani olarak geçen grup. Diğeri ise bura-

li yeniden bir kez daha öğretilmeye başlamıştı." ("New data on Soviet Kurds [Sovyet Kürtleriyle ilgili Yeni Veriler] *Central Asia and Caucasus Chronicle*, C. 8, No. 6, Aralık 1989/Ocak 1990, s. 19-20). Bu göç için bkz. Nadirov (1992).

da anakent Kirmaşan (Farsçada Kirmanşah, 1979'da Bakhtaran adını aldı) kentinin adını alan heterojen bir grup.

1.3.1 Lehçe adları ve gruplandırma

Pek çok lehçe şimdiye kadar incelenmemiştir. Bu yüzden tatmin edeci bir sınıflandırma olanaklı değil. Bununla birlikte Kürt kaynaklar hernekadar adları konusunda bir mutabakat sağlanmamışsa da bu dört grubu ayırma konusunda hemfikirler.

Kürdistan'ın kuzey bölgelerinde yaşayan Kürtler kendilerine *Kurmanc*; konuştukları dile ise *Kurmanci* derken, Sorani konuşanlar kendilerine *Kurd*; konuştukları dile de *Kurdî* derler. Ancak Kurmanci lehçesinin kullanıldığı edebiyat dilinde, Kurd/Kurmanc ve Kurdi/Kurmanci birbirinin yerine kullanılmaktadır (Sözgelimi, daha onyedinci yüzyılda Ehmedê Xanî'nin *Mem û Zîn* adlı eserinde, krş. 4.3.0, ayrıca krş. Bayazidi 1858/9:73-202). Irak'ta Kurmanciye sınırları Kurmanci konuşulan bölgelere tekabül eden (krş. Harita 3) eski Badinan beyliğinin (krş. Harita 10) adını alan "Badinani" de denilmektedir. Bu ad Soranide Kırmanci olarak telaffuz edilmektedir.

"Sorani" eski Soran beyliği (krş. Harita 10) adından esinlenerek, yeni verilmiş bir addır.

Bu ada yönelik, Soran bölgesinde konuşulan bir lehçe olan Soraninin bir lehçeler grubu adını alabilecek kadar genişletilmemesi gerektiği yolunda bir itiraz yükseltilmiştir (krş., Rasul 1971:33). Ne var ki bu ad yaygın olarak kullanılmakta ve herhangi alternatif bir adın bunun yerini alması da pek olanaklı görünmüyor. Bu çalışmada iki anlamlılıktan sakınmak için, Sorani, lehçe grubunun adı olarak; Soran ise Soran bölgesinde konuşulan altlehçelere birkaç göndermede bulunulduğunda kullanılacaktır.

Öteki gruplar, yani Hewrami ve Kirmaşani Kürt dilinin standardizasyonunda gözle görülebilecek hiçbir rol oynamamıştır. Zaten bu çalışmada da bu lehçelere çok az değinilmiştir. Hewrami, Türkiye'de konuşulan Dımılı (yerel Kürtçe ad)

ya da (Türkçe adıyla) Zazayla olan ilişkisinin dışında öteki lehçelerden yapısal olarak farklıdır. Dördüncü grubun içinde çoğu henüz incelenmemiş olan heterojen lehçeler vardır. Büyük çapta Farslaştırılmış Kirmaşan kenti bu grubun daha iyi bilinen lehçelerinden birinin yerleşim alanıdır.

Bir başka grubu oluşturan *Luri* çoğunluğu İran'da yer alan Luristan'da yaşayan Luriler tarafından konuşulmaktadır. Bu lehçe Kürtler tarafından bir Kürtçe lehçe olarak, başkaları tarafından ise Farsçanın bir lehçesi olarak kabul edilmektedir. Lurların ve dillerinin Kürt olup olmadığını kanıtlamak ya da çürütmek bu çalışmanın kapsamını aşıyor. Lurların dışta tutulmalarının, İran'daki Lurların Kürdistan'ın edebi ve dilsel yaşam akışı içinde bulunmamaları ve Kürt dilinin standardizasyonu üzerinde hiçbir etki bırakmamış olmalarının dışında başka bir nedeni yoktur. Bununla birlikte Feyli olarak bilinen Irak'taki küçük Lur topluluğu kendini Kürt olarak görür ve edebiyat dilleri olarak Sorani Kürtçesini benimser. (Lurlarla ilgili arkaplan bilgi için sözgelimi, bkz. Minorsky 1936; Amanolahi 1985). Tablo 9 farklı kaynaklar tarafından kullanılan alternatif adları veriyor.

Tablo 9. Lehçe grupları için kullanılan alternatif bazı adlar

Bu çalışma	Zabihi (1977;42)	Nebez (1967:33)	MacKenzie (1981)
Kurmanci	Kuzey	Kuzey Kırmanci	Kuzey Grubu
Sorani	Merkezi	Orta Kırmanci	Merkezi Grup
Hewrami	Hewrami/Zaza	Gorani/Zazayi	[Kürtçe olmayan]
Kirmaşani	Güney	Güney Kırmanci	Güney Grubu

1.3.2 Lehçe nüfusu

Lehçelerin sayısal gücü düzgün biçimde belirlenemez. Bir tek Irak'ta, Kürtçe konuşan bölgeler için verilen 1947 nüfus sayım rakamlarından yola çıkarak tahminler yapılabilir (krş. 1.2.2 ve Tablo 10).

Tablo 10. Irak'ta Kürt lehçelerin nüfusu

Bölge	A #Kürtler	B lehçeler	C Toplam %
Musul Livası	210,970	Kurmanci	23.4
Kerkük Livası	151,575	Sorani	16.8
Erbil Livası	218,995	Sorani	24.3
Süleymaniye L.	222,700	Sorani	24.7
Xaneqin& Mendeli	72,360	Kirmanşani/ Feyli	8.0
Bağdat& elsewhere	23,400	Bilinmeyen	2.6
Toplam	900,000		100.00

Kaynak: A. Edmonds (1957:440); B ve C sağlanmıştır.

Kurmancinin bütün Kürdistan düzeyinde en az %50 konuşulduğundan hemen hemen hiç kuşku duyulamaz. İki izlenimci tahmin şu yüzdeleri veriyor: Kurmanci %62 ve Sorani %38 (Vanly 1959:7) ile Kurmanci %63-64, Luri %16 ve Sorani %20 (Akrawy 1982:18). Hewramaniyi konuşanların nüfusu 1960'larda 10 bin kişi olarak (Hewraman bölgesinde); "Guranlar" için ise 4 bin ile 5 bin arasında hane sayısı tahmin ediliyordu (MacKenzie 1971:292; 1965:1139).

1.3.3 Sorani lehçe grubunun altlehçeleri

Kurmancinin her biri edebiyat kayıtlarıyla birlikte Doğu ve Batı olmak üzere altı birimlere bölünmesi MacKenzie (1981:479) tarafından önerilmiştir. Bu çalışmanın amaçları bakımından Sorani grubu şu altgrup ve altlehçelere ayrılmıştır.

Altgrup& Altlehçe	Öteki ad(lar)	Anakent	Ülke
"SULEMANİ"			

Sulemani	Silemani, Slemani	Suleymaniye	Irak
Sıneyi	Senendeci, Erdelani	Senendec	İran
"MUKRIYANÎ"			
Soran	Sorani	Erbil, Rewandız	Irak
Mukri	Mukriyani	Mahabad, Bukan	İran

Bu dört büyük altlehçe, altgrup olarak fonetik ve morfolojik özellikler bakımından henüz adı konulmamış iki bloğa ayrılmıştır. Bununla birlikte farklılıklar norm seçiminde alabildiğine önem kazanmıştır (krş. 8.1.0 ve Harita 4) ve bu yüzden "MUKRIYANÎ" altgrubu (Mukri ve "Soran" altlehçeleri dahil) ve "SULEMANÎ" altgrubu (Sulemani ve Sineyi dahil) olarak adlandırılıp yazılmaktadır.

1.3.4 Lehçelerin yerleşim alanı

Kurmanci beş ülke arasında bölünürken, Sorani yalnızca Irak ve İran'da bulunmaktadır:

1) *Kurmanci*: Türkiye'de Dımılı dışındaki bütün lehçeler, Suriye ve SSCB'de bütün lehçeler, Musul'un eski kazalarındaki lehçeler (krş. Harita 4 ve 1.1.3), Suriye, Uşnaviyeh'in kuzey bölgeleri (krş. Harita 9) ve İran'da Horasan eyaletinin kuzey bölgeleri (krş. Harita 6).

2) *Sorani*: Erbil, Süleymaniye ve Kerkük livaları (Irak'ta 1975'ten önce bölünmeler, krş. Harita 4), İran'da Mahabad, Uşnaviyeh, Bukan, Saqız, Senendec, Meriwan.

3) Hewrami: Paveh yakınlarında İran-Irak sınırı (krş. Harita 9) ve Musul'un doğusundaki çok dağınık küçük köyler (Şebek lehçesi).

4) *Kirmaşani*: Bakhtaran (eski Kirmanşah), Sonqor, Kasrı Şirin, Kamyaran (İran'da) ve Xaneqin bölgesi (Irak'ta).

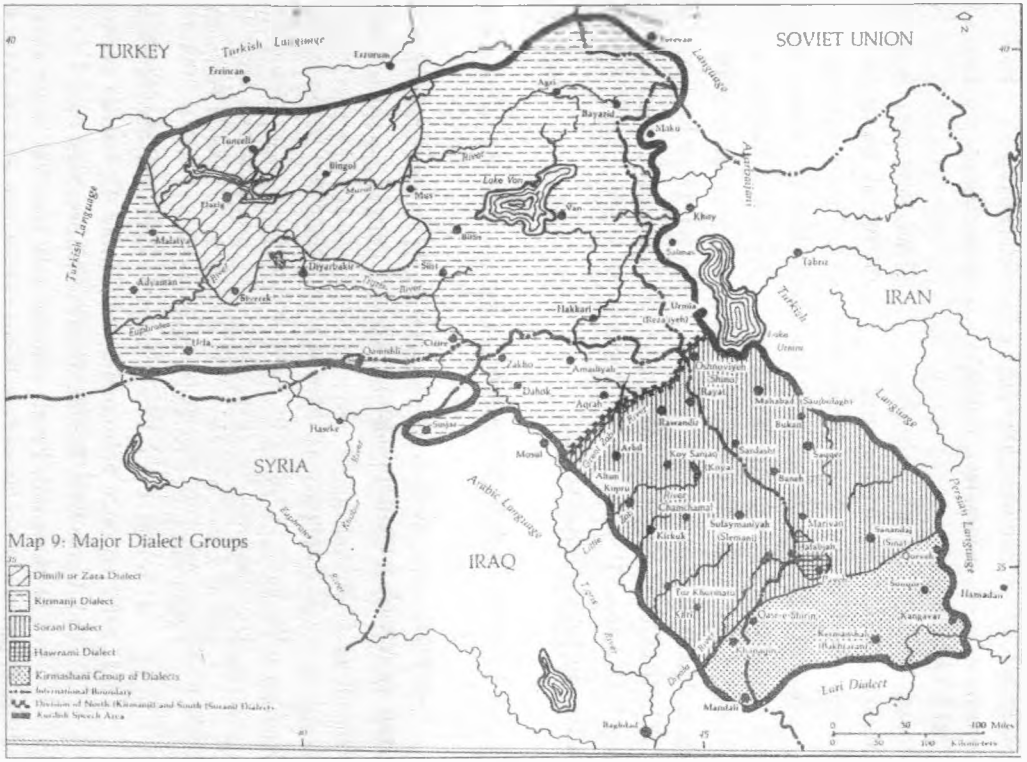

Harita 9
Başlıca
lehçe grupları

1.3.5 Kurmanci ile Sorani arasındaki temel dilbilimsel farklılıklar

Bu iki lehçenin dilbilimsel özelliklerinin ayrıntılı incelenmesi Sorani lehçesinin standardizasyonuna odaklanan bu doktora tezinin kapsamını aşmaktadır. Gene de birçok standardizasyon konusunun irdelenmesi için bu iki ana lehçe grubunun arasındaki temel farklılıkların kısa bir özetini yapmakta yarar var.

Kurmanci ile Soraninin iki karşılaştırmalı incelemesi mevcuttur. MacKenzie'nin (1961-62), 1954-5'te Irak'ta on ay süren alan çalışmasına dayanarak yaptığı incelemesi "betimleyici dilbilgisel taslak" için temel olarak Süleymaniye lehçesini (Soraniyi temsil eden) ve Akre lehçesini (Kurmanciyi temsil eden) alıyor ve diğer lehçe gruplarının her birini bu iki lehçeden farklılaştıkları ölçüde tanımlıyor. Kendisine Türk hükümeti tarafından Türkiye'deki lehçelerin inceleme izni verilmediği için, MacKenzie Kürdistan'ın bütün parçalarında lehçe farklılaşmasının daha kapsamlı bir tablosunu vermek için Kürt dilini öğrenmeye çalışan öteki öğrenciler tarafından toplanan verileri eleştirel bir biçimde kullanmıştır. İkinci büyük karşılaştırmalı inceleme ise Kurdoev'in (1978) çoğunlukla yazılı verilere dayanan grameridir. Bu çalışmada ana özellikleri özetleyen bolca örnek ve tablo verilmektedir. Nebez'in (1976) çalışması, bu iki yazı lehçesinin birleştirme amacına yönelik karşılaştırmalı bir incelemesidir.

Bu iki lehçenin ya da her bir grup içindeki altlehçelerinin ayırdedici özellikleri esasen morfolojiktir. Fonetik düzeydeki farklılıklar (Soraninin fonetik çizelgesi için Tablo 54) şunlardır: 1) S(orani)deki /l: Î /karşıtlığı Kurmanci (Kc) yoktur, 2) S altlehçelerinde görülen /ŋ / Kc'de yoktur, 3) Kc'deki herhalde Ermeniceden alınan /p t k: p t k/ nefesli ayrımı S'de yoktur, 4) Kc'deki galiba Arapçadan alınan "vurgulu" (yani artdamaksıl) /ṣ, ṭ, ẓ/ ünsüzleri S'de yoktur (bazen Sulemanide görülmenin dışında).

Morfolojik farklılıklar arasında diğer şeylerin yanı sıra şun-

lar vardır: 1) Belirsizlik tanım soneki *-eke* sadece S'de görülmektedir, 2) S'deki fiil soneki *-ewe* Kc'de fiilden önce gelen *ve-* eki olarak görülmektedir, 3) S'deki zamir sonekleri -(i)*m*, -(i)t vs Kc'de yoktur, ve 4) Kc'deki ismin (kuralcı ve yalın hali dışındaki haller) halleri ile isim ve zamirlerdeki cinsiyet ayrımı (eril ve dişil) S'de yoktur (bu ayrımların bazıları sınırlı bir ölçüde S'nin Mukri ve öteki altlehçelerinde görülmektedir).

Kc'de görülmeyen bir özellik de Soraninin geçişli fiillerin geçmiş zamanlarındaki kendine özgü özne ve nesne çekimleridir. Burada geçmiş zamanlarda geçişli fiillerin çekim sonekleri ille de fiilin kendisine (*send* +î 'aldı + O, O aldı (onu)'daki gibi) gelmesi gerekmiyor, tersine özneden sonra cümledeki ilk kelimeye geliyor. Bu yüzden aşağıda verilen (McCarus 1964:308 tarafından aktarılan örneklerden seçilmiştir) tümü "O onları bizden aldı" olarak çevrilebilen cümlelerde özneyi belirten -î eki şunlardan sonra gelmektedir:

a) Dolaysız nesne:

Ewan+î le ême send

Onları+ o den biz aldı

b) edat deyimleri:

le ême+y	*send+in*
den biz+o	aldı+onları

lê+man+î	*send+in*
den+biz+o	aldı+onları

c) fiil+nesne sonekleri:

send+in+î	*lê+man*
aldı+onları+o	den biz

d) Edat:

lê+y	*send+in+în*
Den+o	aldı+onları+bize

Kc'de hem isimler hem de zamirler için tam bir oblique hali* sistemi varken S büyük ölçüde bu sistemi terk etmiş ve hal-

* İsmin hitap halinden ve yalın halinden başka herhangi bir hali (*ç.n.*)

lerin işlevlerini yerine getirmek üzere zamir soneklerini kullanmaktadır (MacKenzie 1961a:80)

Bu iki lehçe grubunu ayıran keskin tek bir hat yoktur (kelimeler için verilen belli başlı aynı açıklamaların bir listesi ve çizelgesi için krş. MacKenzie 1961:220-25). Sözgelimi, Soraninin altlehçelerinden bazıları özellikle de Mukri ve Pişderi Kc ile morfolojik özellikleri paylaşmaktadır. Irak'ta Kurmanci/Sorani sınırın her iki tarafında bulunan bir başka lehçe Surchi (Sûrçî) fonetik olarak S; morfolojik olarak da çoğunlukla Kurmancidir (bu iki lehçenin kısa karşılaştırmalı taslağı için krş. Fuad 1970 xxvi-xxix).

1.3.6 Karşılıklı anlaşılabilirlik

Lehçeler arası karşılıklı anlaşılabilirliğin hiçbir ampirik incelemesi yapılmamıştır. Bu iki lehçenin konuşucuları normal konuşma durumlarında gerçekten de zorlukla iletişim kuruyorlar. Bununla birlikte yoğun bir temasta bulununcaya kadar Kurmanci konuşanlar ile Sorani konuşanlar *bütün bağlamlarda* etkin bir biçimde iletişim kuramadıklarını ifade etmek uygun olur. Avrupa'da Irak, Türkiye, Suriye ve İran'dan gelen üyeleri olan Kürt Öğrenci Derneği (KÖD) gibi bütün Kürdistan örgütlerinin deneyimleri bu gerçeği doğruluyor. Sözgelimi bu derneğin liderlerinden biri KÖD'nin 1958 Ağustosunda yapılan yıllık üçüncü kongresine katılan on yedi katılımcının birbirini tam olarak anlayabilmek için Kürtçenin yanı sıra başka dilleri kullanmak zorunda kaldıklarını söylüyor (*Rojî Nû*, C. 2, No. 3, 1961:31). Keza Irak'ta Kürt Otonomi Hareketi gizli radyo yayınlarında her iki lehçeyi kullandı (krş. 7.4.6). Ayrıca Avrupa'da siyasi göçmen aydınlar tarafından yayımlanmış bazı Kürt gazetelerde iki lehçelidir.

1.3.7 Hewrami ve Dımılı lehçeleri

Sorani konuşanlar Hewrami (ya da Gorani) konuşanlarla ilişkiye geçtiklerinde bu lehçeyi Kürtçe'nin "en katıksız" ve "en eski" türü olarak kabul ederler. Avrupalı bazı bilginlerin

Hewramiyi ve buna benzeyen Dımıliyi (diğer adıyla Zaza) Kürtçe olmayan diller sınıfına koyduklarını gördüklerinde ise şok geçirirler. Daha 1921'de Soane (s. 59) şöyle diyordu: "Gurani dili Kürtçe bir lehçe olarak tanımlanmıştır. Ancak hiç de öyle değildir. Kürtler konusunda bilinen bir otorite olan Minorsky'e göre de Goraninin Kürtçeden çok farklı olduğundan "hiç kuşku duyulamaz" (1943:89). Daha yakın zamanlarda ise MacKenzie eserlerinde (sözgelimi, 1981) bu lehçenin Kürtçe olmayan niteliğini vurgulamada hiç tereddüt etmemiştir.

Hewramiler ve öteki Kürtçe lehçeleri konuşanlar tarafından Hewraminin Kürtçe olarak kabul edilmesi yabancılar tarafından iyi bilinmektedir (Edmonds 1957:10). Aslında bu iki ad sık sık birbirinin yerine kullanılmaktadır (krş. Sözgelimi Minorsky'nin 1943:89 Hacı Nimettulah'a göndermesi). Yapısal farklılıklar devasa olmasına karşın, Kürt kaynaklar dilbilimsel temellere dayanan bu savları bile şiddetle reddetmişlerdir. En ayrıntılı delillerle çürütme Hewramani (1981)'ninkidir.

Hewrami konuşanlar sayıca çok az oldukları halde, zengin bir edebiyat geleneğini üretmişlerdir (krş. 4.1.1). Buna karşılık Dımıliler sayıca daha çokturlar (herhalde aşağı yukarı bir milyon) ama yazılı bir gelenekleri yoktur. Son zamanlarda yapılan bir çalışmaya (Todd 1985: vi) göre, "Dımıli konuşanlar bugün kendilerini Kürt olarak kabul ediyor ve kendi dillerinin Kürtçe olmadığını gösteren araştırma sonuçlarına da güceniyorlar. Dımıli konuşanlar psikolojik, sosyal, kültürel, ekonomik ve politik olarak Kürttürler."

Bu tartışma Kürtlerin ulusal birliğe, yani birleşik bir ulusun oluşturmasına yönelik politik bir itici gücü göstermesi açısından elinizdeki bu çalışma için önemlidir. Unutmamak gerekir ki Dımıli konuşulan bölge 1925'te Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı gelişen büyük bir Kürt isyanının merkeziydi ve o zamandan beri de nerdeyse her zaman sıkıyönetim kanunlarıyla idare edildi (age. s. v). Bu tartışma ayrıca "dil" ile "lehçe" arasına bir ayırım çekmede saf dilsel kriterlerin uygunsuzluğunu gösteren ilginç bir örneği de oluşturuyor (krş. Sözgelimi, Hudson 1980:30-37).

BÖLÜM 2
METODOLOJİ

Bu bölümde edebiyat eleştirisi, araştırma anketi, incelemenin kapsamı ve önemi, araştırma tasarımı, Latin olmayan yazılar için kullanılan Latinleştirilmiş sistem ve terimler sözlüğü verilmektedir.

2.1.0 Edebiyat eleştirisi

Bu bölümde Kürt dilinin standardizasyonu, Kürt milliyetçiliği ve standardizasyon kuramı ile ilgili bugünkü araştırma durumu incelenecektir.

2.1.1 Kürt dili ve milliyetçiliğiyle ilgili yapılan araştırmalar

Kürtçeyle ilgili pek çok betimleyici çalışma olmasına karşın, standardizasyon süreci ile ilgili çalışma neredeyse ihmal edilmiştir. Kürt dilinin gelişmesinin dil dışı yönlerini ele alan ilk çalışma Cemal Nebez'in (1975) Irak'ta Kürtçenin gelişmesinin önündeki engelleri kısaca anlatan çalışmasıdır.

Standardizasyon. Standardizasyonun yönlerini ele alan tek

monografik çalışma Rasul'un (Resul) "*Birleşik Kürt Edebiyat Diline Bir Bakış*" adlı çalışmasıdır (1971). Bu çalışma ulusal edebiyat diliyle ilgili Marksist kuramın kısa bir özetinden (s. 8-16), edebiyat lehçelerinin bir incelenmesinden (s. 17-25) ve iki ana lehçenin birleştirilmesine yönelik kuralcı bir araştırmadan (s. 52-69) oluşmaktadır. Bu çalışma somut bir araştırmaya dayanmıyor. Elde edinilen sonuçlar çoğunlukla izlenimcidir. Bu yüzden yazar dilsel verilere dayanmadan, günümüzde yazılı standart Soraninin Sulemani altlehçesiyle "hiçbir şekilde" özleştirilmeyeceğini ileri sürüyor (s. 43) (krş. 8.3.2, Not 2). Başka bir örnek aktarmak gerekirse, yazar Sorani standardının Kurmanci konuşan bütün topluluk tarafından kabul edilmemiş olduğu halde tek edebiyat dili olduğu sonucuna varıyor (s. 46-9). Bu görüş izlenimcilik yoluyla bile savunulabilir bir görüş değildir (krş. Bölüm 4 ve 9).

Daha yakın zamanlarda yapılan bir çalışma olan al-Basir'in (1984) "*Kürt Ulusal Dili*" adlı çalışmasında, yazar, bugünkü lehçelere ayrılmadan önce var olduğuna inandığı "ortak", "ulusal" bir Kürt dilinin "yeniden hayat bulması" için önerilerde (Irak Akademisi'nin Kürtçe Bölümüne sunulmak üzere) bulunuyor. Al-Basir'in lehçe birliğini hedefleyen bu kuralcı çalışmasına elinizdeki bu çalışmada sınırlı bir şekilde başvurulmuştur (krş. 6.7.0).

Nebez'in (1976) ve Akrawy'in (1982) eserleri, ilkinde standardizasyonun bazı yönleriyle ilgili yararlı bilgiler bulunmasına (s. 15-21, 78-87) karşın, kuralcıdırlar ve Sorani ile Kurmancinin birliğini hedef almaktadırlar.

Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Kürtçe yoğun bir standardizasyona uğradığı halde, sürecin kuramsal bilgisi ile yalnızca tek tek dil reformcuların eylemlerini değil, aynı zamanda aydın sınıfın diğer kesimlerinin birkaç neslinin bilinçli çabalarını da gerektiren gerçek pratik arasında büyük bir gedik bulunuyor. "Standart dil", "kodlama", "standardizasyon" ve "kurala bağlama" gibi kavramların ender olarak kullanılması bu gediği son derece belirgin bir biçimde gözler önüne seriyor. "Birleşik edebiyat dili" kavramı Rasul'un eserinin yayım-

lanmasından bu yana geçerlilik kazandı (1971)[1] ama "standart dil" özellikle 1980'lerde gitgide kullanılmaya başlandı.

Abdulla (1980) Irak'ta yazılı kayıtlara dayanan, 1924 ile 1973 arasını kapsayan Sorani Kürtçesinin arıtılmasının ilk ampirik çalışmasını ortaya koyuyor. Elde edilen kanıtlar 1924-39 döneminde %46,48'lik gibi başka dillerden alınan kelime oranı, 1970'li yılların başına gelindiğinde tutarlı ama keskin bir düşüş göstererek %4,46'ya düştüğünü gösteriyor (krş. 8.3.2 ve Tablo 57). Arıtmacılık Kürt milliyetçiliğinin bir göstergesi olarak görülmesine karşın, bu çalışmanın amacı "yazılı Kürt dilinin gelişme aşamalarının" daha büyük sorununu incelemek ve "yazılı standart bir dilin gelişimi bakımından genel sonuçlara" varmaktı (s.1). Bununla birlikte arıtma yazılı standart dilin daha karmaşık kodlama sürecinde sadece bir eğilimdir (krş. Bölüm 8). Abdulla, kelime ve deyimlerin arıtılmasını ve bunun dilin fonetik, morfolojik ve sözlüksel sistemi üzerindeki etkisini biraz ayrıntılı incelerken, elinizdeki bu çalışma da alfabenin, ünsüz harflerin, düzyazının ve şiirin (sözgelimi, metrik sistem, betimleme ve söylem) arıtılmasını içerir. Dahası arıtma hareketindeki farklı eğilimler de kısaca incelenmiştir (krş. Bölüm 8). Söylemeye gerek yok ki, Kürtçede arıtmacılığın daha özel bir incelemeye ihtiyacı var ve henüz araştırılmamış bir alan olarak gözönünde bulundurulması gerekir.

Aslında standardizasyon incelenmemiş olsa da Kürt basınında çıkan makale, yorum, okur mektupları, reklamlar ve doğrudan bu konunun incelemesini ele alan öteki uzun makalelerde alabildiğine bilgiler mevcuttur (veri toplamayla ilgili sorunlar için krş. 2.1.10).

Milliyetçilik. Standardizasyondan farklı olarak Kürt milliyetçiliği kayda değer oranda dikkat çekmiştir. Öncü bir çalışmayı Wadie Jwaideh'in Kürt ulusal hareketi konusunda yazdığı yayımlanmamış doktora tezi (1960) oluşturuyor. Jwaideh'in

1 Sözgelimi, Sharaza'nın (1984) "Nali ve Birleşik Kürt Edebiyat Dili" adlı araştırması Rasul'un eserindeki kuramsal öncüllerden yararlanmaktadır. Nali tarafından kullanılan 24 kelimeye dayanarak genellemede bulunan Sharaza şairin kullandığı dilin bütün lehçelerin bir karması olduğunu ileri sürer.

bu çalışması Ortadoğu ve Avrupa dillerinde yayımlanmış materyale dayalı zengin belgeler sunuyor. Öteki genel eserlerin arasında Kutschera (1979) ve Chaliand (1980) vardır. Kutschera'nın odaklandığı nokta yirminci yüzyıldır. Kaynakları ise basın raporları ve Fransa ile Britanya'nın yayımlanmamış bazı diplomatik belgelerini içeriyor. Chaliand'ın redaksiyonu yapılarak yayımlanan çalışması Kürt milliyetçilerinin görüşlerini yansıtıyor. Bu çalışmalar açık ya da gelişkin kurumsal bir çerçeveye dayanmıyor. Yeterli bir sosyal gelişme kuramından hatta bir milliyetçilik kuramından bile yoksun olan bu çalışmalar esasen Kürt milliyetçiliğinin siyasi tarihlerini anlatmaktadır. Bu yüzden Kürt milliyetçiliğinin sosyal, ekonomik ve kültürel bileşenlerini -aşiret yapısının çözülmesi, yerleşik hale gelme, kentleşme, feodalizmin çöküşü, kapitalist ilişkilerin yükselmesi, dil bilinci ve edibi yaratım, gazetecilik, eğitim ve kitlesel iletişim- açıklamaktan uzaktırlar.

Kürt ulusal hareketi ile ilgili en önemli Sovyet eseri Lazarev'in (1972; 1989) 1891 ile 1923 yıllarını kapsayan dönemde "Kürt Sorunu" ile ilgili çalışmasıdır. Lazarev, Sovyet Marksist kuramı temel alarak ulusal hareketi sadece politik mücadeleye indirgeyen tarihsel yaklaşımın tuzaklarından kaçınıyor. Eserinin sunduğu ana katkı Rus arşivlerinden elde edilen belgelerin yoğun bir biçimde kullanılmasıdır. Kürt toplumunun sosyal ve kültürel gelişmesi genellikle daha çok Sovyet araştırmacıların dikkatini üzerine çekmiştir. Sözgelimi, Celil (1985) ondokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında Kürdistan'daki kültürel ve politik yaşamı ele alıyor.

Türkiye, Irak ve İran'da tek tek hareketlerin birçok monografik çalışmaları son kırk yılda yayımlanmıştır. En iyi incelenmiş olay Irak'taki 1961-75 otonomi hareketidir. Tipik örnekler arasında Vanly (1970; geleneksel milliyetçi görüş), İbrahim (1983; klasik analize dayanan), Mgoi (1977 ve 1991; Sovyet Kürt yazar), ve Ghareeb (1981; Baas yanlısı bakış açısı) vardır. Bu kadar çok araştırma milliyetçiliğin ve ulus oluşturmanın edebi ve dilsel bileşenlerini ihmal etmektedir. Ehmedê Xanî (1650-1706) ve Hacî Qadirî Koyî (1817-1897) Kürtlerin

ancak iki silahla -"kalem" (edebiyat dili ve edebiyat kültürü) ve "kılıç" (devlet gücü; krş. Bölüm 4) donatıldıklarında ulusal egemenliklerini başarabileceklerini ileri sürüyorlardı. Öykünün "kalem" tarafı konuyla ilgili literatürde ihmal edilmiştir. Elinizdeki bu doktora tezi ulus oluşturmada "kalem" unsurunu ele almaktadır.

2.1.2 Dil standardizasyonu ile ilgili kuramlar

Son yirmi yılda dil standardizasyonunun yüzyıllar boyu oluşan eski deneyimi ile ve onun kuramsal açıdan anlaşılması arasında var olan büyük gediğe sürekli olarak göndermelerde bulunulmaktadır. Zgusta'ya (1964:435) göre standardizasyonun somut sorunlarının pratik olarak çözülmesinin altında yatan temel kuramsal noktalar "iyi anlaşılmadı." Ferguson (1968:32) hem örnek olay incelemelerinin hem de genellemelere yönelik girişimlerinin gerekliliğini vurguladı.

Fishman'e (1968:11) göre geçen yüzyılda birçok dil standardizasyona uğradığı halde, işin şaşırtıcı yanı bu süreçlerin (yani seçme, geliştirme ve kodlama) eksiksiz çok az örnek olay incelemesi vardır. Hatta bu süreçleri birlikte var oldukları süregelen toplumsal gelişmelerle ilişkili kılanlar ise çok daha azdırlar. Öte yandan bunları, genelleştirilebilen parametrelerin formüle edilebilmesi ve bunların göreli önemlerinin tahmin edilebilmesi için karşılaştırmalı ya da karşıtsal temelde yapmaya kalkışanlar da çok azdırlar..."

Benzer şekilde Byron (1976:12) bu sürecin genelde adamakıllı soruşturulmadığını, bu konuda çok az şeyin bilindiğini kaydediyor. Bu yüzden kuramsallaşmadaki ilerleme bugün mevcut olandan çok daha fazla örnek olay çalışmasını gerektiriyor (Byron 1981:87).

Öte yandan bu konudaki literatür tesadüfleri saymazsak kuramdaki bu boşluğa ne işaret ediyor ne kuramsallaşmanın bugünkü aşamasını gösteriyor ne de onun resmi gereklerini. Bu durum mevcut hipotezleri, genellemeleri ya da kuramları bu doktora tezinde yer alan özel konu ve sorunlarla ilişkili kılma-

yı zorlaştırıyor. "Bu sanat durumun" ana hatlarını vermek özellikle Doğu Avrupa'nın zengin literatürünün özenli bir incelenmesini gerektiren çok gerekli muazzam bir görevdir. Bu koşullarda en yaygın kabul edilmiş model burada gözden geçirilmiş ve bu çalışmada, elde edilen bulgularla ele alınan birçok sorunlu konuya açıklık getirmesi amacıyla kullanılmıştır.

2.1.2.0 Kuramsallaşmanın bugünkü durumu

Kuram ile pratiğin arasındaki bu büyük uçurum ilkin 1930'larda Çekoslovakya'da Prag Dil Okulu tarafından kapatıldı (krş. Vachek 1966:96-99; Johnson 1978:10-12). Bu kuram daha sonraki bütün eserlerin ilham kaynağı oldu (Eastman 1983:109-110) ve kendi anavatanında alabildiğine geliştirildi (Jedlicka 1974:187-194) ama bu kuramın yakın zamanlardaki katkıları Batı'da bilinmiyor. Kuramsallaşma özellikle 1950'li yıllarda meydana gelen ve konunun incelenmesinin önündeki politik ve ideolojik engelleri kaldıran dil tartışmalarından (Stalin 1954) sonra Sovyetler Birliği'nde de büyük bir gelişme kaydetti.

Dil standardizasyonu Batı, özellikle de Amerikan dilbilimlerinde çok tutulan bir konu olmamıştır. Bununla birlikte 1960'lardan beri dilin sosyolojik ve sosyolengüistik incelenmesinde meydana gelen ani ve hızlı bir artış, standardizasyonu araştırmanın ana atılımlarından biri olarak gören "dil planlama"nın bu yeni alanına yol açmıştır (Eastman 1983:21-9).

2.1.2.1 Haugen modeli

1966'da yayımlanan ve çokça alıntıların yapıldığı "Lehçe, Dil, Ulus" başlıklı makalesinde Einar Haugen o zamandan beri yaygın olarak kabul edilmiş dil standardizasyonun bir kuramını daha doğrusu bir modelini sunuyor (krş. Sözgelimi Hudson 1980:33; Cobarrubias 1983;4-5). Yazar 1983'te modelinde, literatürde temel unsurları değiştirmeyi gerektirecek hiçbir şey bulmadan dil planlama amaçları bakımından gerekli değişiklikleri yaptı (Haugen 1983:269-70, 274).

Haugen'e göre genellikle lehçe denilen bir konuşma dilinin gelişerek bir dile dönüşmesi yazının gelişmesi ve milliyetçiliğin büyümesiyle çok yakından ilişkilidir (1966:922). Sosyolengüistik değişimin bu süreci dört "yönü" gerektirir: (1) ***Norm Seçimi***, yani dilin lehçelerinden birinin norm olarak seçilmesi, (2) ***Biçimin Kodlanması***, yani normun, her kelime ve her anlam vs. için tek bir yazım, tek bir telaffuz olmak üzere biçimde en az değişkenlik olacak şekilde kodlanması, (3) ***İşlevin Geliştirilmesi***. Kodlanmış biçim işlevde azami değişkenliği gerektirir, yani bilimde, edebiyatta, gazetecilikte vs'lerde kullanılması ve son olarak (4) ***Topluluk Kabulü***, yani kodlanmış biçim kitlesel kullanıcılar tarafından kabul edilmelidir.

Haugen ilk iki süreci esasen dilin biçimiyle, son iki süreci de dilin işleviyle ilişkili kılar. İlki ve sonuncusu toplumla ilgilidir. İkinci ve üçüncüsü de dille. "Bunlar, içinde bir ulusun yaşamında dilin ve lehçenin bütün belli başlı sorunlarının tartışılmasının olanaklı olması gerektiği bir matrisi oluşturuyor:

	Biçim	*İşlev*
Toplum	Seçme	Kabul
Dil	Kodlama	Gelişme" (s. 933).

Bu modelin bir koşulu standart bir dilde bu dört özelliğin bulunmasıdır. Bu yüzden Sanskritçe, Latince ve klasik Arapça gibi yüksek oranda kodlanmış diller, (a) ulus çapında kitlesel kullanıcıların olmaması, (b) sınırlı olmasa bile sabit işlevsel varyasyona maruz kalmalarıyla standart dillerden ayırdedilmeleri gerekir.

Bu dört "süreç" ya da "adım" matris biçimde formüle edilmelerinin dışında hem Prag Dil Okulu hem Marksist kuramcılar tarafından saptanmıştı.[2] Dolayısıyla standardizasyonun

2 1958'de Sovyet dilbilimci A.V. Isaçenko "edebiyat dilini" şu ayırdedici özelliklere sahip bir dil olarak tanımlıyor: 1) Çok değerliliktir, yani ulusal yaşamın bütün alanlarına hizmet etmeye uygundur; 2) Norm haline getirilmiştir (imla, düzgün telaffuz, dilbilgisi ve sözlük bakımından), 3) Belirli bir ulusal toplumun bütün mensupları için zorunludur ve bu yüzden lehçesel hiçbir değişikliğe izin vermez; 4) biçemsel olarak farklılaşmıştır (aktaran Auty 1978:193).

temel özellikleri konusunda kayda değer oranda bir mutabakat sağlanmış bulunuyor.

2.1.2.2 Kuram oluşturma ihtiyacı

Temel açıklama olarak "kuram" ile gerçekliğin temsili olarak "model" arasında bir ayrımın olduğunu iddia edersek (Dublin 1978:18), Haugen'in formülü kesinlikle "model"e yakındır. Gerçekten de Haugen (1983:274) bunu dil planlamasına uygulayarak bu modelin açıklayıcıdan çok betimleyici olduğunu vurguladı.

Açıklayıcı özellik kazanmak için bu modelin sözgelimi yalnızca "seçme" ve "kabul"ü toplumla ilişkili kılması yetmez, aynı zamanda bunların nasıl ve neden ilişkilendirildiğini de önceden görmesi gerekir. Ayrıca "biçim" ve "işlev", "dil" ve "toplum"da olduğu gibi karmaşık bir etkileşime girerler. Bunların birbirleriyle olan bütün dinamik ilişkileri açıklama gerektiriyor.

Haugen'in modeli standardizasyonun esas süreçlerini kavramlaştırmada ve bunlar arasında ilişkileri kurmada başarılıdır. Bu dört kavram (seçme, kodlama, gelişme, kabul) şimdiye kadar dillerde gözlemlenebilen süreçleri gösteriyor. Dolayısıyla bu model, yeni kanıtlara karşı hipotezlerin doğrulanması ya da çürütülmesini geliştirerek, dolayısıyla kuram oluşturma için gerekli olan genellemeleri ve önerileri formüle ederek daha fazla kavramlaştırmaya yönelik bir çerçeve sağlar.

2.1.3 Seçilmiş kuramsal sorunlar

Bilimsel araştırmanın temel ilgisi olan açıklama genellemeye dayanır (öneriler, kuramlar, bilimsel yasalar biçiminde). Ampirik genellemeler en azından iki ayrı durum arasında bir kıyaslamayı gerektirirler. Yeni genellemelerde bulunmaya kalkışmak bu çalışmanın kapsamını aşmakla birlikte, Kürt dilini dil standardizasyonunun genel tarihsel ve karşılaştırmalı bağlamına yerleştirmek için aşağıda verilen kuramsal sorunlar bu-

rada gündeme getirilmiş ve son bölümde irdelenmiştir. Daha az genel olan öteki sorunlar ise (mesela, standardizasyonun kapsamı, süreçteki elit ve elit olmayan rolü, edebiyat üretiminde nitelik ve nicelik sorunu) ilgili bölümlerde tartışılacaktır.

A. Batı deneyiminin evrenselliği. Genel bir kuramın açık bir koşulu hem Batı dillerinde hem de Batı olmayan dillerde standardizasyonu açıklayabilme gücüdür. Bu çalışmada tanımlandığı gibi standardizasyon Rönesans sonrası bir Batı-Avrupa fenomenidir ve Batı'nın öteki tarihsel değişim özellikleri gibi standardizasyonun da dünya çapında meydana gelmesi evrenselciler ile özelciler arasında tartışmalı bir konu haline gelmiştir.

Evrenselcilerin görüşlerini temsil eden Guxman (1960) on üç Batı Avrupa, Asya ve Latin Amerika ulusal dilinin gelişiminde "genel kurallar" buldu. Bu gelişmenin süreçleri şunlardır: a) Edebiyat dilinin konuşma dili dahil iletişimin bütün alanlarına tedricen nüfuz etmesi, b) Birleşik dilbilgisel, sözlüksel ve yazımsal normlar, c) Dilin pek çok ülkede bulunan yazılı edebi türü ile halkın konuşma türü arasında bulunan açığı ortadan kaldırma çabaları ve d) Bu iki türün biçemlerinin asimilasyonu (Guxman 1968:768). Haugen'e (1972:276) göre iki İskandinav dili Danimarkaca ve İsveççe Guxman tarafından taslağı çıkarılan modeli izledi. Başka bir araştırmacı Alisjahbana (1965:519) Asya ve Afrika'nın yeni kurulmuş ülkelerindeki standardizasyonun Batı-Avrupa sürecine benzer olduğunu; tek farkın bu ülkelerde sürecin daha hızlı ve daha karmaşık olduğunu ileri sürüyor.

Özelcilerin görüşü ise henüz yeterince geliştirilmemiştir. Garvin (1973:31-32) "dünyanın diğer birçok bölgesinde" (hem ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısındaki İskandinav ve Doğu Avrupa ülkeleri hem de gelişmekte olan ülkeler) Batı deneyiminin kopya edildiğinin altını çizerken, şunları öneriyor: a) Batı olmayan dünyadaki bazı dil toplulukları "modernizasyon"u istemeyebilirler, b) Dil standardizasyonunun ve ilişkili süreçlerin Avrupa merkezli kavramları (sözgelimi; okur-ya-

zarlık, standart/halk ayrımı, entelektüalizasyon, dil sadakati vs) gelişmekte olan ülkelerdeki pek çok dile uygulanmayabilir. Avrupa'nın çoktan oturmuş Batı Avrupa modelini izleyen "küçük milliyetlerin başarısı" "kültürel benzerliklerden" ve benzer "tarihsel örneklerden"-Garvin'e göre "günümüzde ortaya çıkan pek çok millete açıkça uygulanmaz" bir durumgelmektedir. Bu özelciliğin özellikle eski Avrupa kolonilerinde besbelli olduğu söyleniliyor. Bu yüzden bu ülkelerdeki bazı milletlerin ille de bir okur-yazarlık ve dil standardizasyonu sürecinden geçmeyebilirler ama elektronik medyayla yerel geleneksel tarzdaki sözel kitle iletişiminin olanaklı kılınacağı bir 'Macluhan-vari'* döneme doğrudan geçebilir" (Garvin 1973:32; ayrıca krş. Byron 1976:138-39 ve Kloss 1978:19).

Denilebilir ki ne kadar yoğun kodlanırsa kodlansın "sözlü" bir dil gene de standart bir dil değildir. Çünkü gelişmiş yazılı bir dilin eksikliği yüzünden modern eğitim, gazetecilik, yönetim ve bilim gibi önemli alanlarda işlev göremez.

Gerçekten de dilin işlevsel farklılaşması dil topluluğunun sosyal ve ekonomik hayatında kapsamlı değişiklikleri gerektirir. Bu durum, sözgelimi, pek çok çağdaş kırsal toplulukta, hatta eski bir edebiyat geleneği olan dil topluluklarında bile okur-yazarlık seferberliklerinin başarısızlığı ile doğrulanmaktadır. Bu ve diğer kanıtlar standardizasyon süreciyle ilgili dilsel etmenler ile dilsel olmayan etmenler arasındaki ayrılmaz etkileşime işaret ederler.

B. Dilsel ve sosyoekonomik modernizasyon. Standardizasyon üzerine yapılan geleneksel çalışmalar genellikle standardizasyonun dil bileşenleri üzerine odaklanmıştır. "Ticaret", "sanayi", "uygarlık" ve "kent" gibi dil dışı etmenlerden sık sık bahsedilirken, iki yön -sosyal ve dilsel- madalyonun iki yüzü olarak kuramsal ve yöntemsel açıdan hiç incelenilmedi. Sonuç olarak bu çalışmalar genellikle indirgemecidirler.

* Kanadalı iletişim kuramcısı ve eğitimci. Sosyoloji, sanat, bilim ve din gibi çok çeşitli alanlarda iletişim amacıyla kullanılan televizyonun bilgisayarların ve öteki elektronik araçlarının düşünme biçiminin büyük ölçüde etkilediğini öne sürmüştür (*-ç.n.*)

Tarihsel olarak konuşmak gerekirse, standardizasyonu Batı'da Ortaçağ'dan modern döneme geçişi karakterize eden sosyal, ekonomik, politik ve kültürel değişimin dilsel bileşeni ya da yönü olarak görebiliriz. Bir zamanlar "Avrupalılaşma" ya da "Batılılaşma" olarak adlandırılan bu süreç daha sonra bazı sosyal bilimciler (feodalizmden kapitalizme geçişe eşlik eden dilsel devrim konusunda krş. diğerlerinin yanı sıra Parker (1983:348)) tarafından "modernizasyon" olarak kavramlaştırıldı. Marksist sosyal kuram bu süreci kapitalizmin sosyoekonomik sisteminin yükselişi bakımından açıklar.

Modernizasyon, bir başka deyişle kapitalizmin yükselişi, Batı toplumunu bütün yönleriyle etkiledi. Ekonomik alanda, diğer değişimlerin yanı sıra kendi kendine yeten tarımsal üretimin yerini önce ticari üretim, sonra da kapitalist sanayi ekonomisi aldı. Sosyal örgütlenmelerde meydana gelen değişikleri arasında toprak sahibi soyluluğun düşüşü, orta sınıfın yükselişi ile toprağa bağlı köylülerin kentsel ücretliler haline dönüşümü vardı. Politik yaşamda meydana gelen en göze çarpan değişim ise politik yönetim sisteminin demokratikleşmesiydi. Kültür alanında gerçekleşen sayısız değişimden, özellikle de sanayi devriminden sonra laikleşme, okur-yazarlık oranının büyümesi, kitlesel iletişim ve kitlesel eğitimden bahsedebiliriz. Bütün nüfusu yoğun bir temasa geçiren dönüşümle birlikte gelişen bu sonuçlar (son zamanlardaki bir özet için krş. Germani ve Hauser: 1985) yeni bir dil biçimi -standart dil- olmaksızın neredeyse hiç gerçekleşemedi.

Dildeki en önemli değişim yazının makineleştirilmesi ve matbaa aracılığıyla iletişimin yayılmasında meydana gelen artıştı. Feodal Çin'de kağıdın ve matbaanın buluşunun kitle iletişim araçlarının kendi doğum yerinde ya da Müslüman dünyası dahil Asya'nın komşu okur-yazar ülkelerinde ortaya çıkmasına yol açmaması tarihsel bir tesadüf değildir (Çin'deki bu duruma karmaşık yazı sistemleri ileri sürülerek getirilen açıklama, aynı yazıyla kitlesel okur-yazarlığın son on yıllarda gerçekleştirilmiş olduğu düzeye bakıldığında akla uygun değildir). Kitle iletişim araçları, tek başına yazının kısıtlı yazmanın

ve yüz yüze iletişimin artık kapitalizmin yeni sosyal ve ekonomik düzeninin işleyişine yetmediği feodal Avrupa toplumunun yıkıntıları üzerinde ortaya çıktı ve kurumsallaştı. Dilin önce matbaa sonra da radyo ve televizyon aracılığıyla kitlesel bir biçimde kullanılması ayrılmaz bir şekilde standardizasyona bağlıdır.

C. Standardizasyon ve ulus oluşturma. Batı Avrupa toplumlarının modernizasyonunun yan ürünlerinden biri "etnik halkların" (çoğunlukla toprağa bağlı kırsal nüfustan oluşan) İngiliz, Fransız, Hollanda, Alman gibi farklı uluslara dönüşmesiydi. Bu evrimin ayırdedici özelliği bir bölgenin "konuşma" dilinin gelişerek ulusal bir dile dönüşmesiydi. Latin dilinin otoritesine karşı zor bir savaşı sürdüren ulusal diller din dahil bütün işlevlerde bu dilin yerini alabildiler; edebiyat ile yönetim ve hızla büyüyen ticaret, bilim ve teknoloji alanı için güçlü araçlar haline gelebildiler.

Standardizasyon ile ulusal gelişme arasındaki bağlantı daha Rönesans döneminde anlaşılmıştı (Haugen 1966:923). Fransız devrimcilerin 1790'da lehçeleri feodal toplumun birer kalıntısı olarak kınayan bir karar çıkartmaları çok iyi biliniyor (age. s.928). ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Avrupa'nın doğu bölümlerinde (Balkanlar ve İskandinavya dahil) ulus oluşturma ile standardizasyonun bir arada meydana gelmesi literatürde belgelenmiştir (krş. Mesela, Byron 1976:39; Deutsch 1942).[3]

Ulus oluşturma ile standardizasyon arasındaki karşılıklı ilişkiyle ilgili bolca kanıt bulunduğu halde (krş. bir özet için sözgelimi Fishman 1972), bu konudaki mutabakat evrensel olmaktan çok uzaktır. Bu durum büyük ölçüde dil/toplum etkileşimlerinin niteliği ile ilgili farklı kuramsal varsayımlardan kaynaklanıyor. Bugün sosyal yapı ile dil arasındaki nedensel ilişki konusunda en az dört ana bakış açısı mevcuttur: (1) Dil temeldir, (2) Sosyal yapı belirleyicidir, (3) Bu ikisi "bir arada var olurlar ve ortak belirleyicidirler" ve (4) Her ikisi de üçün-

3 Deutch'e (1942:532) göre, "1800 ile 1900 yılları arasında Avrupa'da tam gelişmiş ulusal dillerin sayısı 16'dan 30'a arttı, yani önceki on yüzyılın herhangi birinde daha hızlı bir oranda artış sağlanmıştır."

cü bir etmen, sözgelimi *Weltanschauung* (dünya görüşü), insanî koşul, insan zihninin örgütlenmesi vs tarafından belirlenir (Grimshaw 1971:95).

Konuyla ilgili literatür iki kuramsal bakış açısını yansıtır. Marksist kuram standardizasyon ile tarihin kapitalist aşamasının bir ürünü olarak sayılan ulusların oluşumu arasında nedensel bir ilişki görür. Bu yüzden standart bir dile olan gereksinim kapitalist toplumun dilsel olmayan koşulları tarafından yani meta üretimi, emeğin sosyal ve coğrafi bölünmesi, "ulusal pazarın" oluşumu, kısacası ekonomik ve politik koşulların bir araya gelmesiyle belirlenir. Bu kurama göre standart diller ulusların oluşumundan önce var olmadılar ve var olamazlardı. Marksist olmayan çalışmalar ulusal dillerin oluşumunda iktidarın ekonomik, politik ve kültürel merkezlerin önemini vurgulamalarına karşın, standardizasyonun dilsel yönleri ile dilsel olmayan yönleri arasındaki bire bir karşılıklı ilişkiyi önceden söylemezler (krş. Sözgelimi, Zgusta 1971:174-75).

Gerçi bu alanda açılacak bir çığır dilsel ve dilsel olmayan (mesela; sosyal, ekonomik, politik, dinsel ve kültürel) bileşenlerin etkileşimine açıklama getirebilecek genel toplum kuramlarının formüle edilmesine dayanıyor gibi görünüyor ama ortaya çıkmakta olan standartlarla ilgili yapılacak örnek olay incelemelerinin bu karmaşık süreçlere yeni bir kavrayış getirmeleri umuluyor.

D. Standardizasyon ve dil bakımı. "Dil ölümü" tarih boyunca ve dünyanın her yerinde tekrarlanan bir fenomendir (Dorian 1981; Adler 1977). Dil ölümüne yol açan durumlar alabildiğine değişmesine karşın, açıktır ki diller dil dışı nedenler yüzünden ölürler (Adler 1977:2).

Standardizasyon bir dilin kendi konuşmalarını geliştirmekle ilgilenen yerli konuşanlarından oluşan çoğunlukla kendi kendine büyüyen bir nüfusun varlığını gerektirse de, bu süreç "tehdit", "kayıp", "ortadan kalkma" ya da "dilkırım" olasılıklarını dışlamaz (krş. 5.6.0). Gerçekten de gelişmekte olan dünyada standardizasyona uğramakta olan bazı diller, aralarında özellikle asimilasyoncu devletlerin çabalarının da bu-

lunduğu dev engellerle karşı karşıya kalmaktadır (Devletin asimilasyoncu rolü ile ilgili krş. Adler 1977:95 ve Laponce 1987). Ya devlet gücü ya da piyasa güçleri ya da her ikisi tarafından desteklenen resmi dil(ler)in yayılması "konuşma dillerinin" ya da "azınlık dillerinin" yaşamını tehdit etmektedir. Gerçekten de sözgelimi dünya devletlerinin yüzde dördünden daha azının ulus devlet (yani tekdilli) olmasını ya da Afrika'da 1.250 ila 2.100 arasında, Yeni Gine'nin Papua bölgesinde 700 ve Hindistan'da 1.600'den fazla dilin konuşulduğunu gözönünde bulundurduğumuz zaman dilin standardizasyonundan çok yok olmasına yönelik olasılıklar daha belirgindir (Jacob ve Beer 1985:1).

Kürtçe ise bu dili konuşan topluluğu egemenliği altına alan merkezi devletlerin resmi dil politikalarıyla azınlık statüsüne indirgenmiş ve tehlikeye düşürülmüş sayısal bakımdan dünyanın önemli bir dili durumundadır. Burada standardizasyon kendiliğinden bir amaç olmamıştır. Daha çok dilsel ve ulusal varlığı yaşatmanın bir aracı olarak kullanılmıştır.

E. Tipoloji, dönemselleştirme ve ölçü. Genelleme gelişmenin tipinde ve aşamasında alabildiğine farklılığa işaret eden çeşitli standartların karşılaştırmalı bilgisine dayanır. Standart diller hâlâ kesin olmayan bir biçimde "ortaya çıkan", "yeni başlayan", "istikrarlı", "oturmuş", "tam", vs ile etiketlenmesine karşın, sürecin daha kesin dönemlere ayrılmasına ve tipolojik incelenmesine yönelik birkaç girişimden bahsedebiliriz (krş. Sözgelimi, Zima 1974).

Ferguson (1962), Kloss'un (1952) çalışmasına dayanarak dil gelişiminin ölçülmesine yönelik iki kriter önerdi: Yazılı dilin kullanılma derecesi ve standardizasyonun boyutu; basit bir yaklaşım standardizasyonun ölçeğini, yani bir ucunda standardizasyonun önemli olmayan bir miktarını yansıtan sıfır ile diğer ucunda "ideal" bir standardı gösteren bir St^0-St^2 ölçeğini kurmak olacaktır.

Ferguson (1968) bu kavrama daha da incelik kazandırarak, "dil gelişimini ölçmeye yarayan üç boyutu" seçti: (a) *Grafikleştirme*, yani dilsel bir toplulukta yazının düzenli bir biçimde

kullanılması, (b) *Standardizasyon*, yani bölgesel ve sosyal lehçelerin baskın geldiği bir normun geliştirilmesi, ve (c) *Modernizasyon*, yani sanayileşmiş, laikleşmiş yapısal olarak farklılaşmış "modern" toplumların ayırdedici özelliği olan söylem biçimleri ve konu yelpazesinde diğer dillerle karşılıklı olarak çevirebilirliğin gelişmesi. Zima (1974) Afrika dillerinden elde ettiği verileri kullanarak, üç değişken temelinde bir standardizasyon tipolojisine girişmenin uygun olduğunu gördü ama bunların çizgisel bir küme oluşturmadıklarını tersine üçünün de standart dil gelişiminin potansiyel ama zorunlu olmayan özellikleri olan faktörlerin bir hiyerarşisini oluşturduğunu vurgulamayı da ihmal etmedi.

Haugen'in (1966) bu çalışmada benimsenen dört boyutlu matrisi standart normun sınıflandırılması, geliştirilmesi ve kabul edilmesine başka bir temel sağlar. Aslında bu türden ölçüm aletleriyle ilgili ilginç fikirler, genelde "edebi büyümenin" öneminin ve özelde ise kurmaca olmayan düzyazının gelişmesinin altını çizen Kloss'ta bulunuyor. Bir örnek vermek gerekirse, kurmaca olmayan düzyazının dört aşaması ya da düzeyinin bulunduğu söylenmektedir: "Popüler", "arı", "bilgili" ve "çok yönlü" anlatıcı olmayan düzyazı. Her aşama kabaca eğitim düzeyine (ilk, orta ve yüksek), araştırma tipine, yayımlanmış kitap ve dergilere, konuya vs uygun düşen kriterlerle "ölçülür" ya da belirtilir (krş. 8.6.1).

Dil gelişiminde niteliksel fenomeni rakamlara dökmek olanaklı ya da arzu edilir olmayabilir ama standardizasyonda daha kesin karşılaştırmalı ve artzamanlı çalışmalar için önhazırlıklarının tamamlandığı besbellidir. Genel bir tipolojiye girişmek bu çalışmanın kapsamını aşmakla beraber, Kürt dilinin gelişmesinde sosyal, dilsel ve edebi özellikler temelinde iki aşama (önstandart ve standart) saptandı (krş. 11.0.0). İlk aşama dilin gelişimine tanıklık etti ve Kürtlerin bir ulus olarak ortaya çıkmadan önce başladı. Standardizasyon sosyal örgütlenmenin feodal ve aşiret sistemlerinin gitgide düşüşe geçtiği ve kent orta sınıfının iyice ortaya çıktığı ikinci aşamada meydana geldi.

2.1.4 Araştırma sorusu

Önceki bölümde ele alınan seçme konular yeterli kavramsal ve kuramsal bir çerçeve sağlıyor. Gene de bu çalışmanın konusu -dil ve ulusal gelişme- kapsam olarak geniştir. Tutarlı ve açık bir odak noktasını oluşturmak için kılavuz olarak aşağıdaki araştırma sorusu benimsendi. Soraninin Sulemani altlehçesi Irak'ta nasıl ve neden standart Kürtçe olarak gelişti ve bu sıfatla İran'da benimsendi?

2.1.5 Bu çalışmanın kapsamı

Bu doktora tezi örnek olay incelemesi olarak Irak ve İran Kürdistanı'nda konuşulan Sorani lehçesinin belli başlı standardizasyon süreçlerinin (seçme, kodlama, işlevsel gelişme ve kabul) hemen hemen yoğun bir incelenmesinden oluşuyor. Bu geniş konunun kapsamına getirilen sınırlamalar şöyledir: (a) Yeterli sözel veriler mevcut olmadığından ve yazılı öğeler standardizasyonda merkezi bir rol oynadığından, vurgu yazılı tür üzerine yapıldı, (b) Bu çalışmada hayati önemleri oldukları için ve olmaya devam edecekleri için ve daha önce hiç incelenmedikleri için standardizasyonun sosyal yönlerine ve dil dışı yönlerine gereken dikkat çekildi, (c) Kuralcı etmenler tamamıyla dışta bırakıldı, ve (d) Kurmanci lehçesi ise dilsel durumun tümünün ya da Sorani standardizasyonun özel yönlerinin anlaşılması gerektiği ölçüde incelendi.

2.1.6 Araştırma tasarım tipi: Örnek olay incelenmesi

Örnek olay incelemeleri özel bir veri toplama, analiz vs biçiminden çok olaya yoğunlaşmalarıyla diğer araştırmalardan ayırdedilirler. Aslında bu doktora tezi dil standardizasyonunun başlangıç aşamasıyla ilgili bütün yönlerinin oldukça kapsamlı bir araştırmasıdır. Bu araştırmanın içerdiği zaman aralığı gözönünde bulundurulduğunda, bu örnek olay incelenmesi "geriye dönük" türündedir. Bu tür bir çalışma "X neden ol-

du?" gibi oldukça genel bir soruya cevap vermeye girişir. Özel bir olayda nelerin olduğuna ilişkin ayrıntılı bir bilginin öteki benzer olayların anlaşılmasını kolaylaştıran ilkelere götürmesi umulur (Stern 1979:27).

Kuram oluşturmada gerekli olan genel önermelerin kurulmasında örnek olay incelemelerin değeri gitgide anlaşılmaktadır. (Campbell 1975; Stake 1978). Lijphart'a (1971:691) göre analiz için olaylar *tek başına* olaya olan ilgiden dolayı ("kuramsal olmayan" ya da "yorumlayıcı" örnek olay incelemeleri) ya da kuram oluşturmaya olan ilgiden ötürü seçilebilir. Bu doktora tezi yetersizce incelenmiş olaylar hakkında kayda değer oranda bilgi üretmesine karşın, bu sonuncu türden -"hipotez üretme", "kuramı doğrulama" ve "kuramı çürütme"- olmayı amaçladı.

Dil standardizasyonunda hiçbir örnek olay incelemesi kuramsal bir boşlukta yürütülmez. Standardizasyon sayısız etmenlerin etkileşimini gerektiren karmaşık sosyal ve dilsel bir süreçtir. Yeni hipotezleri kurmak ya da mevcut genellemeleri çürütmek ve doğrulamak için hâlâ alabildiğine yer vardır. Bu yüzden bu tür araştırma tasarımı bu doktora tezinin özellikle konu ve amacına uygundur.

2.1.7 Veri

Standardizasyonun belli başlı iki bileşeni yani dilsel ve sosyal bileşeni enformasyonun farklı kaynaklarını gerektirir. Kodlamanın tanımı ve analizi için kullanılan veri toplamı (krş. Bölüm 8) radyo program kayıtlarıyla birlikte Kürtçe olarak yazılmış (basılı ya da elyazması) her şeyden oluşur. Bunlar arasında şunlar vardır: (a) Süreli yayınlar (Tablo 30'da listesi verilen, 1-2, 4, 7, 9, 13, 15, 17, 18-22, 24-32, 34-38, 40-41, 43, 45, 46, 47, 53, 60, 67, 69, 72, 79, 86, 89, 96, 104, 115, 121, 122, 131-133, 135-137, 141-145 numaralı süreli yayınlardan en azından bir sayı), (b) Süreli literatür: Kitaplar, broşürler ve kitapçıklar, (c) Özel yazışmalar ve elyazmaları, ve (d) Kermanşah Radyosu, Maşhad Radyosu, Reza'iye Radyosu, Erivan

Radyosu ve Bağdat Radyosu'nun (1968) yaklaşık 12 saatlik bant kayıtları.

Esasen standardizasyonun dilsel olmayan yönlerinin incelenmesi için kullanılan öteki kaynaklar arasında ise belgeler, mülakatlar, katılımcıların gözlemleri ve ikincil kaynaklar vardır.

2.1.7.1 Belgeler

Belgeler, yani incelenmekte olan fenomen hakkında enformasyon içeren yazılı her türlü materyal genelde belli başlı bir veri kaynağını (Bailey 1982:301-302); özelde ise bu çalışmanın başlıca kaynağını oluşturur. Belgenin iki türü, yani kişisel ve kişisel olmayan belge türü kullanıldı.

Kişisel olmayan belgeler arasında resmi hükümet raporları, kanun ve anayasalar, hükümetin beyanları ve yayımlanmış mülakatları, vb'leri vardı. Irak, Türkiye, Suriye ve İran'da modern döneme ilişkin devlet belgelerine ulaşmak neredeyse olanaksızdır. Bununla birlikte Britanya Mandası dönemine ait belgeler Hindistan ve İngiltere'de mevcuttur. Bu yoğun belgeler Irak tarihinin bu dönemine ilişkin gerekli enformasyon kaynağını oluşturuyorlar. Bu döneme ilişkin yaklaşık bir düzine gizli belge kullanıldı. Britanya devletinin Milletler Cemiyeti'ne sunmuş (1920 ile 1932 arası) olduğu ve halkın kullanımı için yayımlamış olduğu Yıllık Raporları da resmi politikayla ilgili enformasyonun başlıca kaynağıdır (krş. Kaynakça'da G.B başlığı altında verilen referanslar).

Kürt tarafının kişisel olmayan belgeleri ise Kürt politik partilerin programları ve yayınları, Kürt otonomicileri ile Irak hükümetleri arasındaki müzakerelerin belgeleri ve raporları, Kürt basını vb'lerini içeriyor. Kişisel belgeler de ayrıca çok yararlı bilgiler sunuyor. Bu belgeler tutulan günlüklerden, özyaşamöykülerinden, mektuplardan ve seyahat anılarından oluşuyor. Aralarında diğer şeylerin yanı sıra Irak'ın en üst düzeydeki eğitim yöneticisi ve politika yapımcısı S. el-Husri'nin, İranlı iki seçkin Kürt şairi olan Hejar ile Hêmin'in ve Kürt di-

li reformcusu Tewfik Vehbi'nin özyaşamöyküleri ve günlükleri yer alıyor.

2.1.7.2 Mülakatlar

Britanya'da (1976), Birleşik Devletler'de (1977-78, 1985-86), ve İran'da (1979-80) en az kırk Iraklı Kürtle mülakat yapıldı. Kendileriyle mülakat yapılan bu kişiler çoğunlukla 1974-75 otonomi savaşının mültecileriydi ve aralarında öğretmenler, devlet memurları, öğrenciler ve diğerleri vardı. Tewfik Vehbi'yle, Kürt Akademisi mensubu rahmetli Sadık Bahaddin Amedi'yle, sözlükçü, gazeteci ve politik eylemci Rahman Zabihi'yle de mülakat yapıldı.

Planlanmamış, açık uçlu ve teklifsiz türden soruların yer aldığı anketler hem Irak, İran ve Türkiye'deki hükümet yetkililerine hem de Kürt dilinin gelişmesiyle uğraşan Kürtlere gönderildi. Bundaki amaç (a) öteki araçlarla elde edilemeyen verileri toplamak, (b) yürürlükte olan hükümet politikası, Kürt tutum ve görüşleri hakkındaki bilgilere ulaşmak, (c) yazarın belirli konularda ulaştığı sonuçları ya da asılsız enformasyonu doğrulamak ya da çürütmekti.

2.1.7.3 Katılımcının gözlemi

Anadili Mukri Kürtçesi olan bu satırların yazarı incelenmekte olan sosyolengüistik ve politik çevredeki ilişkisi de dahil ilk elden bilgilerle elde ettiği deneyimden kaynaklanan avantajları vardır. Dezavantajları ise aynı şekilde barizdir: Metodoloji uzmanlarının "araştırma önyargısı" dedikleri şey; veri toplama, analiz ve sonuçlar dahil bütün araştırma düzeylerini etkileyebilir. Önyargılar resmi dilkırım politikalarına karşı çıkan Kürtçe konuşan birinin Sorani konuşucusu (Kurmanciye karşı) olarak ve Mukri altlehçesi konuşucusu (Sulemani altlehçesine karşı) olarak bakış açısında ortaya çıkabilir. Bu etki kısmen (a) özel yazışma, ikinci kaynaklar vb'leri aracılığıyla bu tür gözlemleri belgelemeye, doğrulamaya ya da yinele-

meye girişerek, (b) Irak, İran ve Türkiye'deki çeşitli hükümet organlarıyla yazışarak dil politikası konularındaki resmi görüşlerini isteyerek en aza indirildi; hükümet organlarıyla yapılan yazışmaların yanıtsız kalması bu çalışmada sunulan analizleri kısmen teyit etmektedir.

Bununla birlikte "nesnellik" bir tartışmanın "her iki tarafı"nı içermekten çok daha fazlasını gerektiren çok karmaşık bir konudur. Kürt dilinin standardizasyonu Kürt milliyetçiliği yani *Kurdayetî* ile Kürdistan'da egemenlik sürdüren devletler arasındaki çatışmanın bir parçası olarak başladı ve öyle devam etti. Bu çatışma politik, ideolojik, diplomatik ve silahlı mücadeleyi gerektirmiş ve zaman zaman da "uluslararasılaşmıştır", yani Kürtler ile Milletler Cemiyeti ve belli başlı Batı iktidarları -Fransa, Britanya ve Birleşik Devletler -arasında bir çatışma arenasına dönüşmüştür. Standardizasyon bölünmüş Kürt toplumunda da sosyal sınıflar, siyasi partiler, bireyler ve farklı lehçeleri konuşanlar arasında bir mücadele arenası haline gelmiştir. Çatışmanın diğer tarafını, yani hükümeti belgelemeye yönelik her türlü girişimde bulunulduğu halde, bu çalışmada Kürt dilinin bu dili konuşanların bakış açısından bir tablosunun sunulması amaçlandı.

2.1.8 Veri analizleri

Farklı dilsel ve dilsel olmayan (politik, eğitime özgü vb) fenomeni içeren verilere tek analitik bir prosedür uygulamak mümkün değildi. Gerçi temel yaklaşım açıklayıcıydı ama şimdiye kadar yeterince incelenmemiş bir olayın betimleyici ve araştırıcı bir incelenmesine kayda değer bir çaba ve sürenin ayrılması gerekirdi.

Ana araştırıcı görev bir yandan Kürt dilinde meydana gelen değişim ile öte yandan Kürt toplumu ile hükümet politikasında meydana gelen değişim arasındaki "nedensel ilişkileri" açıklamaya çalışmaktı. "Eğer bir olayın neden olmadığından çok neden olduğunu gösteren ya da neden o olay değil de bu olay olduğunu belirten tatmin edici bir açıklama verilebilirse,

bir olay açıklanır." (Miller ve Wilson 1983:42). Resmi dil politikasının ele alındığı bölümler ile 7. Bölümün altbölümleri kısmen politika analizi ve belge incelenmenin kötü tanımlanmış yöntemlerine bel bağlıyor.

Kürdistan'da araştırma yürütmeye getirilen politik kısıtlamalar yüzünden alan çalışmasına, fikir ve tutum anketine, mail ve telefon anketine, vb'lere dayanan belli veri türleri toplanamadı. Bu eksiklik kısmen öykü, oyun, şiir, reklam, gazete ve dergilere gönderilen okur mektupları ve yazışmalar dahil çeşitli Kürt kaynaklardan elde edilen kanıtlar kullanılarak telafi edilmeye çalışıldı. Stake'e (1978:7) göre bu türden veri ve analizlerin kullanılması, "karmaşık ve bütünsel olan, fazla soyutlanmamış değişkenlikleri içeren tanımların; büyük olasılıkla en azından kısmen kişisel gözlemle toplanan verilerin ve olasılıkla sözlü aktarıma, örneklemelere, hatta kinaye ve metaforlara dayalı teklifsiz, belki de anlatımcı bir yazma tarzının önemli rol oynadığı sosyal bilimlerdeki örnek olay incelemeleri için uygundur. Karşılaştırmalar açık olmaktan çok örtüktür. Tema ve hipotezler önemli olabilir ama olayın anlaşılması bunlardan önce gelir."

2.1.9 Çalışmanın önemi ve amacı

Bu çalışma hem pratik hem de kuramsal önemi olan dil standardizasyonunun anlaşılmasına katkı sağlıyor. Pratik düzeyde, gelişmekte olan toplumlarda her dilin tek tek problemleri temelde standardizasyon problemleridir. Kürtçenin durumu son zamanlarda dikkatleri yeni üzerine çekmiş dil politikası, dil hakları ve dil planlama gibi yönler de dahil dil gelişiminin çeşitli süreçlerine ışık tutuyor. Bu çalışmada elde edilen bulgular sosyoekonomik değişimin ve ulus oluşturmanın dilsel/iletişimsel bileşenlerin kuramsal düzeyde daha iyi anlaşılmasında yararlı olacaktır. Salt Kürt dili açısından ise Kürt ulusunu oluşturma sürecinin dilsel yönünün ilk incelemesidir bu çalışma. Bu doktora tezi kuralcı olmadığı halde, Kürt dilinin planlanmasında çıkan sorunların daha yeterli ve gözleme da-

yalı bir biçimde anlaşılmasına katkı sunabilir. Ayrıca Ortadoğu'daki ulus oluşturmaya ve modernizasyona yönelik bilgilerimize de yapılan bir katkı da olacaktır.

2.1.10 Araştırmanın önündeki engeller

Kürt dilinin standardizasyonunun yanı sıra Kürt toplumu ve kültürünün öteki yönleriyle ilgili araştırmalar birçok bariyerle engellenmektedir. Bu bariyerler çoğunlukla politiktir. Kürdistan'da egemenlik sürdüren devletler çok nadir istisnalarla birlikte yerli ya da yabancılara alan araştırmaları yapmalarına izin vermemişlerdir. Ne bu hükümetlerin kendileri doğrudan Kürt illeriyle ilişkili enformasyonu sağlıyorlar, ne de Türkiye, Suriye ve İran'da kütüphaneler en azından halkın kullanımı için Kürtlerle ilgili kitapları bünyelerinde barındırıyor. Çok önemli bir kaynağı oluşturan Kürt gazete ve dergilerini buralarda bulmak son derece zordur.

Irak dışında çok az sayıda kütüphane Kürtçe materyali bulunduruyor. Bu materyali bulunduranlar (sözgelimi, Harvard Üniversitesi Kütüphanesi ve Kongre Kütüphanesi) ise henüz bunları katalog haline getirmemişti. 1983 yılında kurulan Paris Kürt Enstitüsü'nün çıkardığı Kürt materyalle özel olarak ilgilenen tek Kürt kütüphanesinin işbirliğine yanaşmadığı ortaya çıktı (1986'da New York Brooklyn'de Kürt Tarih Vakfı tarafından bir Kürt kütüphanesi kuruldu).

Bu koşullarda araştırmacı özel bağlantılara bel bağlamak zorundadır. Bu satırların yazarı Londra Üniversitesi ile Harvard Üniversitesi'nin Kütüphaneleri, Kongre Kütüphanesi ve British Museum'daki materyale başvurmanın dışında bütün yazılı kaynakları özel kaynaklarıyla elde etti. Gene de Irak, İran ve Avrupa'daki tanıdıklarla yapılan iki yıllık yazışmalara rağmen, 1979'da Bağdat'ta yayımlanmış Kürt edebi düzyazı eserleri kaynakçasının bir nüshasını bulmak mümkün olmadı.

Başka bir sorun da genelde ilgili ülkelerde özelde ise Kürdistan'da araştırmanın azgelişmişlik niteliğidir. Bizzatihi Kürtler tarafından, o da Irak ve İran hükümetleri tarafından getiri-

len politik sınırlamalar içinde olmak üzere, yapılan ciddi araştırmalar daha yeni bu son zamanlarda başladı. Sonuç olarak standardizasyonun geniş konusunun pek çok yönüne yönelik arkaplan veri ve analizler eksiktir. Sözgelimi bu satırların yazarı radyo ve TV yayıncılığının, matbaacılığın, eğitimin ve kitap yayıncılığının gelişimiyle ilgili bir makale boyutunda bile bir incelemeyi bulamadı. Sinema üzerine bir gazete makalesi ve gramofon üzerine iki makale daha yeni bu son zamanlarda basında çıktı.

Özellikle de nicel veriler ve başvuru kaynakları eksiktir. Sözgelimi şairlerin ruhban sınıfından oluşumu konusunda ya da aydın sınıfının oluşumundaki değişim konusunda genellikle doğru, aklıselim gözlemlerin nicel bir doğrulanmasını sağlamak için çoğu zaman kaynakların suyunun çıkartılması gerekir (Sözgelimi, krş. 12 ile 15 arasındaki tabloları)

2.1.11 Latinleştirme

Bu çalışma Kürtçeye ya da Ortadoğu'nun öteki dillerine aşina olmayanların da aralarında bulunduğu geniş bir kitleyi hedefliyor. Bu yüzden sınırlı transkripsiyon ve transliterasyondan mümkün olduğunda kaçınıldı ya da en aza indirildi.

Fonetik işaretlerin yoğun kullanımını aza indirmek, ve "Muhammed" (Kürtçe "Mihemed" olarak kullanması hariç), "Baghdad", "Koran" ve "Agha" gibi İngilizceleştirilmiş ad ve unvanların transliterasyonu yapılmadı. Ayrıca İngilizceleşmemiş şahıs adları (yazar adları da dahil), matbaa adları, yayıncı adları ve kitabevi adları İngiliz alfabesinin ve imla kurallarının fonetik değerlerine göre kaydedildi (krş. Tablo 11). Coğrafi adlar da ufak tefek değişikliklerle birlikte *Times World Atlas*'tan alındı.

Kürtçe adlar genel olarak Sorani telaffuzuna göre Latinleştirildi. Sözgelimi, Kurmanci lehçesinde "Ahmade Khani" [Ehmedê Xanî] yerine "Ahmadi Khani" [Ehmedî Xanî] kullanıldı. Sorani konuşanlar kuzey lehçe grubunun adını *Kırmanci* olarak söylerken, bu lehçeyi konuşanlar kendi lehçelerine *Kur-*

manci derler. Bütün kitap boyunca (alıntılar hariç) Kurmanci; haritalarda ise Kırmanci kullanıldı.

Tablo 11. Arapça temelli alfabelerin Latinleştirilmesi[4]

A. Ünsüzler

Kürtçe		Farsça	Arapça	Özel isimler
ء	'	'	'	'
ب	b	b	b	b
پ	p	p	p	p
ت	t	t	t	t
ث	-	s̲	th	th
ج	c	j	j	j
چ	ç	ch	-	ch
ح	ḧ	ḥ	ḥ	h
خ	x	kh	kh	kh
د	d	d	d	d
ذ	-	z̲	dh	d
ر	r	r	r	r
ڕ ڑ ڕ	ř	-	-	r
ز	z	z	z	z
ژ	j	zh	-	zh
س	s	s	s	s
ش	ş	sh	sh	sh
ص	-	ṣ	ṣ	s
ض	-	z̤	ḍ	dh
ط	-	t	t	t
ظ	-	z	z	z
ع	'	'	'	'
غ	ẍ	gh	gh	gh
ف	f	f	f	f
ڤ	v	-	-	v
ق	q	q	q	q
ك	k	k	k	k

4 Tablo 11'deki kaynaklar arasında şunlar vardır: "Farsça" (Kongre Kütüphanesi, Kataloglama Servisi, *Bulletin* 119, Güz 1976, s. 57), "Arapça" (age. No. 118, Yaz 1976, s. 15), Kürtçe (Nebez 1976:88-9).

گ	g	g	g	g
ل	l	l	l	l
ڵ	l̡	-	-	-
م	m	m	m	m
ن	n	n	n	n
و	w	v	w	v, w
ه	h	h	h	h
ی	y	y	y	y

Tablo 11. Arapça temelli alfabelerin Latinleştirilmesi[4]

A. Ünlüler

Farsça	Arapça	Özel isim	Kürtçe		Özel isimler
ـَ a	a	a	ێ, ا	a	a
ـُ u	o	e	ە, ه	e	a
ـِ i	i	e		i	i
ا, ـا ā	ā	a	و	u	u
ـُو ū	ū	ou, u	وو	û	ou, u
ـِی ī	ī	i, y, ie	ۆ	o	u
ـَی ay	ay	ay	وێ	ö	we
ـَی á	á	a	ی, یی	î	i, y, ie
ـَو aw	aw	aw	وی	ü	wi
			ێ	ê	e

Kürt dili koleksiyonu, makale ve kitap başlıkları, süreli yayınların ve örgütlerin adları gibi dilsel açıdan önemli materyaller 1930'larda Suriye'de geliştirilen Latin alfabesiyle kaydedilmiş ve günümüzde ufak tefek değişikliklerle bazı Kürt yayınlarında kullanılmaktadır (Harflerin fonetik değerleri için krş. Tablo 54).

Kongre Kütüphanesinin (KK) Latinleştirme sistemi Arapça, Farsça, Rusça ve Ermenice materyal için kullanılmıştır. KK sistemi transliterasyon amaçlarına yönelik bu sembolleri kullanırken (yani Latin işaretlerle Latin olmayan yazıları gösterme), Latin alfabesiyle yazılmayan dillerin fonemleri ya da konuşma seslerini göstermek için bu çalışmada *transkripsiyon*

için aynı semboller kullanılmıştır (sözgelimi, KK شاهنامه *transliterasyonunu Shahnamah* olarak yapıyor. Bu çalışmada ise *Shahnami* olarak transkribe edilmiştir.) Osmanlı Türkçesi modern Türkçenin Latin alfabesine göre Latinleştirilmiştir.

Bu kuralların tutarlı bir şekilde uygulanmasını birçok etmen olanaksız kılıyor. Sözgelimi, Kürt yazar Jamal Nabaz, adını her zaman Latin Kürt alfabesiyle Cemal Nebez olarak yazıyor. Sovyet Kürt yazar Celîlê Celîl en az dört farklı yazıda -Kiril, Ermenice ve Kürtçe (Latin ve Kiril alfabesi) (krş. Kaynakça) çıkmıştır. Ayrıca sık sık kullanılan Süleymaniye kentinin adı ve lehçesi Arapça ya da Kürtçe telaffuzuna bağlı olarak değişik yazıların kullanıldığı birçok İngilizce alıntılarda görülmektedir. Kaldı ki lehçeler ile altlehçeler arasındaki gerekli ayrımların yapılabilmesi için bu çalışmada sıklıkla kullanılan iki ad, yani "SULEMANÎ" ve "MUKRIYANÎ" büyük harflerle yazılmış ve tırnak içine alınmıştır (krş. 1.3.3). Başka bir örnek vermek gerekirse, قضاء (Irak'ta bir idari birim) Britanya ve resmi Irak literatüründe *qadha* olarak Latinleştirilirken, ض Kongre Kütüphanesi sisteminde d olarak gösterilmektedir. Aynı kelime Osmanlı Türkçesinde ise kaza olarak Latinleştiriliyor. Alıntılardaki özel adlar değiştirilmemiştir. Bu da tutarsızlığın belli başlı bir kaynağını oluşturuyor. Coğrafi alan Kürdistan ile sınırlı olduğu için okurun, sözgelimi adların çeşitli şekilde, yani Sulaymaniya(h), Sülaimaniya, Sülaimnia, Sülemani, gibi Latinleştirilmesiyle kafasının karışmayacağı umulur.

2.1.12 Terimler: Tanım ve göndermeler

Dil Planlama

Bazı yazarlar DP ile standardizasyonu aynı anlamda kullanıyor (mesela, Byron 1976:11). Birçok kişi DP'yi neredeyse tek başına standardizasyon olarak tanımlamıştır (Eastman 1983:153). Bu çalışmada DP, standardizasyon dahil çeşitli dil sorunlarını çözmeye yönelik bilinçli bir çabayı (hükümet ve /ya da hükümet dışı grup veya kurumlar ve bireyler tarafından verilen) göstermek için kullanılmaktadır.

Modernizasyon

Bu terim iki anlamda kullanılmaktadır: (1) Batı Avrupa toplumlarının Ortaçağdan modern çağa geçişi karakterize eden sosyal, ekonomik, politik ve dilsel dönüşümün Rönesans sonrası süreci; Marksist sosyal kurama göre bu süreç feodalizmden kapitalizme geçişti. Standardizasyon bu tarihsel değişimin dilsel bileşeni olarak kabul edilmektedir, ve (2) İngilizce, Fransızca ve Rusça gibi standartlaşmış Batı dillerinin izlediği yol boyunca kelime dağarcığında (özellikle de terminoloji), noktalama işaretlerinde, yazınsal biçim ve biçemlerde meydana gelen yenilikler.

Yenilik yazılı ve sözlü dilde her zaman yaşanan bir süreç olduğu halde, modernizasyon standardizasyon sürecinin bir parçası olan yeniliklerle, yani Batı'nın standart dillerinin örüntüsüne dayanan yeniliklerle ilişkilidir.

"Ulus," ulusal gelişme/ulus oluşturma

"Ulus devamlı olarak sosyal ya da "etnik" anlamda kullanılmaktadır (krş. Scruton 1982:312-13). Böylece aşağıda verilen tanımlar *ulus* ile *aşiret, köylülük, devlet, sınıf* ve *grup* gibi sosyal örgütlenmenin öteki biçimleri ya da insanlardan oluşan rasgele/istikrarsız her türlü birlikler arasında, özellikle de *ülke* gibi toprağa dayalı ve politik kavramlar arasında bir ayrım yaparlar: Ulus; birbirlerine ortak bir dil, kültür, ve toprakla tarihsel olarak bağlanarak oluşturulmuş bir insan topluluğudur, bir ekonomik yaşam topluluğudur (yani ülkenin değişik bölgeleri arasında işbölümünün var olması, özellikle de orta sınıfının var olması). Bu tanıma dayanarak, ulusal gelişme "etnik halkların" ya da aşiret/kırsal toplumların modern uluslara dönüşmesi sürecidir.

Ulusal dil

*Standart dil*le (bu maddeye bkz.) eşanlamlı kullanıldığında bir *ulusun* dilinin standartlaşmış normudur; bir devletin, bir ülkenin ya da bu ülkenin bir bölgesinin *resmi dili* olabilir (mesela Almanca) ya da olmayabilir (mesela İran'da Kürtçe). *Azın-*

lık bir dil olabilir (mesela İspanya ve Fransa'da Bask dili) ya da olmayabilir (Fransa'da Fransızca ve Türkiye'de Türkçe).

Standardizasyon

İçinde bir dilin bir çeşidinin (lehçe) dilsel bir toplulukta dilsel iletişimin hem yazılı hem de sözlü biçimlerinde lehçeler üstü bir araç olarak işlevde gelişkin bir hale geldiği (yani eğitimde, edebiyatta, bilimde ticarette, sanayide, kitle iletişim araçlarında, yönetimde kullanılması) biçimde kodlandığı, yaygın bir biçimde kabul edilip kullanıldığı tarihsel olarak geliştiği bir süreç.

Standart dil

SD dil standardizasyonun (bu maddeye bkz.) bir ürünüdür. Literatürde bulunan eşanlamlı terimler ulusal dil (bu maddeye bkz.), *standart ulusal dil* ve *edebiyat dili*dir.

2.1.13 Sözlük

Ağa

1) Bir ya da birden fazla köyü olan feodal bey. 2) Bir aşiretin ya da bu aşiretin bir bölümünün başındaki kişi.

Beg

Ağa, emir, han, mir ile birlikte *Beg* unvanı Kürdistan'da feodal sınıfın ya da toprak sahibi aristokrasinin bir mensubunu niteler: Beylik, aşiret ya da bir köylü topluluğunun yöneticisi.

Beyt

Britanya ve İskoçya halk türkülerine, Azerbaycan'nın *destan* ya da *hekaya*'sına, Danimarka'nın *vise*'sine, İspanya'nın *romance*'sına, Rusya'nın *bylina* vb'lerine benzer ama bunlarla aynı olmayan bir Kürt halk sanatı türü. *Beytler* genellikle ya tamamen koşuk biçiminden ya da koşuk ile düzyazının birleşimi biçiminden okunan uzun anlatımcı şarkılardır. Ken-

di dönemlerinde bu şarkılar genellikle aletler eşliğinde okunmaz. Bu çalışmada daha uygun bir terim bulunamadığı için beyt "halk şarkısı" olarak çevrildi. Ayrıca *beyt*'i söyleyen kişinin adı olan *beytbêj* ya da *dengbêj* "şarkı söyleyen" ya da "aşık" olarak çevrildi (bu tür ile ilgili daha fazla bilgi için krş. Hassanpour 1989; Chyet 1991).

Bid'et
Yenilik (sapkınlık anlamında) (krş. 4.3.2.1)

Derwêş/derviş
Kürdistan'da bu kelime Kadiri tarikatının müridi için ayrıca yoksul dindarlar için de kullanılır.

Dîwan
Bir şairin toplu şiirleri.

Feqê ya da Telebe
Diğer öğrencilerle rekabet halinde molla olmaya çalışan medrese okulu öğrencisi.

Han
Krş. Beg

Hutbe
Cuma namazında verilen vaaz (krş. Bölüm 3, Not 2)

Kurdayetî
Kürt ulusal hareketi ve ideolojisi (krş. 3.2..1.II.C).

Kurdewarî
Kürt yaşam tarzı; Kürt kültürü; ayrıca Kürt ülkesi ya da vatanı (krş. 3.2.1.II.D).

Liva
Irak'ta en büyük idari birim (eyalet) (krş. 1.1.3 ve Harita 4).

Mir
Krş. Beg
Mirza
Krş. Beg.

Mîrza
Katip.

Muhafaza
Irak'ta yönetim sahası (krş. 4.3.2.1).

Nahiye
Irak'ta kırsal alanda idari bir birim (krş. 1.1.3).

Paşa
Han (bkz.) vb'leriyle eşanlamlı; ayrıca "kral" anlamına gelir.

Kaza
Irak'ta idari bir birim (krş. 1.1.3).

Re'iyet
Ağa, emir, beg, han vb'leri tarafından yönetilen toprağa bağlı köylü.

Sancak
Osmanlı Türkiye'sinde 1864'e kadar *eyaletin* bir altbölümü olan idari bir birim.

Seyyid
Peygamber Muhammed'in soyundan gelen.

Şeyh
Kürdistan'da bu ad Kadiri ve Nakşibendi *tarikatların* başındakiler için kullanılır.

Sofî
Kürdistan'da Nakşibendi tarikatının kendini adamış müridi (krş. *Derviş*); ayrıca dindar, yaşlı ve çoğu zaman yoksul biri için kullanılır.

Tekye
Kürdistan'da çoğunlukla Kadiri şeyhlerinin ve onların müritlerinin yani *dervişlerin* dini ayinler ve eğitim için kullandıkları bina.

Telebe
Krş. Feqê

Vilâyet (Türkçe)/*Wilayat* (Arapça)
1864'ten sonraki Osmanlı Türkiyesinde il (krş. 1.1.3).

BÖLÜM 3
STANDARDİZASYONUN TARİHSEL BAĞLAMI: KÜRT ULUSUNUN ORTAYA ÇIKIŞI

Bu bölümün amacı Kürt halkının dilsel olmayan gelişmesinin, yani sosyal, ekonomik, politik ve kültürel gelişmesinin tarihsel bir taslağını sunmaktır. Bu gelişmenin edebi ve dilsel yönü dördüncü bölümde incelenecektir. Bu bölümün odak noktası Kürt etnik bilincin evrimi ve Kürtlerin bir *ulus* olarak pekişmesi üzerinedir.

3.0.0 Kökenleri ve kadim tarihleri

Kürt dilinin, bugünkü konuşulduğu haliyle edebi olarak kullanılması ilkin onbeşinci yüzyılın sonlarında başladığı için, Kürtlerin İslam öncesi tarihine değinmek bu çalışma açısından uygun değildir. Bununla birlikte şimdiye kadar birçok araştırmacı ve bütün Kürt milliyetçileri Kürtlerin tartışmalı kökenlerini MÖ ilk bin yılında "İranlılarm" bilinmeyen bir doğu topraklarından bugünkü İran'ın batısı, Irak'ın kuzeyi ve Türkiye'nin güneydoğusunu içeren bölgeye göç ettiklerine dayandırdıklarını kaydetmekte yarar var. Coğrafi ve tarihsel ka-

nıtlara dayanılarak Kürtlerin; Perslerle birlikte bu göçe katılan halklardan biri olan ve Batı İran'da Med İmparatorluğu'nu kuran (MÖ 728-550) Medlerin torunları oldukları ileri sürülüyor sık sık.[1] Kürtler tarafından işgal edilen bu topraklar üzerinde, tarım ekonomisine dayanan büyük uygarlıklar kurmuş Asurlar gibi birçok halk yaşamıştı. Med Krallığının yıkılmasından sonra, Kürtlerin yaşadığı bu bölge çeşitli imparatorlukların bir parçası oldu; Yunan (MÖ 550-331), Seleucid (MÖ 331-129), Parth (MÖ 247-MS 226), Sasani (226-636) imparatorlukları, Arap Halifesi (636-1258), Moğol ve Türkmenler (1258-1501) ve sonunda Osmanlı ve Pers imparatorlukları. Bu yüzyıllar boyunca bağımsızlıklarını ya da yarı bağımsızlıklarını kurmuş birçok Kürt hanedanlığı ve beyliği Kürdistan'ın parçalarına egemen olmuştur.

3.1.0 İslami fetihten sonra Kürdistan

Onyedinci yüzyıldaki İslami fetihten önce Kürtlerin dili, yazısı ve dini hakkında pek bir şey bilinmiyor. Kürtlerin çoğunluğu Müslüman oldu ama Kıpti gibi bazı halklardan farklı olarak dilde Araplaşmadılar. Bununla birlikte Kürt dili ve kültürü Halifenin iktidar yapısının direklerini oluşturan bu yeni din ve Arap diliyle derinden etkilendi.

İslam Arap dilindeki edebiyatı Kürdistan'a ve başka yerlere soktu. Kutsal kitap Kuran "Allah'ın kelamı" olarak kabul ediliyor ve Arap dilinin Allah'ın ilahi mesajını iletmek için seçtiği tek dil olduğuna inanılıyordu. İlahi karakterin korunması için Kuran'ın çevirisi yapılmıyordu. Günlük zorunlu ibadet (günde beş kez) bile ve diğer ayinler (mesela defin törenleri) anadilde yapılamıyordu. Böylece eskiden halkın bilmediği bir

1 Krş. diğerlerin yanı sıra Minorsky (1927:1132-34; 1940) ve Jwaideh (1960:20-27); daha yakın zamanlarda yapılan bir özet Limbert'indir (1968). Med kökenine ilişkin filolojik düşüncelere dayalı bir tartışma için krş. MacKenzie (1961a) ve buna Wahby'nin (1965) yanıtı. Wahby'nin makalesinin birçok kez yeniden basılması ve çevrilmesi modern milliyetçiler için Med kökeninin önemine işaret etmektedir. Med bağlantısı sadece "sahicilik" sağlamakla kalmaz, Kürtleri egemen İran ulusuyla dilsel ilişkiden de ayrıştırır.

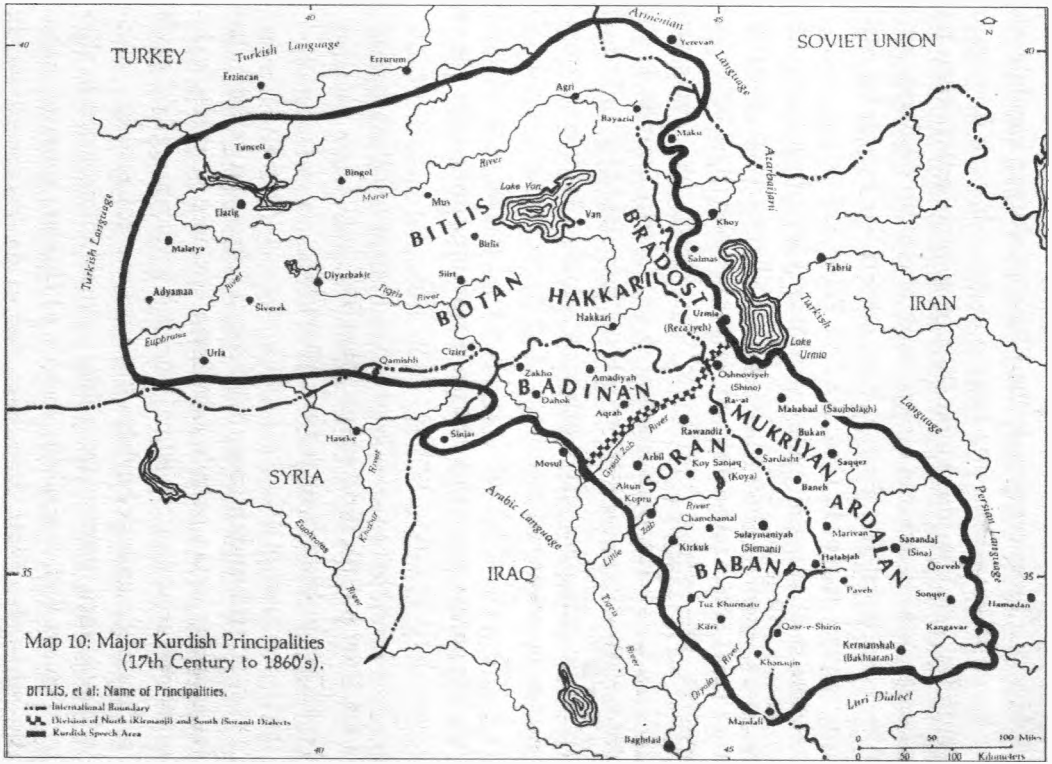

Harita 10
Başlıca Kürt Beylikleri
(onyedinci yüzyıldan
1860'lara)

dilde bu yeni inancı yaymak üzere Arapça okuyup yazabilecek ve bu dinin kurallarını yorumlayıp uygulayabilecek bireylerin eğitilmesi gerekiyordu. Molla (Kürtçe *mele*) olarak bilinen bu adamlar cami sisteminin bir parçasını oluşturan okullarda eğitilen yerel Kürtlerdi. En eski Kürt şairleri her zaman bu ruhban sınıftan geliyordu (krş. 4.2.3 ve Tablo 12).

Onüçüncü yüzyılın ortalarında Arap Halifesinin egemenliğinin çöküşünden önce bile birçok Kürt hanedanlığı -Şeddadiler (951-1174, Transkafkasya), Hasanveyliler (959-1095, Dinawar), Mervaniler (990-1096, Diyarbakır) ve Annazidler (991-1117, Hulwan)- Kürdistan'ın çeşitli parçalarında kendi iktidarlarını kurmuşlardı. Ancak bu hanedanlıklar onbirinci yüzyıl ile onbeşinci yüzyıl arasında Selçuklu Türklerin (onbirinci-onikinci yüzyıl civarları), Moğolların (onüçüncü yüzyıl) ve haleflerinin saldırılarıyla ortadan kaldırıldılar. Kürdistan'ın pek çok parçasının nüfusu Moğol istilasının sonucunda göç ve katliamlarla azaltıldı (Jwaideh 1960:37).

3.1.1 Kürt politik iktidarının yükselişi: Beylikler, onbeşinci-onyedinci yüzyıllar

Moğol istilasından tam yüzyıl sonra Kürdistan yeniden hayat buldu ve artan oranda aşiretlerin çözülme ve yerleşik duruma geçme süreci onyedinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde irili ufaklı en az kırk beyliğin kurulmasına yol açtı (krş. Harita 10). Arapça *amarat* (Emirlikler) olarak adlandırılan beyliklerin şu ayırdedici özellikleri vardı: a) İktidar, yönetimi babadan miras alan Emir, Han, Paşa, Beg ya da Ağa'nın elindeydi; b) Her beyliğin sınırları geleneklerle çizilmiş ve güçle belirlenmiş toprakları vardı; c) Savunma ve yayılma amaçları için sürekli mensuplarıyla birlikte aşiretlerden devşirme adam alınarak oluşturulmuş bir ordu hazır tutuluyordu; d) Üzerinde yerleştikleri ve beyin hazinesine ve ordusuna katkıda bulunmak zorunda kaldıkları toprakların doğrudan sahibi olan pek çok aşiret ve küçük feodal ağa olmasına karşın, bütün toprakların tek yöneticisi ve çok sayıda köyün sahibi Beydi, e) Daha güç-

lü beylikler bağımsızdı ve bey adına sikke basılıp hutb[2] (Cuma namazı vaazı) okutuluyordu; f) Yerleşik nüfus kişisel olarak feodal toprak ağasına bağımlı, toprağa bağlı toprak kölelerinden, yani *re'iyet*'lerden[3] oluşuyordu ve g) Beyliklerde en büyük kenti sivil ve askeri bürokrasinin bulunduğu yer oluşturuyordu.

Kürt toplumu özellikle ancak sınırlı bir kentleşmeye izin veren tarımın gelişmesinden ötürü karmaşık bir sosyal farklılaşma durumundan geçmiştir. En iyi bilinen bir olaydan örnek vermek gerekirse; beylikle aynı adı taşıyan başkent Bitlis onaltıncı yüzyılın sonlarına gelindiğinde yaklaşık beş yüz bilgin ve din öğrencisini yetiştirdi (Bidlisi 1964:447-55). Yüzyıl sonra, beş büyük cami, çok sayıda küçük cami beş medrese (din okulu), yaklaşık yetmiş mektep (ilkokul) ve aşağı yukarı yirmi tekye vardı (onyedinci yüzyıl Türk seyyahı Çelebi'ye 1979:109-110 göre). Bu kurumlar arazilerden, köylülerden, dükkanlardan, hamamlardan vs'lerden gelen bağışlarla destekleniyordu. Kent beş bin evden ve tahminen 26.500 kişi için yapılan üç yüz evden oluşan bir kaleden meydana geliyordu.

Kent ayrıca sanatçıların ve tüccarların merkeziydi de. Bidlisi'ye (1964:456) göre kentin meslekte ve teknikte uzman olanlar tarafından işletilen sekiz yüz dükkanı vardı. Kentte kalmış Evliya Çelebi'ye (1611-1684) göre yaklaşık 1200 dükkan ve atölyede çalışan silah yapımcısı, terzi, dokumacı, boyacı, sepici vs vardı. Beyliğin hükümdarı Ebdal Han Bey bir bilgin, hekim ve yetenekli bir sanatçıydı. Binlerce ciltten oluşan bir kütüphanesi vardı (Çelebi 1979:279-87; 1990; ayrıca Bitlis ve Baban beylikleri konusunda krş. van Bruinessen 1978:195-212 ve Erdelan ve Baban beylikleri konusunda ise Vasil'eva 1991).

Bu yüzden Kürtçenin edebi kullanılmasının onbeşinci ve

2 *Hutbe* cuma günleri öğleden sonraları camilerde kürsüde okunan ve hükümdar beyin egemenliğinin onayını içeren bir vaazdır (*Webster's Third International Dictionary of the English Language*, 1981).

3 Kürdistan'da farklı adlarla söylenen Kürtçe re'iyet'ler toprağa bağlıydılar ve şahsen ağa, han ya da bey olan toprak sahibine bağımlıydılar. 1960'lardaki toprak reformlarına kadar bunlar evlenmek ya da seyahat etmek için toprak sahibinin ya da onun vekilinden izin almak zorundaydılar.

onaltıncı yüzyıllarda Kürt politik iktidarının yükselişine denk gelmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Arap halifesinin ve onun kendinden atanmış Osmanlı halifesinin yönetimiyle ilişkili dilsel ve edebi otoritesinin yerleşik normlarına bir meydan okumayı içermesi bakımından Kürtçe yazmak tek başına politik bir girişimdi. Kürt edebiyatı kentlerin ve köylerin medreselerinde doğdu. Bey ailelerinden gelenler ve feodal toprak ağaları da hem edebiyat üretimine hem de himaye ile ilgilendiler (krş. 42.3 ve 4.2.6).

3.1.2 Beylikler ve Osmanlı-Pers merkezileşme politikası

Ancak Kürdistan'ın batısında (Osmanlı İmparatorluğu) ve doğusunda (Safevi Pers İmparatorluğu) iki güçlü devletin yükselmesiyle birlikte Kürdistan'ın sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmesine çok geçmeden ket vuruldu. Yayılmacı ve merkezileşme politikasını izleyen bu iki devlet Kürdistan, Ermenistan ve Azerbaycan'da ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar süren yıkıcı bir savaşa girişti.

Safeviler ilkin Kürt beylerini ortadan kaldırmaya girişmeye ve onların topraklarını merkezden atanmış valilerle yönetmeye başladılar. Bu politika inatçı bir direnişle karşılandı ve Safeviler Kürdistan'ı denetim altında tutmak için devasa sayıda askerini seferber etmek zorunda kaldılar. Bütün beyliklerin nüfusu katliamdan geçirildi ve fethedilmiş pek çok aşiret İran'ın doğu sınırlarına göç etmek zorunda kaldı. Tek başına Şah Abbas 15 bin Kürdü sınırdışı ederek Horasan'a gönderdi (Minorsky 1927:1143; Mukri Kürtlerinin katliamı ile ilgili krş. Şah Abbas'ın resmi tarih yazıcısı Eskandar Monshi 1978:1010-19).

İlk başlarda Osmanlılar Perslerle olan savaşlarında Kürtlerin desteğini kazanarak bu işten yararlanmaya çalıştılar. Beyliklerin askeri desteklerine karşılık olarak özerk yapılarına saygı göstereceklerine dair söz verdiler. Kürtlerin de katıldığı ünlü Çaldıran muharebesinde (1514) Safevilerin yenilmesinden sonra Osmanlı padişahı Sultan Selim yaklaşık on altı Kürt

hükümetini resmen tanıdı (diğerlerinin yanı sıra krş. van Bruinessen 1978:181-94). Feodalizmin özelliklerinden biri olan beylerin arasındaki uyumsuzluk her iki tarafça ustalıkla kullanıldı ve çok sayıda beylik İran tarafında savaşa katıldı.

Bu savaşlar Kürdistan'ı hesap edilemeyecek kadar tahrip etti. Tarımın, köylerin ve kentlerin tahribi ve sayısız katliam Kürdistan'daki sosyal ve ekonomik gelişme sürecini ve Kürtlerin bir ulus olarak birleşmesini geriletti (Bitlis Beyliğinin bastırılması ve beyin eşsiz kütüphanesinin tahrip edilmesine tanık olmuş bir görgü tanığının anlatımı için bkz. Sakisian 1937).

3.1.3 Kürdistan'ın ilk bölünmesi, 1639

1639'da Osmanlılar ile Persler arasında imzalanan bir antlaşma ardı ardına gelen savaş ve öteki bölgesel ayaklanmalara rağmen 1918'e kadar yürürlükte kalan bir sınırı çizdi (krş. Harita 11). Kürtlerin politik ve ekonomik yaşamı bu uluslararası sınır ile ikiye bölünen konumlarıyla derinden etkilenmiştir (Edmonds 1957:125). "Artık Perslerden korkmak için bir nedenleri bulunmayan Türkler sistemli bir biçimde merkezileşme görevine giriştiler" (Minorsky 1927:1146). 1650'den 1730'a kadar Diyarbakır-Van bölgesindeki özerk beyliklerin çoğu bastırıldı (Jwaideh 1960:39); ondokuzuncu yüzyılın ortalarında tamamlanan bir süreçti bu.

Kürt toplumunun böyle bölünmesinin etkilerini onyedinci yüzyıl şairi Ehmedê Xanî (1962: beyit 220-225; ayrıca krş. 4.3.0 ile 4.4.0 arası) analiz ediyordu. Şair şunları yazıyordu:

> Bak, Arap ülkesinden Gürcü ülkesine kadar
> Kürdlüktür ki olmuş kale gibi, kaleye benzer
> Şu Rom da, Acem de onlarla korunup hisar olmuş
> Kürtlerin hepsi dört kenarda yer almış
> Kürd aşiretlerini her iki taraf
> Yok edici oklarına etmişler hedef
> Sınır boylarında Kürdler sanki kilitmiş
> ve her bir aşiretleri sanki bir setmiş

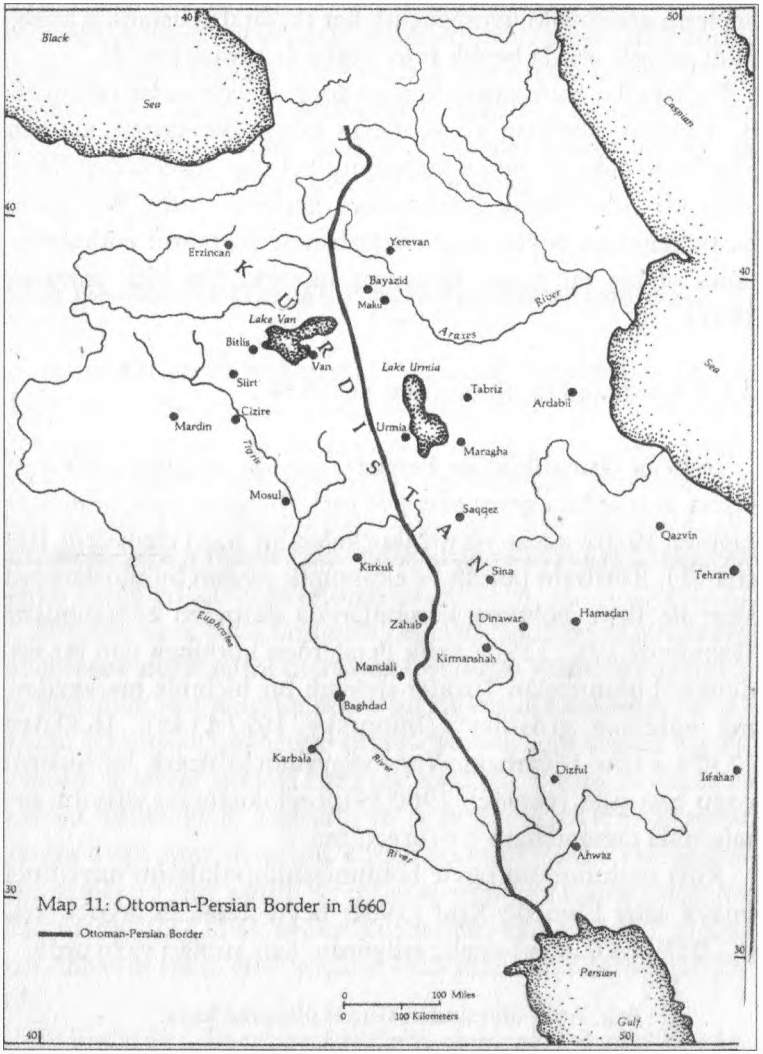

Harita 11
1660'da Osmanlı-İran sınırı

Şu Tacik denizi ve Kızıldeniz gibi Rom deryası
çıktıkça yerinden ve harekete geçtikçe dalgası
Kürdler tümüyle kana bulanırlar
ve bir berzah gibi onları ayırırlar*

Bifikir ji 'Ereb heta ve Gurcan
Kurmanc çi bûye şibhê burcan
Ev Rûm û 'Ecem bi van hesar in
Kurmanc hemî li çar kenar in
Her dû terefan qebîlê Kurmanc
Bo tîrê qeza kirîne amanc
Goya ku lî serhedan kilîd in
Her ta'ife seddekin sedîd in
Ev qulzimê Rûm û Behrê Tacîk
Hindê ko dikin xirûc û tehrîk
Kurmanc dibin bi xûn milettex
Van jêk vedikin misalê berzex

Benzer şekilde Hacî Qadirî Koyî (krş. 4.5.0) ondokuzuncu yüzyılın son on yılında şöyle yazıyordu:

Kırmızı şapkalılar [Osmanlı Türkleri] ile Siyah şapkalılar [Persler] arasında [tuzağa düşmüş]
Mahfolmuşuz, damgalı öküz gibi olacağız.

Le mabeynî kilaw sûr û kilaw reş
Perêşanin, debîne mîsalî gay beş

3.1.4 Onyedinci yüzyılda Kürt ulusal uyanışı Feodal "milliyetçilik"

Savaşlar ve Kürdistan'ın bölünmesi Kürtlerin ulusal gelişmelerine birbirleriyle çelişen iki etki bıraktı. Bunlar bir yanda birleşik bir ulus olarak Kürtlerin gelişmesini geciktirip, birleşik Kürt devletinin oluşmasını önlüyordu. Öte yandan yaban-

* Türkçe çeviri için bkz. Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, Kürdçeden Türkçeye Çeviren: M.Emin Bozarslan, Deng Yayınları, İstanbul, 1996, s.127

cı egemenliğinin yol açtığı devasa tahribat ve zulüm; sadakatlerin esasen aileye, aşirete ve doğdukları yere gösterildiği feodal olarak örgütlenmiş bir toplumda ulusal bilincin doğmasına götürüyordu. Belli ki onyedinci yüzyılda dünyanın bu bölgelerinde anakronizm olan ulus ve milliyetçilik fikri gerçekten de bu dönemde Kürdistan'ın özel koşullarında gelişti.

Aşiret ve yerel bağlardan farklı olan bu ulusal duygular hem bireyler hem de halk kitleleri tarafından dile getirildi:

a) Bitlis Beyi Şeref el-Din Bidlisi 1597'de Kürtlerin ilk tarihini yazdı. Sunuşta yazdığı gibi amacı büyük beylerin yaşamöykülerinin unutulup gitmesini önlemekti. Kitap hernekadar coğrafi egemenlik ya da aşiret grupları temelinde önemli oranda materyal içermiyorsa da Kürdistan'ın bütün parçalarını kapsıyor. Daha doğrusu kitaptaki bölümler her bir beylik tarafından sahiplenen bağımsızlık derecesi temelinde düzenlenmiştir. İlk bölüm hükümdarlık ayrıcalığına sahip hanedanlıklarla ilgilidir. İkinci bölümde hükümdarlık ayrıcalığını iddia etmeyen ama bazen kendi adına sikke basıp *hutbe* okutmuş (her ikisi de bağımsız bir yönetim kriteriydi) hanedanlıklar ele alınmaktadır. Üçüncü bölüm yöneticiliği babadan miras alan aileler (*hukkam va umara*) hakkındadır ve sonuncu bölüm ise yazarın kendi beyliğiyle ilgilidir. Yazar Kürtlerin bir araya gelmeyişlerinden yakınmakta (s. 31) ama düşmanlarına karşı savaşmak için bir araya gelmiş ve bu bakımdan Kürdistan'da eşsiz bulunan Cizire beylerini övmektedir (s. 157).

b) Savaştıkları egemen Türkler, Persler ve Araplardan farklı olarak Kürt ulus fikri ilk kez Ehmedê Xanî tarafından 1693-94'te yazılan *Mem û Zîn*'de formüle edildi. Xanî Kürtlerin değer, misafirperverlik ve cömertlik kalitesi bakımından komşu halklarından daha üstün olduklarına inanıyordu. Alt düzeydeki politik statüleri ise esasen beyler arasındaki kopukluktan kaynaklanan bir Kürt devletinin olmayışından ileri geliyordu. Çözüm de Kürtleri koruyacak, Kürt dilini ve edebiyatını teşvik edecek bir Kürt kralının olmasıydı (krş. 4.3.0).

c) Beyt'lerin (halk şarkıları) kısmen kırsal ve aşiret insanlarının görüşlerini yansıttığını baz aldığımızda, bunlarda ulusal

bağlılığı görürüz. Sözgelimi, Safevi Kralının ordusuna karşı Bradost Han'ın direnişini anlatan Dimdim destanında (balad)[4] (1608'de), Bu yerel Han'dan oldukça sık "Kürt Han"ı olarak bahsediliyor (krş. mesela Dzhalilov 1967:78, 89, 95, 109) ve komşu Mukri Han tarafından verilen destek göklere çıkarılıyor (s. 93, 133). Baban Beyliğinin başındaki Han da Abdulrahman Paşay Baba şarkısında "Kürdistan Kralı" olarak bahsedilirken (Mann 1906), *Qer û Gulezer* şarkısı Kürdistan'ın Türk ve Pers imparatorlukları arasındaki bölünmesinin yol açtığı sorunlardan bazılarına değiniyor (şarkıların metni için krş. age.).

Kürt beylerin bu iki güce karşı yaptıkları pek çok isyanın hiç kuşkusuz tek bir amacı vardı: Babadan devraldıkları özerk yönetimlerini korumak. Beyler bu amaçlarını başarmak için sık sık birbirleriyle savaştılar ve birine karşı öteki gücün yanında yer aldılar. Şarkılarında geçen kanıtlardan da çok belli oluyor ki beyler İranlılara karşı çoğunlukla dini farklılıklara (Sünni Kürtler ve Şii Persler) başvurarak; Türk ve Arap yönetimlerine karşı ise etnik farklılıklara (sözgelimi, *Rumlara*, yani Türklere karşı Kürtler) vurgulayarak kırsal ve aşiret kesimlerini bir araya getirmişlerdi. Sınırlı sayıdaki yazılı kaynaktan öğrendiğimiz kadarıyla yabancı egemenliklere karşı yapılan bütün direnişlere Kürdistan'ın bütününden ya da belli başlı

4 Şu öykü *beytbej*lerin, yani ozanların politik uyanışlarını resmediyor. Bu satırların yazarı ile arkadaşı Ab dul-Hamit Huseini Mart 1971'de destanları (baladları) topluyordu. Huseini, kendisi ve atalarının "Dimdim Destanlarını" okumakla ünlü oldukları için Ahmedi Dimdimi [Dimdimi Ahmedi] olarak bilinen köylü bir ozanın Mahabad'a geldiğini öğrenmişti. Huseini'nin bir tanıdığı aracılığıyla onunla yaptığımız ilk temasta bize, yani güvenemediği yabancılara şarkı söylemeyi kabul etmedi. Yapılan ısrarlar karşısında ve soruşturduktan sonra sonunda Ahmed bizi kentin kırdan göç edenlerin gelip oturdukları varoşlardaki bir semtinde yer alan mütevazı evinde ağırladı. Ozan samimi bir biçimde bizden özür diledi ve şöyle dedi: "Sizinle ilk buluştuğumda sizleri tanımıyordum. Gerçeği söylemek gerekirse, şarkıda binlerce *Acem* (İranlılar) öldürüldüğü için birinin [tanımadığım] bu şarkıyı kaydetmesine cesaret edemedim." Bu ozan İran'ın Safevi kralına karşı gelişen onyedinci yüzyıl isyanının o dönemki politik, hükümet karşıtı sezdirmelerine değiniyordu. Eğer Şah'ın gizli polisi SAVAK kaset aracılığıyla kendisinin farkına varırsa, zulümle karşı karşıya gelecekti.

bölgelerinden çok kendi topraklarını savunan beyler önderlik etmiştir. Bu yüzden bu "milliyetçilik" bu çalışmada yüzyılımızın modern orta sınıf milliyetçiliğiyle karışmaması için "feodal" olarak adlandırılmıştır.[5] Bu ayrım dil gelişimi bakımından önem arz etmektedir.

3.1.5 Beyliklerin yıkılması

Bu iki devletin aralıksız merkezileşme çabalarına rağmen, birçok beylik ondokuzuncu yüzyıla kadar yaşayabildi. Ancak 1860'lara gelindiğinde yoğun bir direnişten sonra bu beyliklerin hepsi bastırıldı (sözgelimi, Rewandızlı Mir Muhammed, 1826-33; Bedirhan Bey, 1843-46; Yezdanşêr, 1853-55).

Küçük Kürt krallıkların ortadan kalkması, feodal sistemi sonlandırmadı. Bu sistem 1950'lerin sonlarına kadar köylüleri toprağa bağımlı kılmaya devam etti (Barth 1953:9, 13-14, 80, 132). Bu feodal sistem Kürt ulusunun birleşmesinin önünde ekonomik ve sosyal bir engel olarak kaldı. Bununla birlikte beyliklerin düşüşü politik açıdan özerk yönetimi bitirerek, Kürdistan'ın bütün parçalarını askeri ve idari sistemleriyle birlikte dillerini de bütün kent merkezlerinin yanı sıra taşra bölgelerine yayan bu iki merkezi devletin doğrudan denetimi altına soktu. Ondokuzuncu yüzyılın son bölümünde meydana gelen başka önemli bir gelişme de Kürdistan'ın Avrupa güçlerinin, özellikle de Rusya ve Britanya'nın ekonomik ve politik çıkarları doğrultusunda çatışma arenasına dönüşmesiydi.

Bu dönemin ayırdedici özelliklerden biri de kentlerde ticaretin gelişmiş olmasıdır. Kürdistan'ın tarımsal ve doğal ürünlerinden bazıları Avrupa'ya giriş yolu buldu ve Kürt tüccarlar Petersburg, Moskova ve Varşova'ya kadar gittiler. Ondokuzuncu. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Kürdistan'ın birçok büyük kentinde posta ve telgraf hizmetleri kuruldu, birçok yol yapıldı. Osmanlı devleti bazı Kürt kentlerinde askeri okullar da dahil birçok laik okul açtı (krş. 4.2.4, Tablo 15).

5 Kürt feodalizmi konusunda krş. diğerlerinin yanı sıra Nikitine (1925), De Morgan (1914) ve Barth (1953:13-14).

Yok edilmiş beyliklerden gelen aileler ile öteki feodal soyluluktan oluşan bir grup geriye kalan mal varlıklarını ve otoritelerini korumak için merkezi hükümetin yanında yer aldı. Bununla birlikte başka bir grup ise muhalefetini sürdürdü ve fırsat bulduğunda silahlı olarak ayaklandı. Direnen soyluluktan bazıları Avrupa güçlerinden özellikle de Rusya ve Britanya'dan yardım almanın peşine düştü. Kozmopolit İstanbul kentine göçmek zorunda kalmış bazı soyluluk mensupları yüzyılın dönüşünde modern tarzda yapılanan politik örgütlerle deneyim kazanıyorlardı. Bunlar arasında en önde gelenleri 1898'de ilk Kürt gazetesini yayımlamış olan Bedirhanilerdi (krş. 7.3.1).

3.1.6 Ulusal harekette yeni eğilimler

Kürt milliyetçiliğinin ikinci havarisi olan Hacî Qadirî Koyî'nin (1817-1897) fikirleri Kürt ulusal ideolojinde yeni bir aşamanın şafağını, yani feodal "milliyetçiliği" yıkarak, orta sınıfın milliyetçiliğine geçişi gösteriyor. Koyî geleneksel aristokrat liderlere ve ruhban sınıfına şiddetle karşı çıkıyor, Kürt devletinin oluşturulması çağrısında bulunuyor, Kürt dili ve edebiyatının kullanılmasının propagandasını yapıyor ve modern laik eğitimin benimsenmesini teşvik ediyordu (krş. 4.5.0).

Üç devrimci hareket, yani Rus (1905), İran (1906-11) ve Türk (1908) hareketleri Kürt milliyetçiliğine yeni bir itici güç verdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yönetilen Genç Türk hareketinin önderliği arasında birçok Kürt vardı (Jwaideh 1960-290-301). İlk Kürt siyasi örgütü olan Kürt Teavûn ve Terakki Cemiyeti (Kürt İşbirliği ve Gelişme Derneği) İstanbul'da Temmuz 1908 ile Nisan 1909 arasında hüküm süren serbest bir ortamda ortaya çıktı. Bunu daha sonraki yıllarda öteki politik ve edebiyat dernekleri izledi. Kürt liderler Kürt milliyetçiliğini beslemenin bir aracı olarak gazeteciliği, kitap yayıncılığını ve Kürt dilinin gelişmesini kullandılar.

Ancak bu örgütlerin liderliği feodal soyluluğun elinde kaldı. Irak ve İran'da liderliğin orta sınıf unsurlarına kısmi geçişi çok daha sonralara, İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar ger-

çekleşmedi. Bu, hâlâ devam etmekte olan bir süreçtir.

3.1.7 Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kürdistan

Kürdistan; Rusya, Osmanlı Türkiyesi ve daha sonra 1917'de Britanya için bir muharebe alanına dönüştü. Birinci Dünya Savaşında Kürt cephesinde verilen kayıplar 300 bin olarak (3 milyon olarak tahmin edilen bir nüfustan) tahmin edilmiştir. Soğuktan, açlıktan ve salgın hastalıktan ölenlerin sayısı daha fazla değilse, 300 bine denk düşüyordu. Rewandız ve Saucbulak kentlerinin nüfusu[6] katliamdan geçirilirken, Süleymaniye bölgesindeki nüfusun yüzde yetmişi 1917'de açlıktan öldü (Jwaideh 1960:360-69).

1915'te Ermeni ulusunun katliamından sonra Osmanlı devleti Kürdistan'da göç programını başlattı. Plana göre Kürtler küçük gruplara bölünecek, sayıları toplam nüfusun yüzde beşini geçmeyecek şekilde Anadolu'nun Türkçe konuşulan bölgelerinde özel alanlara yerleştirileceklerdi. Kürt ileri gelenlerin ve reislerin kendi yandaşlarıyla irtibatlarını sürülmesinin yasaklandığı kentlere yerleştirmelerine ilişkin düzenlemeler yapıldı. Kürt kaynaklar Türk Mülteci İdaresinin kayıtlarını kullanarak, göç ettirilenlerin sayısını 700 bin olarak veriyorlar. Zaten bunların çoğu da daha gidecekleri yerlere varmadan 1916-17 kışında açlıktan, soğuktan ve hastalıktan ölmüştü (age.). Bu koşullarda edebiyat ve yayıncılık işleri savaş yıllarında ani bir biçimde sona erdi.

3.2.0 Kürdistan'ın ikinci bölünmesi, 1918

Osmanlıların savaşta yenilmesi imparatorluğun topraklarının çoğunun Avrupalıların denetimine geçmesine yol açtı. Britanyalılar öteki topraklar arasında yeni Irak ülkesini oluşturan Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerini aldı. Bu üç vilayet daha sonra doğrudan Irak'a bağlı olmak üzere on dört livaya bölün-

6 Saucbulak (bugünkü Mahabad) katliamı ile ilgili bir görgü tanığının anlatımları için bkz. Fossum (1918).

dü. Suriye Fransız yönetiminin altına girdi (1918-46). Türkiye'de Osmanlı yönetiminin yerini başında Kemal Atatürk'ün önderlik ettiği laik ulusal güçlerin bulunduğu genç bir cumhuriyet rejimi aldı (bu dönemin bir tarihi için krş. 5.1.0 ile 5.1.3 arası).

Kürdistan'ın ikinci kez bölünmesinde Kürtler kendilerini dilkırım politikasından dilin resmi olarak geliştirilmesine kadar uzanan farklı politikaları güden Monarşiden, Avrupa manda yönetimlerinden tutun sosyalist bir rejime kadar yayılan bir yelpazede farklı politik sistemleri olan beş ülke arasında bölünürken buldular (krş. Bölüm 5).

3.2.1 "Orta sınıf" milliyetçiliği

Kürdistan'ın ikinci kez bölünüşü öncekinden Kürt etnik gelişmesindeki etkileri bakımından belirgin bir biçimde farklıdır. İlk bölünmeden sonra (yarı) bağımsız beylikler biçimindeki özerk yönetimler ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar sürdü. Ancak ikinci bölünme Kürtleri doğrudan farklı merkezi devletler tarafından yönetilen bölünmüş "devlet olmayan bir ulusa" indirgedi (krş. Benjamin 1977).

I. Yeni devlet sistemi

Birinci Dünya Savaşından hemen sonra merkezi devlet sistemleri -Türkiye'de 1923'te Türkiye Cumhuriyeti, İran 1925, 1920'lerin başından beri Britanya ve Fransa mandaları altında Irak ve Suriye- gevşekçe bütünleşmiş yapıları olan iki devletin, yani Osmanlı Türkiyesi ile İran devletinin yerini aldı. Öteki geleneksel, sanayi ve kapitalizm öncesi devletler gibi Osmanlı Türkiyesi ile İran da bütün eyaletlerin ve etnik grupların üzerinde etkili siyasi denetim sağlayamadılar. Nüfusun bütünleşmesi ancak kolektiflikle, yani dini ya da etnik topluluğun veya coğrafi bir bölgenin sadakati sağlanarak olanaklıydı. Bu sistemde bütünleşme ya da asimilasyon en azdı.

Buna karşılık savaş sonrasındaki Türkiye, İran, Irak ve Su-

riye gibi modern devletler ulusal yaşamın bütün yönlerinde - ekonomide, politikada, dil ve kültürde- son derece merkeziyetçiydiler. Etnik azınlıkların dilsel ve kültürel asimilasyon aracılığıyla kendi yapılarıyla bütünleştirilmeleri bu devletlerin esas amacıydı. İdeal modelleri ise Avrupa'nın tekdilli, tekkültürlü ve tekiktidar merkezli gelişmiş "ulus-devlet"leriydi. Yurttaşlar kolektiften çok tek tek olarak bu devlet yapısıyla bütünleştirileceklerdi. Farklı etnik ve dilsel bağları olan bireylere devlet bakımından *eşit* haklar ve *eşit* görevler verildi. Ne var ki tek başına egemen ulusun dili ve kültürü "resmi" olarak kabul edildiği için bu "eşitlik" ilkesinin pratiğe uygulanması etnik halkların asimilasyonunu gerektiriyordu (krş. Bölüm 5).

Kürdistan'da egemenliğini sürdüren bu dört yönetim çağdaş Batı devletlerinden farklı olarak başlıca sanayinin, madenlerin, taşımacılığın, dış ticaretin, eğitimin, kitle iletişim araçlarının, bilim ve kültür derneklerinin, hatta dini eğitimin bile doğrudan denetimini hedefliyordu. Politik iktidarın bu sistemi hangi biçimde olursa olsun hiçbir muhalefete yer bırakmayarak aynı şekilde merkezileşmiştir. Bu türden despotik bir yönetim şekli bütün ülkenin özellikle de Kürdistan gibi politik açıdan duyarlı olan bölgelerin askerileştirilmesini gerektirmiştir. 1950'lerden beri ülkenin hem ekonomik hem de kültürel yaşamının planlanması bu devletlere etnik halkları asimile etmede devasa güç vermiştir. Osmanlı ve Pers devletleri bilhassa ondokuzuncu yüzyılın ortalarında beyliklerin yıkılmasından önce böylesine bütünleştirme güçlerinden yoksundular.

Pek doğal olarak, asimilasyon çabaları barışçı siyasi protestolardan tutun silahlı mücadele kadar uzanan farklı biçimlerde birçok direnişin gelişmesiyle sonuçlandı. Ancak bütün bu protesto biçimleri çoğu zaman şiddet araçlarıyla bastırıldı. Kürtleri odak noktası olarak alan Ortadoğu'da çatışma yönetimi ile ilgili bir çalışmaya göre "Birinci Dünya Savaşından 1975'e kadar Ortadoğu ülkelerinin Kürt sorunun hakkından gelmek için en yaygın olarak kullandıklar araçlar bastırma ve öteki şiddet araçlarıydı. Öte yandan Kürtleri yatıştırmak için

önleyici ve barışçıl tedbirler planlandı" (Khosrowshahi 1983; özet). Bu şiddet araçları arasında diğer şeylerin yanı sıra zorla asimilasyon, iskan ve göç, zorla topraklara ve mal varlıklarına el koyma, hapis ve infaz, soykırım vs vardır (age. s. 210).

Kürdistan'ın 1918'de bölünmesinin bir etkisi "Kürt sorununun" bölgeselleşmesi ve uluslararasılaşması oldu. Her bir ülkede Kürtlerin özerk yönetime yönelik talepleri bu taleplere diplomatik ve askeri yöntemlerle karşı çıkmaya çalışan öteki komşu devletlerin ana endişesi haline geldi. Söz konusu ülkeler genellikle askeri işbirliğiyle Kürt ulusal hareketini durdurmaya çalışmışlardır. Buna en iyi örnekler Türkiye, İran ve Irak arasında imzalanan Sadabad Paktı (1937) (Edmonds 1971: 91) ve Irak, Türkiye, İran, Pakistan ve Britanya arasında imzalan Bağdat Paktı'dır (Rondot 1956). Öteki örnekler arasında Türkiye ile Irak arasında (1926); Türkiye ile İran arasında (1932); Irak ile Suriye arasında (1963); İran ile Irak arasında (1975) imzalanan paktlar vardır. Bütün bu paktların amacı diğer şeylerin yanı sıra Kürt ulusal hareketlerine karşı koymak ve bunları ezmekti (Khosrowshahi 1983:21). İster büyük güçler olsun ister diğer güçler (1950'lerin sonlarında Mısır gibi; krş. 7.4.3.1) olsun bölge dışındaki ülkelerin müdahaleleri Kürtleri dillerinin kullanımı da dahil oldukça sık olarak pek çok yönde etkilemiştir (Irak'ta Kürt hakları ile ilgili Milletler Cemiyeti'nin ve Britanya'nın işin içine karışması konusunda sözgelimi krş. 5.1.1 ile 5.1.4 arası; Kürtçe yayıncılığın gelişmesinde uluslararası durumun etkisi konusunda krş. Altbölüm 7.4).

II. Kürt ulusunun birleşmesi

Kürdistan'ın beş ülke arasında bölünmesi ve devlet iktidarının bölgenin her köşesine yayılması Kürt halkının etnik birleşmesinin altını oymuştur. Ancak bölgesel ve sosyal olarak bölücü feodal koşullarla bölünmüş Kürtler şimdi milliyetçi amaçlarla daha yakından birbirine bağlanmıştır. Böylece Kürdistan'ın dört parçası *Kurdayetî* denilen çok iyi tanımlanmış

bir milliyetçi ideolojiyle birleşmiştir. Bu gelişmenin ana hatları aşağıda kısaca verilmiştir.

A. Sosyal ve ekonomik değişimler. Sosyal örgütlenmede başlıca değişim kırsal nüfusun hemen hemen tamamen yerleşik hale gelmesi, kentleşmenin büyümesi ve memur sınıfı gruplarından oluşan yeni bir orta sınıfın ortaya çıkması oldu. Yeni bir aydın sınıfı ise politik açıdan önemli bir sosyal grubu oluşturmaktadır (krş. Bölüm 10).

Çok önemli bir değişim 1950'lerin sonlarında ve 1960'ların başlarındaki toprak reformlarının sonucu olarak toprağa bağlı köylülüğün serbest bırakılması oldu. Bu reformlar feodal sistemi tasfiye etmeyi hedeflememelerine karşın, bu sistemin zayıflamasında payları oldu ve pek çok köylünün ücretli işçi olarak çalışmak üzere kent merkezlerine göç etmesiyle sonuçlandılar.

B. Politik gelişmeler: Modern önderliğin yükselişi. Bu sosyal ve ekonomik değişimlerin bazı siyasi sonuçları aşiret sadakatinin yavaş yavaş kaybolması, köylülüğün feodal toprak ağasına hem kişisel olarak bağımlılığı hem de kırsal-kentsel nüfusun dini liderlere, yani Şeyhlere olan bağlılıklarının tedricen zayıflaması oldu. İlkin 1908 sonrası dönemde oluşan politik örgütler gerçekten de bu geleneksel liderlerin egemenlikleri altındaydı. Aşiret ve feodal ağaların "ihanetlerini" reddeden ilk politik partiler arasında İran Kürdistanı'nda 1943 yılında kurulan Kürdistan Diriliş Derneği olan "Komeley JK" (JK=Jiyanewey Kurdistan) vardı. Bu parti hareketin geleneksel liderliğine karşı etkin bir kampanya başlattı.

Komeley JK'nin halefi olan Kürdistan Demokrat Partisi (İran) İkinci Dünya Savaşı sonrasının uygun koşullarında Kürt Cumhuriyeti'ni kurabildi. Ne var ki cumhuriyetin liderleri yalnızca bu anti-feodal kampanyayı yumuşatmakla kalmadılar, geleneksel reisleri iktidar konumlarına yerleştirerek, desteklerini almaya da çalıştılar. Bu kesinlikle geçici bir uzlaşmaydı. Pek çok geleneksel reis bu otonom devleti yıkmak için merkezi hükümetin hem saldırısından önce hem de saldırı esnasında cumhuriyete karşı eyleme geçti.

Mustafa Barzani'nin önderliğindeki gelenekselciler ile Irak Kürt Demokratik Partisi'nin Politik Bürosu'nun önderliğindeki modernistler arasında en köklü gediğin 1964 yılında açılması 1961-75 otonomi savaşı sırasında oldu. Benzer bir çatlak da 1960'ların son dönemlerinde İran Kürt Demokrat Partisi'nin önderliğinde meydana geldi.

Gelenekçi ile modernist eğilimlerin politikaları, programları ve uygulamaları ulus oluşturma sürecinin farklı görüşlerini yansıtıyor. Modernist solcu önderlik "hem ulusal baskıyı" hem de sosyoekonomik adaletsizliği ortadan kaldırmayı hedefliyor. Merkezi hükümetler tarafından uygulanan ulusal baskı arasında dil ve kültürün bastırılması da var. Sosyoekonomik baskı hem merkezi hükümetler hem de sınıf yönetimin yerel ya da yerli sistemi, yani feodal sınıf tarafından uygulandığı kabul ediliyor. Modernistler, gelenekçilerin tersine ulusal baskıya karşı mücadeleyi yerli baskıcı -yani feodalizm ve aşiretçilik- tarafından sürdürülen geriliğin üstesinden gelmeye yönelik verilen mücadele ile birleştiriyorlar. Bu mücadele köylülüğü örgütlemeyi ve politize etmeyi, okuma yazma kampanyalarını düzenlemeyi, kadın, öğrenci, kentsel kitleyi ve ötekilerini örgütlemeyi, köylüler arasında toprak dağıtımını ve öteki radikal politik eylem biçimlerini düzenlemeyi içerir. Doğal olarak tutucu gelenekçiler bu önlemlerle kendilerini tehdit edilmiş hissetmektedirler.[7]

Eski feodal milliyetçiliğin yüzyıllardır beyliklerle özerk yönetim deneyimi; modern milliyetçiliğin ise hemen hemen bütün Kürtler tarafından kendi uluslarının en şanlı zaferi olarak takdir edilen 1946 Kürt Cumhuriyeti deneyimi vardı (bu Cumhuriyetin tarihi konusunda krş. Roosevelt 1947; Eagleton 1963; ve Bois 1964; dili durumuyla ilgili ise krş. Bölüm 7 ve 8).

7 1964 yılındaki ayrılık sırasında Mustafa Barzani ve otonomi hareketine karşı çıkmış feodal ağaların (*axawet*) modernistlere karşı Barzani'nin yanında yer aldığını kaydetmek ilginçtir (Bu ayrılık için bkz. Jawad 1981:159-73 ve İbrahim 1983: 517-32). 1977'de yazan Chaliand (1980:16) Kürt ulusal hareketinin önderliğinde geleneksel eğilimin yozlaşmasının sürüp gitmesine değiniyor.

C. İdeolojik gelişmeler: Kurdayetî.[8] Hacî Qadirî Koyî modern düşüncenin öncüsü olmakla birlikte, modernist eğilimin zaferi İkinci Dünya Savaşı sonrasında meydana geldi. 1943'te yeni oluşturulmuş siyasi parti Komeley J.K ulusal harekette feodal toprak ağalarının (*axawet*) ve aşiret reislerinin oynadığı olumsuz rolünü teşhir eden seçme şiirleri (Hacî Qadirî Koyî, Mele Muhammad Koyî ve bazı genç şairlerden) gizlice yayımladı. *Diyarî Komeley JK Bo Lawekanî Kurd* (Kürt Gençliğine Komeley JK'nin Armağanı) adlı bu kitabın sunuş bölümünde şunlar deniliyordu: "Kürtleri uygarlık yolunda ilerletmek ve başarılı kılmak için Komeley JK bütün bu sefaletin ve bundan kaynaklanan acı sonuçlarının kaynağı olan aşiretçiliği kökünden kazımak için var gücüyle ve Allah'ın inayetiyle çalışmaktadır" (Komeley JK: 1943, Sunuş, sayfa numarası yok; ayrıca krş. Şekil 1). Hacî Qadir tarafından daha önce ilan edilen bu düşünce onyedinci yüzyılda beylerin birliğini ve bir Kürt kralının yönetimi altında tek bir devletin oluşturulmasını savunmuş Ehmedê Xanî'nin düşüncesiyle temelde çelişiyordu. Xanî'yi modern fikirlere bağlayan şey onun beylerin birleşme konusundaki uyumsuzluklarına ve güçsüzlüklerine getirdiği sert eleştirel bakış açısıdır (krş. 4.3.0).

1960'lara gelindiğinde, modern milliyetçi fikirler gelişerek *Kurdayetî* adı verilen tutarlı bir düşünce sistemine dönüştüler. Bu terim Kürdistan'ın bütün parçalarını bağımsız bir Kürt devletinin yönetimi altında birleştirerek Kürtleri ulusal baskıdan kurtarmak mücadelesi ve fikri anlamına gelir. Bu milliyetçiliğin ana iddiaları şöyle özetlenmiştir:

> Kürtler en az üç bin yıl boyunca bugünkü topraklarında yaşamış tek bir ulusu oluştururlar. Pek çok emperyal ırkın, yani Asurların, Perslerin, Yunanların, Romalıların, Arapların, Moğolların, Türklerin yükselişi ve düşüşüne ta-

8 *Kurdayetî Kurd* kelimesi ile soyut adların oluşturulması için kullanılan *-ayetî* sonekinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan bir addır. Wahby ve Edmonds (1966) bunu "Kürt yurtsever hareketi" olarak tanımlarlar (benzer bir tanım için ayrıca bkz. Kurdoev ve IUsupova 1983).

Şekil 1. Kürt milliyetçiliğinin gelişmesinde bir dönüm noktasını oluşturan Diyarî bo Lawekanî Kurd'un baş sayfası ile bölüm sayfaları (krş. 3.2.1.II.B).

nık olmuşlardır. Kendi tarihleri, kendi dilleri ve kendi kültürleri vardır. Ülkeleri haksız bir biçimde pay edilmiştir. Ama bu toprakların özgün sahipleridirler, yoksa ülkelerini gasp edenlerin geçici hevesleriyle verilen sınırlı imtiyazları olan azınlıklar olarak hoş görülen yabancılar değildirler (Edmonds 1971:88).

Kaydedilmelidir ki *Kurdayetî*'de dini etmenlerin hiçbir önemli rolü yoktur. Hernekadar Ehmedê Xanî ve Hacî Qadirî Koyî gibi iki havarisi ruhban sınıfından gelmiş olsa da *Kurdayetî* esas olarak laik bir milliyetçiliktir. Dinin böyle önemsiz bir rol oynamasının nedeni kısmen dinsel ezilmenin ulusal ezilmenin bir bileşeni olmamasıyla açıklanabilir. Kürtler ve bölgenin egemen ulusları Müslüman'dırlar. Mezhep farklılıklarının (Kürtler Sünni; ülkenin "resmi dini" ise Şiidir) bulunduğu İran'da dini yakınmalar dile getirilmiştir (krş. 3.1.4). Türkiye Cumhuriyeti'nde 1920'ler ve 1930'larda zorla yapılan Türkleştirme ve laikleştirme hareketi dini liderlerle milliyetçi fikirler taşıyan şahsiyetlerin önderlik ettiği iki isyana yol açtı.

Kürt milliyetçi ideolojisi, özellikle de 1960'lardan beri alabildiğine farklılaşmıştır. 1980'lere gelindiğinde, siyasi partilerin program ve literatürlerinde "popülizm", "sosyalizm", "ulusal demokrasi" ve "ulusal sosyalizm" olarak saptanabilen ideolojik/politik eğilimler ortaya çıkmıştı. Marksizm-Leninizm *Kurdayetî*'yi önemli oranda etkilemiştir.

D. Kültürel gelişmeler. Kürt kültürü, yani *Kurdewarî*[9] yüzyılın başlangıcından beri kayda değer oranda değişikliklere uğradı. Bir eğilim, egemen kültürlerle yoğun temas sonucunda meydana gelen giderek artan kentleşme eğilimidir. Kitle iletişim araçları özellikle de yayıncılık resmi eğitimle birlikte hızla kent kültürünü taşraya yayıyor.

9 *Kurdewarî* (*Kurd* + *ewarî* "gibi" anlamını veren ad eki) Wahby ve Edmonds (1966) tarafından "Kürt dünyası, genellikle Kürt gibi bir şey) olarak tanımlanıyor; Kurdoev ve Iusupova (1983) benzer bir anlamı olan "Kürt ülkesi" tanımını veriyorlar. Bu terim Kürdistan'da yaygın olarak kullanılıyor. En eski kayıt herhalde Ehmedê Xanî'nin 1693-94'te yazmış olduğu Mem û Zîn eseridir (Khani 1962, beyit 356).

Kültürel değişimin başka önemli bir eğilimi de okur-yazarlığın yayılmasıdır. Kürt kültürü okur-yazar bir kültür olmasına karşın yüzyılın başlarında Kürt toplumunun %97'den fazlası okuma yazma bilmiyordu (krş. 10.2.0). Bununla birlikte ilkokul düzeyindeki eğitim tedricen taşraya yayılmıştır. Kürtlerin ısrarla istedikleri bir talep olan ortaöğrenim sonrası eğitim 1970'lerde bazı kentlerde kurumsallaştı. Elyazısı kültürü bu yüzyılın başlarından beri yavaş ama sürekli olarak basım harflerine dönüşmüştür (krş. 7.1.0).

Kültürün çeşitlenmesi, modernleşmesi ve kitle iletişim araçlarıyla yayılması sosyokültürel değişmenin gözle görülebilen diğer eğilimlerini oluşturuyor. Televizyon (Irak ve İran'da) radyo, kitap ve gazeteler Kürtlerin entelektüel yaşamlarını zenginleştirmiştir. Kürt edebiyatı yeni türlerle (oyun, roman, kısa öykü, deneme, yeni şiir ve öteki edebiyat biçimleri) ve realizm, romantizm ve natüralizm gibi edebiyat akımlarının yeni okullarıyla daha da çeşitlendirilmiş hale gelmiştir (krş. 8.6.0).

Kürt kültürünün bütün bu göstergeleri Suriye (1962'den beri) ve Türkiye tarafından sürekli olarak bastırılmıştır. Bu ülkelerde yabancı yayınlar Kürt müziği ve bazı edebiyat biçimlerini (oyun ve öykü) evlere kadar sokarken, halay ve ulusal elbiseler gibi bazı kültürel özellikler devlet kolunun uzandığı her yerde ortadan kaldırılmaktadır. Yaygın yoksulluğun yanı sıra sıkı siyasi denetimler video ve elektronik medyanın öteki araçları gibi modern aletlerin kullanımını zorlaştırmaktadır. Ancak radyo vericileri ve ses kayıt cihazları pek çok sapa köylere girmenin bir yolunu bulmuştur. Sözgelimi müziğin ("devrimci" yani devlet tarafından onaylanmış İslami şarkılar hariç) artık radyoda yayımlanmadığı İran'da teypler ulusal müziğin korunmasına olanak yaratmaktadırlar.

Bu yüzden modern teknolojinin Kürt kültürü üzerindeki etkisi iki yönlüdür: Bir yandan Kürtleri egemen kültüre asimile etmenin (Türkleştirme, Araplaştırma ve Farslaştırma) güçlü bir aracı olarak görev görmekte; öte yandan politik ve ekonomik özgürlükleri olduğunda Kürtlere planlı asimilasyona direnmelerine kolaylık sağlamaktadır.

1980'lerin ortalarına gelindiğinde Kürdistan'ın üç büyük parçası (Türkiye, Irak ve İran) özerklik için şiddetli bir savaşa girişti. Türkiye nüfus nakil planlarını ve "stratejik köy" oluşturma" programını yürürlüğe koydu.[10] Türkiye ayrıca Irak Kürdistanı'ndaki Kürtlere karşı askeri eylemlere girişirken, İran ve Irak kendi sınırları içinde Kürt otonomi hareketini bastırmakla ve aynı zamanda kendi savaşlarını kazanmak için birbirlerinin Kürtlerine yardım etmekle uğraşıyorlardı. Merkezi hükümetle yürütülen müzakerelerin başarısızlığa uğramasıyla hayal kırıklığına uğramış ve Irak'ın gelecekte parçalanma olasılığıyla karşı karşıya kalmasından etkilenmiş Irak'taki Kürt politik örgütler otonomi taleplerini yeniden düşünüyor ve ayrılmayı, yani bağımsız bir Kürt devletinin oluşturulmasını kafalarında canlandırıyorlardı.[11]

3.2.2 Özet ve sonuçlar

Kürdistan'da aşiretlerin çözülmesini, yerleşik düzene geçilmesini ve kentleşmeyi içeren sosyal ve ekonomik değişimin belli başlı bir eğilimi daha onbeşinci yüzyılda fark edilebilir. Bu değişimlere şunlar eşlik ediyordu: a) Onbeşinci yüzyıldan

10 Yirmi köyden oluşan nüfus 1986'da Derelerin Şırnak bölgesinde ilk "güvenlik köyü"ne yerleştirildi (*Milliyet*, Mayıs 1986, yeniden basım, Paris Kürt Enstitüsü, *Information and Liaison Bulletin*, No. 23, Şubat 1986, s. 55. Yerinden etmelerle ilgili bilgi için, bkz. age. No. 23, Şubat 1987, s. 7).

11 İkinci Dünya Savaşı sonrasında siyasi örgütlerin çoğu her bir ülke içinde otonomi talep etmektedir. Bu talep "Irak'a (ya da İran'a) Demokrasi, Kürdistan'a Otonomi" sloganı altında ortaya çıktı. Bu slogan hiçbir zaman bağımsız birleşik bir Kürdistan'a olan arzuyu ortadan kaldırmamış ve gizlememiştir. Bu sloganın benimsenmesi hem bu ülkelerdeki komünist hareketin etkisini hem de elverişli bir politik çareyi yansıtıyor. Komünist örgütler genellikle Kürtlerin "kendi kaderlerini tayin etme haklarına" sıcak bakmakla birlikte, her ülkenin sınırları içinde bütün milletlerin ortak mücadelesine olan gerekliliği vurguluyorlar. Stratejide son zamanlarda meydana gelen değişikliklere (kendi kaderini tayin etmeye kayma) bir örnek için bkz. Kürdistan Yurtseverler Birliği'ni oluşturan iki örgütten biri olan Kürdistan Devrimciler Birliği'nin (Yeketi Şoriggêranî Kurdistan) gazetesi *Kurdayetî* (C. 3, No. 1, Haziran 1985, s. 2-9). 1984'ten beri radikal siyasi bir parti olan Partiya Karkerên Kurdistan (Kürdistan İşçi Partisi) Türkiye'den ayrılmak için silahlı mücadele yürütmektedir.

ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar Kürdistan'ın çoğu parçalarında küçük krallık ve beylikler biçiminde egemenliklerini sürdürmüş Kürt politik/devlet iktidarının yükselişi; b) Kendisini komşu Arap, Türk ve Fars halklarından ayıran bir Kürt ulusal fikri; bu yanlış tarih diliminde ortaya çıkan (anakronist) feodal "milliyetçilik" kısmen Osmanlıların ve Safevilerin Kürt politik iktidarını yıkmaya ve Kürdistan'ı kendi imparatorluklarına katmaya yönelik girişimlerine tepki olarak gelişti; ve c) Kürt dilinin edebi evrimi.

Yirminci yüzyılın başlarına kadar Kürt toplumunun ayırdedici özellikleri şunlardı: a) Politik açıdan dağılmış ve iki güçlü imparatorluk arasında bölünmüş feodal olarak örgütlenmiş bir yapı; b) Birleşik bir Kürt devletinin yokluğu; c) Bu dil topluluğunun esasen kırsal ve aşiretsel olan niteliği; ve c) Güçlü bir ulusal düşüncenin erken gelişmesi. Milliyetçilik ulusal bir dilin yaratılması için büyük bir itici güç olduğu halde öteki "dış" etmenler (yani a, b, ve c bentlerinde sıralananlar bu amacın önünde birer engel olarak işlev gördüler).

Kürdistan'ın 1918'deki bölünmesi bu dil topluluğunu bir azınlık statüsüne yani beş ülke arasında bölünmüş "devletsiz bir ulus" konumuna indirgedi. Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemini birbiriyle çatışan iki eğilim karakterize etmektedir: a) Özellikle Türkiye, İran ve Suriye gibi "modernleşen" devletlerin Kürt etnik kimliğini ortadan kaldırmaya yönelik çabaları ve b) Kürtlerin dilin geliştirilmesinden silahlı mücadeleye kadar uzanan farklı ulusal mücadele biçimleriyle asimilasyona direnme çabaları. Gerçekten de Kürt milliyetçiliği etnik kaybın belirgin olduğu koşullarda daha güçlenmiştir. Yeni orta sınıf milliyetçiliği ve bu dil topluluğunun ideolojisi ve kültüründe giderek artan çeşitlenme yavaş yavaş geleneksel yaşam tarzının yerini almıştır. Bir sonraki bölümde yirminci yüzyıldan önceki gelişmenin edebi ve dilsel eğilimleri ele alınacaktır.

BÖLÜM 4
ÖN-STANDART AŞAMA: KÜRT EDEBİYAT LEHÇELERİ ONBEŞİNCİ YÜZYILDAN 1917'YE

Önceki bölümde Kürtlerin bir ulus olarak gelişmesinde dilsel olmayan eğilimlerin genel bir bakış açısı sunuldu. Bu bölümde ise Kürt dilinin yazılı gelişmesinde değişen eğilimler, edebi gelişmesinin kapsamı ve standart türünün gelişmesinin önündeki engeller ele alınacaktır. Bu bölümün odak noktası onyedinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda Kürt dilinin gelişmesi için mücadele eden iki milliyetçi şairin çabaları üzerine olacaktır. Bölümün amacı ise 1918 sonrası dönemdeki standardizasyon eğilimlerinin saptanmasına yönelik bir taban sağlamaktır (bkz. bölüm 5 ila 9).

4.1.0 Edebiyat lehçeleriyle ilgili temel veriler

Kürt edebiyat mirasının önemli bir oranı politik ve ekonomik kısıtlamalar yüzünden basılmamıştır (bkz. 7.1.0). Elyazmalarının çoğu, özellikle bireylerin kişisel mülkiyeti arasında bulunanlar Türkiye, İran ve Suriye'deki baskıcı koşullarda yok edildiler (bkz. bölüm 5). Bununla birlikte mevcut kaynaklar Kürt dilinin edebi gelişmesinin eğilimlerinin oldukça net bir tablosunu sunuyor.

Tablo 12. Şairler ve lehçeleri, 1917'ye kadar

	Adı	Tarih	Lehçe		
			K	S	H
1	Mele Pereşan	y.1398-9	.	.	+
2	Eli Heriri	y.1425-1490?	+	.	.
3	Melayê Cıziri	y.1570-1640	+	.	.
4	Salim Slêman	e.1586-7	+	.	.
5	Rıza Xan	y.1570-1640	+	.	.
6	Feqiyê Teyran	y.1590-1660	+	.	.
7	Mıstefa Besarani	1641-1702	.	.	+
8	Ehmedê Xanî	1650-1706	+	.	.
9	Melayê Batê	y.17. yy	+	.	.
10	Mıhemed Quli Kandolayi	17.yy sonu 18 yy	.	.	+
11	Haris Bitlisi	y.1758-9	+	.	.
12	Xaney Qubadi	1700-1759	.	.	+
13	Weli Diwane	1747-1798	.	.	+
14	Mirza Elmas Xan	y.1763	.	.	+
15	Mirza Şafi' Kulyayi	y.1763	.	.	+
16	Şah Perto	e.1820	+	.	.
17	Mewlana Xalid	1777-1826	.	.	+
18	Mele Xalidê Sêrti	ö.1835	+	.	.
19	Widayi	y.1840	+	.	.
20	Mistafa Kurdi	1809-1849	.	+	.
21	Seyday Hewrami	1784-1852	.	.	+
22	Xıdır Nali	1797-1855?	.	+	.
23	Ehmedi Kor	1856	.	+	.
24	Abdulrahman Salim	1800-1866	.	+	.
25	Ahmed Begi Komasi	1793-1876	.	.	+
26	Melay cebari	1806-1876	.	.	+
27	Abdulrahim Mewlewi	1806-1882	.	.	+
28	M.Wasman H. Ismail	1796-1889	.	.	+
29	Hacî Qadirî Koyî	1817-1897	.	+	.
30	M.Nur' Ali Kandolayi	19. yy	.	.	+

Tablo 12. (devamı)

31 M.Weli Kırmaşanii	ö.1900	.	.	+
32 Mıhemed Emin Say-ul	y.1903	.	.	+
33 Sedat	1837-1906	.	+	.
34 Mele Marifi Kokeyi	1830-1904	.	+	.
35 Mıhemedi Mehwi Salıh Heriq	1851-1907	.	+	.
36 Şêx Rıza	1835-1909	.	+	.
37 Abdulla Edeb	1859-1912	.	+	.
38 Abdulrehim Wefayi	1844-1914	.	+	.
39 Tahır Beg Caf	1875-1917	.	+	.

Kısaltmalar: y. yaklaşık, ö, ölüm tarihi, K, Kurmanci; S, Sorani; H, Hewrami; e, eser (kitap, şiir, vs.), yy, yüzyıl
Kaynak: Bkz. Not 1

"Büyük" şairler, lehçeleri, yaşadıkları tarihler ve eserleriyle ilgili temel bilgiler Tablo 12'de verilmiştir. Burada "büyük" bir şair tanımlanması, *divanı* (toplu şiirler) ya da halk kütüphanesinde bulunabilen ister yayımlanmış ister elyazması biçiminde olsun birden fazla şiir derlemesi olan şair tanımlamasıdır.[1] Tablo 12'deki bilgilere göre edebiyat üretimi Hewrami lehçesinde ve kısa bir süre sonra da Kurmanci lehçesinde başladı. Sorani lehçesi edebiyatı geliştiren en son lehçe olmasına karşın gelişmesi aralıksız devam etmiştir. Edebiyat lehçelerinin niteliğine ilişkin aşağıda verilen çalışma esas olarak, düşme

1 Bu keyfi bir kriter olmasına karşın, işin tesadüf yanı, 1917'den önce yaşamış ve biyografileri ve şiirleri Seccadi'nin (1971) Kürt edebiyat tarihinde incelenmiş bu on altı şairden yaklaşık on ikisi Tablo 12'de görülmektedir.
Kullanılan başlıca kaynaklar şunlardır: (a) Nariman'ın (1977) basımın başlangıcından 1975'e kadar olan dönemi içeren basılı kitapların kaynakçası, (b) Irak Ulusal Kaynakçası, (c) Rudenko'nun (1961) Leningrad Kürt koleksiyonlarının 84 elyazmasına ilişkin anlatımı, (d) Fuad'ın (1970) çoğu Federal Almanya Cumhuriyeti'nde Staatsbibliothek Marburg'a ait olan 92 adet elyazmasının katalogu ve (e) Seccadi (1971), Fuad (1972; 1975), MacKenzie (1969) ve Rudenko (1965; 1986) gibi çok sayıda kaynakça olmayan eser.

eğilimi göstermesine rağmen daha uzun edebi bir yaşamı olan Kurmanci lehçesinden alınan verilere dayanıyor.[2]

4.1.0 Hewrami edebiyat lehçesi

Hewrami lehçesinin (bkz. 1.3.7) bu lehçeyi konuşanların görece küçük sayıda olmasına rağmen (bkz. 1.3.2), başlıca epik, lirik ve dini konulara ayrılmış zengin bir şiir edebiyatı yapısı vardır. Ayrıca esasen İran Kürdistanı'nda hüküm süren gizli Ehl-i Heq dininin "kutsal dili" olarak hizmet görmüştür.

Hewrami lehçesi onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda ortak bir edebiyat diline dönüştü ve ayrıca komşu bölgelerde Hewrami lehçesini konuşmayanlar tarafından şiirsel ifade aracı olarak kullanıldı. Bu lehçe Farsçanın yanı sıra Erdelan beyliğinin ayrıca rakip Baban beyliğinin saray çevresinin edebiyat dili olarak benimsendi (Minorsky 1943:76) ama Baban beyliği hükümranlıklarının sonlarına doğru Sorani lehçesini kullanmaya başladı (Edmonds 1957:10). Erdelanların bu lehçeyi himaye etmeleri belki de Erdelan beylerinin köken olarak Hewrami konuşanların anavatanı olan Hewraman'dan gelmeleri yüzündendir.

2 Mevcut kanıtlar 16 şairin biyografisine ve 1918'den önce yaşamış 205 kişilik şair listesine dayanmaktadır. Bununla ilgili bilgi, Seccadi'nin içinde 24 şairin yaşamları ve eserleri irdelediği ve 296 şairin yaşamlarından kısa bir şekilde bahsettiği "*Kürt Edebiyatı Tarihi*" adlı eserinden alınmıştır (s. 582-607). Bilinmesi mümkün olduğunda bu listede adlar, tarihler, ve eserler hakkında bilgiler de vardır. Ön adların çoğundan önce, sözgelimi "Molla", "Şeyh", "*Feqê*", gibi ruhban sınıfına ait unvan ekleri geliyor ya da bu adları, "Ağa", "Han", "Beg" gibi feodal soyluluğun onursal unvanları izliyor. Bu unvanlar edebi şahsiyetlerin sosyal kökenleri hakkında oldukça güvenilir bilgiler sunuyor (İşin tesadüf yanı Kürdistan'da ruhban sınıfından olmayan bazı bireylere de kimi zaman "Molla" olarak hitap ediliyor; Seccadi'nin verdiği listede bu unvanlar, okur-yazar kişiler için kullandığı için gerçek mollalara işaret ediyor). Her bir şairin bağlı olduğu lehçelerle ilgili bilgiler genellikle verilmemiştir. Kitaptaki listede yer almış 296 şairden yaklaşık 205'i 1918'den önce yaşamıştır: 1'den 186'ya kadar olan (bilgi eksiklikleri olan 117, 150, 152, 162,-4, 168, 171, 179, 181-3 hariç) ve 242-3, 259 ile 268-295 numaralar. Ayrıca yaşamları ve eserleri ayrıntılı olara gösterilmiş 24 şairden 16'sı 1918'den önce yaşamıştır ve bunları adları eklendiğinde toplam 221 şairi buluyor (1918'den önce yaşamış Baba Tahir Luri lehçesinde yazdığı için listeye dahil edilmemiştir).

Bu edebiyat lehçesinin düşüşe geçmesinde birçok etmenin payı olmuştur. Belli başlı bir etmen ise Erdelan beyliğinin ondokuzuncu yüzyılın ortalarındaki düşüşü ve yerine İran hükümetinin doğrudan yönetiminin geçmesiydi. Başka bir etmen ise Güney Kürdistan'da Baban saray çevresinde Sorani şiir edebiyatının filizlenmesiydi. Bununla birlikte Irak'ta 1918 sonrası yıllarda Soraninin resmileştirilmesi çok daha büyük bir önem arz ediyordu.

Hewrami edebiyatı romantik ve kahramanlık destanları, lirik ve dini şiirden oluşuyor. Epik materyalin önemli bir oranı Fars edebiyatından, özellikle de *Şahname*'den (Kralların Kitabı) çevrilmektedir. Edebiyatın başka dillerden alınmış bu bölümü anlaşıldığı kadarıyla ortak dini bağları yüzünden kendilerini Farsçaya yakın hisseden Şii mezhebinin Hewrami şairleri tarafından üretiliyor. Hewramide edebi üretim günümüzde neredeyse durma noktasına gelmiştir (bkz. 7.2.2.4.A). Bu lehçenin artan oranda edebi düşüşü öteki elverişsiz koşullara, yani (a) bu lehçeyi konuşan topluluk önemli bir kentleşme derecesi olmayan yoksul bir çiftçi toplumu olmasına (bkz.10.1.0), (b) gözle görülebilir Kürt milliyetçi faaliyetinin olmamasına, (c) bu lehçenin konuşulduğu bölgenin çoğu Pehlevi Hanedanlığı döneminde (1925-79) bütün lehçelerde edebiyatın yasaklandığı sınırın İran kesimi içinde bulunmasına, atfedilebilir. Bu lehçenin Ehl-i Heq'in dini edebiyatının bir aracı olarak kullanılmasının elverişsiz koşullarda yerine getirilen azınlık bir dinle bağlantılı olan gizlilik yüzünden statüsünü geliştirmemiş olduğunu kaydetmek ilginçtir. Benzer şekilde bu lehçenin 1960'lardan beri devlet radyolarında kullanılması (İran ve Irak'ta) bu edebiyat lehçesinin üretkenliğine yardım etmemiştir (bkz. 4.7.10.2).

4.2.0 Kurmanci edebiyat lehçesi

Kurmanci lehçesi ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar, yani üretimde bir düşüşün görülebildiği bir döneme kadar çok sayıda önemli edebiyat eseri üretmiştir (bkz. Tablo 11). Bu-

nunla birlikte yeniden canlanma SSCB, Suriye ve Türkiye'den şairlerin edebiyat üretimiyle uğraşmaya başladığı 1918 sonrası dönemde meydana geldi.

4.2.1 Edebiyat üretimi ve "dil milliyetçiliği"

Bu lehçenin ilk yazılı kullanımı şiirsel edebi ifadeler içindi. Ali Herîrî, Melayê Cizîrî, Salim Slêman vs gibi şairlerin hepsi de kendi anadillerinde değil de, Arapça ve Farsçada okuma yazma öğrenmiş mollaydılar. Çok sayıdaki bu şairler edebi eserlerini Kürtçe yazmadaki seçimlerine ilişkin gerekçelerini ifade etmiştir. Sözgelimi, Melayê Cizîrî (yaklaşık olarak 1570-1640) şiirinin Kürtleri Şiraz'ın Fars şairlerine olan bağımlığından kurtardığını yazıyordu (aktaran ve çeviren MacKenzie 1969:126):

> Eğer dizelerden parlayan inciler istiyorsan,
> Mele'nin şiirlerine bak; sana Şiraz'ınki ne gerek?
>
> *Ger lu'lu'ê mensûr ji nezmê tu dixazî*
> *Der şi'rê Melê bîn, te bi Şîraz ci hacet?*

Başka bir şair Haris Bitlisi (1965:6-7) ise eseri *Leylî û Mecnûn*'un sunuş kısmında ilkbaharın güzel bir gününde doğanın harikalarını izlerken, bir "güneş" (*şamiş*), yani genç ya da güzel bir kızın kendisine göründüğünü yazıyor. Her ikisinin arasında geçen uzun diyalog şiirsel, şık bir ritim ve diksiyonla gerçekleşen bir tartışmayla son bulur. Şiirin "hem soylular hem de sıradan insanlar tarafından takdir edildiği" konusunda hemfikir oluyorlar. Derken,

> Gizli arzusunun ne olduğunu sordum.
> Kız, "Farsça bilmediğimiz için
> Herkes anlasın diye *Leyla ile Mecnun* [Farsçadan]
> Kürtçeye çevrilsin" dedi.
>
> *Pirsî me vê miraz meknûn*

Go, Tercimekî ji "Leylî û Mecnûn"
Kurdî tu veznikî da bizanîn
Lo em çu bi Farsî nizanîn.

Şiirlerini Hewrami lehçesiyle yazan başka bir şair Xanay Qubadi (1700-59) şöyle yazıyor (aktaran Hewramani 1981:28-29) "Farsçanın şeker kadar tatlı olduğu söyleniyor ama Kürtçe Farsçadan daha tatlıdır."

Bu fikirler, Kürtçeyi Arapça ile kıyaslayamayan (Arapçanın ilahi atmosferinden ötürü) ama itibarlı Farsça ile kıyaslamaktan çekinmeyen ilk şairler arasında "dil milliyetçiliği" duygusunu yansıtıyorlar. Gerçekten de Ehmedê Xanî (onyedinci yüzyıl) edebiyat ve dil bağımsızlığını egemen Kürt devletini inşa etmenin ana koşulu olarak görüyordu (bkz. 4.3.0).

4.2.2 Edebiyat lehçelerinin işlevleri: Edebiyat, eğitim ve din

Edebiyat üretimi, cami eğitim sisteminde eğitim aracı olarak Kürtçenin kullanılmaya başlandığı onyedinci yüzyıla kadar Kürt dilinin tek yazılı kullanımı olarak kaldı. Medreselerin amacı mollaları, yani ruhban sınıfını Arapça, daha az derece de olmak üzere Farsça eğitmekti. Medreselerin müfredat programının özü Arapça dilbilgisinden, İslamın temel ilkelerinden, mantıktan, basit aritmetikten ve hukuktan oluşuyordu. İslama göre kutsal kitap Kuran Allah'ın sözüdür (*kelamı*) ve başka dillere çevrilemez. Bu da neden günlük ibadetin (*nöj*) ve defin gibi dini ayinlerin sadece Arapça olarak yürütüldüğünü açıklar.

Ondokuzuncu yüzyıldan beri medreselerin pratiğini bir rehber olarak aldığımızda, Kürtçenin her zaman öğrencilere anlaşılmadık gelen Arap dilini açıklamak için kullanıldığı sonucunu çıkarabiliriz. Bu yüzden Kürtçe ders kitaplarının dil bakımından yakın bu eğitim sistemine girmesi kısmen gerçek bir ihtiyaca verilen bir yanıttı (bkz. 4.3.2.2).

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında yazan Mele Mahmud

Beyazidî (Jaba 1860: içinde, 17-9) Kürtçe ders kitaplarının nasıl derlendiğini ayrıntılarıyla anlatıyor. Beyazidî'ye göre Hicri 1000 (Miladi 1591) yılından önce, Kürt *telebe* ve *feqêler* (din öğrencileri) Arapça dilbilgisini çok zor Arapça ders kitaplarından öğrenmek zorunda kalıyorlardı. Ancak aşağı yukarı bu dönemde Hakkari bölgesinin Taramah köyünde Ali adında zeki biri ortaya çıktı. Ali kendini yetiştirmek için Bağdat, Musul, Badinan ve Soran'a (bkz. Harita 10) gitti. Özellikle gramerde çok iyiydi. "Ali Taramahi köyde bir cami ve bir okul kurdu ve bir süreliğine burada ders verdi. Dilbilgisi biliminin çok zor bir sanat olduğunu" ve bu işe yeni başlayanların Arapça ders kitaplarından temel ilkeleri öğrenemediklerini "gördü ve gözlemledi." Bu yüzden yeni başlayanlar için hâlâ (1850'lerde) "Kürt *telebeler* arasında son derece kabul gören, önemli ve gerekli bir metin olan bir dilbilgisi kitabını yazdı (age. s. 17-18).

Beyazidi (age. 17-18) medreselerin müfredat programını kısaca açıklıyor. Molla olarak mezun olmak, daha doğrusu mezun olma yetkisini almak ("me'zûn bûn") için öğrenciler on iki "bilimi" almaları lazım. Bu "bilimler"den, daha kesin konuşmak gerekirse, konulardan üçü Kürtçe yazılmış kitapların yardımıyla öğretiliyordu. Bu kitaplar şunlardı: (1) *Mewlûda Kurmancî*, Peygamber Muhammedin doğumuyla ilgili bir eser, (2) *Nûbehar*, Xanî'nin Arapça-Kürtçe sözlüğü, (3)*Taşrîf, Zurûf wa Tarkib*, Mele Yunis [Halqatini] tarafından yazılan Arapça dilbilgisi kitabı. Beyazidî'nin bahsetmediği başka bir metin, genellikle *'Eqîde* adı verilen İslam doktrinlerin kapsamlı özeti olan vezin ya da düzyazı biçiminden yazılmış popüler kısa bir eserdi (bkz. 4.3.2).

İslamın kutsal kitabı olan Kuran'ın Kürtçeye çevirisine izin verilmediği halde, zulüm görmüş küçük Yezidi dini Kürtçeyi dini ifadenin bir aracı olarak kullandı. Menzel'e (1980:208) göre, "...Yezidilerin dini dili Kürtçedir ve Yezidilerin bildiğimiz bütün duaları Kürtçe yapılmaktadır (sözgelimi, ana dua, sabah duası, vaftiz ve sünnette söylenen dualar, *Sancağın* meclise sunulduğunda ve *Mashaf-ı Reş* kitabının sonradan uydurulan devamında bizzat Tanrının kendisi Kürtçe konuşur." İki

kutsal kitapları, *Kitab el-Cilve* (Vahiy Kitabı) ve *Mashaf-ı Reş* (Kara Kitap) hem Arapça hem de Kürtçe yazılmıştır. Zulümden ötürü, bu kitaplar gizli tutulmuş ve sonuç olarak Kürt dilinin üzerindeki etkileri asgari olmuştur. Bu dini benimseyenlerinin tümü Kurmanci konuşanlar olduğu halde, bu yüzyılın başlarında bir Hıristiyan misyonerin eline geçmiş bu kitaplarının nüshalarından biri Sorani lehçesinde yazılmıştır.

Edebiyat, eğitim ve dinin alanı dışında tıpla ilgili bir metnin Mele Mıhamedi Arvasi'nin tarafından 1790'da yazmış olduğu biliniyor (Bois 1966:123; Khalidi 1892:267); Hartmann 1898:109). Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında tarih, dilbilgisi, sosyal gelenekler vs gibi konularla ilgili pek çok eser Mele Mahmud Beyazidî tarafından derlenmişti (bkz. aşağıya).

4.2.3 Şairler: Kısıtlanmış sosyal geçmişleri

Şairlerin sosyal geçmişlerinin bir incelemesi edebi eserlerin üretimi ve dağıtımı üzerindeki sınırlamaların bazılarına açıklık getirir. Bu dönem gözden geçirildiğinde, şairlerin iki farklı geçmişten -ruhban sınıfı ve feodal soyluluktan- geldiği görülür. Aslında bunlar eğitim olanağına ulaşmış iki ana gruptular (bkz. Tablo 13)

Tablo 13'teki verilere göre mollalar 1918 öncesi Kürdistan'da şairlerin en büyük kesimini oluşturuyorlardı. Bunlar diğer ruhban gruplarla birlikte sosyal geçmişleri bilinmeyen toplam 147 şairin %68,5'ini oluşturuyordu. Geleneksel toplumlarda hiç de nadir olmayan bu durum Arapça okuryazarlığını gerektiren İslam propagandası her camide en az bir mollanın var olmasına dayanmasıyla açıklanabilir. Mollaları eğitmek için pek çok caminin içinde çok sayıda öğrenciyi (*Feqê*) yetiştiren bir medrese vardır. Kürt edebiyatı bu medreselerde ortaya çıktı (bkz. 3.1.0; ayrıca edebi faaliyetlerinden ötürü Suriye hükümetinin mollaları sınırdışı etmeye yönelik planı için bkz. 5.4.0).

Mollalar çoğu kez köylerde ya da kasabalardaki en fakir ailelerden geliyorlardı. Okul hayatları ve ömürleri boyunca hem

çiftçilerden hem de köy ağalarından (her biri belirli bir destek sundu) destek gördüler, olanaklı olduğunda bazen de bağışlarla (çoğunlukla gayri menkuldan gelen gelirler) geçindiler. Kasabalarda mollalar camiye gelen semt sakinlerinden destek görüyorlardı. Bağışlarla da bütçeleri destekleniyordu. Onyedinci yüzyıl şairi Ehmedê Xanî "şairler ve yoksulları" ile "yönetici ve amirleri" zıt bir biçimde kıyaslıyordu (bkz. 4.3.1.2).

Tablo 13. Şairlerin sosyal geçmişleri

	Sosyal taban	No	Toplam %	A+B+C %
A.	Ruhban gruplar	100	45.24	68.5
	Mele	65	29.41	44.2
	Şeyh	25	11.31	17.0
	Mewlana	5	2.26	3.4
	Feqe	3	1.35	2.0
	Sofi	1	0.45	0.6
	Derwêş	1	0.45	0.6
B.	Ruhban olmayan	17	7.69	11.5
	Mirza /katip)	10	4.52	6.8
	Kadınlar	7	3.16	4.7
C.	Feodal soyluluk	30	13.57	20.4
	Beg	17	7.69	11.5
	Han	7	3.16	4.7
	Ağa	3	1.35	2.0
	Mir	2	0.90	1.3
	Paşa	1	0.45	0.6
	Toplam	**147**	**66.51**	**100.00**
D.	Unvansız/ Bilinmeyen	74	33.48	50.3
	Genel Toplam	**221**		

Meslek ve unvanlar için bkz. 2.1.13, *Kaynak:* Bkz. Not 2

Doğal olarak yetkinlik ve yükümlülük bakımından mollalar arasında önemli farklılıklar bulunuyordu. En kibar ve en bilgili mollalar din işlerinde yetkili olarak tanınmalarının yanı sıra sürekli olarak çok sayıda öğrenciyi eğiten *melay muderris* (eğitmen mollalar)'lerdir. Daha düşük statüde ise namaz kıldıran ve dini ibadette öğütler veren *melay pêşnöj* (namaz kıldıran mollalar) vardır. Doğal olarak bu iki işlev arasında bir örtüşme de meydana geliyordu. Önemli başka bir ayırım ise "on iki bilimde" yetkin tam eğitilmiş mollalar olan *melay dwazde 'ilm* ile okur-yazarlığı hemen hemen hiç bulunmayan eğitilmemiş mollalar olan *kolke mela*'lar arasında yapılıyordu.

Kürdistan'da şeyhler ise tekê ya da tekye veya xanèqa denilen merkezlerinde yandaşlarına ya da müritlerine (*mirîd*) Tarikatlarını (*terîqet*) öğreten dini şahsiyetlerdir. Bazı şeyhler köken olarak alt sınıflardan gelmelerine karşın, binlerce müritlerinden gelen bağış ve diğer imkanlarla sonunda zengin toprak ağaları olup çıkmıştır (bkz. van Bruinessen 1978:318-9). *Derwêş* (derviş) Kadiri Tarikatının müritlerini eğitirken, sofiler rakip Nakşibendi Tarikatına mensupturlar. *Şeyhler* mollalardan sayıca daha azdırlar.

Feodal soyluluğun bazı mensupları mollaların sağladıkları özel hocalarla okur-yazarlık becerisi kazandı. Bu sınıf geleneksel olarak okur-yazarlığı küçümsemeye ve gerektiğinde *mîrza* ya da bir mollanın hizmetlerinden keyif almaya eğilim gösteriyordu. Çok az sayıda bulunan kadın şairin hepsi, kızlarına özel hoca tutan feodal soyluluk sınıfından geliyor.

Tablo 13'te unvansız ya da bilinmeyen grupta olanların arasında veri ve öteki ayrıntılarla ilgili yeterli bilgi olmadan konulan adlar vardır. Tüccar, gibi öteki sosyal sınıf ya da grupların mevcut kaynakça verilerin (sözgelimi Sajjadi 1971) teyit etmediği kadarıyla gösterilmesi olası değildir.

Şimdiye kadar sunulan kanıtlar, içinden edebi şahsiyetlerin çıkıp geldiği sosyal tabanların sınırlı niteliğini göstermiştir. Ayrıca edebi alanda profesyonelleşmenin yokluğuna da işaret ediyor.

4.2.4 Okur kitlesinin olmayışı

"Okur kitlesi"yle on beş yaşını aşmış kendi başına okuyup yazabilen nüfus kastedilmektedir. Küçük bir kitap sever çevreden ziyade "kitle" olarak nitelendirmek için okur sayısı büyük ve edebi üretim talebini yaratacak kadar da zengin olmalı ki çok sayıda yazarın geçinmesine katkıda bulunmalıdır (bkz. 4.7.0 ve 10.2.0).

Kürdistan gibi çoğunlukla okumaz yazmaz bir toplumda potansiyel okur sayısının boyutları "kitle" olarak adlandırılmayacak kadar küçüktü. Şiir edebiyatının potansiyel kitlesi ruhban sınıfı, feodal soyluluk, katipler ve kasabalarda ise büyük beyliklerin idari aygıtlarında yer alan çok az sayıdaki okur-yazar kişiydi. Kürdistan boyunca köy ve kasabalarda edebi üretim ve dağıtımın ana merkezleri medreselerdi.

Kürdistan'la ilgili onyedinci yüzyılın belli başlı kaynağını oluşturan Çelebi'ye (1979) göre, bu dönemde Kürt kentlerinde medreseler ve ilkokullar (*mekteb*) boy verdi. Bitlis kentinin (yaklaşık 26.500 kişinin yaşadığı) irili ufaklı aşağı yukarı 110 camii (her camide birer tane olmak üzere 110 *mihrap* mevcuttu) vardı. Bu camilerden beşinin aynı zamanda önemli medreseleri vardı (s. 109-110). Diyarbakır'ın her birinin iki medresesi bulunan on dört camii vardı (s. 44). Van kentinin altı camii ve yaklaşık yirmi de ilkokulu vardı (s. 213-4). Çelebi Kürdistan'da seyahat ederken bu kentlerde çok sayıda bilgili molla, bilgin ve şairle karşılaşır. Kürdistan'ın herhangi bir bölgesinde okur-yazar nüfusun yüzdesini tahmin etmek mümkün değildir ama 1597'de Bitlis kentinin yaklaşık 500 din bilgini ve öğrencisini yetiştirdiğini biliyoruz (Bidlisi 1597:447-55).

Büyük camilerin kendi kütüphaneleri vardı. Sözgelimi, Saucbulak'ta (bugün Mahabad) 1678 (Hicri 1089)'da inşa edilmiş Kızıl Caminin (*Mizgewtî Sûr*) ondokuzuncu yüzyılının başlarına kadar "sayısız kitapları" olan büyük bir kütüphanesi vardı (Banayi 189/30:30). Benzer şekilde Senendec'deki başka bir kütüphane yaklaşık olarak 2 bin ciltten oluşan bir koleksiyonu barındırıyordu (Nikitine 1921:103). Yirminci yüz-

yılın başlarında ise Van'da (Türkiye) bir *tekye*'nin aşağı yukarı kırk ila elli cildi Kürtçe olmak üzere 3 bin cildi içeren bir kütüphanesi vardı (Sykes 1915:425).

Kürdistan'da sık sık meydana gelen savaşlar camilerin ve okur-yazarların sayısında belirgin bir düşüşe yol açtı. Bu durum, özellikle de ondokuzuncu yüzyılın ortalarında geriye kalan beyliklerin ortadan kaldırılmasından sonra çok açık görülüyor. Ondokuzuncu yüzyılın son on yılında Bitlis'in nüfusu, yalnızca on beş cami ve dört tekye ile birlikte 8300 evde yaşayan 38.886 kişi olarak tahmin ediliyordu (Cuinet 1892:562; onyedinci yüzyıldaki rakamlar için bkz. 3.1.1.9). Mele Mahmud Beyazidî (Jaba 1860: içinde, 18-19) geçmişte dini eğitimin gelişmesine değinerek, 1850'lilerde şöyle yazıyordu: "...Şimdi Kürdistan'da okullar, ruhban sınıfı ve eğitim (*xöndin*) çok nadir hale geldiler ve neredeyse bunlara hiç rastlanılamıyor." Aşağı yukarı aynı dönemde Hacî Qadirî Koyî şöyle yazıyordu:

> Ne mescitte, ne mihrapta ne de kürsüde kimse kalmış
> Bu medrese(ler)in hali ne olacak diye bir şey sormayın sakın ha!
>
> *Mesjid û mihrab û minber bêkese*
> *Her mepirse halî çone medrese*

Süleymaniye'de yüzyılın dönümünde medreselerin ve öğrencilerinin sayısını aktaran oldukça net bir resim tablo 14'te verilmiştir.

Yaklaşık olarak ondokuzuncu yüzyılın son bölümünde Osmanlı yönetiminin bütün Kürt eyaletlerine yayılmasının belli başlı bir sonucu modern okulların açılması oldu. Bu okullar eski geleneksel ruhban ve aristokrat okur-yazar kitlesinden farklı olan yeni bir aydın sınıfını yetiştirdi. Birinci olarak, bu okulların öğrencileri Türkçe eğitildiler ve çoğunlukla Fransızca olmak üzere bir Avrupa dilini öğrendiler. İkinci olarak dünyaya bakış açılarında ve eğitimlerinde laiktiler; okullar doğal

bilimleri, matematik, tarih ve coğrafyayı öğretirken, askeri eğitim de süvari, topçu ve mühendislik alanında eğitimi sağlıyordu. Son olarak da bu okullardan mezun olanlar hükümetin sivil ve askeri bürokrasinin birer kadrosu haline geliyorlardı. Bu yeni aydın sınıfı 1908 Jön Türk Devrimi sırasında ve sonrasında yeni edebi, dilsel ve politik ani yükselişte önemli bir rol oynadılar. 1898'de üç Kürt bölgesinde Rüşdiye okulları (yaklaşık olarak 12 yaşındaki öğrencileri mezun eden bir tür ortaokul) ve bu okulların öğrenci ve öğretmenleriyle ilgili verilere bakıldığında bu yeni aydınlar sınıfının sayılarıyla ilgili genel bir fikir elde edilebilir (bkz. Tablo 15).

Tablo 14. Süleymaniye bölgesinde medreseler, 1901

Yerleşim	a okul	b öğretm.	c öğrenci	d nüfus	e köy sayısı
Süleymaniye (merkez kaza)	33	33	242	26.000	104
Mamuratel 'Aziz [Pişder/Merge]	17	17	160	6.600	60
Gulanber [Halepçe]	4	5	77	700	95
Bazyan, Şarbajêr	0	0	0	12.000	94
Toplam	**54**	**55**	**479**	**51.600**	**353**

Kaynak: a, b ve c, Osmanlı hükümetinden (1901: 913-14); d ve e ise Cuinet'ten (1892: 866) alınmıştır.

Tablo 14 ve 15'teki verilere dayanarak, kıyaslama amacıyla yüzyılın dönemecinde Süleymaniye bölgesinin eğitilmiş grubun boyutlarının bir resmini çizmek olanaklıdır. 1901'de Süleymaniye *Sancak*'ta 51.600 kişilik nüfus içinde 497 din öğrencisi (*feqê*) vardı (bkz. Tablo 14). Rüşdiye okulunun öğren-

ci sayısı 170'ti (bkz. Tablo 15'teki verilere). Bu rakamlar din öğrencilerinin daha büyük bir nüfusu göstermelerine rağmen, bir araya getirildiklerinde toplam nüfusun önemli bir oranını yani 51.600 kişilik bir nüfus içinde 649 öğrenciyi (%1,2) göstermektedir.

Yüzyılın dönümünde sözlü edebiyat, yani popüler şarkılar (*beytler*) ve hikayeler yazılı edebiyattan daha büyük bir kitle buldu. 1904'te Kürdistan'da alan çalışması yapan Alman dilbilimci Mann gittiği kentlerde çok sayıda Kürtçe elyazmalarının kopyasını satın alabiliyor ve elde edebiliyorken, Saucbulak'ta gittiği kahvelerin gezici bir ozanı (*beytbêj*) dinlemeye gelen çok istekli bir kalabalıkla dolu olduğunu gördü (Mann 1906: XXIX). Kırsal kesimde ise feodal aristokrasinin kendi ozanları vardı. Bu ozanlar köy halkının boş zamanı olup bu çok saygın icraati dinlemeye geldiğinde onlar için de şarkılar söylerlerdi. Dolayısıyla sözlü edebiyatın bu egemenliğinin Avrupa Ortaçağınkinden pek bir farkı yoktu. Özetlemek gerekirse, edebi gelişmenin ilk yüzyıllarındaki okuma çevresi küçük ve esasen ruhban sınıfından gelmelerdi. Ancak ondokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde, okur-yazarlık gelişti ve laik yeni bir aydın sınıfı doğdu.

4.2.5 Edebiyat biçimleri: Düzyazı ve şiir

Edebi gelişmede evrensel bir eğilimi yansıtan (diğerlerinin yanı sıra bkz. Peyre 1983:1074), Kurmanci edebiyatı şiirde kök salmıştı ve Kurmanci yazılı ilk gazete çıktığı, 1898'e kadar çoğunlukla şiir aracını kullandı. Şiir edebiyatı şairin seçmiş olduğu konuya ve bununla kurduğu ilişkiye bağlı olarak genellikle üç farklı türe -anlatımcı, lirik ve dramatik-bölünür genellikle (Alden 1957:470-71). Bununla birlikte Kurmanci şiiri sadece anlatımcı ve lirik türden oluşmuştur. Anlatımcı şiir türü hem romantik (sözgelimi, *Mem û Zîn, Leylî w Mecnûn*) hem de kahramanlık (*Beytî Dimdim*) destanlarını içerir. Anlatımcı olmayan şiir biçimde oldukça farklılaşmaktadır.

Kürt şiir edebiyatı Fars ve Arap edebiyatının sert resmi bir

kalıbını ve geleneksel betimlemesini kullanıyordu. Bu dillerden aldığı vezin sistemi (*aruz*), hernekadar kullanımı Arapça ve Farsçadan alınmış kelime ve deyimleri sık sık kullanılmasıyla kolaylaştırılıyorsa da Kürt dilinin yapısına uymuyordu.

Tablo 15. Bitlis ve Diyarbakır kentlerindeki ve Musul'un Kürt eyaletlerindeki okul ve öğrenci sayısı, 1898.

Yerleşim	Öğrenci	Öğretmen
Bitlis vilayet		
Bitlis şehri		
Rüşdiye	45	5
Askeri Rüşdiye	?	15
Muş R.	93	3
Siirt R.	54	3
Genç R.	36	1
Ahlat R.	30	2
Toplam	*258*	*29*
Diyarbakır vilayet		
Diyarbakır şehir İdadi (lise)	51	16
Askeri Rüşdiye	255	13
Kız Rüşdiyesi	122	5
Siverek R.	67	3
Silvan R.	33	1
Mardin R.	64	3
Cizre R.	26	2
Maden R.	55	3
Çermik R.	28	2
Palu R.	34	2
Eğil R.	34	1
Çüngüş	30	1
Toplam	799	52

Musul vilayeti		
Süleymaniye şehri		
Rüşdiye	21	3
Askeri Rüşdiye	149	12
Rewandız	22	2
Erbil	28	2
Toplam	**220**	**19**
Genel Toplam	**1277**	**100**

Kaynak: Osmanlı hükümeti (1898: 948-49, 1048-1051, 1201-02)

Çağrışım anlamları taşıyan basmakalıp betimlemeler Fars ve Arap edebiyatında bulunuyordu. Sözgelimi "yıldız" her zaman bir umut sembolüydü; "kelebek" aşkı için ölmeye hazır gerçek bir sevgiliyi gösterip, "beyaz" olarak simgelenirken, "zifir" ise aşıklar arasındaki haberciydi. İçerik bakımından hem anlatıcı hem de lirik şiirler İslam dünyasının bakış açısından etkilenmişlerdi.

1898'den önce piyasaya çıkan çok az sayıdaki düzyazı eseri edebi değildi, sadece öğretici amaçlarla yazılmış eserlerdi. Bunlar arasında biri Ali Taramakhi (1971) tarafından onyedinci yüzyılda yazılmış, diğeri ise Mele Yunus Halqatini (1785 ölmüş) tarafından yazılıp yayımlanmamış olan (bazı elyazmalarının kopyalarının tanımlamaları için bkz. Rudenko 1961:102-3; Fuad 1970:119; ayrıca bkz. 4.2.2) iki Arapça dilbilgisi kitabı vardı. İslam doktrininin bir özeti olan başka kısa bir eser de Şeyh 'Abdullay Nehri tarafından yaklaşık olarak 1800 yılında derlendi (MacKenzie 1962a:162-170).

1850'lilerde Mele Mahmudê Beyazidî Kürtçe grameri ile Kürtlerin gelenek ve görenekleri üzerine çok sayıda kitabı ve Bidlisi'nin Kürdistan Tarihi adlı eserini, Kürtçe öğretmeni olduğu Erzurum'daki Rus konsülü Alexander Jaba'nın ricası üzerine derleyip çevirdi. Öteki elyazmalarla birlikte bu eserler 1950'lilerde SSCB'de bir kütüphanede ortaya çıkarıldılar (Rudenko 1961). Kürt gelenekleri ile ilgili eser (Beyazidî 1963)

konuşma diline yakın bir biçimde yazılmış tam yalın bir düzyazıdır. Patronu Jaba için olmasıydı, adı sanı bilinmeyen bir molla olan Beyazidî'nin böyle yoğun bir edebi işe kalkışmayacağından hiç kuşku duyulamaz. Mele Sa'eed adında başka biri ise Birinci Dünya Savaşı yıllarında Basile Nikitine için Kurmanci olarak çok sayıda düzyazı derledi (bkz. MacKenzie 1962a:163 ve 3 ile 4 nolu dipnotlara). Bu iki deneyim ortaya çıkmakta olan standart dillerin edebi gelişim sürecinde dil dışı etmenlerin ne kadar önemli olduğunu vurgular. Bu iki mollanın ve bunlar gibi pek çok kişinin anadillerinde farklı konularda düzyazı eserlerini derleme yetenekleri vardı. Buradaki kayıp halka o dönemin Kürt toplumunda düzyazı eserlerine olan önemli sosyal talep, yeterli oranda okur-yazarlık düzeyi, hali vakti yerinde olan bir okur kitlesi, anadilde eğitim, basım olanakları vs'dir.

Sorani lehçesinde verilen tek düzyazı eseri Şeyh Hüseyin Qazi'nin Peygamber Muhammed'in doğumu üzerine kafiyeli biçimde yazmış olduğu bir düzyazı eseri olan *Mewlûdname* (1793-1871) ile büyük İran şairi Sa'di'nin *Gulistân* eserinin kısa bir çevirisinden oluşan ve Lerch'te basılan bir risaledir. Bu risale galiba Rudenko'nun (1961:30-31; düzyazının gelişimi için bkz. 7.2.2.4. C) anlatmış olduğu bir elyazmasından alınmıştır.

4.2.6 Himaye

Bütün dünyada edebiyatın ve sanatın öteki biçimlerinin üreticileri geçimlerini sağlamak için bir himayeye gerek duyarlar (Thomas 1987:114). Yazar ile okur arasındaki ilişki biçimi olarak soyluluk ve dini kurumlar yerine, Batı Avrupa'da ilk kez orta sınıfın ekonomik sosyal ve politik olarak güçlü bir konum kazandığı onsekizinci yüzyılın sonlarında ve ondokuzuncu yüzyılın başlarında mahkeme yoluyla korumak üzere yayın piyasasına geçti (bkz. 4.7.0). Edebi üretimlerin bu şekilde meta haline dönüşümü Üçüncü Dünya toplumlarında çok daha sonraları ve daha yavaş bir biçimde meydana geldi.

Kürdistan'da molla olan şairlerin çoğu yaşamlarını edebiyat üreticileri olarak kazanmıyordu. Çoğu hizmet ettiği toplumun kendilerine ayni (mesela, buğday, ekmek, günlük ürünler) olarak verdiği yardımla geçinen yoksul kişilerdi. Bazı kırsal alanlarda toprak ağaları mollaya ekebileceği bir parça arazi veriyordu. Mollaların anadillerinde ya da başka dillerde şiir yazmaktansa dini hizmetleri yerine getirmeleri bekleniyordu. Şeyhlik ya da feodal sınıf tabakalarından gelen şairler de aynı şekilde profesyonel değillerdi ama bunların genelde daha çok boş zamanları vardı ve mollalar kadar yoksul değillerdi.

Hewrami lehçesinin Erdelan Beyliğinin sarayında (MacKenzie 1965:1140) ve Soraniyle birlikte ise Baban Beyliğinin sarayında (Edmonds 1935:113) geliştiği yaygın bir biçimde bilinmesine rağmen, beylik himayesi hakkında hiçbir araştırma yapılmamıştır. Bununla birlikte hiç kuşku yok ki bu saray desteği hiçbir zaman Fars (Rypka 1968:194, 200), Arap ve Osmanlı (Pellat 1971:1261; Jurji 1946:41) şairlerine daha istikrarlı ve daha zengin kral ve sultanları tarafından verilen destek kadar olmadı.

Kürdistan'da "saray şiiri" ya da "methiye şiiri"nin neredeyse hiç olmaması himayenin sınırlı biçimde olduğuna en iyi kanıttır. En eski şairler arasında Melayê Cizîrî'nin üç methiyesi vardır (Jiziri 1977:416-425, 541-564). Bir yöneticiyle doğrudan bir ilişki kuran, bilinen tek şair, *Yosif û Zilexa* adlı kitabının (1586-7) sonunda kendisini "Hizan kentinin yöneticisi olan Mir Şerefi kastederek, Hizan yöneticisinin kulu" (Rudenko'nun (1961:55 tarif ettiği bir elyazmasından alıntı) olarak ilan eden Salim Sleman'dır. Ehmedê Xanî Kürt edebiyatını desteklemekte gönülsüz olduğu için bir Kürt Beyini eleştirirken, ayrılıkçı eğilimlerinden ve birleşme yanlısı olmamalarından ötürü de bütün beyleri reddediyor (bkz. 4.3.1.2). Ancak Rudenko (1961:90) Leningrad elyazmaları arasında "Ehmedê Xanî'nin Beyazid yöneticisi Mihemed Bey'e Methiyesi" başlıklı bir şiir görmüştü.

Modern zamanlarda Haci Qadir feodal soyluluğun Kürtlerin kaderi ve dilleri ile ilgili kayıtsızlığını kınamakla ünlü olduğu

halde, kurallara aykırı düşen istisna ile bunlardan birkaçını övüyor.[3] Başka bir örnek aktarmak gerekirse, Baban Sarayını metheden Şeyh Rıza'nın ünlü şiiri yalnızca şairin milliyetçi duygularıyla güdülenmişti (çeviren Edmonds 1935:116-17):

Babanların başkentiyken hatırlıyorum Süleymaniye'yi;
Ne Farslılara tabiiydi, ne de Osmanlı Hanedanlığına köleydi.
Sarayın kapısı önünde Şeyhler, Mollalar ve Çilekeşler sıra sıra diziliydi;
İş icabı gelenlerin hac yeri Gir-i Seywan'dı.
Tabur tabur asker yüzünden Paşanın dinleme odasına erişmek ne mümkün
Davul ve trampetlerin sesi arşa göğe vardı.
Hey gidi o günler o dönem, o zamanlar,
Savaş alanı Kaniyaskan ovasındayken,
Ani bir darbeyle Bağdat'ı aldı yerle bir etti
Keşke, Süleyman'ın babasının Sultan Süleyman olduğunu bilseydiniz.
Ey Araplar! Sizin kusursuzluğunuzu inkar etmiyorum; son derece mükemmelsiniz; ama
Dünyayı ele geçiren Selahaddin Baban Kürtlerin soyundandı...

Hangi şairlerin doğrudan Baban beylikleri tarafından desteklendiği bilinmemekle birlikte en büyük Kürt ozanı olan Ali Bardaşani'nin Baban sarayının gururu olduğunu biliyoruz. Şairlerin tersine, şarkıcılar 1950'li yıllara kadar feodal soyluluk tarafından destek görmüşlerdir.

3 Bu şairin feodal ağalara karşı tutumuyla ilgili ilginç bir tartışma var. Hacî'nin şiirlerinde ağırlıklı olarak anti-feodal bir tutum sergilendiği halde, Mihamada (1973:307-12 Hacî'nin "büyük kardeşlere" (*Bira gewre*), yani toprak sahibi aristokrasiye karşı olmadığını ileri sürüyor. Mihamad Avrupa'nınkine benzeyen bir feodal sistemin varlığını da inkar ediyor. Bkz. Mihamad (1977a; 1985) ve karşı bir görüş için bkz. Sharif (1977).

4.3.0 Onyedinci yüzyılda edebi Kurmanci lehçelerinin gelişmesi

Bu başlık altında molla, şair ve öğretmen olan Ehmedê Xanî'nin anadilini geliştirip Arap ve Fars dilleriyle başa baş giden saygın bir edebi dile dönüştürme çabaları inceleniyor.

On yedinci yüzyıl pek çok kişi tarafından Kürt kültürel ve edebi rönesansı olarak tarif edilmiştir (Sözgelimi, bkz. Rudenko 1971:93-101; Vanly 1971:11). Bu yeniden canlanmada Ehmedê Xanî'nin dil, edebiyat ve eğitim alanında yaptığı katkıların etkisi büyüktür.

Xanî anlatımcı şiiri *Mem û Zîn*'in giriş kısmında Kürt dilinin karşılaştığı zorlukları ve onu geliştirmeye yönelik çabalarıyla ilgili görüşlerini ayrıntılarıyla anlatıyor. Ardından Kürt diliyle ilgili görüşleri ve onun geliştirmeye yönelik çabalarının yer aldığı bir anlatımı geliyor. Referanslar, içinde beyitlerin numaralandırıldığı Moskova "edisyon kritik"e (Khani 1962) yapılmıştır.

4.3.1 Kürt dilinin statüsü

Kürtçe onbeşinci yüzyılın sonunda edebi hayata girmeye başladığında, "Allah'ın dili" olan Arapça ile son derece parlak bir edebi dil olan Farsça bütün Müslüman ülkelerde entelektüel hayata egemendiler. Müslüman halkların sanatlarıyla ilgili yapılan bir çalışmaya göre:

> ...Arap dilinin birincil önemi ve özel yetkinliği İslamın yayılmasından sonra büyük çapta sorgulanmadan kalacaktı. İslam Arabistan'dan önceki Arap edebiyatı sonra da yüzyıllar boyunca bütün İslamcı edebiyatın başarısı için standart model olarak görüldü. Dolayısıyla bu durum Arap olmayan pek çok edebiyatta edebi biçimleri doğrudan etkiledi. İslam'ın kutsal kitabı Kuran sofu Müslümanlarca Allah'ın kelamı olarak kabul edildi ve edebi güzelliğin en yüksek göstergesi olarak görüldü. Koca bir edebiyat onun taklit edilemezliğini (*i'caz*) ve eşsiz güzelliğini savundu.

> Allah'ın bizzat kendi sözleri olduğu için Kuran meşru olarak başka hiçbir dile çevrilemezdi. Bu yüzden hiç değilse biraz Arapça bilmek her Müslüman için gerekli bir şeydi. İslamı benimsemiş bütün halklar kendi dilleri yapı bakımından Arapçadan ne kadar farklı olursa olsun, Arapça alfabeyi kullandılar. Kuran Müslümanların bütün hayat felsefelerinin kitabı haline geldi. Dolayısıyla sözlükçülük, coğrafya, tarih yazımı ve mistisizm; bütün bunlar Kuran'ın biçim ve içeriğinin derin bir çalışmasından ortaya çıktılar. Hatta en laik eserlerde bile bu kutsal kitaba anıştırmalar bulunabilir. Betimlemelerin bütün İslami şiir ve düzyazıya nüfuz etmesi hiç de şaşırtıcı değildir (Schimmel 1983:954).

İslami fetihten iki yüzyıl sonra edebi olarak gelişmeye başlayan ve bilim, felsefe, tıp, matematik ve teolojide değil de yönetim ve edebiyatta Arapçayla başa baş gidebilen tek dil Farsçaydı. Bu koşullarda Kürtçe, Peştu ve Beluci gibi diller dezavantajlı, aşağı bir konumdaydılar. Türkçe Osmanlı yöneticilerin desteğini arkasına almıştı ama buna rağmen itibar bakımından Arapça ve Farsçanın gerisindeydi.

4.3.1.1 Kürtçenin düşük statüsü

Neden Kürtler ve dilleri Arapça, Farsça ve Türkçeden daha aşağı konumda olarak kabul ediliyordu? Xanî'ye göre "insanlar" Kürtlerin kökleri ve temelleri olmayan gelişmemiş bir ulus olduğunu; "bütün ulusların"[4] kitaplarının olduğu [ve]

4 Xanî'nin kullandığı kelime "din ya da iman, anlamına gelen, ortak bir inançla bir halkın bir araya geldiği, dinsel bir topluluk" anlamını veren Arapça Milla kelimesinin çoğulu olan *mile*'dir (bkz. "*Milla*" ve "Millet" maddelerini, *The Encylopaedia of Islam*, içinde, c. VII, Fasikül 115-16, 1990, s. 61-64). Ondokuzuncu yüzyılın sonlarından beri bu kelime Farsça, Türkçe ve Kürtçe dahil çok sayıda dilde Batı kavramı olan "*nation-ulus*" ile anlamdaş olarak kullanılmıştır (son zamanlarda Kürtçede *milet* kelimesi atılarak, yerine etimolojik olarak nation-ulusla ilişkisi var gibi görünen yerli *netewe* kelimesi konuldu. Xanî, bu kelimeyi kendi bakış açısından Müslüman olup da dilde, kültürde, değerlerde ve devlet iktidarına ulaşmada farklı olan Türklere, Kürtlere, Farslılara ve Araplara uygularken, dini çağrışımlardan çok etnik çağrışımları verir açıkça. Xanî'nin Araplara ve Arap diline yönelik tutumu besbelli ki laiktir. Arap devlet iktidarını Fars ve Türk yönetimi kadar baskıcı görür.

yalnızca Kürtlerin bundan [kitaplardan] yoksun olduklarını söylüyorlar. "Vizyon sahibi insanlar" (*ehlê nezer*) "Kürtlerin [yüce] amaçlarına aşık olmadıklarını"; bunun peşinde ne koşan (*talib*) ne de koşmuş (*metlûb*) olduklarını... ne aşık ne maşuk oldukları"nı söylüyorlar (beyit 240-44).

Xanî bu savları reddederek Kürtlerin "kusursuz" (*bêkemal*) olmadıklarını ancak "öksüz ve şansız" olduklarını (beyit, 245); "tümüyle cahil ve bilinçsiz olmadıklarını ancak zor durumda ve kendilerini koruyan birinin olmadığını" söylüyordu (beyit, 246). Xanî Kürtçenin hiçbir devletin desteği olmadığı halde bile "değersiz" bir dil olmadığına inanıyordu (beyit, 269).

4.3.1.2 Tali konumda bulunan bir dilin statü planlaması

Xanî Kürtçenin bazı zayıf yanlarının bulunduğunu itiraf etse de, Kürtçenin bu düşük statüsünün dile özgü olmadığını, tersine herhangi bir "koruyucudan" yoksun olmaktan kaynaklandığını vurguluyordu (beyit, 245 ve 270). Bu ozana göre bu yüzden Kürt dilinin statüsünün geliştirilmesi Kürtlerin ele geçireceği bir devlet iktidarı varsayımına bağlıydı ki bu da birbirleriyle "uyuşmazlık" içinde olan (*bêtifaq*) beylikleri birleştirebilecek bir Kral aracılığıyla gerçekleşebilirdi ancak (beyit, 230).

Bir kral bu dile şöyle hizmet edebilir: (a) Ona resmi statü kazandırarak; bu düşünce, diğer şeylerin yanı sıra Kürtçe, kralın darphanesinde basılıp da dolaşımda hak kazanan parayla kıyaslanarak, bütün metin boyunca tekrarlanmaktadır (Mesela beyit, 200, 269-272); (b) "Bilim ve felsefeye" ulaşabilmek için din ve devlet kusursuzluğunu" sağlayarak (beyit, 233) ve (c) bilimi, sanatı, şiiri ve kitapları teşvik ederek (beyit, 248). "Sanatımızın kılıcının belirgin bir biçimde ortaya çıkması, kalemimizin değerinin takdir edilmesi, acılarımızın dinmesi ve bilimimizin geçerlilik kazanması için aramızdan bir koruyucu kral çıkabilir mi acaba?" diye soruyordu Xanî (beyit, 196-8).

Xanî bir dilin itibarlı bir konuma yükselmesinde egemen bir

devletin rolünün önemini vurguluyordu. Bütün beyliklere, çabalarını birleştirmeleri çağrısında bulunarak, onlara Kürdistan'ın egemenliğini korumak, "şair ve yoksulların" değil, beyliklerin görevi olduğunu hatırlatıyordu. Farsların ve Türklerin gerisinde kalmak yönetici soyluluğun bir ayıbıdır diye söylüyordu (beyit, 208-210).

Xanî'ye göre Kürtçenin konumunu yükseltmek için en etkili ikinci araç eğitimli insanların özellikle de dili edebi, bilimsel, dinsel ve öteki bilimsel amaçlar için kullanan, kitapları derleyen ve ulusun entelektüel düzeyini yükselten şair ve eğitimcilerin çabaları oluşturur. Bu açıdan eseri *Mem û Zîn*'i bu alana yapılmış belli başlı bir katkı olarak değerlendirir (bkz. 4.3.2.1).

Bu iki politik (yani bir Kürt devletinin oluşumu) ve edebi (yani anadilde yazma ve derleme) görev Xanî tarafından aynı madalyonun iki yüzü olarak kabul ediliyordu. Xanî dilin gelişimini tek başına bir amaç olarak görmüyordu. Egemen bir kralla birlikte itibarlı bir dil uygar ve bağımsız bir ulusun ayırdedici nitelikleridir.

Ne var ki Xanî hayatta bulunduğu süre içerisinde mevcut politik koşullar Kürt beyliklerin birleşmesine (bkz. 3.1.2 ila 3.1.5) ve Kürtçenin resmi dil haline gelmesine hiç de uygun değildi. Bu beyliklerin hiçbirinin bu ozanın çağrısına yanıt vermediği, dolayısıyla ozan tarafından eleştirildiği hiç de şaşırtıcı değildir (beyit, 274-284): Dönemin, bir yığın değersiz madeni parayı hemen altına dönüştürebilen ve binlerce yoksul kişiyi her gün besleyebilen zeki yöneticisi... "kulak asmadı " (beyit, 274).

281 Bakışını çevirseydi o, eğer bize bir kez,
Kutlu olan o iksir gibi ilgisi, tez
Tüm bu sözleri şiirlere çevirirdi*

Ger dê vî nezer bida me carek

* Türkçe çeviri için bkz. Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, Kürdçeden Türkçeye Çeviren: M.Emin Bozarslan, Deng Yayınları, İstanbul, 1996, s.133

Iksîrê teveccuha mubarek
Ev qewl hemî dikirne eş'ar

Bununla birlikte Ozan Xanî o günü beklemedi ve "kılıcın" yokluğunda "kalemi"ni kullandı.

4.3.2 Kürt dili koleksiyonu

Saray himayesinin yokluğunda Xanî edebi ve eğitim alanlarında kullanmak suretiyle anadilini geliştirmeye çalıştı. Ana katkısı, başlangıç bölümleri Kürt ulusal ideolojisinin açık bir ifadesini içermesi yüzünden ulusal "destan" olarak adlandırılmış ve anlatımcı şiirsel bir aşk hikayesi olan Mem û Zin'di. İkinci önemli eseri ise beyit şeklinde yazılmış bir Arapça-Kürtçe sözlüktü. Bu sözlük medreselerdeki Arapça ağırlıklı eğitim sistemine Kürtçe'nin sokulmasının yolunu açmıştır.

4.3.2.1 Bünyesel planlamanın sapkınlığı

Mem û Zîn'i derlerken amacı hakkında Xanî şöyle yazıyordu:

237 ...inattan ya da haksızlık canına tak ettiği için
bu işi icadetti [bid'et işledi] alışılmışın dışında
ve âdetin
Tortuyu içti, çekerek durudan elini
Ve aynen inci gibi olan Kürd dilini
239 derleyip topladı ve düzene getirdi
ve böylece kamu için cefalar çekti*

Hasil ji 'inad eger ji bêdad
Ev bid'ete kir xilafê mu'tad
Safî şumurand vexwar durdî
Manendê Derî lisanê Kurdî
Înaye nizam û intizamê
Kêşaye cefa ji boyê 'amê

* Türkçe çeviri için bkz. Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, Kürdçeden Türkçeye Çeviren: M.Emin Bozarslan, Deng Yayınları, İstanbul, 1996, s.129

The Encylopaedia of Islam (*İslam Ansiklopedisi* C. 1, 1913:712-13)'a göre *bid'et* (*bid'a*) terimi "eskiden var olmamış ya da uygulanmamış bir buluşa ya da bir yeniliğe benzer bir görüş, bir şey ya da bir eylem şekli anlamına gelir... bu kelime hernekadar gerçek bir imansızlık (*kofr*) değilse de sapkınlık (dalalet) noktasına varan bireysel bir ayrılık ve bağımsızlığı akla getirir."

Kürtçe yazan ilk kişi Xanî olmadığına göre, niçin *Mem û Zîn*'i bir bid'et olarak gördüğü sorulabilir? Ozan Xanî sunulmuş yenilikler arasında, eserinin özgünlüğünü vurguluyor. Eseri Arapça ve Farsça edebiyatından hiçbir şey alınmadan yazılmış, tamamıyla kendi "zihninin" bir ürünü olarak görüyor. Özgünlük hem "kelimeler, anlamlar, deyimler" gibi dilsel özelliklerde (beyit, 346) hem de "konu", "öykü" ve "içerik" gibi edebi unsurlarda besbelliydi (beyit, 347-49).

Ancak *Mem û Zîn*'in yazarı Arapça ve Farsça eğitim görmüştü. Bu yüzden bu dillerden etkilenmemesi mümkün değildi. Dolayısıyla şiirinde Arapça ve Farsça prosodileri (şiirde ölçü teknikleri), mecazları ve imgelemeleri görülebilir. Gerçekten de Xanî'nin anlatımcı şiirinin tam biçimi; kahramanlık, tarihsel romantik destansı şiire son derece uygun bir kalıbı oluşturan Farsça mesnevi -aaa, bb, cc, vb gibi her beyti ayrı uyaklı bir koşuk biçimi- idi. Xanî'nin şiirini modern şiirsel ifadeden açık bir şekilde ayırdeden şey çoğunlukla mecazların ve edebi kelimelerin başka dillerden alınmasıydı. Gene de Xanî bu alanda bile elinden geldiğince Kürt diline sadık kalır ve Kürtçe konuşulan günlük kelimelerin yanı sıra çeşitli özgün sözleri, metaforları, benzetmeleri ve öteki söz sanatlarını da kullanır (Rudenko 1971:104). Aşağıda örnek olarak Kürtçe konuşma dilinde kullanılan ve Mem'in ölümünden (beyit, 2245-2286) ötürü tutulan yası anlatan bölümlerden rasgele seçilerek alınmış bütün kelimelerin (bazı kelimeler etimolojik olarak Kürtçe olmayabilirler) yerine Arapça ve Farsça edebi karşılıkları konulabilir.

2248	*biçûkan*	'çocuklar"
	kiç	"kız"
	bûk	"gelin"
	mezin	"büyük, Yaşlı"
2255	*brîn*	""yara"
2262	*leş*	"ceset, leş"
	jar	"bıkmış, bitkin"
	havîtin	"atmak, fırlatmak"
2266	*lep*	"el"
2275	*reş girtin*	"karalar bağlamak, yas tutmak"
2278	*şeng*	"sevimli, çekici"
2279	*dar û berd*	"ağaç(lar) ve taş(lar)"
2283	*verîn*	"dökülmek, yağmur yağmak"

Ancak Xanî'nin en büyük *bid'et*'i *Mem û Zîn*'in içeriğinde ve mesajındaydı. Xanî bu eserde milliyetçiliğin daha İslami topraklarda bilinmediği bir dönemde Kürtlerin farklılıklarını ve bağımsızlık haklarını ilan ederek kendi döneminden yüzyıllarca ileride gitti (Lescot 1977:801).

Bu eserde anlatılan öykü hâlâ günümüzün Kürt ozanların okuduğu *Mem û Zîn* ya da *Memê Alan* olarak adlandırılan bir Kürt halk türküsünden uyarlanmıştır. Öyküde olay örgüsünün ayrıntıları, adlar, karakterler ve ortam; bütün bunlar Kürtçe'dir. Mem ile Zin, Bekir'in sebep olduğu anlaşmazlık yüzünden bir araya gelememiş iki aşıktırlar. Mem, Bekir'in entrikaları sonucunda ölür. Zin, mezarı başında ölen aşığın yasını tutarken, üzüntüden ölür. O da hemen Mem'in yanı başına gömülür. Çok geçmeden bu trajedide Bekir'in rolü açığa çıkar. Başına geleceklerden korkan Bekir kaçıp gidip bu iki mezarın arasına sığınır. Ama orada intikam amacıyla öldürülür. Bekir'in dökülen kanından, kökleri yerin derinliklerine inen ve ölümlerinden sonra bile iki aşığın arasını ayıran bir diken yetişir (edebi ve halk versiyonlarının bir kıyaslaması için bkz. Chyet 1991).

Xanî'nin verdiği mesajdan daha etkili hiçbir şey olamaz.

Mem ile Zin Osmanlı ve Pers İmparatorluğu arasında bölünmüş Kürdistan'ın her iki parçasını temsil etmektedir. Bekir burada Xanî'nin Kürt halkının egemenliğini ele geçirememelerinin ana nedenlerini saydığı Kürt beyliklerinin uyuşmazlık (*şiqaq*) ve ayrılıkları (*bêtifaqî*) rolünü canlandırmaktadır. Bu bölücü dikene rağmen öyle görünüyor ki şair nihayetinde ayrılığın son bulacağını umuyor. Xanî'nin bu özgün hikayenin devamında Bekir'i Mem ile Zin'in cennette hayatlarını sürdürdükleri sarayın kapıcısı olarak bulan mübarek bir adamın rüyasını anlatırken yeniden birleşme umudunu ifade ediyor (beyit, 2468).

Mem û Zîn Kürt edebiyatında ilk anlatımcı şiirler arasındadır ve onun alışılmadık popülaritesi öteki şeylerin yanı sıra pek çok baskıda (Nariman'a 1977:269 göre 1921 ile 1975 arasında 12 baskı; bu dönemde toplam kitap sayısı 1233'tü) ve elyazmasında (Leningrad koleksiyonundaki 84 elyazmasından dokuzu, bkz. Rudenko 1961; ve Fuad tarafından tarif edilen Almanya koleksiyonundaki 92 elyazmasından yedisi) görülebilir. Bunun dışında, pek çok Kürtçe dergi -sözgelimi; *Kurdistan* (1898-1902), *Rojî Kurd* (1913), *Diyarî Kurdistan* (1925), *Zarî Kirmancî* (1926-32), *Rûnakî* (1935), *Hawar* (1932-35, 1941-43), *Gelawêj* (1939-49), *Dengî Gêtî Taze* (1943-47) bu şiirin giriş bölümlerini yeniden basmıştır. Orbeli, Xanî'nin öteki uluslar tarafından bilinmediğini ama bizzat Kürtlerin onu ulusal bir şahsiyet olarak saydıklarını kaydeder. Orbeli'ye (1938:1,2) göre Doğu'da yalnızca üç şair -İranlı Firdewsi, Gürcü Shota Rustaveli ve Kürt Xanî- kendi eserlerini tamamen uluslarına adamıştır.

4.3.2.2 Anadilde eğitime doğru

Anadile olan sevgisine rağmen, Xanî öğrencilerine medreselerde Arap diliyle ders vermek zorunda kaldı. "Allah'ın dili" yani Arapçanın öğretim aracı olduğu bir eğitim sistemine Kürtçe gibi önemsiz bir dili sokmak Xanî'nin cüret edemediği ciddi bir *bid'et*'ti. Xanî kolay kopyalanabilen ve ezbere dayalı

bir öğrenme sistemine çok uygun olan beyit şeklinde yazılmış bir Arapça-Kürtçe sözlüğü derledi. Muhafazakarlardan itirazların geleceğini önceden düşünen Xanî bu buluşunu sözlüğün "bilgili kişileri" hedef alarak derlemediğini vurgulayarak haklı göstermek zorunda kaldı.

Sözlüklerden alınmış bu birkaç kelime
Ehmedê Xanî tarafından derlendi
Adını da *Küçüklerin Nubar*'ı (meyvelerin ilk hasadı) diye koydu
Saygın insanlar için değil
Kürt çocukları için derlendi bu,
Hani bakarsın Kuran'ı bitirdikten sonra
Daha okur-yazar olurlar belki.

Ev çend kelime ji luxatan
Vêk êxistin Ehmedê Xanî
Navê Nûbehara Biçûkan lê danî
Ne ji bo sahib rewacan
Belke ji bo biçûkêt Kurmancan
Wekî ji Qur'anê xilas bin
Lazim e li sewadê çavnas bin

Bu sözlük çok popüler oldu ve Kurmanci konuşan bölgelerde medreselerde bugün bile kullanılıyor. Bir yüzyıl sonra benzer bir sözlük de Sorani olarak Şeyh Marifi Nodeyi (1790) tarafından derlendi. Bu iki eserin önemi sözlükçülüğe olan katkısından ziyade yazılı Kürtçenin kullanılmasının kurumlaşmasında yatar.

Xanî medrese öğrencilerini (*feqê*'ler) kullanmalarına yönelik başka kısa bir eser daha yazdı. *'Eqîda Îman* (İmanlı İnanç) olarak bilinen eser beyit şeklinde İslami doktrinin ilkelerini açıklar; Kürtçenin dini eğitimde kullanmasını kabul ettirmesi bakımından özel bir önemi vardır bu eserin. Yüzyıllar boyunca din adamları dışındaki halka ahrette konuşulacak tek dilin Arapça olduğu anlatılagelmiş. Sonuç olarak pek çok cahil kişi bu dili konuşamadıkları için kıyamet günüyle ilgili endişe du-

yuyor. (Shakely 1983:17). Bu eser medrese müfredatının bir parçası olmasa da yaygın olarak kullanıldı ve öteki yazarlar Xanî'yi örnek aldılar (MacKenzie'nin "Şex 'Abdullah Nehri'ye atfettiği bu metnin bir versiyonu için bkz. MacKenzie 1962a). *'Eqîde* kelimesi sözlü edebiyatın alanına bile girmiştir ve popüler şarkı biçiminde görülmektedir.

4.3.3 Kürtçenin geliştirilmesine muhalefet

Bir hükümdarın politik ve manevi desteği olmadığında, Xanî *Mem û Zîn*'e birçok kaynakta itirazların geleceğini bekliyordu:

> a) belki de bunu kınayacak (*teqbîh*) *ehlê halan* (sufiler"?) (beyit, 341);
> b) *eshabê xerez* (beyit, 353), *erbabê xerez* (beyit, 358, "bencil kişi"; kendisini itibardan edecek ya da gözden düşürecek entrikacılar (beyit, 359);
> c) *xeyûr* (beyit, 352) eserini karalamak (*teşnî*) için can atan kıskanç kimseler;
> d) *xelqê nasaz*, "uyumsuz halk" (beyit, 350)

Xanî bencil insanlardan kendisini dinlemelerini ve kusurlarını cömertçe örtbas etmelerini istiyor (beyit, 358). Başkalarının iyiliğini isteyen diğer gruplara ise düşmanları tarafından kandırılmamaları, muhalefetlerini tarafsız kılmaları için yalvarıyorr :

> a) *ehlê 'irfan* (beyit, 351), "bilgili insanlar": Kıskançlar gibi kendisinin hatalarını karalamayan, tersine hatalarını düzeltenler.
> b) *Eshabê kemal* (beyit, 353), kendisinin ayıplarını örten iyi insanlar;
> c) *Ehlê raz* (beyit, 354), "Ağzı sıkı olanlar": Alay etmeyenler.

Bu rica, yalvarma ve yasaklamalara Xanî'nin kendi eserini,

Kürt dilini ve bizzat kendisini savunması eşlik ediyor (beyit, 336-360). Xanî *Mem û Zîn*'in bir bebek gibi masum, ılımlı ve soylu olduğunu; talih onu parlak bir gelecek yetiştirmeye ve sahip olmaya yönelttiğini ileri sürüyor. İster acı olsun ister tatlı olsun, o olgunlaşacak ilk hasattır (bu tartışma tarzı Fransız dilini klasik diller düzeyine yükseltmeyi hedef almış yedi şairin oluşturduğu La Plèiade grubunun tartışma tarzına benzer; bkz. Du Bellay 1549 ve Rudenko 1971:105): Xanî'nin sevgili Kürtçesi olgunlaşmış meyve kadar "sulu" (*abdar*) (burada Arapça ve Farsça kastediliyor) olmasa da sırf Kürtçe yazıldığı için güçlüdür. Xanî'nin kendini savunması mütevazı ama gururludur. Kendisini soylu kökenli olarak değil, bir seyyar satıcı, eğitim görmemiş ama kendini yetiştirmiş, dağlardan ve uzak yerlerden gelmiş bir Kürt olarak tanımlıyor (beyit, 355-56).

4.4.0 Edebi Sorani lehçesi

Sorani lehçesinde edebiyat üretiminin gelişmesindeki gecikmenin nedenleri bilinmiyor. Edebi Sorani lehçesi Kurmancinin -esasen şiirsel edebiyat olan, ruhban ve aristokrat tabanlı kısıtlı bir dinleyici kitlesi bulunan ve sınırlı işlevleri olan- bütün belli başlı özelliklerini taşır.

Yukarıda bahsedildiği gibi bu lehçeyle yazılmış edebi olmayan eser Ehmedî (1795) sadece küçük bir Arapça-Kürtçe sözlüktür. Ondokuzuncu yüzyıla ait düzyazılardan iki eser bu lehçede yazılmıştır. Bunlardan biri Şeyh Husên Qazî (1793-1871) tarafından yazılmış, [Peygamber Muhammed'in] Doğumgünü Kitabı olan *Mewlûdname*; diğeri ise Büyük Fars şairi Sa'di tarafından yazılmış ünlü kitap *Gulistan*'ın giriş bölümlerinin çevirisidir (bkz. 4.2.5a)

Sorani lehçesi Hacî Qadirî Koyî'nin kişiliğinde kendi Ehmedê Xanî'sini yarattı. Hacî, Xanî'nin *Mem û Zîn*'iyle karşılaştırılabilir bir eseri kaleme almadığı halde, şiiri yurtseverliği teşvik ettiği için yaygın biçimde okunmakta ve ezberlenmektedir. Selefi Xanî gibi, Hacî de kendisini anadilini geliştirmeye adamıştı.

4.5.0 Edebi Sorani lehçesinin geliştirilmesi: Hacî Qadirî Koyî (1817-1897)

Ondokuzuncu yüzyılın son bölümü onyedinci yüzyıldan oldukça farklı olmasına karşın (bkz. Bölüm 3), Kürt dilini geliştirenlerin karşılaştığı sorunlar iki yüzyıl önce Xanî'nin karşılaştığı sorunlardan pek de farklı değildi. Xanî'nin Kürt dilini geliştirmeye yönelik ileri sürdüğü temel koşul, yani bir Kürt devletinin kurulması koşulu tasavvur etmiş olduğu gibi gerçekleşmemişti. Aslında ondokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Kürt politik yönetiminin, yani beyliklerin son kalıntıları da ortadan kaldırılmıştı. Bu edebi dil ne bir popülarite ne de dini kitaplarda ve bazı ruhban ve feodal aristokrasinin şiir okuma meclislerinde görülen kullanım dışında bir incelik kazanmıştı.

Güney Kürdistan'daki Kürt aydın sınıfı arasında Hacî kafasına anadilinin yazgısını takmış biri olarak bilinir. Bilinen bütün eserleri beyit şeklindedir başka türlü kaydedilmedikçe, aşağıdaki parçalar Mele Kerim'in (1960) Hacî'nin şiirin ilgili kısa çalışmasından alınmıştır.

4.5.1 Kürtçenin statüsü

Hacî Kürtçenin rağbet edilen bir dil olmadığının çok iyi farkındaydı ama edebi değer açısından Kürtçenin Farsçadan aşağı olduğu fikrini kabul etmiyordu:

> Sakın Kürtçenin Farsça kadar zarif olmadığını söylemeyin ha!
> Hiçbir dille karşılaştırılmayacak kadar zariftir Kürtçe,
> Bakmayın siz, rağbet edilen bir dil olmaması, Kürtlerin kayıtsızlığındandır.
>
> *Melên fesahetî Kurdî be Farsî naga*
> *Belaxetêkî heye hîç zimanê naygate*
> *Le bête'esubî Kurdane bêrewac û beha*[5]

5 *Hîwa*, C. 3, No. 4, Mayıs 1960, s. 22.

Başka bir yerde de Hacî ruhban sınıfına seslenir:

> Söyleyin [bize] Kürtçenin kusuru ne?
> Kusursuz olan sadece Allah'ın kelamıdır [yani, Kuran]
> [Kürtçenin] Farsçadan farkı nedir,
> Neden biri doğru da diğeri eksik?
>
> *Kurdî axir blê çî ye 'eybî?*
> *Her kelamî heqqe niye 'eybî*
> *Ya legel Farsî çi ferqî heye*
> *Boçî ew rast e, boçî em kemîye?* [6]

4.5.2 Azgelişmişliğin nedenleri

Hacî dilsel açıdan geri kalmanın iki kaynağından yakınır. İlki, kendi anadillerinin yazgısıyla ilgilenmemiş şeyh ve mollaların çoğunun Arapça ve Farsça yazması ve ders vermesi. İkincisi ise kendisini bilimsel uzmanlık ve tekniğin olmamasında, daha da önemlisi bir Kürt devleti biçiminde politik birliğin oluşturulmamasında açıkça gösteren Kürtlerin genel olarak geri kalmışlığı.

Ruhban sınıfın kendi anadillerine olan kayıtsızlığına sinirlenen Hacî şiirlerinin çoğunu dinsel eğitim sisteminin Kürt dilinin gelişmesini nasıl sakatladığını anlatmaya adadı. Bu şiirlerden örnek vermek gerekirse:

> Bakın bütün uluslar bilir ki
> Ey! Ders veren siz mollalar, siz halkın *müftüleri* (kadıları)
> O metinler, o açıklamalar, o teşhir ve yorumların hepsi
> Kürt dilinin öğrenilmesinde *(me'arif)* birer engel haline gelmiştir.
>
> *Êste me'lûme bo hemû millet*
> *Ey Melay ders û muftîyî ummet*
> *Qeyd û tezbîb û şerh û haşîyekan*
> *Bûne seddî me'arifîî Kurdan.*[7]

6 Mala Kerim (1960:19).
7 age. s. 47.

Hacî ruhban sınıfının tamamının birer ihanetçi olduğunu bile ileri sürer.[8] Hoşnutsuzluğunu sinirli bir biçimde dile getiren Hacî, Kürtçe yazıp okumayı reddedenleri kınar. Aşağıda verilen beyitler Kürdistan'da klişe haline gelmiştir:

Bir Kürt kendi anadilini bilmiyorsa eğer,
Hiç şüphe yoktur ki anası kafir babası belli değildir.

Eger Kurdê zubanî xoy nezanî
Muhaqqeq daykî hîze w babî zanî. [9]

Bir Kürt dilini sevmiyorsa eğer, "niçin" ya da "nasıl" diye sormasın
Bu piçini nereden getirdiğini varsın anasına sorsun.

Le Kurdî hez neka Kurdê, melên "boçî" we ya "çone?"
Le daykî pirsiyarê ken ew bêçuwey le kô hêna! [10]

Hacî şeyhlere karşı çok daha eleştireldir ve onların demagojilerini, açgözlü servet düşkünlüklerini, tembelliklerini, herhangi bir zanaati öğrenememelerini, asalak gibi müritlerine bağımlı olduklarını ve daha da önemlisi Kürt dilini kullanmaya ve geliştirmeye yönelik ilgi duymamalarını teşhir eder.[11]

4.5.3 Kürt dilinin geliştirilmesi

Xanî gibi Hacî de birbiriyle ilişkili iki çözüm önerir. Birincil çözümü yalındır: Anadilde derlemek, çevirmek ve yazmak:

Dilimizde yazmak neden ayıp olsun?
Kitapsız yazısız bir ulus
Kürtlerden başka yeryüzünde yoktur

Boçî kifre zimaniman binûsîn

8 age. s. 46.
9 age. s. 17.
10 age. s. 18.
11 age. s. 34-44.

Milletî bêktêb û bênûsîn
Xeyrî Kurdan nîye le rûy zemîn.[12]

Kitaplar, defterler, tarih ve kağıtlar
Kürtçe yazılmış olsaydı
Mollalarımızın, bilginlerimizin, *mir* ve padişahlarımızın
Adları mahşere kadar kalırdı.

Kitêb û defter û te'rîx û kaxez
Be Kurdî ger binûsraye zubanî
Mela w zana w mîr û padşaman
Heta mehşer dema naw û nişanî.[13]

Gerçekten de Hacî'nın eserlerinde Kürt diliyle ilgili en sık kullanılan iki kelime *nûsîn* (yazma) ve *kitêb* (kitap)'tır. Hacî hernekadar her fırsatta ruhban sınıfının kendi anadillerini ihmal etmelerini açığa çıkarsa da, hem geçmiş hem de çağdaş şairlerin edebi başarılarını çok beğenir.[14] Üç edebi Kürtçe lehçede yazan yirmi beş şairin eserlerini uzun uzadıya över. Ayrıca halk türkülerini (*beyt*leri) de yüceltir ve okuryazarları bunları öğrenmeye ve yazılı biçime geçirmeye çağırır.[15]

Ozan Hacî, yaşamının son yıllarını kozmopolit İstanbul'da geçirir ve modern dünyayı tanımaya başlar. Japonya gibi ülkelerin bilimi kendi dillerine çevirdikleri ve sonra da anadillerinde uygulamalı bilimleri öğrendikleri için ilerleme kaydettiklerini ileri sürer.

Bütün ulusların içinde yalnızca Kürtlerdir
Okuma yazmadan mahrum olanlar.
Yabancılar kendi anadillerine çevirerek, öteki halkların kitaplarının sırlarını öğrendiler
Büyük olsun küçük olsun bilginlerimizin (*'ulema*) hiçbiri
İki Kürtçe harfi bile yan yana getirmemiştir.

12 age. s. 23.
13 age. s. 21-22.
14 age. s. 28-32.
15 age. s. 33.

Her Kurde le beynî kullî millet
Bê behre le xöndin û kitabet
Bêgane le tercumey zubanî
Esrarî kitêbî xelkî zanî
Yekser 'ulema dirişt û wirdî
Ney xönduwe hîç dû herfî Kurdî...[16]

Hacî'ye göre Kürt dilinin geliştirilmesinde ikinci önemli etmen devlet iktidarıdır. Kürtlerle öteki gelişmiş ulusları karşılaştırır ve Bulgarların, Sırpların, Yunanların, Ermenilerin ve ötekilerin; bütün bunların sayıları Kürdistan'daki Baban bölgesinde yaşayan Kürtlerden az olmasına rağmen, bağımsızlığa doğru yol aldıklarına işaret eder.[17] Kürt halkına egemenliği başarmak için "top ve tüfekleriyle" birlikte silahlara sarılması çağrısında bulunur. Kaydedilmesi gerekir ki politik birleşme işini beyliklere havale eden Xanî'den farklı olarak Hacî bu davada beyliklerin hiçbir yeri olmadığını savunur.[18] Bununla birlikte Xanî gibi o da dilin geliştirilmesinde bu gerekli iki unsur -devlet iktidarı *kılıç* (*sîr*) ile dilin edebi olarak kullanılması ise *kalem* (*xame*) sembolize edilmektedir- arasında açık bir ilişki kurar.

Bu dönemde kılıç ile kalem yoldaştırlar; ne yazık ki
Kılıcım kalemtıraştır ve kılıç kınım ise kalem kutumdur!

Seyf û qelem şerîkin lem 'esreda, drêxa
Şîrim qelemtraşe w kalanîye qelemdan.[19]

Hacî bir edebiyat adamı olarak elinden geldiği kadarıyla Kürtçe yazarak görevini yerine getirdiği için kendini huzurlu sayıyordu. Ancak Kürtlere "kılıç" tarafının eksik olduğunu hatırlatıyordu.

16 age. s. 15-16.
17 age. s. 71.
18 age. s. 85.
19 Dîwanî Hacî Qadirî Koyî, editör: Giw Mukriyani, Erbil 1969, s. 45.

Devlet kılıç ve kalemle kurulur,
Benim kalemim var [ama] kılıçtan ise eser yok.
[Hacî'nin] ne sancağı var ne davulu
Bu biçare [adam] elinden geldiğince yazdı
Görevimi yerine getirdim ben.
[Ama] ulusun yapısı devletin kılıcıyla kurulur.

Be şîr û xame dewlet payedare,
Emin xamem heye, xîr nadiyare,
Ne beydaxi heye ne tepl û kûsî
Emendey pêykira bêçare nûsî.
Wezîfey xom be cê hêna temamî
Be şîrî dewlete millet nizamî.[20]

Yukarıdaki alıntılardan da görülebileceği gibi Hacî Kürt dilinin geliştirilmesini tek başına bir amaç olarak düşünmüyor. Hem Xanî hem de Hacî için itibarlı ve gelişmiş bir dil uygar, egemen bir ulusun göstergesidir.

4.6.0 Dil planlamada "kılıç" ve "kalem"

Dilin geliştirilmesi alanında iki eylemci olan Xanî ve Hacî anadillerinin ancak edebiyatta, bilimde ve eğitimde (kalem) kullanılmasının bir Kürt devletinin (kılıç) politik, manevi ve maddi gücüyle desteklenirse tanınmış diller arasında yüksek bir konumu başarabileceğine inanıyorlardı. Şair ve eğitimci olarak her ikisi de "kalem" tarafını sağlamayı hedeflediler ama daha önemli unsur olan "kılıcın" yokluğuyla hayal kırıklığına uğradılar.

Anlaşılan o ki dil gelişimine yönelik bu bakış açısı bu iki şairin, yazılı hallerinden bu yana güçlü hanedanlarının himayesini kazanmış Müslüman dünyanın iki büyük dilinin, yani Arapça ve Farsçanın bilgisine ve deneyimine dayanıyordu. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde Kürtçenin ne devlet desteği vardı ne de bu öteki iki dille eşitti.

20 Mala Kerim (1960-69).

Özetlersek; edebi Kürtçe (1) lehçe edebiyatlarının çoğaltılmasıyla, (2) okur kitlesinin olmayışıyla, (3) edebiyat üreticilerinin kısıtlı sosyal tabanıyla, (4) sınırlı işlevsel farklılaşmasıyla, (5) sınırlı resmi ve üslupsal farklılaşmasıyla, yani şiirin egemenliğiyle, (6) kısıtlı coğrafi yayılmasıyla ve (7) önemsiz himaye ile karakterize ediliyordu. Ancak bu özellikler incelediğimiz bu dönemde Kürt diline özgü değildir.

Farklı standart dillerde edebiyatın incelenmesi "sanayi öncesi", "feodal", "geleneksel", "kapitalizm öncesi" ya da "ulus öncesi" toplumlarda edebi dillerin sosyal, işlevsel ve üslupsal kısıtlamalarla karakterize edilir (Ortaçağ İngilizcesi için bkz. ötekilerin yanı sıra Ackerman 1966:78-80; Slav dilleri ve Çekçe için Auty 1978 ve 1980; Ortaçağ Avrupa dilleri için, Auerbach 1965:237-8; Bengal dili için Ghosh 1948:125-7; İtalyanca, Fransızca, Almanca Hollandaca (Almancası), Ermenice, Başkirce, Özbekçe, Çince, Japonca, Arapça ve İspanyolcanın örnek olay çalışmaları için Guxman 1960).

Bu evrensel eğilim en iyi şekilde bu farklı dillerin içsel ve yapısal özelliklerinden çok, dil dışı etmenlerle açıklanabilir. Dış etmenlerin belirleyici rolü, yani feodal ya da geleneksel toplumun sosyal ve ekonomik sistemi kuramsal olarak değil ampirik olarak çok iyi bilinmektedir. Sjoberg'e (1952; 1960:1-22, 285-320) göre yazmanın feodal toplum üzerine bıraktığı büyük etkiye rağmen, bu sosyal sistem işlemek için yazılı kelimeleri çok sınırlı bir biçimde gerektirir. Okur-yazarların üst sınıfı bile büyük oranda toplumu yönetmek de dahil pek çok işlevi yerine getirmek için sözel iletişimi kullanır. Bu sosyal sistemde edebi dili bilmek sadece elit sınıfta bulunan boş zaman ve zenginliği gerektirir. Çok az birkaç istisnayla birlikte eğitim ve dini kurumlar birdir. Kitlesel eğitim ve kitlesel okur-yazarlık genelde yoktur. Kent merkezlerinden kırsal alanlara doğru ilerlendiğinde, okuyup yazabilen insan sayısı gitgide parmakla sayılabilecek kadar düştüğü görülür (Ayrıca bkz. Sjoberg 1964 ve 10.1.0).

Batı Avrupa'da edebi gelişmenin tarihi sosyal ve ekonomik sistemin standardizasyon sürecine koyduğu sınırlamaları kavramamızı alabildiğine kolaylaştırır. Edebi düzyazı Rönesans döneminde gelişmeye başladığı halde, meşru bir edebiyat biçimi olarak kabul edilmedi. Düzyazı edebiyatı çok sonraları bir okur kitlesinin (yani nispeten sürekli okuyan ve kitap satın alan, dolayısıyla çok sayıda yazarı kişisel yükümlülüklerinden kurtarıp onların geçimini temin eden geniş bir okur kitlesi) ortaya çıktığı onsekizinci yüzyılın sonlarında ve ondokuzuncu yüzyılın başlarında yaygın olarak yayıldı. Bu türden bir okur kitlesi ile yazarlığın oluşması esasen ekonomik, sosyal ve politik açıdan etkili bir orta sınıfın ortaya çıkmasından kaynaklandı (Hauser 1962:38-84). Yazar ile okur kitlesi arasında saf aristokratik bir biçim olarak himayenin son bulması ve himaye edenin yerine yayın piyasasının -yazara potansiyel bir bağımsız olmayı ve yazma işini sürekli bir meslek haline getirmeyi kazandıran bir gelişme- alması tam da bu döneme denk gelir. Edebiyat üretimi değeri serbest piyasada satılabilirliğine uyan bir meta haline geldi. Böylece, roman modern Batı uygarlığının bir ürünü olarak kabul edilmesine karşın, düzyazının kurmaca kolu daha onuncu yüzyılda Uzakdoğu'da ortaya çıkmıştı (Rexroth 1987:93). Kurmaca, geliştirilen en son edebiyat biçimi olarak Batı'da nicel olarak edebiyatın baş alanı haline gelmiştir (Warren 1965:569). Uzakdoğu'da edibi düzyazının ve basımın yayılmasının gecikmesi dilin edebi gelişmesinde sosyal ve ekonomik etmenlerin kısıtlayıcı gücünün altını çizer.

Nasıl ki geleneksel toplumlar özelliklerine göre birbirinden farklılaşıyorlarsa, edebiyat dilleri de işlevsel gelişmenin ve popüler hale gelmenin *derecelerinde* alabildiğine farklılıklar gösterir. Sözgelimi Kürtçe ile Arapça (ya da Farsça) bu bakımdan iki zıt uçta bulunur. Farsça ve Arapça yönetim, ticaret, bilim, tıp, din, felsefe, hukuk, özel iletişim, vb gibi farklı alanlarda kullanıldı. Kaldı ki evrensel kitlesel okumaz-yazmazlığa rağmen, Araplar ile Farslar arasındaki elit okur-yazar kitlesinin boyutu karmaşık bürokraside, daha gelişmiş ticarette, bilim ve

tıpta, daha büyük dini eğitim kurumlarında açıkça görüldüğü gibi kesinlikle daha büyüktür.

Kürtçenin azgelişmişliğinde payı bulunan dış etmenler arasında, Xanî, Hacî ve öteki yazarlar Kürt devlet iktidarının olamayışının altını çizmişlerdir. Kürt devletinin olmayışı Kürt diline Farsça ve Arapçanın tam zıt kutba yerleştirirken, "kılıcın" olmaması ise açıklama gerektiriyor. Kürtlerin aşiretlerin çözülmesi, yerleşik hayata geçilmesi ve kentleşme sürecinde olduğu kadar politik iktidarın kurumsallaşmasında da önemli oranda Arap ve Farsların gerisinde kaldığı söylenebilir.

4.8.0 Özet ve sonuç

Ön-standart Kürtçenin yukarıda gösterilen çalışması standardizasyon süreci ile başlatılan değişikliklerin analizini yapmaya yönelik bir temel sağlamak için zorunlu olarak ayrıntıya girmiştir. Kürtçenin ön-standart özellikleri önceki kısımda özetlenmiştir.

İki dil reformcusu olan milliyetçi Xanî ile Hacî'nin kendi anadillerini geliştirmeye ve onun statüsünü yükseltmeye yönelik çabaları büyük oranda Kürdistan'ın feodal toplumunun dayattığı kısıtlamalardan ötürü başarısızlığa uğradı. Her iki reformcu da bir ulus olarak Kürtlerin statüsünün ancak hem kılıca (devlet iktidarına) hem de *kaleme* (edebiyat diline) sahip olsalardı yükselebileceğine inanıyordu. Dilin gelişmesinin politik iktidara havale edilmesi hâlâ Kürtler arasında yaygın olarak paylaşılan bir görüştür.

Yüzyılın dönemecinde kullanılan üç edebiyat lehçesinden, Hewrami lehçesi üst-lehçe standart dili konuma gelme şansını kaybetmiştir. Kurmancinin zengin bir şiirsel edebiyatı, şaheser bir edebi yapıtı (*Mem û Zîn*) ve medreselerde sınırlı bir biçimde eğitim dili olarak kullanılması vardır. Geç olarak sahaya çıkan Sorani ise birçok büyük şairin eserleri yüzünden kayda değer bir itibar kazanmıştı. Bu iki lehçe konuşma alanları ve konuşanları bakımından az çok birbirinden bağımsız gelişiyordu.

Bu iki lehçeden birinin yükselmesi ya da her ikisinin birleşmesine yönelik umutlar belirsiz kaldı. Bununla birlikte Kurmanci konuşanlar sayıca daha çok, daha kentleşmiş, Kürdistan'ın Osmanlı egemenliğinde bulunan bölgelerinde modern Türk dili eğitim kurumlarında daha iyi eğitim gördü. Bu yüzden ilk gazete ve basılı kitapların Kurmanci lehçesinde çıkması hiç de şaşırtıcı değildir (bkz. 7.2.1 ve 7.3.5.1). Bununla birlikte, Kürdistan'ın 1918'de ikinci kez olarak bir daha bölünmesi Kurmanciyi, özellikle bu lehçenin hem konuşma hem de yazılmasının yasaklandığı Türkiye'de dezavantajlı bir konuma soktu (bkz. 3.2.1.1 ve 5.3.0). Bundan böyle ulusal standart bir dilin gelişmesi büyük ölçüde Türkiye, İran, Irak ve Suriye gibi modern merkezi devletlerin politikaları tarafından biçimlendi ya da daha doğrusu engellendi. Bunu irdelemek, bir sonraki bölümün konusudur.

BÖLÜM 5
KÜRT DİLİYLE İLGİLİ DEVLET POLİTİKASI: STATÜ PLANLAMA POLİTİKASI

Dil hiç kuşkusuz, insanlar arası en önemli iletişim sistemidir. Bununla birlikte onun işlevi, bilgi, düşünce ve duygu aktarımı veya iletişimiyle sınırlı değildir. Kısmen büyük iletişimsel gücü nedeniyle, dil, etnik kökene, sınıfa, cinsiyete, ırka ve kültürün bütün bileşenlerine yakından bağlıdır. O, dünyayı yansıtmakla kalmaz; dünyaları ve gerçeklikleri yaratır da. Edebiyat, siyaset, bilim, din ve kültürün diğer tezahürleri, dil olmaksızın tasavvur edilemezler. Bu nedenle dil, bir iktidar kaynağıdır. Mensupları toplumsal, ekonomik, siyasal, dinsel ve ideolojik çizgilerle bölünmüş tekdilli bir topluluk içindeki bir mücadele alanıdır.

Dil, kendi içinde bir iktidar kaynağı olmakla birlikte, o aynı zamanda toplumdaki iktidarın yapısına da yakından bağlıdır. Bu ilişki, dilsel iktidarın dünya üzerindeki eşitsiz dağılımında görülebilir. Örneğin, kültürün, ticaretin ve dinin prestijli dilleri, küresel ölçekte ya da ikidilli veya çokdilli ülkelerde, bu dilleri konuşanlara iktidar veya otorite sağlarlar. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde İngilizce, bilim, teknoloji ve ticaret dili olarak tekelci bir statü kazandı. İngilizce yeryüzün-

de yayılmaya devam ederken, birçok dil yokoluşla yüz yüzedir. Farsça, Danimarkaca veya Çince gibi edebi diller dahi, Sanayi Devrimi ve Amerika Birleşik Devletleri'yle İngiltere'nin güçlü ekonomilerince beslenen İngilizce tarafından engellenmektedir. İkidilli veya çokdilli ülkelerde, diğer şeylerin yanısıra, her bir dilin siyasal, hukuki, toplumsal, ekonomik, dini, kültürel ve edebi statüsünde de eşitsizlik görülür. Bazı diller, diğer (egemenlik altındaki) dilleri egemenlik altına alırlar veya onlara hükmederler. Bunlar, çoğunlukla, devlet iktidarından gelen asimilasyoncu veya öldürücü bir güce sahiptirler. Avrupa'da Latincenin ve İslam dünyasında da Arapçanın egemen diller olarak statüleri iyi bilinmektedir.

Bir dilin statüsü ne sabittir ne de önceden belirlenmiştir. Konuşanlarının politik, ekonomik, kültürel kaderlerine göre değişir. Bir dilin statüsündeki değişiklikler, her şeyden önce onun işlevlerinin dağılımına ve yeniden dağılımına işaret ederler (işlevlerin geliştirilmesi için bkz. Bölüm 7). Örneğin, resmi statüye sahip bir dil, kaçınılmaz olarak, yönetim işlerinde kullanılacaktır ki, bu, idarede, adalette, orduda, resmi belgelerde, devlet yayınlarında, radyo yayıncılığında ve genelde de resmi eğitimde düzenli kullanımı içerir. Tarihsel bir süreç olarak statü değişikliği hem planlı hem de kendiliğinden gelişmeleri kapsar.

Bir yaklaşıma göre (Cobarrubias 1983) "statü planlaması", bir dilin toplumdaki rollerini saptamak, etkilemek veya değiştirmek anlamına gelen karar ve eylemleri içerir. Bu madalyonun diğer yüzü ise, dilin yapısındaki (gramer, kelime hazinesi, morfoloji, fonoloji ve bunların yazılı ifadelerindeki) amaçlı değişiklik anlamına gelen "bünyesel planlama"dır.

Bir dilin statüsüyle ilgili kararlar, genellikle, dilbilimsel olmayan bir niteliğe sahiptirler. Bunlar, tekdilli bir devletin dil ihtiyaçlarını ya da iki veya çokdilli bir devlet içindeki bir dilin konumunu düzenlerler (age.).

"Statü planlaması", esasen, özellikle azınlık dillerinin varlığında, hem devleti, hem de bir ülkedeki bütün nüfusu ilgilendiren politik bir konudur. Örneğin, Avrupalı azınlık dillerinin

deneyimi göstermektedir ki, bu dillerin yaşamasında veya ölmesinde en önemli faktör, bu azınlıkların sayısal güçlerinin yanısıra devletlerin tutumu olmuştur (Adler 1977:96).

"Statü planlaması", dil standardizasyonu ve planlamasıyla ilgili literatürde geniş ölçüde ihmal edilmiştir ve daha fazla araştırma ihtiyacı vurgulanmaktadır (Örneğin bkz. Cobarrubias 1983:42; Rubin 1983:340).

5.1.0 Irak'ın politikası, 1918-1985

Kürt dili, ondokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar merkezi hükümetlerin doğrudan müdahalelerinden az çok bağımsız bir şekilde gelişti. Gevşekçe entegre olmuş geleneksel devletler olarak Osmanlı Türkiyesi ve İran (krş. 3.2.1), Kürdistan'da kullanılan dil hakkında etkili politikalar kabul edip uygulayacak konumda değillerdi.[1] Bu merkezi hükümetler, resmi dilin kullanımını ondokuzuncu yüzyılın ortalarında beyliklerin ortadan kalkmasından sonra Kürdistan'da kurmuş oldukları sivil (eğitim dahil) ve askeri kuruluşlara yayabildiler ancak.

Buna karşılık Birinci Dünya Savaşının sonrasında kurulmuş olan "modern" devletler, ekonomide, siyasette, kültürde ve dilde aşırı merkeziyetçiydiler. Bunlar, tekdilli ve tekkültürlü bir ulus-devlet kurmayı amaçladılar. Etnik halkların politik entegrasyonu ise bunların egemen ulusa asimile edilmeleri yoluyla sağlanacaktı. Eğitim sistemi ve kitle iletişim araçları (özellikle de radyo yayıncılığı) üzerindeki hükümet tekeli, merkeze, resmi dili, diğer halklara dayatmada büyük bir güç verdi.

1 Yirminci yüzyıl öncesinin iki dil geliştiricisi olan Xanî ve Hacî Qadir'in (krş. 4.3.0 ve 4.5.0) Osmanlı ve İran devletlerinin dilsel baskısından yakınmayıp, daha çok onların Kürt halkına boyun eğdiren politikalarını teşhir etmiş olmaları anlamlıdır. Onların eleştirileri, Kürt okumuşlarıyla beyliklerin yöneticileri üzerinde odaklaşıyorken, 1918 sonrası dil reformcuları, dilin gelişmesinin önündeki en temel engel olarak merkezi hükümetleri gördüler.

5.1.1 İngiliz işgali ve Manda dönemi, 1918-1932

Kürt diliyle ilgili İngiliz politikası, diğer şeylerin yanısıra, yeniden "Irak" diye adlandırılan işgal edilmiş alanların politik ve teknik statüsünün istikrara kavuşturulması, kendi manda yönetiminin devamı ve bu ülkenin güvenliğinin korunması konularını da içeren Birinci Dünya Savaşı sonrası politik etmenler tarafından belirlenmiştir. Gerek Türkiye'den gerekse Irak'tan aktif bir biçimde bağımsızlık elde etmeye çalıştıkları için Kürtlerin de bu politik hesaplara dahil edilmesi gerekiyordu. Değişen politik durumların yansıması olarak Kürt dilini başlangıçta teşvik eden, fakat daha sonra kısıtlayan iki farklı politika takip edildi.

5.1.2 Kürt dilini teşvik politikası, 1918-1926

Teşvik politikası, Irak'taki Kürt bölgesinin bir İngiliz yöneticisi olan C. J. Edmonds (1925: 83,84) tarafından yeteri açıklıkla dile getirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı esnasında diye yazıyor Edmons:

> ...her iki taraf da (Türkler ve İngilizler kastediliyor -ç.) rakip hükümetin uyruğundaki ırklar arasında yeni bir milliyetçiliğin alevlerini körükledi. Türk imparatorluğunun yumuşak karnı kendi Arap ve Kürt unsurları içinde böyle bir propagandanın yapılmasıydı. Bu propagandanın Araplar üzerindeki etkileri iyi biliniyor ve bugün bu etkiler, Hicaz, Irak ve Ürdün'deki üç yeni yetme krallık tarafından kanıtlanmaktadır. Kürdistan'daki sonuçları ise daha az biliniyor ve herhalukârda yakında unutulacak gibi görünüyorlar.
>
> İngiliz görevlilerin Kürt topraklarında Kürt ulusal duygularını güçlendirmek için kabul ettikleri araçlardan biri, Hükümet dairelerinde resmi yazı dili olarak Türkçenin ve özel yazışmalarda da Farsçanın yerine Kürtçenin geçirilmesiydi.

Hernekadar savaşan taraflar (İngilizler ve Osmanlı Türkiyesi) arasında 30 Ekim 1918'de bir silah bırakışması yürürlüğe konulmuşsa da Kürt milliyetçiliğini teşvik etmeyi gerekli kılan koşullar, bazı kesintilerle birlikte 1926'ya kadar etkili olmuşlardır. İki tarafı savaş halinde tutan faktör, petrolce zengin, Kürt nüfusun çoğunlukta olduğu Musul vilayeti (1918'den beri İngiliz işgali altındaydı) üzerindeki anlaşmazlıktı. İngilizler petrol sahalarını terketme amacı taşımazken, Türkiye, bu toprakların sahipliğini kaybetmeye hiçbir şekilde hazır değildi.

Kürtler bakımından Musul sorunu, Ağustos 1920'de İngiltere'yi de kapsayan Müttefik delegeleriyle Osmanlı Sultanı arasında imzalanan Sevr Antlaşmasının hükümleriyle ilintiliydi. Bu antlaşma, Milletler Cemiyeti'nin yükümlülüğünü içermekteydi ve diğer şartların yanısıra, yeni şekillenmiş Arap devletleri; Hicaz, Suriye ve Irak'ın tanınmasını ve Ermeni ve Kürt devletlerinin kurulmasını şart koşmaktaydı. 62. ila 64. maddelere göre bu Kürt devleti, 1918'den sonra Türk egemenliği altında kalmış olan Kürt topraklarını kapsıyordu ki, buna, o sırada İngiliz işgali altında bulunan Musul vilayetinin Kürtleri de katılma hakkına sahiplerdi.

Dolayısıyla İngiltere, aynı zamanda hem Kürt milliyetçiliğine dayanma (Türkiye'ye karşı), hem de Irak'tan bağımsızlık elde etmeye çalışan ve gerek Sevr Antlaşmasının şartları tarafından, gerekse de Türkiye tarafından teşvik edilen bu milliyetçiliği kısıtlama ikilemiyle karşı karşıyaydı.[2]

2 Bu politikayı anlatmak için Şeyh Mahmud'un Süleymaniye'deki özerk yönetimine referans yapılır. Osmanlı Türkiyesi'nin 1918'deki yenilgisinin bir sonucu olarak, Kürdistan'ın birçok parçası neredeyse bağımsız hale gelmişti. Mahmud'un, politik açıdan önemli Süleymaniye bölgesinde kendi başına ilan ettiği egemenlik, "(Kürt) dağlarındaki taahhütlerden sakınmak için" (Edmonds 1925:84) İngiltere tarafından tanındı. Fakat çok geçmeden, onun egemenlik alanına kısıtlamalar ve coğrafi sınırlar konuldu. Mahmud bu dayatmalara karşı isyan ettiğinde onu azletmek için Ordu sevkedildi. Mahmud ilkin ölüme mahkum edildi, sonra 1921'de sürgüne gönderildi. Mahmud, 1922'de tekrar eski mevkiine iade edildi; çünkü, bir Manda görevlisine göre: "Biz, Türkleri kendi kaynaklarımızla uzaklaştırabileceğimiz konusunda ümitsizdik ve bunu gerçekleştirebilecek biricik araç olan Kürt milliyetçi duygularını güçlendirmek için Mahmud'u geri getirdik" (Edmonds 1957:303-304; ayrıca krş. G.B. 1922-23:306).

Yenik Türkiye, Sultanın egemenliğini yıkıp, 1923'te bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Mustafa Kemal'in önderliğinde 1920-23 arasında yeniden canlanıyordu. Bu ve diğer sebepler, Lozan Antlaşmasında (1923) ifadesini bulan yeni bir düzenlemeye götürdü ki, bu antlaşma, üç Arap devletini tanıyor, fakat Kürdistan ve Ermeni devletinden sözetmiyordu. Bir İngiliz resmi belgesine göre bunun Irak Kürtleri üzerindeki etkisi açıktı:

> Kürt sorununun bütün veçheleri değişikliğe uğramıştı. Özerk Kürdistan düşüncesinin ortadan kalkmasıyla birlikte, Irak'taki Kürt vilayetlerinin durumu kökten değişmişti; çünkü, artık Türkiye'de, kendilerinin sonradan tabiyetine transfer olabilecekleri bir Kürt devletinin yaratılması umudu yoktu. Kemalist temsilciler, (görüşmelerde -ç) Arap olmadıkları gerekçesiyle onların Osmanlı İmparatorluğu'na katılmalarında ısrar ettiler; Irak Hükümeti ise, eşit düzeyde bir haklılıkla, onların Türk olmadıkları cevabını vererek karşı koydu; ve buna, bu bölgelerin ekonomik ve stratejik olarak Irak'a çok yakından bağlı olduğu yolundaki ikna edici argümanı ekledi. (G.B. 1922-23 :38)

Böylece, İngiliz bakış açısından, Kürtlerin Irak devletine entegre edilmesinin temel engeli ortadan kaldırılmış oluyordu. Bununla birlikte Lozan Antlaşması Musul vilayetinin gelecekteki sahipliği (sorununun -ç.) çözümünü hariç tuttu ve bunu Türkiye ile Mandater güç olarak Irak'ı egemenliğinde bulunduran İngiltere arasında doğrudan görüşmelere bıraktı. Müzakereler kısa süre sonra kesildi ve anlaşmazlık Milletler Cemiyeti'ne havale edildi. Vilayetin kaderinin kararlaştırılmasında Kürt fikri tekrar önem kazandı. Bir Soruşturma Komisyonunun alanda yaptığı incelemeden sonra (bkz. diğerlerinin yanısıra Edmonds 1957) Milletler Cemiyeti Konseyi, Kürtlerle ilgili bazı garantiler şartıyla 16 Aralık 1925'te Musul'u Irak'a bıraktı (bkz. Aşağıya). Türkiye, bu bırakışa itiraz etti, fakat sonuçta Haziran 1926'da, İngiltere ve Irak'la Ankara Antlaşmasını imzalayarak bölge üzerindeki egemenliğinden vazgeçti.

Anlaşmazlığın Milletler Cemiyeti aracılığıyla çözülmesi, Irak'taki Kürt ulusal haklarını bir kere daha uluslararası mesele haline getirdi. Musul'u Irak'a bırakan Milletler Cemiyeti kararı aşağıdaki tavsiyeyi içermekteydi:

> Mandater güç olarak İngiliz Hükümeti, Soruşturma Komisyonu raporunun final bölümünde komisyon tarafından Kürt nüfusun korunması düşüncesiyle tavsiye edilen yerel yönetim konusundaki garantilerle ilgili idari önlemleri alacağını Konsey önünde taahhüt etmeye davet edilir. (*League of Nations. Official Journal*, Şubat 1926, 7. yıl, No:2, s. 192)

Komisyon raporu, Musul'un Irak'la birleşmesini iki şartla kabul etmişti ki, bunlardan biri şuydu:

> *Kendi ülkelerinin idaresi, adaletin dağıtılması ve okullarda eğitim* (işleri -ç) *için Kürt kökenden memurların atanması ve Kürt dilinin bütün bu servislerde resmi dil olması gerektiği* yolunda Kürtlerce dile getirilen isteğe saygı gösterilmelidir." (L.N. 1925 :89, vurgular eklenmiştir).

İngiltere, Cemiyet'e, "Komisyonun tavsiyelerini geniş ölçüde uygulamakta olan mevcut sistemin devam ettirileceği, hatta daha da etkinleştirileceği konusunda Majesteleri Hükümetinin memnuniyetle güvence verdiği" taahhüdünde bulundu (*Leauge of Nations official Journal*. Ocak 1925, 6. Yıl, No:10, s.1314). Benzer taahhütler, Irak kralı ve başbakanı tarafından da tekrarlandı.

Cemiyet'e verilen İngiliz resmi raporlarına göre İngiltere'nin daha etkili biçimde sürdüreceğini vaat ettiği "mevcut rejim": Süleymaniye'de yayımlanan bir Kürtçe gazete (G.B. 1920-22 :25), altı Kürtçe okul (G.B. 1923-24 :218), Kürt görevlilerin istihdamı, resmi yazışmaların Kürtçe yürütülmesi ve 1925 itibarıyla on beş okulda Kürtçe eğitimden oluşuyordu (G.B. 1925 :23, 139).

İngiliz Hükümeti tarafından hazırlanıp Cemiyet'e sunulan

(24 Şubat 1926) "Irak'taki Kürt Bölgelerinin İdaresi Hakkında Memorandum"da (*L.N. Official Journal*, Nisan 1926, s. 552-23), dille ilgili aşağıdaki tedbirler yer alıyordu: Adalet Bakanlığının on üç görevlisinden onu Kürttür; mahkeme sorguları Kürtçe yapılmaktadır ve Süleymaniye ile Erbil livasının kazası olan Koysancak'ta duruşma kayıtları Kürtçedir; on altı okul Kürtçe eğitim vermektedir ve elli iki öğretmenden kırk dördü Kürttür. Memorandum, Kürt haklarındaki bu ilerlemeyi kaydettikten sonra, Mandanın Kürt dilinin durumu hakkındaki görüşünü sunmaktadır ki, bu görüş, yavaş ilerlemeyi, dilin geri niteliğiyle ilişkilendirmeye çalışmaktadır:

> Kürt dilinin kullanımına gelince; hatırlanmalıdır ki, savaştan önce Kürtçe, ne özel, ne de resmi haberleşmede bir yazışma aracı olarak kullanılıyordu. Kürtçe bir miktar şiir vardı, fakat bir yazışma aracı olarak yazılı dilin gelişmesi tamamıyla İngiliz görevlilerinin gayretlerinin ürünüdür. Daha önce Farsça, Türkçe ve Arapça kullanılıyordu. Yazılı Kürtçe, henüz Türkçe ve Arapçanın kullanılmakta olduğu Musul livasına yayılmamıştır. Kürtçe, hükümet daireleriyle yazılı haberleşmede resmi dil olarak daha yeni tanınmış olan Erbil'de tedricen yayılmaktadır. Süleymaniye, birkaç yıldır bir Kürtçe gazeteye sahiptir ve bir zamandan beridir Kürtçenin hem özel, hem de resmi haberleşmede kullanılması genelleşmiştir. İşgal Yönetimi tarafından başlatılan iş, Irak Hükümeti tarafından sadıkane yürütülmektedir. Bağdat'ta iki tane Kürtçe tek sayfalık gazete yayımlanmaktadır ve Kürt dilinin özgür kullanılışına sadece izin vermek için değil, fakat aktif bir şekilde teşvik etmek için de mümkün olan her şey yapılmaktadır.

Memorandumu, Manda temsilcisince verilen ilave açıklamaları ve 1923-24 ve 1925 yılı resmi raporlarını inceleyen Milletler Cemiyeti Mandalar Daimi Komisyonu, "Irak Hükümetinin, İngiliz Yüksek Komiseriyle anlaşma içinde, Musul Komisyonunun tavsiye ettiği politikayı yürütmekte olduğu" (L.N., PMC. 1926 :184) kararına vardı.

5.1.3 Kürt dilini kısıtlama politikası, 1926-1932

Türkiye ile anlaşmazlığın çözülmesi, İngiltere'yi Kürt milliyetçiliğine bağımlılık konusunda rahatlattı. Milletler Cemiyeti Kürt haklarına saygı yönünden temin edilmek kaydıyla, Kürtler artık Arap devletine entegre edilebilirlerdi. Cemiyet, Kürtlerin durumunu izlemede mandacı güç olarak İngiltere'nin sunduğu yıllık raporlara (krş. Kaynakçadaki G.B.) dayanıyordu. Cemiyet'in Mandalar Daimi Komisyonu, bu raporları, Manda temsilcilerinin varlığında ve/veya özel olarak yapılan toplantılarda görüşüyordu. Komisyon, sınırlı kaynaklar nedeniyle Irak'ta bağımsız bir araştırma yürütemiyordu. Bir diğer sınırlama ise, Kürdistan'dan gelen dilekçelerin yalnızca Irak Hükümeti aracılığıyla gönderilirlerse kabul edilmeleriydi.

Sevr Antlaşmasından sonra bağımsız bir devlet kurulması konusundaki bütün umutlarını kaybeden Kürt liderler, Cemiyet'in tavsiyesinde Irak sınırları dahilinde hatırı sayılır özerklik umutları gördüler. Bundan dolayı, bir örnek verecek olursak, Irak Meclisindeki altı Kürt milletvekili, Şubat 1929'da Başbakana bir dilekçe verdiler ve Hükümetin, Kürt bölgesinin yönetimi konusunda Cemiyet'in tavsiyelerine uygun hareket etmediğinden şikayetçi oldular. Onlar: a) Kürtçe eğitim harcamalarında artış; b) Süleymaniye, Kekük Livaları ile Musul Livasının Kürt kazalarını (*qadha*) kapsayan bir Kürt vilayetinin (*liva*) oluşturulması; c) Bu Kürt vilayetiyle Bağdat'taki merkezi hükümet arasındaki yegane bağ olarak bir Kürt genel müfettişinin bu vilayeti yönetmesi; ve d) kamu hizmetleri harcamalarında artış taleplerinde bulundular (G.B. 1920-31 :262) Dönemin gizli polis raporlarına göre, Kürdistan'daki bu ademi merkezileşme isteği "neredeyse genel"di (aktaran Sluglett 1976 :186).

Bu talepler, karakter itibarıyla ayrılıkçı oldukları için kararlı bir şekilde reddedildiler. Resmi bir rapora göre:

> Başbakan bu dilekçeye verilecek cevap için Yüksek Komiser'le istişarede bulunmuş ve her ikisi de yeni bir idari

ünite oluşturmanın akıllıca olmayacağını; çünkü, yaratacağı ciddi idari güçlüklerden ayrı olarak, bu şemanın, hem Irak devletinin, hem de Kürtlerin kendi yararlarına olan politikanın hedeflemesi gereken Irak'ın bütün toplumlarının birliğinden ziyade, ayrılığına eğilimli olacağında anlaşmışlardır (G.B. 1920-31 :262).

Cemiyet'in tavsiyelerini yerine getirmek bir yana, Irak hükümeti, Kürtçe okulları ve idari sistemi Araplaştırmayla meşguldü. Milletvekilleri Meclisi de dahil her yerde protestolar dile getirildi (krş. 7.5.0). Kürt hoşnutsuzluğuna dikkat çeken Manda görevlisi, C.J.Edmonds, bir "Kürt Hükümeti"nin oluşturulması da dahil, İngiliz ve Irak yetkililerinin Kürt haklarıyla ilgili birçok şartını ve taahhüdünü yeniden inceledi. Edmonds, Yüksek Komisere şöyle yakınıyordu:

> Bu şartların bir kısmı idari olarak çok uygunsuzdur; fakat verilen sözler ve taahhütler önemsiz kağıt parçaları veya geçici bir zorluğu aşmayı amaçlayan kasdi yalanlar olarak kabul edilmediği müddetçe, bunların, mevcut koşullarda şerefle tutulmaları gerekir. Esef vericidir ki, çeşitli İngiliz ve Irak yetkilileri, bu uygunsuzluğun üstesinden, bu vaatleri kulak ardı ederek gelmeye çalışıyorlar ("Kürt Sorunu ", Kürt Politikası Dosya No. 13/14. c. VI, Gizli, 11 Mayıs 1929).

5.1.4 Kürt dilinin statüsüyle ilgili yasalar

1929 Kasım ayı başlarında, İngiltere, Irak'taki mandasını sona erdireceği kararını Cemiyet'e bildirdi. Bu; Irak'la İngiltere arasında 30 Haziran 1930'da imzalanacak bir ittifak anlaşmasıyla ve Irak'ın, bağımsız bir devlet olarak, 1932'ye kadar Milletler Cemiyeti'ne girişiyle neticelenecekti.

Kürtler ve Asurlar, kendi haklarını korumayla ilgili herhangi bir kayıt taşımayan bu Irak-İngiliz antlaşması karşısında alarma geçtiler. İngiltere'nin Irak'tan çekilmesiyle ilgili bu endişeler, azınlık haklarının korunması konusunda Cemiyet'e

verilen teminatların Bağdat'taki Arap hükümeti tarafından değil, yalnızca mandatör güç olarak İngiliz Hükümeti tarafından verildiği değerlendirmesi üzerine temellendiriliyordu. Huzursuzluk, kısa zamanda Kürdistan'da her yere yayıldı (Sluglett 1976 :187). 26 Temmuz 1930'da Kürt Ulusal Merkez Komitesi, "Milletler Cemiyeti tarafından kabul edilmiş, fakat hiçbir şekilde verilmemiş olan ulusal haklarının hayata geçirilmesini" isteyen bir dilekçeyi Cemiyet'e gönderdi (L.N., PMC, 1930 :184, 185). Ağustos Ekim arasında, çoğunlukla hükümetin asimilasyon politikasından şikayetçi olan ve özerk veya bağımsız bir Kürt devleti talebinde bulunan sekiz dilekçe daha verildi (L.N., PMC, 1930la:220-21).

İngiliz ve Iraklı yetkililer, dilekçe sahiplerinin özerk veya ayrı devlet olma isteklerini reddettiler. Onlar, bunun yerine, Kürtlerin şikayetlerini giderme programı için "anahtar" olarak bir Dil Yasası taslağı teklif ettiler. Resmi bir rapora göre:

> Problem, Yüksek Komiser[3] tarafından majesteleri Kral Faysal, Başbakan ve ilgili İngiliz danışmanlarıyla istişare içinde dikkatle incelenmiş ve Kürtlerin şikayetlerini gidermeyi ve gelecekleri bakımından onlara Irak devleti içinde güven vermeyi planlayan bir yapıcı önlemler programı hazırlanmıştır. En önemli adımın, Kürt dilinin kullanımını koruyacak bir yasa olduğu hükmüne varılmış ve bu, teklif edilen programın anahtarı yapılmıştır. Bu, kaleme alınması zor bir yasaydı çünkü değişik çıkarları tatmin etmek gerekiyordu (G.B. 1930 :25).

Bununla birlikte, yasanın kaleme alınması, kabulü ve uygulanması, dört kesimin -Irak'ın Arap hükümeti, İngiliz Mandası, Milletler Cemiyeti ve Kürtler- dahil olduğu bir çekişmeye dönüştü.

Kürtlerin dilekçelerinin Milletler Cemiyeti'ne ulaşmasının üstünden çok geçmeden, Yüksek Komiser vekili Binbaşı Young ve Başbakan vekili el-'Askari, bir Kürdistan turu yaptılar;

3 Yüksek Komiser, Irak'taki en büyük İngiliz Manda yetkilisiydi.

bu tur esnasında, Kürdistan'a ilişkin İngiliz ve Arap politikalarının tam görüş birliği içinde olduğunun altını çizdiler; Kürt liderlerini "ayrılıkçılığa" karşı uyardılar ve tekrar "bir Kürt dili yasası hazırlama" sözü verdiler (G.B. 1920-32 :327-29).Young, Bağdat'a dönüşünden sonra farketti ki, Başbakanın "Dil Yasası, adalet ve memurlarla ilgili sözleri, yapılmakta olan şeylerin tanımından çok, gelecek için vaatlerdir" (Sluglett 1976: 189). Sömürgeler Bakanlığına gönderdiği bir telgrafta Young, şayet Irak Hükümeti, kendisinin Kürdistan turu esnasındaki konuşmalarında onay verdiği Kürt politikasını "ruhen ve harfiyen" uygulamazsa, "Irak Hükümeti'nin gerçekte Cemiyet'in programını uygulamadığı" yolunda Cemiyet'in bilgilendirilmesi gerektiği konusunda uyardı (age'de aktarılmıştır).

Hernekadar Kürtler, Dil Yasasıyla ilgili kararı hoş karşılamışlarsa da (Örneğin bkz. *Zarî Kirmancî*, No.22, Nisan 30, 1930, s.10-12), Başbakan, Kürt bölgelerindeki yönetici istihdamında kriterin, köken değil, Kürtçe bilgisi olacağını açıkladığı zaman, Süleymaniye'den gelen dilekçelerin öfkelendirdiği İçişleri Bakanı, popüler vali Tevfik Vehbi'yi görevinden aldı. Böylece Kürdistan'daki dairelere Kürtçe bildiğini iddia eden Arap görevliler atanabilirdi.

1930 Eylülünde Londra, Kürdistan'da giderek kötüleşen durumdan ve bunun ciddiyetinin Cemiyet'ten gizlenmesinden endişeliydi. İngiliz Hükümeti, Young'a gönderilen bir telgrafta (2 Eylül), Yerel Diller Yasasının yayımlanması türünden Irak Hükümetinin iyi niyetini gösterecek somut bir işaret istedi. Young'a, kanunun yayımlanması, mevcut anti Kürt tutumların kabineden ihraç edilmesi ve zaten aleniyet kazanmış olan politikanın derhal yürürlüğe konulması gerektiğini Başbakan Nuri'ye söylemesi emredildi (Sluglett 1976 :189). Kürt protestosu, özellikle, parlamento seçimlerinin boykot edildiği ve ordunun protestoculara açtığı ateşin, resmi rakamlara göre on beş kişinin hayatını kaybetmesiyle neticelendiği ve birçok Kürt liderin tutuklandığı Süleymaniye'de yükseliyordu. İki gün sonra, Kuzey livalarının valilerine henüz yayımlanmamış olan Yerel Diller Yasası Taslağının şartlarına göre hareket et-

melerini emreden Kürt politikasıyla ilgili bir memorandum gönderildi (age.). Yüksek Komiser Vekilinin bu öldürmelerden sonraki düşüncelerinde, dil kanununun politik mülahazalarla iç içe geçtiği açıktır. Londra'ya çekilen (8 Eylül 1930) bir telgrafta o: "Irak Hükümetinin, hali hazırda Kürtlere hak tanımayı tekrardan düşünecek bir ruh hali içinde olmadığı gerçeği bir yana, şu anda, Yerel Diller Yasasının yayımlanması türünden herhangi bir fiili hakkın Kürtler tarafından, Süleymaniye'de kullanılan şiddet taktiklerinin bir ürünü şeklinde yorumlanacağını düşünüyorum" diye yazdı (age'de aktarılmıştır, s. 190).

Bununla birlikte İngiliz Hükümeti, Kasımdaki Mandalar Daimi Komisyonunun gelecek oturumundan endişe duymuştur. İngiltere, Mandalar Komisyonunun soruşturduğu Yerel Diller Yasasında cisimleşen Irak'ın yeni politikasından tatmin oluncaya kadar Cemiyet'e daha fazla dilekçe iletmemeye karar verdi. (age. s. 193). Ondokuzuncu oturum, dilekçecilerin "Milletler Cemiyeti'nin gözetimi altında bir Kürt hükümeti oluşturulması" yönündeki isteğini reddetti, fakat Cemiyet Konseyi'ne şunları tavsiye etmeye karar verdi.

> Mandacı güçten, Kürtlerin hakettikleri konumlarının derhal yürürlüğe konulmasını ve adamakıllı pekişmesini sağlamaya yönelik planlanmış kanuni ve idari tedbirleri almasını istemek.
>
> Irak, sonunda İngiltere'nin vekaletinden kurtulursa, Kürtler için böyle bir konumun sürekliliğini garanti etmek amacıyla tedbirler alınmasının tavsiyeye değer olduğunu gözönünde tutmak (L.N., PMC. 1930: 194).

Irak Hükümeti yasal süreci geciktiriyordu; Başbakan Nuri, Şubat 1931'de Yüksek Komisere standart bir Kürtçe formunun yokluğu nedeniyle ilerlemenin durdurulduğunu söyledi. Bir Manda görevlisi, gizli bir mektubunda durumu şöyle yorumluyordu:

> Benim kişisel düşüncem odur ki, Kral ve Nuri, bu kazalar-

da Arapçanın kullanımını devam ettirmek için ellerinden gelen her şeyi yapmaya kararlıdırlar. Şayet halkın isteklerini soruşturarak birkaç ay daha şartların uygulanmasını geciktirebilirlerse, yıl bitmeden önce Manda bitebilir ve onları taahhütlerine uymaya zorlayacak kimse kalmaz (aktaran, Sluglett 1976: 203).

Sonuçta yasa, 19 Mayıs 1931'de, uygulama alanı hatırı sayılır ölçüde küçültülerek geçti. Teknik hizmetler hariç tutuldu, idari istihdamda kriter olarak köken yerine Kürtçe dilbilgisi geçirildi ve Musul'un Kürt kazalarına lehçe (dialect) tercihi konusunda karara varmaları için bir yıl süre verildi (age. ayrıca bkz. 6.2.0).

Irak'ın örgüte giriş için uygun olup olmadığı yolundaki Cemiyet Konseyi kararı Kasım 1931'e kadar ertelendi. Bu aşamadaki durumu arşiv belgelerinin ışığında analiz eden Sluglett (1976 :205) şu sonuçlara ulaşıyor.

> Hernekadar tek tek [İngiliz] yöneticiler Kürtlere adil davranmayı sağlamak için her türlü çabayı sarfettilerse de, (Irak'ın -ç.) 1932'de Cemiyet'e girişini destekleyen İngiliz politikasıydı. Irak Hükümetinin Kürtlere yönelik yükümlülüklerini yerine getirmediğini, besbelli ki bunları yerine getirmeye de hiçbir niyetinin olmadığını gösteren onlarca delil günışığına getirilmektense hasır altı edilmesi gerekiyordu.

Manda yetkililerinin gizli yazışmaları, Kürt haklarına artan tecavüzleri yansıtmaktadır. Bunlara evkaf (vakıflar) dairelerinin Yerel Diller Yasasından dışlanarak Kürtçenin resmi bir dil olarak kullanımına daha fazla sınırlamalar getirmek de dahildir (age. s. 211; bu konunun önemi için bkz. 7.6.0. IA) Süleymaniye'deki seçim protestolarındaki öldürmelerin yanısıra Ordu ve Hava Kuvvetleri, 1930'da yeniden canlanan bağımsızlıkçı Kürt ayaklanmasına karşı operasyonlar düzenledi. Bununla birlikte Cemiyet'e verilen Yıllık Rapor, Kürt hakları konusunda vaatkâr haberler içermekteydi: Beş yeni okulun açılı-

şı, bir "Kürt Okul Müfettişi"nin atanması ve Yerel Diller Yasasının 1931'de parlamento önüne getirilmesi (G.B. 1930 :27-28, 31, 125).

1931'in *Yıllık Raporu*, yeni bir Kürt ayaklanmasının bastırılması için devam eden operasyonların yanısıra Kürt hakları alanında daha ileri gelişmeleri de kaydetti. Dil Yasası, Senato ve Milletvekilleri Meclisinde kabul edildi, Kral Faysal tarafından 23 Mayısta onaylandı ve 1 Haziran 1931'de yayımlandı (G.B. 1931 :19).

Irak'taki azınlıkların durumu, Cenevre'deki Mandalar Daimi Komisyonunun yirmi birinci oturumunu tatmin etmekten uzaktı. Komisyon, bundan dolayı özel güvenceler istedi ve dahası, Irak Hükümeti'nin pratiğiyle ilgili birinci el bilgi yokluğunda, Sir Francis Humphrys'in, İngiltere'nin "ahlaki sorumluluğunun.... kendi yerini almakta olan Irak'ın güvenilmezliğini ortadan kaldırmak" olduğu yolundaki açıklamasına dayanacaklarını açıkladı (*L.N. PMC.* 1931a: 134; 1931b: 221-22).

Cemiyet Konseyi, "Irak Hükümeti'nin Açıklama Taslağı"nda (Tam metin, *Leauge of Nations Official Journal.* 1932 Temmuz, 13. Yıl, No:7, s. 1347-1350) ifadesini bulan çeşitli garantileri imzalaması koşuluyla Irak'ın Cemiyet'e giriş iznini 28 Ocak 1932'de kabul etti. Açıklama Taslağının Kürt diliyle ilgili bölümünde şunlar yazılıdır:

> Madde 9:
>
> 1. Irak; Musul, Erbil, Kerkük ve Süleymaniye livalarının nüfusu esasen Kürt olan kazalarında, resmi dilin, Arapça ve Kürtçe olacağını taahhüt eder.
>
> Bununla birlikte nüfusun hatırı sayılır bir bölümü Türkmen olan Kifri ve Kerkük'ün kazalarıyla Kerkük livasında resmi dil, Arapçanın yanısıra ya Kürtçe ya da Türkçe olacaktır.

Irak Anayasasındaki garantilerin güvenilir olmaması veya onları uygulamak için hükümette içtenliğin bulunmamasını gözönünde tutarak Deklarasyonun Birinci Maddesi şu şartı koymuştur:

> Bu bölümün ihtiva ettiği koşullar, Irak'ın temel yasası olarak kabul edilmişlerdir ve hiçbir yasa, düzenleme veya resmi eylem bu koşullarla çelişki içinde olamaz, onlara müdahale edemez; hiçbir yasa, düzenleme veya resmi eylem şimdi veya *gelecekte* onlara üstün gelemez. (Vurgular eklenmiştir)

Fakat Irak, Deklarasyonu imzaladığında, Kürtçenin resmileştirilmesiyle ilgili koşullar zaten ihlal edilmişti. Musul ve Kerkük'teki okullar ve Erbil'deki okulların bir kısmı Araplaştırılmıştı (krş. 7.5.1.3); Kürtçe, Musul ve Kerkük livalarında resmi dil değildi, geçmişte de olmamıştı. Mandalar Daimi Komisyonu, hernekadar İngiltere'nin, kendilerinden kasıtlı olarak bilgi sakladığından şüpheleniyorduysa da (Britanya belgesi, aktaran Sluglett 1976: 201), Irak, 3 Ekim 1932'de Cemiyet'e kabul edildi ve son yıllık rapora göre, "Majestelerinin Hükümetinin bu ülkeninin idaresi ve hükümetiyle ilgili sorumlulukları bu suretle son buldu" (G .B. 1932: iv).

Şimdiye kadar sunulan kanıtlar, Irak'ta Kürt dilinin resmileştirilmesinin, ulusal, bölgesel ve uluslararası boyutlu daha geniş bir problem haline geldiğini ortaya koyuyor. Irak düzleminde, hem Arap hükümeti, hem de Mandacı güç, dil iddialarını, ülkenin siyasal ve toprak bütünlüğüne yönelik Kürt milliyetçiliği tehdidiyle birleştirmişlerdir. Özellikle dille ilgili alanlardaki herhangi bir ayrıcalık sadece Irak'ta değil, üç komşu ülkede de "bölünmeyi" ve "ayrılıkçılığı" teşvik edici görülüyordu (sözgelimi, krş. L.N. PMC. 1926: 61). Nitekim Musul sorununun çözülmesinin hemen ardından bu devletler Kürt ayaklanmasını bastırmak için işbirliğine gittiler. Örneğin Irak, 1931-32'deki ayaklanmaları bastırmada en az iki kere Türkiye ve İran'ın askeri yardımını aldı (G.B. 1931: 18; 1931: 4).

Çözüm, "geri" ve "itaatsiz" Kürtlerin daha uygar Arap ulusuna entegrasyonunda aranıyordu. Bu yüzden, bağımsızlık ve özerklik isteyen Kürt dilekçelerini reddeden İngiltere, Cemiyet'e, Kürt bölgesiyle Irak'ın geri kalanının coğrafi olarak birbirlerine bağlı olduklarını ve "ayrı yaşayamayacaklarını" yazıyordu:

> Keza bu düşünce (özerklik düşüncesi -ç.), politik açıdan da neredeyse fantastiktir. Hernekadar Kürtler, genellikle kabul edildiği üzere birçok değerli meziyete sahiplerse de, Irak Kürtleri, başarılı özerklik için esas olan politik birlik özelliklerinden tamamıyla yoksundurlar. Örgütlenişleri ve genel görünüşleri esasen aşiretselditr. Özerklik gelenekleri veya özerk yönetim kurumları yoktur. Yaşam tarzları ilkeldir, büyük kesimleri itibarıyla okuma yazma bilmezler ve eğitimsizdirler, otoriteyle barışık değildirler ve disiplin ve sorumluluk duyguları yönünden geridirler... (L.N. PMC. 1930:186).

Bir manda görevlisi tarafından yazılmış gizli bir nota göre özerk hükümet ya da özerk yönetim kurumları geleneğinin olmadığına ilişkin iddia temelsizdir (ayrıca bkz. Piramerd'in 4.2.6'da aktarılan şiirine).[4] Benzer şekilde, Araplaştırmayı haklı çıkarmak için Kürt dilinin azgelişmişliğine genellikle aşırı vurgu yapıldı (krş. Yukarıdaki 5.1.2). Cemiyet'in müdahalesi, sadece Kürt dilinin haklarıyla ilgili taahhütlerin, güvencelerin ve şartların sonunda kağıda geçirilmesi ölçüsünde etkili oldu ve bunlara asgari düzeyde uyuldu. İngiltere, bilgi saklamak[5] ve gerçekleri ve yasaları yanlış yorumlamak sure-

4 Cemiyete bu ifadelerin yazıldığı sırada, Manda politikasından yakından bir İngiliz politik görevlisi, C. J. Edmonds, gizli bir memorandumda şunları yazıyordu: "Anlaşılması gereken ilk şey, Kürt hareketinin köklerini tarihten aldığıdır. Babanların, kendilerine ait üniformalı birliklerle yarı bağımsız prenslikler halinde Süleymaniye'de egemenlik sürdürmelerinin üstünden henüz bir yüzyıl geçmedi. Rewanduzlu Muhammed Paşa'nın hüküm sürdüğü Zaho Duhok ve İmadiye'yi kapsayan ve son tarih kitabının bir 'İmparatorluk' olarak adlandırdığı şeyden bu yana ise yalnızca bir yüzyıl geçti..." ("Kürt Politikası", Gizli, C.J.E. Delhi, BHCF, *Events in Kurdistan*, Dosya 13/14, c. X, s. 27-28).

5 Bu dökümanlarda Cemiyet'ten bilgi saklanmasının örnekleri boldur. Yalnızca birkaç örnek zikredersek; gizli polis raporlarına göre Otonomi isteği "neredeyse genel'ken (krş. 5.1.3), Manda yetkilileri, Cemiyet'e, otonomi talep eden dilekçecilerin "Kürt kitlelerin düşüncesini" temsil etmediklerini söylemişlerdir (L.N. PMC. 1931a:221). Dilekçeciler, çok tanınmalarına ve Kürdistan'da geniş bir şekilde desteklenmelerine rağmen, Manda iktidarı, bunların Iraklı Kürtler adına konuşabilecek vasıflara sahip olmadığını ileri sürerek şiddetle karşı çıktı. (L.N. PMC. 1931b:199). Dilekçecilerden biri, Tevfik Vehbi, dil reformcusu, Irak ordusunda iyi tanınan bir subay (1920-1929) ve Süleymaniye Livası valisi (Ma-

tiyle Mandalar Daimi Komisyonu'nda Kürt ve Asur hakları konusunda Cemiyet'e verilen güvencelerin ihlalini genellikle haklı çıkarabildi. Komisyon üyeleri, *Yıllık Rapor*larla ilgili tartışmalarında, Manda temsilcisine, raporların, azınlık hakları konusunda neler söylediğine dair sorular sordular ve sık sık açıklamaların sunduğu şeyi gerçek kabul ettiler. Örneğin, Musul Komisyonunca Asurlar için tavsiye edilen "özel muamele"nin, daha evvel Türkiye Kürdistanı'ndaki topraklarından sökülüp atılmış olan Irak Asurlarına uygulanmamasına İngiltere tarafından çok basit bir şekilde ikna edildiler. Yukarda belirtildiği gibi, Mandalar Daimi Komisyonu, Irak'ın azınlık hakları bakımından yeterli olmadığını düşünmesine rağmen, İngiltere, bu ülkenin Cemiyet'e girişini temin edebildi.

İngiliz Manda temsilcileri, Mandalar Daimi Komisyonunu ikna edebilmek için raporlarında ve Milletler Cemiyeti'ne sunumlarında, genellikle, "ılımlı düşünce" sahibi Kürtlerle, uygulanabilir olmayan Kürt milliyetçiliği düşüncesinin bozduğu Kürtler arasında bir ayrım yaptılar. Bununla birlikte 1930'a kadar ılımlılar ve aşırılar, İngiltere ve Milletler Cemiyeti tarafından kandırıldıkları benzer duygusunu taşıyorlardı. Bu, diğer şeylerin yanısıra, konu hakkında çağdaş şairlerin kaleme aldığı çok sayıda şiirle belgelenmiştir. Örneğin Ahmet Muhtar Bey (1897-1935), Cemiyet'in 1925 kararını şöyle reddetmektedir:

> Kürtlerin menfaatine olduğu söylenen Cemiyet Kararı
> Hiçbir şeye yaramaz, boş konuşmadır.
>
> El qerarî 'Usbeye wa xelq elên bo Kurd ebê
> Her qisey rûte, qise naçête naw gîrfanewe

Bir diğer şair, Salam Ahmet Azabani (1892-1959), Eylül yıs 1929-Ağustos 1930) idi; Cemiyet'e, "Tevfik Bey diye birisi" olarak tanıtılmıştı (L.N. PMC. 1931a:223). Kürt liderlerin çoğunluğu gibi o da, 19 Nisan 1931 tarihli dilekçesinde İngiliz-Irak Antlaşmasına karşı çıktı; "Irak'ın Kürt kesimi için liberal bir otonomi önlemi" talep etti (L.N. PMC. 1931a:221). Vehbi, on dört eylemciyle birlikte Mayıs 1931'de tutuklandı (age. s. 123, 124, 220-22; 1931b:198-99). Ayrıca krş. 6.2.0.

1931'de, Cemiyet'i "üçkağıtçılık"la,"hile"yle ve "İngiltere'nin elinde oyuncak olmak"la suçlayan bir şiir, *Bo Komelî Eqwam* (Milletler Cemiyeti'ne), yazdı. Aşağıdaki parça, Kürtlerin o dönemdeki ruh halleri hakkında bir fikir veriyor.

> Fitne kaynağı! Yalan Cemiyeti!
> Bu mudur verdiğin Azınlık hakları?
> Acının Cemiyeti! Fesadın tezgahı!
> Bay Henderson'ın elindeki (yani İngiliz Başbakanı Henderson'ın maşası) çomağı!
>
> Menşe'i Fitne! Komelî Tezwîr
> Wa edey heqqi eqwamî sexir?
> Karxaney fesad! Komelî mihen!
> 'Kutekî destî Mister Hendirsen!"
> (Salam 1958:4)

5.1.5 Yerel diller yasası metni

Yerel Diller Yasasının hazırlık süreci üzerine bilgi yoktur. Bununla birlikte uzman bir kişi, sabık bir bakan ve zamanın milletvekili olan Emin Zeki'nin bu kanun tasarısını basında yorumladığı biliniyor. Tasarının bir versiyonu Cemiyet tarafından yayımlanmıştır (L.N. PMC. 1930:189-91). Aşağıdaki onaylı metin İngiliz Hükümetinin Irak'la ilgili yıllık raporundan alınmıştır (G.B. 1931:73-75):

> Yerel Diller Yasası, No.1931/74
> BEN, IRAK KRALI,
> Senato ve Milletvekilleri Meclisinin onayı vesilesiyle aşağıdaki yasanın kanunlaşmasını emrediyorum:
> *Madde 1.* Bu yasanın maddeleri aşağıdaki 2. ve 3. Maddelerde belirtilen kazalara uygulanacaktır.
> *Madde 2.* Aşağıda zikredilmiş olan Kazalarda mahkeme dili Kürtçe olacaktır: (a) İmadiye. (b) Zaho, Musul Livası. (c) Zibar. (d) Akre. (e) Koysancak. (f) Raniya, Erbil Livası. (g) Rewandız. (h) Gil. (i) Çemçemal, Kerkük Livası. (j) Süleymaniye. (k) Halepçe, Süleymaniye livası. (l) Şehrbazar.

Maddde 3. Aşağıda zikredilmiş olan Kazalarda mahkeme dili Arapça veya Türkçe veya Kürtçe olabilecektir: (a) Duhok, Musul. (b) Şeyhan. (c) Erbil, Erbil livası. (d) Mahmur. (e) Kerkük, Kerkük livası. (f) Kifri. Her davada kullanılacak dile mahkeme, karar verecektir.

Madde 4. Sanık bir kişi, bütün davalarda ve yukarda zikredilen bütün Kazalarda şu haklara sahiptir: (a) Şayet kendi evinde bilinen bir dil ise, yargılanma ve tebligatın Arap dilinde yapılması (b) Bütün mahkeme tutanaklarının sözlü olarak Arapça, Kürtçe veya Türkçe bir çevirisine sahip olmak ve bir kararın yukarda sözü edilen dillerden birine tercüme edilmesini istemek. Her kişi, yukarda bilirtilen Kazalarda herhangi bir mahkemeye veya bir üst mahkemeye Arapça veya Kürtçe veya Türkçe dillerinde dilekçe verebilir.

Madde 5. Teknik daireler, Liva merkez teşkilatlarıyla Bakanlıklar arasındaki yazışmalar ve Musul Livası merkez teşkilatıyla ona bağlı Kazalar arasındaki yazışmalar -ki bunlar Arapça yapılacaktır- haricinde aşağıda belirtilen Kazalarda, Kürtçe resmi dil olacaktır: (a) İmadiye. (b) Akre. (c) Duhok. Musul Livası. (d) Zaho. (e) Zibar. (f) Erbil. (g) Mahmur. (h) Koy. Erbil Livası. (i) Ranye (j) Rewandız. (k) Çemçemal. Kerkük Livası. (l) Gil. (m) Süleymaniye. (n) Halepçe. Süleymaniye Livası. (o) Şehrbazar. Kerkük ve Kifri kazalarında ise Kürtçe ve Türkçe kullanılacaktır.

Madde 6. Sözü edilen Kazalardaki bütün ilk ve orta okullarda eğitim dili, bu okulların öğrencilerinin çoğunluğunun evde konuştukları dil olacaktır; bu dilin Arapça, Kürtçe veya Türkçe olması farketmez.

Madde 7. Her kişi resmi yetkililere Arap dilinde başvuru yapabilecek ve cevabı aynı dilden alacaktır. Kullanımına buradaki 5. Maddeyle izin verilmiş olan bir dilde yapılmış olan herhangi bir yazışma kabul edilecek ve yazıldığı dilden cevaplandırılaçaktır.

Madde 8. Süleymaniye, Kerkük ve Erbil'in bu Yasada belirtilen Kazalarında Kürt dilinin biçimi şu anda kullanılan biçim olacaktır; Musul Livası'nın bu Yasada belirtilen Kazalarında ise halk, bu Yasanın yürülüğe girmesinden son-

raki bir yıl içinde Kürt dilinin arzuladığı çeşidini seçebilecektir.

Madde 9. Bütün bakanlıklar kendileriyle ilgili olduğu ölçüde bu Yasayı uygulamakla yükümlüdürler.

23 Mayıs 1931 ve 6 Muharrem 1350 tarihinde Bağdat'ta kabul edilmiştir.

[Kral Faysal, Başbakan Nuri es Said ve Dışişleri, Adalet, İçişleri, Maliye, Savunma ve Eğitim Bakanlıkları tarafından imzalanmış, *Waqayi'al 'Iraqiya* No. 989/1-6-31'de yayımlanmıştır].

5.1.6 Yerel diller yasasının Kürt eleştirisi

Manda görevlileri, yasa tasarısı yayımlandığında, Kürt tatminsizliğine işaret etmişlerdir. Bir Manda görevlisi olan C. J. Edmonds, gizli bir notunda şunları yazmıştı:

> ...hiçbir Kürt ziyaretçim, Yasadan kendiliğinden sözetmedi. Sorulduğu zaman ise, herhangi bir heyecan belirtisi göstermiyorlar; tersine yasanın kısıtlamalarını eleştiriyorlar. Bu, dikkat çekicidir; çünkü şimdiye kadar birçok bakımdan somut vaatler yapılmıştır. Yine de Kürtler, vaatle gerçekleştirim arasında çok büyük bir uçurum olduğunu bilecek anlayışa sahiptirler ("Kürt Politikası", Gizli, C.J.E., Dosya no. 13/14. c. X, s. 31).

Emin Zeki, ilk tasarının kısıtlamalarını özel bir toplantıda Yüksek Komisere bildirdi; ve daha sonra kendi düşüncelerini bir dilekçe halinde 29 Mayıs 1931'de sundu. Nihai tasarıya dahil edilmemiş olan Zeki'nin eleştirisi, Kürtlerin dil alanındaki taleplerinin özünü içermektedir. Zeki bu dilekçenin bir Kürtçe çevirisini (1930'da Kral Faysal'a verilen bir başka dilekçeyle birlikte) yayımlamaya karar verdiğinde, broşürün, *Dû Teqellay Bêsûd* (İki Sonuçsuz Çaba) 1935'te baskıda müsadere edilmesi (Nariman 1960:16) ve hiç dağıtılmaması dikkat çekicidir.

Zeki, değerlendirmelerine, hükümet kararının, Cemiyet'in

Kürdistan'a Kürt kökenli memurların atanması yolundaki tavsiyesini gözönüne almayıp, bunun yerine, atamada, Kürtçe dil bilgisini temel almasını eleştirerek başlıyor. Bunun, hükümetin, Kürt haklarına saygı gösterme niyetinde olmadığı yolundaki kendi düşüncelerini teyit ettiğini, bu nedenle Kürtlerin mutsuz ve korkmuş olduklarını belirtiyor. Dilekçedeki özgül yorumlar aşağıdadır (özet, Zeki 1935:43-65):

> 1. Cemiyet'in tavsiyelerinin bir ihlali olarak Yasa, Kürdistan'ın bütün parçalarını kapsamamaktadır. Hariçte bırakılanlar şunlardır: (a) Xaneqin Kazasında, Hawarain, Şeyhan ve Qoratu nahiyeleri ile Merkez nahiyedeki bazı alanlar ve Hanikin Muqati'ası vb, (b) Mendeli Kazasının (bazı -ç) kısımları, (c) Bağdat Kürtleri, ki yaklaşık olarak 25.000 kişidirler, şehir nüfusunun %10'nu oluştururlar; ve (d) Telafer, Sincar ve Musul kazaları.

Zeki, Musul kazasıyla (Musul şehrini ve çevresindeki köyleri kapsar) ilgili olarak şunları yazıyor:

> Çevredeki köylerin yanısıra, şehrin kendisinde de hatırı sayılır sayıda Kürt vardır. Nasıl ki Duhok Mahmur, Şeyhan, Erbil ve Kifri [Kürt] kazalarındaki küçük bir Arap ve Türk çoğunluğunun varlığı, çoğunluk dilinin [yani Kürtçenin] yanısıra Türkçenin ve Arapçanın kabulünü haklı kılmışsa, aynı şekilde, Telafer, Sincar ve Musul Kazalarında da Kürtçenin kabul edilmesi gerekir." (s.52) (Yasanın 3.Maddesine, 5.1.5'e bkz.) Kerkük Livasında etnografik dağılım: %51 Kürt, %21 Türkmen, %20 Arap ve %8 diğerleri şeklindedir. Bu yüzden Liva ve merkezinde Kürtçenin çoğunluk dili olarak kabul edilmesi gerekir.
>
> 2. "Milletler Cemiyeti'nin şartlarına göre Kürtçenin, ister ilk, ister orta veya isterse diğer daha yüksek seviyelerde olsun bütün Kürt okullarında eğitim dili yapılması gerekir; çünkü Kürtçeyi ilk ve orta okullarla sınırlamak, Kürt dilinin ilerlemesini ve gelişmesini engelleyecektir." (s.59)
>
> 3. Eğitim dili, okul öğrencilerinin çoğunluğunun değil,

orada oturanların çoğunluğunun dili olmalıdır, çünkü birincisi, "ilerde bir suistimal nedeni" haline gelecektir (s. 58).

4. Kürtçe, teknik servisler de dahil, bütün hükümet dairelerinde resmi dil olmalıdır.

5. Musul'un Kazalarında Kurmanci lehçesinin kullanılması, Kürt dilinin birliğini yıkma amaçlıdır ve eğitimin gerilemesi ve mali israfla sonuçlanacaktır (krş. 6.2.0).

6. Yasa başlığındaki "Yerel" sıfatı atılmalıdır.

5.1.7 İngiliz Manda politikasının sonuçları

Kürt dilinin gelişmesi, bu ülkenin dil politikasının bir sonucu olarak, en az üç yolla kısıtlanmıştır. İşlevsel olarak; dilin eğitimdeki kullanılışı orta okul düzeyiyle, bürokrasideki kullanılışı ise tesadüfi yazışmalar, bildirimler vb ile sınırlandırılmıştır. Kürtçe konuşanlar, bundan dolayı, gerek yazılı ve gerekse sözlü iletişimde değişen derecelerde Arap diline bağlı olmak zorunda kalmışlardır.

Kürt reformcuları dilin biçimini ya da bünyesini planlama bakımından kendi politikalarını benimsemede ve uygulamada serbest değillerdi. Sözgelimi, alfabe reformunu gerçekleştirmede, yani alfabeyi Latinleştirmede serbest değildiler (Mesela bkz. 8.2.3, 8.2.6 ve altbölüm 8.5).

Coğrafi olarak; resmileştirme, Kürtçe konuşulan alanların yarısından daha azıyla sınırlandırılmıştır; Kürdistan'ın kalanı, ki buralarda çoğunlukla Sorani lehçesiyle konuşmayanlar yaşamaktadır, yoğun bir Araplaştırmaya maruz bırakılmıştır. Bu da, Hükümetin tek bir Kürt vilayetinin oluşmasına izin vermeyi reddetmesiyle birlikte, genel olarak Kürtlerin etnik pekişmeleri üzerinde, özel olarak da lehçelerin birliği üzerinde olumsuz etkide bulunmuştur.

Değişen koşullar altında alanı ve uygulanışı değişse de Kürt dilinin fonksiyonel ve alansal sınırlandırılmasıyla ilgili bu Manda politikası, sonraki rejimler tarafından 1980'lere kadar takip edildi.

5.1.8 Monarşi, 1932-1958

Irak Hükümeti Cemiyet'e kabul edildikten sonra Cemiyet tarafından 1925 ve 1932'de verilen güvenceleri kulak ardı etmede veya, "kerhen" uygulamada serbest kaldı (Edmonds 1968:514). Musul ve Kerkük Livalarının bütününde okullar ve idare Araplaştırıldı.

1943 ile 1945 arasında Kürdistan'da silahlı bir ayaklanma patlak verdi. İkinci Dünya Savaşının hemen ardında otonomi ya da bağımsızlık talepleri politik partiler ve bireyler tarafından dile getirildi (krş. Andrews 1982). Rizgarî Partisi şöyle yakınıyordu: "Art arda gelen Irak hükümetleri Kürtleri haklarından mahrum bırakmıştır" (age. 89). Başka bir grup olan Dengî Rastî (Gerçeğin Sesi) Kürtçenin "hükümet kurumlarında ve okullarda resmi dil" olarak kullanılması da dahil Kürdistan için otonomi talebinde bulunuyordu (age. s. 104). Bir siyasi Kürt partisi 1947'de Birleşmiş Milletler'e yazdığı bir manifestoda Kürtlerin hükümet dairelerinde kendi dillerini konuşma hakkı dahil hakları ihlal edildiğinden yakınıyor ve Kürdistan'ın bağımsızlığı için çağrıda bulunuyordu (age. s. 151: ayrıca bkz. s. 109).

Monarşi döneminin sonlarına gelindiğinde, Kürt milliyetçiliğini denetlemeye ve Kürtleri Arap devletiyle bütünleştirmeye dayalı devlet politikası sürmeye devam etti. Kürt dilinin gelişmesini kısıtlamak bu politikanın önemli bir unsuruydu. Geçmişte olduğu gibi, Kürt milliyetçiliğinin kontrol edilmesi, sadece bir iç politika meselesi değildi; İran, Türkiye ve Suriye'nin toprak bütünlüğünü "komünistler tarafından kışkırtılan" ayrılıkçı tehdidinden korumanın da bir koşuluydu. Irak, komşu ülkelerle, diğer şeylerin yanısıra, Kürt ulusal harekeketine karşı işbirliğini de amaçlayan iki büyük antlaşma imzaladı (krş. 3.2.1). Bu dönemdeki devlet politikasının daha ayrıntılı bir analizi için bkz. 7.1.2.1 (basım), 7.2.2 (kitap yayıncılığı), 7.3.2.9 (gazetecilik), 7.4.2 (radyo ve TV yayıncılığı), eğitim (7.5.2), Kürtçenin idari ve diğer kullanışları (7.6. ila 7.7) ve dil akademisi (10.3.2 ila 10.3.3).

5.1.9 Cumhuriyet Irak'ı

Monarşi, 14 Temmuz 1958'de milliyetçi güçlerin önderlik ettiği bir hükümet darbesiyle yıkıldı. Geçici Anayasa, Kürtleri özel olarak Araplarla eşit ortak sayıp onların haklarını Irak'ın birliği çerçevesinde (Madde 3) kabul etse de Irak'ı, Arap dünyasının parçası olarak tanımladı. Bu eşit ortaklık düşüncesi, üzerindeki Arap kılıcının Kürt hançeriyle eşleştirildiği Cumhuriyet ordularının armalarında ifadesini buldu. Kürtler ilk kez,[6] anayasal olarak kendi haklarıyla birlikte ayrı ve büyükçe bir etnik varlık olarak tanındılar.

Dilin kullanım alanındaki en radikal kazanımlar, -tümü göreceli basın ve konuşma özgürlüğü sayesindeki- gazetecilik, kitap yayıncılığı ve radyo yayını alanındaydı. Kürtçenin eğitimde ve yönetimde kullanılması ise ancak kısmen sağlandı (krş. Bölüm 7).

1958-59 süresince egemen olan göreceli demokrasi durumu, yerini, tedrici olarak, parlamenter yönetime "geçiş dönemi"ni sona erdirmeyi reddeden Kerim Kasım önderliğindeki askeri diktatörlüğe terketmeye başladı (krş. 7.5.3.1) Kürt ta-

6 C.J. Edmonds, bazı çalışmalarında (örneğin, 1959:1), Cumhuriyet öncesi Irak'ında Kürtlerin "kendi *adlarına* hukuken belli haklara sahip bir azınlık olarak tanınmış" olduklarını belirtmektedir. Fakat arşiv belgelerine göre Irak Hükümetinin, Kürtleri ayrı bir varlık olarak tanıma niyeti olmamıştır. Manda yönetiminin sonlarına doğru, yükselen Kürt hoşnutsuzluğuna karşılık olarak Edmonds'un kendisi, Manda yönetimine, Arap Hükümetini "Kürtleri, Kürt adıyla... (onların varlığını, isteksizce, o andaki Kürt bölgelerine sıkıştırarak tanıma yerine)" tanımlaması için ikna etmesini tavsiye etmiştir. Böyle bir tanıma için önerilen sembolik araç ise, "saf Arap" olan bayrağa bir sembolün dahil edilmesiydi (C.J. Edmonds, "Kürt Sorunu", *Kürt Politikası Dosyası*, No. 13/14, c. VI, Gizli, 11 Mayıs 1929, s. 50, 51; ayrıca bkz. Sluglett 1976:187). Fakat Irak Hükümeti, bayrakta bir değişikliği kabul etmek için isteksizdi. Edmonds şöyle yazıyor: "Irak kabinesinin, son zamanlarda (17-7-30 tarihli toplantının tutanakları) Irak bayrağındaki iki yıldızın Arapları ve Kürtleri temsil ettiği yolundaki eski aptalca yalanı yeniden ısıtıp piyasaya sürmesi üzücüdür" ("Kürt Politikası", Gizli, C.J.E. Delhi, BHCF, *Events in Kurdistan*, Dosya 13/14, c. X, s. 27). Bayrak, 1958'de monarşinin düştüğü, ülkenin (Türkmenleri ve Asurları bir kenara bırakan) iki uluslu karakterinin resmi tanınışının, Arapları temsil eden bir kılıç ve Kürtleri temsil eden bir hançerle bayrakta temsil edildiği zamana kadar değişmeden kaldı.

lepleri çoğunlukla kulak arkası edildi. Kasım, Şubat 1961'de toplanacak olan üçüncü Kürt Öğretmenler Kongresi'ni iptal etti ve Öğretmenler Birliği'nin Kürdistan'daki bütün şubelerini kapattı. Gerçekte, Kasım, "Kürt" isminin herhangi bir ulusal (etnik) önem taşımadığını ilan ediyordu. "Bu; açıkça, onun, Kürtleri ulus olarak nitelenebilecek ayrı bir grup olarak kabul etmediğini Kürt milliyetçilerine göstermeyi amaçlıyordu" (age. s. 73). Bu görüşü propaganda etmek için, 1961 başlarında, Hükümetin günlük yayın organı olan *El-Sewra*'da Irak'taki ulusal farklılıkları küçümsemeye çalışan bir makale dizisi yayımlandı. Makalenin teması, Irak'ın "halklar koleksiyonu değil, tek bir ulus" (age.) olduğuydu.

Kürtler, 1961 Haziranında, Geçici Anayasa'nın üçüncü maddesinin tam uygulanmasını ve diğer şeylerin yanısıra, Kürt bölgelerinde Kürt dilinin resmileştirilmesini talep ettiler. Talepler dikkate alınmadı (age. s. 74-5). Eylülde Kürtlerle hükümet arasında silahlı çatışma başladı ve çeşitli kesintilerle Mart 1970 antlaşmasına kadar devam etti. Bu; Bağdat'ta bir hükümet darbeleri dönemi, Kürdistan'da ise bir savaşlar ve barışlar dönemidir.

Bir hükümet darbesiyle iktidara gelmiş olan birinci Baas rejimi (8 Şubat-18 Kasım 1963) otonomicilerle görüşmelere başladı. Irak'ın yeni idari bölünüşünü ilan eden yeni bir yasa yayımladı; bu yasa, Erbil ve Süleymaniye vilayetlerini, Kerkük'ün Çemçemal bölgesini ve Musul vilayetine bağlı Zaho, Duhok, Amediye, Aqre ve Zêbar bölgelerinden oluşan yeni bir Duhok vilayetinden oluşan bir Süleymaniye Hükümetinin oluşturulmasını öngörüyordu. Yasa şunları da (Ek I, 2'de) şarta bağlıyordu:

> A) Süleymaniye Yönetim sahasında resmi dil Arapça ve Kürtçedir, B) Eğitim, ilk ve orta okullarda Kürt dilinde yürütülür ve Arapça ikinci dil olarak öğretilir, C) Lise dengi okullarda eğitim, Arap dilinde yürütülür" (Metin, Khalidi ve Ibish 1963: 290-93, içinde)

Bu yasa, Bağdat'taki görüşmecilerin tutuklanmalarıyla ve otonomicilere çok yönlü bir saldırıyla aynı anda yayımlandı. Kurmanci konuşan kazaların Kürt vilayetine dahil edilmesi bir ilerleme sayılsa da yeni bölünme, Kürtler açısından kabul edilemezdi; çünkü Kerkük ve Diyala'daki Kürt bölgelerinin büyük çoğunluğunu dışarda bırakıyordu. Kerkük livasının (Çemçemal kazası dışında) hariç tutulması besbelliydi ki devletin ekonomik canlılığının bağlı olduğu büyük petrol endüstrisinin merkezi olmasıydı. Diyala ise Xaneqin yakınlarında küçük bir petrol sahası olduğu ve Bağdat'tan İran'a giden anayol onun içinden geçtiği için hariç tutulmuştu (Edmonds 1967:18, önerilen yönetim sahasının bir haritasını da içeriyor).

İkinci saldırının ilk günlerinde "Kerkük'ün Kürt kesimi buldozerlerle yok edildi; Kerkük ve Erbil ovasındaki birçok Kürt köyünün sakinleri, Arap göçmenlere yer açmak amacıyla kovuldu" (Edmonds 1968:515).

Baas rejiminin 18 Kasım 1963'teki devrilişini ikinci bir ateşkes takip etti. 29 Nisan 1964'te hazırlanan yeni Geçici Anayasa, Arapçayı "Devletin resmi dili" yaptı ve 19. Maddesinde Kürtlere belirsiz bir gönderme yaptı:

> Kanun önünde bütün Iraklılar eşittir. Irk, köken, dil, din ve inanç farklılıklarına bakılmaksızın kamu hakları ve görevleri bakımından eşittirler. Arap ve Kürtler de dahil, bütün Iraklılar, kendi anavatanlarını korumak için işbirliği yaparlar. Bu anayasa, onların ulusal haklarını Irak'ın birliği çerçevesinde garanti eder (Metin, *Bulletin of the Republic of Iraq*, içinde, c. V, No. 5, Mayıs 1964, s. 7-11).

Kürt tarafı ise, diğer şeylerin yanısıra şunları talep etti (11 Ekim 1964): (a) 19. Maddenin: "Bu anayasa, Kürt halkının haklarını Irak'ın bütünlüğü içinde özerklik esası üzerinde kabul eder" şeklinde düzeltilmesi; (b) Erbil, Kerkük, Süleymaniye livaları ve Zaho, Duhok, Aqre, Amediye, Şeyhan, Sincar, Telafer ve Xaneqin kazalarıyla birlikte "Musul ile Diyala livalarının Kürt çoğunluğa sahip bütün kazalarını ve nahiyelerini"

kapsayan bir Kürdistan vilayetinin oluşturulması, (c) bu vilayette Kürtçenin resmi dil olması; yanısıra "Arapçanın da kullanılması ve azınlıkların kendi dillerini kullanma haklarının kabul edilmesi" (Khalid ve Ibish 1965:47).

Müzakereler 1965 başlarına kadar devam etti. Kürt delegasyonu "Yerel Diller Yasası"nın tekrar yürürlüğe konulmasını ve Kürtlerin çoğunluk oluşturduğu bölgelerde yerel dilin eğitimde orta dereceye kadar kullanılmasını talep etti (24 Ocak). Hükümet şunu kabul etti (7 Şubat):

> Kürt milliyetçiliğinin yerleşik bir gerçek olarak tanınması. Hiçbir Kürt ne şimdi, ne de gelecekte Araplaştırılmayacaktır. Kürt çoğunluğun bulunduğu kazalarda ve nahiyelerde eğitim dili orta öğretime kadar Kürtçe olacaktır.

Bununla birlikte Kürtçeye açıkça bir "resmi" dil statüsü verilmedi. Belge, kesinlikle belirtmektedir ki, "Bütün Irak'ta resmi dil Arapçadır. Kürtler, ilk ve orta okullarda Kürtçe eğitim yapabilirler" (age. s. 33, 41).

Üçüncü büyük saldırı, Nisan 1965'te başladı. 1966 Haziran ortalarında bunu üçüncü bir resmi ateşkes izledi. Bu arada anayasanın 19 Maddesi şöyle değiştirildi (9 Eylül): "Bu Anayasa, Kürtlerin ulusal haklarını Irak halkının kardeşçe ulusal birliği çerçevesi içinde teyit eder" (Edmonds 1968:517). Başbakan, 29 Haziran 1966'da, Kürt sorununu çözmek için oniki maddelik bir program açıkladı. Bu programda, diğer şeylerin yanısıra şunlar belirtiliyordu (aktaran Khadduri 1969:274):

> Hükümet, değiştirilmiş geçici anayasada Kürt milliyetini kesin olarak tanımıştır ve bu noktayı, daimi anayasada vurgulayıp açıklığa kavuşturmaya hazırdır; bu anayasada, Kürt milliyeti ve Kürtlerin ulusal hakları, iki temel milliyeti -Arapları ve Kürtleri- kapsayan bir tek Irak anavatanı içinde açığa kavuşacak ve Araplar ve Kürtler eşit haklara ve görevlere sahip olacaklardır.
>
> Söylemeye gerek yoktur ki, Hükümet, nüfusun çoğunluğunun Kürt olduğu bölgelerde Arapçaya ilaveten Kürt

dilini resmi dil olarak kabul etmektedir. Eğitim, kanunun ve yerel konseylerin tanımladığı sınırlara uygun olarak iki dilde yapılacaktır.

17 Temmuz 1968'deki hükümet darbesinde ikinci bir Baas Hükümeti iktidara geldiğinde, bu deklarasyonun uygulanışında hemen hemen hiçbir ilerleme sağlanmamıştı. 1966'nın on iki maddelik programı temelinde Kürt sorununun adil ve barışçı bir çözümü yolunda sözler verildi. Süleymaniye'de bir Kürt Akademisinin ve bir üniversitenin kurulması, ilk işler arasındaydı. Fakat 1969 yılında düşmanlıklar geri geldi. 11 Mart 1970 tarihli antlaşmaya götürecek olan müzakereler ise devam ediyordu. Dört yıllık bir geçiş döneminin ardından 1974 Martına kadar Kürdistan'ın özerkliğinin ilan edilmesi kararlaştırıldı. Hükümetin, "Irak'taki Kürt Meselesinin Barışçı Çözümüyle İlgili 11 Mart Manifestosu" diye adlandırdığı Antlaşma, daha önceki hükümetlerin reddettiği çok sayıda Kürt talebini karşılıyordu.

Bu belge, Kürtleri Irak'ın iki asli milliyetinden biri olarak tanımladı ve Kürtçeyi resmi dil ilan etti (Iraq Republic 1974: 15):

> Kürt dili, Arap dilinin yanısıra, Kürtlerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu alanlarda resmi dil olacaktır. Kürt dili bu alanlarda eğitim dili olacaktır. Arap dili eğitimin Kürtçe yapıldığı yerlerdeki bütün okullarda öğretilecektir. Kürt dili, Irak'ın diğer yerlerinde kanunun öngördüğü sınırlar içinde ikinci dil olarak öğretilecektir.

Kürt ulusunun tanınması, kısa zaman sonra 16 Temmuz 1970'te yürürlüğe giren Geçici Anayasaya dahil edildi:

> Madde 5. (a) Irak Arap ulusunun bir parçasıdır. (b) Irak halkı iki asli milliyetten oluşur: Arap milliyeti ve Kürt milliyeti. Bu anayasa, Irak'ın birliği içinde Kürt halkının ulusal haklarını ve bütün azınlıkların meşru haklarını kabul eder...

Madde 7. (a) Arapça resmi dildir. (b) Kürtçe ise, Arapçanın yanısıra, Kürt bölgesinde resmi dildir" (*Constitutions of the Countries of the World.* Iraq. Şubat 1974, s. 1).

Bu cömert açıklamalara rağmen bu antlaşma Kerkük sorununu çözmedi. Sorunun bir plebisit yoluyla çözülmesi konusunda bir anlaşmaya varıldı. Her iki taraf, antlaşmadan gelen yükümlülükleri uygulayacağını değişen derecelerde taahhüt etmelerine rağmen, iki taraf arasındaki uyuşmazlık da büyüyordu (Kürtçenin resmileştirilmesinde kaydedilen gelişme için bkz. 7.5.3.2). Dört yıllık geçiş döneminin bitmesi üzerine Bağdat, Amerika'nın ve İran'ın, Baas'la olan düşmanlıkları yeniden canlandırmak için teşvik edip desteklediği Mustafa Barzani önderliğindeki otonomcu harekete topyekûn bir savaş ilan etti (Jawad 1981:277-312). Bir yıllık savaştan sonra (Mart 1974-75) İran'la Irak kendi anlaşmazlıklarını çözdüler ve İran'a sığınan Kürt liderliği teslim oldu.

Böylece iktidar konumundaki Baas rejimi otonominin kendi versiyonunu uygulamaya başladı. Hükümet tarafından kurulan otonom bölge, Kürdistan'ın neredeyse yarısını dışarda bırakıyordu: Musul (yeni adıyla Ninova) *muhafaza*sında Aqre, Şeyhan ve Sincar; Diyala'da Mendeli, Qoratu, Meydan, Xaneqin; ve Kerkük livasının (krş. Harita 5 ve harita 12) çoğunluğu. Kalan bölgeler ise, Süleymaniye, Erbil ve Duhok *muhafaza*larından oluşan üç gruba ayrıldı. Bu şema, Birinci Baas rejiminin Süleymaniye Hükümeti teklifine benziyordu (bkz. yukarıya). Kürdistan'ın temel entelektüel ve milliyetçi merkezi olan Süleymaniye yerine Erbil idare için "merkez şehir" seçilmişti.

Otonomcu hareketin çöküşünden sonraki hükümet politikası, bu siyasi hareketi besleyen temeli -yani Kürt etnik varlığını- bertaraf etmek suretiyle Kürt milliyetçiliğini bir kerede ve tümüyle kökünden söküp atmaktı. Bu hedef için İran'la olan sınırın en kuzeydoğusu ve Türkiye'yle olan kuzey sınırı boyunca 20 kilometre uzunluğunda bir alan zorla insansızlaştırıldı; köyler, tarlalar, meyvalıklar ve su kaynakları tahrip

edildi. Amaç, Kürtlerin kendi eski anavatanlarındaki homojen yerleşimlerini bozmak; Iraklı Kürtlerin sınırın ötesindeki uzak ve dağlık bölgedeki akrabalarıyla olan ilişkilerini kesmek; ayaklanmaların tekrarlanmasını kontrol etmek için, askerileştirilmiş bölgeler aracılığıyla Iraklı Kürtleri doğudan ve kuzeyden çembere almak; ve nüfusun Araplaştırılmasını kolaylaştırmaktı. Bu proje, kuzeyde Zêbar, Barzan, Etruş ve Zaho'da; ve Erbil'in güneyine (krş. Harita 12) doğru Mahmur ovasında hatırı sayılır alanları etkiledi (krş. Harita 12). 1977'de 100 bin ila 300 bin arasında olduğu hesaplanan bu yerlerinden edilmiş nüfus, "stratejik köyler"e yerleştirildi veya güneyde Arap bölgesine göçürüldü (Kutschera 1977; Vanly 1980: 201; yerleştirmelerin hükümet yanlısı bir anlatımı için bkz. Ghareeb 1981; 176-178).

Araplaştırma programının özünü nüfus transferi ve geniş siyasal ve fiziksel baskı oluşturmuş olsa da, Kürt muhalif basını, Baas rejiminin, Kürt halkının etnik bileşimini değiştirmek için birçok yöntem kullandığını belgelemiştir (Sözgelimi bkz. Kürdistan Yurtseverler Birliği 1977; Komeley Rencderani Kurdistan 1982). Araplaştırmaya; Baaslaştırmanın (*tab'îth*), yani egemen partiye -Arap Baas Sosyalist Partisi'ne- ait politika ve ideolojinin dayatılmasının eşlik etmesi dikkat çekicidir (Bu partinin ideolojisinin niteliği üzerine bkz. Farouk-Sluglett and Sluglett 1986).

Araplaştırmanın dille ilişkili veçheleri, diğer şeylerin yanısıra, Otonom Bölge'deki Kürt okullarının Araplaştırılmasını; 1978'de "Kürt Akademisi"ne son verilmesini ve Irak Bilimler Akademisi içinde bir "Kürtçe Bölümü"nün (Kurdish Corporation) oluşturulmasını (politika; örgüt, kurum ve birliklerin adlarındaki "Kürt" [kelimesini -ç] "Irak"la değiştirmekti); Süleymaniye Üniversitesi'nin, Kürt milliyetçiliğinin ana merkezi olan Süleymaniye'den Erbil'e taşınarak fakülte ve müfredat programının kısmen Araplaştırılmasını; ve Kürtçe yer isimlerinin Araplaştırılmasını içeriyordu.

1980'lerin ortalarına kadar, Kürt dilindeki hükümet destekli basın ve radyo yayıncılığı ürünleri dikkat çekici bir şekilde

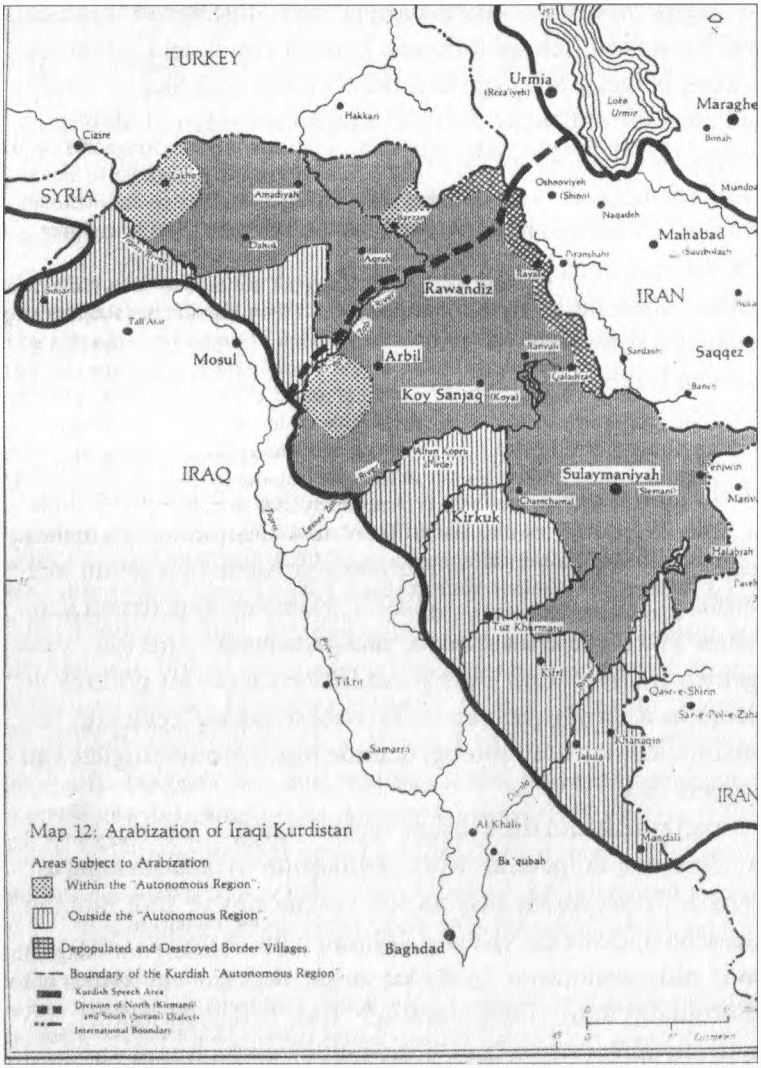

Harita 12
Irak Kürdistanı'nın Araplaştırılması

artmıştı (krş. 7.2.8) ve mutlak rakam olarak diğer ülkelerinkinden çok ileriydi (krş. Tablo 29, 33 ve 34). Fakat bu niceliksel düzelmenin etkisini dikkatlice değerlendirmek için, içinde gerçekleştiği politik bağlamı gözönünde bulundurmak gerekir. 1961-75 otonomist hareketinin çöküşünden sonra Araplaştırma ve Baaslaştırma, bu on yıl boyunca devam etti. Hükümet tarafından kurulmuş olan otonomi sistemi, halkın çoğunluğu tarafından, Kürt halkını yok etmek için tasarlanmış "kukla" bir yönetim olarak kabul ediliyordu. Kırsal alanlarda silahlı direniş, yeni, radikal bir politik örgüt olan Kürdistan Yurtseverler Birliği tarafından 1979'da, tekrar başlatıldı. Bir süre sonra, Irak Kürdistan Demokrasi Partisi ve ondan ayrılan gruplar harekete katıldılar.

Kürt ve Arap muhalefetinin (krş. Zaher 1986) yanısıra İran'la savaşın etkisine de dayanmaya kararlı olan Baas rejimi, daha geniş baskı tedbirlerine yöneldi. 1984'ten beri, Kürt Pêşmergelerinin (gerillaların) ilerlemesini durdurmak için başlıca Kürt şehirlerinin çevresindeki yüzlerce köy yıkıldı. Yaklaşık 8 000 kişi olarak tahmin edilen bütün Barzani Kürtleri bilinmeyen bir yere götürüldüler ve kayboldular (Bu çatışmanın geniş dökümantasyonu muhalif grupların yayınlarında bulunabilir; örneğin YNK'nin *Rêbaze Nô, al-İttihad and al Sharâra*. Batı basını taraması için bkz. Institut Kurde de Paris, *İnformation and Liaison Bulletin*).

Baas rejiminin kısa dönemli veya yüzeydeki politikasına bakılarak, Irak devletine ve onun egemeni Baas Partisi'ne sadık kaldıkları müddetçe, Kürtlerin ve dillerinin hayatta kalmak ve hatta gelişmek için her türlü şansa sahip oldukları sonucuna ulaşılabilir. Bununla birlikte, Araplaştırmanın ve Baaslaştırmanın hem dilbilimsel (krş. Bölüm 7) hem de dilbilimsel olmayan[7] (bu incelemede ilgilenilmemiştir) veçheleriyle ilgili ger-

7 Arap aşiretlerinin Kürdistan'da yerleştirilmesi, bir Kürt kadın alan her Araba 500 dinar (yaklaşık 1.500 dolar) para yardımı, Kürdistan'daki hükümet dairelerine Araplann tayini, asimilasyoncu politikanın muhalif partiler tarafından belgelerle ispat edilmiş örnekleridir (Batı basını raporlarından ve beyanlarından Uluslararası İnsan Haklan Birliği'nce yapılan bir seçme için krş. PUK 1977).

çeklerin dikkatli bir sentezi, bu politikanın amacının Kürtleri etnik olarak yok etmek olduğuna inanan muhalif grupların yorumlarını desteklemektedir (Medya ve eğitim sisteminde Kürtçenin kullanımıyla ilgili resmi politikaya ilişkin daha fazla bilgi için bkz. Bölüm 7). Baas rejiminin soykırım politikalarıyla ilgili daha fazla bilgi Furubjelke ve Sheikhmous 1991; Human Rights Watch 1990:69-96'da bulunuyor.

5.2.0 İran'ın politikası

5.2.1 Pehlevi Hanedanlığı, 1925-1979. 1906'da kabul edilen İran'ın ilk anayasası, bu çokdilli ülkede Farsçayı tek resmi dil yaptı (İran'ın dil haritası için bkz 1.2.3). Bu, hernekadar, Fars milliyetçilerinin konumunu yansıtan resmi bir dil politikasının başlangıcı olarak düşünülebilirse de, Pehlevi hanedanı iktidara gelinceye kadar, merkezi hükümet, anayasa şartlarını etkili biçimde uygulayacak bir konumda değildi.[8]

Pehlevi Hanedanlığı, 1921'deki bir hükümet darbesiyle iktidara gelen ve kendini Pers Kralı ilan eden Rıza Han tarafından kuruldu (1925-41). Türkiye'de Kemal Atatürk gibi o da, gevşekçe entegre olmuş bir devlet devraldı ve oldukça merkezileşmiş bir politik egemenlik sistemi kurmayı amaçladı. Ülkedeki etnik halkların (toplam nüfusun yaklaşık olarak % 50'sini oluşturuyorlardı) entegrasyonu, diğer baskıcı tedbirlerin yanısıra, Fars dilinin eğitim, yönetim ve kitle iletişim araçlarındaki özel kullanımı aracılığıyla icra edildi.

8 Daha Kaçar hanedanlığının (1779-1925) çöküşünden önce İran'ın Milletler Cemiyeti'ndeki temsilcisi Muhammed Ali Foroughi, Tahran'daki Dışişleri Bakanlığına Cemiyet'teki Kürt sorunu üzerine tartışmalar hakkında bir gizli rapor gönderdi ve Osmanlı Kürtlerinin bağımsızlığıyla ilgili "tehlikeler" konusundaki kendi değerlendirmesini sundu. Kendi hükümetine "azınlıklar"ı entegre etmek için baskıdan sakınmalarını ve Fars dilinin, edebiyatının ve kültürünün propagandasını yapmalarını tavsiye etti. Farsça konuşmayı zorunlu kılmanın gereksiz olduğuna işaret etti. "Mutlu bir tesadüf olarak" diye yazıyordu, "ne Türkçe, ne de Kürtçe bir edebiyat dilidir ve bizim azınlıklarımız kültürel ve edebi mayaya sahip değildirler; kolaylıkla Fars diline, edebiyatına ve kültürüne içerilebilirler" (*mustahlak*) (Aktarma *Yagmâ* Cilt: 3, No. 7, Mehr 1329/ Eylül-Ekim 1950, s.266'da).

Daha 1923'te, hükümet dairelerine bütün sözlü ve yazılı iletişimlerinde Farsçayı kullanmaları emredildi. Azarbaycan Eyaleti Merkezi Eğitim Dairesinden, (daha sonra yeniden Mahabad olarak adlandırılan) Soucbulak'ınkiler de dahil bölgenin eğitim dairelerine gönderilen bir genelgede şunlar yazılıydı:

> Başbakanın emirleri üzerine, Farsçanın bütün vilayetlerde, özellikle de okullarda kullanılması zorunlu kılınmıştır. Bu nedenle kendi sorumluluk alanınızdaki bütün okullara, buna tam itaat etmelerini ve bütün işlerini Farçayla yürütmelerini... ve daireniz mensuplarının da konuşurlarken aynı şeyi yapmaları gerektiğini bildiriniz (*Girşey Kurdistan*, c. 2, No. 6, 1981, s. 34 ; krş. Sekil 2).

Rıza Şah, iktidarının pekişmesiyle birlikte, bütün Kürt kültürel geleneklerini, giyim kuşamını, edebiyatını müziğini ve oyunlarını yasaklamaya başladı. Çağdaş şair Hêmin (1972:6), "okullarda, dairelerde ve hatta sokaklarda binlerce Kürdün Kürtçe konuşma suçlamasıyla tutuklandığını, işkence gördüğünü ve aşağılandığını" hatırlamaktadır. Polis korkusu, dil üzerinde tahrip edici bir etkiye sahipti. Şair Hejar (1968:154-55), otobiyografisinde kendisi ve babasının, birkaç Kürtçe kitabı metal bir kutu içine koyup şehir merkezinden çok uzakta olan köylerindeki bahçeye gömdüklerini yazmıştır. Onlar, bu kitapları, yalnızca gece okuyorlar ve tekrar gömüyorlardı. Bir diğer şair Xala Min, şiirlerini yalnızca en yakın arkadaşlarına okuyor ve şiirin yazılı halde görülmemesinden emin olmak için kendisi şiiri ezberlemek zorunda kalıyordu. Xala Min'in şiirlerinden biri bir arkadaşı tarafından köyün medresesinde özel bir toplantıda okunduğunda, bundan çok etkilenen genç Hejar başka şiirlerini istemek üzere üç günlük yolu yürüyerek Mahabad'a gitmişti ama Xala Min şiir yazdığını inkar etmişti (age. s. 155-56).

Yeni idari sistem, Kürtlerin bir ulus olarak pekişmelerini önlemek amacıyla, Kürtçe konuşulan bölgeyi üç vilayete bölerek doğrudan Tahran'a bağladı. Kürt etnik kimliğini yoketme çabaları, ülke sınırlarının ötesine kadar genişletildi. Saucbulag

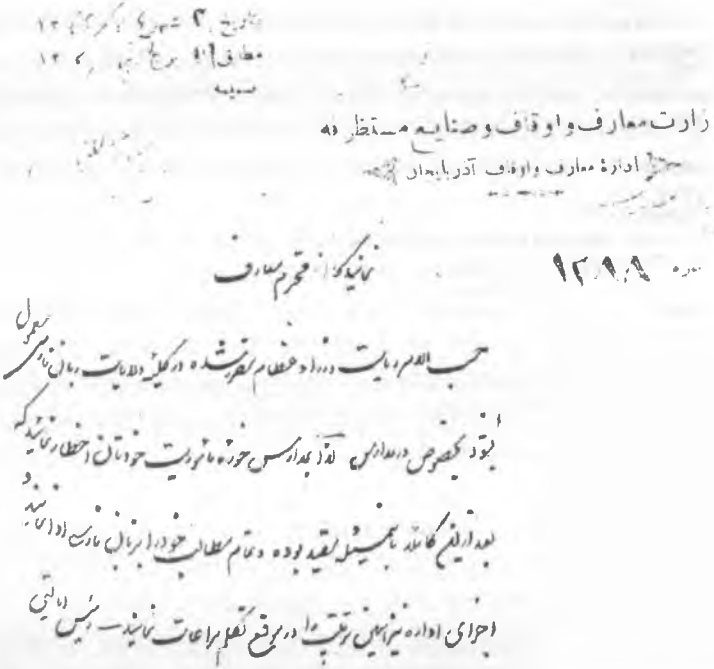

Şekil 2. Genel Eğitim Müdürlüğünün yayımladığı İran'da Kürtçe ve Türkçe konuşulan bölgelerde Farsça dışındaki dillerin kullanımını yasaklayan enelgenin metni

bölgesinde (o zamanlar Azerbaycan vilayetinin parçasıydı) faaliyet gösteren Lutherci Doğu Misyonu (The Lutheran Orient Mission), *Kurdistan Missionary* adlı kendi aylık İngilizce dergisinden *Kurdistan* adını çıkarmaya zorlandı. Dergi, bu kilisenin üyeleri için Amerika'da çıkarılıyordu ve İran'da hiç abonesi yoktu. Başlığın *Lutheran Orient Mission*'a çevrilişini izah eden ilk sayı (Ocak 1929) şunları yazıyordu:

> THE KURDISTAN MISSIONARY isim değiştiriyor, amaç veya politika değil. İran'daki dostlarımız [İran Hükümeti] oldukça milliyetçi görünüyorlar. Bir bölgeye veya vilayete Kürdistan denilmesi uygun değildir, bölücüdür diye düşünüyorlar. Geçmişte Soujbulak'a giden postamızın üzerine Kürdistan yazıyorduk. Bu ikinci isim, iptal edildi. Kürdis-

tan diye adlandırageldiğimiz bu coğrafya, artık Azarbaycan'dır...

İran'ın, Irak'ta Kürt dilinin resmileşmesine karşı tepkisi de benzer düzeyde açığa çıkmaktadır. Hernekadar diplomatik çabaların perde arkası pek bilinmese de, Yerel Diller Yasası Taslağı onaylanmak üzere 1931'de Irak parlamentosuna sunulduğunda, devlet kontrolündeki İran basınının bu eyleme saldırdığı ve Irak Hükümetini, "İngilizlerin telkin ettiği" bu projeyi kabul etmemesi için ikna etmeye çalıştığı biliniyor. *Shafaq-i Surkh*, İngiliz Sömürgeler Bakanının Kürt bağımsızlığını teşvik ederken; 350 milyon Hintliye özgürlük vermeyi düşünmediğinden yakınıyor; *Irân* (25 Aralık 1931), Kürtçenin resmileştirilmesinin, ne Kürtlerin, ne de Iraklıların yararına olacağını yazıyordu (aktaran, *Oriente Moderno*, Anno XI, No. 2,1931, s.98).

Gerçi Rıza Şah'ın 1941'deki tahttan çekilişi, zora dayalı asimilasyonda biraz gevşeme getirdi ama Farslaştırma, Muhammed Rıza Şah (1941-79) tarafından devam ettirildi. Dilleri, bütün resmi bildirilerde bir "lehçe" diye adlandırılsa da Kürtler, artık "asıl Ariler" olarak kabul ediliyorlardı. İkinci Dünya Savaşı sonrasının elverişli koşullarında Kürtler ve İran'ın kuzeybatısındaki Türkler, 1946'da, kendi özerk cumhuriyetlerini kurdular ve Kürtçeyi ve Türkçeyi kendi devletlerinin resmi dilleri yaptılar. İran Emperyal Ordusu saldırıp bu cumhuriyetleri yıktığında, bütün yazılı kayıtlar yokedildi. Terbiz'de Türkçe kitaplar Belediye binasının önüne yığıldı ve devlet görevlileri tarafından ateşe verildi (*Ettela'at*, 18 Aralık 1946).

Fars olmayan milliyetlerin asimilasyonu, ideolojik planda, İran'ın İslam öncesi geçmişinin ve İran kökenlilerin mensup olduğu ileri sürülen "Ari ırkı"nın yüceltilmesi temeline dayandırıldı. Resmi çizginin politik ve dilbilimsel veçheleri, asimilasyon politikasını meşrulaştırmak için aşırıya kaçan Fars milliyetçileri arasında hemen destek buldu.

Türkiye Kürtlerinin bağımsızlık hareketinin tehlikelerini yorumlayan *Ayandi* dergisinin editörü Mahmud Afşar, Kürtle-

rin asimilasyonu için bir program teklif etti. "Bu iş, yani İran Kürtlerinin Farslaştırılması (*fârsi shudan*) başarıldığında, Osmanlı Kürtleri bağımsız hale gelseler bile bizim için bir tehlike olmayacaktır" (*Ayandi*, c. 1, No. 1, 1925, s. 62).

Tahran ve diğer yerlerin üniversite üyeleri de Farsçanın, dünyanın en yüce dili ve İran'daki tek dil olduğunu ileri sürerek, bu Farslaştırma politikasını desteklediler. Örneğin, M. Moghadam (Tahran Üniversitesi), Türkçenin bir Fars lehçesi olduğunu kanıtlamaya çalıştı (Doefer 1970:224). İran filolojisinin bir diğer seçkin bilim adamı, İran, Irak ve diğer yerlerdeki Asurların konuştuğu Süryanicenin, "birkaç bin serseri"nin konuştuğu bir lehçe olduğunu ileri sürdü (Weryho 1971:303-304). İran'ın ikinci Dil Akademisi başkanı Sadık Kiya, hem Türkçeyi hem de Arapçayı, Farsçanın lehçeleri saydı. *Qalb dar zabân-i 'arabî* ("Arap dilinde Göçüşme", Tahran Üniversitesi Yayınları, No. 671, 1961) adlı kitabında Arapça kelimelerin Farsça kökenlerini tespit etmeye çalıştı. Bir diğer profesör, Basir, psikosomatikle (*Farzan-i Tan va Ravan*, Tahran Üniversitesi Yayınları, No. 381, 1957) ilgili ders kitabının bir bölümünü Kemalist "Güneş-Dil Teorisi"nin (krş. 5.3.0) Farsça bir versiyonunun propagandasına ayırdı. Açıkça, bütün dillerin Türkçe "güneş" kelimesinden çıktığını ileri süren Türk "Güneş" teorisyenleriyle yarışan Basir, bu bölüme "*Aftâb âfarînandayi sukhan*" (yani, "Güneş, konuşmanın yaratıcısı") başlığını koydu (ayrıca bkz. Basir Astara'iy 1957).

İran'daki dillerle ilgili sayım rakamları 1960'da ilk kez yayımlandığında (krş. 1.2.3), Tahran'ın günlük *Kayhan* gazetesi üç filologla röportaj yaptı; bunlardan biri olan S. Kiya, İran'da yalnızca bir tek dilin olduğunu ileri sürdü (7 Şubat 1960). Bir diğer otorite, Dr. Safa, "esef verici bir şekilde" bazı İranlıların lisanı haline gelmiş bazı Türk "lehçeleri" dışındaki bütün diğer lehçelerin "İrani kökler"e sahip olduğunu söyedi (10 Şubat 1960). "Bilginin Sınırları" adlı bir radyo programında, Kiya, dinleyicilerine, "birçok sebepten ötürü... Peştu, Beluci ve Kuzey Irak Kürtçesi gibi bazı lehçeleri yazımda kullanmak ve bunlara tedricen özel bir edebiyat yaratmak için" girişimler

yapılmakta olduğunu anlattı. Farsça ile bu "lehçeler" arasındaki gramatikal farklılıkları küçülttükten sonra da: "Luri ve Kürtçe gibi terimlerin, dilbilimsel bakış açısından herhangi bir değer taşımadıklarını, önemli olanın, bunların her bir lehçesine ayrı ayrı isimler vermek değil, bilimsel çalışmalarda böylesi isimler tarafından yanıltılmamak olduğu" sonucuna vardı. Fars edebiyatının, bütün İranlıların beyninin ürünü olduğunu vurguladı ve "böyle parlak bir edebiyatı çabucak ve kolayca yaratmanın sadece lehçeler bakımından değil, birçok dünya dili bakımından da mümkün olmadığını söyledi (Kiya 1960-61:8, 9, 35).

1960'ların sonlarında, Kültür ve Sanat Bakanlığı, ikisi Tahran Üniversitesi dilcilerinden olan üç uzmanı, "Fars dilinin güçlendirilmesi ve yaygınlaştırılması (*taqviyat va gustariş*) hakkında raporlar hazırlamakla görevlendirdi. Bunlardan biri olan M. R. Bateni (1970:62-63), "ayrılıkçılığı" önlemede, "maddi refahın ve ülkenin politik ve ekonomik gelişmesinin" eşit derecede önemli faktörler olduklarına dikkat çekmekle birlikte, Farslaştırmayı "ulusal birliğe doğru önemli bir adım" sayıyordu. Bir diğer dilci, H. Milaniyan (1972:19-44), "günlük sözlü iletişimin ihtiyaçlarını karşılamadaki sınırlı bağlamda bile" (s.19) Farsçayı, Farsça olmayan dillerin ("yerel lehçeler") yerine geçirmek için adım adım ilerleyen bir program teklif etti. Açıkça Türkçe ve Arapçayı kastederek, "İrani olmayan lehçeler"de "yer değiştirmenin" (*jânişînî*) zorluğuna işaret etti ve Farça ile "eşit konum" (*hampâyagî*) teklif etti. Her iki dilci de Farslaştırmada baskıcı tedbirlerin kullanılmasına karşı çıktılar. Kültür ve Sanat Bakanlığı, Fars olmayan halkların dilsel asimilasyonuyla uğraşıyorken, İran rejiminin, Kürt nüfusu, ülkenin Kürt olmayan bölgelerine transfer etmek için planlar düşündüğünü ortaya koyan deliller bulunuyor (krş. 7.4.3.1).

Açık etnik imha politikasına karşın, son Pehlevi kralı, hükümetin zayıf olduğu veya tehdit edildiği zamanlarda, Kürtlere, "emniyet sübabı" yaklaşımını uyguladı. Böylece, merkezi hükümetin zayıf olduğu 1941-53 döneminde, Kürtleri de kap-

sayan muhalefet üzerindeki baskı bazen gevşetildi. Tahran'da, Kürt editörler/yayıncılar tarafından hazırlanan Farsça iki dergi, haftalık *Kuhistân* (Dağistan=Dağlar diyarı) 1945-60 ile *Mâd* ("Medya", 2 sayı 1945) yayımlandı. Bunlardan ilki, Kürt vilayetlerinin sorunlarını ve şikayetlerini dile getiriyor, Kürtçe şiir de dahil, Kürt edebiyatı ve Kürt tarihi üzerine makaleler yayımlıyordu. İkincisi, Kürt incelemeleri dergisiydi. Kürt milliyetçiliğinin yeniden dirildiği koşullarda Hükümetin kendisi *Baghistân*'ı (tek sayı, Azar 1331/1952, "Kürt Bölgeleri Tarih ve Kültür İncelemeleri, Yayınlar ve Propaganda Genel Dairesinin Farsça ve Kürtçe dillerindeki aylık yayınıdır" altbaşlığıyla) yayımladı (krş. 7.4.3).

Şah'ın ülkeyi sıkıca kontrol ettiği 1953 sonrası dönemde bile, Şah'ın hükümeti bölgedeki potansiyel gelişmelere, diğer askeri ve politik tedbirlerin yanısıra, Kürtçe yayıncılığının başlatılması ve genişletilmesiyle, Kürt dilinde sınırlı yayıncılıkla ve hatta Tahran Üniveristesi'ne bağlı Dilbilim Bölümüne Kürt diliyle ilgili iki ders konulmasıyla karşılık verildi (krş. 7.4.3 ve 7.5.6).

5.2.2 İran İslam Cumhuriyeti. Kürtler, monarşi karşıtı 1978-79 devrimine aktif biçimde katıldılar ve federal olarak örgütlenmiş demokratik bir devlet içinde özerklik talebinde bulundular. Önerilen bu özerklik sisteminin önemli bir özelliği, dilin resmileştirilmesi, yani eğitimde, yerel idarede ve kitle iletişim araçlarında kullanılmasıydı.[9] Fakat bu talepler, devraldıkları devlet sistemini İslamlaştırmayı tercih eden yeni egemenler tarafından kurulmakta olan merkezi teokratik rejimle bağdaşmıyordu. Bundan dolayı, monarşinin devrilmesinden sonraki iki ay içerisinde, İslami Ordu, otonomi isteyen halkların; Kürtlerin, Türkmenlerin ve Arapların üzerine sürüldü.

9 İran'daki milliyetlerin 1979 sonrası dönemdeki talepleri üzerine ayrıntılı bilgi, 1979-80 İran basınında, özellikle de *Bultan-i Showra-yi Hambastagi-yi Khalqha-yi İran* (İran Halkları Dayanışma Konseyi Bülteni), Tahran, 1979 -80; ve Tahran'daki Ulusal Demokratik Cephe tarafından yayımlanan Azâdî 1979-80'de bulunabilir.

Aralık 1979'da kabul edilen yeni anayasa, tıpkı monarşik iktidarın zirvesindeyken Pehlevi devletinin uygulamış olduğu gibi, ülkenin siyasi, ekonomik, idari ve kültürel yaşamının merkezileştirilmesini yaptırım altına almaktadır.[10] Ekonomide devlet kontrolü; petrol ve diğer başlıca maden kaynaklarını, taşımacılığı, büyük endüstriyi, bankacılığı, dış ticareti, enerjiyi vb kapsar (Madde 44). Yöneticiler, en üst düzeyden (vilayet) en alta (kırsal alanlar) kadar, merkezden atanırlar (Madde 103). Hernekadar siyasi örgütlerin faaliyet yürütmelerine izin verilmişse de (Madde 26), iktidardaki İslamcı Cumhuriyet Partisi, açıkça faaliyet yürüten tek örgüttür. Dahası, etkili radyo-TV yayıncılığının sahipliğinde ve işleyişinde devletin önceliği vardır (Madde 175).

Eski ve yeni rejimler arasındaki daha açık karşıtlık, ideoloji alanındadır. Şiiliğin özel bir türü resmi dindir (1. ve 2. Maddeler) ve devlet, bu mezhebi ve bunun Fars kökenli dinsel kültürünü İran'da ve ülke dışında yaymaktan sorumludur (Önsöz).

İslamcı devletin, ülkenin çokdilli ve çokkültürlü niteliğine yaklaşımı, ufak tefek farklılıklarla eski rejimin politikasının bir devamıdır. Anayasanın 19. Maddesine göre, "renk, ırk, dil ve benzerleri ayrıcalık nedeni olamazlar" (*Constitutions of the Countries of the World. Iran.* Nisan 1980. Dobbs Ferry, N. Y.: Oceana Publications, s. 24). Bununla birlikte resmi statü ayrıcalığı, yalnızca ülke nüfusunun %50'sinden fazla olmayan nüfusun anadili olan Farsçaya verilmiştir. 15. Maddeye göre:

> İran halkının resmi ve ortak dili ve alfabesi, Farsçadır. Resmi belgeler, yazışmalar ve açıklamalar ile okul kitapları bu dilde ve bu alfabeyle yazılacaktır. Fakat basın ve kitle iletişim araçlarında yerel ve etnik dillerin kullanılmasına izin verilir. Keza, okullarda Fars dilinde eğitimle birlikte etnik edebiyatın öğretilmesine de müsaade edilir (age. s. 22-23).

10 Bu iki devlet sisteminin özellikle de etnik ve dini azınlıkların entegrasyonuyla bağlantılı olarak karşılaştırmalı bir incelenişi için krş. Higgins (1984)

Bu yüzden, eğitim ve idarede Farsça olmayan dillerin kullanılması anayasanın ihlali anlamına gelecekti. Gerçekten de bu anayasanın ruhuna uygun olarak İslami rejim açıkça 15. Maddeye konulan ilk ve ortaöğretimde "etnik edebiyatın öğretilmesi" şartını uygulamaya koymayı reddetti (krş. 7.5.6).[11] Bununla birlikte radyo yayıncılığı önceki rejimin çizdiği sınırlar içinde devam ederken (krş. 7.4.3.2); hem devlet destekli, hem de özel yayıncılık çok daha yaygınlaşmıştır (krş. 7.2.3 ve 7.3.2.6).

İslami anayasa, kendi öncelinden "Farsi alfabe"nin resmileştirilmesiyle ayrılır. Bu alfabe, fonetik işaretlerin kullanılmasıyla oluşturulan dört Fars harfinin Arap alfabesine eklenmesinden oluşur. Rejimin İslamcı eğilimini yansıtan bu hüküm, açıkça, Türkiye'de yapılmış olduğu gibi alfabenin Latinleştirilmesine yönelik herhangi bir hareketi önlemeyi amaçlamaktadır. Bu, aynı zamanda, İran Kürtlerinin, Kürt alfabesini, hali hazırda diğer ülkelerdeki Kürtler tarafından kullanılan Latin ve Kril alfabeleri esası üzerinde birleştirme tercihinde bulunamayacaklarını da ima etmektedir. Bununla birlikte İslamcı rejim, hali hazırda propaganda amaçları için Kürt Latin alfabesini kullanmaktadır (bkz. aşağıya).

Radyo yayıncılığında ve basılı medyada Kürtçe kullanımının gevşetilmesi politikası, Kürdistan'da ve bölgede hüküm sürmekte olan siyasi durumla izah edilebilir. Yeni egemenler iktidara geldikten sonra, Kürdistan'da gerçekte etkili bir kontrol sağlayamadılar. Hükümet, "kurtarılmış bölgeler"de üstlenmiş otonomcu örgütlerin medya ürünlerinin izleyicileri olan laik milliyetçi Kürtlerin "kalplerini ve beyinlerini" kazanmak için, onlarla, onların dillerinde iletişim kurmak zorunda kalmıştı. Bir diğer neden ise rejimin yayılmacı planlarıdır, özellikle de 1961'den beri silahlı bir otonomist hareketin faaliyet

11 Sovyet imparatorluğunun çözülmesinden yararlanmak isteyen İslami rejim 1980'lerin son dilimindeki olayların gelişimini etkileyen aktif bir politika izledi. Bu politikanın ana hedefi ise Sovyet Azerbaycanı'ydı. Türkiye de bu yarıştaki belli başlı rakiplerden biriydi. Azerbaycanlıları elde etmek için İslami rejim Türkçe gazeteler çıkarmaya, hatta Tebriz Üniversitesi'nde bir Türk dersleri kürsüsünü açmaya başladı (krş. Altbölüm 7.2, Not 6).

gösterdiği Irak'a yönelik açıkça ilan edilmiş "İslami devrim ihracı"dır. Gerçekte, hükümet, milliyetçi güçleri zayıflatmak ya da en ideali bunların yerine geçirebilmek için, kendi "Müslüman Kürt" partilerini ve silahlı gruplarını yaratmaya kadar gitti (krş. van Bruinessen 1986:22-24).

Esasen Sünni olan Kürtler arasında resmi Şiilik bayrağını ilerletebilmek için İslami rejim, hükümet kontrolünde Kürtçe dini okullar açtı (örneğin, Paveh'de) ve Şii din kitaplarının Kürtçe çevirilerini yayımladı. İslami Propaganda Örgütü'nün yayın organı olan iki aylık *Amanc* dergisi bile Türkiye Kürtleri için birkaç sayfasını Latin harfleriyle ve Kurmanci olarak propagandaya ayırdı (krş. 8.2.5).

Hernekadar milliyetçiliğin her türünü "düşman" ve "Batılı" diyerek sürekli reddediyorlarsa da, İslami liderlerin İranlı Fars olmayan halklara yaklaşımları, Pehlevi kralları tarafından açıkça benimsenen Fars "ulusal şovenizmi"nden nadiren sapmıştır. Bu çalışmada sunulan kanıtlar, asimilasyonun, hem monarşik rejimin, hem de İslami rejimin dil politikasının köşe taşı olduğunu gösteriyor (krş. Bölüm 7). Öyle görünüyor ki 1950'lerden sonra gösterilen esneklik (radyo yayıncılığında ve basın-yayında) pragmatik bir şekilde, Kürtlerin farklı etnik kimliklerinin ve dillerinin korunmasından çok, genel asimilasyon politikasına hizmet etmiştir.

5.3.0 Türkiye'nin politikası

Cumhuriyet Türkiyesi'nin politikası, 1923'teki kuruluşundan beri, "dilkırım" (*linguicide*) ya da "dilsel jenosit" (*linguistic genocide*) olarak adlandırılan şeyin tipik bir örneğidir (bkz. aşağıya). Gevşekçe entegre olmuş Osmanlı devletinin yerine geçen Cumhuriyet Türkiyesi, Türk etnik kimliği üzerine inşa edilmiş hayli merkezi, laik ve Batılılaştırılmış bir ulus-devlet olarak kuruldu. Merkezileştirme ve Türkleştirme pratiği, şiddetle bastırılan bir dizi Kürt isyanına (1925, 1927-31, 1930-32 ve 1937-38'de) yol açtı (krş. Jwaideh 1960:593-640).

Kürt diliyle ilgili politika, bu ülkedeki Türk olmayan nüfu-

sun en yoğun ve sayıca en büyüğünü oluşturan Kürtlerin etnik kompozisyonunu değiştirme şeklindeki daha genel ve uzun erimli bir amaç üzerine inşa edildi. Bu hedefe ulaşabilmek için Türk Hükümeti, 1920'lerle 1940'lar arasında yüzbinlerce insanı Kürdistan'dan ülkenin Türklerle meskün bölgelerine göç ettirdi, her isyandan sonra kitlesel kırımlar yaptı ve Avrupa'dan gelen Türk göçmenleri Kürt bölgelerine yerleştirdi (Belgeler, Rambout 1947; Kendal 1980a; 58-68; Bedir Khan 1928'de bulunabilir). 1930'ların sonlarına kadar, bütün Kürt vilayetleri, belli büyüklükteki her köyde karakol kurmuş olan ordu tarafından etkili bir şekilde kontrol altına alındı (van Bruinesen 1984:8).

Kürtleri kendi dillerini terketmeye ve Türkçe konuşur hale gelmeye zorlamak, dil politikasının birinci amacıydı. Geçen yetmiş yılda Kürt dilini yok etmek için çeşitli yöntemler kullanıldı.

A. Kürtçe Konuşmanın Yasaklanması. Halka açık yerlerde, hükümet dairelerinde ve okullarda konuşulan dil üzerine konulan yasağı uygulamak kolaydı. İlk yıllarda özel devlet memurları şehir merkezlerindeki yasağın uygulanmasıyla görevlendirilmişlerdi. Örneğin, pazara mal getiren köylülerin bile, bir koyunun elli kuruş ettiği bir zamanda, konuştukları her Kürtçe sözcük başına beş kuruş vermek zorunda oldukları biliniyor (Kendal 1980a:83).

Fiziksel şiddet ve insanları ailelerinden ayırmak, Türk okullarında öğrencilerin Kürtçe konuşmalarını önlemek için kullanılan diğer yöntemlerden bazılarıdır. Keza öğrenciler, sınıf dışında paydoslar esnasında kendi dillerini kullandıkları için de cezalandırılırlardı. Öğrencileri yılın daha büyük bölümünde tecrit etmek ve kendi anadillerini unutmalarını teşvik edebilmek için 1964'te yatılı okullar inşa edildi (Skutnabb-Kangas 1981:308-12).

"Sembolik şiddet" (age. s. 313) diye adlandırılması mümkün olan anadilini konuşanları kendi dilinden, akrabalarından ve kökenlerinden utanır hale getirmek de Kürtlere karşı ol-

dukça yoğun bir biçimde uygulandı. "Kürt" ve "Kürdistan" adları yasaklanarak, yerlerine *Dağlı Türkler* ve *Doğu* konuldu. Yeni bir Türk tarih versiyonuyla Türkler, yeryüzündeki en yiğit ve soylu ırk olarak yüceltilirken, sayısız makale, kitap ve konuşmada Kürt ulusunun varlığı inkar edildi. 1935'te kabul edilen "*Güneş-Dil Teorisi*"yle Türklerin eski anavatanları olan Orta Asya'nın insan uygarlığının beşiği olduğu ve Türkçenin, bütün dillerin anası olduğu ileri sürüldü. Kürtler, erişilmesi güç dağlardaki tecritleri nedeniyle ve Fars komşularının etkisinde kalarak kendi anadilini unutmuş olan Turan (Türk) kökenli bir aşiret kabul edildi (Bu teori ve bu teorinin Kürtlere uygulanması için bkz. Beşikçi 1977).[12]

Bir Kürt ulusunun var olduğunun inkarı, Kürtlerin tarihlerinin ve dillerinin tahrif edilmesi suretiyle gerçekleştirildi. Bu bağlamda, Irak'ın Türkiye elçisi (1958-64) Talip Muştaq (1969:374) anılarında, Türklerin, Kürtçenin herhangi bir gramatik kuralı bulunmayan ve yalnızca 8428 karışık kelimeye sahip bir dil olduğu yolundaki Türk iddiasına dikkat çekmektedir:

Eski Türkçe	3080
Türkçede kullanılan Arapça kelimeler	2000
Zend Dili	1240
Modern Farsça	1030

12 Beşikçi'nin kendi araştırmasını yürütüp yayımladığı koşullar, Türk politikası hakkında fikir veriyor. Bir Türk sosyologu olan yazar, bu kitabı yazdığı için 1979'da üç yıl hapse mahkum edildi. 1971'de, seminerlerinde, derslerinde ve yayınlarında "komünizm ve bölücülük propagandası yapmaktan" suçlanmış ve 13 yıl hapse mahkum edilmişti. 1974'te bir genel afla serbest bırakıldı. 1981 Nisanında tekrar serbest bırakıldı, fakat Haziranda yeniden tutuklandı ve İsviçre Yazarlar Birliği başkanına yazdığı, Türk hükümetinin "Kürt ulusal gerçekliğini" inkarını teşhir eden bir mektup yüzünden on yıl hapse mahkum edildi (*Index on Censorship*, c. 12, No. 1, Şubat 1983, s. 49; keza krş. "The trial of Ismail Beşikçi," *Kurdish Times*, c, No. 2, 1986, s. 5-44). Beşikçi 1987'de serbest bırakıldı. Mart 1990'da yeniden tutuklandı, kefaletle serbest bırakıldı, Eylülde yargılandı ve yargılanması ertelendi. 1991'de Kürtler hakkında yeni bir kitap yazdığı için hakkında ikinci bir dava açıldıktan sonra, kovuşturması başladı ve tutuklama kararı çıktı. Sonra tutuklanarak Ankara Merkez Kapalı Cezaevine konuldu. Nisan 1991'de tahliye edildi (Helsinki Watch 1991:17).

Eski Pehlevi	370
Asıl Kürtçe	300
Ermenice	200
Kalde dili	108
Çerkezce	60
Gürcüce	20
Kürtçede kullanılan toplam kelime sayısı	**8428**

İndoktrinasyon, özellikle, Kürtlerin "kötü", "kirli" ve "ilkel" olarak tanıtıldığı yerler olan eğitim kurumlarında yoğunlaşmaktadır (Skutnabb-Kangas 1981:310-12). Bu görüş Türk dilinde kendini halen hissettirmektedir. Örneğin, *The Oxford Turkish-English Dictionary*'nin üçüncü baskısında (1984), Kürt girişi için iki anlam verilmektedir: "(etnik) Kürt; (küçültücü) vahşi kişi."

Kürtçe konuşmanın yasaklanması, hükümetin, Kürtleri yabancı Kürtçe radyo yayınlarını dinlemekten vazgeçirme çabalarını da içerir (Kendal 1980a:75). Kürt şehirlerinde güçlü merkezi vericilerle birlikte, 12 saat Türkçe program sunan çok sayıda radyo istasyonu kurulmuştur (Yayıncılık politikasıyla ilgili bkz. 7.4.4).

B. Yazılı Kürtçenin yasaklanması. Yazılı Kürtçenin yasaklanması, konuşulan Kürtçenin yasaklanmasından daha başarılı olmuştur; çünkü basılı varlıkları veya kişilere ve gruplara ait elyazmalarını veya bunların kütüphanelerdeki dolaşımlarını kontrol etmek çok daha kolaydır (krş. 7.2.9). Sadece Kürtçe yazı yazmak değil, fakat herhangi bir dilde Kürt ve Kürdistan adlarının yazımı da yasaklanmıştı (tek istisna sayım raporlarında kullanılan *Kürtçe* kelimesiydi).

Bununla birlikte, "liberalleşme dönemleri"nde (1967-71, 1975-80), yeni bir aydınlar ve siyasi aktivistler kuşağı, ikidilli dergiler, iki tane Kürtçe-Türkçe sözlük, bir tane gramer ve hatta Xanî'nin *Mem û Zîn*'inin otosansürlü bir baskısını yayımlamayı başardılar. Bu yayınların büyük çoğunluğu, yayımlanmalarından hemen sonra yasaklandı ve yazarları ve/veya ya-

yıncıları bölücülük suçlamasıyla mahkemeye verildi. Yalnızca bir örnek olsun diye aktarırsak, 1968'de yayımlanan bir alfabe kitabı (bkz. Şekil 30), *Alfabe*, yayımlanışından iki gün sonra İstanbul ve Diyarbakır'daki mahkemeler tarafından yasaklandı ve yazarı, bölücülük ve bağımsız bir Kürt devleti kurmaya kalkışmak suçlamasıyla dört ay tutuklu kaldı (Bozarslan 1981:3).

Dilin yasaklanması ülke topraklarıyla sınırlı değildi. Bir örnek yeterlidir. 1980 darbesinden hemen önce, Danimarka'daki Nordic Cultural Foundation (Kuzey Ülkeleri Kültürel Vakfı), İskandinav ülkelerindeki göçmenler arasından Kürt öğretmenlerin eğitimi için Kürtçe bir kurs düzenlemişti. Amaç, Kürtçenin yazılışını, kelime hazinesini ve gramerini öğretmek ve onları İskandinavya'da yaşayan Kürt çocukların eğitimi için hazırlamaktı. "Kopenhag'daki Türk Elçiliği, iştirakçilerin hâlâ Türk vatandaşı olduklarını ve bu nedenle hangi ülkede yaşarlarsa yaşasınlar, Türk hukukunu ihlal etme hakkına sahip olmadıklarını ve Türk hukukunda Kürtçenin yasak bir dil olduğunu belirterek kursu engellemeye çalıştı (Skutnabb-Kangas 1981: 279-80; keza İngilizce çevirilerinin ilave edildiği Danimarka basınından kupürler için bkz. Bozarslan 1981).

1980 Darbe rejimi

Mevcut rejim, Kürt etnik farklılığını yoketme amacını gizlemiyor (Örneğin bkz. van Bruinessen 1984; Nezan 1984; Human Rights Watch 1988). Ermeni ve Rum varlıkları gibi, Kürt varlığıyla ilgili herhangi bir belirtinin yasaklanması, Lutfhansa havayollarının İstanbul'daki bürosuna ve Ankara'daki Amerikan Kütüphanesine değin genişletilmiştir. Örneğin, İstanbul Rotary Klübü dergisinde, Kürdistan'a ve Pontus'a referans yapan eski bir dünya haritası, fotoğraf olarak kullanılmıştı. Bu, şirketin İstanbul'daki müdür yardımcısının üç yıl hapse mahkum edilmesi isteğine yol açtı (Londra, *Guardian*, 23 Mart 1984). Avrupa'daki Türk elçilikleri, Kürt gruplarının Avrupalı devletler tarafından desteklenen kültürel programlara katılmalarını önlemek için düzenli olarak diplomatik ve diğer bas-

kılara başvururlar. Radyo yayıncılığı konusunda da benzer baskılar kaydedilmiştir.[13]

Kürt illerinin artan militarizasyonuna ve politik kontrolüne yeni asimilasyon programları eşlik etmektedir: "Türkçe okuma yazmayı ilerletmek için genel bir kampanya ile ilkokullarda yoğun Türk dili dersleri başlatıldı. Kürtçenin kullanılmasını hiç olmazsa kasaba merkezlerinde yok etmek için taşra komutanları kendi programlarını uyguladılar. 1970'lerde yeniden ortaya çıkmış olan geleneksel Kürt giysileri tekrar yasaklandı" (van Bruinessen 1984:12).

Solcu bir Kürt siyasi partisi olan Partiya Karkerên Kurdistan (Kürdisan İşçi Partisi)'ın önderlik ettiği 1980'lerin başlarındaki silahlı direniş, ordunun Kürt illerinde yoğun kullanımına yol açtı. Hareketin kırsal nüfus arasında yayılmasını önlemek için, kırsal alanlarda "stratejik köyler" kurma projesi hayata geçirilmektedir.[14] Bir diğer proje, Türkçe konuşan binlerce Afganistanlı mültecinin Kürdistan'a yerleştirilmesidir. Hükümet, bu bölgenin, mültecilerin dağlık anavatanlarıyla benzerliğinden ötürü seçilmiş olduğunu ileri sürmektedir. Türkçe konuşulan bölgelerde dağlık alan sıkıntısı bulunmadığı için, gerçek neden, yer düşüncesinden çok, Kürdistan'ın Türkleştirilmesiyle ilgilidir (der Manuelian 1986).

Türkiye'nin dil politikasının etkileri

Kürt halkını ve onun dilini yok etmeye yönelik bu çok yönlü girişim, bir zamanlar yoğun nüfusa sahip Kürdistan'daki nüfusun azaltılmasında, çok sayıdaki Kürdün Türkleştirilmesinde ve ulusal kültürün (sözlü ve yazılı edebiyat, müzik ve giyim-kuşam) imha sınırına dek getirilmesinde kısmen başarılı

13 -14 Türk hükümetinin Türkiye'deki ve dışardaki Kürtlerle ilgili baskılarının hatırı sayılır dökümantasyonu, Paris Kürt Enstitüsü tarafından 1983'ten beri yayımlanan *Information and Liaison Bulletin*'de yeniden basılan Türk ve uluslararası basın raporlarında bulunabilir. Şırnak Dereler'deki ilk "güvenlik köyü"ne ("security village") [Yazar, buradaki "security village" teriminin yanına parantez içinde Türkçesini (önlem paketi) olarak yazmıştır, bir karışıklığın ürünü gibi görünüyor,-Ç.] 20 mezralık bir nüfus yerleştirilecekti (Milliyet, 3 Nisan 1986).

olmuştur. Sert bastırma yöntemleri, Kürtler açısından kendi etnik kimliklerini açığa vurmayı zorlaştırmıştır. Örneğin "politik elitler" üzerine çalışan Batılı bir öğrenci, çok az Kürt milletvekilinin "Kürtçe konuşma yeteneğini itiraf (ya da kabul) ettiğini" tespit etmiştir (Frey 1965:109). Benzer şekilde, 1965 sayımında görevli bir Kürt memuru, Türkçe bilmeyen birçok Kürdün, başlarına iş açmamak için kendilerini Türkçe konuşan kişiler olarak belirtmeyi tercih ettiklerini gözlemiştir (Kendal 1980a:48).

Tablo 16: Türkiye'deki Kürtçe konuşanların sayısıyla ilgili sayım rakamları (bin kişi olarak)

	1945	1955	1960	1965
Kürtçeyi anadili olarak bildiren	1.477	1.680	1.848	1.430
İkinci dil olarak bildiren	?	681	712	940
Toplam	1.477	2.361	2.560	2.370

Kaynak: Jafar (1976:86).

Baskının etkisi bu sayım rakamlarında bile görülebilir (bkz. Tablo 16). 1955'teki %23'lük ani düşüş, etkili olabilmesi en azından bir kuşak gerektiren asimilasyondan çok, baskının geri gelmesiyle ilgiliyken; 1955'ten 1960'a kadar ulusal dili konuşanların sayısındaki artış (%10), 1960 yılında baskının gevşemesiyle açıklanabilir (age.). Kürtçeyi "ikinci bir dil" olarak konuşanların sayısındaki artış, açıkça, Türkleştirmenin başarısını yansıtıyor. Çünkü Türkler Kürtçe öğrenmediklerine göre, bu rakamlar, muhtemelen, henüz kendi anadillerini unutmamış olan Türkleşmiş Kürtleri gösteriyor

Zorla Türkleştirmenin bir diğer yönü, doğurduğu direniştir. Resmi kaynaklar tarafından zaman zaman Türkleştirmenin yavaş yürüdüğü yolunda yakınmalar dile getirilmektedir. Nezan (1984: 56-57)'de aktarılan bir örneği alıntılarsak, Aydın ilinin Türk milletvekili, günlük *Cumhuriyet* gazetesine demecinde

(31 Temmuz 1966), Mardin nüfusunun %91'inin bir tek kelime Türkçe konuşamadığını; diğer büyük Kürt illerinde ise bu yüzdenin: Siirt'te %87, Hakkari'de %81, Diyarbakır'da %67, Bingöl'de %68 ve Bitlis'te %66 olduğunu söylemiştir.

Kürt dili Türkiye'de henüz ölmemişse de yokedilmesinin olasılıkları gerçekten vardır. "Dil ölümü," büyük ölçüde dilbilimsel olmayan nedenlerle (Adler 1977:2) dünyanın her tarafında meydana gelmiştir ve gelmektedir (Dorian 1981:1-2). Türkiye'de, Ermeni halkı ve dili büyük ölçüde Osmanlı ve Cumhuriyet rejimleri tarafından planlanan fiziksel imha aracılığıyla yok edilmişlerdir.[15] Benzer yöntemler, çok daha büyük Kürt nüfusuna da uygulanmaktadır ve eğer bölgesel ve uluslararası koşullar izin verirse Ermeni tecrübesi tekrarlanabilir.[16] Özal'ın, Ocak 1991'deki konuşma dili olarak Kürtçe üzerindeki yasağı kaldırma politikası, Türk devletinin ideoloji ve politikasında bir değişikliğe işaret etmiyor. Bu politika, bir taktiktir ve ciddi ekonomik, siyasi, kültürel ve ideolojik krizlerle yüzyüze olan Atatürkçü devleti koruma yönündeki umutsuzca çabaların bir parçasıdır.[17]

15 Daha 1927'de, Türkiye'deki İran Elçisi Muhammed Ali Foroughi, İran Dışişleri Bakanlığına, Türklerin, etnik heterojenliği, kendi ülkelerinin "geçmişteki kötü kaderinin ana nedeni" saydıklarını, "ve kendi topraklarında hiçbir çürüme unsuru barındırmak istemediklerini... Türkiye'de Ermenileri hallettiklerini... Kürtleri Ermeniler gibi halledemediklerini ve Rumlar gibi süremediklerini; [Kürtlerin] Müslüman, Asyalı ve Türk vatandaşlarıyla aynı dinden olduklarını ve büyük bir nüfusa sahip olduklarını [bu yüzden] bir çare bulamadıklarını..." yazmıştı. Bu yüzden elçi, Kürt hareketine karşı İran-Türk işbirliği için tedbirler önermişti (24 Kasım 1927 tarihli "Gizli mektup," *Yagmâ*, c. 11, No. 8, Aban 1337/Ekim-Kasım 1958, s. 346)

16 Türk Dışişleri eski Bakanı Turan Güneş, 1986'da, Avrupa Konseyi'nin bir oturumunda Kürtleri şöyle uyarıyordu: "Cesaretiniz varsa bağımsızlık iddia edersiniz. Savaşırız. Şayet Avrupa'daki en güçlü orduyu -Türk ordusunu- yenebileceğinizi düşünüyorsanız devam edin. Almanya, Fransa ve İngiltere gibi birkaç ülke bize küçük bir tolerans gösterirse, birkaç milyon Kürdü tasfiye etmede herhangi bir güçlük çekmeyeceğimizi eklememe de izin verin." (*Kurdish Times*'tan aktarılmıştır, c. 1, No.1, 1986, s. 10)

17 EK-1: 27 Ocak 1991'de Turgut Özal kabinesi, "13 ilde yoğunlaşan Kürtlerin kendi dillerini konuşmalarına -yazmalarına değil-" izin verecek olan bir kanun tasarısını parlamentoya sunmaya karar verdi (Reuter Ajansının Ankara kaynaklı haberi. *The Globe and Mail*, içinde, Toronto, 18 Şubat 1991). Kanun Tasarısı,

5.4.0 Suriye'nin dil politikası

Fransız Mandası altında (1920-46) Suriye devletinin kurulmasından hemen sonra, Kürtler bu ülkenin sınırları içinde

1985 tarihli 2987 no'lu Kürtçenin yazılmasını ve konuşulmasını yasaklamış olan yasayı yürürlükten kaldıracaktı. ("Ankara considers authorizing use of spoken Kurdish," *Information and Liaison Bulletin*, No. 70, Ocak 1991, s. 2-4) Kanun Tasarısı, Parlamentoda sert muhalefetle karşılaştı. ("A Turkish gesture to Kurds falters," *The New York Times*, 12 Mart 1991, s. A4) 1991 Ağustosunda Kürtler için "mahkemelerde veya mitinglerde Kürtçe konuşmak veya çocuklarına Kürtçe isimler takmak" hâlâ yasaktı (L. Whitman'ın mektubu Helsinki Watch, *The New York Times*, August 21, 1991). 12 Nisan 1991'de kabul edilen yeni "Anti-Terör Yasası" (Yasa No. 3713), Kürt dili ve kültürü üzerindeki resmi baskıyı daha da arttırdı (bu yasanın etkisiyle ilgili bilgi Helsinki Watch 1991'de bulunabilir).

Dil yasası, Türk rejiminin, Kürtleri normal araçlarla (yukarda özetlendiği üzere) yönetme yeteneğini zayıflatan politik ve ekonomik krize kısmi bir yanıttı. Yasayla birkaç hedef gözetiliyordu:

A) Ankara, Kürdistan'da halkın hoşnutsuzluğunu, dirilişini ve güçlü milliyetçiliği engelleyemedi. Keza PKK'nin (Kürdistan İşçi Partisi) önderlik ettiği silahlı mücadeleyi de bastıramadı. Dil Yasası, Kürtlerin kısmen yatıştırılmasıydı; Ankara, devletin baskıcı politikasında reform sözü vererek PKK'yi ve diğer solcu partileri kazanmakta oldukları artan halk desteğinden yoksun bırakmayı umuyordu.

B) Yasa, İran-Irak savaşının ve özellikle de ABD önderliğindeki Irak karşıtı savaşın neden olduğu bölgesel karışıklıktan kaynaklanan kriz tarafından da motive edildi. Bölgesel kriz, Irak'ın dağılmasına yol açabilirdi, ki bu durumda Türkiye, petrolce zengin Kuzey Irak'taki Kürt bölgelerini ilhak edebilirdi. Böyle bir amaç takip etmek, en azından geçici olarak Kürtlere karşı daha liberal bir politikayı gerektirir. Türkiye, bir yandan (hatırı sayılır miktarda gerilla gücüne komuta eden) Iraklı Kürt liderlerin desteğini kazanmak, öte yandan da İran'la rekabet etmek zorunda kalacaktı. Bu politikanın bir diğer veçhesi de Ankara'nın, Irak Kürdistanı'nın içlerini askeri üs olarak kullandığı söylenen PKK'ye karşı Iraklı Kürt siyasi partilerinin, özellikle de Kürdistan Demokratik Partisi ile Kürdistan Yurseverler Birliği'nin desteğini alma girişimidir. Daha 1992'de Türkiye bu hedefe ulaşmıştı. Bu işbirliğine Türk basınında değinilmiştir, örneğin, Yasemin Çongar, "Talabani'nin PKK Planı," *Cumhuriyet Hafta* 1-7 Aralık 1991; ve Semih İdiz, "PKK Sorunu Demokraksiyle Çözülür," *Cumhuriyet* 12 Ocak 1992. KYB ve KDP liderleri bu dil yasasını politikada radikal bir değişiklik olarak değerlendirerek Türk rejimiyle olan işbirliklerini, haklı göstermektedirler.

C) Bu yasa, Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na katılma isteğine muhalif olan Avrupa Topluluğu liderlerinin ilgilerine de hitap etmektedir. Hemekadar Türkiye'nin Kürtlere ve Ermenilere yönelik soykırımı 1920'lerin başlarından beri iyi belgelenmişse de, Batılı güçler, medya ve birçok akademisyen bunu genellikle dikkate almayıp Türk rejimini Batı tipi bir demokrasi olarak tanımlamışlardır. Bunun-

özerklik talebinde bulundular. 23 Haziran 1928'de Suriye Kurucu Meclisine gönderilen bir dilekçe şu talepleri içeriyordu:

> 1. Kürt dilinin Kürt bölgelerinde diğer resmi dillerle bir arada kullanılması;
> 2. Bu bölgelerde Kürt dilinde eğitim;
> 3. Bu bölgelerdeki hükümet görevlilerinin Kürtlerle değiştirilmesi (Rondot 1939:105-106).

Manda yetkilileri Suriye'nin bu kesiminde özerklik yanlısı değillerdi. Bunun bir nedeni, sınırlarındaki bir "otonom Kürt ülkesi"yle ilgili Türk ve Irak hoşgörüsüzlüğüydü (age. s. 106). Manda görevlilerinden biri olan Rondot'ya göre, bölgede Kürt dilinin kulanılması, resmi nitelikte olmaksızın, serbestti. Yine de, bu dilde okul materyalinin bulunmayışı ve çok talebin olmaması, Rondot'ya göre, eğitimin örgütlenmesini zorlaştırıyordu (age. s. 17). Bununla birlikte, Zaza'ya (1982:81) göre, Mandanın anadilde eğitimi reddetmesi, politik düşüncelerden ötürüydü. Genç bir Kürt yazar, Mustafa Boti, eğitim aracı olarak Kürtçe bir okul açmak için ruhsat istediğinde, Manda yetkilileri ona izin vermediler. Yetkililer Ortadoğu devletlerine verdiği taahhütlerinin Fransa'yı böyle "maceralar"a karışmaktan alıkoyduğunu söylediler.

Bununla birlikte Kürtçe yayıncılığa izin verildi. Yerel aydınların ve Türkiye'den gelen eski politik aktivistlerin, örneğin Bedirhan kardeşler (bkz. Nikitine 1960), oluşturduğu bir çev-

la birlikte 1980'lerden beri Avrupa Topluluğu Türkiye'nin Topluluğa girme çabalarına karşı çıkmaktadır. Bu, açıkça, Türkiye'nin düşük ekonomik performansından ve Yunanistan'ın (AT üyesidir) Ankara'yla olan çatışmasından kaynaklanmaktadır. Bu şartlar altında, Türkiye'nin SSCB'ye karşı Batı'nın askeri ve siyasi üssü haline geldiği 1920'lerden bu yana ilk kez Türkiye'nin insan hakları sicili görüşmeye açılmaktadır (Colin Smith, "Human rights the stumbling block on road to Europe," *Sunday Observer*, 4 Ağustos 1991, s. 14). Dil Yasası, Türkiye'nin insan hakları sicilini iyileştirmeyi amaçlamaktadır.

1992 başlarında merkezi hükümet Kürt halkı üzerinde etkili kontrol sağlayabilecek bir pozisyonda olmasa da Kürdistan'daki baskı devam ediyordu (Helsinki Watch 1992). Kürtçe dil kitapları, dergiler ve kültürel faliyetler yükselen devlet terörünün ortasında gelişiyorlardı.

re, 1932'de Şam'da, Kurmanci lehçesinde Latin alfabesiyle dil ve edebiyat çalışmalarına başladı. Onların başlıca çabası, bir derginin, *Hawar*'ın, yayımlanmasında merkezileşmişti. Şam'daki bu çevreye dahil olan Zaza'ya göre, Manda yetkilileri, bu dergiyi, Kürtler, Suriyeli milliyetçilerin bağımsızlık mücadelelerini destekleyince 1937'de, kapattılar (age. s. 85). Derginin yeniden yayımlanmasına, dört yıl sonra İkinci Dünya Savaşında, İngilizlerin Suriye'ye varışından sonra izin verildi (age. s. 245, Not 40).

Irak'ta olduğu gibi Suriye'de de Kürtler, yazımda ve radyo yayıncılığında kendi dillerini daha geniş kullanma özgürlüğünü, Kürdistan'ın stratejik olarak önemli hale geldiği İkinci Dünya Savaşı sırasında kazandılar. Bedirhan kardeşler üç gazete yayımladılar. Bu gazetelerden biri olan *Ronahî* tümüyle savaş propagandasına ayrılmıştı. Levant Radyosu'ndan yapılan yayınlar, 1941'den 1 Nisan 1946'ya kadar devam etti (krş. 7.4.1).

Manda'nın sonu (1946) ile Suriye ve Mısır'ın Birleşik Arap Cumhuriyeti halinde birleşmesi (1958) arasındaki dönemde gazeteler ortadan kalktıysa da, Kürtçe yayınla ilgili hoşgörü devam etti. 1957'de kurulan Suriye Kürdistan Demokrat Partisi, Kürt ulusal haklarının tanınmasını istedi. Birleşik Arap Cumhuriyeti partiyi yasakladı. Kürt yayınlarını, hatta plaklarını bulundurmak bile sahiplerini cezaevine göndermek için yeterliydi (McDowall 1985:26).

Mısır'la olan birliğin 1961'deki çöküşü, baskıları daha da arttırdı; bu dönemde, Kürt Cezire Vilayetinde yapılan özel bir sayımda (Kasım 1962), 120.000 kadar Kürt, kendileri Suriye kimliği taşıdıkları halde, "yabancı" denilerek sayım dışı tutuldular. Hükümet, Kürt bölgelerini Araplaştırmayı amaçlayan bir "Arap Kuşağı" inşa etmeye başladı. 1963'te Baas Partisi iktidara geldiğinde bu plan, "Cezire'nin Araplığını koruma" sloganı altında devam ettirildi (Vanly 1968a; 1968b).

Haseki bölgesinin Siyasi Polis Şefi Hilal (1963), *Ulusal Sosyal ve Politik Bakımlardan Cezire Vilayeti Üzerine bir İnceleme*, başlığını taşıyan ayrıntılı bir gizli devlet belgesinde, Kürt böl-

gesinin Araplaştırılması için on iki maddelik bir plan önerdi.

1) *Batr*, ya da Kürtlerin içerilere doğru nakledilmeleri ve dağıtılmaları.

2) *Techîl* ya da cahilleştirme; Kürtleri eğitim kurumlarından yoksun bırakma politikası; çünkü bunlar muhalif sonuçlar üretiyorlardı.

3) *Tecwi'*, ya da "açlık"; Kürtleri ülkeyi terke hazırlamak için işsiz bırakma politikası.

4) 1920'lerdeki isyanların bastırılmasından sonra Suriye'ye iltica eden Türkiyeli Kürtlerin "iadesi."

5) Özellikle Arap kökenli olduklarını ileri süren Kürtleri, (diğer -ç) Kürtlere karşı kışkırtan bir "böl ve yönet politikası."

6) *Hizam*, ya da 1962'de önerilene benzer Arap Kuşağı kurulması.

7) *İskan*, ya da Kürt bölgelerinde "saf ve milliyetçi Araplar" yaratma uygulamasıyla ilgili "kolonizasyon" politikası; böylece Kürtler, "dağılışlarına kadar gözet"ilebilirlerdi.

8) "Kuşak"ı, Askeri birliklerin, Kürtlerin boşaltılmasını ve Arapların yerleştirilmesini gözetleyeceği bir askeri bölge ilan etmek.

9) "Sosyalizasyon"; Yahudi sınırındaki kolonilere benzer şekilde, yeni yerleştirilecek Arapları eğitecek ve silahlandıracak kolektif çiftlikler kurma politikası, *mazari' cema'iyye*.

10) Arap dilini bilmeyen herkesi vatandaşlık haklarından mahrum bırakma.

11) Kürt uleması (din adamları, mollalar) dinsel otoritelerinden mutlaka yoksun bırakılmalı ve yerlerine saf Arap din adamları konulmalıdır; "Kürt *ulema*" iç kısımlara da nakledilebilir; zira onların toplantıları, harfiyen Kürt toplantısıdır ve dini bir karakter taşımaz. Ve

12) "Araplar arasında Kürt karşıtı geniş bir kampanya başlatmak" (Nazdar 1980: 216-17'ye dayandırılmıştır. Bu planın daha ayrıntılı bir tasviri Vanly 1986a: 27-29'da vardır).

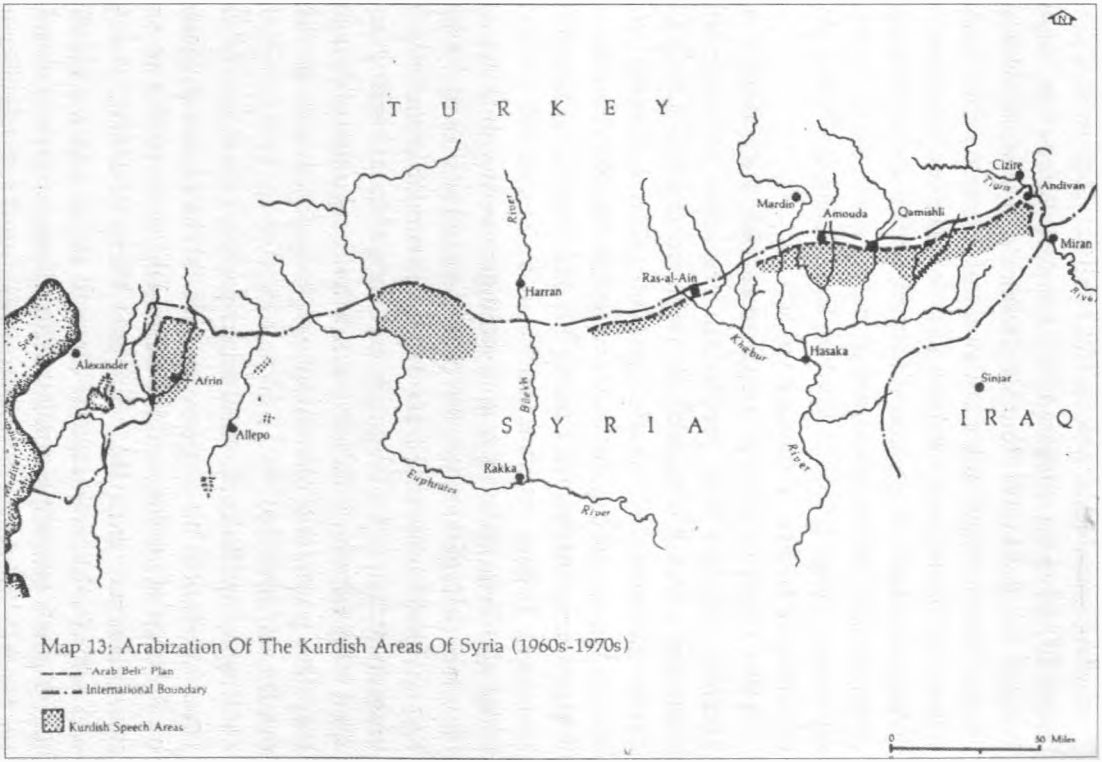

Harita 13
Suriye'de
Kürtçe konuşulan
bölgelerin
Araplaştırılması
(1960'lar ila 1970'ler)

Bu planı gerçekleştirmek için Baas rejimi Türk sınırı (bkz. Harita 13) boyunca uzanan 10-15 km derinliğinde bir "Arap Kuşağı" inşa etti ki, bu, "model çiftlikler"e yerleştirilen Arapların yerlerini aldığı binlerce kişinin tahliyesiyle neticelendi. Dahası, Hükümet, uygulanması Kürt köylülerine toprak vermeyi gerektirecek olan alanlarda toprak reformunu uygulamayı da reddetti. Bu Araplaştırma planı, en az 60.000 (bazı hesaplamalara göre 120.000) Kürdün, Kürt olmayan alanlara veya Lübnan'a tahliye edilmesine yol açtı.

Nüfus transferi yoluyla Araplaştırma politikası, Bağdat ve Şam'daki egemen Baas partilerinin aralarının açılmasından sonra geçici olarak terkedildi. İki rejim arasındaki anlaşmazlığın bir maddesi de, Irak Hükümetinin, Kürt otonomistlerle olan çatışmayı görüşmelerle çözme yolundaki önerisine karşı Suriye'nin muhalefetiydi. Suriye, 1963'te, otonomist hareketi bastırmada Bağdat'a yardım etmek için binlerce silahlı gücünü Irak'a göndermişti ve Kürt milliyetçiliğine verilecek herhangi bir tavize şiddetle karşıydı. 1976'da, Başkan Hafız Esad, "Arap Kuşağı" projesinin daha fazla uygulanmasından resmi olarak vazgeçti ve "her şeyi olduğu gibi bırakmaya" karar verdi (Nazdar 1980:218). Bununla birlikte Kürtlerin çoğunlukta olduğu bölgelere göç etmiş olan Arapların kalmalarına izin verildi (McDowall 1985:26).

"Hoşgörü politikası", iktidardaki partinin inançlarında ve yönelimlerindeki bir değişmeden çok, büyük ölçüde pragmatik düşünceler tarafından dikte ediliyordu. Şam, 1970'lerin ortalarından beri, Irak'taki rakip Baas Partisi'ni alaşağı etmek için acımasız bir savaşa düçar olmuştu ve bu amaca ulaşmak için Bağdat'a muhalif bütün siyasi örgütlere geniş yardım veriyordu. Irak Kürtleri çok yardım aldılar; çünkü Bağdat'a karşı etkili silahlı direniş sunan tek grup onlardı. Bir diğer faktör, Suriye'nin, Kürtleri, Türkiye ile olan anlaşmazlığında bir koz olarak kullanmasıydı.[18]

18 1980'lerin ortalarında, Türk basını Suriye'yi Türkiyeli "bölücüleri" desteklemekle suçluyordu. Suriye, o zamana kadar Kürtler üzerindeki baskıyı daha da yumuşatmıştı. Kürtlere kendi ulusal Yeni Yıl (*Newroz*) şenliklerini Şam da da-

Şimdiye kadar sunulan delillerden kalkılarak, Kürt diliyle ilgili Suriye politikasının, Türkiye'ninki gibi, bir "dilkırım" politikası olduğu sonucuna varılabilir (bkz. aşağıya). Bu ülkedeki Kürt nüfusunun sayı ve oran olarak görece daha küçük olması ve Kürt bölgelerinin toprak bütünlüğü sağlayamaması, rejimin, etnik imha programını kolaylaştırmıştır (Suriye'nin dinsel ve etnik azınlıkları bastırmasına ilişkin bilgi için bkz. Human Rights Watch 1991).

5.5.0 SSCB'nin politikası

Kürt diliyle ilgili Sovyet politikasında iki farklı aşamadan söz edilebilir. Sovyet iktidarı Kafkasya'da pekiştikten hemen sonra, 1922'de bir Transkafkasya Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti kuruldu. Bu büyük idari bölümün bir kısmını 1923'te kurulan özerk Kürt bölgesi oluşturuyordu. Kürt dili, İkinci Dünya Savaşından önce, yeni kurulan okullarda eğitim dili yapılmak ve gazetecilikte, kitap yayıncılığında ve tiyatroda kullanılmak suretiyle geliştirildi. Erivan'da, Bakü'de ve hatta Türkmen Cumhuriyeti'nin yalıtık küçük topluluğu için Aşkabad'da ders kitapları basıldı (1933-35 döneminde Aşkabad'da üç ders kitabı yayımlandı bkz. Alêk'sanyan 1962: 68). Bu geliştirme gayretlerinin zirvesi, 1934'te Erivan'da toplanan dilin standardizasyonu ve geliştirilmesi problemlerinin tartışıldığı kongreydi (krş. 6.5.0).

Bu geliştirme politikası 1930'ların sonlarında tedricen değişti. 1936'da Transkafkasya Federasyonu dağıldı, yerine SSCB'ye bağlı Gürcü, Ermeni ve Azeri Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kuruldu. 1929'da çoktan küçülmüş Kürt bölgesi ortadan kalktı. Bunun ardından bir yıl sonra (1937) Azerbay-

hil her yerde kutlamalarına izin veriliyordu. Federation Internationale des Droits de l'Homme'un (Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu) 29 Nisan 1986 tarihli bir açıklamasına (Paris Kürt Enstitüsü'nün *Information and Liaison Bulletin* No. 18, Mayıs 1986, s. 14-15'te yeniden basıldı) göre hükümet, 1986'da kutlamayı engelledi ve askerler, Kürt bölgesinde ve başkentte, 10 protestocuyu öldürdüler ve yüzlercesini yaralayıp tutukladılar. Açıklamaya göre, bu eylem Türkiye ile Suriye arasında varılan anlaşmaların ürünüydü.

can ve Ermenistan'dan, 1944'te ise Gürcistan'dan orta Asya Cumhuriyetlerine Kürtler zorla göçürttüldü (Nadirov 1992:38).[19] Bu baskı dalgası 1938'den 1945'e kadar olan kitap yayıncılığının durmasında ve sonraki düşüşünde de açıkça belli oluyor (krş. 7.2.6). Kürt gazetesi *R'ya T'eze* (krş. Şekil 15) 1938 ile 1954 arasında yasaklandı (krş. Altbölüm 7.3 ve not 2). Radyo yayınları 1950'lilerin başında yeniden başladı (krş. 7.4.5) ve o dönemden beri devam etmektedir. Dildeki en temel gerileme, onun bir eğitim aracı olarak kullanımından vazgeçilmesiydi. Kürt dili ve edebiyatı şimdi sadece birer ders olarak öğretiliyor (krş. 7.2.6).[20] Dilin gerilemesinin bir diğer göstergesi, basılan Kürtçe kitap sayısındaki belirgin azalmadır (krş. 7.2.6). Topluluğun tümüyle okur-yazar ve büyük ölçüde de şehirli olduğunu düşünürsek bu, özellikle önemlidir (krş.10.1.0 ve 10.2.0). Keza dilin büyümesinin koşulları bakımından tekdilli sözlüklerin (krş. 8.4.8) başvuru çalışmalarının ve ideolojik literatürün yokluğu da önemlidir (krş. 7.2.6).

Sovyet politikasının bir yönü de, kendi Kürtlerini, sınırın öte yakasındaki akrabalarından kasıtlı olarak tecrit etmesidir. Alfabenin Kril alfabesine çevrilmesi, amaç ne olursa olsun, tecrite hizmet etti (krş. 8.2.5). Irak'tan ve başka yerlerden gelen Kürtçe yayınlar, Sovyet araştırmacılarında bulunuyorduysa da (sözgelimi, krş. Vil'chevskii 1945) bunların, okuma yazmayı Kril alfabesinde öğrenmiş olan Kürt toplumu arasında da dolaştığını gösteren herhangi bir belirti yoktur. Komşu ülkelerdeki modern Kürt şiirinden yapılmış seçmeler bile, SSCB'deki Kürtçe okuma yazma bilen halka yönelik yayınlarda nadiren yer almıştır.[21] Bu bağlamda ilk Soranca sözlüklerin

19 Ayrıca krş. 1.2.5; Bölüm 1, Not 3 ve Aşağıda not 23.

20 Bu, Alêk'sanyan'ın (1962), edebiyat ve gramer dışındaki alanlarda herhangi bir ders kitabının yayımını kaydetmeyen Kürtçe Kitaplar kaynakçası tarafından da doğrulanmaktadır.

21 Tek istisna Suriyeli şair Cegerxwîn'in şiirleridir. Ayrıca "Kürdoloji" çalışmalarında, Hejar (İranlı) ve Goran'ın (Iraklı) şiirlerinden seçmeler veya örnekler yayımlandı. Bunlar, diğerlerinin yanısıra, Hejar'ın otobiyografisini ve şiirlerini (Eryubi and Smirnova 1968'de), Goran'ın şiiriyle ilgili Azerbaycan Türçesinde yazılmış bir çalışmayı ve çağdaş Kürt edebiyatının tarihi üzerine yayımlanmış bir doktora tezini içeriyorlar (Khaznedar 1967).

1977 ve 1983'te yayımlandığını ve bunların ilan edilmiş amacının Sovyet Kürtlerine bu lehçeyi (krş. 8.4.8) öğretmek olmadığını belirtmek önemlidir. Benzer şekilde, radyo yayıncılığı da yalıtmacı bir çizgi izledi. Örneğin diğer ülkelerden gelen Kürt müziği nadiren yayımlanıyordu ve dışardaki Kürtlerin, Moskova Radyosu'na bir Kürtçe program konulması isteği dikkate alınmadı (krş. 7.4.10.1).

İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda yayıncılık gerilerken, "Kürdoloji" incelemeleri (yani, özel olarak yerel Kürt okur kitlesini hedeflemeyen bilimsel çalışmalar) oldukça yavaşça da olsa düzenli biçimde yayımlandı. Bunlar, öncelikle klasik edebiyat, dilbilim ve tarihle ilgili incelemeleri içerirler. *Mem û Zîn* (1961), *Şêx Sen'an* (1965), *Leylî û Mecnûn* (1965), *Zembîlfiroş* (1983) ve *Yusuf û Zilêxa* (1986) gibi klasik edebiyatın bazı eserleri, Rusça çevirilerinin eşlik ettiği halk versiyonlarıyla birlikte orijinal Arap alfabesiyle yayımlandılar.[22] Bu derlemeler, geniş anlamda Kürt edebiyatının bekası açısından önemli katkılar oluşturmakla birlikte, Sovyet okurlarının Arap alfabesine yabancılığı bir handikap olarak kaldı. Dilbilim, Kürt incelemelerinde bir diğer gelişmiş alandır. SSCB'de Kurmanci lehçesinin, son yirmi yılda ise Sorani lehçesine ilişkin düzinelerce gramer çalışması mevcuttur (Örneğin bkz. Eiyubi and Smirnova 1968; Yusupova 1985). Bununla birlikte akademik incelemeler olarak Sorani üzerine yapılmış olan çalışmalar, dil eğitimi amaçlarına uygun değildirler.

Kürt diliyle ilgili Sovyet politikasının gelişimini açıklamak bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır ama SSCB'nin içindeki ve dışındaki Kürtçeye olan etkilerini değerlendirmek yerinde olur. SSCB'deki milliyetlerin Ruslaştırılması hakkındaki geniş literatüre karşın, yakın zamanlarda yapılan çalışmalar, başlıca Müslüman milliyetlerin kendi dillerini koruma eğiliminde olduklarını göstermektedir. "Ruslaştırma, politik, sosyal ve kültürel bakımlardan", "kesintisizce ve yumuşama olmaksızın"

22 Bunlar, diğer çalışmalarla birlikte, A. Jaba (1860) tarafından derlenen ve 1950'lerde yeniden ele alınan Leningrad el yazmalarına dayanmaktadırlar (krş. Rudenko 1961).

ilerlememiştir (Henze 1984: 119; keza bkz. Silver 1976: 406). Bununla birlikte, küçük ve bölünmüş Kürt topluluğu içinde bir asimilasyon eğiliminin varlığı resmi sayım rakamlarında farkedilebilir (krş. 1.2.5). Kürtçeyi anadili olarak belirten Kürtlerin yüzdesi, 1959'da % 89.9'dan 1979'da % 83.6'ya düşmüştür. En yaygın asimilasyon süreci, Rus olmayan cumhuriyetlerin dillerine (Azerbaycan Türkçesi, Türkmen dili ve Ermenice) asimile olan Kürtlerinkiydi. Örneğin, iyi bildikleri üçüncü bir dili anadil olarak belirten Kürtlerin yüzdesi, 1970'te %8.6'dan 1979'da %11.6'ya yükselirken; Rusçayı anadil olarak belirtenler, 1959'da %2.9'dan 1970'te %3.8'e ve 1979'da %4.8'e yükselmiştir (krş. Tablo 8). Bu sayımın verilerinin doğruluğu, diğer Sovyet kaynakları tarafından da desteklenmektedir. Daha 1957'de Aristova (1959:168) Transkafkasya'nın bazı Kürt yerleşim alanlarında genç kuşağın anadilini konuşamadığını ve bazen de hemen hemen hiç anlamadığını gözlemiştir. Benzer şekilde Rastorgooyeva vd (1970:718) Azerbaycan Kürtleri hakkında 1964'te şunları yazmışlardı:

> Azerbaycan Türkçesi, Kürt-Azeri karışık bir nüfusun yaşadığı köylerde, Kürtler için de temel dil haline gelmiştir. Onlar, Kürtçeyi sadece dar bir aile çevresi içinde o da nadiren kullanırlar. Sadece yaşlı kuşaktan olanlar kendi anadillerini iyi bilirler. Orta kuşak Kürtçeyi pek iyi bilmez, daha genç kuşak ise, hiç bilmez.
>
> Türkmen Cumhuriyeti Kürtleri de benzer bir durum içinde bulunuyorlardı (Aristova ve Vasil'yeva 1965:309).

Sovyet Kürtçesinin komşu ülkelerdeki Kürt dili üzerindeki etkisini değerlendirebilmek için onun gelişme derecesinin incelenmesi gerekir. Kurmancinin standardizasyonundaki ilerleme, ikidilli sözlük derlemesi ve şiir ve düzyazıdaki okuma ürünleriyle sınırlıydı. Hernekadar, hatırı sayılır miktarda şiir ve sözlü halk edebiyatı basılmışsa da, örneğin, Rus ve Sovyet edebiyatının büyük çalışmalarının, diyelim ki, Irak'ta, Sorani Kürtçesinde yayımlanan Maksim Gorki'nin *Ana*'sının veya Gogol ve Çehov'un diğer küçük çalışmalarının, Sovyetler Birli-

ği'nde Kurmanciye çevrilmemiş olduklarına işaret edilmelidir. Keza Kürtçenin işlevsel ve üslupsal gelişimiyle (krş. 7.2.6) ilgili çok sayıdaki kısıtlama nedeniyle bilimsel terminoloji alanında pek bir ilerleme sağlanamamıştır. Bu ve diğer sınırlamalara karşın, Avrupa'daki büyüyen Kurmanc diasporası, kendi yayınlarında ve araştırmalarında Sovyet Kürt kaynaklarını artan oranda kullanmaktadır. Bu tür basılı araçlar aracılığıyla dilsel iletişim, devlet sansürü nedeniyle, Türkiye, İran, Irak ve Suriye'de mümkün değildir (krş. 7.2.7, 7.3.4 ve 10.4.0).

Kişi başına düşen Kürtçe basın ve radyo yayını ürünleri bakımından SSCB, Irak ve İran'dan ilerdedir ve açıkcası, Azerbaycan'daki hariç olmak üzere, kasıtlı bir asimilasyon politikası yoktur. Yine de, dilin işlevsel gelişmesiyle ilgili İkinci Dünya Savaşı sonrası kısıtlamalar, özellikle de fazla tecrit edilmiş topluluklarda, Kürtlerin dilsel ve kültürel asimilasyonunu hızlandırdı. Bu yüzden, aşağıda tartışılan kriterlere göre, SSCB'de Kürtçenin, "tehdit edilen" bir dil olarak kabul edilmesi gerekir (bkz. Aşağıya).[23]

23 Bu tezin yazımı Şubat 1986'da tamamlandı. Bu bölümde sunulan Sovyet politikasıyla ilgili analiz, hemekadar o zaman bulunabilen sınırlı kaynaklara dayandıysa da, *Perestroyka* sonrası dönemde ortaya çıkan yeni delillerle doğrulanmıştır. Sovyetler'deki Kürt aydınlan, yazılarında ve konferans sunumlarında, Kürtlere, dillerine ve kültürlerine yönelik resmi politikanın iki aşaması ya da eğilimi hakkında yeni bilgiler açığa çıkardılar. A. A. Mamedov (Kürtçe Gazete *R'ya T'eze*'nin bölüm başkanı) ve Ş. X. Mihoi'ye (Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü) göre:

Pek çok Kürdün yaşadığı Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir bölümünde, 1923'ten 1929'a kadar merkezi Laçin olan bir Kürdistan bölgesi vardı. Bir zamanlar orada *Sovietskiy Kurdistan* gazetesi yayımlandı, radyo programları yayımlandı, çocuklar kendi anadillerinde eğitim gördüler ve ders kitapları ve çeşitli edebiyat ürünleri yayımlandı. Lenin bir zamanlar Kürdistan emekçilerine büyük ilgi gösterdi. Daha sonra bu bölge tasfiye edildi, pek çok Kürt, Kazakistan'a ve Orta Asya Cumhuriyetlerine götürüldü ve kalan Kürtlerin milliyetleri, kimlik kartlarına Azeri olarak geçirildi (*Joint Publications Research Service*, JPRSUPA-89-065, 7 Aralık 1989, s. 56'dan aktarılmıştır).

Tartışmalı bölge Dağlık Karabağ üzerindeki Azeri/Ermeni çatışmasının patlak vermesinin ardından, Ermenistan Kürtleri Azerbaycan Cumhuriyeti'nin asimilasyoncu politikalarını teşhir ettiler (Örneğin, bkz. iki Kürt aydınının Erivan Radyosu Yurtiçi Servisinde 18 Aralık 1989'da ve Erivan Radyosu Yurtdışı Servisinde 20 Aralık 1989'da yayımlanan görüşleri. Foreign Broadcast Information Servi-

5.6.0 Dil hakları ve "dilkırım"

Buraya kadar sunulan deliller, 1918 sonrası dönemde, Kürt dilinin statüsünün planlanmasının, bir devlet politikası sorunu haline geldiğini; bu planlamada dili konuşanların kişisel veya grupsal karar verme haklarının ya çok az olduğunu, ya da hiç olmadığını göstermektedir. Bu durum, giderek artan sayıda olmakla birlikte yetersiz düzeyde incelenen bir olguyu, "dil hakları" sorununu gündeme getirmektedir (Örneğin bkz. Cobarrubias 1983: 71, 73; Gomes de Matos 1985: 2).

Dil hakları kavramı, her insanın, "doğuştan", hangi dil olursa olsun, kendi vatandaşlarıyla, kendi dilinde iletişim kurma hakkına sahip olduğu varsayımı üzerine temellendirilmektedir. Diğer insan hakları gibi o da mutlak değildir: Özel, kişisel kullanımla sınırlandırıldığı müddetçe, yani bireysel alanda

ce, FBIS-SOV-89-246, 26 Aralık 1989, s. 61; bu eleştirinin ikna edici olmayan bir reddiyesi için bkz. Editörün yazısı, *Kommunist*, Azerice, Baku, 22 Aralık 1989)

Temmuz 1990'da Moskova'da toplanan bir konferansta, dokuz Cumhuriyet'ten gelen 600 kadar Kürt delege Kürtlerin durumunu tartıştılar ve çeşitli isteklerde bulundular. Bu istekler, özerk bir bölgenin yaratılmasını, Kürt kültür ve yayın merkezlerinin kurulmasını, Moskova'da bir Kürtçe gazeteyle Moskova Radyosunda ve Kürt nufusun bulunduğu diğer Cumhuriyetlerin radyo istasyonlarında Kürt dili programlarının yayımlanmasını ve Kürt dili için Latin harflerinin kabul edilmesini içeriyorlardı. (Bu konferans ve konferansın kararlarıyla ilgili bir rapor için bkz. *Information and Liaison Bulletin*, Paris, No. 64, Temmuz 1989, s. 1-2 ve 6-8)

Kürt milliyetçiliği 1980'lerin sonlarından beri gelişmektedir; bütün Kürt topluluklarında hatırı sayılır miktarda kültür ve yayın faaliyeti vardır. Ekim 1991'de Kürt kültürel birliği Yekbûn, Kazakistan'da Alma Ata'da Rus dilinde bir gazete, *Kürdistan*, yayımladı (*R'ya T'eze*, No. 4540, 12 Ekim 1991, s.4). Erivan'da *R'ya T'eze* hâlâ yayımlanmaktadır. Gazetenin içeriği çarpıcı biçimde değişmiştir. Geçmişte, Kürdistan'ın diğer parçalarından söz eden haberler genel olarak yokken; yeni gazete, Kürdistan ve diasporadaki olaylara daha fazla yer vermektedir. Keza diasporadaki Kürt basınından alınma malzemenin yeniden basımı da önem kazanmıştır. Bununla birlikte bağımsız Cumhuriyetlere dağılmış olan Kürt halkının kaderi yine de belirsizdir. Hiç kuşkusuz bu cumhuriyetler, tıpkı daha merkezi Sovyet egemenliğindeyken bir ölçüde yaptıkları gibi, farklı politikalar takip edecekler. Her bir cumhuriyetin kendi içinde ve cumhuriyetler arasında yeni çelişkiler doğmaktadır. Ortadoğu'daki, Avrupa'daki ve uluslararası düzeydeki gelişmeler de olayların gidişatını etkileyecektir.

kaldığı müddetçe, dil hakkı, bir devlet tarafından veya bir toplumsal kuruluş tarafından veya herhangi bir statüye, hukuksal kuruluşa vb binaen ihsan edilen bir hak değildir. Bununla birlikte grupların dil hakkı, gerçekten de bu hakkın değişik bağlamlarda değişik gruplar tarafından ve değişik bölgelerdeki kullanımını kabul edebilen, kısıtlayabilen ve hatta yasaklayabilen hukuk sistemine bağlı asli ve temel bir ilişki içinde var olur (Rudnyckyj 1967:23-24).

Benzer bir görüş, bireysel/grup ayrımı üzerinde temellendirmeye gerek görmeksizin, dil haklarını "doğal" ve "geleneksel" ya da "hukusal" tiplere böler. Doğal haklar, "devredilemez ve doğuştan" kabul edilirler; toplum yaşamında ve özel yaşamda dil seçme özgürlüğü bir örnek olarak düşünülebilir. Geleneksel haklar ise, egemen topluluk tarafından kabul edilmiş olanlardır (Cobarrubias 1983:73-75).

Bu yasal farklılıklar temelinde Cobarrubias (age. s. 74), "hiçbir devlete veya ulusa, bütün dil fonksiyonlarını kontrol etme yetkisi verilemeyeceğini, çünkü ezilen toplulukların en azından doğal dil haklarını ellerinde tutacakları" genellemesini öne sürmektedir. Fakat bu genelleme, doğal ve geleneksel veya grup hakları inkar edilen Kürtçe örneği tarafından desteklenmemektedir (bkz. Tablo 17).

Bu durum, Kürtlere özgü değildir. Akla hemen İspanya'daki Bask gibi başka örnekler geliyor. İşe bakın ki dil öğrenenler arasında dil eşitsizliği bilincinin gelişmesi yetersizdir (Wolfson ve Manes 1985); büyüyen ilgiye ve tekrarlanan çağrılara rağmen (Örneğin, Rudnyckyj 1967; Gomes de Matos 1985) dil haklarıyla ilgili şimdiye kadar hiçbir evrensel deklarasyonun çıkmaması da şaşırtıcı olmaz.

Dilkırım ve dilin bekası. Dil hakları ve politikalarıyla ilgili çok daha fazla araştırmaya, kavramsallaştırmaya ve tartışmaya ihtiyaç bulunmakla birlikte, olgunun var olan bilgisini daha fazla analiz etmekte yarar var. Cobarrubias,(1983: 71) azınlık dillerine yönelik "resmi tutumlar"la ilgili aşağıdaki sınıflandırmayı önermektedir:

1. Dili öldürmeye kalkışmak
2. Dilin ölmesine izin vermek
3. Desteklenmeyen birarada yaşama
4. Dilin spesifik işlevlerinin kısmen desteklenmesi
5. Resmi bir dil olarak kabul etmek

Kavramlar arasında kurulan ilişkiler kadar kavramlarda (age. s. 73) açıklık da gereklidir. Örneğin, bir dili "öldürmeye kalkışmak" veya bunun sonuçları; "dil intiharı" (*language suicide*), "dilsel soykırım" (*linguistic genocide*), "dil ölümü" (*language death*), "çözülen dil" (*disintegrating language*), "ölen dil" (Day 1985:163) "dilkırım" (*linguicide*), "tehlikedeki" veya "tehdit altındaki dil" gibi farklı isimlerle adlandırılabilir. Kavram ne olursa olsun, olgu eskidir ve asla seyrek rastlanır değildir (Cobarrubias 1983:72).

Tablo 17. Kürtlerin inkar edilen dil hakları, 1918-85

Dil hakkı	Türkiye	İran A	İran B	İran C	Irak*	Suriye**	SSCB
Yazıda dilin adını kullanma	D	D				D	
Dilin halk arasında, örneğin sokakta, pazarda konuşulması	D	D				D	
Dilde kayıtlı müzik ve radyo dinlenmesi	D	D				D	
Film ve tiyatro oyunları üretimi	D	D	D	0		D	
Kitap, dergi ve plak alınıp satılması ve sahiplenilmesi	D	D	1	0		D	
Matbuanın ve görsel-işitsellerin halk kütüphanelerinde dolaşımı	D	D	D	0		D	
Dilde radyo yayıncılığı	D	D	1	0		D	
Yazma ve basma	D	D	1	0		D	

Anadilde Eğitim							
İlk okullarda	D		D	D	D	D	2
Orta okullarda	D		D	D	D	D	
Yüksek eğitimde	D		D	D	D	D	
Dilin yerel idarede kullanılması	D		D	D	D	D	
Dil akademileri, Edebiyat birlikleri vb oluşturulması	D		D	D	D	D	

Notlar

A 1925-41, Rıza Şah'ın yönetimini;
B 1941-79, Muhammed Rıza Şah'ın yönetimini;
C 1979-İran İslam Cumhuriyetini;
D hakkın inkarını;
0 hükümetin desteklediğini veya kontrol ettiğini;
1 sınırlı ve kontrol altındaki basın yayını ve hükümetin radyo yayıncılığını (krş. 5.2.1);
2 1930'lara kadar ana dilde eğitimi (krş. 5.5.0);
3 Kürt dili ve edebiyatını bir Edebiyat Fakültesi programıyla sınırlı tutmayı;

* 1980'lerin başlarındaki Irak'ı (bu hakların sınırlasıyla ilgili bkz. 5.1.0 ila 5.1.9; †,

** 1962 den beri Suriye'yi gösteriyor.

Kaynak: Krş. 5.1.0 ila 5.5.0

Kürtçe örneği, onu, bir dili veya lehçeyi tümüyle veya kısmen yoketmek veya doğal gelişmesini engellemek kasdıyla aşağıdaki eylemlerden birinin gerçekleştirilmesi olarak tanımlayan Rudnyckyj (1967:29-30) tarafından karakterize edildiği biçimiyle, "dilkırım"a etkili bir kanıt sağlıyor:

a) Kendi dilini ya da lehçesini konuşan bir topluluğun mensuplarını soykırıma uğratmak (jenosid);

b) Bir dilin veya lehçenin doğal, organik gelişmesini engellemek maksadıyla baskıcı tedbirler dayatmak.

c) Tekdilli bir gruba dönüştürme hesabıyla ikidilli topluluğun kültürel gelişme koşullarını zorlamak;

d) Ayrı dil konuşan bir etnik grubun isteğine rağmen, bir

dilin, kamu okullarında öğretilme ve kitle iletişim araçlarında (basın, radyo, telvizyon vb) kullanılma hakkını inkar etmek.

e) Ayrı dil konuşan bir etnik grubun talebine rağmen bu grubun kültürel çabalarını ve dilini yaşatma gayretlerini maddi ve manevi olarak desteklemeyi reddetmek.

Dilkırımsal tedbirler; tektipleştirme, zora dayalı asimilasyon, etnik imha, ulusal imha vb nedenlerle alınmaktadır (age. s. 27). İncelenmekte olan örnekte, politik entegrasyon amacıyla etnik imha, Türkiye ve İran'da (1920'ler-1979) ve Suriye'de (1962'den beri) devletin dil politikasının hedefi olarak çoğu kez açıkça dile getirilmektedir.

Irak'ın ve Sovyetler'in Kürt diline yönelik tutumu, Rudnyckyji'nin kategorilerinin aynı anda birarada var olabileceklerini ortaya koymaktadır. Bundandır ki, uluslararası taahhütlere ve Kürtçenin bölgesel bir resmi dil olarak tanınmasına rağmen, değişik Iraklı rejimler, çok sayıda dilkırımsal tedbir uyguladılar. Brüksel'de (Belçika'da) bulunan Association Internationale pour la Défense des Langues et Cultures Menaçées (Uluslararası Tehdit altındaki Dilleri ve Kültürleri Savunma Birliği) (AIDLCM), 1976'da, Irak hükümetinden, Kürtlerin yasal ve anayasal haklarına uymasını, Kürt nüfusu yerinden ederek oraları Araplarla doldurmayı durdurmasını ve bütün Kürt bölgelerinde Kürtçe eğitimi de içeren otonomi yasasını uygulamasını istedi. Birlik, İran hükümetinden de Kürtleri, İran'ın asli milliyetlerinden biri olarak tanımasını, Kürt dilini İran Kürdistanı'nda ve Kürt çoğunluğun bulunduğu bütün alanlarda eğitim dili olarak kabul etmesini, Kürdistan'ın büyük bir şehrinde bir Kürt üniversitesi açmasını ve Kürtçe yayınlara ve Kürtçe basına izin vermesini talep etti. (AIDLCM'nin 23-25 Temmuz 1976'da İtalya Chatillan'da, toplanan Yedinci Kongresinin karar metni, 2 sayfa, Fransızca). Dilin bekası için bu tedbirlerin gerekli olduğu düşünülmektedir. AIDLCM'ye göre, tehdit altındaki dillerin hayatta kalma koşulları şunları içerir:

a) Dilin geleneksel topraklarında, hangi dereceden olursa olsun özel veya devlete ait bütün okullarda o dilde eğitim yapılması; ve

b) Dilin, "otoritenin; topluluk, bölge ve ulusal... düzeydeki faaliyetlerinde ve kamu tartışmalarında" kullanılması (AIDLCM'nin 1967'deki İkinci Kongresinde kabul edilen Kurallar'dan aktarılmış ve 1972'de değiştirilmiştir; keza bkz. Encyclopedia of Assaciations, c. 4, International Associations, 1985, s. 162). Bu nedenle Sovyetler Birliği'nin (bkz. yukarıya) İkinci Dünya Savaşı sonrası politikası, bu dilin varlığını sürdürmesine karşı bir tehdit olarak kabul edilebilir.

Kürtçe örneği, dilkırımsal tedbirlerin ağır basmasıyla karakterize olmaktadır. Yine de azınlık dilleriyle ilgili incelemeler göstermektedir ki, dil hakları üzerinde yasal kısıtlamalar bulunmadığı zaman bile, ekonomik, siyasi ve kültürel iktidarın eşitsiz dağılımı (Dilsel eşitsizlik konusu için bkz. Walfson and Manes 1985), avantajsız konumdaki dillerin hayatta kalmalarına karşı işler. Amerikan "eritme potası", iktidarın eşitsiz dağılımı koşullarında kaybeden azınlık dilleriyle ilgili çok sayıda örnek sunmaktadır. Bir azınlık dili, bu koşullar altında, eğitim aracı olarak kullanılsa bile, programın amacının tekdillilik mi, yoksa ikidillilik mi olacağı sorusu gündeme gelir. Amaç anadili korumak olsa bile, azınlığın ikidilli eğitiminin, anadilin nihai kayboluşuyla neticeleneceğini öne sürmek için yeterince kanıt vardır (Skutnabb-Kanga 1984).

5.7.0 Sonuç

1918 sonrası onyıllarda Kürt dilinin statüsünün yükseltilmesi gayretleri, *Kurdayetî*, yani Kürt ulusal hareketi ile merkezi hükümetler arasındaki sürekli çatışmanın bir parçası olmuştur. İncelenmekte olan dönem boyunca, ilgili bütün devletlerde uygulanan değişik düzeylerdeki dilkırımsal tedbirler, bu dilin varlığını tehdit etmektedir. Bununla birlikte bir dilbilimci tarafından gözlendiği üzere, dil, öylesine etkili bir ulusallık sembolüdür ki, onun kullanılmasıyla ilgili resmi yasaklama, sık sık, onun hayatta kalmasının da asıl sebebi haline gelir (aktaran, Adler 1977:2). Bu, Kürtçe örneğinde özellikle doğrudur.

Yirminci yüzyıldan evvel, dilin statüsünün yükseltilmesinin önündeki ana engel, Kürt toplumunun doğasında, yani standart bir dilin gelişmesi için verimli bir toprak olmayan, onun bölgesel olarak bölünmüş, tarıma ve aşirete dayalı feodal toplumsal ve ekonomik sisteminde bulunuyordu. Daha sonraları, özellikle de 1918'den sonra, milliyetçilik kök salıp, dilin resmileştirilmesini ulusal mücadelenin hedeflerinden biri haline getirince, durum önemli ölçüde değişti. Ancak o zamana kadar, Türkiye, İran, Suriye ve Irak'ın merkezi hükümetleri, Kürt dilinin gelişmesinin önündeki ana engel haline gelmişlerdi ve dilin bekasını tehdit ediyorlardı. Bölüm 7'de Kürtçenin özellikle de daha 1918'de *de facto* resmi bir onay kazanmış olduğu Irak'ta işlevsel gelişmişliği konusunda çıkan çatışmalar incelencektir.

Kürtçe konuşan topluluğun beş ülke arasında parçalanmış olması, standartlaştırma sürecine temel alınma konusunda iki lehçe arasındaki rekabet problemini ağırlaştırdı. Bir sonraki bölümde lehçe tabanı seçimi konusu ele alınacaktır.

BÖLÜM 6
BİR LEHÇE TABANI SEÇİMİ

1918 öncesi dönemdeki edebiyat lehçeleri incelendiğinde (krş. Bölüm 4) Kurmanci ve Soraninin on dokuzuncu yüzyılda paralel hatlarda gelişmelerine rağmen, basılı medyanın araç olarak kullanılmasıyla birlikte Kurmancinin üstünlüğü ele geçirdiği apaçık çıkar ortaya. Ancak Birinci Dünya Savaşının sonucu olarak Kürdistan yeniden bölündü, dolayısıyla bu iki lehçe karşılıklı yeni bir ilişki içine girdi. Bu bölümün odak noktası Sorani lehçesinin Irak'ta resmi Kürt dili olarak seçilme süreci ve Irak ile bütün Kürdistan bağlamında Kurmanci ile olan ilişkisidir (Bu iki lehçe arasındaki farkların kısa bir incelenmesi için krş. 1.3.5 ve 1.3.6). Sorani lehçe grubu içinde Sulemani altlehçesinin konumu 8.1.0 ve 8.3.0 bölümlerde incelenecektir.

6.1.0 Kurdistan 1898'den 1918'e

1898'de ilk Kürt gazetesi olan *Kurdistan*'ın yayın hayatına girmesiyle başlayarak Kürdistan'ın 1918'de yeniden bölünmesine kadar olan dönemde Kürtçe yazılar basılı olarak çok az is-

tisna ile birlikte, sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda piyasaya çıktı. Kurmanci konuşan Bedirhan ailesi tarafından yayımlanmış *Kurdistan* (1898-1902, 1908-9, 1917-18) gazetesi neredeyse tümüyle Kürtçe iken, her iki lehçeyi konuşanlar tarafından yayımlanmış iki gazete, *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* (1908) ile *Rojî Kurd* (1913) iki lehçeliydi. 1914'te Bağdat'ta yayımlanmış süreli bir yayın olan *Bangî Kurd*, tümüyle yayıncısının dili olan Soraniydi. Bu yüzden kural herkesin kendi dilinde yayımlamasıydı. Benzer bir örnek de Kürt diasporasında gelişmiştir (krş. 10.4.0).

Kitap yayınında da Kurmanci Soraninin önündeydi (krş. 7.2.1). Kurmancinin bu konumu Kurmanci konuşanların daha kentleşmesiyle, sayıca daha çok olmalarıyla ve ulusal mücadelelere daha aktif katılmalarıyla açıklanabilir.

6.2.0 Irak: Britanya işgali ve Mandası, 1918-32

Yeni ülke Irak'ın kuzey sınırları Osmanlı İmparatorluğu'nun Musul eyaletini kendi kontrolüne alan Britanya işgalci kuvvetleri tarafından çizildi. Irak devletinin yaratılmasının dilsel açıdan önemli bir sonucu, ülkenin yeni çizilen sınırları içinde Sorani lehçesinin otomatik olarak Kurmanciye üstünlük sağlaması oldu. Toprak bakımından, Irak devletinin bir parçası olan Kürt bölgelerinin çoğunda Sorani konuşanlar oturuyordu. Sosyal açıdan, Sorani konuşan topluluk Irak'taki aşiret olarak örgütlenmiş ve hiçbir büyük kent merkezleri bulunmayan Kurmanci konuşan topluluktan daha kentleşmiş, daha okur-yazar ve daha milliyetçiydi (krş. 10.1.0). Sorani kenti Süleymaniye ondokuzuncu yüzyılın son on yılından beri Osmanlı İmparatorluğu'nun Musul eyaletindeki tek askeri okulların bulunduğu yer olmuştu (krş. 4.2.4); Süleymaniye ayrıca ünlü Kürt beyliği olan Baban beyliğinin başkenti olma onurunu da yaşamıştı (krş. 3.1.5 ve 4.2.6).

Mart 1917'de Bağdat'ın işgalinden sonra Britanya yetkilileri Arapça, Farsça, Kürtçe ve İngilizce olarak gazeteler yayımladılar. *Têgeyiştinî Rastî* (Gerçeği Anlamak) adlı Kürtçe gazete, So-

raninin altlehçesi olan Süleymaniye ağzıyla yazılmıştı (krş. 10.1.0). Aynı lehçe Şeyh Mahmud'un Süleymaniye kentinde merkezileşmiş otonomi hükümetinin (Güz 1918-Haziran 1919, Ekim 1922-Temmuz 1924) yayınlarında da kullanıldı.

Soraninin resmi dil olarak tercih edilmesi ile ilgili tek mevcut Britanya referansı 1931 tarihli bir belgededir (G.B. 1920-31:230): "Okul kitapları Süleymaniye livasında konuşulan Kürtçeye -bugün Irak'ta mevcut tek edebi Kürtçeye- çevrilmiştir..."

Eğitimde, yayında ve yönetimde bu lehçenin kullanılması 1931 yılına, yani Irak hükümeti Kürt dilinin statüsüyle ilgili yasa çıkarmaya yönelik gitgide baskı altına girinceye kadar Kurmanci ile çatışmaksızın devam etti. Bu türden bir yasa "bağımsızlık" kazanmanın ve Milletler Cemiyeti'ne girmenin önkoşullarından biriydi (krş. 5.1.4). Cemiyete sunulan ilk yasa taslağı lehçe sorununu gündeme getirmedi. Ancak bu dili yasa yoluyla resmileştirmekten yana olmayan Irak hükümeti Kürtçenin iki farklı lehçesi olduğunu "keşfederek" bu yasa taslağını onaylamayı geciktirdi (krş. 5.1.4).

Manda yetkilileri Irak hükümetinin bu niyetinin çok iyi farkında olmasına karşın, Milletler Cemiyeti'ni Irak'ın üyelik için gerekli koşulları yerine getirdiğine ikna etmek üzere Bağdat'a bu yasayı çıkarmak için baskı yapmaya devam ettiler. Onaylanmış yasa metni şu şartı taşıyan yeni bir 8. Maddeyi içeriyordu: "...bu yasada bahsi geçen Musul livası kazalarında yaşayan halk bu yasanın yürürlüğe girmesinden itibaren bir yıl içinde arzu ettiği Kürtçe türünü seçebilir" (krş. 5.1.5). Irak Yüksek Komiseri Sir Francis Humphrys Milletler Cemiyeti'nde haksız bir biçimde[1] "Süleymaniye kentinin içinde bile birçok lehçe konuşuluyor", diye ileri sürerek yasanın çıkmasındaki gecikmeleri haklı gösteriyordu. Dahası "bu yeni maddenin eklenmesinin Kürt temsilcilerle yapılan istişare"den sonra gerçekleştiğini iddia ediyordu (L.N., PMC. 1931a:119).

1 Bu ifade Britanya Mandası'nın Kürtler konusundaki uzmanı C.J. Edmonds'un görüşüyle temelden çelişiyor. Edmonds'a (1937:487) göre, Humphrys'in bahsettiği lehçelere ek olarak İran sınırının ötesindeki lehçeleri de içeren "Soran, Baban, Erdelan ve Mukriyan" lehçeleri "tek bir dil grubunu oluşturuyor."

Oysaki Süleymaniye milletvekilli, ünlü bir tarihçi ve edebiyat adamı olan Kürt temsilci Emin Zeki'ye danışılmamıştı. Aslında Emin Zeki, Humphrys ile buluştuğunda (20 Mayıs 1931) 8. Maddeyi öğrendiğinde şaşırmıştı. Zeki, bu eylemi eleştirdikten sonra şikayetlerini Yüksek Komisere sundu (krş. 5.1.6). Zeki'nin görüşleri Irak'taki lehçe sorunuyla ilgili bugün de hâlâ geçerli olmak üzere o dönemin büyük oranda Sorani görüşünü yansıttığı için önemlidir. Zeki'ye (1935:66-99) göre:

> 1. Diğer ulusların lehçe seçiminde takip ettikleri genel ilke dilin en şık (fesih) ve en düzenli (rek û pek) lehçesi ['nin benimsenmesi]'dir. Gördüğümüz kadarıyla Türkiye'de bölgenin lehçesinden farklı olmasına karşın Anadolu'da [uzak bölgelerde] bütün hükümet dairelerinde konuşulan lehçe İstanbul lehçesidir. Başka bir örnek ise hepimizin popüler lehçeden oldukça farklı olduğunu bildiğimiz halde, Irak hükümetinin bütün dairelerinde şık [klasik] Arap dilinin kabul edilmesidir...
>
> Eğer bu genel kural izlenirse, Büyük Zê'nin [Zap suyunun] doğusundaki ile batısındaki halkın lehçeleri arasındaki ufak tefek farklılıkları önemsememek ve Kürt dilinin birliğini bozmamak lazım. Bilimsel ilkelere göre şık lehçeyi seçerken, şık Mukri lehçesine çok yakın olması nedeniyle Doğu Kırmanci lehçesi [Sorani] kabul edilmeli ve Irak Kürdistanı'nda mevcut bütün daire ve kurumlarda resmi dil ilan edilmelidir.
>
> 2. Eğer Musul'un beş kazasında yaşayan halk için Batı Kırmanci (Badinan) dili kabul edilirse, bu, şu zararlara yol açacaktır: a) Kürt dilinin birliği yerle bir edilecektir. Bu da Kürtler arasında anlaşmazlık ve nefretin kaynağı olacaktır. Dolayısıyla bu hiçbir zaman hükümetin Kürtlere yönelik gösterdiği bir iyi niyet olmayacaktır, b) Badinan lehçesinde ders kitapları olmadığı için ve okullarda öğretecek ve resmi dairelerde hizmet verecek yetkin hiçbir kişi bulunmadığı için eğitimde bir gerileme olacaktır. Çok büyük olasılıkla halk uzun bir süre ders kitaplarına ulaşamayacak. Böylece öğretimden de hiç yararlanmayacaktır. Bu

durumdan ötürü belki de kendi dillerinden uzak durmaları ve [böylece] başka bir dili kabul etmek zorunda kalmaları da hiç de ihtimal dışı değildir, c) Doğal olarak hükümet şunları yapmalıdır: 1. Ya iki lehçede ders kitaplarını basmak için harcamaları iki kat daha artırmalı... ve her iki taraf için basılı kağıtların hazırlanması, mevzuat ve yasaların vs çevrilmesi için harcamaları ikiye katlamalıdır, ki bu hükümet bunu hiç de yapacak gibi görünmüyor 2. Ya da her iki tarafın taleplerine de kulak asmamalıdır; bu durum üç livanın ve beş kazanın tümünü ilerlemekten alıkoymakla sonuçlanacaktır ki bu da şikayetin bir nedeni olacaktır...

Önceki deneyimlerime dayanarak söyleyebilirim ki bu kötü durumun suyüzüne çıkması uzun sürmeyecektir. Çünkü Kürt halkına hiçbir zaman acımamış ve onlara adil bir eğitim fonu tahsis etmemiş bu hükümet şimdi Kürtler için üç liva ve beş kazada eğitim için iki kat harcama yapmayacaktır.

İşte bu yüzden bu işle yakından ilgilenmenizi rica ediyor, bütün Irak Kürdistanı için tek bir lehçenin kabul edilmesi için müdahale etmenizi istiyorum.

Ne var ki bu yasa onaylandı ve *Annual Report of 1931*'e (G.B. 1931:19) göre "Yerel Diller Yasasının 8. maddesine göre sakinlerinin arzu ettikleri Kürtçe biçiminin kullanılmasının benimsenmesi konusunda Hükümete danışmanlık yapmak üzere Musul livasının her Kürt kazasında bir komite kuruldu." Bir yıl sonra "Bu kazalardan gelen delegeler Mart ayında Musul liva merkezinde bir araya geldi ve iki oya karşılık yedi oyla yerli Bahdinan (Kurmanci) lehçesinin kullanılması lehinde karar aldılar."(G.B. 1932:5). "Musul (yöneticisi) Mutasarrıfından İçişleri Bakanlığına 3.3.1932 tarihli, 205 no'lu gizli ve çok ivedi bir nota" göre:

Bu Mutasarrıfiyet [yönetim sahası] ofisinde 1/3/1932 tarihinde, hiç kimsenin katılmak [hava koşulları yüzünden] istememiş olduğu Zibar hariç bütün Kürt kazalarından seçilmiş delegelerin katıldığı bir toplantı yapıldı. Yerel dilin

hangi biçiminin benimseneceği konusunun tartışılmasından ve irdelenmesinden sonra bir görüş birliğine varılmamıştır. Çünkü yedi üye resmi dil olarak Bahdini dilini; diğer iki üye ise Sorani dilinin benimsenmesini önermişti. (D. No. 13/14, c. XII, Kürdistan Politikası, s, 2)

Bahdinan [Kurmanci] lehine oy veren delegelerin ikisi Şeyhanlı, üçü Akreli ve ikisi de Duhokluydu. Sorani lehine oy veren iki delege ise Zaxoluydu (age. s. 3).

6.2.1 Irak Monarşisi, 1932-58

Hem Kürtler hem de Manda yetkilileri tarafından Bağdat'ın dil yasasından sakınmak ve Musul'un Kürt bölgelerini Araplaştırmak için lehçe sorununu gündeme getirdikleri yönünde paylaştıkları şüphe sonunda doğru çıktı. Gerçekten de Musul'un bütün kazaları olduğu kadar öteki bölgeler de 8. madde Yerel Diller Yasasının nihai taslağına eklendiğinde çoktan Araplaştırılmıştı (krş. 5.1.3 ve 7.5.1.3). Böylece bu yasa monarşi döneminde Kurmanci konuşulan bölgelerde hiç uygulanmadı.

Sorani konuşulan bölgeler Araplaştırma politikasına tabi tutulduğu halde, bu lehçe bu dönemin sonuna kadar standardizasyonda kayda değer ilerleme -alfabe reformu, kelime hazinesinin modernleştirilmesi ve arıtılması, düzyazı edebiyatının gelişmesi, yayıncılık ve gazetecilikte aralıksız kullanımı- kaydetti (krş. bölüm 7 ve 8). Soraninin Kurmanci karşısındaki konumu 1946 yılında İran'da kullanılan Kürt Cumhuriyetinin resmi dili olarak benimsendiğinde çok daha güçlendi. Buna karşılık Kurmancinin Suriye'de ilerleme kaydetmesi 1946'da kesintiye uğradı (krş. 6.3.0) ve SSCB'de Sovyet Kürtlerinin politik olarak tecrit edilmesinden ötürü de etkisiz kılınmıştı.

6.2.2 Irak Cumhuriyeti, 1958-85

Bu iki lehçe arasındaki ilişkideki belli başlı bir değişim mo-

narşinin yıkılmasından hemen sonra meydana geldi. Bağdat Radyosu Kurmanci yayınına başladı ve şahısların yayımladığı Kurmanci gazeteleri piyasaya çıktı. Bu gelişmeler standart dilin lehçe tabanıyla ilgili hararetli tartışmalara yol açtı.

Kurmanci radyo yayınının başlamasına ilişkin mevcut tek resmi açıklamaya göre, Kürtçe istasyonu Erbil livasının bazı bölgelerinde ve Musul livasında Kürt vatandaşlar tarafından konuşulan Bahdinan [Kurmanci] lehçesinde radyo yayını olmadığı için Devrimden [1958 darbesi] önce bütün Kürt vatandaşlara" hizmet verememiştir. Bu yüzden yayın saati iki lehçe arasında eşit oranda bölünmek üzere dört saate arttırıldı (Irak Cumhuriyeti 1959a:257; ayrıca krş. 7.4.2).

Ekim 1958'e, yani yazar ve politik eylemci Mihamedi Mele Kerim "Dilimizi hangi lehçede yazmamız gerekir" sorusunu sorduğu döneme kadar bu sorun basında zaten tartışılmıştı. Yazar kıyaslama yoluyla yaygın kullanılan edebi Arapçaya taban sağlamış Arabistan'daki Kureyş lehçesinin rolüne değiniyordu. Irak'ta kaydedilen ilerlemeye bakıldığında, Soraninin de benzer bir rol oynayabileceğini ileri sürüyordu (Makale, *Hîwa*, içinde, aktaran Nêrevan 1959:143).

Eylül 1959'da yapılan Kürt Öğretmenlerin ilk kongresi bu sorunu tartıştı ve Soraninin Irak'ta resmi edebi dilin tabanı olduğu kararına vardı. Ancak azınlıkta kalan bir grup her iki lehçenin kullanılmasını savunuyordu (*Rojî Nô*. C. 2, No. 3, Haziran 1961:33-34). Bu karar 1960'ta yapılan ikinci kongrede tekrar onaylandı (*Hetaw*, C. 7, No. 185, 15 Eylül 1960, s. 28).

Anlaşıldığı kadarıyla, "Yazılı Kürt dilinin birleşme sorunu, Kurmanci mi yoksa Sorani mi?" başlıklı bir makaleye verdiği cevapta Avrupa Kürt Öğrenci Derneği'nin başkanı Vanlı (1959:5) Sorani konuşan vatandaşların bu sorunu duyduklarında şaşıracaklarını kaydediyordu. Zira bu vatandaşlar bu sorunu *ulusal*, yani *bütün-Kürdistan* boyutlarında hiç düşünmemişlerdi. Kendisi de Kurmanci kökenli olan Vanlı'ya göre Britanya Manda Gücü ve Irak monarşisi Kurmancinin kullanılmasını önlemek üzere aynı lehçeyi konuşan kendi Kürtlerinin

etkilenmesini istemeyen Türkiye'yle birlikte bir komplo kurmuştu. (age. s. 9; özel yazışma 4 Mayıs 1984). Vanlı Kurmancinin Soraniden çok daha önemli olduğunu, Irak'ta Soraninin yanı sıra kullanılarak geliştirilmesi gerektiğini ileri sürüyordu.

Böylece Irak'ta Kurmancinin geliştirilmesine ilişkin nedenler Vanlı tarafından şöyle sıralanıyordu: (a) Kürt halkının büyük bir çoğunluğu yani %62'si Kurmanci konuşmaktadır, oysa Sorani konuşanların oranı olsa olsa %38'dir, (b) Kurmancinin Sovyetler Birliği, Suriye ve Paris'te basılmış pek çok dilbilgisi kitabında bilimsel olarak incelenmiş ve tespit edilmiş çok "net ve (çok sayıda) dilbilgisi kuralı" vardır, (c) Kurmanci iyi uyarlanmış Latin harflerle çoktan yazıldığı halde, Sorani uygunsuz Arap alfabesiyle yazılmaktadır, ve (d) Vanlı, Kurmancinin "Kadim Ari" dillerine, özellikle de "Zend-Avesta"ya muhtemelen en yakın dil olduğunu ileri sürüyor.

Vanlı'ya göre Soraniyi savunan karşıt savlar da şunlara dayanıyor: (a) Sorani'nin yüksek müzikal niteliği, (b) dilbilgisi kuralların yalınlığı, ve (c) Irak'ta otuz yıl süren yazılı bir edebiyat deneyiminden sonra kaydetmiş olduğu gelişme. Vanlı şu sonuca varıyordu: pratik olarak lehçe avantajlarını önemsemediğimizde bile, günümüzün politik koşullarında bu lehçelerden birini bütün Kürt halkına dayatmak MÜMKÜN değildir" (s. 7). Kurmanci konuşanların azınlıkta olduğu Irak'ta bölgesel düzeyde bile şu nedenlerden ötürü Sorani bu azınlığa dayatılmamalıdır (s. 8-9): (1) Kendi lehçelerini okulları ve gazetelerinde kullanma hakkından onları mahrum etme adaletsizliğinden sakınmak, (2) Kitlesel eğitimi olanaklı kılmak, (3) Irak Kurmancisi tecrit edilmiş bir lehçe değildir, tersine "ulusal düzeyde en büyük lehçenin bir parçasıdır", (4) Yalnızca Kurmancinin anlaşıldığı Türkiye'de bu dile getirilen yasağı bertaraf etmek yurtsever bir görevdir, ve (5) Gerçek ulusal bir temelde tek bir yazılı dili bulmaya yönelik ilerici bir çözümü olanaklı kılmak.

Vanlı'nın İngilizce makalesi birkaç ay sonra (1960) Arapçaya çevrilerek bir broşür halinde yayımlandı. Bu makaleye Hazar'dan (1960) hemen yanıt geldi. Hazar başka şeylerin yanı

sıra şunları söylüyordu: (a) Sorani konuşanların kendi lehçelerini bütün ulusa dayatma gibi bir niyetleri yoktu, (b) Soranin resmileştirilmesi Irak ve İran'da Sorani konuşanların verdikleri yoğun mücadeleleri yüzündendi ve bu bölgelerde kapitalist üretim ilişkilerinin görece daha fazla gelişmesinin sonucuydu, (c) Sayısal güç bir dilin gelişmesinde belirleyici bir etmen olamaz. Hazar Soraninin Kurmanci konuşanlara dayatılmaması gerektiği, tersine ulusal bağımsızlık (yani birleşik Kürdistan) başarıldıktan sonra edebi ve kültürel temasın artmış olmasının lehçelerden birinin tercih edilmesini kolaylaştırabileceği için Kurmancinin geliştirilmesinin desteklenmesi gerektiği yönünde bir sonuca varıyordu.

Irak Kürdistanı'ndaki otonomi savaşı (1961-75) Kürtlerin hükümet müdahalesi olmaksızın kendi başlarına bu lehçe sorununu nasıl ele aldıklarını görme fırsatını sağladı. Anadili Kurmanci olan en etkili lider Mele Mustafa Barzani, galiba hareketteki Sorani unsuru daha seçkin olduğu için çoğu zaman Sorani konuşurdu. Bununla birlikte Kürt denetimindeki bölgelerde Soraniyle birlikte Kurmanci lehçesi gizli radyo yayınında ve ara sıra da basında kullanıldı. Ancak, yazışma ve öteki yazılı iletişim, eğitim ve okullardaki öğretimin hepsi Soraniydi. Kurmanci 1976'dan beri otonomi savaşına katılan partilerin muhalif basınında marjinal olarak kullanılmaya devam etti.

Bununla birlikte bu iki lehçeli durumdan, bunu hükümetin böl-yönet politikası olarak gören Sorani konuşan pek çok kişi gücenmektedir. 1958'de Irak'ın teklehçeli koşullarına neden Kurmancinin sokulduğuyla ilgili iki farklı görüş dile getirilmiştir. Mihamedi Mele Kerim daha sonra 1973'te bu konuda bizzat Kürtleri suçladı. Bağdat radyosunda çalışmış birkaç yurtsever entelektüelin, daha sonraları Kürt ulusunun pahalıya ödeyeceği dürüst bir hata yapmış olduğunu belirtiyordu (aktaran Nebez 1976:13).

Benzer bir görüş de Rasul [Resul] (1971:52-53) tarafından savunuluyor. Gerçi Resul bu "hatayı" ta 1956'ya, Komünist Partisi'nin gizli gazetesi *Azadî Kurdistan*'ın "Özgür Kürdistan"

(krş. 7.3.3) "yayıncı ve yazarlar sorununun gerçeğini anlamamış oldukları için" makaleleri iki lehçede yayımlamaya başladıkları döneme kadar götürür (s. 52). Resul "bir dereceye kadar" kendisini; "büyük bir çapta" ise şair Dilan'ı sorumlu tutuyordu. O dönemki gizli Kürt Demokrat Partisi'nin önderliğinin lehçe sorunuyla ilgili "bilimsel bir bakış açısına" sahip olduğunu ve Soraniyi edebiyat dilinin temeli olarak düşündüklerinin altını çiziyordu.

Nebez (1976:13) radyo yayınının Kurmanci olarak nasıl başladığıyla ilgili farklı bir görüşü savunuyor. Bunun "Kasım [Başbakan] kliğinin birkaç oportünist Kürdün desteğiyle yürüttüğü özel bir politik plan" olduğunu ileri sürüyor. Nebez'e (özel yazışma, 24 Nisan 1985) göre Kurmanci 1958'den önce Kürt basınında planlı bir çabadan çok, kendiliğinden kullanılıyordu. Kurmanci konuşan bazı gazeteciler kendi lehçelerinde yazarken, Giw Mukriyani gibi Sorani konuşan biri bütün Kürtlere eşit muamelede milliyetçi bir dürtüyle arada bir Kurmanci materyali de basıyordu. Nebez'e göre başka pek çok kişi daha bütün lehçelerde yazmanın kendiliğinden ve tedricen birleşik bir dilin ortaya çıkmasına yol açacağına inanıyordu. *Azadî Kurdistan*'da Kurmancinin kullanılması da Nebez'e göre bu eğilimin bir parçasıydı (age.).

Politik örgütler monarşinin yıkılmasından sonra yeraltından günışığına çıktıklarında, bu sorun çok daha fazla politize edildi. Nebez'e (age.) göre Kürt Demokrat Partisi Kurmanci konuşulan bütün bölgelerde eğitimin Sorani olmasını destekledi. Kendisi bir Kurmanci konuşucusu olan Partinin Genel Sekreteri Hamza Abdulla Kurmancide yazmanın Kürtçeyi iki dile böleceğine inanıyordu. Nebez'e göre Irak Komünist Partisi, lehçe farklılıklarının haddinden fazla olduğuna inandıkları için Kurmanci bölgelerine Soraninin girmesine karşı çıktı. Nebez'e göre partinin gerçek amacı [milliyetçi] Kürt Demokrat Partisi'yle rekabet etmesiydi. Dolayısıyla Kürt ulusal hareketinin güçlenmesi Vanlı'nın Kurmanciyi savunan yazılarını çevirip dağıtmış Komünist Partisi'nin çıkarına değildi (age.). Nebez'in önderliğini yaptığı etkili olmayan üçüncü bir grup da,

hernekadar bütün lehçelerde yazmanın kendiliğinden birliğe yol açmayacak olsa da, Soraninin Kurmanci konuşanlara dayatılmaması gerektiğini savunuyordu. Bu gruba göre nihai bir birleşme için popüler desteğe sahip bir akademinin başını çektiği uzun, bilimsel bir çaba gerekliydi (age.).

Rasul'e (1971:52-53) göre İran hükümeti bu böl yönet politikasını devlet destekli Kurdistan gazetesinde severek benimsedi. "İki parça [lehçe] yerine birçok parçaya ayırdılar." Bu "beş lehçede yazma politikası" on yıl önce Avrupa Kürt Öğrenci Derneği tarafından çoktan reddedilmişti. (*Rojî Nö*, C. 2, No. 3, Haziran 1961, s. 29-34).

1958'den beri Kurmanci basında, kitaplarda ve yayınlarda daha yaygın kullanılmıştır. Böylece 1958'den önce bu lehçede sadece iki kitap yayımlanmış olmasına karşın, 1958 ile 1977 arasında toplam 25 başlık piyasaya çıktı (krş. 7.2.2.A). 1970'lerden beri Irak'ta yayımlanmış hemen hemen her gazetede en az bir makale Kurmanci olmuştur. Bununla birlikte Sorani Kürt dilinin bütün işlevlerinde egemen konumunu korumaktadır (krş. bölüm 7).

Irak'ta Kurmanciye karşı Soraninin tercih edilmesi sürecindeki etmenleri özetlersek, Britanya işgalciliğinin ve Manda yönetiminin Soraniyi tercih etmesinin altında yatan güdüler pratik etmenler olmuştur (5.1.1 ve 5.1.2). Bu lehçe Kürtçenin, yeni yaratılmış Irak devleti sınırları içinde sesini duyuran entelektüel, milliyetçi ve kent sosyal tabam olan tek türüydü. Kaldı ki Britanya Irak'ı 1917-18'de işgal ettiğinde Şeyh Mahmud tarafından kurulmuş Kürt hükümetinin diliydi.

Bununla birlikte, kanıtlar, Bağdat'ın bu lehçe ayrımını özellikle de 1930-32 döneminde, Kürt diliyle ilgili çıkaracağı yasayı çıkarmamaya, daha sonra da bu yasayı uygulamamaya yönelik bir bahane olarak kullandığını gösteriyor. Hükümetin niyeti bir yana, Kurmanci konuşan topluluk 1960'lara kadar gitgide aşiretsizleşmeye başlamış ve kendi ana lehçesinde okuyup yazmaya çok istekli bir aydın sınıfı ortaya çıkmıştı (krş. 10.1.0 ve 10.2.0). Bu çalışmada incelenen gerek dönemin Kürt kaynaklarından gerekse resmi Manda kaynaklarından elde

edilen mevcut kanıtlar (krş. bölüm 5) Vanlı'nın yukarıda aktarılan Soraninin benimsenmesinin Türkiye ile Britanya arasında Kurmanci konuşan Kürtleri Irak Kürtlerine verilmiş dil haklarının yankılarından korumaya yönelik bir anlaşmanın ürünü olduğu doğrultusundaki iddiasını desteklemiyor. Kanıtlar aslında hem İran'ın (krş. 5.2.0) hem de Türkiye'nin Irak Kürtlerinin herhangi bir lehçede dil haklarını kazanmalarını önlemeye çalıştıklarını gösteriyor. Üstelik, Britanya (krş. 5.1.3 ila 5.1.5) ve Fransa (5.4.0), Kürtlerin yaşadığı bütün ülkelerin bütünlüklerine bir tehdit olarak gördükleri Kürt milliyetçiliğini kontrol altına almanın bir aracı olarak Kürt dilinin (bilhassa anadilde eğitimi) gelişmesini kısıtlamayı hedef aldılar.

6.3.0 İran'da lehçe tabanı, 1921-85

Sorani konuşanlar Kürt nüfusunun büyük ve etkili bir bölümünü oluşturuyorlar. Kurmanci konuşulan bölge, Türkiye-İran sınırı ile Büyük Kürdistan'ın kuzey parçasından suni olarak ayrılmış görece uzun ama dar bir toprak parçasıdır. Bu toprak parçasındaki Kürtlerin sosyal örgütlenmesi esasen aşiretsel nitelikte olmuştur, dolayısıyla son on yıllarda yerleşik bir düzene geçmelerine karşın, hiçbir kent merkezi ortaya çıkmamıştır (krş. 10.1.0).

Kürt dilinin ilk resmi kullanılmasının tarihi Kurmanci konuşan bir aşiretin reisi olan İsmail Ağa Simko'un önderliğinde başlatılan bir isyana (1919-22, 1926) kadar gider. Simko bu Kurmanci konuşulan bölgede ve bugünkü Mahabad'ın Sorani toprakları parçasında kısa bir süre için otoritesini tesis etti. 1921'de Simko çoğunlukla Sorani olan *Rojî Kurd* (Şekil 18) adlı bir gazete yayımladı. Gazetenin editörlüğünü Mahabad yöresinden bilgili biri yapıyordu (Şekil 18). Ancak günümüze kadar gelmeyi başarmış basılı bir belge (Tamaddun 1971:372'de yeniden basılan bir Gümrük Bürosu belgesi) Kurmancinin de kullanıldığını gösteriyor. Anlaşıldığı kadarıyla Sorani'nin kullanılmasının nedenleri şunlardır: (a) Mahabad'ın Sorani bölgesi İran Kürdistanı'nda en önemli entelektü-

el ve politik merkezken, kuzey bölgesinin daha çok aşirete dayalı bir yapısı vardı (krş. 10.1.0), ve (b) benzer şekilde Simko'nun temasta bulunduğu Irak Kürtleri o dönem Kürt milliyetçiliğinin en önemli merkezi olan Süleymaniye'nin Sorani konuşulan bölgesinde özerk bir hükümet kurmuşlardı.

Kürtçenin ikinci kez olarak basılı materyal olarak piyasaya çıkma şansını bulması Sorani konuşulan Mahabad ve Bokan kentlerinin civarında merkezileşmiş Kürt Cumhuriyeti (1946) döneminde olmuştu. Sorani; eğitimde, yayında, gazetecilikte ve yönetimde devlet diliydi (krş. 7.6.0). Bu dönemin yayınları özellikle de modernleşmiş kelime hazinesi ve imlasında Soraninin damgasını taşıyordu. Gerçekten de birden bire Farsça eğitimden Kürtçe eğitime geçiş yapan ilkokullarda Irak'tan gelen ders kitapları kullanıldı. Ayrıca çok sayıda Irak Kürdü okul ve devlet yayınlarında personel olarak çalışmaya başladı. Irak'tan gelen Kurmanci konuşan çok sayıda Barzan Kürdü Cumhuriyeti desteklemeye yönelik belli başlı bir güç sundukları halde, radyo yayıncılığı ya da yayıncılıkta Kurmanci kullanılmadı.

1960'larda Tahran'ın yayımlanmasına izin verdiği sınırlı sayıda kitap, bir Hewrami başlığı hariç, Soraniydi (krş. 7.2.3). Ancak radyo yayını bütün lehçelerde yapılıyordu. Bu da Kürt dilinin birleşmesini engellemeye yönelik resmi politikayı yansıtıyordu (krş. 7.4.3.1). Günümüz İslami hükümeti döneminde özel yayıncılık çoğunlukla Soraniyken bütün Kürdistan'daki okurları hedef alan devlet propagandasını içeren yayınlar her iki lehçededirler.

1979'dan 1980'lerin ortalarına kadar kırsal kesimleri denetimlerinde bulunduran Kürt politik partiler tarafından hazırlanan ilkokul ders kitaplarında Irak'ta geliştiği gibi standart Sorani lehçesi kullandı (krş. 8.2.2 ve 7.5.6).

6.4.0 Suriye'de lehçe tabanı

Suriye Kürtlerin tümüyle Kurmanci konuşan nüfusuna bir de binlerce mülteci eklendi. Bu mülteciler arasında Türki-

ye'den gelen Bedirhan Kardeşler (krş. 5.4.0) de vardı. Suriye Kürtleri tarafından yürütülen neredeyse bütün yayıncılık ve radyo yayınlarında kendi lehçelerindeydi. Ana edebiyat, dil ve kültür organları olan *Hawar*'ın ilk sayılarında Irak Kürtleri tarafından yazılan çok sayıda makale Sorani olarak çıktı. Daha sonraki sayılar kitaplarda olduğu gibi tümüyle Kurmanciyle ve Latin alfabesiyle basıldı (krş. bölüm 7).

6.5.0 SSCB'de lehçe tabanı

Lehçe tabanı sorunu 1934'te Erivan'da yapılan bir kongrede tartışıldı. Bir Sovyet kaynağına (Vil'chevskii 1936, aktaran Nikitine 1956:289-93) göre kongre bu sorunu edebiyat dilinin bir tabanı olarak "en katıksız", "en iyi korunan" gibi dilbilimsel açıdan tanımlanan etmenlerden sakınarak başarılı bir biçimde çözdü. Daha doğrusu, sorun, geniş bir Kürt işçi kitlesine ulaşabilecek bir dil yaratmanın politik bağlamına sokularak, "gerçekçi" bir ruhla ele alındı. Bu amacı başarmak için, kongre lehçe tabanı olarak Ermeni Sosyalist Cumhuriyeti'nde yaşayan Kürtlerin lehçesi olan Kurmanciyi seçme kararını aldı.

Bu politik yönlendirici ilkenin -en geniş kitlenin lehçesinin kullanılması- yanı sıra, kongre lehçenin seçiminde aşağıdaki etmenlerin altını çizdi: (1) Leninakan'ın Tiflis kentinde ve Allahverdi bakır madenlerindeki Kürt proletaryasının dili olarak Kurmanci lehçesinin önemi, (2) Kürt diliin yaratılması ve geliştirilmesi sürecine hatırı sayılır bir Sovyet Kürt entelektüel grubunun katılması, (3) Sovyet Kürtlerinin lehçelerine olan yakınlıkları yüzünden klasik Kürt edebiyatının, Ehmedê Xanî'nin ve ekolünün en iyi modellerinden yararlanma olasılığı, (4) Ermenistan Kürtleri arasında zengin bir folklorun varlığı, ve (5) Bu lehçede yaklaşık yüz kitap ve bir gazete olmak üzere görece önemli bir literatürün olması.

6.6.0 Kürt diasporasında lehçe tabanı

Avrupa'daki mültecilerin dil durumu bu yüzyılın ilk yirmi

yılındaki Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan Kürt dilinin durumuna benziyor. Türkiye'deki Kurmancı konuşanlar her zaman kendi lehçelerini ve Latin yazısını kullandıkları halde, Irak ve İran Kürtleri Sorani lehçesini bağlı kaldılar. 1956 yılında kurulan ve bütün Kürdistan'da üyesi olan Avrupa Kürt Öğrenci Derneği sözlü ve yazılı iletişimde her iki lehçeyi de kullanmaktadır. Kurmanci materyal genellikle Latin yazısıyla yazılmıştır ki bu da bu materyalin Türkiye Kürtlerine yönelik olduğunu gösterir. İsveç'te Kürt mültecileri için devlet destekli eğitim, eğitim programları ve hükümet yayınları her iki lehçededir (krş. 7.5.7).

6.7.0 Lehçelerin birleşmesi

Lehçelerin birleşmesi sorunu ilk kez bu yüzyılın başlarında Kürt basını tarafından gündeme getirildi. Çok sayıda Kürt gazetesi, mesela *Hawar* ve *Gelawêj* konuyla ilgili uzman ya da uzman olmayan okur kitlelerinin fikirlerini istedi (*Hawar*'ın fikir anketi için krş. Rondot 1936).

Diğer iki lehçeli durumlardaki gibi, esasen iki çözüm önerilmiştir: Ya iki lehçeyi harmanlamak ya da ikisinden birini seçmek. Ayrıca karma yöntemlere dayanılarak iki görüş de geliştirilmiştir (Irak). Görüşlerden biri lehçelerin özgür kullanılmasıyla kendiliğinden gelişecek bir süreci tasavvur eder. Diğeri ise planlı bir çabanın gerekliliğini vurguluyor.

Haugen (krş. Byron 1976:60) tarafından *bileşimsel tez* (standart bir dil lehçelerin birleşimine dayanır ya da dayanmalıdır) ve *üniter tez* (standart bir dil tek bir lehçeye dayanır ya da dayanmalıdır) olarak adlandırılan ve birbirleriyle rekabet halinde olan bu iki çözüm özellikle de Kürtçe konuşan topluluğun (Kurmanci beş ülke arasında, Sorani ise iki ülke arasında bölünmüştür) politik olarak bölünmesiyle engellendi. Bu durumu daha da şiddetlendiren, dilsel ve kültürel temasın serbestçe yapılabilmesinin koşullarının olmamasıdır: Türkiye ve Suriye'nin dilkırım tedbirleri ve Sovyet Kürtlerinin politik izolasyonu sadece Kurmanci ve Soraninin birleşmesini değil; Türki-

ye, Suriye ve SSCB'nin üç Kurmanci normunun birleşmesini de engellemiştir. Bu bölünmenin en açık göstergesi, beş ülke arasındaki dilsel ve kültürel temasa getirilen aşılmaz politik kısıtlamalara bir de yazılı dilin üç alfabe arasında bölünmesiyle oluşan farklı yazımların eklenmesidir (krş. 8.2.5).

Irak bölgesi düzeyinde birleşmede pek ilerleme kaydedilmedi. Kürt Akademisi faal olduğu 1973-78 yıllarında konuya pek ilgi göstermedi (krş. 10.3.4 ve 10.3.5). Yapılan bireysel girişimler ise şimdiye kadar hem Irak Kürtleri hem de yurtdışındaki Kürtler tarafından piyasaya çıkarılmış birleşik dilbilgisi kitaplarını derlemekle sınırlı kaldı. Nebez (1976) belli başlı morfolojik farklılıkların altını çizmiş ve ayırdedilebilir bir biçimde Latin yazısıyla Sorani olan Kürtçenin karma (standart) kısa bir örneğini sunmuştur. Başka bir örnek ise Kurmanciye yakın olan birleşik bir gramerdir (Akrawy 1982). Al-Basir (1984) tarafından Irak Bilimler Akademisi'nin-Kürtçe Bölümü'nün bir toplantısında önerilen başka bir yaklaşım ise bileşimsel yaklaşımın uygulanamaz ve "mekanik" olduğunu ileri sürüyor. Al-Basir'e göre birleşme çok eskiden, yani Kürt ulusunun daha çeşitli kabile ve bölgesel yerleşimlere bölünmeden önce (s. 32) var olan "ortak dil"i yeniden canlandırarak başarılabilir. Bu farazi dilin yeniden canlandırılması günümüzün farklı lehçeleri ve gramerlerindeki ortadan kalkmış "özgün metinleri" analiz ederek ve bunları böyle bir dilin bir zamanlar var olduğu gerçeği ışığında birleştirerek (*rêkxistinyan*) olanaklı olduğu söyleniliyor (s. 76). Pratik olarak söylemek gerekirse, al-Basir'in yaklaşımının lehçeleri harmanlayan bileşimselcilerin yönteminden ne kadar farklı olduğu açık değildir.

Genişlemekte olan Kürt diasporası (krş. 10.4.0) çeşitli ülkelerin Kürtlerine dilsel, kültürel ve eğitimsel faaliyetlerde serbestçe birleşmelerine yönelik fırsatlar sağlamıştır. Kurmancinin yayılmasında Türkiye Kürtleri ana güçtürler. Hem 1930'lar-1946'da Suriye Kürtlerinin hem de SSCB Kürtlerinin dilsel başarılarından yararlandılar. Kurmanci'nin bu üç yazılı türünün birleşimine yönelik umutlar yalnızca burada vardır.

6.8.0. Sonuç

Soraninin Irak'ta (ve İran'da) Kürtçenin lehçe tabanı olarak seçilmesi dilsel olmayan etmenlere dayanıyordu. Irak'ta Sorani konuşanlar politik, sosyal ve sayısal olarak Kurmanci konuşanlardan daha etkiliydiler. Ancak 1958 sonrası dönemde öteki dil etmenleri Kurmanci'nin yayıncılık ve radyo yayınlarında kullanılmasına elverişli olanak sağladı. Gene de Sorani hem Irak hem İran da yayıncılık, radyo yayıncılığı ve entelektüel tartışmalarda egemen dil olma özelliğini devam ettiriyor.

1980'lerin sonlarına gelindiğinde, bütün Kürdistan düzeyinde, bölgede ve uluslararası alanda meydana gelen gelişmeler Kürt diasporası, Türkiye ve eski SSCB'de Kurmancinin gelişmesine katkı sağladı. Kurmanci şimdi gitgide kodlama ve işlevin geliştirilmesi sürecinden geçmektedir.

Sorani konuşan pek çok kişi kendi normlarını standart dil olarak görmelerine rağmen, bu çalışmada sunulan kanıtlar Ermenice, Norveççe, Arnavutça ve çok sayıda öteki diller gibi Kürtçenin de iki standartlı bir dil olarak görülmesi gerektiğini gösteriyor (krş. bölüm 9).

BÖLÜM 7
İŞLEVİN GELİŞTİRİLMESİ

Bu bölümde Kürt dilinin gelişiminin (krş. Bölüm 5) ve standartlaşma normunun lehçe temelinde seçiminin (krş. Bölüm 6) önündeki engeller incelendikten sonra Kürt dilinin basım, yayın medyası, yönetim, bilim, sinema ve tiyatrodaki kullanımı gibi yeni işlevlerin edinimi ile 1918 dönemi sonrasındaki edebiyat ve eğitimdeki geleneksel kullanımının yaygınlaşmasına ilişkin belgeler sunuluyor. Mevcut materyal aşağıdaki altbölümlerde verilmiştir.

7.1 Basım
7.2 Kitap yayıncılığı
7.3 Gazetecilik
7.4 Radyo ve televizyon yayını
7.5 Eğitim
7.6 Yönetim
7.7 Bilim, tiyatro, sinema ve pikaplar

Diller işlevleri, egemenlikleri ya da kullanım alanları bakımından büyük çapta farklılıklar gösterirler. Bir uçta İngilizce

(dünyada en çok konuşulan dil); Fransızca ve Almanca gibi gelişmiş dilleri bile geride bırakmıştır (Kloss 1978; 41). Diğer uçta ise kitle iletişim araçlarına ya da eğitim sistemine ulaşamayan sayısız dil bulunuyor.

İşlevsel gelişme herhangi bir dillin yapısında içkin olan bir özellik ya da nitelik değildir. Tersine bir topluluğun konuşma dilinin sosyal, ekonomik ve teknolojik gelişimi ile ilişkilidir. Edebiyat öncesi bir dili yazıya indirgemek oldukça kolay olduğu halde, kitle iletişim aracı olarak basımı kurumlaştırmak ya da boy veren bir basım kültürünü geliştirmek oldukça zordur. Pek çok dilde (sözgelimi, yüzyıllık bir gazetecilik tarihi bulunan Kürtçe) bırakın bilimsel araştırma sonuçlarını yayımlayan kendi alanında uzmanlaşmış gazeteler, günlük bir gazete bile çıkmamaktadır.

Hiç değilse birçok dilbilimciye göre hiçbir dilin yapısal olarak özürlü olmadığı biliniyor. Ne var ki dil planlamacıları deneyimlerinden bilirler ki ne zaman İngilizce yazılmış ders kitapları standart olmayan bir dile çevrilirse, eşitçilik eşitsizliğe boyun eğer. Aslında dilbilimci ve dil planlamacıları birbirleriyle çelişmiyorlar. İşlevsel gelişme ile kodlama arasında dinamik, daha doğrusu diyalektik bir ilişki var gibi görünüyor. Böylece tarihsel olarak ne zaman bir dil; bilimde, teknolojide, sanatta ve meslekte kullanıldıysa, terminolojiler yaratıldı ve sözlük haline getirildi (sözgelimi popüler hale getirildiler). Buna karşılık bu işlevler özel kelime hazinelerini gerektirdiler. Bir başka deyişle işlevsel gelişme kodlamayla sonuçlandı ve kodlanmış bir norm işlevsel farklılaşmanın artmasına olanak yaratır.

Sonraki altbölümlerde Kürt dilindeki yeni işlevlerin gelişimi üzerindeki çeşitli politik, sosyal ve ekonomik kısıtlamaların altı önemle çizilmiştir.

ALTBÖLÜM 7.1
MATBAA: DİLİN KİTLE İLETİŞİM ARACI OLARAK KULLANIMI

Kitle iletişim çağı Modern Avrupa'da matbaanın yayılmasıyla başlar. Daha yazı keşfedilmeden altı bin yıl önce dil iletişimi yüz yüze etkileşime dayanıyordu. Yazılı iletişim bin yıllardır son derece kutuplaşmış sınıf yapısı, edebiyatın, bilgi ve politik iktidarın tekelleşmeleri, elyazmaların kopyalamalarının verimsizliği ile öteki faktörler gibi sosyal ve ekonomik engeller tarafından etkin bir biçimde kısıtlandı. Dilin kitle iletişim aracı olarak kullanımı ilk kez matbaanın kullanılmasıyla olanaklı oldu.

Avrupa'da matbaanın ilk kullanılması "ulusal diller ve edebiyatlar üzerinde derin bir etki bıraktı. Matbaa bunları hemen yaratmaya, standartlaştırmaya ve korumaya başladı" (Unwin ve Unwin 1987; 464; krş. ayrıca Steinberg 1974; 117-27; Febre ve Martin 1979; 319-32). Medya tarihi üzerinde çalışan bazı öğrenciler ulusların, milliyetçiliğin ve ulusal dillerin bu yükselişini matbaa teknolojisine bağlıyor (Innis 1971;29; McLuhan 1969;142, 282). McLuhan'a göre (1964:155), "milliyetçiliğin mimarı kelimelerin matbaada basılmasıdır."

Ne var ki ulusların ve milliyetçiliğin matbaanın yan ürünü olduklarına ilişkin bu iddiayı bu teknolojinin tarihi destekle-

miyor. Matbaa MS ikinci yüzyılın sonunda feodal Çin'de icat edildi. Onbirinci yüzyıla gelindiğinde ise taşınabilen tip geliştirildi. Onüçüncü yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde ise komşu ülke Kore'de tipografi ortaya çıkarıldı. Her iki ülke kağıt ve mürekkebi çoktan üretmişti. Buna karşın, matbaacılık çok daha sonra onbeşinci yüzyılın ortalarında Batı Avrupa'da başladı (mesela, krş. Lechene 1987: 69-70). Bununla birlikte Avrupa'nın tersine, Çin ve Kore'deki matbaacılık hem Çin hem de Kore dilinin uzun bir edebiyat gelişimi tarihi olduğu ve yoğun bir kodlamaya tabi tutulduğu halde bu dilleri ulusal dillere dönüştüremedi. Ne Çin ne de Kore toplumu ulus ve ulus-devlet olarak ortaya çıktı. Bu yüzden matbaanın geniş çapta yayılmasının doğum yeri olan feodal Çin'de değil de, Modern Avrupa'daki feodal toplumun yıkıntıları üzerinde gerçekleşmesi tarihi bir tesadüf değildir. Bu yüzden Batı Avrupa'da elyazıdan matbaa kültürüne (neredeyse) tam geçiş "modernizasyonun" bir ürünü ya da kapitalizmin yükselişiydi.

Hiç kuşku yok ki Avrupa'nın İngilizce ve Fransızca gibi konuşma dillerinin *ulusal* standart dillere dönüşümü matbaa teknolojisi sayesinde olmuştur. Ancak tek başına bu teknoloji bir "konuşma dilini" standart bir dile dönüştürmez. Bu teknolojinin yaygınlaşması sosyal ve ekonomik bir temeli gerektirir. Başlı başına kültürel bir fenomen olarak basım; güçlü bir sosyal temel olan orta sınıfın bu teknolojinin gelişimi ile birlikte ortaya çıktığı Batı Avrupa'da bile ideolojik, politik ve ekonomik mücadelelerin arenası haline gelmiştir. Avrupa'yla kıyaslandığında, Kürt dilindeki basımın etkisi aynı oranda çarpıcıdır ama tam anlamıyla kullanımı süregelen politik kısıtlamalar ve Kürdistan'ın gerici sosyal ve ekonomik gelişimi tarafından sekteye uğratılmıştır. Bu bölümün odak noktası Kürtlerin kendi dilini ve ulusal davalarını geliştirmede basımı kullanmak için verdiği mücadele oluşturuyor.

7.1.1 Osmanlı İmparatorluğu'nda basım

Matbaa Osmanlı İmparatorluğu döneminde Kürt kentlerin-

de (Bitlis: 1302=1865-6 ya da 1311=1893, Diyarbakır: 1285=1868-9 ve Van: 1307=1889-90) ilk kez 1860'lı yılların sonunda görülmeye başlandı. Bu matbaaların hepsini hükümet kurmuştu. Sahibi de hükümetti. Dolayısıyla Türkçe yayınlar basılıyordu. Kürdistan'ın varoşlarında küçük oranda Kürt nüfusları barındıran çok sayıda büyük kent erkenden start aldı. Musul 1856 yılında Dominik misyonerleri tarafından kurulan bir matbaayla ardından 1881 yılında hükümet matbaasıyla başlarken, Erzurum'un daha 1856-66 yıllarında bir hükümet matbaası vardı (bu bilgi Osmanlı Hükümetine dayanıyor 1901).

Bununla birlikte Kürtçe basım dönemi Kürdistan'da başlamadı. Osmanlı döneminde yayımlanan bütün Kürtçe kitap ve dergiler Kürdistan'ın dışında, Kahire, İstanbul ve Bağdat'ta basıldı. Bunun nedeni a) Musul'daki Dominik basım istisna olmak üzere bütün diğer basımların sahibi Kürtçe yayıncılıkla ilgilenmeyen bir hükümetti, b) Yayıncılık çoğunlukla İstanbul ve diğer büyük kentlerde sürgün olarak yaşayan Kürt milliyetçiler tarafından başlatıldı ve c) Sansür Kahire ve İstanbul'da daha az etkiliydi (krş. 7.3.1).

Kürtlerin sahipliğini yaptığı matbaaya ilişkin en erken kayıt Mısır'ın Kahire kentinde Faraj-Allah Zeki el-Kurdi tarafından kurulan "Matba'a Kurdistan 'Ilmiya" (Bilimsel Kürdistan Matbaası)'dır. Bu matbaa 1329 Hicri/1911 yılında Arapça bir kitap (*Lisan Abna' al-Madaris wa al-Mujtama'at*, yazarı Kemal Alaadin al-Iraki) bastı ama bu matbaada Kürt diliyle basılan eserlere ilişkin hiçbir kanıt yoktur.

7.1.2 Irak'ta basım

Bu bölümdeki materyal tarihsel açıdan önemli iki döneme, yani Cumhuriyet öncesi ve sonrası yıllar olarak düzenlenmiştir (bu iki döneme ilişkin daha fazla bilgi için krş. 5.1.0 ile 5.1.9 arası).

Dil reformcusu, gazeteci, yayıncı ve milliyetçi Giw Mukriyani'nin, birçok kitabında (mesela, 1972;13, 15) ileri sürdüğüne göre ilk Kürt matbaasını 1915'te Halep'te kardeşi Husen Huzni Mukriyani'nin (1893-1947) kurmuş ve birçok kitap ve gazete çıkardıktan sonra bu matbaayı 1925'te Rewandız'a taşımıştır. Bu iddiayı pek çok Kürt hiç eleştirmeksizin kabul ediyor (sözgelimi, Jabari 1970;70 ve Celil 1985;111-12).

Bu matbaanın var olmadığına ilişkin güçlü hiçbir kanıt yoktur. *Diyarî Kurdistan*'da (No. 5, Mayıs 12, 1925, s. 11) yayımlanan bir habere göre Huzni 1925 yılında Halep'te bir matbaa kurmaya çalışıyor ve bu yüzden bu dergi aracılığıyla Kürtlerden Kürt tarihi ve toplumuyla ilgili basılacak olan bir kitabı önceden satın almalarını istiyordu. *Xunçey Beharistan* (Bahar Çiçekleri) adlı kitap aslında 1925'te Halep'te al-Asr al-Cedid Arap matbaasında basıldı. Kaydedilmesi gerekir ki, Kürtçe kitapların kaynakçalarından hiçbiri (Edmonds 1937, 1945; vil'chevsky 1945; Cumberland 1936; Nariman 1977) *Xunçey Beharistan*'dan önce Halep'te basılmış herhangi bir eseri kaydetmiyor. Kaldı ki ister yeraltından ister başka türlü olsun herhangi bir yayının, Fransız Mandasının Kürt meseleleri ile çok yakından ilgilenen Kürt konularında uzman Pierre Rondot'un (1939) gözünden kaçması olası değildir. Rondot Suriye'de Kürtçe basım çabalarından hiç bahsetmiyor.

A. Hükümet matbaası

Irak Kürdistanı'ndaki ilk matbaa Süleymaniye'de 1920'de Manda yetkilileri tarafından kuruldu. Bu matbaa 1920 ile 1923 yılları arasında altı kitap, 118 sayı haftalık *Peşkewtin*, 14 sayı *Bangî Kurdistan* ve 16 sayı *Rojî Kurdistan* basmış olan Çapxanay ya da Matba'ay Hukumat (Hükümet Matbaası) adındaki eski usulle yani elle işleyen harf-basım matbaasıydı. İki okulla birlikte bu matbaa, sık sık Bağdat'a karşı isyan eden ve kendisini Kürdistan Kralı olarak ilan eden Şeyh Mah-

mud'un özerk hükümetinin en önemli iki entelektüel varlığıydı. Bu yeni Kürt devleti gibi bu matbaanın da çalkantılı bir hayatı vardı.

Bu Kürt hükümetinin liderleri matbaaya çok büyük bir önem veriyorlardı. *Bangî Kurdistan*'da (No. 3, Ağustos 21, 1922, s. 3-4) yazıldığına göre "Baskı Makinesi bir ulusun düşünceleri ve duyguları birleştirmede" ve ayrıca bir halkın bilimini ve edebiyatını korumada çok etkin bir araçtır. O dönem bu gazete ilgili bireylere yeni bir matbaa satın almak için bağış çağrısında bulunuyordu.

Baskı makinesinin satın alınmasına yönelik yoğun bir ilgi henüz Birinci Dünyá Savaşının ekonomik yıkıntılarından kurtulamamış kent halkından geldi (krş. 3..1.7). 1000 rublelik ilk katkıyı üç soylu kişi yaptı. Gazetenin daha sonraki sayılarında Süleymaniye ve başka yerlerde hükümet görevlileri, tüccarlar, esnaf, öğretmenler ve diğerleri tarafından yapılan bağışların ayrıntılı listeleri verildi. Bütün bu katkılar toplandığında, toplam olarak 210 bağışçı tarafından verilen 7353 rubleyi buluyordu. *Rojî Kurdistan* (No. 8, Ocak 10,1923, s. 3) bu haftalık gazetenin eğer yeni bir baskı makinesi satın alınacak olsa, haftada üç kez basılacağını bildiriyordu.

Daha eyleme geçilemeden, Kürt hükümeti ile Bağdat arasındaki gerilim tırmandı. Şeyh Mahmud ve savaşçıları kenti terkederek, dağlara çekilmek zorunda kaldıklarında matbaayı Süleymaniye'nin kuzeybatısındaki Surdaş bölgesindeki Cesna mağaralarına taşıdılar. Yeni gazete *Bangî Heq*'in üç sayısı burada basıldı. Ne var ki Irak ordusu isyanı bastırarak matbaayı yeniden Süleymaniye'ye getirdi (Edmonds 1925; 89-90). Askerler çekildikten sonra (Temmuz 1923) Şeyh Mahmud kente geri dönerek otoritesini yeniden sağladı. Matbaa bu nakil esnasında zarar görmüştü ama Eylül ortalarına kadar "bazı ustaların çabalarıyla" matbaa tamir edildi. 20 Eylül 1923'te *Umêdî Istiklal* (Bağımsızlık Umudu) adında haftalık yeni bir gazete çıktı. Matbaa birçok kez başarısızlığa uğrayarak yayında gecikmeler olmasına rağmen, "birlik ve ulusal aşkla" motive olmuş okurlar basımın devam edeceğine söz verdiler (No. 16, Ocak

31, 1924, s. 4). Aynı yıl daha sonra "Güney Kürdistan Hükümeti" tarafından bu matbaada üç mühür basıldı. Ancak askerler Temmuz 1924'te yeniden saldırdığında Şeyh Mahmud hükümeti düştü.

Bağdat bölge üzerinde kontrolü sağladıktan sonra bu matbaa Belediye tarafından işletildi. Matbaanın adı Matba'ay Belediye ya da Çapxanay Şarawani (1925) olarak değiştirildi ve bu matbaada hükümetin sponsor olduğu haftalık *Jiyanewe* gazetesi ile birçok kitap basıldı. Şair/gazeteci Piremêrd Ağustos 1934'te bu matbaayı kiralayarak *Jiyanewe*'nin devamı olan *Jiyan*'ı yayımladı. Belediye Ağustos 1937'te kira sözleşmesini yenilemeye kabul etmeyerek, İçişleri Bakanlığına, matbaayı ve gazeteyi kendi kontrolüne aldığına ilişkin kararı konusunda bilgi verdi (*Ziban*, No 1, Eylül 11 1937, s. 1). Belediye tarafından çıkarılan bu gazetede "matbaadan geriye iskeleti dışında yararlı hiçbir şeyin kalmadığı... pek çok yeni parçanın satın alınması için büyük miktarda bir paranın Bağdat'ta gönderildiği ve makinenin yeniden faaliyete geçirildiği yazılıyordu."

B. Zarî Kirmancî Matbaası

Huzni Mukriyani Suriye'de modası geçmiş bir baskı makinesi satın aldı ve bunu 1926'da katırla Rewandız'a taşıdı. Bu girişimine de Matba'ay *Zarî Kirmancî* (Kürt Dili Matbaası) adını verdi. Huzni ve kardeşi Giw bu kadim makineyi kullanarak 1926 ile 1930 yılları arasında yirmi üç kitabı (yani, 1938'e kadar Irak'ta yayımlanmış olan toplam 95 Kürtçe kitabın yüzde 24.2'sini) ve *Zarî Kirmancî* adlı bir dergiyi bastılar. Edmonds'a (1945: 185) göre "bunların yarısı yazılı, basılı ve tahta kalıplara basılmış biçimde resimliydi..."

Basılı materyal neredeyse hiç okunamıyordu. Yeni harfler daha sonraları bu ulusal davayla ilgilenenlerce verilen bağışlarla elde edildi. Ancak yeni harflerle ekipmanın bir kısmı yağmalandı ve binaya gerekçe gösterilmeden el konuldu (Hetaw, C. 3. No., 85, Ocak 20, 1957, s. 18-19). Bu matbaa bir kez daha Erbil'e taşındı. Bu matbaada Erbil'de Ekim 1935 yılında

haftalık *Rûnakî* basıldı. 1947 yılında Huzni'nin ölümden sonra Matbaanın adı Çapxanay Kurdistan (Kürdistan Matbaası) olarak değiştirildi ve sahipliğini ve işletmesini Giw kendi üzerine aldı.

C. Zhiyan Matbaası

Belediyenin matbaasını kullanamayan Piremêrd Eylül 1937'de Zhiyan Basım adıyla faaliyet göstermeye başlayan ve haftalık *Jîn* gazetesini çıkarmış olan aşınmış harf tipleriyle elle basımı yapılan büyük ama kullanılmış bir matbaayı satın aldı.

Böylece 1937'de ikisi Süleymaniye'de birisi Erbil'de olmak üzere her biri haftalık yayımlanan üç Kürtçe gazete vardı. Baskı kapasitesi sınırlıydı ve dolayısıyla kaliteye çok arzu duyuluyordu. Yeni lisansı alınmış *Zanistî* adlı gazetenin sahibi ve editörü ilk sayıyı yayımlamaya karar verdiğinde fark etti ki Belediye matbaası tek bir hafta içinde hem haftalık olarak *Ziman*'ı (dil) hem de iki haftada bir çıkardığı dergisini (*Zanistî*, No. 1, Şubat 25, 1938, s. 1) basamıyordu. Üstelik, küçük boydaki harfler yoktu ve fotoğraflar basılamıyordu (*Ziban*, No. 28, Nisan 3, 1938, s. 1).

İkinci Dünya Savaşının yol açtığı kağıt kıtlığı Belediyenin ve *Zarî Kirmancî* matbaalarını çalışamaz durumda bıraktı. Daha sonra Zhin Matbaası olarak adı değiştirilen Zhiyan Matbaası savaş sırasında faal olan tek matbaaydı. Haftalık Jîn gazetesi küçültülmüş boyda ve daha az sayfa ile yayımına devam etti. 1939 ile 1945 yılları arasında yayımlanmış olan 27 kitaptan 13'ü Bağdat'ta; geri kalanı ise Süleymaniye'de Zhin tarafından basıldı. Ancak 1947 yılına gelindiğinde, Zhin kayda değer bir finansal kayba maruz kaldı. Sahibi Bağdat'ta mürekkep ve yeni harf tiplerini satın almak için gerekli olan 60 dinar için evini ipotek ettirmek zorunda kaldı (Sajjadi 1951:19). Belediye Matbaası 1946-47 yıllarında iki kitap yayımladı ve sonra bir daha açılmamak üzere faaliyetine son verdi.

Musul ve Kerkük'te çok daha fazla olan ve çok daha iyi do-

nanmış matbaalar 1950'lere kadar Kürtçe kayda değer hiçbir eser yayımlamadılar. 1934 yılında Musul'da iki önemli eser yayımlandı ve Kerkük'te yayımlanan ilk kitaplar 1953 yılına kadar gerçekleşmediler.

Tek Kürtçe basım yapan matbaalar olan Zhin ve Kurdistan giderek yıprandı ve 1950'lere gelindiğinde pratikte işlevsiz kaldılar. Okurlardan gelen şikayetlerin haddi hesabı yoktu. Piremêrd 1950'de hakkın rahmetine kavuştu ve seçkin bir şair, gazeteci, eğitimci ve yorulmak bilmez bir yayıncı olarak tarihteki yerini aldı. Vasiyetinde şunlar yazılıydı: "Sakın matbaadan vazgeçmeyin..." Matbaanın yanı sıra geride tek bıraktığı şey kalemi, mürekkebi, evi ve nakit olarak çeyrek dinardı. Vasiyetini yerine getirmek için bağış olarak toplam yüz dinardan fazla bir para (yaklaşık olarak 300 dolar) değişik kişilerce, taksitle kağıt, harf ve basım malzemesi satın almak üzere Bağdat'a gönderildi. Bu taksitler matbaanın işletilmesiyle elde edilecek gelirlerle ödenecekti (Sajjadi 1951: 16, 19).

Beş yıl sonra yazar, yayıncı ve Zhin Matbaada her işi yapan Najmaddin Mala [Necmeddin Mele] (1955:1) Süleymaniye'deki basım işinin umutsuz durumu hakkında yazıyor, pek çok Kürt şair ve araştırmacının eserlerinin baskı olanaklarının yetersizliğinden yok olup gitmiş olduğundan yakınıyordu. Bundan başka yetkin genç bir avukatın bir matbaayı elde etmeye çok çalıştığını ama para bulamadığı için bu işin sekteye uğradığını ifade ediyordu. Sonra yazar Kürt şahsiyetlerine ve zengin kişilere bir çağrıda bulunarak, şunu söylüyordu: "Anavatanımız bir matbaanın satın alınması için yardım ve bağışlarınızı bekliyor..."

Monarşi döneminin sonuna gelindiğinde basım olanaklarının yetersizliği Kürt dilinin gelişmesinin önünde gerçek bir engel olmaya başladı. 1957 yılında bu "büyük engel" hakkında bir yazı yazan Nebez (s. 14-21) pek çok yetkin Kürt araştırmacı ve edebiyat adamının çok değerli eserleri derlemiş olduğuna işaret ediyordu.

Ne var ki Kürdistan'da basımı ve bu eserlerin dağıtımını üstlenebilen bir yayıncılık merkezi olmadığı için yazarlar bun-

ları kendi paralarıyla basmak, ayrıca bunları kendileri dağıtmak zorunda kalıyorlar. Eğer birey fakir ve parasız biriyse, eserini basamaz. Tesadüfen hali vakti yerinde biriyse ama cesaretli ve mücadeleci bir Kürt değilse, kendi ülkesinde (Kürdistan) matbaa olmadığı için bunu unutmak zorunda kalacaktır... (s. 15). Gerçekten de yirminci yüzyılda Irak Kürdistanı'nda Kürt dilinde eser basabilecek tek bir matbaanın olmaması talihsizliktir. Kürdistan'ın kıblesi (Müslümanlar namazlarını kılarken yönünü çevirdikleri yer) olarak kabul edilen Süleymaniye'de bir tek Zhin Matbaası vardır ki o da (haftalık) gazeteden başka hiçbir şey basamıyor...

Nebez, Erbil ve Kerkük gibi öteki kentlerde bu ümitsiz durumu irdeledikten sonra, şu sonucu varıyor:

> Bu yüzden Kürdistan'da basımın hiçbir fırsatı yoktur. Binbir cefayla, korkuyla ve her an tetikte bekleyerek bir kitap yazan güçsüz bir Kürdün Bağdat'a gitmekten başka hiçbir alternatifinin olmamasının nedeni işte budur. Daha bu son zamanlara kadar Kürtçe harfin sadece Bağdat'ta bulunmasından ötürü eserini Maarif Matbaası'nda bastırmak zorunda kalacaktır. Ağır iş yükü ve personelin kayıtsızlığı yüzünden Maarif Matbaası ya bu kişiyi aylarca Bağdat'ta kalmaya zorlayacak ya da eserinin basılması ona (her zamankinden) 10 ila 15 kez daha pahalıya mal olacak kadar sıklıkta Bağdat'a gidip gelmek zorunda bırakacaktır. Dolayısıyla yazarın zararını telafi etmek için eserine daha yüksek fiyat biçmekten başka seçeneği olmayacaktır. Sonuç olarak kitap satmayacak ve yazar borçlanacaktır. Kısacası yazar başına öyle bir bela alacak ki eğer çok cesaretli değilse, bir başka sayfa bile basamayacaktır.

II. Irak Cumhuriyeti, 1958-84

A. Kürdistan'da basım. 1958 yılında Monarşinin düşmesi devasa yayıncılık faaliyetine yol açtı ama Kürdistan'da halihazırda faaliyette olan matbaalara sadece tek bir matbaa eklendi. 1958'de Süleymaniye'de kurulan Kamaran Matbaası en faal

matbaaydı ve 1958 ile 1975 yılları arasında (Nariman 1977: 267) 161 kitabın yanı sıra birçok dergi ve değişik tipte ticari materyal bastı. Eğer baskı makinesinin küçük ve elle çalışan bir makine olduğu gözönünde bulundurulursa kayıtlar çarpıcıdır. Aylık dergi *Rojî Nö*, dergisini basarken çıkan sorunlar hakkında yazan matbaada çalışan işçilerden biri derginin sekiz sayfasını basmak için tam bir günü harf dizmeye harcadığını kaydediyordu. Başka bir engel ise küçük harflerin olmayışıydı. Baskı renkli basıma hiç uygun değildi. Zira her bir rengi uygulamak için kağıdın bir kez işlemden geçirildikten sonra diğer renkler için mürekkebin değişmesi gerekiyordu. Katlama, kesme ve ciltleme; bütün bunlar elle yapılıyordu (*Rojî Nö*, C.2, No, 1 Mart 1961, s. 37-42).

1960'larda özel iki matbaa -Erbil'de Selahaddîn (1963); Süleymaniye'de ise Raperîn (Ayaklanma) (1967)- kuruldu. İlk matbaada hiçbir Kürtçe edebi eser basılmadı.

1960'ların sonlarına gelindiğinde basım arenasında hiçbir çığır açıcı gelişme yaşanmadı. Merkezi Süleymaniye'de bulunan haftalık *Rizgarî* (50 sayfa) Bağdat'ta basılmak zorunda kalmıştı. Derginin editörü şunları yazıyordu: "...Süleymaniye'deki ya da Kürdistan'ın herhangi bir yerindeki hiçbir matbaa arzuladığımız biçim ve formatta haftalık bir dergiyi basabilecek güçte değildir (No. 7, Eylül 21, 1969, s. 2).

Mart 1970'te Kürt otonomcuları ile hükümet arasında anlaşmaya varıldığında, 1959 ve 1960 yıllarında yapılan iki öğretmenler kongresinde Kürtlerin gündeme getirdiği devlet desteğinde matbaa ve baskı olanaklarına ilişkin talep kabul edildi. İktidardaki Devrimci Komuta Konseyi bir Kürt matbaası ve yayınevi ile Kürt kültür merkezinin açılmasına ilişkin düzenlemelerin yapılması emrini verdi..." (Irak Cumhuriyet, 1974; 12-13). Anlaşmanın bu kısmı on yıl sonra yürürlüğe girdi.

1970'ler Kurmanci konuşan Duhok kentinde bir matbaanın kurulmasıyla başladı. Üç kitap basıldıktan sonra bu matbaa daha sonra 1973'te Bağdat'a taşındı. Süleymaniye'de iki yıl üçüncü matbaa olarak faaliyet gösteren Kakay Falah matbaası dokuz kitap bastıktan sonra 1974'te Bağdat'a taşındı. Süleyma-

niye Üniversitesi 1973'te kendi matbaasını kurdu ama 1970'lerde bu matbaada beşten fazla kitap basılmamıştı. Nihayet, Erbil'de Belediye 1974'te kendi matbaasını kurdu.

Tablo 18. Irak'ta Kürtçe basan matbaalar

Adı	Kürdistan'da Sahiplik	Yıl	Yer
Hükümet/Belediye	Hükümet	1920-47	Süleymaniye
Zhiyan/Zhin	Özel	1937-71	Süleymaniye
Zarî Kirmancî	Özel	1925-49	Rewandız, Erbil
Kurdistan	Özel	1950-	Erbil
Selahaddin	Özel	1963	Erbil
Kakey Felah	Özel	1972-74	Süleymaniye
Duhok	Özel	1970-73	Duhok
Zanko	Hükümet	1973-78	Süleymaniye
Belediye	Hükümet	1974-	Erbil
Eğitim Bakanlığı	Hükümet		Erbil
Kültür ve Gençlik Mat.	Hükümet	1984-	Erbil
	Kürdistan dışında		
Meriwani Matbaası	Özel	1935-38	Bağdat
Kürt Akademisi Matb.	Hükümet	1972-78	Bağdat

Kaynak: Nariman (1977) ve 7.1.2

Kültür ve Gençlik Genel Müdürlüğü 1984'ün Ocak ayında Erbil'de "Kürt kültürünün yayılmasını geliştirmek" amacıyla modern bir matbaa kurdu. Bu projeye bir milyon dinar (yaklaşık olarak 3 milyon dolar) harcandı. Personeli ise Bağdat'ta eğitim gördü (*Hawkarî*, No. 799, Temmuz 25, 1985). Bir başka iyi donanımlı matbaa Erbil'de Eğitim Bakanlığı tarafından kuruldu. Bu matbaa ders kitaplarının ve öteki eğitim materyalinin basımında kullanılıyordu.

B. Kürdistan'ın dışında Kürtçe basan Matbaalar. Kürdistan'daki matbaa olanaklarının yetersizliği birçok yazar, gazete-

ci ve yayıncıyı Bağdat'ta çalışmak zorunda bıraktı. Kürtçe yazılan bütün kitapların %58.6'sı 1920 ile 1957 yılları arasında Bağdat'ta basıldı (krş. Tablo 19). Bağdat'ta tek Kürtçe basan matbaa, 1930'lardan beri klasik Kürt edebi eserlerini yayımlama işiyle uğraşan iki milliyetçi Kürt olan Kurdi ile Meriwani tarafından 1935 yılında kuruldu. Bu matbaa bilinmeyen nedenlerden 1938'de faaliyetini durdurduğunda bu iki Kürt altı eser basmıştı. Kürtçe basabilen diğer tek matbaa ise Maarif Matbaasıydı (krş. Yukarı)

Bağdat'ta basım işleri birçok yetersizlikten ötürü sekteye uğradı. Kürt dilinde harf dizenlerin Kürtçeyi bilmemeleri ciddi bir sorun oluşturuyordu. Bu dizgiciler kelimeler aralarındaki boşlukları fark edemiyorlardı, sonuçta iki ya da üç kelimeyi birbirine bağlıyor ya da bir kelimeyi parçalara ayırıyorlardı (*Bangî Kurdistan*, No. 14-2, Şubat 15, 1926; *Roşinbîrî Nô*, No. 106, 1985, s. 348; ayrıca krş. 7.5.5). Birçok eserini Bağdat'ta basmış Kürt tarihçi Refik Hilmi (1958: [3]), matbaacıların işi çok olduğunda Kürtçe kitapları basmayı kabul etmedikleri, Bağdat'taki daimi müşterilerine iş yapmayı tercih ettiklerinden yakınıyordu.

1972'de Kürt Akademisi kurulduğunda (krş. 10.3.0), Irak Akademisi bu akademiye küçük, eski ve aşınmış harfleri olan bir matbaa verdi (GKZK., c. 3, Kısım 1, 1975, s. 560). Gene de Akademi bunu bir nimet olarak gördü zira çoğu yayını için "dışarıdaki yazıcıları" kullanmak zorunda kalıyordu ki bu durum amaçlarını gerçekleştirmenin önünde bir engel olarak görülüyordu (age. c. 2, Kısım 1, 1974, s. 841). Akademi bütçesinden 40.551 dinarı (yani 1975-77 dönemleri için toplam 196.340 dinar olan bütçesinin % 21'ini) harcayarak matbaayı yeniledi. Cilt malzemesini satın aldıktan sonra bu kuruluş kendi kendine yetmeye başladı (age. c. 5, 1977, s. 433). Bu matbaa şimdiye kadar deneyimsiz olan Kürtçe kitap dünyasında kusursuz ve hacimli kitaplar yayımlayarak, yazarların eserlerini indirimli fiyatlara basarak alabildiğine bir katkı sundu. Buna rağmen, Kürt Akademisi'nin Irak Akademisi'yle birleşmesinden sonra basım faaliyeti en aza indi (krş. 10.3.0).

1920-77 dönemleri için eldeki mevcut bilgilere göre (krş. Tablo 19), kitapların %47.2'si Kürdistan'ın dışında yayımlandı. Esas çoğunluğunun Bağdat'ta (45.2'si) yayımlanması Kürdistan'da basım durumunun ne kadar kötü olduğunu gösterir. Ancak 1958 öncesi ve sonrası dönemle kıyaslanınca besbelli ki Cumhuriyet döneminde Kürdistan'da daha fazla basım gerçekleşmiştir (1958 öncesi dönem için %41.3'e %56.3 oranı).

Kürdistan'da Süleymaniye %35.9 etkinlikle basımda egemenliği elinde tutuyor. Bu oran bütün öteki Kürt kentlerin toplam payından iki kat daha fazladır. Bununla birlikte 1970'lerin sonlarından beri devlet sahipli matbaaların faaliyet gösterdiği Erbil Süleymaniye'nin bu üstünlüğüne meydan okuyor (Erbil'e yönelik devlet politikasına ilişkin krş. 5.1.9). Bir başka eğilimi ise hükümetin bütün Irak'taki basım araçlarını egemenliği altına almaya yönelik girişimi oluşturuyor (krş. 7.3.2.6).

Tablo 19. Irak'ta 1920-77 döneminde Kürtçe kitapların basım yerleri

Basım yeri	1920-57		1658-77		1920-77	
	No	%	No	%	Toplam	%
Kurdistan	110	41.3	472	56.3	582	52.7
Süleymaniye	50	18.7	346	41.3	396	35.9
Rewandız	23	8.6			23	2.0
Erbil	9	3.3	76	9.0	85	7.7
Kerkük	26	9.7	47	5.6	73	6.6
Musul	2	0.7			2	0.1
Duhok			3	0.3	3	0.2
Kürdistan dış.	156	58.6	365	43.6	521	47.2
Bağdat	156	58.6	345	41.2	501	45.2
Necef	20	2.3	20	1.8		
Toplam	**266**	100	**837**	**100**	**1103**	100
Bilinmeyen yer.			19		19	
Genel toplam	**266**	100	**856**	**100**	**1122**	100

Kaynak: veriler Tablo 20'de kullanılan kaynaklardan alınmıştır.

III. Otonomi hareketinde basım 1961-75

Kürt otonomi hareketi özellikle 1963'te radyo yayınının başlamasından önce Bağdat'a karşı silahlı direniş hareketini örgütlemek için basıma bel bağlıyordu. Savaşın ilk evrelerinde haber bültenleri, broşürler ve genelgeler teksir makinesiyle çoğaltıldı. 1963'e gelindiğinde harf dizici usulüyle çalışan matbaalar ortaya çıktı ve 1975'te 2000 rakımlı dağlarda "görkemli görünüşlü Batı Almanya matbaaları" kurulmuştu. Bu "matbaaların ultra-modern elektronik bir bilgisayar ve linotip bir makinesi vardı" (*The Daily Star*, Beyrut, Nisan 19, 1975). Bu tesisler Mart-Nisan 1975'te Irak ordusunun eline geçti.

Aralarında yazar, şair, gazeteci, öğretmen ve diğerlerinin bulunduğu çok sayıda aydın Bağdat'ın 1974 Martında savaş ilan etmesinden hemen sonra direniş hareketine katıldığı halde, bir Kürt politik partisine göre basım ve diğer tesisler hareketin önderliğinin aşiret niteliğinde olması yüzünden etkin bir biçimde kullanılamadı (Bkz. *Komele*, No: 4, Bahar 1979, s. 12-13). 1976'da otonomi savaşının yeniden canlanmasından sonra yayıncılık teksir makinesiyle yoluna devam etti.

7.1.3 İran'da Kürtçe basım

İran'a matbaa 1629'da Carmelite misyonerleri tarafından getirilmesine karşın (Floor 1980:369), bu sektör yirminci yüzyılın başlarına kadar gelişmedi. Kürt diliyle basılan ilk kitap Tahran'da 1885'te taşbaskıyla basılan Kürtçe-Farsça bir sözlüktür (krş. 8.4.4 ve Şekil 32).

Bir matbaa elde etmek için Kürdistan'a yakın ilk kent Urmiye'dir. Burada Kürt isyanının liderleri küçük bir matbaayı ele geçirip bir gazete ve diğer materyalleri basmıştı (krş. 6.3.0). Pehlevi hanedanlığının (1925-79) bütün döneminde matbaalar gizli polis tarafından dikkatle izleniyordu. İran uyrukları olan Türk, Kürt, Beluci ve Türkmen dillerinden basım yasadışıydı. Yeni kurulmuş Kürt politik partisi Komeley JK, Rıza Şah 1941'de tahtını terketmesinin ardından gelişen görece rahat

koşullarda bile kendi gazetesini ve birkaç kitabı (krş. 3.2.1. II. B. Ve şekil 1) gizlice Tebriz'de basmak zorunda kaldı.

İran Kürtleri 1946'da Şah'a karşı isyan ettiklerinde ve özerk bir cumhuriyet kurduklarında bölgelerinde herhangi bir Kürt kentinde hiçbir matbaa yoktu. İki yıl önce İran hükümeti resmi olarak Sovyetler Birliği'ni Kürtlere bir matbaa ve çok sayıda baskı kağıdını verdiği için protesto etmişti (*Ettela'at*, No.5922, Aralık 1, 1945; ayrıca krş. *Times*, Kasım 28, 1945, s. 3). Aslında elle çalışan eski bir baskı makinesi 1946'de Kürt Cumhuriyetine, İran'ın kuzeybatı Kürt bölgelerinin doğusunda 1945'te Aralık ayında kurulmuş olan özerk Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından hediye olarak verildi. Bokan'da (Bukan) kurulmuş olan ikinci bir matbaada 1946'da Şubat ayında ilk kitap basıldı (*Kurdistan*, No. 14, Şubat 13, 1946, s. 3). Küçük matbaalar kullanıma konuldu ve tam bir yıl içinde bu matbaalarda beş dergi basıldı (krş. Tablo 30, 36-40 kalem). Matbaadaki işçiler kendi dergilerini yayımladılar (krş. Tablo 30, kalem 38). Çok sayıda Irak Kürdü makinenin işletilmesine yardım etti. Bu matbaalar Aralık 1946'da Cumhuriyetin yıkılmasından sonra İran ordusu tarafından kamulaştırılıp bölgeden götürüldü.

İki küçük matbaa Senendec'de kuruldu (biri daha 1922'de kurulmuştu) ve bir tanesi de 1950'li yılların ortasında kuruldu ama birkaç dini kitap dışında hiçbirine Kürtçe olarak basılmasına izin verilmedi. Senendec'deki matbaalarda Farsça olarak haftalık ya da aylık olarak iki gazete basıldı. 1960'ların başlarındaki mevcut politik şartlarda (krş. 7.4.3.1) Mahabad'daki bir kitap satıcısına hiçbir politik Kürt eseri yayımlamasına izin verilmedi. Kitapçılar ancak Kürdistan'ın dışındaki basım olanaklarını kullanmak zorunda kaldılar (krş. 7.2.3). Hükümet destekli haftalık *Kurdistan* dergisini yayımlamak için Tahran'daki bir matbaa 1960'ların başlarında Kürtçe harf tiplerini kullandı. Tebriz'deki bir başka matbaa da Tebriz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin yayımlamış olduğu folklorik eserleri basmak için özel harfleri kullanıyordu.

1978-79 devriminde matbaa Pehlevi hanedanlığına karşı

vazgeçilmez bir silahtı. Kürdistan'da öğrenciler, öğretmenler ve hükümet çalışanları hükümet bürolarında ve okullarda iyi muhafaza edilmiş kopyalama makinelerine (teksir) eriştiler ve dergi ve broşürleri bastılar. 1979 Şubatında Monarşinin düşüşünden hemen sonra Saqız ve Mahabad'daki halk matbaaların satın alınması için kayda değer bir miktarda parayı bağışta bulundu. Saqız'da baskı makinesi hükümetin 1979'da Kürtlere yönelik saldırı başladığında daha yeni alınmıştı ve ordu bu matbaaya el koydu.

1979'dan 1985'e kadar olan dönemde çoğunlukla Kürtlerin kontrolünde bulunan kırsal alanlarda yayıncılık faaliyetleri teksir makineleriyle gerçekleşiyordu. 1979 sonrası dönemde çok sayıda matbaanın Kürtçe harf tipi olmasına rağmen, yayıncılığın çoğu daha az pahalıya mal olan ofset baskıyı ya da fonetik işaretlerin elle eklendiği harflerin yerleştirilmiş olduğu metinleri kullanarak yapılmaktaydı.

7.1.4 Türkiye'de matbaacılık

Türkiye'de kullanılan Türk alfabesine benzer Latin alfabesi kullanılarak *Hawar* Kürtçe olarak basıldı (krş. 8.2.3). Türkçe alfabede bulunmayan birkaç Kürtçe ses -mesela, genizden gelen /ñ/ ڕ ve / ʕ / ع ile artdamaksıl sızıcı ünsüz (frikatif) /x̌/ غ sesi-genellikle Kürtler tarafından önemsenmedi (sözgelimi Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, editör: M. Emin Bozarslan, İstanbul, Koral Yayınları, 1975; ayrıca krş. 8.2.3, şekil 32). Bunun bir nedeni dili arındırma eğilimi (Soranide fonetik ve imlaya yönelik arındırma konusu için krş. 8.1.2 ve 8.2.1.3) oluşturuyor. Bu yüzden politik kısıtlamalar ortadan kaldırılırsa, mevcut basım olanakları etkin bir biçimde kullanılabilir. Dahası yeterli kelime işlem yazılımın artan oranda kullanılması daha şimdiden diasporadaki Kürtçe yazıcılara fonetik işaretleri seçmede daha bir esneklik kazandırmıştır.

7.1.5 Modern teknoloji ve politik engeller

Ortaya çıkarılmaları zor olan kayda değer oranda bir yayın gücüyle bir muhalefet odağını sağladıkları için daktilo ve teksir makineleri Irak ve İran hükümetleri tarafından tehlikeli birer silah olarak kabul ediliyor. 1978-79 İran Devrimi sırasında "xerox edebiyatı" (*edebiyat-i ziraks-i*) olarak adlandırılan bir edebiyat türü (Farsça) ortaya çıktı. Özenle denetlenen baskı makinelerini kullanamayan İran yazarları, şairleri, karikatürcüleri ve politik eylemcileri hükümet karşıtı yazınlarını üretmek için hükümet bürolarında bulunan daktilo ve fotostat teksirleri kullandılar. Bu durum, her iki rejimin neden daktilo, fotokopi ve teksir makinelerinin kullanımını özenle denetim altında tuttuğunu açıklar. İran'da fotokopi işletmelerin sahipleri Yaz 1981'de "zararlı" eserleri çoğaltmamaları doğrultusunda uyarıldılar. Bağdat'ı ziyaret eden biri 1985'te şunları yazıyordu: "Burada Thulatha Marketinde satılık hiçbir daktilo bulamazsınız. Irak'tan bir tanesini satın almak için ise özel izin gerekiyor. Zira bir daktilo devrimci makale ve bildirileri basmak için kullanılabilir." (*National Geographic*, Ocak 1985, s. 103).

Bu kısıtlamalar tek tek bireyler için sadece modern basım teknolojisinin devasa olanaklarını değil aynı zamanda daktilo gibi sıradan bir makineyi bile kullanmasının neredeyse olanaksız hale getiriyor. Farsça, hatta Arapça daktilolarda Kürtçe harfler kullanabildiği halde (fonetik işaretlerin elle eklenmesi gerekir), Kürtçenin gereksinimlerine uygun daktilolar Irak'ta 1980'lerin başlarına kadar bulunmuyordu.

Şayet politik kısıtlamalar ortadan kaldırılırsa modern kelime işlem olanakları pek çok basım sorununu çözebilir. Kürtçe eserlerin basımı için pazarın çok küçük olduğu Avrupa'da çok sayıda gazete (sözgelimi, Londra'da *Peyv*, Stockholm'da ise *Berbang*) hem Latin alfabesinde hem de Arapça alfabesinde Kürtçe ve Farsça gibi dillerle yeterli metinleri basabilecek kadar gelişmiş yazılım deneyimlerine sahiptir. Sözkonusu donanımla yapılan bütün basımların ithali Irak ve İran'da merkezi

hükümetin denetiminde bulunduğu için Kürdistan'daki tek tek bireyler modern teknolojik gelişmeleri kullanabilecek bir konumda değildirler (kitap yayıncılığı konusu için krş. 7.27; göçmen basım için krş. 7.3.4 ve Kürt dili ve kültürünün pazar denetimi için krş. 10.3.6).

7.1.6 Basımın örgütlenmesi

1970'lerin sonlarına gelindiğinde Kürdistan'daki matbaalar (Süleymaniye ve Erbil'deki iki belediye matbaası hariç) küçük atölyelerde kurulmuştu ve sahipliğini ise baskı makinesini tek başına ya da çırak olarak adlandırılan bir iki kişinin yardımıyla işleten özel şahıslar yapıyordu. Zarî Kirmancî Matbaasını yıllarca Huzni ve kardeşi Giw işletti. Giw Erbil'de bizzat kendisi günde 16-17 saat çalıştı. Gazetesi *Hetaw*'a 1956 yılında işçi aradığına yönelik şu ilanı koymuştu: "Erbil'de oturan ve en az ilkokul beşinci sınıfı bitirmiş iki çırak aranıyor." Çıraklar harf dizme, baskı ve fotoğrafçılık öğrenecekler ve maaşlarını da alacaklardı.

Süleymaniye'deki matbaayı maaşları Şeyh Mahmud hükümeti ya da sonraları Belediye tarafından ödenen bir müdür ve bir iki işçi işletiyordu genellikle. Zhin Matbaanın sahibi Piremêrd 1935'te üç çırağı olmasına karşın hem matbaacı hem de yazardı.

Bu matbaaların hiçbirinden hiçbir zaman kâr sağlanamadı. Yedek parçaların ya da aşınmış harflerin satın alınması çoğu kez bağışlarla sağlanıyordu. Erbil'deki Kürdistan Matbaasının bulunduğu bina da milliyetçi bir Kürt tarafından sağlanan bağışla tutulmuştu. 1946'da Zarî Kirmancî ve Zhin Matbaalarının çırakları kendi Kürdistan Matbaasını işleten Kürt Cumhuriyeti'ndeki deneyimsiz kardeşlerine yardım etmek için gönüllü olarak İran'a gittiler. Bir örnek vermek gerekirse, görece iyi donanmış Kamaran Matbaasının işçileri çoğu zaman hiç maaş almadan gecelerini gündüzlerini birbirine katarak, aylık *Rojî Nô*'yu zamanında çıkardılar. Gerçekten de milliyetçilik eski makineleri işler tutmanın ilham kaynağıydı.

7.1.7 Basım ve standardizasyon

Kürt basımı Irak'ta dilin bilinçli ve hızlı bir biçimde kodlanmaya tabi tutulduğu ve aslında gelişme sürecinde çok önemli bir rol oynayabildiği bir dönemde gelişti. Matbaacılığa dayanan kodlamanın bir yönü imla reformuydu (krş. 8.2.0).

Alfabenin başarılı bir biçimde yeniden düzenlenmesi yeni harflerin kalıba dökülmesi ve fonetik işaretlerin kullanılmasını gerektiriyordu. 1958'den önce Kürtçe yazılan bütün kitapların %58.6'sının yayımlandığı Bağdat'ta Kürtçe p, ç, j ve g harflerini (Arapça alfabede olmayan) temsil eden پ, چ, ژ ve گ Arap harfleri birçok matbaada bulunmuyordu. 1920 ve 1930'larda basılmış pek çok kitapta bu harfler yoktu. Bu harflerin yerine kısmen ya da tamamen b, c, z, k harflerini temsil eden ب, ج, ز ve س harfleri konulmuştu. Bu yüzden harfler yurtdışında kalıba dökülmesi gerekiyordu ve matbaacılar bu türden kâr getirmeyen bir girişime para yatırmaktan yana değildiler.

Kürdistan'da matbaa sahipleri parasal bakımdan bırakın yeni harflerin kalıbını dökmeyi aşınmış harfleri bile değiştiremiyorlardı. Mukriyani (1972:15) birkaç on yıl önce ˆ ve ˘ fonetik işaretlerin kullanımı rağbette olduğu zaman kendisi ve kardeşinin eksik harflerinin yerine basımda bunları kullanamadıklarını söylüyordu. Bunun yerine ٧ "7" ve ٨ "8" numaralarını kullandılar ama bu da metni elverişsiz bir hale dönüştürüyordu. Çünkü bunlar niteleyecekleri harfin üzerine konulacağına ancak yanına konulabilen tam boy harf yüzleriydi. O zaman bile bir kitabın birkaç sayfasından fazlasını dizmek için yeterince "7" ve "8" harfleri yoktu (krş. Şekil 3 ve 33). Huzni kullanılması zor olan tahta kalıpla basılmış estampları yapmak zorunda kaldı. Fonetik işaretlerini ekleyemeyen matbaacı ve yazarlar harfleri çift olarak kullanmak zorunda kaldılar. Sözgelimi, /ĕ/ için ږ ve /ŭ/ için وو harflerini kullandılar. Zhin Matbaası hazırda ne varsa onu kullandı. Sözgelimi aynı gazete metninde ya da aynı kitapta aynı harf üzerine ∴, ˘ ve ˆ işaretleri kullandı. Basım o kadar elverişsiz oldu ki sadece zengin

« خوێندەواران و زمانە کەمان »

بۆ هەموو خوێندەوارە کانی کوردی وێر٘ گشتوبەو ئاراو خوشکانی حەز بە پێشکەوتنی زمانە شیرینە کەمان٘ ئەکەن ئەوروژاندم پێشکەش کرد بەتکاوە کەبابەخی هەڤێ لەلایان و کەسانی بەوە پێ بۆ٘ ئاڤە کوڤارمان « هەڤێ » وێر هەموو نووسراوێکی لەچاپ دراوی کوردی .

ا . شێرزاد

لەژمارە (٤٥) ی سالی دوەمی کۆ٘ڤاری (هەڤێ) دا کە ٣٠ تشرینی یەکەمی ٩٥٥ دا دەر چووەسەرەتایەک نووسراوە لەبارەی گەلێ کردن لە کۆ٘ڤاری نووسراوەو لەلایەن یەکێک لەخوێندەوارانەوە وکاک گیو موکریانی خاوەندو هەڵسووڕێنەری ئەم کۆ٘ڤارە بەرامبەر بەو گڵەیانە وەڵامێکی نووسیوە تەوە .

بەراستی من کە ئەو سەرەتایەم خوێندەوە زۆر خەمگین وەڵەنگ بوم ئەم زمانە بێبەختەمان کەبیاو ترووسکەیەکی رووناکی ئاییندە لەبەرەی زیانیا وپێشکەوتنیا .

گەر بیتو سەرنجێک لەو گڵ و تەمانەی تریدەین ئەو گەلێ کەمەرجەند بچوکیش بیت لەپێش هەموو شتێکا

حاڵەکە گوێ بۆ بازگەی بۆ٘ئە بۆ٘ئی بگرەوە .

هەز کەبارەکەیشتە ایرە گوێ رۆ٘ەکەم ئەوڵشەو دەرەنگەو دەبێن بۆوان بەیانی شەو بۆ٘ئی بەراو دەکەم .

(مارە)

هەموان پێش خستنی زمانە کەمان دەبێ خۆ٘ی بۆ٘ زیان وتەڤوانی ئەم کەسانە وەکۆ٘ئن وشۆ٘ڤنی پێوە هەڵبکێشن .

بەگومان گەلێک لەم هەموو گڵانە کەمتریە وپێشمانیان لەو٘ڵاڤی تر بەقەر تریە ، هەر وەها بیرووڕەی لەمی نەخوازیتر نزمتر نیە وەزانایانی پێشەنگ و بالاک وکاربێنەدەکرو گڵانی زۆر٘وزۆر٘ بوومەتەپێ بۆ٘ چی زمانمان هەمیشە هەر لەدوارە بیت ؟

بەڕاستە هەموو ڕۆژێن کەلەبەر زمانی بەتەمەنێک بەکەم نیشانەوبەکەم چاندەبەرەی لەناو گەلانی ترەدا وزمانیش پێشکەوێ وەدەناکەوێ بەنووسین وبلاو کردنەوەی نەبێ وەکو چی ئەبێ بەپارێز کەرو بلاو کەرەوی زمان نووسینی نووسەران وەڕان بێبەرە کۆ٘ڤار و رۆ٘ژنامەو پەڕتووکانەدا و جا ئەوابەو بۆ٘چی ئاڤە کۆ٘ڤارێکان کەمەبەراڤیدا بەپێن کەم و تووڕی هەبێ وەدەستی بارستی بۆ٘ڕێز نەگرن وکاربکەوڕا نەکەین پێش بکەوێت وەدڵی هەموو خوێندەواران بێت ؟

وا هەموو ڕۆژێن گەلێ گڵەیی لێ دەکرێت تەماتیە :

(١) خەرجی چاپەی (٢) خەرانی ڤانزەکەی (٣) کەی لاپەرەکانی : چاپخانەی کوردستان ٤١ ساڵ هەبە ئیش نەکات تۆخوا ئێرە چۆن پێنەکرێ ئیش بەم جۆرە نەکات وناسوێت ؟ وەهەڵسووڕێنەری ئەم کۆ٘ڤارە کەم چاپخانەیە دەرەجێ چۆن ؟ توانیت بتوانیایە بگەڕێت بەپێی ئازە وهەر چاپخانەیەکی ماوەتەوە بەجێ بۆ٘ئتە بکاتەوە بەپێی بارەیەک لەلایان خوێندەوارانەوە بچۆ٘لاپەرە (١٥)

Şekil 3: Hetaw dergisinin sayfaları; basılı metin Arapça yazıya dayalı Kürtçe alfabenin harflerinin üzerindeki fonetik işaretlerinin basılma problemlerini gösteriyor.

bir reformcu olan Tevfik Vehbi kendi parasıyla yurtdışında harflerin kalıba dökülmesi siparişini verdi. Harf sorunu harflerin kalıba dökülmesinin Irak'ta olanaklı hale geldiği 1970'lerde çözüldü ve Bağdat'ta çok sayıda matbaa ve öteki kent harfleri daha düşük maliyette sağlayabiliyordu.

Latin alfabesini Kürtçeye uyarlamak Arapça yazıyı yeniden düzenlemekten çok daha zordu. Bağdat'ta hiçbir matbaa 1957'de, Cemal Nebez *Nûsînî Kurdî be Latînî* "Latin harfleriyle Kürtçe yazmak" adlı kitabını yayımladığı zaman fonetik işaretleri olan Latin harflerini almak istememişti ya da almaya gönüllü değildi. Başkentteki en iyi donanımlı matbaa olan Maarif Matbaası bu eseri bastığı zaman yazar yedi harf (ç, ḧ, ĺ, r, ş, ü ve ẍ) için fonetik işaretlerini her biri yüzlerce ek gerektiren bütün basılı nüshalara elle eklemek zorunda kaldı.

Sonuç olarak Kürt milliyetçileri basım teknolojisini ulusal inşa için belli başlı bir alet olarak görüyordu. Sonuçta basıma ulaşma yolu Kürtler ile merkezi hükümetler arasında bir mücadele alanı haline geldi. Böylece özellikle politik ve ekonomik faktörlerin bir araya gelmesi Kürtlerin yirminci yüzyılın devrimci basım teknolojisini özgürce kullanmak suretiyle kendi basım araçlarını geliştirmeyi zorlaştırdı. Sonraki iki altbölüm kitap yayımcılığı ve gazetecilik üzerine olan mücadeleyi anlatıyor.

ALTBÖLÜM 7.2
KİTAP YAYINCILIĞI

Onyedinci yüzyıldan beri Kürt milliyetçileri kitabı -yazılmasını, okunmasını ve sahipliğini- ulusal varlığın kültürel bir ayırdedici özelliği olarak değerlendirmişlerdir. Kitap; dil ile lehçe, ulus ile aşiret ve medeni ile yabani arasında ayırdedici bir hattı oluşturmuştu. Kürt milliyetçiliğinin ilk ideologu olan Ehmedê Xanî Kürt halkının düşmanlarının "bütün ulusların kitaplarının olduğu ama bir tek Kürtlerinkinin olmadığı" yolundaki iddialarını çürütmek için *Mem û Zîn*'i yazmaya karar verdi. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren matbaacılığın yayılmasına (bu bir önceki bölümde incelenmiştir) rağmen, Kürt dilinde kitapların üretimi ve sahipliği Kürt milliyetçiliği ile Kürdistan'da egemenlik sürdüren devletler arasında ateşli bir muharebenin alanı haline geldi. Kürtçe kitaplar sansürlendi, mahkemelerde yargılandı, yakıldı ve yırtıldı.

7.2.1 Başlangıç: Osmanlı İmparatorluğu

İlk basılı Kürtçe metinler[1] Nakşibendi tarikatının lideri olan

1 Burada "Kürtçe kitap" sayfa şayısına bakılmaksızın, Türkiye, İran, Irak ve Suriye

Mevlana Halid'in *diwan*'ında (toplu şiirler) bulunuyor. Nariman'a (1977:14) göre Hicri 1260 (1844) yılında basılan bu kitapta Hewrami lehçesiyle yazılan birkaç parçayla birlikte çoğunlukla Arapça ve Farsça şiirler vardır.

Sonra 1856 yılında basılan Aziz Matthew'in İncili gelir. Bu İncil Konstantinople'deki (İstanbul) Britanya ve Yabancılar Kutsal Kitap Derneği tarafından Kurmanciye çevrilerek Ermeni alfabesiyle basıldı. Daha başka çeviriler hepsi de Ermeni alfabesinde olmak üzere 1857, 1872, 1891 ve 1911'de yayımlandı. Daha sonra Arap alfabesinde 1922 ve 1923'te başka çeviriler de yapıldı (North 1938:200). Uzun bir Arapça sunuş ile bir Kürtçe-Arapça sözlük 1892'de İstanbul'da basıldı (krş. 8.4.4). Yerli yayıncılık 1911'de Şeyh Abdullah Nehri'nin Kurmanci olarak yazdığı ve Ahmed Remiz'in İstanbul'da yayımladığı 32 sayfalık *Xulasey 'Eqayid* (İslam Doktrinin Ana Hatları) kitapla başlar (MacKenzie 1962a:162). Ahmed, 1908 yılında kurulan ilk Kürt siyasi örgütünün ortak kurucularından ve İstanbul'daki Kürt okulunun kurucularından ve 1908-1909'da *Kurdistan*'ın yayıncılarından biriydi (van Bruinessen 1978-368 ve dipnot # 19).

Birinci Dünya Savaşı özellikle de Kürtler arasında yayıncılık için hiç de konuksever değildi. Bununla birlikte savaştan hemen sonra "Kürdistan Teali Cemiyeti'ni (Kürdistan İlerici Derneği) kuran Kürt milliyetçileri *Jîn* gazetesini (1918) yayımladı ve 1919'un başlarında Kürt Öğrenim ve Yayıncılığı Yayma Derneği (Civata Te'mîma Me'arif û Neşriyatê Kurdan) kurdular. Derneğin amaçlarından biri Kürtlerin edebiyat miraslarını yayımlamaktı (Bozarslan 1985: 10-11, 63-66). Bu gazete iki kitabın yayımlanacağını duyurdu. Kitaplardan biri *Muqeddimet ul-'Irfan* (belirlenmemiş Kürt dili ve grameri üzerine) idi. Diğeri ise koşuk olarak yazılan açıkça dini bir kitap olduğu belli olan *'Eqîda Kurdan* "Kürtlerin İnancı" idi (*Jîn*. No. 5, 1918).

ve SSCB'de basılan ve Kürt okuru hedef alan bir tanım olarak kullanılmıştır. Bu tanım akademik araştırma amaçları için yayımlanmış ve esasen Kürt okur olmayanlara yönelik basılmış "Kürdoloji" metinleri içermiyor.

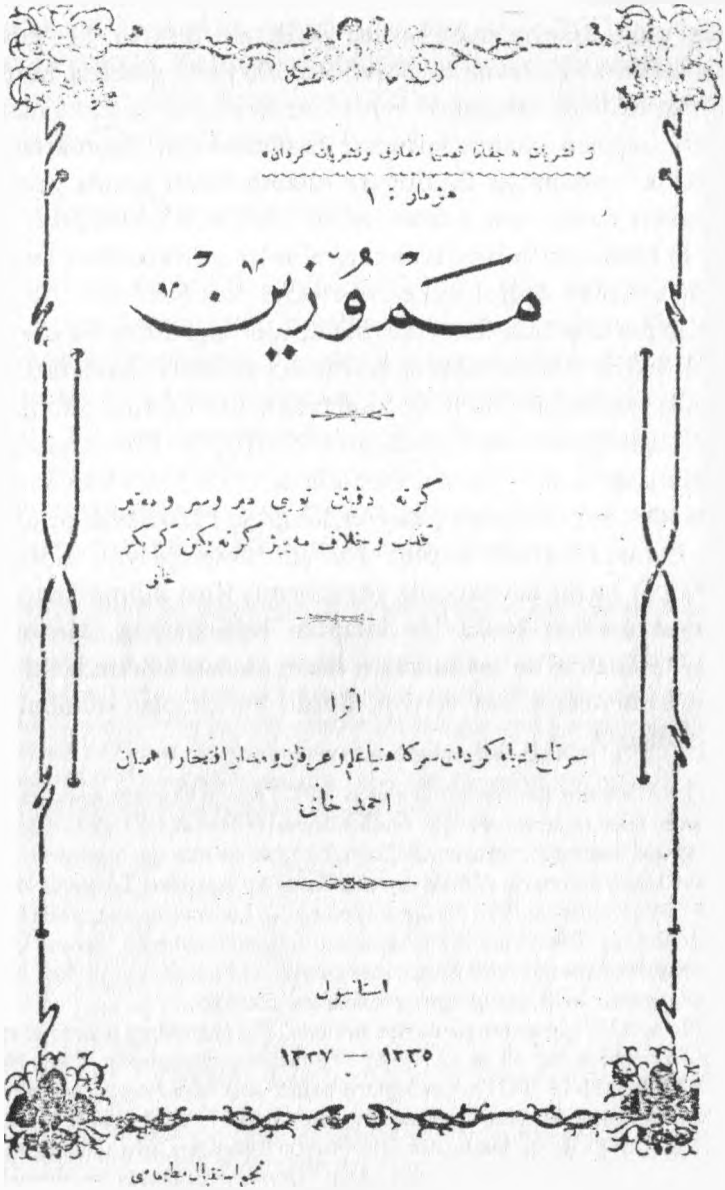

Şekil 4.
Xani'nin 1919'da İstanbul'da yayımlanmış
Mem û Zîn'in ilk baskısının baş sayfası

En önemli başarı ulusal destan olan *Mem û Zîn*'in yayımlanması oldu. Bu elyazması basıma gittiğinde, *Jîn* (No. 11, Şubat 15, 1919, s. 17, aktaran Bozarslan 1984:68) gazetesi bütün Kürtlere müjde (*Mizgînî*)" verdi. Gazeteye göre basımın maliyetine rağmen kitabın kusursuz basılması için "büyük fedakarlıklar" yapılmıştı. Bu duyuru kitabın Nisan ayında yayımlamasına kadar olan sonraki bütün sayılarda duyuruldu. Ne var ki kitap Osmanlı yetkilileri tarafından yasaklandı ve ancak birkaç nüshası dağıtıldı (Lescot 1943:4; krş. Şekil 4).

Kitap üretiminin ilk evrelerine ilişkin bilgi kıttır. Vil'chevskii (1945:165-166) hepsi de Kurmanci yazılmış olarak üç ciltlik *Gaziya Welat* (1919-20) kitabından, din üzerine iki kitaptan, coğrafya üzerine bir kitaptan (1920), bir Kürtçe gramer kitabından ve Melayê Cizîrî'nin *dîwan* (1924) adlı kitabından bahseder. Sorani olarak çıkan tek kitap ise 1920'de editörlüğünü Emin Feyzi'nin yaptığı bir şiir antolojisiydi. Rondot (1935:7) hiçbir kaynakçada görülmemiş Kürt dilinin birleştirilmesi üzerine başka bir kitaptan bahsederken, Nariman (1977:17) 1918'de yayımlanmış İslam ilkeleri hakkında iki kitaba olan referansları veriyor. Bütün bu kitaplar İstanbul'da basılmıştır.[2]

2 1920-75 dönemi için veriler Nariman'ın (1977) Kürtçe kitapların kaynakçasından en iyileri seçilerek alınmıştır. Ancak Nariman'ın eseri sayısız hatayla dolu olduğu için insanı epey uğraştırıyor. Doğru bir tablo sunmak için Nariman'ın hataları büyük bir oranda a) öteki kaynakça kaynaklar (sözgelimi, Edmonds 1937 ve 1945; MacKenzie 1957; McCarus 1960-61), b) Londra Üniversitesi'nde Doğu Okulu ve Afrika Araştırma Kütüphanesi, Kongre Kütüphanesi, Harvard Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki Kürtçe koleksiyonlar, c) bana ait olan ve öteki özel koleksiyonlar ve d) özel yazışmalar kullanılarak düzeltildi.
1976 ve 1977 için veriler şuralardan alınmıştır: *The Depository Bulletin of Iraqi Publications*, No. 12 ve 13 (1976); *The National Bibliography of Iraq*, No. 14, (1976), 15-16 (1977); Aynı İngilizce başlıkla ama farklı Arapça başlıkla (*al-Fihris al-Watani lil-Matbu'at al-'Iraqiyah*): No. 15-16, 17-18, 19 (1977), No. 20, 21, 22 (1978). Bu kaynakça önce Enformasyon Bakanlığına daha sonra da Kültür ve Sanat Bakanlığına bağlı olan Ulusal Kütüphane tarafından yayımlanıyor. Bu kaynakça da hatalarla, tutarsızlıklarla ve atlamalarla dolu. Bu tabloda verilen rakamlar (1976 ve 1977 için) ile Nariman'ın (özel yazışma, Aralık 2, 1982) 1976 için 48; 1977 için ise 86 başlık olarak listesini verdiği rakamlar arasında bir tutarsızlığın olması hiç de şaşırtıcı değil. Ayrıca 1978-79 dönemi için rakamlar

Bu yüzden 1918 ile 1924 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de yayımlanmış olan kitapların toplam sayısı on dörttür. Kürt ulusal örgütleri ve bu örgütlerin yayıncılık faaliyetleri çok geçmeden 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti döneminde yasaklandı.

7.2.2 Irak'ta kitap yayıncılığı

Diğer ülkelerde olduğu gibi Irak'ta da Kürtçe kitap yayımlama davası hem politik koşullar, yani Kürt milliyetçiliği ile merkezi hükümetlerin arasındaki çatışmalar hem de Kürdistan'ın sosyal ve ekonomik koşulları tarafından şekillendirilmiştir. Kürt milliyetçilerinin ulusal gelişmede kitapların önemi konusuna sürekli vurgu yapmalarına rağmen, kitap yayıncılığı edebiyatçıların beklentilerini -bu altbölümde verilmiş verilerce teyit edilen bir gerçek- karşılamamıştır.

Nariman tarafından sağlanmıştır (age.). 1980-85 yılları için rakamlar Talabani'den alınmıştır (1987:41).
Genelde Irak'taki kaynakçaya yönelik araştırmalar (tarihsel ve analitik bir çalışma için krş. Farhan 1980) ve özelde ise Kürt yayıncılığı karmakarışık bir durumdadır. Tablo 20'de verilen veriler büyük olasılıkla gelecekteki araştırmalarla düzeltilecektir. Belli ki Nariman'ın eserlerine dayanan Iraklı bir Kürt kaynak (Talabani 1987:41) tarafından yapılan en son hesaplamalarda Irak'ta yayımlanan Kürtçe kitap sayısı için aşağıdaki rakamlar veriliyor:

1920-29	28 kitap
1930-39	151
1940-49	52
1950-59	286
1960-69	318
1970-79	762
1980-85	673
Toplam	2270

Toplam 2270 rakamının içinde herhalde ilk ve orta öğretim ders kitapları vardır. Nariman'ın (1988) en son kaynakçası (bu çalışma tamamlandığında bu satırların yazarı bu kaynakçaya ulaşamamıştı), Irak için 1787-1986 döneminde 2.502 başlığı listeler. Bu rakamın içinde okul ders kitapları da vardır. 1986'ya gelindiğinde okul ders kitapları dahil hükümetin desteklediği kitaplar toplamı olarak 1007'i (yayımlanmış bütün başlıkların %53'ü) bulmuştur.

7.2.2.1 Başlık sayısı

Yayıncılık 1920'de bir başlıkla başladı ve 1985'te 153 başlıkla doruğa ulaştı. Üretime ilişkin artan oranda bir eğilim besbelli olduğu halde, yayımcılık esasen politik koşulların değişmesi yüzünden kayda değer oranda inişli çıkışlı dönemler yaşadı. Burada incelenen altmış beş yıla ait çıktılar üç kez (1921, 1924 ve 1945) sıfıra indi ve 1926, 1944 ve 1963'te en az bir başlığa düştü. Bu eğilimler Tablo 20'de açık bir biçimde yansıtılmıştır. Tablo 21 siyasi olarak önemli bulunan dönemlerde ortalama yıllık üretimi gözler önüne seriyor. Yayıncılıkta ortalama yıllık üretimde en çarpıcı yükseliş monarşinin düşüşünün ardından görece özgürlük dönemlerinde ve Kürt otonomcuları ile hükümet arasında süren dört yıllık ateşkes döneminde oldu. 1974'ten beri süregelen bu artış kısmen devletin yayıncılık üzerindeki denetimindeki artışa ve hükümet yetkililerinin otonominin işlediğini göstermeye yönelik arzusuna atfedilebilir. İkinci Dünya Savaşı ve otonomi savaşı (1961-69) sırasında yakıt kıtlığı yüzünden üretim alabildiğine düştü.

Milyon Kürt başına düşen başlık sayısı kıyaslama için bir ölçü sunuyor. Kürdistan dünyada 1960'ta milyon kişi başına düşen toplam 119 başlık ve 1964'te 127 olmak üzere dünyanın gerisine düştü (UNESCO 1967;32). 1957'de 1.042.774 (mevcut tek resmi rakam) Kürtçe konuşan nüfus ile Irak Kürdistanı'nda milyon kişi başına düşen başlık sayısı 1957'de 31, 1960'ta ise 50 idi. En düşük rakamlar 1960'ta 19 ve 1964'te 20 olmak üzere Afrika'ya aittir. Sonra 1960'ta 49 ve 1964'te 48 başlık ile Asya geliyor (UNESCO 1967:32). Bu yüzden Kürtçe kitaplara ait rakamlar Afrika'ya ait kitaplardan daha iyidir ve ait olduğu Asya rakamlarıyla tutarlılık gösteriyor.

7.2.2.2 Nüsha sayısı

İlk başlarda basılan kitapların kaç adet basıldıklarıyla ile ilgili bilgiler mevcut değildir. Bilinen en eski rakam 3 bin adet basılan (Bağdat, 1935) yazarı Şükrü Fetah olan 50 sayfadan

oluşan *Çîrok bo Mindalan* (Çocuklar için Öyküler) adlı kitaptır. Ancak kitap parasal açıdan Eğitim Bakanlığı tarafından desteklendiği ve daha geniş bir kitleyi hedeflediği için bu rakam bir örnek oluşturmuyor.

Her başlık için ortalama basım adeti 1970'te 1.683 (39 başlık için elde edilebilen rakamlara dayanarak); 1971'de 1.628 (31 kitaba ait rakamlara dayanarak) ve 1975'te ise 1.850 (10 başlığa ait rakamlara dayanarak) adetti. Bu durumda bu yıllar için ortalama başlık basım adeti 1.761 oluyordu. Genellikle 8 ila 12 sayfa uzunluğunda olan hükümet destekli çocuk öykülerini anlatan birkaç kitap 1970'lerin sonlarında 5 bin ila 10 bin arasında baskı yaptılar. Edebi eserlerin en büyük baskıları 10 adet olan *Dîwani Bêkes* ile 15 bin adet olan *Dîwani Qani* olurken (*Roşinbîrî Nö*, No. 80, s. 89), *Dîwani Goran* (1980) 20 bin adet ile rekor kırmıştır. Böylece Irak Kürdistanı 1952'de başlık başına 10 bin adet; 1962'de 13 bin adet ile dünya ortalamasının gerisine düşmüştür. Asya için ortalama ise 1964'te 4.200 ile 4.400 arasındaydı (UNESCO 1967:53).

Tablo 20. Irak'ta 1920-85 arasında basılan Kürtçe kitaplar

Yıl	Kitap	Lehçe S	K	H	Şiir	Düzyazı	Çeviri	* Sayfa
1920	1	-	-	-	-	1	-	30
1921	-	-	-	-	-	-	-	-
1922	5	5	-	-	1	4	3	110[a]
1923	5	5	-	-	-	2	-	28
1924	-	-	-	-	-	-	-	-
1925	6	6	-	-	2	4	2	195
1926	1	-	1	-	-	1	-	5
1927	6	6	-	-	3	3	1	228
1928	7	7	-	-	3	4	1	284
1929	2	2	-	-	-	2	-	78
1930	2	2	-	-	-	2	-	117
1931	7	7	-	-	2	5	-	783
1932	2	2	-	-	1	1	-	102

Tablo 20. Irak'ta 1920-85 arasında basılan Kürtçe kitaplar (devam)

Yıl	#Kitap	Lehçe S	K	H	Şiir	Düzyazı	Çeviri*	#Sayfa
1933	9	8	-	1	2	7	3	807
1934	10	10	-	-	-	10	2	676
1935	14	14	-	-	7	7	2	958
1936	5	5	-	-	3	2	-	193
1937	5	5	-	-	1	4	-	581
1938	11	11	-	-	2	9	1	1159
1939	8	8	-	-	3	5	3	669
1940	7	7	-	-	1	6	-	513
1941	4	4	-	-	2	2	-	240
1942	5	5	-	-	-	5	2	182
1943	2	2	-	-	-	2	1	41
1944	1	1	-	-	-	1	-	100
1945	-	-	-	-	-	-	-	-
1946	3	2	-	1	3	-	-	310
1947	10	10	-	-	-	10	4	423
1948	5	5	-	-	-	5	-	332
1949	2	2	-	-	-	2	2	178
1950	5	5	-	-	4	1	-	628
1951	6	6	-	-	4	2	2	65
1952	4	4	-	-	2	2	-	706
1953	14	14	-	-	8	6	3	1157
1954	13	12	1	-	7	6	1	635
1955	20	20	-	-	14	6	6	1551
1956	29	29	-	-	12	17	8	2049
1957	33	33	-	-	17	16	5	2844
1958	56	56	-	-	24	32	12	3504
1959	48	48	-	-	19	29	8	3134
1960	53	53	-	-	13	40	10	4132
1961	31	29	1	1	7	24	6	3821
1962	14	12	2	-	4	10	1	1681
1963	1	1	-	-	-	1	-	140
1964	4	3	1	-	2	2	-	555

Tablo 20. Irak'ta 1920-85 arasında basılan Kürtçe kitaplar (devam)

Yıl	# Kitap	Lehçe S	K	H	Şiir	Düzyazı	Çeviri*	#Sayfa
1965	9	9	-	-	5	4	1	988
1966	7	6	1	-	5	2	-	717
1967	30	30	-	-	13	17	3	2343
1968	54	51	2	1	22	32	7	4718
1969	62	60	2	-	26	35	5	6213[b]
1970	75	72	1	1	32	43	8	8242[c]
1971	73	68	4	1	28	44	4	8079[d]
1972	62	55	5	-	16	46	11	6955[e]
1973	70	70	-	-	23	47	11	7649
1974	42	41	1	-	9	33	9	4881
1975	46	43	2	1	15	31	10	5457
?	9	9	-	-	2	7	4	526[f]
1976	41	38	2	1	9	32	6	5653[g]
1977	69	68	1	-	24	45	12	7147
Toplam	**1122**	**1084**	**27**	**8**	**402**	**718**	**179**	
1978	127	-	-	-	-	-	-	13331
1979	118	-	-	-	-	-	-	13119
1980	101	-	-	-	-	-	-	13786
1981	68	-	-	-	-	-	-	8723
1982	70	-	-	-	-	-	-	9368
1983	101	-	-	-	-	-	-	13779
1984	137	-	-	-	-	-	-	18848
1985	196	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	918							
Genel Toplam		**2040****						

Notlar: * 2040 rakamının içinde 1920 ile 1984 arasındaki 225 adet ders kitabı yoktur (krş. 7.5.4). Ders kitapları ile öteki kitaplar da ek-

lenince toplam başlık sayısı 2265'i bulur.
Aşağıda sunulan listeye ilişkin bilgiler yoktur.
a) İki kitabın sayfalarının sayısı
b) Bir kitabın şiir mi düzyazı mı ve sayfa sayısı
c) Bir kitabın lehçesi ve sayfa sayısı
d) Bir kitabın şiir mi düzyazı mı
e) Bir kitabın lehçesi
f) 1920 ile 1975 arasındaki yayım tarihleri
g) Bir kitabın sayfa sayısı

Kısaltmalar: H Hawrami; K Kurmanci, S Sorani
Kaynaklar: krş. Altbölüm 7.2, Not 2

7.2.2.3 Sayfa sayısı: Broşür ve kitaplar

UNESCO bir "kitabı" kapak sayfaları hariç en az 49 sayfadan oluşan periyodik aralıklarla basılmayan, yayımlanmış ve halkın ulaşabileceği bir yayın" olarak tanımlar. "Broşür" ise bir "kitap"tan "en az beş sayfa ama en fazla 48 sayfa olması" gereken sayfa sayıları ile ayırdedilir (UNESCO 1967: 52). Aşağıdaki çalışmada UNESCO'nun bu ayırımı gözetilmemiştir.

Tablo 21. 1920-85'te Irak'ta başlık sayısı ve Kürtçe kitapların ortalama yıllık çıktısı

Dönem	# Başlıklar	#Yıl	yıllık ort. çıktı
1920-30 Manda	41	13	3.1
1935-57 Monarşi	325	25	9.0
Cumhuriyet dönemi			
Temmuz 1958-61	188	3	62.6
Kürt isyanı, 1961-69	181	8	22.6
Ateşkes, 1970-73	280	4	70.0
"Otonomi", 1974-85	1116	12	93.0
Tarihsiz	9	-	-
Toplam	2040	65	31.3*

* Ortalama yıllık çıktı, 1920-85
Kaynak: Tablo 20'deki verilere dayandırılmıştır.

Tablo 19'daki verilere göre Irak'ta yayımlanmış Kürtçe kitapların %19.35'i broşürdür. Ancak bu eğilim daha büyük boyutlu kitaplara yöneliktir. Manda ve Monarşi dönemlerindeki yayınların neredeyse yarısı broşür boyutundayken, 1970'lerde bu rakam toplam üretimin çeyreğinin biraz üzerine (26.9) indi. Benzer şekilde hacimli kitapların sayısı arttı. 1957'den önce 300 sayfadan fazla tutan sadece altı kitap (%2.2) varken, 1970-77 döneminde bu boyuttaki 34 başlık (%7.1) vardı.

Daha boyutlu kitaplara yönelik ilerleme kısmen hükümetin yayıncılığa artan oranda harcadığı para ile açıklanabilir. 600 sayfayı aşan on iki kitaptan altısı 1972'den 1977 yılına kadar Kürt Akademisi tarafından yayımlandı. Bu eserlerin niceliğin yanı sıra basım, baskı ve araştırma kalitesi bakımında da emsalleri yoktu. Kürt Akademisinin kitap yayıncılığı konusundaki başarısı azgelişmiş yayıncılıkta politik engeller gibi sermaye yokluğuna ilişkin ekonomik faktörün de önemli bir rol oynadığını gösteriyor.

7.2.2.4 Kitap ve dil standardizasyonu

Bu bölümde standardizasyonun seçilmiş yönleri -lehçe seçimi, imla kuralları, düzyazının gelişimi ve dilin işlevsel farklılaşması- incelenecektir.

A. Lehçeler: Soraninin egemenliği

Bir istisna ile Osmanlı döneminde kitaplar Kurmanci olarak basılırken, Irak'ta kitap pazarı Soraninin egemenliğindeydi. 1920 ile 1977 arasındaki toplam çıktının %96.6'sı bu lehçedeydi. Kurmanci olarak yayımlanan sınırlı sayıdaki başlıkların çoğu lehçe değişimi politikasının yürürlüğü girdiği 1958 sonrası dönemine aittir (krş. 4.7.10.2). Hewrami lehçesinde sadece sekiz başlığın basıldığı ileri sürülüyor.

Soraninin egemenliği diğer lehçelerden sözde "çevirilerde" de görülüyor. İki Kurmanci eser -ulusal destan *Mem û Zîn* ile bir Sovyet Kürt yazarının *Dimdim* eseri- Soraniye çevrilmişti. Hewramiden yapılan "çeviriler" daha çoktur ve bu rakam top-

lam olarak 1920 ile 1975 arasında sekiz şiir kitabına ulaşmıştı. (Nariman'ın 1977 kaynakçasında No: 133, 202, 331, 439, 660, 666 ve 969). Soraniden öteki lehçelere çevrilen hiçbir çeviri yoktur.

Tablo 22 1920-77 yıllarına ait sayfa sayılarına göre Irak'ta Kürtçe kitaplar

Sayfa	1920-57 #	%	1958-69 #	%	1970-77 #	%	Bilinmeyen #	%	Toplam No	%
5-48	128	48.1	131	35.5	129	26.9	6	66.6	394	35.1
49-99	72	27.0	128	34.6	170	35.5	1	11.1	371	33.0
100-199	47	17.6	76	20.5	116	24.2	2	22.2	241	21.4
200-299	13	4.8	15	4.0	29	6.0	-	-	57	5.0
300-399	2	4.8	12	3.2	12	2.5	-	-	26	2.3
400-499	3	1.1	1	0.2	11	2.3	-	-	15	1.3
500-599	-	-	1	0.2	3	0.6	-	-	4	0.3
600+	1	0.3	1	0.2	6	1.2	-	-	8	0.7
Bilinm.	-	-	4	1.0	2	0.4	-	-	6	0.5
Toplam	**266**	**100**	**369**	**100**	**478**	**100**	**9**	**100**	**1122**	**100**

Kaynak: Krş. Tablo 20'de kullanılan kaynaklar (altbölüm 7.2, not 2)

B) Alfabe: Arap yazısının egemenliği

Irak'ta ilk basılan kitap olan ve Bağdat'ta Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan *Kitab i Awalamin i Qiraat i Kurdi* "İlk Kürtçe Okuma Kitabı" Latin yazısına dayalı olarak Kürtçe alfabeyi öğretmeye yönelikti. Geleneksel olarak Arap yazısıyla yazılan Kürtçenin değiştirilmesine yönelik olan bu plan Kürt milliyetçiliğini yüreklendiren Britanya Mandasının politikasını yansıtıyordu ve bu politikadan daha sonra yeni yaratılmış Arap Irak devletine Kürtleri entegre etme politikası benimsendiğinde vazgeçildi (krş. 5.1.3.).

Nariman'ın (1977) kaynakçasında (No. 748 ve 781) Latin alfabesiyle yazılan sadece iki kitap bulunduğu halde, bu alfabeyle üç adet Kürtçe yazma kılavuzu kitabı da yayımlanmıştı (Wahby 1933; Nebez 1957; Mukriyani 1972).

C. Düzyazının gelişmesi

Yazılı literatürle karşılaştırıldığında (krş. 4.2.5) basılı kitaplar ta baştan beri düzyazıya yönelik belirgin bir tercihi gösteriyor. 1977'ye kadar basılmış olan 1122 başlığın yaklaşık %64'ü düzyazıdır (krş. 8.6.0, Tablo 59)

D. Konular ve işlevsel farklılaşma

Esasen biçimde şiirsel; içerikte ise edebi ve dinsel olan yazılı mirasla karşılaştırıldığında (krş. 4.2.2), basılı kitaplar her iki bakımdan da artan oranda çeşitlendirmeye yönelik bir eğilim gösteriyor.

Ne var ki 1918'den sonraki ilk otuz yılda edebiyat (%36.7) ve din (%15.1) egemen olduğu için bu değişim devrimci değildi. Bu tedricen gelişen değişim kısmen edebiyatın Kürt milliyetçiliğinde oynamış olduğu rolle açıklanabilir. Özellikle de ilk on yıllarda hem edebi mirası yok olmaktan kurtarmak için hem de Kürtlerin farklı ve kültürlü bir ulus olduğunu kanıtlamak için bu edebi mirası baskıya geçirmeye öncelik verilmişti. Refik Hilmi tarafından 1941 ve 1956'da yayımlanan iki ciltlik Kürt edebiyatının tarihi ve Alaadin Seccadi'nin ilkin 1952'de yayımlanmış olan "Kürt Edebiyatı Tarihi" (1971) ulusal talepleri sahici kılma üzerinde derin bir etki bırakmıştı.

Edebi eserlerin üretiminde kayda değer oranda bir artış (14.4+) monarşiden sonraki dönemde görülüyor. Bu, kısmen otonomi savaşının başlamasından sonra yetkililerin katı sansürü altında edebi eserlerin, yayın bakımından politik eserlerden daha şanslı olmasıyla açıklanabilir. Bir başka neden ise yeni edebiyat biçimlerinin -oyun, roman, kısa öykü, çocuk öyküleri, yeni edebiyat içeriği (krş. 8.6.4) ve folklora yönelik artan ilgi- gelişmesiyle geniş bir alana yayılan edebiyatın artarak çeşitlendirilmesidir.

Dini eserlerin, özellikle de Peygamber Muhammed'in doğumuyla ilgili şiirin medrese ve evlerde geleneksel bir dinleyici kitlesi vardı. 1958 sonrası dönemde dini eserlerin payı %15.15'ten %8.97'e düştü, ki bu durum toplumun okur-yazar kesiminin giderek daha çok laikleşmesi olarak kabul edilebilir.

İlk otuz yılda daha önemli olan geleneksel olmayan konular politika, tarih ve Kürt dilidir. İlk dönemde politik eserlerin çoğu (29 eserden 24'ü), İkinci Dünya Savaşı dönemi ve izleyen yıllara aittir. Monarşinin yıkılmasından sonra basılmış olan 66 başlıktan 33'ü görece özgür 1958-61 yıllarına aittir. Otonomi savaşının ilk altı yılında hiçbir politik kitap çıkmadı.

Tablo 23. 1920-77 yıllarında konuya göre Irak'ta Kürtçe kitaplar

Konu	1920-1957 dönemi			1958-1977 dönemi			Değişim
	Sıra	#	%	Sıra	#	%	%
Edebiy.	1	97	36.7	1	435	51.1	
Din	2	40	15.1	2	72	8.4	14.4
Politika	3	29	10.9	4	66	7.7	-6.6
Tarih	4	26	9.8	5	44	5.1	-3.2
Dil	5	19	7.1	3	69	8.1	-4.6
Ahlak	6	11	4.1	12	5	0.5	0.9
Folklor	7	8	3.0	6	38	4.4	-3.5
							1.4
Eğitim	8	6	2.2	10	9	1.0	
Müzik	8	6	2.2	8	17	2.0	-1.2
Biyografi	9	5	1.8	7	32	3.7	-0.2
Coğrafya	10	4	1.1	10	9	1.0	1.8
Hukuk	10	4	1.1	14	3	0.3	-0.1
Askeri	11	3	1.1				-0.8
Tarım	11	3	1.1	11	6	0.7	
							0.4
Güzel San.	12	2	0.7	16	1	0.1	
İdeoloji	13	1	0.3	9	13	1.5	-0.6
Felsefe				10	9	1.0	1.1
Bibliyog.				13	4	0.4	
Gazetecilik				13	4	0.4	
Ekonomi				15	2	0.2	
Sağlık				15	2	0.2	
Toplam		268	100		850	100	
Bilinmeyen		2			6		

Kaynak: Tablo 20'de kullanılan kaynaklara dayanıyor (krş. Altbölüm 7.2, Not 2).

Geriye kalan İkinci Baas rejiminin iktidarı ele geçirmesinden sonra yayımlanmış 43 kitap Kuzey Kore'nin Bağdat'taki Büyükelçiliğinin bastığı bir düzine çeviriden, devlet başkanının konuşmalarından, Marksist-Leninist edebiyatı vs çevirilerinden oluşuyor. Besbelli ki tarihe olan ilgi milliyetçilikle güdüleniyor. Huzni Mukriyani antik ve Ortaçağ Kürt tarihi hakkında bir düzine cilt yazarak, Kürtlerin antik zamanlardan bu yana ulus olarak bağımsız bir statüye sahip olduklarını kanıtlamaya çalıştı. Emin Zeki'nin daha az milliyetçi tonda da olsa iki ciltlik "Kürtlerin ve Kürdistan'ın Kısa Tarihi" adlı kitabı da aynı mesajı taşıyordu. İran hükümeti Kürtlerin Perslerle "ırksal bağlantılarının" olduğunu kanıtlamak üzere Kürt kökenli Reşit Yasimi'yi Farsça bir tez yazma konusunda görevlendirerek, bu kitaba yanıt verdi. 1958 sonrası dönemde tarih başlıklarında 4.6'lık bir düşüş herhalde sürekli isyanlara sahne olmuş hassas bir konu olan Kürt karihine uygulanan sansürden kaynaklanıyor kısmen.

Kürt diliyle basılmış kitaplar çoğunlukla alfabeyle ilgili kılavuz kitaplarından, sözlüklerden, gramerden vs'den oluşuyor. İkinci dönemde bu alanda eserlerde biraz artış olmuştu.

Edebiyat, din, politika, tarih ve dilden oluşan beş konu birinci dönemde yaklaşık olarak toplam çıktının %80'ini, sonraki dönemlerde ise %81'ini kapsıyor. Bu durumda çeşitlenmeye pek yer kalmıyor. Hukuk ve askeri eğitim üzerine çıkan birkaç başlık 1920'lerin başında Şeyh Mahmud'un isyancı hükümeti tarafından yayımlanan küçük broşürlerdi. Müzik başlıkları ise çoğunlukla ilkokullarda öğretilen koro şarkılarından ya da radyoda çeşitli şarkıcıların seslendirdiği şarkılardan oluşuyor. Ahlaki/manevi kategori arasında ise görgü kuralları, kadınların davranışı, edep erkan vs vardır. Birinci dönemin belirgin bir özelliği bilim ve teknolojiyle ilgili kitapların olmayışıdır.

Ahlaki/manevi konular ile güzel sanatlar ikinci dönemde yerini kaybederken, bilim, ekonomi, sağlık, ideoloji, felsefe ve gazetecilik gibi yeni alanlarda birkaç başlık piyasaya çıktı. Kürt milliyetçiliği (*Kurdayetî*) fikirleri ve Marksist-Leninist

felsefi doktrini üzerine olan eserler ideoloji kategorisinde sınıflandırılmıştır. Bu alana ilişkin olarak felsefe üzerine dokuz başlık vardır. Böylelikle toplam 22 başlığı, bir başka ifadeyle %2.58'i buluyor. Bilim üzerine olan on başlık ise çoğunlukla izafet teorisi ve evren, insanın aya ilk ayak basışı, tarihte atom ve insan vücudu atlası vs gibi konularda yayımlanan popüler eserlerdir.

Bu kısa çalışma bilimin, sade ve uygulamalı bütün alanlarının ve sosyal bilimlerin Kürtçe kitap dünyasına girmemiş olduğunu gösteriyor. Açık bir dilbilimsel üretim bu alanlarda süregelen azgelişmiş sözlük çalışmalarıdır.

Genelde Kürt okur Arap diline bel bağlamaya devam ediyor. Genel olsun özel olsun el kitabı ile ansiklopedi gibi başvuru kaynakları yoktur. Kürtçe kitapların ilk kaynakçası 1961'de piyasaya çıktı. Bunu 1977 ve 1988'de iki kaynakça daha izledi (krş. Aşağıdaki Not. No. 2). Hiçbir konuda üniversite ders kitapları mevcut değildir.

7.2.2.5 Kürtçe kitap yayınının önündeki sosyal ve ekonomik engeller

Matbaa Kürdistan'a varmadan çok önce Kürt milliyetçiliğinin havarisi Ehmedê Xanî Kürtlerin uluslar arasındaki konumlarını politik (devlet) gücü ele geçirerek, Kürt dilinde kitaplar yazarak genişletebileceğini söylüyordu. Ardılı Hacî Qadir (1817-1897) gelişmiş ulusları aşiret ya da ezilmiş halklardan farklılaştırmada kitapların mihenk taşı oluşturduklarının altını çiziyordu (krş. 4.5.0). Yirminci yüzyıldaki milliyetçilik de aynı oranda ulusal gelişmede kitapların rolüne vurgu yapmıştır. Ne var ki yayımlanan kitaplar arasında Kürtçe kitapların payı komşu halkların dillerinden çıkan kitaplardan çok daha azdır. Bu önemli dilbilimsel ve kültürel üretimin azgelişmişliği açıklama gerektiriyor.

A. Yayıncılar

İlk yayıncılar 1908 Jön Türk Devrimi sırasında ve sonrasında ortaya çıkan Kürt politik örgütlerle ilişkileri olan bireylerdi. Abdulrahim Rumi, Ahmed Remiz, Emin Fevzi ve Hamza tanıdık isimlerdi. Bu milliyetçilerden bazıları 1919'da ilk Kürt yayıncılık derneğini kurdular (krş. 7.2.1). Kendi matbaaları yoktu ama anlaşıldığı kadarıyla İstanbul'da Necmi İstiqbal Matbaasına ulaşabiliyorlardı. Derneğin programı arasında bir Kürtçe sözlüğün hazırlanması, ders kitaplarının ve klasik edebiyatın yayımı ile ilkokul ve öğretmen okullarının açılması gibi çok sayıda öteki faaliyet vardı (Bozarslan 1985-67). Derneğin elverişsiz siyasi koşullar yüzünden kapanmadan önce gerçekleştirdiği belli başlı başarısı *Mem û Zîn* ile *Jîn* dergisini yayımlamasıydı.

İkinci büyük yayıncılık çabası 1920'lerin başında Şeyh Mahmud'un otonomcu Kürt Hükümeti tarafından yürütüldü. Elle çalışan küçük bir makineyle askeri eğitim kanunları ile yönetmelikler üzerine broşür boyutunda çok sayıda kitap basıldı (krş. Şekil 5).

1.200 nüfuslu büyük bir köy şeklinde son derece uygunsuz bir yer olan Rewandız 1920'lerin sonlarında ve 1930'larda, Huzni ve Giw Mukriyani'nin elle çalışan baskı makinelerini katırla taşıyıp getirip burada kurdukları zaman faal bir yayıncılık merkezine dönüştü. Huzni aynı zamanda hem yazar, tarihçi, gazeteci, dil reformcusu, matbaacı, yayıncı, kitap satıcısı hem de dağıtımcıydı. Bu matbaada 1925 ile 1938 yılları arasında yirmi dört kitap basıldı. Edmonds (1945:185) yerinde bir davranış olarak Huzni'yi "Kürt Caxton"* olarak adlandırdı. Bu kitapların karakteristik özelliklerini aşırı milliyetçilikle dilin arındırılmasına yönelik hiç dinmeyen girişimler oluşturuyor.

1930'ların başlarında, iki milliyetçi olan Kurdi ile Meriwa-

* İlk İngiliz basımcısı; 1477-91 yıllarında Westminster'da bir basımevi kurdu; çoğunu kendisinin Fransız macera romanlarından çevirdiği 80 kadar kitap yayımladı (*ç.n.*).

تعليم طاقم

١ — مقصد له تعليم طاقم امەيە كە هر وقتى طاقم داخل بلوك بو چه پشو چه به روز هر نوعه حركات و تشكيلاتى چه موافق ام تعليمنامەيە و چه موافق حال و وضعيت كه له طرف قوماندانەوه امر يكرى بتوانى بتواوى اجراى بكا .

٢ ـ قواعد عمومیه :

نظامەكان طاقم امەيە

آ ـ نظام صف (وكو له تعليم قطعەدا) .

ب ـ نظام هيواره و يا هيوه (وكو له تعليم قطعەدا) .

ج ـ نظام صف دسته به هيواره يا به هيوه .

د ـ نظام فول دسته .

ه ـ نظام ردبشتى .

اگر طاقم بتهاى يا له طاقەكان تر وه دورى قوماندان طاقم و چاوش طاقم اى له چيكبكى وها رابوستن كه بتوان حركات طاقەكه به آسانى ببينن .

٣ ـ تعاريف :

له تعليم طاقمدا قوماندەى ويك بون امەيە :

يار راست ـ چپ ـ ريك ـ يه .

سەر دستەكان دستەى خويان ويك اكى و تعليم و چاودرى امر آن . فقط له احوال سايەدا عسكر له خويه وه اى ويك بكرى (وكو له تعليم قطعەدا بيان كرا) .

له مطبعة حكومت له سليمانى طبع كرا .

١٣٢٨

Şekil 5:
Irak'ta yayımlanmış ilk Kürt kitaplarından biri olan Te'limi Taqim (Tahım Talimi)

ni'nin, enfes şiirlerden ve öteki edebi türlerden oluşan eserleri yayımlamaya başladığında, dördüncü büyük çaba başladı. Her iki milliyetçi de Bağdat'a yerleştikten sonra yoldaşlarına basmak üzere kendilerine *dîwan*ları ya da yazdıkları tek tek şiirlerini bile getirmelerini istediler. İlk eser Nali'nin 1931'de basılan *dîwan*'ıydı. Yayıncılar bu kitabın sunuşunda şunları yazdılar (s.1):

> Bu *diwan*ları basmaktan dilimize ve edebiyatımıza hizmet etmekten başka hiçbir kâr beklemediğimiz için, bunlara basım ve dağıtım maliyetlerine göre her Kürdün okuyabilecekleri kadar düşük bir fiyat veriyoruz.

İlk altı kitap Bağdat'ta farklı matbaalarda basıldı. 1935'te Kurdi ile Meriwani küçük bir matbaa elde ettikleri zaman daha yoğun yayıncılığın işareti görülmeye başlandı. Conan Doyle'nin *A Shot in the Dark* (1935) adlı eserinin çevirisinin önsözünde, "büyük ve iyi kitaplar"ın yanı sıra her ay bir hikaye kitabını basacaklarına yönelik umutlarını ifade ediyorlardı. Kürdistan ile ilgili gerçekçi öykülerin yazılmasına yönelik ihtiyacı vurgulayarak, okurlarından basılmak üzere bu türden eserleri yazıp göndermelerini istiyorlardı. 1931 ile 1938 arasında toplam on bir başlık yayımlandı.

Başka bir yayıncı ise kendi eserlerini bastığı, çok sayıda kitaba sponsorluk yaptığı ve fırsat düştüğünde ticari materyal bastığı Zhiyan/Zhin Matbaasının (1937'de kuruldu) sahibi şair-gazeteci Piremêrd'di.

Bu yüzden 1920'ler ile 1930'lar arasında kitap yayıncılığı çoğunlukla yayıncı-matbaacılar tarafından yapıldı. 1930'ların sonlarına gelindiğinde, tek tek bireyler kendi eserlerinin yayıncıları olarak ortaya çıktılar. Ne var ki bu tip yayıncılığın çoğalması çok geçmeden İkinci Dünya Savaşının patlak vermesi ve ardından gelişen kağıt kıtlığı yüzünden engellendi. Bu boşluk yeni tipte bir yayıncının, yani savaş propaganda materyalini sağlayan Britanya Elçiliğinin ortaya çıkmasıyla kısmen dolduruldu.

İyileşme savaştan epey sonra geldi. Savaş öncesi en fazla basılan 13 başlığa ancak 14 kitapla 1958'de ulaşıldı. Tek tek yayıncılar yeniden ortaya çıktı ve bunlara aynı zamanda hem kitap satıcılığı hem de yayıncılık yapan ticarette yeni karma bir tip eklendi. Süleymaniye'de 1950'de kurulan Gelewezh Kitabevi (Namaxanay Gelewezh) 1958'e kadar 13 başlığı destekledi. Monarşinin yıkılışı sahneye daha çok kitapçı-yayıncı çıkardı. Xebat kitabevi 1958-61'de 10 başlık bastı (*Sergul*'ün arka kapak sayfasının üzerindeki bilgi, Süleymaniye, 1961). Azadî, Slêmanî, Hewlêr, ve Zanyarî gibi kitabevlerinin her biri beş başlık basmıştı.

1958'den sonra kurulmuş çeşitli birlikler yayıncılığa ilgi gösterdiler. Öğretmenler Birliği 1959 ile 1972 yılları arasında 24 başlığa destek verdi. Yazarlar Birliği bir başlığa, Kürt Kültür Derneği (Komeley Roşinbîrî Kurd) ise bir başlığa destek verdi (Nariman 1977:260).

B. Devlet yayıncılığı

Bazı hükümet organları 1958'den önce eğitim değeri olan birkaç kitabın basılmasına yardım etti. Baas Partisi 1957'de iktidarı ele geçirdikten sonra ders kitabı olmayan eserlerin yayıncılarının rolünü üstlendi. Nariman'ın (1977:260) verdiği bilgilere göre 1960 ile 1975 arasında yedi devlet organı 133 başlığı ya yayımladılar ya da desteklediler ki bu oran bu yıllarda çıkan toplam üretimin 21.01'ini oluşturuyor.

Baas rejiminin politikasını devletin bütün kitle iletişim araçlarına artan bir oranda uyguladığı denetim oluşturmuştur. Özel kitap yayıncılığına hâlâ çok yer var olduğu halde, eğilim bu alanda hükümetin daha çok para harcamasına yönelik olmuştur. "Kürtçe yayınevi ve matbaa kurma" şartını ileri süren Hükümet ile Kürt otonomcuları arasındaki Mart 1970 Antlaşmasının ardından devlet sahipli Kürt Kültür Evi (Dezgay Roşinbîrî Kurdî) 1970 Eylülünde kuruldu ve kitapları ve aylık Kürtçe-Arapça bir dergi olan *Roşinbîrî Nû*'yü yayımlamaya başladı. Başka bir yayın organı olan Dayanışma Evi (Dezgay

Hewkarî) 1974'te kuruldu ve Kürtçe olarak haftalık *Hewkarî*'yi yayımladı.

Tablo 24. Irak Hükümetinin Kürtçe Kitap yayını, 1960-75

Hükümet kurumları	Yıl	Kitap sayısı
Eğitim Bakanlığı	1960-67	5
Enformasyon Bakanlığı	1960-75	10
Bağdat Üniversitesi	1961-62	3
Kürtçe Dersler Genel Müdürlüğü	1965-75	73
Kürt Akademisi	1972-75	25
Kürt Kültürü Genel Müdürlüğü	1972-75	10
Hewkarî Yayınevi	1975	7
Toplam		**133**

Kaynak: Nariman (1977:260)

Kürt Kültür ve Yayınevini (Dezgay Roşinbîrî w Bilawkirdinewey Kurdî) kurmak üzere iki yayınevi 1976'da birleşti. Bu yayınevi *Hewkarî, Roşinbîrî Nô* ve *Beyan*'ı yayımlamaya devam etti.

Bir başka hükümet yayın organı Otonomi Bölgesi'ndeki Kültür ve Gençlik Genel Sekreterliği (Emîndarêti Giştî Roşinbîrî w Lawan)'dir. Bu organ 1977'de yayıma başladı. Bu müdürlük Kürtçe 18; Arapça ise beş kitap yayımladı. Ayrıca 28 Kürtçe; altı Arapça kitabın yayımlamasına yardım etti (Hariri 1986:108). 1982 ile 1986 yılları arasında yayımlanan başlıklarının sayısı 205 idi (*Karwan*, No. 53, 1987, s. 114). Kürt Dersleri Genel Müdürlüğü'nün (Berêwebêritî Giştî Xôndinî Kurdi) okul ders kitaplarının yayımları üzerinde tekelci bir konumu vardı ama diğer kitaplarının yayımına da destek vermiştir. Feshedilip ardından Irak Akademisi'yle birleştiği 1978 yılına kadar Kürt Akademisi belli başlı yayın organıydı (krş. 10.3.4).

Nariman'ın bilgilerine göre (1983:25-26) hükümetin yayıncılıktaki payı 294 başlık olarak hesaplanabilir ki bu oran bu on

yılda çıkan başlıkların %4066'sını oluşturur (Yani, Tablo 20'deki verilere göre 723 kitap). Son zamanlarda ulaşılabilir bilgilere göre, hükümetin desteklediği kitaplar arasında 1787 ile 1986 arasında toplam 2.502 başlıktan 1007 başlık (%53) sayısında okul ders kitapları vardır (krş. Aşağıdaki Not 2'ye).

1984'te Irak Propaganda ve Basım'dan Cemal Haznedar şiir, araştırma, çeviri ve kültürel materyal türlerinden oluşan orijinal ve yeni eserleri yayımlayarak ulusal mirası geliştirmeye ve yeniden canlandırmaya yönelik "100 Kürtçe Kitap Projesi"ni (Projey 100 Kitêbî Kurdî) duyurdu. Hedeflenen 100 kitaba en kısa zamanda ulaşılabilmesi için yazarlar eserlerini sözkonusu kuruluşa sunmaları için teşvik edildiler (Khaznedar 1984, içinde, son iki sayfa).

7.2.2.6 Yazarlar

Kürt toplumunda okuma yazma bilmeyenlerin oranının yüksekliğine rağmen, elde edilebilir kanıtlar 1918 sonrası dönemde yazar kıtlığına işaret etmiyor. Aslında geleneksel ruhban ve aristokrat sınıfından gelen okumuş grupların yanı sıra 1890'ların sonlarından bu yana Süleymaniye'deki askeri okullarından ve bazı Kürt kentlerinde kurulmuş diğer ilk ve orta öğretim okullarından yeni, laik, bir aydın sınıfı ortaya çıktı.

Kürt yazarlığının öteki geleneksel ya da "geçiş" toplumlarında görülen yazarlıkla pek çok yönde benzerliği vardır (krş. Sözgelimi, Passin 1968). Profesyonelleşme hemen hiç gelişmemiştir. Son zamanlara kadar yazarların çoğunluğu hiç telif hakkı almayan kendi eserlerinin yayıncıları ve satıcılarıydı. Basımın bu elverişsiz koşullarından başka, özellikle de ilk on yıllarda kişi başına düşen düşük gelir ve okur sayısının az oluşu ve politik kısıtlamalar her türden yazarın başına bela kesilmişti.

1958-60 döneminde Cumhuriyet hükümeti profesyonel ve işçi birliklerinin oluşumuna izin verdiğinde, Kürt yazarlar, Kürdistan Seksiyonunu kurmuş olan Irak Yazarlar Birliği'nden ayrı bağımsız bir örgüt kurmayı talep ettiler. Birlik içindeki

Kürtlerin marjinal konumundan memnun olmayan Cemil Bendi Rojbeyani "Kürt Yazarlar ve Aydınlar Birliği"nin yaratılmasının kaçınılmaz olduğunu "gereklilikten binlerce kez daha fazla gerekli" olduğunu ileri sürüyordu (*Rojî Nö*, C. 1, No. 3, 1960).

Yazarlar Birliği'nin kurulmasına yönelik izin on yıl sonra, hükümet ile otonomcular arasında imzalanan 1970 Mart antlaşmasında "Kürt yazarlara, şairlere ve araştırmacılara kendi federasyonlarını kurmalarına, kendi eserlerini bastırmalarına, bilimsel ve artistik yeteneklerini geliştirmeleri için fırsat ve olanaklardan yararlanmalarını sağlamaya yönelik önlemlerin alınması" hükmü yürürlüğe konulduğunda verildi (Irak Cumhuriyeti 1974:12).

"Kürt Yazarlar Birliği"nin (Yekêtîya Nûseranî Kurd) ilk kongresi 1970'te Haziran ayında yapıldı. Kongreye katılan 79 üye lider kadrolarını seçti. Aylık dergi *Nûserî Kurd* (Kürt Yazar) yayımlandı. Dergi edebi gelişmeler, kısa öyküler, şiir ve Kürt edebiyatı ve dili konusunda makalelerle ilgili haberlerle doluydu. Basım ve parasal sorunlar yüzünden dergi iki buçuk ayda bir çıkıyordu (No. 5, Ocak 1972, s. 3). Birliğin birçok Kürt kentinde faal şubeleri vardı.

Silahlı mücadele Mart 1974'te yeniden başladığında, Birliğin üyelerinin çoğu dağlardaki silahlı direniş hareketine katıldı. "Kurtarılmış bölgelerde" basılan derginin son sayısı (No. 12, Ocak 1975, s. 86-87) "okur-yazarlara, yazarlara ve aydınlar dünyasına" Irak hükümetinin yeniden savaşı başlatmasını protesto etmeye çağırıyordu. Bu çağrı belgesinin altında Birliğin çoğu 1975 Kürt yenilgisinden sonra önce İran'da sonra da Batı ülkelerinde sürgünde yaşamak zorunda kalan 82 üyesinin imzası vardı (krş. 10.3.6). Irak hükümeti Birliğin direnişe katılmamış birkaç üyesinden bir Kürt Yazarlar Birliği'ni oluşturdu. Bu birlik, 1980'de Devrim Komuta Konseyi tarafından (Irak) Okuryazar ve Yazarlar Genel Birliği oluşturulmasına yönelik yeni bir yasa çıkarıldığında askıya alındı. Bu birliğin "otonomi bölge seksiyonu" Ekim 1984'te kuruldu (*Karwan*, No. 27, Aralık 1984, s. 116-26). Bu hamle devlet yaptırımı al-

tında bulunan Kürt örgütlerinin ortadan kaldırılıp Irak örgütlerinin bünyesine girmesi açısından tutarlı bir hamleyi oluşturuyordu (krş. 10.3.4).

Edebiyat mesleği 1980'lere kadar bir hayli büyüdü ve çeşitlendi. 1981'de kurtarılmış bölgelerde Kürdistan Yurtseverler Birliği'nin denetiminde "Kürdistan Yazarlar Birliği" (Yeketi Nûseranî Kurdistan) oluşturuldu. Birliğin, adı daha sonra *Nûserî Kurdistan* (Kürdistanlı Yazar) olarak değiştirilen edebiyat yayın organı *Pêro*, aynı yıl basıldı (No. 1, Ağustos). İranlı yazar Samed Behrengi'nin eserlerinden birinin çevirisiyle birlikte birliğin mensuplarının eserleri 1982'de ayrı ayrı yayımlandı. İran'ın Kürt otonomcuları da kurtarılmış bölgelerde edebiyat gazetelerini yayımlamaya başladılar. 1984'te *Nûserî Çiya* (Dağlı Yazar) çıktı. Komele, Kürdistan İşçilerinin Sanat ve Edebiyat Merkezi'ni (Kanûnî Huner û Edebiyatî Krêkarî Kurdistan) kurdu ve 1985 Güzünde edebiyat gazetesi *Pêşeng* (Öncü)'in ilk sayısını yayımladı (krş. 7.3.3).

7.2.2.7 Dağıtım

Kürtçe kitapların dağıtım sistemi dergilerin dağıtım sistemiyle aynıydı (krş. 7.3.2.2). 1920'lerde Irak'ta çoğu Kürt kentinde hiçbir kitabevi yoktu. 1922'de *Bangî Kurdistan*'da yayımlanan kısa bir ilanda (No. 7, Eylül 22, s. 6) Süleymaniye Qeyseri'de (kapalı çarşı) bir *'ettar* (genel bir mağazacı) şunu duyuruyordu: "Bağdat'tan birkaç yararlı kitap getirdim. İlgilenenler (bana) uğrayabilirler. Uğrayanlara hangi çeşit kitapların getirildiği ve fiyatlarının ne olduğu konusunda bilgi verilecektir. Ayrıca kendileri de bu kitapları görebilirler." Aynı şahıs *Jiyanewe*'de (No. 3, Eylül 2, s. 4) pul, kağıt ve *Jiyanewe* gazetesinin satımına ilişkin de reklam yapıyordu.

Öyle görünüyor ki, 1930'lara gelindiğinde, hiçbir kitabevi piyasaya çıkmamıştı. *Tûtnekeman*'ın (Tütünümüz, 1935) arka kapağında, yayıncı Kurdi ve Meriwani; Süleymaniye, Kerkük, Erbil, Xaneqin ve Bağdat'ta yayınlarının kimlerden satın alınabileceklerinin listesini veriyorlardı. Üç matbaa; Zari Kırman-

ci/Kurdistan, Hükümet/Belediye ve Zhiyan/Zhin matbaaları kendi kitaplarını kendileri satıyorlardı. İkinci Dünya Savaşı sonrası liberal ortamda kitabevleri boyverdi. Süleymaniye'de kurulan dört kitabevi politik örgütlere bağlıydı ve 1949'da hükümet tarafından kapatıldılar (Qaradagi 1986:237-38). Nebez, basım sorunlarını irdeleyerek (krş. 1957:20-21), şunları yazıyordu:

> ... Gerçekten de Kürdistan'da basılı eserin dağıtım sorunu bazı yerlerde hiçbir kitabevinin olmayışından dolayı eserin basılmasından hiç de daha kolay değildir. Çoğu zaman kitapların sahibinin elinde kalmasının nedeni de budur. Eserin sahibi kitaplarını bazen parayı çalıp götürecek şahıslara vermek zorunda kalacaktır. Bu şartlarda eğer yazar işine kendini çok adamamış ve hoşgörülü değilse, düş kırıklığına uğrayacak ve yaşadığı sürece hiçbir kitap basmadığı için yüzlerce kez pişman olacaktır.

Bununla birlikte Nebez, iki addan söz ediyor. Bunlardan biri Xaneqin'de bir kitapçı; öteki ise Süleymaniye'de hiçbir ücret almaksızın bütün Kürtçe kitapların dağıtımı gibi zor bir görevi yerine getirmeye çalışan kitap satıcısı olmayan biridir (s. 22).

Bu durum 1958'de Monarşinin yıkılmasıyla birlikte gözle görülür bir biçimde değişti. Pek çok Kürt kentinde birçok kitapevi açıldı:

> **Süleymaniye**: Biri Nô, Azadi, Zewar, Gelewezh (bu son iki kitabevi 1958'den öncedir), Xebat.
> **Erbil**: Şoriş, Serbestî
> **Şeqlawe**: Yeketî, Serbestî
> **Koye**: Kurdistan, Hacî Qadirî Koyî, Xebat
> **Zaho**: Tahrîr
> **Rewandız**: Rewandiz, Kurdistan
> **Xaneqin**: Sîrwan
> **Kerkük**: Kurdistan, Xebat
> **Musul**: Badînan
> **Rayat, Balak, Derbendihan, Halepçe, Pencwin, Qeladıza,**

Ranye, Seydsadıq ve Çwarte'deki Xebat kitabevleri (bu bilgiler, 1958-60'da *Rojî Nô* ve *Hîwa*'da adı verilen satıcı acentaların listelerinden alınmıştır).

Yeni kitabevleri, özellikle de Xebat "zinciri" basılı materyalin dağıtımını yurtsever bir görev olarak gören Kürt Demokrat Partisi'yle ilişkileri olan milliyetçi eylemciler tarafından işletiliyordu. Doğal olarak, bu kitabevlerinin çoğu, Irak hükümeti 1961'de siyasi partileri yasakladığında, özellikle de Kürtler ile Irak ordusu arasında çıkan silahlı çatışmalarının ardından ortadan kalktı.

Nariman'ın (1977:265) derlediği listeye göre 1976'da Irak Kürdistanı'nda 21 kitapçı vardı. Bunlardan dokuzu Süleymaniye'de, beşi Erbil'de, üçü Qeladıza'da ve birer tane de Duhok, Halepçe, Pencwin ve Derbendihan'daydı. Bunlardan beşi 1960'larda kuruldu. On bir tanesi ise 1970-1975 dönemine aittir. Hükümetin işlettiği Ulusal Kurum (Dar el-Wataniye) 1976'da her *Muhafaza* (yönetim sahası) merkezinde kitabevleri açtı.

Qaradagi'ye[3] (1986) göre Süleymaniye'de 1918-84 döneminde yaklaşık 51 kitabevi kurulmuştu. Bunlardan yirmi bir tanesi 1985 yılına kadar işliyordu.

Dağıtım sistemi sosyolengüistik durumdaki diğer gelişmelerle tutarlılık gösteren birçok eğilimi gösteriyor: İlk on yıllarda ticari olarak ayakta kalma sorunu; milliyetçi motivasyon; kitap satma faaliyetlerinin devlet tarafından bastırılması; son yirmi yılda artan oradan ticarileşme ve devletin giderek dağıtım sistemine katılması.

7.2.2.8 Finansal engeller

Üretim maliyetlerine ilişkin veriler eksik olduğu halde, mevcut kanıtlar sermaye yetersizliğinin kitap üretiminin ye-

3 Qaradagi'ye (1986) göre 1930'ların ortalarına -on sekizinci yüzyılda, 1926'da ve 1930'ların başlarında- kadar Süleymaniye'de dört kitabevi kurulmuştu. Öyle görünüyor ki ilk kitabevi kopyalama ve cilt işini yapıyordu; ikincisi ve üçüncüsü kitabevinden çok kitap satıcısıydı.

şermesinin önünde ciddi bir engel oluşturmuş olduğunu gösteriyor. Diğer şeylerin yanı sıra yazarlar para katkısında bulunarak, tashih işini kendileri yaparak, en düşük kalitede kağıt kullanarak ve cilt işini telle zımbalamayla sınırlayarak maliyetler çoğu zaman en düşük düzeyde tutuluyordu.

Kalın kitapların yani 100 sayfanın üzerindeki kitapların üretim maliyetleri özellikle ilk on yıllarda başa çıkılacak gibi değildi (krş. Tablo 21). Birkaç bilinen örnek vermek gerekirse; Kurdistan Matbaasının sahibi Giw Mukriyani en büyük sözlüğünü, *Ferhengî Kurdistan*'ın basım maliyetini karşılayamadı. 1957'de (*Hetaw*, c. 3, No. 86, Ocak 31, s. 3) sözlüğün elyazmasını bunu basabilecek herhangi birine verebileceğini duyurdu. Mukriyani dört yıl sonra bu sözlüğün üretim maliyetini tam 2 bin dinar (yaklaşık olarak 6 bin dolar) olarak hesapladı ve bir kez daha hali vakti yerinde olanlara sözlüğü basmaları çağrısında bulundu (Mukriyani 1961:41). Bu tekdilli sözlük 1985'e kadar yayımlanmadı.

Khal tekdilli bir sözlük üzerine 23 yılını harcadı. Bu sözlük ancak Haziran 1959'da basıma hazır hale gelecekti. On altı yıldan fazla bir döneme denk düşen üç cildin maliyetini karşılamaya yeten hükümetin yardımını alamadan bu sözlüğü yayımlayamadı (c. 1, 1960, 380 s.; c. 2 1964, 388 s.; c. 3 1974, 511 s.). Bu yardıma rağmen bile, basım ve ciltleme hiç de tatminkar değildi. Sözlükteki madde girişleri ve anlamları aynı fontta basılmış ve madde girişleri sadece parantezlerle ayrılmıştı (krş. Şekil 33). Bu üç cilt düzeltilmesi gereken toplam 28 sayfalık baskı hatalarını içeriyor.

Başka bir olay da Gelewezh Kitabevinin çağdaş şair Salam'ın *diwan*'ını basmasıdır. Salam kendisinden yayımlanmak üzere şiir istendiğinde, kitabevinin sahibi Fetah'a kitabın maliyetini karşılamaya yönelik herhangi bir katkıda bulanamayacağını, basımı denetlemek üzere Bağdat'a gidemeyeceğini, elle yeni bir nüsha yapamayacağını ve hükümet sansürünü halledemeyeceğini söyledi. Yayıncı bütün bu sorumlulukları üstlenmeyi kabul etti: Bağdat'ta ortak bir arkadaşları denetim işini üstlenecekti, elyazmanın kopyalama işini kardeşi yapacaktı, şiirle-

rin otosansürünü kendi yapacaktı ve bir arkadaşından sunuş yazmasını isteyecekti. Kitabın basımı Temmuz 1958 darbesinin monarşiyi yıktığı döneme gelindiğinde tamamlanmıştı ama sansüre uğramış parçaları bir araya getirmek için iş işten geçmişti. Salam (1958:203) yayıncının yurtseverlik duygusuyla güdülendiğini, aksi takdirde bu kitaba 300 dinar yatırıp riske girmeyeceğini söylüyordu. Basım maliyetine ilişkin bir örnek vermek gerekirse, hükümet çalışanı olarak bu şairin geliri 1953'te ayda 18 dinardı.

Tipik başka bir örnek ise "*Maddenin Düzenekleri ve Özelliklerine Giriş*" başlıklı bilim üzerine ortaöğretim ders kitaplarının ilkinin yayımlanmasına ilişkindi. Kitabın derleyicisi Cemal Nebez, Bağdat'taki Maarif Matbaasıyla yakın ilişkileri olan ünlü Kürt yazar Alaeddin Seccadi'nin yardımları sayesinde kitabın basımı için olan düzenlemeleri üç yılda bitirdi. Kitabın basılması dokuz ayı aldı. Bu süre zarfında Nebez tashih için Süleymaniye'den Bağdat'a on kereden fazla gidip gelmek zorunda kaldı. Çoğu zaman dört beş gün "formları" almayı bekledi, bazen de hiçbir şey başaramadan Bağdat'ı terk etmek zorunda kaldı. Toplam maliyet yaklaşık 500 dinardı. Nebez geri kalan ciltleri basılmasının olanaksız olduğunu gördü (Nebez 1960: arka kapak).

Böylece, sermaye ve basım olanaklarının yetersizliğinden ötürü yazının büyük bir kısmı yayımlanmadan kaldı. Buna en iyi kanıtı gelecekte yayımlanacağı duyurulan (kitapların arka kapaklarında) ama hiçbir zaman basılmamış olan başlıkların çok miktarda olması oluşturuyor.

7.2.2.9 Politik engeller

Irak'ta kitap yayını üzerindeki kısıtlamalar dilin kullanımından çok esasen içeriğe yönelik olmuştur. Kürt milliyetçiliğini savunan ya da iktidarı eleştiren kitaplar genelde yasaklanmıştı. Bu yüzden sansürün Kürt dilinde kitap üretiminin hacmi üzerinde olumsuz bir etkisi olmuştur.

Sansürün niteliğine yönelik bir kavrayış kayda geçmiş bazı

olayları aktararak kazanılabilir. 1920'lerin ortalarında iki kitaba (biri Kürt ulusal duygularını Türkçe olarak ifade eden bir şiir *diwanı*) ve Refik Hilmi tarafından Kürtçeye çevrilen *Rostem* başlıklı bir romana matbaada el konuldu (Hilmi 1960:12, [64]). Yüksek Komisere yazılan yerel diller yasasını eleştiren bir mektup ile Krala yazılan bir dilekçenin Kürtçe çevirisinin basımı 1935'te matbaada durduruldu (krş. 5.1.6). Mart 1958'de Kerkük yetkilileri Türkiye'deki 1925 Kürt isyanın lideri Şeyh Said'in idam tarihini ve başka siyasi bir olayın tarihini içermesi yüzünden bir takvimin derleyicisi ve satıcısını tutukladılar ve derginin bütün nüshalarına el koydular (*Jîn*, c. 33, No. 1388, Nisan 3, 1958, s. 1). A. Hamilton "Kürtçe yayınları yayımlamaktan ötürü Irak cezaevinde idam cezasına çarptırılmış Hıristiyan bir Kürdün" olduğuna dikkat çekiyor (*Asian Affairs*, c. 58, Kısım III, Ekim 1971, s. 333).

Bağdat Üniversitesi'ndeki Kürt öğrenciler kendi görüşlerini halka duyurmak ve Kürt davasının propagandasını yapmak için 1930'ların başlarında bir dergi yayımlamak istediler. Bu öğrencilerden biri olan Hamid Ferec 1973'te yetkililerin Kürtçe eserlerin basılmasına izin vermedeki isteksizliği, Kürt memurlarının kayıtsızlığı, Kürt matbaa ve matbaacılarının yokluğu, finansal sorunlar vb şeyler yüzünden başarısızlığa uğradıklarını söylüyordu (*Roşinbîrî Nö*, No. 1, Kasım 21, s. 8). Ancak 1933 ve 1934'te deneme, şiir, öykü vs içeren iki cildi gizlice yayımlamayı başardılar.

Çağdaş düzyazı yazarı ve şair İbrahim Ahmed, *Janî Gel* (Halkın Acısı) adında bir roman yazmanın koşulları hakkında yazıyordu. Nisan 1956'da romanın yazmasını bitirdi ama zaman ve yeri, karakterlerinin adlarını, ırklarını ve uyruklarını değiştirerek, "eski çözüme" başvurmak zorunda kalarak sansür uygulamaktan da kendini alamadı. Roman baskıya verilmeden önce Irak hükümeti, Şeyh Mahmud'un cenaze töreninin Süleymaniye'de kitlesel bir protestoya dönüşmesinden sonra, ardından gelişen Britanya-Fransa-İsrail'in 1956'da Mısır'a yönelik saldırısıyla birlikte dizginsiz bir baskı dalgasını uyguladı. İbrahim tutuklandı. Ailesi onun bütün kitaplarını ve

yazılarını dost ve tanıdıklara bırakarak farklı yerlerde saklamaya başladılar. Baskı dalgası tedricen azalmaya başladıktan sonra, İbrahim kitap ve yazılarını aramaya koyuldu ama çoğu onları muhafaza edenler tarafından korkudan yakılmıştı. İbrahim bunları yeniden yazmaya çalıştı ama başaramadı. Aşağı yukarı yirmi yıl sonra bir arkadaşı beklenmedik bir biçimde romanının elyazmalarının içinde bulunduğu bir valizle çıkageldi (Ahmed 1972:250-51).

7.2.2.10 Kitap piyasası, kaçakçılık ve kopyalama

Sorani konuşanların sayısı Irak Kürdistanı'ndakilerden çok daha büyük olduğu ve aynı alfabe kullanıldığı için İran Kürdistanı Irak'ta basılan Kürtçe kitapların önemli bir potansiyel pazarıdır. Benzer şekilde Suriye Kürtleri ile İran'da Kurmanci konuşanlar Irak'ta basılan Kurmanci kitapların potansiyel alıcılarını oluşturuyor.

İran'da kitap ithaline getirilen politik kısıtlamalar yüzünden kaçakçılık ve kitapların elle nüshalarının çoğaltılması oluştu. Rıza Şah'ın katı sansürü döneminde uygulanan şiddetli cezalar basılı materyal ve kayıtların kaçakçılığını büyük çapta önledi. *Zarî Kurmancî*'ye (No. 8, Şubat 20, 1927, s. 18) göre sınırdaki İran yetkilileri arama yapıyor, Irak'tan İran'a gönderilen kitap ve gazeteleri (Kürtçe) yırtıyor ve bunları taşıyanların başlarına çok şey getiriyorlardı. Bununla birlikte kitaplar gene de sınırın öte tarafındaki tanıdıklarla bağlantıları sürdürmeyi başaran birkaç kişinin eline ulaşıyordu (1970'lerde kaçak yollarla götürülen kitapların elde edilmesiyle ilgili krş. Sözgelimi, Hêmin 1972:7; ayrıca Kahn 1980:46). O dönemde her kitap ödünç almak ve elle nüshaları çoğaltmak suretiyle daha yaygın okunuyordu. 1941-53 döneminde bazı kitap ve dergiler sansür kalkmamış olmasına rağmen, posta yoluyla İran'a ulaşıyordu (7.3.2.2). 1946'da sınırın İran kesiminde kurulan Kürt Cumhuriyeti bütün ilkokul kitaplarını Irak'tan getirtti (resmi olmayan bağlantılarla).

İran'da merkezi hükümetin otoritesi zayıfladığı dönemler

(sözgelimi, 1941-46, 1978 sonu ve 1979 ile 1980 ortaları) hariç, büyük çapta kaçakçılık gerçekleşemedi. Bunun nedeni basılı materyalin kaçakçılığının siyasi bir suç olarak kabul edilmesiydi. Kaçakçılar genellikle öteki malların kaçakçılığından paçayı kurtarabiliyorlardı ama kitap kaçakçılığı işkence ve uzun süreli hapislerin yanı sıra bunları alanların tutuklanmasını da beraberinde getiriyordu.

Kitapların elle nüshalarını çoğaltma işi mekanik (elektronik) kopyalama makinelerine uygulanan politik kısıtlamalar yüzünden hâlâ devam etmektedir. Büyük çağdaş şair Abdullah Goran'ın şiirleri 1960'larda İran Kürtlerine büyük oranda *Beheşt û Yadgar* (Cennet ve Hatıra) ve *Firmêsk û Huner* (Gözyaşları ve Sanat) koleksiyonlarının elle çoğaltılmasıyla ulaştı. Benzer şekilde 1960'ların ortalarında İranlı yazar Salahuddin Muhtadi tarafından yazılan birçok kısa öykünün elle çoğaltılmış nüshaları piyasada dolaşıyordu.

Pehlevi hanedanlığının çöküşü ve İslami rejimin Kürdistan üzerinde kontrolünün olmayışı Irak kitaplarının kayda değer oranda Kürt kentlerine kaçak yollarla getirilmesine yol açtı. Okul kitapları cilt başına 50 riyale (yaklaşık 25 sent) satılıyordu (bahar 1979, Senendec). Kürt Akademisinin çıkarmış olduğu gazetenin ilk beş cildi Mahabad'da 5 bin riyale (aşağı yukarı 50,00 dolar) elde edilebiliyordu (Temmuz 1979).

7.2.2.11 Kütüphaneler

Halk kütüphaneleri Irak Kürdistanı'nda köken olarak yenidir (1918'den önce kütüphanelerle ilgili bilgi için krş. 4.2.4). Süleymaniye ve Erbil kütüphaneleri 1943'te kuruldu. Bu konuda ilerleme yavaştı ve 1957'ye kadar sadece Xaneqin ve Koysancak'ın her birinde birkaç bin kitabın bulunduğu kütüphaneleri vardı. 1957'nin sonuna gelindiğinde Süleymaniye'nin 173 kitapla bir başka ifadeyle Irak'ta yayımlanan toplam kitap sayısının (266) %65'ine sahip olmak üzere en büyük Kürt koleksiyonu vardı. Kürtçe kitaplar her bir kütüphanenin küçük bir kısmını oluşturuyordu. Bu oran Süleymaniye'de

%2,9, Koysancak'ta %8,9, Erbil'de 1,5, Xaneqin'de %1,2 ve Kerkük'te %0,8 idi. Oranın böyle düşük olmasının başlıca nedeni Kürtçe kitapların fazla yayımlanmaması ve daha az olmak kaydıyla elde etme sorunuydu.

1958'de monarşinin çöküşü hem yayıncılıkta hem de kütüphanelerin kullanımında bir patlama yaşanmasına yol açtı. Sözgelimi Süleymaniye halk kütüphanesindeki kitap sayısı iki yılda %62 arttı (1960'ta 9477 kitap) okur sayısı ise %342 (*Roji Nô*'ye göre 18.000 okur, c. 1, No. 11, Şubat 1, 1961, s. 55) arttı. 1961'den sonra kütüphaneler sıkı bir hükümet denetimine tabi tutuldular. Kürtler halk ve okul kütüphanelerinde Kürt kitapları alıp okuma hakları için mücadele vermek zorunda kaldılar. Kürtler ile hükümet arasında birkaç yıl süren silahlı çatışmadan sonra, hükümet 9 Mart 1969'da yayımladığı Kültürel Haklar Kararnamesiyle şu hakkı tanıdı:

> Bütün halk ve okul kütüphanelerine Kürt halkının ilerici ulusal ve yurtsever emellerini ifade eden bütün bilimsel, edebi ve politik kitapların dahil edilmesi (aktaran *Kurdistan*, Ek sayı. Eylül 1972, Avrupa'da Kürt öğrenciler derneği tarafından yayımlanan).

Bununla birlikte Nisan 1972'de Irak Kürt Demokratik Partisi "Kürt kitaplarının halk ve okul kütüphanelerine dahil edilmesi büyük bir ölçekte gerçekleşmemiş" olduğundan yakınıyordu (age.). Irak hükümeti ise Ekim 1972'de "halk ve okul kütüphanelerine Kürt kitaplarının sağlanması" yolundaki "Manifesto [Mart 11, 1970] ile ilgili vaat ve görevlerinden" birinin yerine getirilmiş olduğunu duyuruyordu (El-Sewra yayınları 1974:18)

1976-7'de (Tablo 26) Otonomi Bölgesindeki kütüphanelerle ilgili elde edilebilen bilgiler kütüphanelerde Kürtçe kitap durumunda gözle görülebilir bir değişikliğinin olmadığını gösteriyor. Ancak okur sayısı 1961'de 18.000'den 1976-77'de 10.000'e düştü. Bunun nedeni herhalde 1974 sonrası dönemdeki baskıcı politik atmosferdir.

Tablo 25. On dan fazla Kürt kitabı bulunduran Irak Halk Kütüphaneleri, 1957-58

Kütüphane	Kitap sayısı A	K	T	F	İ	vd	Toplam	# okur sayısı
Musul	19969	43	1475	49	8441	1371	31348	215276
Kerkük	6429	63	495	29	395	82	7493	3691
Erbil	3848	69	178	27	412	60	4594	8651
Koy	1463	166	6	12	202	-	1849	4238
Süleym.	4377	173	259	169	778	82	5838	4070
Xaneqin	998	114	22	11	107	-	1152	3792
Bağdat	1509	115	872	166	11092	1495	28831	20918
Bağdat*	13134	25	1163	585	9277	6722	30906	6646

A, Arapça; K, Kürtçe; T, Türkçe; F, Farsça; İ, İngilizce
* Arkeoloji kütüphanesi bölümü
Kaynak: Irak Cumhuriyeti (1959-28).

İran'da Pehlevi rejimi (1925-79) özellikle Kürdistan'da halk kütüphanelerini kurmadı ya da geliştirmedi. 1946'daki kısa ömürlü Kürt Cumhuriyeti'nin iktidarı sırasında, Mahabad'da iki kütüphane kuruldu. Martta resmi gazete *Kurdistan* (No. 24, Mart 17, 1946, s. 3) "Kürdistan Ulusal Kütüphanesi"nin kuruluşuna ilişkin çalışmaları duyurdu. Temmuzda Kürtçe, Farsça, Arapça, Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Rusça olmak üzere 600 kitap ile Kitebxaney Ferheng (Eğitim Kütüphanesi) açıldı (*Kurdistan*, No. 70, Temmuz 23, 1946, s. 4). Otonom rejimin İran ordusu tarafından yıkılmasından sonra merkezi hükümet bu kütüphaneleri dağıttı.

Türkiye ve İran'daki halk ve üniversite kütüphaneleri, Kürtçenin yazılı kullanımı üzerindeki yasal ve politik kısıtlamalar yüzünden Kürt kitaplarını barındırmıyor. Ankara'daki Milli Kütüphane Cumhuriyet döneminden beri çok sayıda dergiyi muhafaza ediyor. 1970'lerde bu kitaplara yalnızca araştırmacılar ulaşabiliyordu. Tahran Üniversitesi'nin İnsani Bilimler ve

Edebiyat Fakültesi'nin kütüphanesinin 1970'lerin başlarında yaklaşık 200 kitaptan oluşan bir koleksiyonu vardı. 1960'larda bu üniversitede okuyan Iraklı Kürt öğrencilerin bağışta bulunduğu bu kitaplar sınıflandırılmamış, dolaşıma sokulmamış, tezgah altlarında gizli tutulmuştu.

Tablo 26. 1976-77'de Otonomi Bölgesinde Halk Kütüphaneleri

Kütüphane	Kuruluş yılı	Kitap sayısı Kürtçe	Top.	Okur sayısı
Süleymaniye	1943	1,000	23,600	10,000
Erbil	1943	1,320	24.103	11,000
Koy	1957	1,065	7,920	5,000
Duhok	1962	150	3,000	?
Halepçe	?	583	6,017	?
Qeladıza	?	150	5,030	?
Selahaddin	1966	450	2826	?
Şeqlawe	1969	665	3,881	?
Rewandız	1970	500	2,039	?
Eynkawa	1970	500	2,621	?
Mahmur	1971	400	2,160	?
Dibek	1975	10	570	?

* Bazı kütüphanelerde bir kitabın her bir nüshası ayrı bir başlık olarak hesaplanmıştır.
Kaynak: Nariman (1977:264)

7.2.3 İran'da Kürt kitap yayıncılığı

İran'da yayımlanan ilk Kürtçe kitap, Abdul Hasan'ın 1866'da (1303 Hicri) Tahran'da taşbaskıyla gerçekleştirilmiş 43 sayfalık bir Kürtçe-Farsça sözlük olan *Kitabi Lughati Kurdi* idi. Ne var ki bu kitap Kürt okuru hedeflememiştir (krş. 8.4.4, Şekil 32).

Bu dönemde bırakın bir kitabın basılması, elde hiçbir kitap bile bulundurulamıyordu. Sadece bir istisna olarak, Said Xani Kurdistani (Tahran 1931) tarafından Hewramice koşuk biçimde yazılan ve Hıristiyanlığın propagandasını içeren bir kitaba izin verilmişti. Bu iznin verilmesinin nedeni büyük bir olasılıkla bu kitaba sponsorluk eden Hıristiyan Misyonunun etkisidir. Kitaba onay ise filoloji ve lehçebilimle ilgilenen İranlı bir araştırmacı tarafından verilmişti.

Rıza Şah'ın 1941'de tahtından feragat etmesinden sonra sansür ortadan kaldırılmadı. 1943-45'te "Komeley JK" tarafından gizlice en az üç başlık yayımlandı. Gazeteciliğe daha fazla ilgi beslenen 1946'daki Kürt Cumhuriyeti döneminde ise Mahabad, Tebriz ve Bukan'da toplam üç kitap basıldı.

Şah'ın hükümeti Sovyetler Birliği'nden yapılan Kürtçe radyo yayınını etkisizleştirmek için genel programının bir parçası (krş. 7.4.3) olarak Senendecli bir din adamına iki ciltlik Kürtçe-Farsca-Arapça sözlüğü, Kürdistan tarihi ile ilgili bir kitap (Farsça) ve çok sayıda dini eseri yayımlamasına destek verdi. Hükümet ayrıca 1956'da Tebriz Üniversitesi'nin Edebiyat Fakültesine üç ayda bir çıkardıkları gazetelerinde Kürt folkloruyla ilgili yazılara yer vermesine izin verdi. Özel yayıncılığa gelince, Nariman'ın kaynakçasında (1977) 1948-1957 dönemlerinde din ile ilgili dört başlık vardır.

İran hükümeti 1958'de kendi Kürtlerini etkileyen Mısır ve Irak'taki politik gelişmeler yüzünden (krş. 7.4.3) haftalık bir gazetenin ve iki kitabın yayımına destek verdi. Daha da önemli olanı ise Mahabad'da kitapçı Seyidiyan'a politik olmayan dini ve şiir kitaplarını satmasına ve yayımlamasına yönelik verilen izindi. 1962 (1341) ile 1977 arasında hepsi de din konuları, politik olmayan şiir ve küçük sözlükler olmak üzere toplam 24 başlık yayımlandı. Bütün bu yayınlar daha önce Irak'ta yayımlanmıştı. Burada yeniden basıldılar. Ayrıca Irak'ta yayımlanmış kitaplardan seçilmiş olanlara da satış izni de verildi.

Şiraz Üniversitesi'nin Asya Enstitüsü 1970'lerde *Pazhouhesh*

Name (Gazetenin Latin alfabesiyle yazılmış adı) adlı gazetelerinde folklor ile ilgili yazıları yayımlamaya başladı. Tebriz Üniversitesi Farsça bir sunuş ve çevirilerle halk türkülerinden oluşan 6 ciltlik bir kitap yayımladı. Bunlardan başka Nariman'ın kaynakçasında (1977) 1960 ile 1975 arasında yayımlanan on iki başlıktan söz ediliyor. Böylece son devrimci yıl 1357 (1978) yılı hariç Pehlevi monarşisi döneminde toplam 56 başlık yayımlandı.[4]

İslam Cumhuriyeti

Gizli Polis SAVAK'ın 1978'de iktidarının giderek yavaş yavaş zayıflamasıyla birlikte bütün ülkede yayıncılık en büyük patlamasını gösterdi. Kürdistan'da faal olan politik örgütler kitap yayıncılığından çok gazete çıkarmaya yöneldiler. Irak'ta yayımlanan Maksim Gorki'nin *Ana*'sı yeniden basıldı ve 1960'ların ortalarından beri elyazısı şekliyle okunmuş olan *Kê Riçey Şikand* "Yolu Kim Açtı" adlı kısa öykü 1979 ilkbaharında yayımlandı.

İslam Cumhuriyeti'nin genel yayıncılık politikası Pehlevi hanedanlığının politikasına benzerdi. Matbaalar, kopyalama dükkanları, basım ve kopyalama makinelerinin satışı ve alışı hükümet tarafından dikkatle izleniyordu ve İslam Rehber Bakanlığı'nın izni olmaksızın hiçbir kitap yayımlanamıyordu (genel bir bakış için krş. Mabon 1983). Kürtçe yayıncılığa gelince, güdülen politika daha liberaldi. Hükümetin 1980'de Kürt şehirlerinin üzerindeki denetimini genişlettiğinden beri iktidara ve onun ideolojisine meydan okumayan, Kürt otonomi hareketini ve Marksizm-Leninizmi savunmayan kitaplar yayımlandı. Böylece monarşi döneminde basılamamış başlıklar 1985'te elde edilebilirdi. Sözgelimi Emin Zeki'nin *Kürdistan Tarihi* ve William Eagleton'un *The Kurdish Republic of 1946* adlı kitabının çevirisi.

Pehlevi dönemi ile karşılaştırıldığında, hem özel hem de

4 Bu rakamlar arasında Tebriz ve Şiraz üniversitelerinin bazı kitabevlerinde bulunabilen gazetelerinden folklorla ilgili Kürtçe metinlerin ayrı baskıları yoktur.

devlet yayıncılığı alabildiğine genişlemiştir. Tek başına Seyidiyan Kitabevi ve Yayınevi 1978 (1357) ile 1985 arasında tarih, edebiyat, politika, din, dil ve folklor gibi çeşitli konularda 71 başlık yayımladı. Ancak bu kitabevi sonunda hükümet yetkilileri tarafından kapatıldı. Senendec ve Tahran'da İslam üzerine yazılan hükümetin desteklediği birçok başlık basıldı. Seyidiyan kitabevi tarafından yayımlananların dışında toplam kitap sayısı 1979 ile 1985 yılları arasındaki dönem için yaklaşık olarak 57 başlıktır.[5]

Hükümet bu liberal politikanın yanı sıra bizzat kendisi Kürtçe yayıncılığa girişti. 1985'e kadar üç devlet organı tam 19 başlık yayımlamıştı. En faal organ, Radyo ve Televizyon yayıncılık kurumu olan Soruş'tu. Soruş'un "Kürt Seksiyonu" çoğu, İslam ideologlarının kısa eserlerinin çevirisi olan 13 başlığı yayımladı. Bir başka organ olan *Cihad-e Sazandegi* (Cihad Düzeni) "Kürt Dili Seksiyonu" başlattı ve din üzerine iki başlık yayımladı. Üçüncü bir grup da çocuk öyküleri üzerine dört başlık basan Çocuk ve Ergenlerin Entelektüel Gelişim Enstitüsü'ydü. İslami Propaganda Örgütü (*Sazman-e Tablighat-e Eslami*) de bir "Kürt Seksiyon" kurdu. Bu seksiyon 1985'in sonlarına kadar hem Kurmanci hem Sorani olarak İslami konularda on başlık yayımladı. Bu kitaplar ile iki ayda bir çıkan *Amanc* dergisinin tüm Kürdistan'ı içeren daha büyük bir hedef kitlesi vardı. Hükümet destekli bir kurum olan Salahaddin Eyyubi Yayınları (Kürt Kültürünü ve Edebiyatını Yayma Merkezi) 1984'te Urmiye'de kuruldu ve ilk dört kitabının yayımını ve gelecekte daha çok başlık yayımlanacağını duyurdu.

Hükümetin Kürt politikası ülkenin anayasası ile uyumluydu (krş. 5.2.2), ama anlaşılan o ki bu politika monarşinin yıkılmasından sonra devlet otoritesini otonomi talep eden muhalif örgütlerin denetiminde kalan Kürt bölgelerine yayma ihtiyacıyla güdülenmişti. Başka bir etmen ise "İslam Devrimi"nin Irak, Türkiye ve Suriye Kürdistanı'na ihraç edilmesidir. Kürtler üzerindeki laik milliyetçiliğin etkisini zayıflatmak

5 Bu rakam yayıncılar, şahıslar ve *Abstracta Iranica* gibi kaynakça kaynaklar tarafından sağlanan bilgilere dayanıyor.

için, dini ideolojinin, entelektüel alanda Kürt dilini kullanmaktan başka hiçbir seçeneği yoktu. Bu analiz ikinci büyük uyruk olan Azerbaycan Türklerinin basılı yayıncılık ya da radyo yayıncılığında benzer bir muameleyle karşılaşmamış olması gerçeğiyle desteklenmektedir. Bunun kısmen bir nedeni Azerbaycan Türklerinin monarşinin yıkılış sırasında ve sonrasında ulusal haklarını talep etmede seslerinin çıkmayışıdır. Bununla birlikte Azeri Türklerine yönelik politika Rusya'daki gelişmelerden ötürü 1980'lerde çarpıcı bir biçimde değişti.[6]

İran'da (1886 kitabı hariç) yayımlanmış toplam kitap sayısı elde mevcut yetersiz kanıtlara bakılarak 1985'e kadar yaklaşık 150 kitap olarak hesaplanabilir.

7.2.4 Türkiye'de kitap yayıncılığı

Türkiye'de 1967-71 ve 1975-80 gibi merkezi hükümetin sıkı politik denetimi uygulayamadığı kriz dönemlerinde (çoğu zaman "liberalleşme olarak adlandırılır), sınırlı yayıncılık olanaklı olmuştu. Kürtçe üzerine ya da Kürtçe olarak yazılan kitapların yayımlanmasıyla ilgilenen çok sayıda yayınevleri ortaya çıktı. İstanbul'daki Gün Yayınları Xanî'nin *Mem û Zîn*'ini 1968'de yayımladı (bu kitap Koral Yayınları tarafından 1975'te yeniden basıldı). Çoğu Türkçe olmak üzere Kürt tarihi ve politikaları üzerine çok sayıda başlık yayımlayan Komal Yayınları daha aktif bir grubu oluşturuyordu. Yayıncısı Recep Maraşlı 1978'de tutuklanarak sekiz ay cezaevinde kaldı. 1982'de yeniden tutuklandı. İstanbul ve Diyarbakır'da bir dizi yargılamadan sonra "milli duyguları zayıflattığı", "Atatürk'ün anısına hakaret ettiği" ve "bölücülüğü kışkırttığı" gerekçesiyle mah-

6 SSCB'de *perestroika* sonrası yaşanan kriz İran'ın Azeri politikasını değiştirdi. İran, ondokuzuncu yüzyılda bölgenin idaresini Rusya üzerine almadan önce kendi topraklarına ait olan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni etkilemede, birleştirmede hatta ilhak etmede Türkiye'yle yarışıyor. İslami rejimin Azerice yayın başlatmasının ve radyo programlarını genişletmesinin ve Tebriz Üniversitesi'nde bir Azeri dili ve edebiyatı kürsüsünü (*Khabarnami-yi Pazhuhishi-yi Danishgahi San'ati-yi Sharif*, c. 6, No. 61-62, Ocak 20, 1991) kurmasının nedeni budur. Azeri dilinde yayın ve yayıncılıkta benzer düzenlemeler yapıldı.

kum edildi. Kendisine verilen hapis cezaları toplam olarak 36 yılı buluyordu (*Uluslararası Af Örgütü Bülteni*, Kanada Bölümü (İngilizce), Ekim 1987, c. XIV, No. 7, s. 7).

Türkiye'deki Kürt yayıncılığı ile ilgili hiçbir kaynakça kaynağı mevcut değildir. Mevcut kaynaklara göre (krş. 5.3.0), Kürtçe ya da Kürtçe-Türkçe toplam başlık sayısı on kalemden fazla olmayabilir.

7.2.5 Suriye'de kitap yayıncılığı

İlk Kürtçe kitap Suriye'de 1925'te çıktı (krş. 7.1.2; Şekil 6). Bunun ardından 1930'lardan 1940'lara kadar Bedirhan kardeşlerin başını çektiği Kürt entelektüel çevrenin daha faal ve daha planlı bir yayıncılığı izledi. 1925'ten beri yayımlanmış toplam başlık sayısı yaklaşık 31'dir. Bir istisna ile bunlar 1959 öncesi yıllara aittir. Lehçe bakımından incelersek, 28 başlık Kurmanci, ikisi Sorani ve bir tanesi Dımılı (Türkiye'de konuşulan)'dir. Soranide iki kitap İranlı iki Kürt mülteci tarafından yazıldı. Kitapların çoğunluğu Celadet Bedirhan tarafından geliştirilen Latin alfabesiyle basılmıştır.

Bedirhan çevresinin yayımlamış olduğu başlıkların çoğu broşür ebadındaydı. Bazıları alfabe ve gramer üzerine ilk ders kitapları olarak tasarlanmıştır. Konu bakımına gelince, edebiyat 12, dil 11 başlığı, geri kalanı din (4), folklor (2) ve birer tane tarih ve politika arasında dağılıyor. Üç başlık da çeviridir. Yayıncılığın yeri Şam (23) ve Halep'tir. On yedi başlık düzyazı, iki başlık şiir ve iki başlık bilinmiyor.

7.2.6 Sovyetler Birliği'nde kitap yayıncılığı

Ermeni bir yazar tarafından derlenen ve Ermeni yazısıyla basılan ilk okuma kitabı 1921'de piyasaya çıktı. Yayıncılık sekiz yıl sonra, Latin alfabesinin benimsendiği zaman başladı.

Irak Kürtleriyle karşılaştırıldığında Sovyetler'de bulunan küçük çapta Kürt nüfusun, Sovyet iktidarı 1921'de Kafkas bölgesi üzerinde kurulduğunda bir aydın sınıfı yoktu. 1922'de

bin kişide ancak birinin okur-yazar olmasıyla en düşük okur-yazar oranına sahip çoğunlukla göçebe oldukları söyleniyordu. Bununla birlikte 1926'ya gelindiğinde, on bir ilkokul kurulmuştu. İki yıl sonra bu sayı 27'ye çıktı (Alêk'sanyan 1962:99-10).

Kitap yayıncılığı bu topluluğun sosyal ve ekonomik dönüşümü ile özellikle de eğitimin okuma yazma bilmeyen nüfusa yayılmasıyla yakın bağlantılarla gelişti. Alêk'sanyan'ın 1921-60 dönemini kapsayan kaynakçasının içerdiği bilgiler analiz edildiğinde, toplam 239 başlıktan %17,1'i (41 başlık); botanik, fizik, doğa bilimleri ve coğrafya alanlarında olmak üzere ders kitaplarıydı. Bir başka %24,2 (58 başlık) Kürt dilinde ders kitaplarıydı. Öğretme yöntemleri üzerine olan (%2,9) bir başka ifadeyle 7 başlık) ve eğitim üzerine (%8, yani 2 başlık) da bu kategoriye aittir. Böylelikle okullarda kullanılan başlık sayısı toplam olarak 108 başlığı (%48,1) bulur. Bununla birlikte matematik, doğa bilimleri, botanik ve coğrafyayla ilgili başlıkların hepsinin 1938 yılından önce piyasaya çıktığını kaydetmek önemlidir.[7] Bu yüzden İkinci Dünya Savaşından sonra yayıncılık kaldığı yerden yeniden başladığında bu konular Kürtçe olarak artık öğretilmediler gibi görünüyor.

Sosyal ve ekonomik planlamaya ilişkin tarım ekonomisi (8 başlık), tıp (7 başlık), veteriner bilim (1 başlık) üzerine başlıklar vardır. Bu başlıkların hepsi 1938'den önce yayımlanmıştı. Bütün bu başlıkların toplamı 16'yı yani toplamın %6,6'sını buluyor.

Dilin ideolojik amaçlarla kullanımı (sözgelimi, dinde ve Marksizmde) Kloss (1978:33) tarafından dil gelişiminin bir göstergesi olarak kabul ediliyor. Bu kriteri Kürtçe kitaplara uyguladığımızda dilin ideolojik amaçlarla sadece İkinci Dünya Savaşı öncesi yıllarda kullanıldığını görüyoruz. İdeoloji üzerine on başlık vardı. Bunlardan dördü Marksizm-Leninizmle; beşi Marksizm-Leninizm kurucularıyla; biri de ate-

7 Bu rakam arasında SSCB'li Kürtler için yayımlanmış neredeyse kitapların tümü vardır. Moskova ve Leningrad'da Arap yazısıyla yayımlanmış klasik edebiyattan metinler (sözgelimi, Xanî'nin *Mem û Zîn*'i; krş. 5.5.0) bu rakama dahil değildir.

غنجة بهارستان

جي ليه در كوتنى وژيانى . وتواوى تمدنى . كلانى كردان

تالیفی

حسين حزني الموسيني

مطبعة العصر الجديد • حلب سنة ١٩٢٥

زمان وملیت

زور له قديم دا زوبان كردى هبو وله كل فارسيدا هيچ فرق نه ده كرا وله پيش زبان فارسى دا بو چند هزار سال بو يى اثبات كراوه اويش مشابه تواوى پهلوى ده كرد حرو. فاتيكى له كرديدا تلفظى پيه به كريت زورن بعضى موريخان ده لين له پيش هجريان دا نوسينيان به زبان كرديان هبو وه او نوسينه له ابتداى اصريانداتا اصر وسه دفعه تيلاتى به سر داهاتووه (اول جار) له زمان زردشت واله طرف بلخه‌وه كتبى زنده افيستاى به تركيباتيكى زور بليغى پيه نوسى له اولغتميان نيونا (زندى) وله نيو علماى دينى دا به كار ده برا بو به زبانيكى دينى وكو زبان (نحوى عربى) (دوم) له عهدى ساسانيان دا هنديك له زبان وحروفات سريانى وهنديك له حروفات زندى وكرديان به كل كرد (درى) و(پهلوى)يان نيونا هر وكوله پيشدا بيژرا (سيم) له پاش قبول كردنى آيينى اسلامى زور الفاظ وتعبيرات عربيان له كردى دا به تيكلى له نيو علمايان دا دستى به استعمال وترغيب وترويج درا هر چند مرورى

Şekil 6:
Taqim (Müfreze Talimi) ŞSuriye'de yayımlanmış ilk Kürt kitabı, Xunçey Beharistan (1925)

izmle ilgiliydi ve hepsi de 1936'dan önce yayımlanmıştı. Buna rağmen Marks, Engels, Lenin ya da Stalin'in seçme eserleri çevrilmedi. Bu olgular Sovyetler Birliği'nin Kürt dilinin statüsü ile ilgili iki farklı politikasının (geliştirme ve köstekleme) aynı olduğunu destekliyor (krş. 5.5.0). Buna karşılık öyle görünüyor ki ideolojik kullanım (özellikle de Marksizm-Leninizmin etki alanlarında) Irak'ta daha ilerlemiştir ve bu ilerleme edebiyatın bu türü üzerinde uygulanan politik kısıtlamalara rağmen olmuştur (krş. 7.2.2.4.D).

Kitap üretiminde en büyük ani hızlı artış 1930'larda yaşandı. Art arda iki yıl içinde 30 başlıkla zirveye ulaştı kitap üretimi. 1937'de 31 başlıktan 1938'de bir başlığa keskin bir düşüşün nedeni geliştirme politikasının tersyüz edilmesiyle rahatlıkla açıklanabilir. 1937'de on binlerce Kürt zorla merkezi Asya cumhuriyetlerine sürüldü (krş. 5.5.0). Bu şiddet tedbirine bir de gazete (1930'dan beri yayımlanmakta olan tek Kürt gazetesi *R'ya T'eze* gazetesi 1938 ile 1954 yılları arasında yasaklandı. Krş. Altbölüm 7.3, Not 2) ve eğitime (krş. 7.5.7) yapılan kültürel baskı eklendi. Veriler savaş öncesi yıllık 18,2 ortalama başlık sayısına bir daha hiç ulaşılamadığını gösteriyor (1946-60'da 3,7 başlık ve 1961-80'de 6,9 başlık). Başlıkların nüsha sayısında da kayda değer bir düşüş yaşanmıştır. Kitapların çoğu 1930'larda 1000 ya da daha fazla adetle basılırken, bunların büyük çoğunluğu 1970'lerde 500 nüsha ile sınırlıydı.

%99'unun okur-yazar olduğu bir nüfusta başlık sayısında ve nüsha sayısında bu süregelen düşüşün eğer asimilasyonun artması değilse, Kürt dilinin marjinal rolüne işaret ediyor (krş. 1.2.5 ve 5.5.0). 1946'dan beri başlıkların çoğu edebiyat alanında olmuştur. Öyle görünüyor ki 1960 ve 1970'lerde Kürt dili artık edebi, teknik ve ideolojik amaçlarla kullanılmadı.

Tablo 27'nin notları

*1961-80 dönemi için rakamların içinde sadece Sovyet Sosyalist Ermeni Cumhuriyeti içinde yayımlanan kitaplar vardır. Çoğu Kürtçe kitap bu cumhuriyette yayımlanmaktadır.

Kaynak: 1921-60 yıllarına ait rakamlar Alêk'sanyan'dan (1962) alınmıştır; 1961-80 yıllarına ait rakamlar ise Dzhalil'den (1981) alınmıştır; ayrıca krş. Altbölüm 7.2, Not 7).

Tablo 27. SSCB'de Kürtçe Kitaplar, 1921-80: Başlıkların sayısı

1921-1961		1961-1980*	
Yıl	**# Kitap sayısı**	**Yıl**	**# Kitap sayısı**
1921	1	1961	9
1922-28	yok	1962	7
1929	2	1963	10
1930	6	1964	8
1931	12	1965	8
1932	19	1966	10
1933	24	1967	8
1934	30	1968	3
1935	30	1969	5
1936	27	1970	11
1937	31	1971	7
1938	1	1972	7
1939-45	yok	1973	3
1946	3	1974	8
1947	3	1975	6
1948	2	1976	4
1949	3	1977	8
1950	yok	1978	8
1951	2	1979	4
1952	2	1980	4
1953	1	**Toplam**	138
1954	3	**Genel Toplam**	377
1955	3		
1956	1		
1957	11		
1958	5		
1959	9		
1960	8		
Toplam	239		

Yıllık ortalama başlık sayısı

1929-39	18.2	1940-45	0.0
1946-60	3.7	1961-80	6.9

Notlar için karşı sayfaya (338) bkz.

Tablo 28. SSCB'de Kürtçe Kitaplar, 1921-60: Konuya göre başlık sayısı [8]

Konu	Kitap sayısı	%
Marksizm-Leninizm	4	1.67
Marksizm-Leninizmin kurucuları	5	2.09
Doğa bilimleri	4	1.67
Fizik	3	1.25
Matematik	28	11.71
Botanik	1	0.41
Coğrafya	5	2.09
Tarım ekonomisi	8	3.34
Tıp (Halk sağlığı)	7	2.92
Veterinerlik	1	0.41
Komünist Partisi tarihi	6	2.51
SSCB tarihi	9	3.76
Ekonomi	2	0.83
Hukuk	5	2.09
Eğitim	2	0.83
Dilbilim		
Küçük sözlük	7	2.92
Gramer	9	3.76
Ders kitapları	58	24.26
Öğretme yöntemleri	7	2.92
Edebiyat		
Genel	53	22.17
Folklor	4	1.67
Koleksiyonlar	7	2.92
Oyunlar	3	1.25
Ateizm	1	0.41
Toplam	**239**	**100.00**

Kaynak: krş., altbölüm 7.2, Not 8.

8 Bu tablo Alêk'sanyan'ın (1962) Sovyet Kürt kitaplarının kaynakçasındaki konu indeksine (s. 71-72) dayanıyor. Kaynakçada verilen 238 kitap (Ermeni yazısıyla basılmış 1921 kitabı bu rakamlar arasında yoktur) için referans olarak indekste

7.2.7 Diasporada yayıncılık

Batı ülkelerinde Kürt mültecilerin sayısında keskin bir artış (krş. 10.3.6) Kürtçe yayıncılığın pazarını genişletti. 1975'ten önce öğrenci örgütleri, şahıslar, Kürt siyasi partilerinin taraftarları arada bir yapılan sınırlı bir yayıncılığı yürüttüler: Weşanên Ronahî/Verlag Ronahî (İsviçre) Kurmanci olarak yaklaşık sekiz başlık yayımladı ve Rêkxirawî Rûnakbîranî Kurdi Êran (İran Kürt Entelektüeller Kuruluşu) Sorani (Arap alfabesiyle) birkaç başlık yayımladı.

1970'lerin ortalarından beri birçok yayıncı grup ortaya çıktı. Şu gruplar en üretici yayıncı gruplar arasına giriyor: Roja Nû (Yeni Gün) yayıncıları (İsveç, Latin alfabesiyle Kurmanci olarak), Binkey Çapemenî Azad (İsveç, Soranice), Jîna Nû (Jîna Nû Fôrlaget İsveç, Latin alfabesiyle Kurmanci), Weşanxana Deng (İsveç, Latin alfabesiyle Kurmanci), Komkar Press, Verlag Dengê Komal (Almanya, Latin alfabesiyle Kurmanci) ve Weşanên Celadet Bedirxan (Sydney, Avustralya, Latin alfabesiyle Kurmanci).

Dağıtım belli başlı bir sorunu oluşturuyor. Yeni yayıncılıkla ilgili bilgiler, finansal ve dağıtım sorunlarını yaşayan siyasi göçmen yayıncılık tarafından sağlanıyor (krş. 7.3.4). Böylece okurların bu kitaplara ulaşması küçük yayıncıların kitaplarını dünya kitap piyasasına sokamadıkları için zorlaşmıştır. Paris Kürt Enstitüsü satışa sundukları kitap ve dergilerle işitsel ve görsel kasetlerin bir katalog listesini yayımlıyor. Tek kitabevi olan Sara Bokhandel de (Stockholm, İsveç), kitap ve dergi listelerini yayımlamıştır. Gene de posta yoluyla yayıncıdan sipariş ve özel sözleşmeler yapmak Kürtçe yayınlara ulaşmanın en önemli yolunu oluşturuyor. Dolayısıyla Batı'da Kürtçe yayıncılığın önündeki ana engel piyasanın dışlayıcı gücüdür. Kürt-

257 kitap verilmiştir. İndekste on beş kitap (No. 8, 36, 41, 45, 50, 51, 92, 100, 119, 120, 128, 135, 180, 184 ve 225) iki kez; iki kitap (No. 44 ve 52) üç kez farklı konu başlıkları altında gösterilmiştir. Konu indeksinde ikinci ve üçüncü aktarımlar atlanmıştır, bu durumda aktarım sayısı toplam 238 buluyor. 1929 ile 1960 arasında yayımlanmış olanlara kitap 1921 eklendiğinde toplam sayı 239 bulur.

çenin kullanımı üzerindeki politik kısıtlamalar olmadığında ve kişisel bilgisayarlar, lazer yazıcılar ve uygun yazılım gibi yeni teknolojilerin elverişliliği olduğunda; bu durumda Kürt entelektüeller için gerçek bir ortam sağlanmış olur (Kürdistan'da basım üzerine uygulanan politik kısıtlamalar için krş. 7.1.4). Ne var ki basım ve yayın hakkının uygulanması az okur kitlesi olan yayınlara hiç de hoşgörülü bakmayan piyasanın "görünmez elleri" ile kısıtlanıyor (siyasi göçmen yayıncılık için krş. 7.3.4; ayrıca krş. 10.3.6).

Kurmanci olarak yayımlanan eserlerin neredeyse hepsi Türkiye Kürtlerine aitken, Sorani başlıklar İran ve Irak Kürtleri tarafından çıkarılıyor. Politik kısıtlamalar yüzünden bu başlıkların dağıtımı tek tek kişilere gibi sınırlı bir temel dışında kendi ülkelerinde yapılamıyor. Bu yüzden siyasi göçmenlerin Kürdistan üzerinde yürüttüğü yayıncılığın etkisi Kürdistan'ın politik durumuna bağlıdır. Diasporada yayımlanan kitap ve gazeteler eğer politik kısıtlamalar ortadan kaldırılırsa Kürdistan'da rahatlıkla yeniden basılacaktır.

7.2.8 Kürt kitap üretimine karşılaştırmalı bir bakış

Verilerin parça parça oluşu düzgün karşılaştırmalı bir analizi sunmaya elverişli değil. Bununla birlikte bin kişi başına düşen başlık sayısını karşılaştırmak suretiyle bu durumun oldukça iyi bir resmi çizilebilir. İran ve Irak'ta Kürtçe konuşanların sayısına yönelik elde tek resmi nüfus sayımı rakamlar sırasıyla 1956 ve 1957 yıllarına ait olduğu için, bütün 1918-85 dönemi için bin kişi başına düşen başlık sayısı elde etmek için bu verilere en yakın Suriye ve Sovyet rakamları kullanılmıştır.

Tablo 29. Bin kişi başına düşen Kürtçe kitap sayısı, 1920-85

Ülke	Kürt nüfusu	# Kitap	#1000 kişiye kitap sayısı
Irak	1.042.774 (1957)[a]	2.265[e]	2.17

İran	1.060.000 (1956)[b]	150	0.14
Suriye	320.000 (1967)[c]	31	0.09
SSCB	58.799 (1959)[d]	377[f]	6.41
Toplam	**2.481.573**	**2.823**	**1.13**

a) Bkz. Tablo 5, b) Bkz. Tablo 7, c) Bkz. Tablo 1, d) Bkz. Tablo 8, e) Bkz. Tablo 20, f)

Bu rakamlar Kürtçe yayının azgelişmişliğini gösterirken, aynı zamanda tek tek ülkeler arasındaki farklılıkların anlaşılmasına da bir kavrayış sağlıyor. Sovyetler Birliği'nin bin kişi başına düşen kitap üretimi bakımından Irak'ın önünde olması hiç şaşırtıcı değil.

ALTBÖLÜM 7.3
GAZETECİLİK

7.3.1 Basın: Kürt milliyetçiliğinin organı

Arapça (1828), Türkçe (1832) ve Farsçada (1848) ilk süreli yayınlar (dergi ve gazeteler) Mısır, Osmanlı ve İran hükümetlerinin inisiyatifiyle yayımlandı.[1] Buna karşılık Kürt gazeteciliği kendi kökenlerini ulusal harekette buldu. Milliyetçiler bağımsız ya da özerk bir Kürt devletini kurmaya yönelik çabalarında gazeteciliği ulusu oluşturmada etkin bir araca dönüştürdüler. 1898'de ilk Kürtçe gazete yayımlanmadan önce Kürt toplumunun çoğunluğu okuma yazma bilmeyenlerden oluşuyordu (krş. 10.2.0) ve Kürtçe edebiyat lehçeleri çoğunlukla şiirde kullanıldı (Bölüm 4). 1890'larda kozmopolit İstanbul'da kaldığı sırada Kürtlere seslenen şair Hacî Qadirî Koyî -Kürt

1 Bu gazeteler hükümet tarafından başlatıldıkları halde, Türkiye, İran ve Arap ülkelerindeki gazetecilik, demokrasi ve bağımsızlığa yönelik verilen genel mücadelenin bir aracı olarak gelişti. Gazetecilik ayrıca Türkçe, Farsça ve Arapçanın standardizasyonunda seçkin bir rol oynadı. Çeşitli İslam ülkelerinin basını ile ilgili yapılan kısa bir çalışma için bkz. İslam Ansiklopedisi'nde (Yeni Basım) birçok yazar tarafından yazılmış Djarida makalesine, 1965, c. 2, s. 464-479).

كردستان

۱۳۱۵

حجي في كاندكي ديكه زمنده دفي سرّ كاغذي وها بنقيه (همراجل المرحوم بدرخان پاشا مقداد مدحت بك)

هر جار دُوهزار جريده يا بي پرَه آزه ريكم كردستاني ده بدين خلكي يازده روزا جاري تيت قيپساندن

عنوان
مصرده « كردستان » غزته سي
صاحب رمحرري بدرخان پاشا زاده
مقداد مدحت

مرتبه ده ... عدده كردستان
اولان عدده لرك اعمال وبياناتدن
قرارونه سنه بر دفعه اون بشنده

كردستان خارجده هر بر
نجون سنلك اجره بدلي
۸۰ غروشدر
كردستان داخلده خصوصي
اشخاصلره جاغا كوندريلور

• يازده روزا جاري تيت قيپساندن جريده يا كردي يه •

كردلري تحصيل علوم وفنونه خدمتي ايجون تصانيف وتاليفات كردجه يه جاري

اون بش گونده بر نشر اولنور كردجه غزته در

غزته نك سنلك مبالغي عجمه تركيه فارسجه مكتوبلر كردجه يه الترجمه نشر اولنور

روزا يكشنبه ده ۲۸ ذوالحجه سنه ۱۳۱۵ پنجشنبه في ۷ مايس سنه ۱۳۱۱

بسم الله الرحمن الرحيم

• كلكم راعٍ وكلكم مسئول عن رعيته •

گلي علما و پاشا و مير و آغايين كرمانجا اف حديثا شريفا من زور شيخي امر پيغمبر عليه السلامه انكو ژخكار بگرن حيا شمانين گوند حي سر هف ودو با خدى تعالى مسئولن. انكو رقي بين مطل بين خوي قوت ودولتدر خكار و پاشا و مير دڤي فكرى بين لين دستين خوده مكي فكرين وان هكى بجلي شمايين وان نديفن هكى أوندان خوندن هكي أو ژ شرين دشمنا حفظ بكرن خدى تعالى ى وان. مير و آغا وحبا مسئل بكه

من جريده يا برى قبده بحنا آندلسى گريي چه گو پادشاهك ژوان عبدالرحمن ثالث خوندايي حز علم ومعرفتا دكر زمان وبده خلك حي حيا من شمادرّي خوندايين حكما (الناس على سلوك ملوكهم) دوكت نيفا حالى چه گو حي خوڤي علم ومعرفت بيت. زمان وى پادشاهيده دولتا مسلمانا ژدولتين فرنگ حيا زيده تر خوي شوكت وقوت بي. گلي وارڤين انيا عالمين گردا ريا خديده دستين خوه ملتن دنين خوه فكرن مير و آغايين كرمانجا ترغيب وتشويقا علم ومعرفتا بكن آفه ژحديثا شريفا (كلكم راعٍ وكلكم مسئول عن رعيته) آشكاره ديه كو از ژى بامر پيغمبر عليه السلام مأمورم خدمتى قحبي ى ژگرداربكم ريا فتح نشان وان بكم وان ژخرابيي حفظ بكم چه كو دولت ناهيله كس ژمه هيچه كردستانى ژما از بقي جريده يى يا ليسرمن دين اوذكم حدى آرى كار يامن ومسلمانا حيا بكه

• طلب العلم فريضة على كل مسلم ومسلمة •. آف حديثا پيغمبر عليه الصلوة والسلام انكو علماندنا على سر حبي پيرُ وژنين مسلمانا فرضه. گل مير و آغايين كرمانجا جاوه چه گو نبژ فرضه اون دكن وان علماندنا عليژي سر وه فرضه. بي علم وخواندن نبژ دور زى تمام نابن. معروف چه قاس حز ومان خوه بكه بي علم نكاره فيبيكه نام ژوطن خوده بكه. فى زمانيده كتيبن وه قح حاته تيساندن بحنا خوبى كرنا دُوار و پيزى دكه بحنا چاندنا گم وجهي دكه بحنا حي نشنا دكه. مروڤين

Şekil 7.
1898'de yayımlanmış ilk Kürt gazetesi
Kurdistan'ın ilk sayfası

ژمارە ۲۱ زارکرمانجی سالی چوارەم ۱۹۲۸

بۆ هەوالێك بخازە لە تك خێزی یا ئ
ئە کەری
خێوی و مدیری
سید حسێن مکسر یان
عنوان رواندز گەرەکێ زارکرمانجی

زارکرمانجی

کۆماری
سالی ۱۲ روپیە یە
بۆ دەرەوە مزی پۆستەی دیتە سەر
مزی آوێنە پێشێن نەبی قبول نیە
بە نسخەیك آوێنەی سالی قیمەتە کری

کۆڤارەکی اجتماعی تارێخی فنی ادەبی کوردیە مانگی جارێك دەرئە چی

تارێخی دامزراندنی ۱۲ ذیقعدە ۱۳٤٤ یك شەمبە ۸ ذیتشیدە ۱۳٤۸ ٦ نیسان ۱۹۳۰

مکتبی کوردستان لە بری سەرکەوتن هەرآوڕو دەچیست !

مکتبی کوردستانی لوای هەوڵیر کە من بە چاوی خوم دیتن زور جێگای أسفن .

لە صنف یکەمەوە بۆ ئەخوێندنی کوردی وەخوێندنی . . . تشبثی هێندیك لە سباب کراوە زور بەناڕەزی لە کاردایە !

مکتب بەناوی مستار - (چوم) لە هەوڵیر داریکی نورسی لە بن گرچوی مکتبی کوردان داوە روژ بەروژ شاگردەکانی مکتب بەتوقیع کردن دەخلەتێن دەبەنە مکتبی جولەکان . جولەکە آگایان لە هیچ نیە تاریکی پێوە نراوە وەتنگیکی لیداوە .

ژمارەی شاگردی لە سەدو سی زیارە بیست تر جولەکە وە دەتر عنکاوەیە وە سەد تر مندالی کورد تیدایە تەمە چیبە ؟ گەورەکانی کورد چۆن لەوە آگادار نابن وەچۆن بەزەیان بەم ڕۆلادانی وە طبیکی چۆڵی یکەبادەوە نایت ؟!! .

ڕئیسی معبەدی اسم سال ۱۹۲۸ لە جلسەی تشریفی ثانی با لە فخامەآب مستر بۆردیلون وەکیلی مستدی سامیان پرسی بو کە مدارسی کوردانی لوای هەوڵیر بەعربی تحصیل دەکری ؟ فخامەآبان بەمجورە جوابی داوەوە . کە (هیچ تعمایك وها روی نەداوە) بلام ئەو پرسیاری یکەمیندا باس لەوەکر هێناوە لست عربی بەصفت لست فیرون . وەلە هی دوەمدا باس لە فیرونی لغت عرب لە مدارسی کوردانەدا لە دورابو .

لێرەدا معلوم بی هەرچیکو لغتی عربی یە لە مدارسی کوردان هەوڵیردا چکە لە هێندیك جیاوازی دەلیدانەی مەزهەبیت تەقەنە کاتێکیش هەبوە کوردیە .

ماوەتی

Şekil 8.
1920'lerin sonlarında ve 1930'ların başlarında Irak'ın Rewandız kentinde yayımlanmış gazete, Zarî Kirmanci

milliyetçiliğinin ikinci havarisi (krş. 3.2.1.II. C ve 4.5.0)- gazeteciliği ilerici yeni bir çağın habercisi olarak ilan etti:

> Yüzlerce mektup ve şiir bir kuruş bile etmez [artık],
> Gazete ve dergiler saygın ve değerli olmuştur [şimdi]
>
> *Sed qa'ime w qesîde kes naykrê be pulê*
> *Rozname wû cerîde kewtote qîmet û şan*

İlk gazete *Kurdistan* (krş. Şekil 7) ataları beyliklerini korumak için defalarca Osmanlılara karşı isyan etmiş yerinden ve yurdundan edinmiş beylik ailelerinden olan Bedirhanlara mensup kişilerce 1898'de yayımlandı (krş. sözgelimi, Nikitine 1960:871). Bu gazete Sultan'ın oturduğu yer olan İstanbul'da yayımlanamadı. Gazetenin editörü ve yayıncısı Mithat Bey başkentteki *residence forcee* (zorunlu ikametgah)'den, merkezi hükümet otoritesinin daha az etkili olduğu Kahire'ye kaçmak zorunda kaldı. Kahire'de bile İstanbul'dan gelen baskı gazetenin Cenevre'ye, Londra'ya ve İngiltere'deki en uygunsuz yer olan Folkstone'a taşınmak zorunda kaldı.

Gazetenin okurları yayıncısından daha çok eziyet gördü. Bir okura göre, "Hükümet yetkilileri gazetenin okunmasına serbestçe izin vermiyorlar; birinin üstünde arayıp bulduklarında onu cezaevine koyarak, eziyet ediyorlar; buna rağmen, Kürtler bu gazeteyi çok sevdi ve hiçbir sayısını kaçırmak istemiyorlar" (No. 13, s. 2). Editörü gazetenin dağıtımı üzerinde bulunan kısıtlamaların kaldırılmasını belirten çok sayıda dilekçe yazarak Sultan'a gönderdi.

Gazeteciliğin gelişimi üzerindeki politik kısıtlamalar Birinci Dünya Savaşından sonra Türkiye, İran, Irak ve Suriye'deki daha merkezileşmiş ve devletçi rejimlerin kurulmasıyla birlikte ağırlık ve kapsam bakımından artış gösterdi. Britanya Mandacılığı döneminde Milletler Cemiyeti Kürt haklarındaki gelişmeleri izlediği Irak'ta bile Kürt yayıncılığı baskıya maruz kaldı. Önemli bir edebiyat dergisinin (krş. Şekil 8) aşağıda verilen o dönemlere ait bir anlatımı (1930'ların başları) ilk on yıl-

Tablo 30. Kürt gazeteciliğinden seçilmiş özellikler, 1898-1985

			Yayın Yeri				Dil(ler)				
	Ad	Tarih	Irak	İran	Türkiye	Suriye, SSCB	Kürtçe	Kürtçe-Arapça	Kürtçe-Farsça	Kürtçe-Türkçe	Çokdilli
1	*Kurdistan*	1898-02			+		+				
2	*Kūrd Teavūn...*	1908			+					+	
3	*Kurdistan*	1908-9			+					?	
4	*Rojî Kurd*	1913			+					+	
5	*Yekbūn*	1913			+					+	
6	*Kurdistan*	1914		+			+			+	
7	*Bangî kurd*	1914			+					+	
8	*Kurdistan*	1917-18			+					+	
9	*Jîn*	1918-19			+						
10	*Têgeyiştinî Rastî*	1918-19	+				+				
11	*Kurdistan*	1919-20			+						+
12	*Pêşkewtin*	1920-22	K				+				
13	*(Rojî) Kurd*	1921		K			+				
14	*Rojî Kurdistan*	1922-23	K				+				
15	*Bangî Kurdistan*	1922-23	K								+
16	*Bangî Heq*	1923	K				+				
17	*Umēdî Istiqlal*	1923-24	K				+				
18	*Jiyanewe*	1924-26	K				+				
19	*Diyarî Kurdistan*	1925-26	+								+
20	*Jiyan*	1926-38	K				+				
21	*Zarî Kirmancî*	1926-30	K				+				
22	*Peyje*	1927	+				+				
23	*Kerkūk*	1930-31	K				+				
24	*R'ya T'eze*	1930-				SB	+				
25	*Hawar*	1932-35				S	+				
26	*Rûnakî*	1935-36	K				+				
27	*Ziban*	1937-39	K				+				
28	*Zanistî*	1938	K				+				
29	*Jîn*	1939-63	K				+				
30	*Gelawēj*	1939-49	+				+				

Tablo 30. Kürt gazeteciliğinden seçilmiş özellikler, 1898-1985 (devamı)

		Lehçe				Periyod					Format	
	Ad	Sorani	Kurmanci	Sorani-Kurmanci	Günlük	Haftada iki kez	Haftalık	İki haftada bir	Aylık	Üç aylık/yıllık	Bilinmeyen	Bağımsız	Ek
1	*Kurdistan*		+					+				+	
2	*Kûrd Teavûn...*			+			+					+	
3	*Kurdistan*		+				+					+	
4	*Rojî Kurd*								+			+	
5	*Yekbûn*		+	+								+	
6	*Kurdistan*	+							+			+	
7	*Bangî kurd*	+						+				+	
8	*Kurdistan*		+					+				+	
9	*Jîn*			+			?					+	
10	*Têgeyiştinî Rastî*	+					+					+	
11	*Kurdistan*		+					+				+	
12	*Pêşkewtin*	+					+					+	
13	*(Rojî) Kurd*	+					+					+	
14	*Rojî Kurdistan*	+					+					+	
15	*Bangî Kurdistan*	+					+					+	
16	*Bangî Heq*	+					+					+	
17	*Umêdî Istiqlal*	+					+					+	
18	*Jiyanewe*	+					+					+	
19	*Diyarî Kurdistan*	+					+					+	
20	*Jiyan*	+					+					+	
21	*Zarî Kirmanci*	+							+			+	
22	*Peyje*	+										+	
23	*Kerkûk*	?										+	+
24	*R'ya T'eze*		+			+						+	
25	*Hawar*		+						+			+	
26	*Rûnakî*	+					+					+	
27	*Ziban*	+					+					+	
28	*Zanistî*	+						+				+	
29	*Jîn*	+					+					+	
30	*Gelawêj*	+							+			+	

Tablo 30. Kürt gazeteciliğinden seçilmiş özellikler, 1898-1985 (devamı)

		Sahiplik				Yasal statü			Kesinti		Top sayı	s.
	Ad	Merkezi Hükümet	Kürt siyasi partileri	Kürt hükümeti/isyanı	Şahıslar	Lisanslı	Lisanssız	Yasaklı	Mali vs	Diğer/bilinmeyen		
1	*Kurdistan*				+		+				31	31
2	*Kürd Teavün...*		+									10
3	*Kurdistan*				+							
4	*Rojî Kurd*		+					+			ç. az	
5	*Yekbün*				+						ç. az	
6	*Kurdistan*											
7	*Bangî kurd*				+						5	48
8	*Kurdistan*				+						11	4
9	*Jîn*		+			+					25	16
10	*Têgeyiştinî Rastî*	+				+					67	+
11	*Kurdistan*				+			+			19	12
12	*Pêşkewtin*	+				+					144	4-6
13	*(Rojî) Kurd*			+				+			ç. az	
14	*Rojî Kurdistan*			+		+		+			16	4
15	*Bangî Kurdistan*	+				+					17	6
16	*Bangî Heq*			+				+			3	2-4
17	*Umêdî Istiqlal*	+									25	4
18	*Jiyanewe*	+				+					56	4
19	*Diyarî Kurdistan*				+	+					16	24
20	*Jiyan*				+	+		+			553	4
21	*Zarî Kirmancî*				+	+					24	20
22	*Peyje*				+	+					1	44
23	*Kerkûk*	+				+					53	
24	*R'ya T'eze*	+				+					3089	4
25	*Hawar*				+	+					57	16
26	*Rûnakî*				+	+		+			11	16
27	*Ziban*	+				+					73	4-6
28	*Zanistî*				+	+			+		1	8
29	*Jîn*				+	+		+			1161	
30	*Gelawêj*				+	+		+			105	

Tablo 30. Kürt gazeteciliğinden seçilmiş özellikler, 1898-1985 (devamı)

			Yayın Yeri				Dil(ler)				
	Ad	Tarih	Irak	İran	Türkiye	Suriye, SSCB	Kürtçe	Kürtçe-Arapça	Kürtçe-Farsça	Kürtçe-Türkçe	Çokdilli
31	*Ronahî*	1942-45				S	+				
32	*Roja Nû*	1943-46				*	+				
33	*Stêr*	1943-45				S	+				
34	*Dengî Gêtî Taze*	1943-47	+				+				
35	*Hawar(-î Kurd)*	1945		K			+				
36	*Kurdistan*	1945-46		K			+				
37	*Kurdistan*	1946		K			+				
38	*Girûgalî Mindalanî*	1946		K			+				
39	*Helale*	1946		K			+				
40	*Hawarî Nîştman*	1946		K			+				
41	*Nizar*	1948	+					+			
42	*Hetaw*	1948	K				+				
43	*Aga w Rûdawî...*	1949-53	+				+				
44	*Êre Bexdaye*	1950-58	+					+			
45	*Peyam*	1953-55	+				+				
46	*Hetaw*	1954-60	K				+				
47	*Hîwa*	1957-63	+				+				
48	*Pêşkewtin*	1958-63	+					+			
49	*Şefeq-Beyan*	1958-63	K					+			
50	*Huner*	1955	K				+				
51	*Nîştman*	1959	K					+			
52	*Newroz*	1959-60	K					+			
53	*Kurdistan*	1959-63		+			+				
54	*Azadî*	1959-60	+				+				
55	*Ray Gel*	1959-62	K				+				
56	*Rizgarî*	1959	+				+				
57	*Dengî Qutabiyan*	1959	+				+				
58	*Dengî Qutabiyan*	1959	K								
59	*Rastî*	1959	K					+			
60	*Xebat*	1959-61	+				+				

Tablo 30. Kürt gazeteciliğinden seçilmiş özellikler, 1898-1985 (devamı)

		Lehçe			Periyod						Format	
	Ad	Sorani	Kurmanci	Sorani-Kurmanci	Günlük	Haftada iki kez	Haftalık	İki haftada bir	Aylık	Üç aylık/yıllık	Bilinmeyen	Bağımsız	Ek
31	*Ronahî*		+				+					+	
32	*Roja Nû*		+				+					+	
33	*Stêr*		+				+					+	
34	*Dengî Gêtî Taze*	+					+					+	
35	*Hawar(-î Kurd)*	+							+			+	
36	*Kurdistan*	+						+				+	
37	*Kurdistan*	+				+						+	
38	*Gir. Mindalanî*	+										+	
39	*Helale*	+										+	
40	*Hawarî Nîştman*	+							+				
41	*Nizar*	+						+				+	
42	*Hetaw*	+					+					+	
43	*Aga w Rûdawî...*	+					+					+	
44	*Êre Bexdaye*	+							+				
45	*Peyam*	+					+					+	
46	*Hetaw*	+					+					+	
47	*Hîwa*	+							+			+	
48	*Pêşkewtin*	+					+					+	
49	*Şefeq-Beyan*	+						+				+	
50	*Huner*	+										+	
51	*Nîştman*	+										+	
52	*Newroz*	+							+			+	
53	*Kurdistan*	+					+					+	
54	*Azadî*	+			+								
55	*Ray Gel*	+					+					+	
56	*Rizgarî*	+					+					+	
57	*Dengî Qutabiyan*	+										+	
58	*Dengî Qutabiyan*	+											
59	*Rastî*		+		+							+	
60	*Xebat*	+			+							+	

Tablo 30. Kürt gazeteciliğinden seçilmiş özellikler, 1898-1985 (devamı)

		Sahiplik				Yasal statü			Kesinti		Top. sayı	s.
	Ad	Merkezi Hükümet	Kürt siyasi partileri	Kürt hükümeti/isyanı	Şahıslar	Lisanslı	Lisanssız	Yasaklı	Mali vs	Diğer/bilinmeyen		
31	*Ronahî*					+					28	20
32	*Roja Nû*				+	+					73	
33	*Stêr*					+						
34	*Dengî Gêtî Taze*					+						
35	*Hawar(-î Kurd)*			+				+			1	
36	*Kurdistan*			+				+			16	
37	*Kurdistan*			+							113	
38	*Gir. Mindalanî*			+							3	
39	*Helale*			+				+			3	
40	*Hawarî Nîştman*			+				+			1	40
41	*Nizar*				+	+					22	24
42	*Hetaw*				+	+				+	1	4
43	*Aga w Rûdawî...*				+	+					193	20
44	*Êre Bexdaye*	+				+						
45	*Peyam*					+					155	
46	*Hetaw*				+	+		+			188	20
47	*Hîwa*					+		+			36	80
48	*Pêşkewtin*				+						65	
49	*Şefeq-Beyan*				+	+		+				
50	*Huner*										1	
51	*Nîştman*										1	
52	*Newroz*				+						19	
53	*Kurdistan*	+						+			205	12
54	*Azadî*		+			+		+			156	
55	*Ray Gel*		+					+			71	
56	*Rizgarî*		+								2	
57	*Dengî Qutabiyan*										4	
58	*Dengî Qutabiyan*										3	
59	*Rastî*				+			+			23?	
60	*Xebat*		+			+					14	

Tablo 30. Kürt gazeteciliğinden seçilmiş özellikler, 1898-1985 (devamı)

			Yayın Yeri				Dil(ler)				
	Ad	Tarih	Irak	İran	Türkiye	Suriye, SSCB	Kürtçe	Kürtçe-Arapça	Kürtçe-Farsça	Kürtçe-Türkçe	Çokdilli
61	*Hîway Kurdistan*	1959-60	K				+				
62	*Blêse*	1959	K				+				
63	*Afret*	1959-63	+					+			
64	*Birwa*	1960-63	K				+				
65	*Çareser kirdinî...*	1960-62	+					+			
66	*'Êraqî Nô*	1960-62	+				+				
67	*Ronahî*	1960-62	+				+				
68	*Jiyan*	1960-61	K				+				
69	*Rojî Nô*	1960-61	K				+				
70	*Dengî Kurd*	1960-61	+					+			
71	*Kurdistan*	1961	+				+				
72	*Edîbî 'Êraqî*	1961	+				+				
73	*Hewlêr*	1962-64	K								
74	*Dicle-Fırat*	1962-63			+						
75	*Deng*	1963			+						
76	*Raperîn*	1963-68	K					+			
77	*Tûtin*	1963-72	+							+	
78	*Raber*	1963-68	K					+			
79	*Deng û Bas*	1966-67	+					+			
80	*Dengê Taze*	1966			+						
81	*Gizîng*	1967	K					+			
82	*Birayî*	1967-68	+					+			
83	*Slêmanî*	1968-69	K					+			
84	*Karî Millî*	1968-69	+					+			
85	*Rûnakî*	1969	K				+				
86	*Rizgarî*	1969-70	K				+				
87	*Tîşk*	1969-70	K				+				
88	*Beyan*	1969-	+				+				
89	*Birayetî*	1970-71	+				+				
90	*Çiya*	1970-71	K				+				

Tablo 30. Kürt gazeteciliğinden seçilmiş özellikler, 1898-1985 (devamı)

		Lehçe				Periyod					Format	
	Ad	Sorani	Kurmanci	Sorani-Kurmanci	Günlük	Haftada iki kez	Haftalık	İki haftada bir	Aylık	Üç aylık/yıllık	Bilinmeyen	Bağımsız	Ek
61	*Hîway Kurdistan*	+						+				+	
62	*Blêse*	+							+			+	
63	*Afret*	+							+			+	
64	*Birwa*	+					+					+	
65	*Çareser kirdinî...*	+							+				
66	*'Êraqî Nô*	+							+				
67	*Ronahî*			+					+			+	
68	*Jiyan*	+										+	
69	*Rojî Nô*	+							+			+	
70	*Dengî Kurd*	+			+								
71	*Kurdistan*	+			+								
72	*Edîbî 'Êraqî*	+											+
73	*Hewlêr*	+					+						
74	*Dicle-Fırat*		+						+			+	
75	*Deng*		+									+	
76	*Raperîn*	+					+						
77	*Tûtin*	+								Ü			
78	*Raber*	+								Y		+	
79	*Deng û Bas*	+			+								+
80	*Dengê Taze*		+									+	
81	*Gizîng*	+								Y		+	+
82	*Birayî*	+					+						
83	*Slêmanî*	+							+			+	
84	*Karî Millî*	+						+					+
85	*Rûnakî*	+			+							+	+
86	*Rizgarî*	+					+					+	
87	*Tîşk*	+								Y		+	
88	*Beyan*	+										+	
89	*Birayetî*			+					+				
90	*Çiya*			+								+	

Tablo 30. Kürt gazeteciliğinden seçilmiş özellikler, 1898-1985 (devamı)

		Sahiplik			Yasal statü			Kesinti		Top. sayı	s.
	Ad	Merkezi Hükümet	Kürt siyasi partileri	Kürt hükümeti/isyanı	Şahıslar	Lisanslı	Lisanssız	Yasaklı	Mali vs	Diğer/bilinmeyen		
61	*Hîway Kurdistan*									+	12	6
62	*Blêse*							+			10	
63	*Afret*										15	
64	*Birwa*		+								95	
65	*Çareser kirdinî...*	+									21	
66	*'Êraqî Nô*	+									24	
67	*Ronahî*				+	+						80
68	*Jiyan*										2	
69	*Rojî Nô*		+			+					18	112
70	*Dengî Kurd*				+	+		+			75	1
71	*Kurdistan*		+					+			6	
72	*Edîbî 'Êraqî*										1	
73	*Hewlêr*	+									76	
74	*Dicle-Fırat*				+			+			8	
75	*Deng*					+		+				
76	*Raperîn*				+						207	
77	*Tûtin*	+									21	
78	*Raber*										3	
79	*Deng û Bas*				+							1
80	*Dengê Taze*							+			4	
81	*Gizîng*										1	48
82	*Birayî*		+								20	
83	*Slêmanî*	+									11	
84	*Karî Millî*	+									16	4
85	*Rûnakî*		+								2	
86	*Rizgarî*		+						&		15	
87	*Tîşk*										2	64
88	*Beyan*	+									109	
89	*Birayetî*		+								16	66
90	*Çiya*				+						2	78

Tablo 30. Kürt gazeteciliğinden seçilmiş özellikler, 1898-1985 (devamı)

	Ad	Tarih	Yayın Yeri: Irak	İran	Türkiye	Suriye, SSCB	Dil(ler): Kürtçe	Kürtçe-Arapça	Kürtçe-Farsça	Kürtçe-Türkçe	Çokdilli
91	*Xebatî Qutabyan*	1970	+					+			
92	*Defterî Kurdewarî*	1970	+				+				
93	*Zanyarî*	1970	+				+				
94	*Şorişî Kiştûkal*	1970	+					+			
95	*Gêtî Pûl*	1970	+					+			
96	*Hawkarî*	1970-	+				+				
97	*Hewlêr*	1970-72	K					+			
98	*Jîn*	1971-?	K				+				
99	*Rihêle*	1971	K				+				
100	*Nûserî Kurd*	1971-75	K				+				
101	*Hêvî*	1971	K				+				
102	*Rojî Kurdistan*	1971-	+					+			
103	*Rwange*	1971	+				+				
104	*Dengî Mamosta*	1971-73	K				+				
105	*Dengî Cûtyar*	1971-?	+					+			
106	*Perwerde w...*	1971-73	+					+			
107	*Çiya*	1971	K				+			+	
108	*Birayetî*	1971-72	K				+				
109	*Birayetî*	1972-73	+				+				
110	*Estêre*	1972	K				+				
111	*Bîrî Nö*	1972-?	+				+				
112	*Bîrî Nö*	1972	K				+				
113	*Bere w Rûnakî*	1972-73	K				+				
114	*Gizîng*	1972	K				+				
115	*Govarî Kolêcî...*	1972-?	+				+				
116	*Nûserî Nö*	1972-78	K				+				
117	*Huşyarî Krêkaran*	1972-?	+				+				
118	*Babe Gurgur*	1973	K				+				
119	*Bo Pêşewe*	1973	K				+				
120	*Roşinbir*	1973	K					+			

Tablo 30. Kürt gazeteciliğinden seçilmiş özellikler, 1898-1985 (devamı)

		Lehçe					Periyod					Format	
	Ad	Sorani	Kurmanci	Sorani-Kurmanci	Günlük	Haftada iki kez	Haftalık	İki haftada bir	Aylık	Üç aylık/yıllık	Bilinmeyen	Bağımsız	Ek
91	*Xebatî Qutabyan*	+										+	
92	*Defterî Kurdewarî*	+										+	
93	*Zanyarî*	+							+				
94	*Şorişt Kiştûkal*	+					+						
95	*Gêtî Pûl*	+							+				
96	*Hawkarî*	+					+						
97	*Hewlêr*	+							+			+	
98	*Jîn*	+					+					+	
99	*Rihêle*	+							+	Y		+	
100	*Nûserî Kurd*	+										+	
101	*Hêvî*		+									+	
102	*Rojî Kurdistan*	+							+			+	
103	*Rwange*	+											
104	*Dengî Mamosta*	+											
105	*Dengî Cûtyar*	+					+						
106	*Perwerde w...*	+								Ü			
107	*Çiya*	+											
108	*Birayetî*	+					+						+
109	*Birayetî*	+					+						
110	*Estêre*	+							+				+
111	*Bîrî Nô*	+					+						+
112	*Bîrî Nô*	+								Y+		+	
113	*Bere w Rûnakî*	+										+	
114	*Gizîng*	+											
115	*Govarî Kolêcî...*	+											+
116	*Nûserî Nô*	+										+	
117	*Huşyarî Krêkaran*	+					+						+
118	*Babe Gurgur*	+										+	
119	*Bo Pêşewe*	+											
120	*Roşinbîr*	+											+

Tablo 30. Kürt gazeteciliğinden seçilmiş özellikler, 1898-1985 (devamı)

		Sahiplik				Yasal statü			Kesinti		Top. sayı	s.
	Ad	Merkezi Hükümet	Kürt siyasi partileri	Kürt hükümeti/isyanı	Şahıslar	Lisanslı	Lisanssız	Yasaklı	Mali vs	Diğer/bilinmeyen		
91	*Xebatî Qutabyan*										8	
92	*Defterî Kurdewarî*				+						3	
93	*Zanyarî*				+						ç. az	140
94	*Şorişî Kiştûkal*	+									5	
95	*Gêtî Pûl*											
96	*Hawkarî*	+									800	12
97	*Hewlêr*	+										80+
98	*Jîn*				+							
99	*Rihêle*										1?	56
100	*Nûserî Kurd*							+			12	80
101	*Hêvî*										ç. az	
102	*Rojî Kurdistan*	+										
103	*Rwange*				+						3	
104	*Dengî Mamosta*						+				10?	64
105	*Dengî Cûtyar*	+										
106	*Perwerde w...*	+									16	
107	*Çiya*				+							48
108	*Birayetî*		+								17	
109	*Birayetî*		+					+			85	
110	*Estêre*	+									2	
111	*Bîrî Nô*		+									
112	*Bîrî Nô*											
113	*Bere w Rûnakî*										1	44+
114	*Gizîng*										3	
115	*Govarî Kolêct...*	+									1	
116	*Nûserî Nô*						+					80
117	*Huşyarî Krêkaran*	+										
118	*Babe Gurgur*						+				1?	
119	*Bo Pêşewe*										1?	
120	*Roşinbîr*						+					72

Tablo 30. Kürt gazeteciliğinden seçilmiş özellikler, 1898-1985 (devamı)

			Yayın Yeri				Dil(ler)				
	Ad	Tarih	Irak	İran	Türkiye	Suriye, SSCB	Kürtçe	Kürtçe-Arapça	Kürtçe-Farsça	Kürtçe-Türkçe	Çokdilli
121	*Roşinbîrî Nö*	1973-	+					+			
122	*Govarî Korî...*	1973-	+					+			
123	*Amanc*	1974	+				+				
124	*Birayetî*	1974	+				+				
125	*Birayetî*	1975	+				+				
126	*Otonomî*	1975-	+					?			
127	*Rizgarî*	1976			+					+	
128	*Roja Welat*	1977			+					+	
129	*Êraq*	1977	+				+				
130	*Şorişî Kiştûkal*	1978	+				+				
131	*Birûske*	1979		+					+		
132	*Hiwa*	1979		+					+		
133	*Hêriş*	1979		K			+				
134	*Firmêskî...*	1979		K			+				
135	*Dengî Kurd*	1979		+					+		
136	*Girûgal*	1979		K			+				
137	*Kirmaşan*	1979		K					+		
138	*Merdum*	1979-80		+							
139	*Nûserî Kurd*	1979-	+				+				
140	*Tîrêj*	1980			+					+	
141	*Girşey Kurdistan*	1981-82	+				+				
142	*Karwan*	1982-	+					+			
143	*Amanc*	1984-		+			+				
144	*Sirwe*	1985-		+			+				
145	*Karwanî Werziş*	1985-	K				+				

Tablo 30. Kürt gazeteciliğinden seçilmiş özellikler, 1898-1985 (devamı)

		Lehçe					Periyod					Format	
	Ad	Sorani	Kurmanci	Sorani-Kurmanci	Günlük	Haftada iki kez	Haftalık	İki haftada bir	Aylık	Üç aylık/yıllık	Bilinmeyen	Bağımsız	Ek
121	*Roşinbîrî Nô*	+										+	
122	*Govarî Korî...*	+								Y			
123	*Amanc*	+											
124	*Birayetî*	+			+								
125	*Birayetî*	+											
126	*Otonomî*	+									+	+	
127	*Rizgarî*		+										
128	*Roja Welat*		+					+	+			+	
129	*'Êraq*	+											+
130	*Şorişt Kiştûkal*	+											+
131	*Birûske*	+										+	
132	*Hiwa*	+										+	
133	*Hêriş*	+					+				+		
134	*Firmêskî...*	+										+	
135	*Dengî Kurd*	+										+	
136	*Girûgal*	+										+	
137	*Kirmaşan*	?										+	
138	*Merdum*	+					+						+
139	*Nûserî Kurd*	+										+	
140	*Tîrêj*		+									+	
141	*Girşey Kurdistan*	+							İ			+	
142	*Karwan*	+							+			+	
143	*Amanc*			+					İ			+	
144	*Sirwe*	+								Ü		+	
145	*Karwanî Werziş*	+						+					+

Kısaltmalar ve semboller: Y, Yıllık; İ, İki ayda bir; K, Kürdistan; Ü, Üç aylık;, S, Suriye; SB, Sovyetler Birliği, +, ?yayının var olduğunu gösteriyor; ?, bilinmiyor/belirsiz

Kaynak ve notlar: *, Süreli yayın No 32, Lübnan/Beyrut'ta yayımlanmıştır. Tablodaki kaynaklar ve organizasyonlarla ilgili bilgiler için bkz. 2-3 no'lu not

Tablo 30. Kürt gazeteciliğinden seçilmiş özellikler, 1898-1985 (devamı)[2]

		Ownersiph				Yasal statü			Kesinti		Top s. sayı	
	Ad	Merkezi Hükümet	Kürt siyasi partileri	Kürt hükümeti/isyanı	Şahıslar	Lisanslı	Lisanssız	Yasaklı	Mali kesinti	Diğer/bilinmeyen		
121	*Roşinbîrî Nô*	+									106	
122	*Govarî Korî...*	+					+					
123	*Amanc*							+			ç. az	34
124	*Birayetî*		+								26	10
125	*Birayetî*	+									ç. az	8
126	*Otonomî*	+				+						
127	*Rizgarî*							+				112
128	*Roja Welat*							+			ç. az	16
129	*'Êraq*	+										
130	*Şorişî Kiştûkal*	+										54
131	*Birûske*						+	+			1	8
132	*Hiwa*				+		+	+			6	4-6
133	*Hêriş*						+	+			21?	
134	*Firmêskî...*						+	+			1?	
135	*Dengî Kurd*						+	+			4?	
136	*Girûgal*						+	+			3	
137	*Kirmaşan*							+			1	
138	*Merdum*		+				+	+			20	4
139	*Nûserî Kurd*	+									7	191
140	*Tîrêj*						+	+			3	
141	*Girşey Kurdistan*				+	+					9	24
142	*Karwan*	+				+					33	160
143	*Amanc*	+				+					7	50
144	*Sirwe*				+	+					2	100
145	*Karwanî Werziş*	+				+					11	4

2 Tablo 30'daki veriler çeşitli kaynaklara dayanıyor. Bu kaynaklar arasında: a) Referans eserler, özellikle de Jabari (1970), Mala Karim (1970), Saccadi (1971:609-26) ve Khaznadar (1973), b) Kürt basınında yayımlanan tek tek süreli yayınlarının tarihleri ve c) kendi araştırmam ve gazete koleksiyonunun yanı sıra İngiltere ve ABD'deki halk kütüphanelerinde bu-

larda Irak'taki çoğu Kürt basınının ayırdedici özelliğini oluşturuyor (Hamilton 1958:157):

> Seyid Heusni [Huzni Mukriyani] yalnızca bir tarihçi değil, aynı zamanda yerel bir gazeteci ve gazete sahibidir. Kapısının üzerinde gazetesinin adı *Zari Kermanci* (Kürt Çığlığı) yazısı pirinçten işlenmiş. Bu editör ateşli liderlerine Kürt halkının çökmekte olduğunu yazıyor. Harfleri elle

lunabilen süreli yayınlar vardır. Kürt araştırmacılar 1970'lerden beri Kürt gazeteciliğini incelemeye artan oranda bir ilgi göstermeye başlamışlardır. Son yirmi yılda Irak ve Avrupa'da tam on süreli yayın basıldı. Gene de pek çok gazete ne özel ne de kamu koleksiyonlarında bulunuyor. Tablo 30'un amacı yalnızca dille ilişkili verileri sağlamaktadır. Bu tablodaki boşluklar başlangıç evresinde olan Kürt gazeteciliği üzerine yapılan araştırmaların mevcut durumunu yansıtıyor. Bu tabloyu kullanırken aşağıdaki noktalar yararlı olabilir: Yayın tarihi. ardından bir çizgi geldiğinde, tarih, 1985-86'da yayımının devamını gösterir; süreli yayınların bazıları tabloda gösterilen tarihlerden sonra yeniden çıktı; sözgelimi, No. 15, 1926'da yayımlandı; No. 21, en son 1932'de yayımlandı; en kalıcı yayım R'ya T'eze (No. 24), galiba yayınını 1938 ile 1954 yılları arasında durdurdu (açıklama için krş. 5.5.0); No. 25, 1941-43'te yeniden çıktı. Sıklık. Süreli yayınlar sıklıklarını sürekli olarak değiştiriyor. Ancak birden fazla sıklık özelliğini -genellikle en son ya da daha kalıcı olanı- listelemek olanaklı değildir. Yayımlanmış toplam sayılar. 1985'te yayımlanmış süreli yayınlar için 1985'te elde edilen bilgiler sağlanmıştır. Format. Bazı Kürt gazeteler, diğer genellikle Arapça yazılmış olan gazetelerin "Kürtçe yazılmış ekleriydi". Bu özelliğin amacı basının bağımlı ya da özerk statüsünü göstermektir. Yasal statü. Gazete ve kitapların yayını Kürtlerin yaşadıkları ülkelerde devlet yetkilileri tarafından verilen izne tabidir (Türkiye'de yayın sonrası sansür yaygındır). Birçok Kürt gazetesi politik kriz döneminde, yani merkezi hükümetlerin basılı medya üzerinde etkin bir denetimi sürdüremediği dönemde resmi izin almaksızın yayımlandı. Bazı gazeteler ise geçici özerk Kürt hükümetleri tarafından yayımlandı. Sayfa Sayıları. bu özellik sürekli olarak değişiyor; sözgelimi No 9'un sayfa sayısı 16 ile 26 arasında değişiyor. Bu kesimdeki rakamlar ya ortalamaları ya da tek bir sayının sayfa sayısını gösteriyor. Başlıklar. Bütün başlıklar bu tabloda verilemedi. Başlıkların çevirisiyle birlikte atlanan bilgi aşağıda verilmiştir (Kürdistan gibi bilinen yer adları çevrilmemiştir; tekrarlanan başlıklar, tabloda ilk kez görüldüklerinde çevrilmişlerdir; numaralar Tablo 30'da listesi verilmiş başlıkların numarasıdır):

Yayının Numarası. 2. *Kürd Teavün ve Terraki Gazetesi*; 4. Kürt Güneşi; 5. Birlik; 7. Kürtlerin Çağrısı; 9. & 98. Hayat; 10. *Têgeyiştinî Rastî* (Gerçeği Anlamak); 12. ve 48. İleri; 13. ve 14 Roj (Gün); 16. Hakkın Çağrısı; 17. Bağımsızlık Umudu; 18. Diriliş; 19. Kürdistan Armağanı; 20. & 68 Yaşam (Ya da yaşamak); 21. Kürt Çığlığı (Kürtçe de Çığlık "*Zar*" aynı zamanda dil anlamına da gelir); 22. Merdiven; 23. Kerkük; 24. Yeni Yol; 25. İmdat; 26. Işık; 27. Lisan; 28. & 93. Bilim; 30. Sirius (Yıldız); 31. & 67. Işık; 32. Yeni Gün; 33. Yıldız; 34. Yeni Dünyanın Sesi; 38.

diziyor. Dağ yamaçlarından getirdiği meşe ağacından küçük bloklar halinde parçalar kesiyor. Bunları rendeleyip düzelttikten sonra üzerlerine gazetesi için şekilleri oyuyor. Bu tahta levhaların üzerine mürekkep döktükten sonra ilkel baskı makinesini elde ediyor. Sonra aylık dergisini çıkarmak için kağıtları bir araya getirip ciltliyor. Derginin bir nüshası Yüksek Komiser'e, bir diğer nüshası ise Cenevre'deki Milletler Cemiyeti'ne gidiyor. *The Cry of the Kurdish* (Kürt Çığlığı) dergisi aylık bir dergi ama çoğu zaman bu küçük gazete Bağdat'taki hükümetin her zamanki olumsuz Kürt duyguları yüzünden yasaklanıyor.

Gerçekte ise "ateşli liderler" ihtiyatlı davranıyorlardı ve çoğu zaman Irak hükümetinin Kürt hakları konusunda Milletler Cemiyeti'ne verilen teminatları önemsememesini ancak dolaylı yollardan eleştiriyorlardı (Dergiden alıntılar ve Şekil 8 için krş. 7.5.1.1).

İlk gazetenin piyasaya çıkmasından yüzyıl sonra Kürt basını Kürt milliyetçileri ile merkezi hükümetler arasında bir ça-

Girûgalî Mindalanî Kurd (Kürt Çocukların Konuşmaları; 39. Lale; 40. Anavatan Çağrısı; 41. Dağın Gölgelik Yamacı; 42. Güneş; 43. *Aga w Rûdawî Hefteyî* (Haftalık Haberler ve Olaylar); 44. Burası Bağdat (Radyo); 45. Mesaj; 47. Umut; 49. Alacakaranlık/Sabah; 50. Sanat; 51. Anavatan; 52. Kürt Yeni Yılı; 54. Özgürlük; 55. Halkın İnancı; 56., 86., & 127. Kurtuluş; 57. & 58. Öğrencilerin Sesi; 59. Gerçek; 60. Mücadele; 62. Alev; 62. Kadın; 64. İnanç; 65 *Çareser kirdinî Kiştûkal* (Tanım Reformu); 66. Yeni Irak; 69. Yeni Gün; 70. Kürtlerin Sesi; 72. Iraklı Edebiyatı Adamı; 73. & 97. Erbil; 74. Dicle-Fırat; 75. Ses; 76. Ayaklanma; 77. Tütün; 78. Rehber; 79. Haberler; 80. Yeni Ses; 81. & 114. Doğan Güneşin İlk Işıkları; 82., 89., 108., 109., 124. & 125. Kardeşlik; 84. Yurtsever Girişim; 85. Aydınlık; 87. Işın; 90. ve 107. Dağ; 91. Öğrencilerin Mücadelesi; 92. Kürt Defterleri; 94. & 130. Tanım Devrimi; 95. Pul Dünyası; 96. İşbirliği; 99. Sağanak; 100. & 139 Kürt Yazar; 101. Umut; 103; Perspektif; 104. Öğretmenin Sesi; 105. Çiftçinin Sesi; 106. *Perwerde w Zanist* (Eğitim ve Bilim); 110. Yıldız; 111. & 112. Yeni Düşünce; 113. Aydınlığa Doğru; 115. *Govarî Kolecî Edebiyyat* (Bağdat Üniversitesi Edebiyat ve sanat fakültesi dergisi); 116. Yeni Yazar; 117. İşçilerin Bilinci; 119. İleri; 121. Yeni Kültür; 122. *Govarî Korî Zaniyarî Kurd* (Kürt Bilimler Akademisi'nin Dergisi; krş. 10.3.4 ve Kaynakça); 123. & 143. Hedef; 126. Otonomi; 128. Vatan Güneşi; 129. Irak; 131. Şimşek; 133. Saldırı; 134. *Firmêskî Pêşmerge* (Kürt Özgürlük Savaşçılarının Gözyaşları); 137. Çocukça Konuşmalar; 138. Farsça kelime mardum (halk); 140. Güneş Işığı; 141. Kürdistan Panltısı; 142. Kervan; 144. Hışırtı; 145. Eğlence Kervanı.

tışma arenası olmaya devam etti. 1985 yılına gelindiğinde, özel gazetecilik ortadan kalktı. Irak, İran ve SSCB'de yayımlanan on bir süreli yayın devlet destekliydi.

7.3.2 Kürt gazeteciliğinin ana özellikleri

Kürt diliyle yapılan kitle iletişim araçları arasında araştırmacıların ilgisini üzerine en çok çeken gazetecilik olmuştur. Ancak bu araştırmalar tek tek gazetelerin tarihiyle sınırlı kaldı. Gazetelerle ilgili yeterli veriler henüz yoktur. Tablo 30 basının dille ilişkili yönleri için yararlı bilgiler sağlıyor.

7.3.2.1 Ticarileşme sorunu

Süreli yayıncılığın, özellikle de gazetelerin tuhaf bir özelliği üretim maliyetlerinin neredeyse her zaman satış fiyatından daha yüksek olmasıdır. Aradaki bu açık genellikle satış-reklam ve sübvansiyonlar (hükümetler, kuruluşlar ya da şahıslar tarafından sağlanan) dışındaki olanaklarla, hatta şantaj gibi ahlaki olmayan uygulamalarla kapatılıyor (Sommerland 1966:72-3).

Kürt basını neredeyse tamamen en az ödüllendirici kaynağa, yani satışa bel bağlamak zorunda kaldı. Maliyetler genellikle elde mevcut her olanakla bir yayını gerçekleştirmeye kendini adamış editörlerin, yayıncıların, yazarların, matbaacıların ve dağıtımcıların kararlılığı ile karşılanmıştır. Kürt gazetesini yayımlayan hiçbir yayıncı kâr yapma olasılığını aklından bile geçirmemiştir.

Gelir kaynağı olarak abonelik. Çoğu süreli yayının sayfaları karıştırıldığında ya hiç reklam bulamazsınız ya da sadece bir iki reklama rastlarsınız. Bunun yerine abonelerine abonelik ücretlerini ödemelerini belirten bir sürü duyuruyla karşılaşırsınız. Bundan da açık bir biçimde anlaşıldığı gibi bu dergi ve gazeteler abonelik ve satışlara bağımlıdır. Sadece bir örnek aktarmak gerekirse; en önemli dergi *Gelawêj* yıllarca abonelik ücretlerini ödemeyen bazı abonelerinin isimlerini yayımlamak zorunda kaldı. Dergi bunu birçok hatırlatmada bulunduktan

ve son uyarıları yaptıktan sonra yaptı.

Reklam. Ticari reklam sanayi üretimine dayanan piyasa ekonomisinin ürünüdür. Azgelişmiş geçim ekonomileri reklam gerektirmez ya da reklama gücü yetmez. Ancak ticari reklamın yok denecek kadar az oluşu ulusal ve yerel basında yer almak ihtiyacını duyan devlet bürokrasisi tarafından kısmen telafi ediliyor. Birçok ülkede hükümetin verdiği reklam küçük gazeteleri işler halde tutmada belirleyici bir faktörü oluşturuyor (Sommerland 1966:64, 73, 79-80).

1958'den önce Kürt basınında ticari reklam çok nadirdi ve tamamen sonraki yıllarla sınırlıdır. Kürt Cumhuriyeti'nin (İran, 1946) resmi organı *Kurdistan* reklam oranlarını belirledi ama yaklaşık 19 bin nüfusla en büyük kent merkezini oluşturan başkent Mehabad'da hiçbir ticari ilgi uyanmadı. Bununla birlikte 1960'ların başlarına gelindiğinde, Süleymaniye ve Bağdat'ta yayımlanan birçok dergide ticari ilanlar görülmeye başlandı. Aylık yayımlanan *Rojî Nô* çoğu zaman bir ila üç sayfasını kentteki dükkancıların reklamına ayırdı. Reklamı yapılan malların çoğu yerel olarak üretilmeyen mallardı, daha çok RCA radyoları, Mitsubishi elektrik vantilatörleri ve Jovial saatleri gibi Bağdat'taki satış acenteleri tarafından ithal edilip, yerel dükkancılar aracılığıyla Kürdistan'da satılan dünya piyasasını dolaşan ürünlerdi.

Irak'ta yayımlanan çok sayıda süreli yayın devletin verdiği reklamlardan gelir elde etmiştir. En büyük reklam payı *Hetaw*'ındı (1954-60). Yirmi sayfayı bulan makale, şiir vs'lerin sonunda 6 ila 8 sayfa tutan yerel hükümet duyurularını yayımlıyordu genellikle. Dergi, yerel makamlar reklamlarını yayımlamak üzere Bağdat ve Musul'daki Arap basınına gönderdiklerinde yapılan ayrımcılıktan yakınıyordu. Derginin editörü Kürt basınının hükümetin Arap basınına verdiği yardımın binde birini bile alamadığını ileri sürüyordu (No. 78, Kasım 10, 1956). *Hetaw* reklam gelirlerine rağmen, ücretlerini ödemeyen abonelerine yönelttiği çeşitli şikayet ve uyarılardan da anlaşılacağı gibi abonmana derinden bel bağlıyordu (Sözgelimi, No. 95, Nisan 30, 1975, s. 25).

Öteki gelir kaynakları. Gelişmekte olan ülkelerdeki hükümetler reklamların yanı sıra bölgesel ya da küçük gazeteleri çeşitli yollarla teşvik edebilirler (ya da köstekleyebilir). Ancak ana yöntem şu ya da bu şekilde sübvansiyon sağlamaktır. Hükümet yardımının üç temel türü şunlardır: Kurumu rahatlaştırabilenler; gelirleri iyileştirebilenler; işletme maliyetlerini düşürebilenler. Özellikle de bunlar arasında; depozito, teminat ve ön ödemeleri içeren finansal ihtiyaçlar dahil matbaaları etkileyen ithal denetimlerini ve gümrük kontrollerini gevşetme; vergi ayrıcalığı; indirimli posta ücretleri; ulaşım kolaylıkları (demiryolu ya da havayolu taşımacılığı) ve basım tesislerinin satın alınmasına yönelik sermaye sağlama gibi çok sayıda önlem vardır (Sommerland 1966:78-83).

Irak Kürt basını bu tür yardımları nadiren almıştır. Tersine çoğu zaman özellikle de ruhsat almada sayısız kısıtlamayla kösteklenmiştir. *Diyarî Kurdistan*'ın editörü (krş. Şekil 9) ilk sayıda (Mart 1925, s. 3) Bağdat'ta Kürt halkının sözcülüğü işlevini üstlenecek günlük politik bir gazeteyi yayımlamayı planlamış olduğunu yazıyordu. Politik bir gazetenin ruhsatını almak için nakit olarak 2 bin ruble gerektiği için bu planını gerçekleştiremedi. Nakit para yerine mülkünü sundu ama mevzuat buna izin vermiyordu. Hükümet yardımının yapıldığına ilişkin kayda geçen tek yardım Başbakanın 1927'de Rewandız'a ziyareti sırasında *Zarî Kirmancî*'ye yaptığı 100 rublelik bağıştır (No. 10, Temmuz 3, 1927, s. 23).

Milliyetçilik duygularıyla güdülenmiş bireyler tarafından basına yapılan özel koruyuculuk devlet desteğinden daha etkili olmuştur. *Zarî Kirmancî* baskıda kullanılan harflerin aşınmasından ötürü zar zor okunabiliyordu. Mısır'dan harflerin satın alınması için gereken fon, adları ve yaptıkları katkıları derginin sayfalarında yayımlanan 31 kişinin 1 rubleden 100 rubleye varan oranda verdikleri bağışlarla sağlandı (No. 5, Kasım 11, 1928, s. 23). Bu bağışları yapanlar, aralarında öğretmenlerin, memurların, milletvekillerinin, tüccarların, bir terzinin vs bulunduğu hükümet görevlileriydi. Bir başka örnek ise Erbil'de binalarından birini matbaa olarak kullanılması için

ücretsiz sunan hali vakti yerinde biri tarafından Kurdistan Matbaasına ve onun gazetesi *Hetaw*'a verdiği yardımdır. Yıllar önce daha fazla yere ihtiyaç duyulduğunda, başka bir kişi de kendi yerini parasız sunmuştu (*Hetaw*, No. 69, Ağustos 10, 1956, s. 17). Benzer şekilde okurlara postayla gönderilen ilk Kürt gazetesi *Kurdistan* okurlarından yardım gördü. Editörü Diyarbakır, Süleymaniye ve Adana'dan gelen bağışları kabul etti (No. 13, 1898, s. 4).

7.3.2.2 Dağıtım sorunu

1970'lerin başlarına kadar bireylerle olan özel bağlantılara dayanan etkisiz bir dağıtım sistemi vardı. Süreli bir yayının yayıncısı genellikle her kentte bir "yediemin" (*bawer pêkiraw*) tespit ediyor, yedieminin adını dağıtım ve abonman acentesi olarak duyuruyor ve belirtiyordu. Ulusal çapta tek dağıtım sistemi aynı zamanda bütün basılı materyali de politik olarak denetleyen bir organ olan devlet posta sistemiydi.

Edebiyat dergisi *Gelawêj* çoğu zaman arka kapak sayfasında yedieminlerin listesini veriyordu. Sözgelimi, Cilt 5, Sayı 2 (1944)'te Irak'ın sekiz kentinde (Süleymaniye, Kerkük, Erbil, Xaneqin, Zaho, Amediye, Rewandız ve Koysancak) dokuz kişinin; dört İran kentinde (Senendec, Kermanşah, Hemedan, Tahran) dört acentenin adı vardı. Abone olmayanlar derginin bir nüshasını elde etmek için bu yedieminleri bulmak zorundaydılar. Bu yedieminlerden sekizinin iş adresi belli değildi ama bunlara küçük kentlerde kolaylıkla tespit edilebilen ikametgahlarında ulaşılabiliyordu. Aralarında bir din adamı, bir üniversite öğrencisi, bir hükümet çalışanı, iki kitapçı vs bulunan yedieminlere herhangi bir maaş ödenmiyordu. İran'da Irak'ta çıkan Kürt gazetelerinin dağıtımı ancak İkini Dünya Savaşı yıllarında, merkezi hükümetin sıkı bir sansürü uygulayabilecek bir konumda olmadığı dönemlerde olanaklı oldu.

Diğer süreli yayınlar da benzer temelde işliyordu. *Hetaw*'ın on dört kent ve kasabada on yedi yediemini vardı. Bunlardan sadece yedisinin aralarında bir cami, bir kitabevi üç dükkanın

bulunduğu iş adresleri vardı (No. 20, Kasım 20, 1955). Abonelerden ücretlerini yedieminlere verip karşılığında makbuz almaları talep ediliyordu (No. 99, Haziran 10, 1957, s. 20).

Monarşinin yıkılmasından sonra, yani yayıncılıkta büyük bir hızlı artış olduğunda bile bu dağıtım sistemi faaliyetteydi. Dağıtımda meydana gelen tek değişiklik mevcut listeye birçok kitapevinin eklenmesi oldu (krş. 7.2.2.7). Aylık yayımlanan Hiwa on üç kent ve kasabada on yedieminin listesini veriyordu (c. 3, No. 5, Mayıs, 1960). Bu yedieminlerden onu kitabevi sahibiydi ya da kendilerine iş adresinden ulaşılabiliyordu. *Rojî Nö* (c. 1, No. 11, s. 113, 1961) gazetesinin 22 yerde 23 adres ve kitabevi vardı.

7.3.2.3 Üretim sorunları

Gazete basımı yeni baskı, mürekkep, harf ve baskı makinelerini gerektiren bir üretim sonucunda oluşuyor. Sanayileşmenin pek ilerleme kaydetmediği gelişmekte olan ülkelerde hem tesis hem de hammadde kıttır ve gazetelerin basımı neredeyse aşılması imkansız zorlukları beraberinde getiriyor (Sommerlad 1966:102).

Ayakta kalabilen günlük Kürt gazetelerinin olmayışı hiç kuşku yok ki üretim sorunlarından dolayıdır. Kağıt kıtlığı ve yüksek fiyatlar her zaman sorun olmuştur. *Zarî Kirmancî* yayınına üç ay ara vermek zorunda kaldıktan sonra Bağdat'tan Kerkük'e, Kerkük'ten "büyük çabalarla" tanıdıkların yardımlarıyla Rewandız'a nakledilmişti (No. 9, Haziran 2, 1927, s. 2). Aylarca meydana gelen bir başka gecikme de yeni harflerin Mısır'dan sipariş edildiği zaman meydana geldi. Böylece üretim, finansman ve politik kısıtlamalar yüzünden (krş. 7.1.2. B) derginin tasarlanan 74 sayısı yerine Mayıs 1926'dan Temmuz 1932'ye kadar sadece 24 sayısı çıktı.

7.3.2.4 Yayımlanma sıklığı: Günlük gazetelerin yokluğu

Kürt basınının sürekli bir özelliği günlük gazetelerin geç

سال ۲ تاریخ تأسیسی : ۱۵ شعبان المعظم ۱۳٤۳ ژمارە : ۱۵

ئونەتەرەوایی ئەم سیفوح ألذین ألذین ضحت
هەرچی ئەی شیعب کونو هەر فخر عرب

دیاری کوردستان

هدیة کردستان

DIARY KURDISTAN

Proprietor & Editor:
S. Z. Sahibgran

صاحب امتیاز: صاحب زادە
مدیر ادارە: رشید شوقی

طبعت بالمطبعة السريانية الكاثوليكية في بغداد

۳ رمضان ۱۳٤٤ پنجشنبه ۱۸ مارت ۱۳٤۲ ـ ۱۹۲٦

لە نوورسین وشیوە دا سە رنجوڵی

(ان الله یاس بالیسر ولا یاعسر) والحدیث

۱

کورد وە کوو لەزبن تار یخی و کومە لە یی دا لە هیچ میلەتیك ناکا
لە زبانوو شیوەدانی لە کس ناکا: بە تیمەت ، بناغەی خواندنوو نووسینیشی
جور وسەربخۆ ابیی

کورد زبانی خوی بە قەت زبانی دیپی کی وەرە وەوبارمك أزانی .
بناغەی میلەتیك بە زمان ، وروحی بەادەبیات ، بی وری ... بو هەور
نەوجوانیکی کورد لازمە ، زمانی کوردی بە چکی کی شان وزەقدر بزانی .
زمانی کوردی هر چند زور کونە ، ادونده نە وور تازە ، بە وزووە تگی
هتا ئیم رو بەسایەی زمانەوە خومان وخوومان ناسی و آگاداری کردوە
لەبر ادوە کە خومان گوم وریات لی تیك نە چی لازمە ، آگاداری ی
زمانە کە مان بکە ین . زمانمان نە گەل نووسینان وە وشوئی کوردایەتی
یگری . وزمانوو نووسینمان وخومان لە گەل (زەمەنە) وریك بە خەین .
بە حسەبەی نووسینوو خوندنە کەمان ، تووزیك پاسی عەرەب بکە ین .
وە کوو لە نووسینی پیشوومانە عرزی خوندنە واران کرد بوو عەرەبکان
لەبناغەی خوندنوو نووسین خو یان زور گادیی ئکەن . لیرە . . پاسی .

لە نوورسین وشیوە دا سە رنجوڵی

(ان الله یاس بالیسر ولا یاعسر) والحدیث

۱

کورد وە کوو لەزبن تار یخی و کومە لە یی دا لە هیچ میلەتیك ناکا
لە زبانوو شیوەدانی لە کس ناکا: بە تیمەت ، بناغەی خواندنوو نووسینیشی
جور وسەربخۆ ابیی

کورد زبانی خوی بە قەت زبانی دیپی کی وەرە وەوبارمك أزانی .
بناغەی میلەتیك بە زمان ، وروحی بەادەبیات ، بی وری ... بو هەور
نەوجوانیکی کورد لازمە ، زمانی کوردی بە چکی کی شان وزەقدر بزانی .
زمانی کوردی هر چند زور کونە ، ادونده نە وور تازە ، بە وزووە تگی
هتا ئیم رو بەسایەی زمانەوە خومان وخوومان ناسی و آگاداری کردوە
لەبر ادوە کە خومان گوم وریات لی تیك نە چی لازمە ، آگاداری ی
زمانە کە مان بکە ین . زمانمان نە گەل نووسینان وە وشوئی کوردایەتی
یگری . وزمانوو نووسینمان وخومان لە گەل (زەمەنە) وریك بە خەین .
بە حسەبەی نووسینوو خوندنە کەمان ، تووزیك پاسی عەرەب بکە ین .
وە کوو لە نووسینی پیشوومانە عرزی خوندنە واران کرد بوو عەرەبکان
لەبناغەی خوندنوو نووسین خو یان زور گادیی ئکەن . لیرە . . پاسی .

Şekil 9.
1925'te Bağdat'ta yayımlanmış dergi, Diyarî Kurdistan

çıkması ve bu gazetelerin çok kısa ömürlü niteliğidir. İlk günlük gazete Azadî 1959'da, yani ilk gazetenin çıkmasından altmış bir yıl sonra yayımlanmaya başladı. Teknik ve finansal sorunlar olduğu halde, engeller esasen politik olmuştur. Aşağıdaki günlük gazetelerin hepsi (tam listesi) Irak'ta monarşinin yıkılmasından sonra çıktı:

Günlük gazetelerin adı	Yayım tarih	Sayı numarası
1. Azadî	1959-60	156
2. Rastî	1959	23?
3. Xebat	1959	14
4. Dengî Kurd	1960-61	75
5. Kurdistan	1961	6
6. Deng û Bas	1966-67	?
7. Rûnakî	1969	2
8. Birayetî	1974 (Oc-Şub.)	26

Bu günlük gazetelerin beşi (No. 1-2, 4-5 ve 8) hükümet tarafından yasaklandı. Listenin sonundaki *Birayetî* "Kardeşlik" gazetesi Kürdistan'da geniş çapta dağıtılıyordu ve her zaman satılıp tükeniyordu. Hükümet Kürt Demokrat Partisi tarafından yayımlanan bu gazeteyi Enformasyon Bakanlığından izin almadığı gerekçesiyle kapattı. Ne var ki Parti, Arapçada aynı anlama gelen *el-Te'axi* başlığı için yayın izni almıştı.

102 başlık için eldeki mevcut yayın sıklığı verilerine bakıldığında bu süreli yayınların %41,1'ini haftalık çıkanların oluşturduğu görülüyor. Ardından aylık çıkanlar geliyor (krş. Tablo 31).

Bununla birlikte vurgulanmalıdır ki şahısların çıkardığı gazetelerin çoğu düzenli çıkmadı. Sözgelimi, *Hetaw*'ın altbaşlığında, "şimdi on günde bir yayımlanan (No. 85, Ocak 20, 1957) ve "...on beş günde bir yayımlanan" (No. 185, Eylül 15, 1960) haftalık Kürt edebiyat dergisi" yazısı bulunuyordu. Benzer şekilde 1937 ila 1944 yılları için *Jîn* ile ilgili mevcut bilgilere bakıldığında 1942 yılı (44 sayı) hariç, bu gazetenin yıllık 39 sayıdan daha fazlasını çıkaramadığı anlaşılıyor (Edmonds 1945:188).

Basının azgelişmişliğinin en önemli faktörü günlük gazetelerin yokluğudur. Dilin kullanılışı bakımından bu duruma bakıldığında Kürt okurun bilgi elde etmek ve vakit geçirmek için Arap diliyle basılan medyaya güvenmek zorunda kaldığı görülüyor.

Tablo 31. Kürt gazetelerinin periyotları

Periyod	# Başlıklar	%
Günlük	8	7,8
Haftada iki-üç kez	2	1,9
Haftalık	42	41,1
İki haftada bir	12	11,7
Aylık	27	26,4
İki ayda bir	2	1,9
Üç ayda bir	3	2,9
Yıllık	6	5,8
Toplam	**102**	**100.00**

Kaynak: Tablo 30'daki verilerden

7.3.2.5 Dolaşım

Dolaşımla ilgili elde mevcut veriler şunlardır:

Tablo 32. Irak'ta Kürt basının dolaşımı

	Dolaşım	Tahmini hedef nüfus	#100 sakin başına düşen nüsha
Kurdistan (1898)	2.000	1.500.000	0,13
Xebat (1960)	5.000	1.500.000	0,33
Tîşk (1969)	1.500	2.000.000	0,07
Hewlêr (1970)	1.000	2.000.000	0,05
Dengî Mamosta (1971-73)	1.500	2.000.000	0.10
Roşinbîr (1973)	2.000	2.000.000	0,46

Roşinbîrî Nô(1980)	1.400	3.000.000	0,46
Karwan (1982)	7.000	3.000.000	0.23

Eğer UNESCO'nun ölçülerini (her yüz sakinden birine günlük gazetelerden en az on adet) basın gelişmesine uygularsak, en sevilen günlük gazete *Xebat* basın kapsamı konusunda çoğu ülkenin gerisine düşüyor. Öteki gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Kürdistan'da da gazetelerin düşük dolaşımı okuma yazma bilmeyenlerin oranının yüksek olması ve kişi başına düşen düşük gelirle ilişkisi var gibi görünüyor. Gerçekten de Sommerlad (1966:5) Asya'da gazetelerin düşük dolaşımının ana nedeninin yoksulluk olduğunu düşünüyor (Ayrıca krş. Passin 1972:113, 116).

7.3.2.6 Yayın yeri

Basının çoğu (%72,4), Irak'ta yayımlanmaktadır. İkinci sırada yer alan İran'ın konumu Kürt Cumhuriyeti'nin (1946) aktif gazetecilik faaliyetlerinden ve 1978-79 Devrimini izleyen birkaç ay süren basın özgürlüğünden kaynaklanıyor.

Tablo 33. 1898-1985, Ülkeye göre Kürt gazete başlıkları sayısı

Ülke	# başlıklar	%
Irak	105	72,4
İran	20	13,7
Türkiye, Osmanlı*	9	6,2
Türkiye, Cumhuriyet	6	4,1
Suriye	3	2,0
SSCB	1	0,6
Lübnan	1	1,3
Toplam	**145**	**100.00**

Krş. Altbölüm 7.3, Not 3
Kaynak: Tablo 30 verileri

Karşılaştırma için daha doğru bir temeli, sözgelimi nüfus birimi başına düşen gazete sayısını kullanırsak, SSCB Kürt gazeteciliğinde en aktif ülke olarak ortaya çıkar (krş. Tablo 34; Kitap yayıncılığı konusunda karşılaştırmalı veriler için krş. 7.2.7).[3]

Tablo 34. 1985, 100 bin kişi başına düşen Kürt gazete sayısı

	Gazete sayısı	Kürt nüfus	# 100 bin kişi başına düşen g.
Irak	8	3.105.000(1980)b	0,25
İran	2	3.500.000(1980)c	0,05
SSCB	1	115.858(1979)d	0,86

Kaynak: a krş. Tablo 30; b & c krş. Tablo 1; d Resmi nüfus sayımı rakamları, krş. Tablo 8.

Bütün başlıkların yarısının Bağdat'ta olduğuna, Süleymaniye'nin Kürdistan'da egemen kültür ve entelektüel merkez olarak ikinci sırada geldiğine ilişkin bilinen bir örneği de Irak'ın içindeki coğrafi dağılım gösteriyor (krş. Kitaplarla ilgili Tablo 19). Erbil'in konumu hükümetin Süleymaniye'nin konumunu düşürüp, Erbil'i Otonomi Bölgesinin merkezi haline getiren politikasıyla gelişti.

3 Türkiye için verilen rakamların Malmîsanj ve Lewendî (1989) tarafından sağlanan yeni kanıtların ışığında hafiften değiştirilmesi gerekiyor. Bu yazarlar Türkiye'de Kürt gazeteciliği üzerine yaptıkları çalışmalarında (elinizdeki bu tez tamamlandıktan sonra yayımlanmıştır) 1908 ile 1981 yılları arasında Türkiye'nin bugünkü topraklarında çıkan 76 gazete ve derginin kısa bir dökümü ve belgelerini veriyorlar. Bu yayınlar ya Türkçe-Kürtçe olmak üzere ikidilli ya da Türkçe olmak üzere tekdilliydiler.

Bu kanıtlara göre on bir gazete ve dergi 1908 ile 1919 yılları arasında yayımlanmıştır. Bu yayınlardan altısı yukarıdaki Tablo 30'da görülüyor (No. 2 ila 5, 9 ve 11). Geri kalan beş gazete ise şunlardır: *Şerk ve Kürdistan* "Doğu ve Kürdistan" (1908, İstanbul), *Amid-i Sevda* "Kara Amida" (1909, Türkçe, İstanbul), *Peyman* "Söz" (1909, Diyabakır), *Hetawî Kurd* "Kürt Güneşi" (1913, İstanbul), ve *Jîn* "Hayat" (1919, gazete, İstanbul).

1923'ten sonra yayımlanmış 65 gazete çoğunlukla gizli ya da "yasadışı" yollarla basıldı. Aslında bunların Tablo 33 ve Tablo 34'te verilen veri ve analizlerle pek bir ilgisi yoktur. Birçok gazetenin baskıcı cumhuriyet rejimi döneminde yayımlanmış olması gazeteciliğin ulusu inşa etmede ve ulusal mücadelede vazgeçilmez bir silah olduğunu gösteriyor.

Tablo 35. Irak'ta Kürt gazetelerinin yayım yeri

	Gazetelerin s.	Toplam
Bağdat	51	48,5
Süleymaniye	26	24,7
Erbil	14	13,3
Kerkük	7	6,6
Duhok	2	1,9
Diğer/bilinmeyen	5	4,7
Toplam	**105**	**100.00**

Kaynak: Tablo 30'da kullanılan kaynaklardan toplanmış veriler.

Kurmanci konuşan alanlarda gazeteciliğe daha bu son zamanlarda başlandı. İki gazetenin yayımlandığı tek Kurmanci kenti Duhok'tur.

7.3.2.7 Süre ve sayı adedi

Kürt basınının bir özelliği gelip geçici olmasıdır. Tablo 30'daki verilere göre, 98 adet dergi ve gazetenin yayını (%67,5) aşağı yukarı bir yıl; 26 (%17,9) adetin ise iki ila dört yıl sürdü.

Tablo 36 Kürt süreli yayınlarının süresi 1898-1985

Yayın. yıllar	Periyodlar #	%	Periyodlar # Tablo 30
37-38	2*	1.3	20/29,* 24
12-18	5	3.4	88, 96, 102, 121-22
8-10	4	2.7	30, 44, 77, 126
5-6	10	6.8	21, 25, 43, 46-49, 100, 116, 139,
2-4	26	17.9	12, 18, 27, 31-34, 45, 53, 55, 63-67, 73, 76, 78, 97, 104, 106, 109, 138, 141-43
1 ve daha az	98	67.5	geri kalanlar
Toplam	**145**	**100.00**	

* 20 ve 29 no'lu gazetelerin aynı olduğu kabul ediliyor.
Kaynak: Tablo 30'daki veriler

جمعیت طرفدن منتخب
صاحب امتیاز ومدیر محرری
سلیمان نوفیق

شرائط اشترا
طشره ایچون سنه‌لکی پوست اجرتیله
یکرمی بر ۸۰ ، التی آیلق ٤٥ غروشدر

نسخه‌سی ۱۰ غروشدر

کرد تعاون وترقی غزته‌سی

۱۳۲٤
جمعیتك واسطهٔ نشر افکاریدر
تاریخ تأسیسی ۱۳۲٦ — ۱۳۲٤

سرمحرری دیاربکرلی احمد جمیل

کرد ارباب فکر وفطنته دائما صحیفه‌لریز آچیقدر

درج اولنیان اوراق وآثار اعادهٔ اولنماز

اداره‌خانه‌سی وزه‌جیلرده کرد تعاون وترقی مرکز عمومیسیدر

ایلك نسخه‌سی جمعیتك ارکان ایچون بش غروشدر

نومرو ۱ شمدیلك هفته‌ده بردفعه نشر اولنه‌جق دینی، علمی، سیاسی، ادبی، اجتماعی غزته‌در جلد ۱

کرد قومی آرزوی و مداسیله عثمانیلق نامیله‌لطافتیله زمان ومکانهٔ استیلا ایدیکی حیات معارف، قلبلرك خطوط جوهریشده اولدیغی، مباحث‌نه رابطه‌لرك علقه‌لندیکی ارتیدی هرا شعاعده، اشتهار صلاحیتده، اقتدار سولده اراتیلدی. اویله بر عثمانلی دورینك دورهٔ حیاتیدر که بنه اویله بر حیات ایچنده، کیره‌مشلر و ساده علیه مبارزهٔ حیاتیه، صلابت ویقه، حاست قطره‌دن بشنه‌رنی قرار مناسبتلرنه دورهٔ حمالی یاشیدیکی فیض معیشت کتاب حیاتك مکر رصحیفهٔ رنکینی اوکردی. آجمی فقط طاتسزلقله دیه‌جکز کردلرك کوزلری، حق دیارك اغل قشه‌لری هجرا وارده، خیمه‌نشین، بادیه نوردان بر حاده ضعیف مقهور برصنفدر. قوله‌مصوص اولمغله حکومتلرك بر کون عثمانلیلرك دیده انتباهی قشه‌لرن، لکن بوساحهٔ تعلیمه سرعت وشهراه توقعده بالجمله اقوامی ایلریه کورمیورز.

بر توقعه سنه کورقیالدقی زمانلریه، آجیلریله یرمیصل برحاده، جریده و، جریده بر طریق تواصل جمله‌سنه‌دن وقوعه علوم وفنون داخلیه‌لری نشه‌ترن کردستانه‌کون هنوز استانبولده کورده یه‌جکز مرکوم کتابخانه‌لرده کوره یه‌جکز رعوم وعاداتکاری هردرسده

وطنی رقاچ، طرفی امة ساخ ایدرك اولادنه میراث براقیور بر جوق مهم ابتکار ایچون بر بریزمزله محاربه ایدرکن جوفریزك دیمان وبازمریله مهریزی یاش بر قاعده اساسی (الغای طلق الحاذل) قبلندن حاصل بر آزمله مطلوب یره کوندریر وتقصیلاتی او آزمك تقریرینه حواله ایدیر. ایشته مذهوب اولدیغی قومی بوندهش فراکنده بر آجیقل اکبتده کورن (کرد تعاون وترقی جمعیتی) بویله بر ماشه‌ز ایچون آعلاء اعلاء وسط استعداد ایچون کوله کوله عثمانلیلرك رعصو فیادارلری عثمانیسنی شرقك ایلك چاقاری اولان کرد اردالرینك هر وارقیسی، نامیسی، معارفی، تجارتی، سیاسی والحاصل عثمانلیلق نام بلندی تشده اکتساب سعادتی ایچون بوك رعزم ایله عهد ومیثاق آلدیکزمی؟ شو عزم وعزیمتك کردستانمزه سلامیدر؟ زمزمه‌لر. طالعك موجی شو غرمزمزدر. السلام نوفیق توابق

جمعیتك پایتامه‌سی

کرد تعاون وترقی جمعیتك مقصد تشکیلی نظامنامه‌سنده واضح‌ومبین بیان وتصریح اولنمیش وزه‌جیلرك سلامت ملت ومنافع

اولان واحکام شریعت مشتمل قانون اساسینك محافظهٔ احکامیله اوصاف‌یده کردقوم تحیدك احتیاجات عصریه‌سنه وتخصیص مدارفه اسباب ترقی وسعادتمالی استکمال ویکر منفعتلرینه وسیله اولمه‌لرینه زاید اشتیاقله مدیه وحسن معاشرت قومیه‌لرینی استحصال خصوصلرینه وقانون اساسینك هرکونه تعرض وقاومتدن وقایه‌سی وغایت متکمهٔ دوام عثمانیلك محافظه‌سی اولغله دولت عثمانیه‌نك اولان عزم وحزم ملی وغیرت رقطهٔ ثابتهٔ اتحادنده تأیید تأیید فضیلتمه‌سنه معطوف اولدیغی مجلس مبعوثان کشادنده یوکی جمعیتلرك دوام موجودیتی حاضره واتحاد قوی سیاسیه‌نه اتکلایدر. نقطه اولدیغی مسلك سیاسی، رعی مقام خلیفه خلافت اسلامیه و، اعانت مضطهدهٔ عثمانیلك قاعده‌سی کوردستان حقوق مشروعه‌سنه ایرتکابه اقدامات واعمالی، اعمال اتلافیه و قوعنك دیکر دولت اوروپه رکوبه اشتیازی جائز اولمه‌سی دولتله توزیع مأذونیت اعضای قاعدیه‌سنه مستنداً ملت واتك اختیارات مدیریه‌سنه دخا موافق اولدیغی و، دینی تأمین ایلدیکی صورنده مجلس مبعوثان قانون اساسنه‌سنه لزوم کورولمیکی مرکوم جمعیتلرك وتشکلاتی دولت عثمانیه‌نك تمامی وتوکی، متفکره‌کاه تصورات

Şekil 10.

1908'de İstanbul'da yayımlanmış ikidilli Kürtçe-Türkçe gazete, Kürd Teavûn ve Terakki Gazetesi

جمعه اپرتسی

بانگ کرد

۱۳۲۲

هراون بش کونده بر نشر اولونور

مندرجات :

ادبیات اکراده بر نظر	:	شکری الفضل
دفتر خرابندن بر یاپراق	:	بابان : جمال الدین
سرمایهنك مضرتی	:	فکری
محیط مادی ومعنوی	:	خاکیٔ بغدادی
فرهادلریز	:	بابان : جمال الدین
یشون بر سرگذشت	:	توفیق فکرت
فقیر بر خانه محاوره‌سی	:	مصطفی کامل
بانك کرده مکتوب	:	م. فهمی
سروذم	:	م. بهاء الدین
فلسفه وفلسفه‌ی تاریخ	:	بیخودی
ادبیات .	:	علی کمال
وقت نقده	:	بابان : جمال الدین

۱۵ شباط ۳۲۹ — اسعفه‌سی مثالیك

٦

٤٥

باش ماوه

۲

مثلا او حدوده‌ی ، که کسانی جمعیتك له وه‌ساعلاتی خوایاندا ، بو یکتری محافظه ده‌کن بی هیزیته بر چاو ونیا فکری ئه‌ه بسر یکده‌و قسم (حقوق) تشکیل ده‌کا یعنی محافظه کردنی او حدوده (حقوقه) له پاش آوه‌ی کام مناسبه وام حقوقه به صورت عرف وعادت دا اعتراف اینه قاعده‌یك وه‌کوره‌ی‌او عمل واجب‌ده‌بی کام قاعده‌ش (قانون ملت) نار ده‌یا ، ومحافظه‌ی حقوق‌یم قانونه تأمین ده‌کری

تحقیق ماهیتی او وقوعاته‌ی که‌نتیجه‌ی بجی نیشانی ام قانونانه وحقوقه‌یه عائده به (حکمت حقوق) ، تأمین جزای انش عائده به (حقوق جزا)

قسمی که کوره‌ی مناسبات بشریه‌ش (کورورون سعصول کوشش) اوایشه که بو تأمین کردنی (حوائج ضروریه سجتث لازم) و [منافع مادیه ـ قازانج] به سبب [تعاون ـ یاری دان بو یکتری] اقسام ده‌کا . حاصل بونی ثروت وسامان بش‌بش بونی اوه مسئله‌ی مبادله و [تداول‌ـه‌ستاو دست رویشتن] امانه زمینی تدقیقات علم ثروته ،

بنیر امدش کسان جمیتك که له نفع وضرر دا شریکن له گرجمیاتی زداعلاقه یان ده‌بی ، امش داخل‌دائره‌ی [حقوق بین الدوله]

خلاصه امانه‌ی که عرضم کرد بسه‌بو بیشاندانی او وقوعات بشریه به که زور تیکلاوه و [غیر متجانس ـ له یکتری نه چون] ه

مناسباتو روابطی علم تاریخ له کرام توجه وقوعاته له حقیقتدا لو وقایع وحشته که له برو زوری ام مقاله‌یه عرض کرا ، زیاتروقایعتره

امام‌وقایعه هیچ کامیان تا بیته‌وضوع بو تاریخ بوبه له تعریف مستغنی‌یه

اینجا با بزانین (تاریخ چیه ، ام عائله مسئله‌ی موضوعیکی هیه یان موضوع ام

Şekil 11.
1914'te
Bağdat'ta yayımlanmış
gazete,
Bangî Kurd

SAL 2
HEJMAR 22
ŞEMÎH
1 Tîrmeh 1933

HAWAR

Govara Qurdî * Revue Kurde

ANNÉE 2
NUMÉRO 22
SAMEDI
1 Juillet 1933

Şehîd

Le le zmanê qurdî

—2—

Weqê Hawara şanzdehan giha destê min û min dest bi xwendina wê qir d t ṣo t de bendeq liser yeqitîya zmanê qurdî heye. Pêgeleq şa bûm û min dil qir ez jî ftqra xwe dî vê bebetê de xuya biqim. Ezê jî gotina xwe bi cend pirsên bîyanîqi dest pê biqim.

« Major Soane-yeqî ingilîz qo di nav Qurdistan û Ecemistanê de geriyaye û bint zmanê qurdî û farisî hûye liser Qerdistana jêrînajiyêreq nivisandiye. Major di qitebo xwe de bi zmanê qurdî û bi zarê muqrîqi mijûl dibe. Ev e gotinên Major Soane

«Yên qo zmanê qurdî rind dizanin qèm in. Ji lewra binêq deb-jin qo ev zman jî zmanê di farisî û crebî hevdudanî ye, pîraniya pirsên xwe jî wan girtine. Hiseqên din dilêqin qo ev zman zarqî farisiya qeyn e, û pês de ne cûye. Na, her du gotin jî ne rast in. Zmanê qurdî zmaneqî qeleq qeyn e, euçend qo jî zmanê farisî e nuh jî qevnîr e. Zmaneqî teqez, bi zmanazineqe binizam. Ji bela din zmanê qurdî ne qetiye bin bîyane zmanê erebî weqe farisî û pirsên arî ên xwerû winda ne qiriye. Le farisî ev winda qirine û dealemendiya xwe bi pirsên erebî aniye pê.

Di nav zarên dî zmanê qurdî de z qen paglir û xwerûtir zarên muqrî û qurdmaci ne. Ev her du zar geleq neziqî zmanê xendi. zuan-Avesta ne.

Carqê hevaleqî min jî min re goti bo qo zarê muqrî zarawaqî zarê folu ye. Ji xwe qurdiya folo zarê qurdmanci ye. Hawar jî bi pirsan bi zarê qurdmanci derdiqeve.

Niko min diyêt ez fqira xwe liser yeqitîya zmanê qurdî bidim zanin:

1— Zmanê qurdî bi hijartina pirsên qurdî, ji hemû zaran, û bi rastana wan li sona pirsên biyanî qo qetine nav zmane me (tirqî û erebî).

2— Berî her tiştî divêt em zareqî ji lo xwendin û nirxandinê bibiq rin, pistre pirsên zarên din bexin nav wê zarî

3— Zmanê qurdî bi awaye di jerîn pês ve diçêt û biser diqevit:

A: berhev jirîna şîr û pendê di hopir û qalan, da qo qeniyeqe edebî lêqeve destê ber nivîsevanî,

B: danîna dibistanan di nav bajar, gund û eşiran de,

C: wergerandina qitebên biyanîjan en hoja li zarê xwe.

D: helavjirîna rojname û qovaran.

F: dan-na du cirnêna cihe, zanîstî û dinî. Ev her du cirnê bi hilhijartina pirs-n qevnar û bi peydajirîn û hevedudanna pirsên neh d- mijûl bibin.

Cli Qendîyê Qurdî

Şehîd

—3—

Di hejmara bêwarê a sanzdehan de liser şehîtîya zmên- se pirsnar ji qurd n xwemila qirî bûn. Bi van cend sez-nj r n gotina xwe û bi geleq silavan ve pevçn hingo dişim.

1— Yeqitîya elfabeya qurdî.

2— Heçî xerîbên qurdan yen qo li n pêsk ne hat, û hêdî hêdî şiwaze kêşiyan ji bo pêsk ê, û hêdî hêdî şiwaze pêsk ne pêdî ne bi ne hêjayanî - û hê mo'nîn dezfînên Azmêdîyê hêz e qe ku ez wê bi qetiye şiwaze ve pêdî qirdinê bi qe ku ez ji bi qirdmanci derdiqeve.

Niko min dîyêt ez fqira xwe liser yeqitîya zmanê qurdî bidim zanin:

1— Zmanê qurdî bi hijartina pirsên qurdî, ji hemû zaran, û bi rastana wan li sona pirsên biyanî qo qetine nav zmane me (tirqî û erebî).

2— Berî her tiştî divêt em zareqî ji lo xwendin û nirxandinê bibiq rin, pistre pirsên zarên din bexin nav wê zarî

3— Zmanê qurdî bi awaye di jerîn pês ve diçêt û biser diqevit:

A: berhev jirîna şîr û pendê di hopir û qalan, da qo qeniyeqe edebî lêqeve destê ber nivîsevanî,

B: danîna dibistanan di nav bajar, gund û eşiran de,

C: wergerandina qitebên biyanîjan en hoja li zarê xwe.

D: helavjirîna rojname û qovaran.

F: dan-na du cirnêna cihe, zanîstî û dinî. Ev her du cirnê bi hilhijartina pirs-n qevnar û bi peydajirîn û hevedudanna pirsên neh d- mijûl bibin.

Cli Qendîyê Qurdî

سال ۲
هزمار ۲۲
مارتش
۱۰ تشرینا (گبورك) ۱۹۳۳

هاوار

کوڤارا کردی * مجلة کردیة

حسنة ۲
العدد ۲۲
الاربعاء
۱۰ تشرین الثانی ۱۹۳۳

سحیفی

د پیر پکینا زمانی کردی

یکی ژ تشیه قانین ماجاوری د تشیه قانی دلال وهیزا، ملتدی صوری، بحوثیا پژیشکی جیاکی تایبانمو دانیه لسر پتیکه ۵۰ ع پرسیاه آمدار درهبور: یکیتی ع یکسون ع یکپارچا زمانی کردی ...

ملتدی صوری پرین شانی مه دیده و دشوازه ام ئاندا ژی دمانی وی یگوت. « ام تو نشق لسر گوتنین صوری تایینن. ژبر کو هرچیی دنیایا بو تشیه قانی چیوه گوتنه ، ام تی تشیانوی ، چیو دزاقون ، چیو زاری یا کرد نیشو ، ژبره بلاشه کن ژ لرهقیها ، جوانین خوه نقشانین خوه دبین. »

« هاوار »

ای لاوانی کوردو !

مه بوتان ئی گه پشتوه سیی پر شو بلاری مان و مه دیتنان ، گوم کردن مه و مه خوری مان مه ر نه یولی « ما کو نه ئه » له ئاجاتا . ولهم عصره ، که مه قدیمك چیاری کردیه ئه و ووشیار بوه ئه وه ، ئه ئه ئه ئه ئه دول مه دات ، شعوو زور له پی ئاری یه کیه ئی خویا مه کوژیت ، مه کوژیت ، مه ئی ئاوش مشوری خومان بخوین ، بگه ئه ئه ئه ئ

ژمارە ٦٩
سالی یەکەم
دانەی قرانێک

کوردستان

ارگانی حزبی دیموکراتی کوردستان

لەچاپ وەدەستانی دانی وونادرا آزادین

بەڵگەنامەی نیشتمانی و دەمی دیموکراتی کوردستان

٣٠ پوشپەر
١٣٢٥

پیشەوای مەزنی کوردستان

کورد وکوردستانی بەدیداری مبارەکی

شادکردۆتەوە

زەحمەتمەن ئامادەدا ووخانیان وشاکسر دانیی مبارەکی هیزی ئاولەی وئزیکەی دەهەزار کەسی چەکدار لە ئاوەدانی بەرزان وگەورە وبچوک لە هەموو خانەیەکی ئایەلقرەنی مبارەکی پیشەوای خۆشەویستی کوردستان وسەرۆکی گشتی حزبی دیموکراتی کوردستان

٧ ـ ٤ و ٢٥ لەمانگی رێبەندان چەپکە رێزان وگوڵ بارانی تشریفی گەیشت وەمبارەکباد کوردو کوردستانی بەدیداری پیاوی گەورە و پاکدڵ وشاکرەو پاشان بەنیابەتی ئەوەی لەگەڵ هەموان بەتایبەتی شاگردانی مەکتەبی جوانان ئاحوال پرسی وئاظهاری لطفی فەرمو.

مصاحبەی نوێنەری

روژنامەی رەهبەرلەگەڵ پیشەوای مەزن ـ ی

دیدگیر ـ کوردستان ـ ربیی ـ

ئەمە مینەدا چەندجار مکتفا وگەورە گەورانی کورد گەلەم مبارەکیان لە ئاحزبکەی ژوریئیت بەرەحمەتی حزبی دیموکراتی کوردستان و پێ چون جیای قاضی دوای ئەوەی لە قاضای ئیمە راهیم بەمصاحبە لە طرف رەهبەرەوە آگادارکردن زوو بەدیل وایتیا حاضر بون چونکو پرسیار گەلی بەدەستەوە چراپەکیان گەورت ومختصر وسریع ولەروی ایمان وقرنی قایم بوو.

بڵاوە لەلاپەڕی ٣

دوملتی ازاوقارەمانی کوردوآزربایجان

ملی آزاڵ قارەمانی کوردوا وەت گەورە بۆ بەدەوە وگەیە کەچوار هزار ساڵ پێش جڵادی مسیح ڤەفڕانی ایران وروژ هاڵاتی باوەڕنەکردەمت داوە. ملتی کوردە بەر هەموهێندری افتخارو تەنڤی شرق وآبرانی کردن. ئەمەتەنەوە بیاڵ زادە. بەجیل چەرخ لەدوبەر هە بیتەسەرە ایندە وبەیەری ملاتاری ملی روژوحەلات رووەڵاپەرە وگەلی میژو پرە. لەافتخاراتی کوردە. کوردۆ هیتەدرەنگی آزادی خۆی وملی ئی. ەوەیاری دێگەدا آیەتەوەی فیداکاری وڤەخۆبوردن بووە. کوردە هۆزێکن کەلەچەرخەکانی گۆنەتوری دا خاوەنی تەمەدەنێکی هەرە شیرین. نیشتمانی کوردە وێت کەوتوە. بۆیەک هۆتاتی هەموو آردۆیەکی ژیاوو آزادی خوی کوردە چەندەهزار ساڵیکەتا ئیستاکەزۆ گیرە. وڕنگیانداوە ژیرویە ئاتنۆرەشنگەلی ئەوان وملی کوردستان هەرچەندگەورەتەوە وڵاتەکەی گەورەتەوە

بڵاوە لەلاپەڕی ٣

سەرپۆلی دومحمدی

نانەوازادە شیدیی ڕیگای نیشتمان

خوێندەرانی خۆشەویست ئەمجارە کەمێ مینەت لەگەورەی وچاپخانە وەبەرچاوت ئیمە ئەبێ بەتایبەتی ئەوەتان بۆ ڕوونبکەینەوە کە ئەمجارە ژمارەی ئەم ڕۆژنامەیە بەهۆی زۆری وزاوای ئازادی کوردستانەوە بۆتە دوەقات زیاتر لەجاران وئەمەش بەهۆی ئەوەوە کە ئێستا کوردستان لەدوری شەڕای نیشتمانیدا هاتەخاتاب ئەوسەرە وە کوردەو کوردستان لەجاران زیاتر پێویستی بەهۆی نیشتمانپەروەری هەیە

rızgarî

kovara rêzan û çanda mehî

aylık politik ve kültürel dergi

Onlar ki bin yıllardır Başımızda belâ Alnımızda kâfûr ve kalın kelepçelerdir Hünerli ellerimizde.

ŞOREŞA KURDISTANÊDA BIRÎNÊN TEZE

-BIJÎ TÊKOŞÎNA GELÊN BINDEST Û KARKERÊN DINÊ !

Lista Girtiyên Destê «QIYADEYÊ MIWEQET» da

QIYADEYÊ MIWEQET BIRTHAN BERDE!

Şekil 14.

Türkiye Cumhuriyeti'nde yayımlanmış birkaç dergiden biri olan Rizgarî'nin baş sayfası

Sadece 21 (%14,4) süreli yayın beş yıl ya da daha uzun sürdü. Bu yayınların yaklaşık yarısının (No. 24, 44, 77, 88, 96, 102, 116, 121-22, 139) sahibi hükümetti. Geriye kalan şahıslara ait yayınlardan beşinin (No. 29, 30, 46-47, 49) yayını yasaklamadan dolayı durdu. En dayanıklı gazete Ermeni Komünist Partisi'nin Kürtçe yayın organı olan *R'ya T'eze* (No. 24) oldu (krş. Şekil 15). Sonra *Jiyan*'ın (No. 20) devamı olan *Jîn* (No.29) geliyor. Bu her iki gazetenin toplam yayın süresi 37 yıldır (krş. Şekil 16).

Kürt basınının gelip geçici niteliği sayıların toplam sınırlı çıktısından da görülüyor. Eldeki mevcut verilere göre toplam 127 süreli yayından 88'si yani %69,2'isi bir ile 25 sayı arasında yayımlandı (Tablo 37'deki verilere dayanarak hesaplanmıştır). En çok sayı 7 Ekim 1985'te 3.089 sayıya varan *R'ya T'eze* ile *Jiyan/Jîn*'e (553+1161=1714 sayı) aittir.

Tablo 37. Kürt gazete ve dergilerinin sayı adeti

Sayı no.	süreli yayın no.	Toplam %
1	16	12,5
2-5	31	24,4
6-10	9	7,0
11-25	32	25,1
26-50	5	3,9
51-100	11	8,6
101-150	5	3,9
151-250	6	4,7
251-1000	2	1,5
1000+	2	1,5
Çok az	8	6.2
Toplam	**127**	**100.00**

Kaynak. Tablo 30'daki veriler

7.3.2.8 Profesyonelleşme ve uzmanlaşma

Profesyonelleşmenin sınırlı derecede oluşu Kürt basınının

Ә‘йда мә бъмбарәкбә, ьәвално!

Пролетаред ьаму мәлата, йәкбьн!

Р‘ЙА Т‘ӘЗӘ

Жь сала 1930-я ношьр дьбә

ОРГАНА КОММӘРК‘ӘНИЙА ПКӘ, СОВЕТА ГӘЖРӘБЬЛЬНД У СОВЕТА МИНИСТРЕД Р‘СС ӘРМӘНЬСТАНЕ

«ӘБӘ РЫДЫ» ӘГЪӘЗ ЬЧЬ ЬЪЬӘЬЛЪР, СБЬЧЬЧЬ ӘЫС ЪЬРӘЧЬЛЬӘЪ ЬЧЬЧӘЬ ЬЧ ӘГЪЬЧЬГЪЬР ЬЧЬЧӘЬ

"РЯА ТАЗА", ОРГАН ЦК КПА, ВЕРХОВНОГО СОВЕТА И СОВЕТА МИНИСТРОВ АРМ. ССР

№ 89 (2870)
ШӘМИ
6-е
НОЯАБРЕ
САЛА 1970-я

Цинэт 2 капек

Ь‘әвте дб шара дэрте

Şekil 15.
Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Komünist Partisi'nin Kürtçe yayın organı, R'ya T'eze

Ә‘йда мәйе мәзьн

7-е нойябре, сала 1917-а... Әи р‘ӧмә н‘әта нава т‘әрнца мәлате мә, нава т‘әрнца ь‘әмдьйабе чәчә р‘ӧмә ал‘ьндрийа Р‘еволйусйа Октябрйа сосьялистнйа мазьн. Т‘әрнца мәрьвайеда галәк р‘еволйусйа бүпа, ле ав ьарә мазьн Р‘еволйусйа Октябре бү, к‘ьнаце ма-нә т‘әрнца ь‘әмдьйабеда дәнрина т‘әзе вәкр, дәнрина т‘әзекрына дьйабеда р‘еволйусйон, дәчрина капитализме дәрбәзи сосьялизме бьв. Бь сала ал‘ьндрийа Октябре, к‘ьнаи бь сәрәкәлийа партйа болшевика, Ленине мазьн ьата инсәркрьне, дәчаи к‘әта дәсте инсәкрьа кбатви—п‘ата у гөндәйа, эк‘әлүятастакьрьна черьа жь алие мерьвда, мерьвдьна сосьялие у ьлатие ь‘ата-ь‘атәе ьатьна ььлдане, дачлата дьйабеда сосьялистнйа пешьа ьата сәкьрьне.

Пешьа нәй саледа Р‘еволйусйа Октябре, дәчлата сосьялистнәй ле-шьн т‘ьлаи бүп. Шьзә‘тә советие бь ал‘ьндрина тчина к‘ббәр, бь перспектива ачьчьктнйа дна гәшьа р‘әй‘дарбүне п‘ие хчә дье-жа сала нобелйане— шестсалйа Октября мазьн. "Шьзи дәйсьа, —ьавәда Л. И. Брежнев ь‘ьй‘ә-ве ьа хабатчә. Ьор тьшт бона мерьв, бона хчешбәхтйа ‘ьи — ава мәра-не партнейи сарака. У мәрьве сове-тие, чәчә вәт‘әшь‘әе алаве у ин-тернационалисте фьлош, бь хабәта хчәйа дәрбәзина шьйа комәдәйа партнае дьйа.

Т‘ьманйа вәт‘әне мейи н‘ьр‘ьм-дәтда ьапа сосьялистнйа ь‘ьм-шьа‘тие ьатийа фьрәкьрьне соба бь ачьчьи инсәкрьны әрәрә об-р‘ат‘ә ПКГС XXV т‘әрнце, бь сәрфьйәви әдәлийа плән у борцдәрәед сала 1976 а. Хабатчед мәлате ма әрәред пленума ЦК ПКГС октябре, в‘әлма ьавәй Л. И. Брежнева ль алеиуне, әрәр у законед жь алие сесна пешьа йа Совета Т‘Р‘СС г‘әжрәбьлна ги-зкьрьна нәйаи әбәулкьрьи бь дьй-бәгәм дьйан. Әчана, кй бь г‘ьмәмә сәйсатйа ПКГС бәндәр‘ у чәр-бәгәм дьйан у дчай дьйан, партнае у ь‘ьбәкәте дьйапо дьйапо бәчкрьне, мәкьрьне. Хабатчед ьаве ава бь ьатурьзьмйа т‘әзйа бьхәбьтие бона бь ачьчьи әдәлийа планед партнае, кй ви бь ьәри ь‘ьй-хаб дьйан чәчә планед хчә. Бона бь сәрфьйәви әдәлийа плана пешьалийа дна, пешьалийа ль сәрәкә, дәрна э‘әлае, демократнае у прогреса сосьалне.

Партна комунистие у дачлата советие сәйсатйа ленинчә дәр-дәрбәз дьйан, сәйсатйа э‘әлийа у достйа цшэ‘та, ьәкьрьна ь‘әму ч‘ата, ед кй шэр‘ьгне дьйае мәфьйа империализме, р‘еакцне у шер‘. Сәйсатйа Т‘әчә Советие-йа э‘әлийа‘ьзне, сәйсатйа сьстьмйа сәртйа орг‘әмлетие, пешьгьртьна шэр‘ә т‘әзе мь алие т‘әмьмйа морьвайа дьйапо прогресивда те бәгомьрьне. Т‘әчә Советие бүпа дәрна э‘әлийа дьйае, Сьвятта ме, ь‘ьйбне мейи әрнце ль э‘әрәе орг‘әмлетие дна бьлә у мәда дбо.

Бүпа с‘әдт, ьаки хабатчед мәлате ма ьор сәрсалйа Р‘еволйусйа Октябре бь ачьчьда чекьрьна ьәй шуцистйе г‘әзова дьйапо к‘ьвьа, ў ве шаре жь хабатчед сәвәйе, малйабүна гөндәтие, ь‘әму ч‘ьдед малйабүна цшэ‘тие э‘йда хчәйа э‘әмэ— 59-салйа Октября мазьн бь дастаннед борбьн‘ә‘йа дьйае к‘ьвьае. Планед сала пенцсалйа пешьа бь ачьчьи тена әдәлдьне. Пьвә ьаи ачьчьйа у дастаннед

ژین

ژمارە (١٥٦٣) ساڵی (٣٥) (٦) لاپەرەیە بە (١٦) لاپەرە هەفتەی
دووبار دەر دەچێ ٢٦-٩-١٩٦٠

متوسطەی کشتوکاڵ لە سلیمانی

وەزارەتی زانیاری بڕیاری‌دا کەمتوسطەی کشتوکاڵی بکرێ بۆ لە سلیمانی بکرێت بەسانەوی کشتوکاڵ و لە گەڵ سلیمانیدا متوسطەی کشتوکاڵی دیوانیە و شطرە و رمادی مجر الکبیر و عزیزیەو حویجەش کران بە سانەوی

لەم هەفتەیەدا

لە کۆمەڵی نەتەوەیەکگرتوەکاندا

لەم هەفتەیەدا کە وا ڕۆژی هەموو جیهان چاوبان بڕیبوە کۆمەڵی نەتەوەیەکگرتوەکان لەنیویورک کە دەورەی پانزەهەمینی گرت وەلەم دەورەیەدا زۆربەی سەرۆک حکومەتی ڕۆژهەڵاتەکان تیا بەشداربوون وەکوسەرۆک حکومەتی دەولەتە اشتراکیەکان کە خروشوف و بولگانینوەیە وە نەهرۆ و تیتۆو فیدل کاسترۆ و جەمال عبدالناصر و ایز نهاوەر و ماکیلان وە گرنگترین باس کەڕێکی لەم دەورەیەدا باسی کەم کردنەوەی هێزی سوپاو چەک و بگەری. وەفیدل کاسترۆی سەرەک وەزیرانی کوبایان نەهێشت بچوێتەوە هەتا چوە ناو زنجیرەکانەوە کە بە گەڕی چوون بە پێریەوە و میراندارباں کرد وە بەمە هەرلەم هەفتەیەدا ناوی نەمەریکا بە خراپی نەوەندەی تر مانە خوارەوە و دەرکەوت کە تەو سەر بەستیەی تیانیە وەکو خوی دەڤڵی بڕلی ئەدات بەڵکو هەر بۆ ئەوانیە کە خوی تیەوێ. وە هەروەها بەمەریکا نەیهێشت لومومبای سەرەک وەزیرانی کونغو بچێتە ناوئەمەریکا

قوتابیان وە خوێندنیان

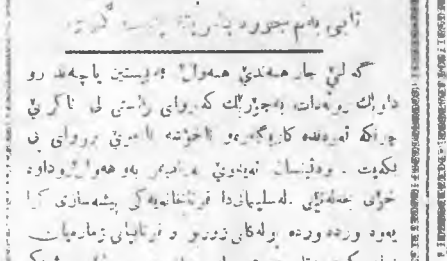

گەلێ جار هەندێ هەوڵ دەدرێتن پاچەند روداوێک بوونەوەت بەچێڕێک کە بوای ڕاستی لی ناکرێ چونکە ئەوەندە کاریگەرەو ناخوشە ناخرێ بروای پی بکەوێت. وەدڵنیاش ئەبینرێ هەندێ جار هەوڵ دەدرێ خڵکی هەڵگیرێ. لەسلێمانیدا قوتابخانەیەکی پیشەسازی کرا بەوە وردە وردە پلەکانی زۆربو و ژمارەیان زیادی کرد هەتا بوە متوسطەو سانەوی وە دێ حوشیەک خستە ناو هەمیلایەکەوە کە قوتابخانەیەکی وا هەیست لە شارەکەماندا و قوتابیان تیا خوێبێست وەلێی نەچی لەئەنجامدا سەرد وەراگرن و پوڵایان قازاجیان لی بکات.

وەیاش ئەوەی کە قوتابخانەکە چەسپی وەدەستی کرد بەوەی کەمەهەم بدات لەبری فەرمانبەرچوکەپڵی چاوڕێچ ئەهێڕێ وەهەر متوسطەکەی پڕلێبێت کە گرمانی تیانیە تەمە سودێکی ئەوتۆی تیانیە کە بیئەوێ ئەوەی وای لێبکرێ بەپێچەوانەی ئەمەوە زیانێکی زۆر بەدات لە قوتابیان وە خێزانەیان وە پێشکەوتی ڕاستی وزانیاری لەشارو ڕۆکەماندا.

وە دیسانەوە بەردێک نەخرێتە سەر ڕێگای ئەو قوتابانەی کێشانەی عەدەت لەکشاوەکەدا دەستا

Şekil 16.
Irak Kürdistanı'nda yayımlanmış en kalıcı gazetelerden biri, Jîn

ticarileşmeyen niteliğiyle ilişkilidir. Gazeteciler çok yönlü bireyler olmuştur. Çoğu ulusal harekette siyasi eylemci ve liderdi. Tablo 38'den de açıkça görüleceği gibi gazeteci ile okur-yazar işçi arasında keskin bir farklılaşma yoktur. Bilinen beş gazeteci aynı zamanda ünlü yazar, oyun yazarı ve şairdir (No. 3, 3, 7, 9, 10) ve dördü ise sözlükbilime, kelime üretmeye ve alfabe reformuna önemli katkılarda bulunmuş dil reformcusu ve sözlük yazarıdır (2, 3, 6, 8).

Ancak 1970'lerin sonlarına gelindiğinde, profesyonel gazetecilik ortaya çıktı. Resmi Irak Gazeteciler Birliği'nin bir "Otonomi Bölgesi Şubesi" var olmasına karşın (*Karwan*, No. 21, Haziran 1984, s. 141), devrimci gazeteciler 22 Nisan 1984'te Kürtlerin denetimindeki kurtarılmış bölgelerde kendi Kürdistan Gazeteciler Birliği'ni (Yekêtîyî Rojnamenûsanî Kurdistan) kurdular (*Kurdayetî*, No. 3, Haziran 1984, s. 8). İlk Kürt gazetesinin yayın tarihi 1898'in 22 Nisanıdır ve bu tarih her yıl kutlanır.

İlk on yıllarda hemen hemen hiç olmayan uzmanlaşma giderek yavaş yavaş ortaya çıktı. Sözgelimi, 1960'a kadar *Rojî Nô*'nun bir "sahibi" ile bir "yayın sekreteri" ve dört üyeden oluşan bir "yayın kurulu" vardı (C. 1, No. 7). Bunlardan hiçbiri matbaacı, ciltçi ve dağıtımcı değildi. *Bayan* [Beyan] 1985'te bir başeditör, bir yayın kurulu, bir sanat müdürü ve öteki kurmay personelin aralarında bulunduğu çok daha farklı bir yapısı vardı.

7.3.2.9 Sansür, yasaklama ve basın özgürlüğü

Beş ülkenin hepsinde -Irak, İran, Türkiye, Suriye ve SSCB- hükümetler ruhsat verme ve sansür yönetmenlikleri dahil çeşitli mekanizmalarla basını kontrol etmektedirler. Irak, Britanya Mandası altında devlet olarak kurulduğundan bu yana basın özgürlüğünü denetlemek için çeşitli basın yasalarını kullanmaktadır (al-Gailani 1971:24, 101-104, 314). Edmonds'a (1971:150) göre Irak'ta "1958'den önce politika gereği, siyasi hiçbir Kürt gazetesine izin verilmedi." 1958 darbesinden son-

ra gelişen daha önce yaşanmamış demokratik atmosferin hemen ardından 1960 yazında "basın özgürlüğünün ölümü ve hükümetin basına karşı uyguladığı yasaklama yöntemleri" geldi (al-Gailani 1971:24). *Xebat*, *Dengî Kurd* ve *Kurdistan*'ın ardından ise *Azadî*, *Hetaw* ve *Jîn*'in yayınları durduruldu. Bir editör tutuklandı ve bazıları ise sürgüne gönderildi (Jawad 1981:72-3).

Tablo 38. Belli başlı Kürt gazetecilerin meslekleri

	Gazetecinin adı	yayıncı (r/tv)	hükümet çalışanı	tarihçi	dil reformcusu	sözlükçü	edeb. eleştirmeni	oyun yazarı	politik eylemci	şair	matbaacı	yayıncı	Öğretmen	yazar	gazeteler*
1	S.Bedirhan (1883-1938)	•	•	•	•	•	•	•	+	•	•	•	•	•	1
2	C. Bedirhan (1897-1951)	•	•	•	+	+	•	•	+	•	•	+	+	•	25,31
3	H.Mukriyani (1893-1947)	•	•	+	+	+	•	•	+	•	+	+	•	•	21,26, 34
4	Piremêrd (1867-1950)	•	•	•	•	•	•	+	+	+	•	•	+	+	20, 29
5	Necmedin Mele (ö. 1963)	•	+	•	•	•	•	•	•	•	+	•	+	•	29
6	Giw mukriyani (ö. 1972)	•	•	•	+	+	•	•	•	•	+	+	+	•	26, 46
7	Refik çalak (ö. 1973)	+	•	•	•	•	•	+	+	•	•	•	•	•	82, 89, 109
8	R. Zabihi (ö. 1985)	•	•	•	•	+	•	•	+	•	•	•	•	•	36-7, 60 85, 174
9	İbrahim Ahmed (1914-)	•	+	•	•	•	•	•	+	+	•	•	•	+	30, 60
10	E. Seccadi (ö. 1984)	•	•	•	•	•	+	•	•	•	•	•	•	+	30, 41
11	Sa'id Nakam (1917-7)	•	•	•	•	•	•	•	+	•	+	•	•	•	29, 36-7 89
12	M.Mele Kerim (1931-)	•	•	•	•	•	+	•	+	•	•	•	•	•	54, 77, 149

* Numaralar Tablo 30'daki gazetelerin numaralarıdır.

1961-75 Kürt otonomi savaşının önemli taleplerinden biri de Kürt gazetelerini serbestçe yayımlama özgürlüğüydü. 1966'da hükümet gizli Kürt radyo istasyonundan yapılan yayını kesmelerine karşılık olarak haftalık Kürtçe ekiyle birlikte günlük Arapça *el-Te'axi* (Kardeşlik) gazetesinin yayımlanması için Kürt önderliğine izin verdi. 1967'de Irak basını "ulusallaştı" ama *el-Te'axi* gazetesi gizli radyo yayınlarının yeniden başlama tehdidi yüzünden Kürtlerin elinde kaldı (*The Kurdish Journal*, c. V, No. 3, Eylül 1968, s. 24). Hükümet ile Kürtler arasında gerçekleşen dört yıl süren ateşkes dönemi Kürtçe olarak çıkan açık özel gazeteciliğin son dönemi oldu. 1960 ve 1970'lerde Türkiye'deki "liberalleşme" dönemlerinde ortaya çıkan Kürtçe-Türkçe gazeteler çoğu zaman birkaç sayı yayımlandıktan sonra kapatıldılar. Bir örnek vermek gerekirse, haftalık bir gazetenin (*Riya Rast* "Doğru Yol", 1963 Temmuzunda çıkması planlanan) editörleri bir broşürde (Uluslararası Kürdistan Derneği-International Society Kurdistan, 1968:164, No. 02228) gazetenin yakında yayımlanacağına yönelik bir ilan verilmesinden sonra tutuklandılar.

İran'da monarşinin yıkılmasının ardından ortaya çıkan gazeteler İslami hükümetin Otonomi Hareketine yönelik başlattığı askeri saldırılar sonucunda yasaklandı (Tablo 30, No. 131-37). Ancak hükümet resmi politik ve ideolojik hatla uyum içinde yayın yapan gazetelere izin vermektedir.

Tablo 30'da verilen eksik verilere göre 42 (%28,9) gazetenin yayımının durdurulması hükümet müdahalelerinin sonucuydu. Politik kısıtlamalar gazetecilik üzerine yıkıcı bir etki bırakırken, aralıklarla gelen basın özgürlüğü dönemleri gazeteciliğin boy vermesine katkı sunmuştur. Irak'ta monarşinin yıkılmasını ve 1970 ateşkesini izleyen görece özgür yıllarda devasa gazetecilik faaliyetinin gerçekleştiğini gösteren Tablo 30'daki veriler bunu en iyi şekilde teyit ediyor (krş. Tablo 39).

Benzer bir durum 1978-79 devriminde kazanılmış siyasi özgürlüklerin, basım olanaklarının yokluğuna rağmen, en az iki düzine gazetenin çıkmasına yol açmış olduğu İran'da görülüyor (krş. 7.1.3; Şekil 17). Gazetecilik, özellikle de Kürt siyasi

iktidarı kendini kabul ettirdiğinde, merkezi hükümetin yokluğunda boy vermiştir. Böylece, 1921'de İran Kürtleri tarafından yayımlanan ilk gazete olan (*Rojî*) *Kurd*, hükümete karşı gelişen bir isyanın yayın organıydı (krş. Şekil 18 ve 6.3.0). Kürt Cumhuriyeti'nde yayımlanmış altı gazete (krş. Tablo 30, No. 35-40 ve Şekil 20) ve Şeyh Mahmud'un özerk hükümeti tarafından yayımlanmış dört başlık (krş. Tablo 30, No. 14-17 ve Şekil 19) bu kategoriye giriyor.

Tablo 39 Irak'ta politik olarak önem taşıyan dönemlerde çıkan gazete başlıklarının sayısı ve ortalaması

	#yıl	#başlık	Yıllara göre başlık sayı ortal.
Britanya işgali&mandası (1918-32)	14	12	0,8
Monarşi, 1932-58	26	13	0,5
Cumhuriyet dönemi			
Temmuz 1958-61	4	24	6,0
Kürt İsyanı 1961-69	8	13	1,6
Ateşkes, 1970-Şub-1974	4	36	9,0
"Otonomi", 1974-1985	11	9	0,8
Toplam	**67**	**107**	**1,5***

* 1918 ile 1985 arasında yayımlanan başlıkların ortalama sayısı
Kaynak: Tablo 30'daki veriler

7.3.2.10 Sahiplik

Gazetecilik ile ulusal hareket arasındaki yakın ilişki en iyi şekilde merkezi hükümetlerin etkin bir otoriteyi uygulamadığı dönemlerde faaliyet yürütebilmiş politik ve kültürel örgütler tarafından kayda değer oranda yayımlanmış gazetelerde görülüyor. Bu yüzden Osmanlı Türkiyesi'nde yayımlanmış bütün başlıklar bu gruba giriyor.

Irak'ta yukarıda bahsedilen gazetelerden (No. 14-17) başka,

دعوت

حرفی با دوستان

هیوا

دەنگی گەلی کوردە

دیدارى با دکتر رحیم سیف قاضی

برای رهبری نیامده‌ام!

پارتیزانهای کرد، یک ژنرال عراقی را کشتند

اختصاصی

تیکوشانی په‌ره‌دار وه‌هه مولا یه‌نی بۆ لابردی ناکۆکی له کوردستانا

هشدار به شورای شهر سنندج

شعر یک له : همین گولی هیوا ۵

مبارزه فقط برای کردها

یادداشت های سردبیر

Şekil 17.

1979'da İran'da Pehlevi Hanedanlığının çöküşünden hemen sonra yayımlanmış çok sayıdaki dergilerden biri, Hîwa

سال اول

صفحه

(واعتصموا بحبل الله جميعاً ولا تفرقوا)

جیگی اداره ورمی جایخانه غیرت

مدیر محمد ترجانی

مقالاتیك منفعت کردان

تبدایی ورد گیری

جاری له هرهفته‌دا یکیك چاپ دکری

۱۲ مانك شوال ۱۳۳۰

حق ووزنامه پیشکی ورد گیری

داخله خارجیه

سالیك ۵۰ ۶۰ قران

شش مانك ۲۷ ۳۵

قیمت یك اسخه ده شاهی

قیمت اعلانان هر دیری‌دو قران

روزنامیکه سیاسی‌ادبی‌اخباری سرمقالی‌ترجمه‌دکری بفارسی دینوسی‌کردیك بوهدو کردان

Şekil 18. İran'da İsmail Ağa Simko'nun asi idaresinin yayın organının (Rojî) yöneticilerin adlarının bulunduğu sayfa

بانگ حق

امید استقلال

Şekil 19.
Irak'ta
Şeyh Mahmud'un
özerk hükümeti
tarafından
yayımlanmış dergileri,
Umēdī Istiqlal
ve
Bangî Heq

کوردستان

بلاو کەرەوەی بیری حزبی دیموکراتی کوردستان

✡ گووڕیکی ئەدەبی ، کۆمەڵایەتی ، سیاسیە ✡

هەرمانگی جارێك بلاو دە کرێتەوە

ژمارە ۴	ساڵی یەکەم مانگی	بانەمەر	سە ۱۹۴۶

۱ـ زانایانی کورد	سید محمدی حمیدی
۲ـ بومبڵتی ضعیف	مرحوم سیف القضات
۳ـ سوسیا لیستی	انوری دلـوز
۴ـ کتیب	عزیز مولوی
۵ـ منونەو	دلشادی رسولی
٦ـ لە ریگەی نانپیدا کردن	وەردی
۷ـ تیشکی سەربەستی	گلولانی
۸ـ دەکاپیروزی سەربستی	گلولانی
۹ـ جوتیاری بەمشور	هەژار
۱۰ـ جیژنی تشکیلی لشکری سور	هیمن
۱۱ـ هەتاو	عزیز مولوی
۱۲ـ قسەی پیاوانی گەورە	عزیز مولوی
۱۳ـ پەشیمانی	سید محمدی حمیدی

وگەلیك باسی خوشتریش دخوینیتەوە

مهاباد ـ چاپخانەی کوردستان

هاواری

نیشتمان

بەڕێوەبەری مسئول : س . انجیری ـ آذر

بلاو کەرەوەی بیری یەکەی جەوانانی دیموکرات

« گووڕیکی ئەدبی ـ سیاسی ـ کۆمەڵایەتی »

ساڵی ۱ ژمارە ۱ ـ ۱ خاکەلیوەی ۱۳۲۵ ـ ۲۱ مارس ۱۹۴۶

ساڵی تازە

ع . عەتایی

ژمارەی یەکەمی ئەم گووڤارە بەناوی نیشتمان هەڵگری چ بیر و ئامانجێکە ؟ ئەمە پرسیارێکە کە زۆرێك لە خوێنەرانی ئەم گووڤارە بۆ خۆیان دەیکەن و بەدوای وەڵامدا دەگەڕێن . ئێمە لێرەدا بە کورتی باسی ئەو ئامانجانە دەکەین کە ئێمە بۆ بەدیهێنانیان هەوڵ دەدەین .

ئەمرۆ هەرێمی کوردستانی ئێران لە ژێر ئاڵای ئازادی و دیموکراسیدا بە هەنگاوی خێرا بەرەو پێشەوە دەڕوات . ئەم ئازادی و دیموکراسیە بەرهەمی خوێنی هەزارەها کوڕی ئازا و نەترسی کوردە کە لە پێناوی ئازادی نیشتماندا گیانی خۆیان بەخت کرد . ئەم ئازادی و دیموکراسیە بەرهەمی ئەو هەموو قوربانیدانە گەورانەیە کە گەلی کورد لە ماوەی چەند ساڵی ڕابردوودا لە پێناوی ئازادی و سەربەستیدا پێشکەشی کرد . ئەم ئازادی و دیموکراسیە بەرهەمی ئەو هەموو خوێنە ئازایانەیە کە لە ماوەی ئەو چەند ساڵەدا لە پێناوی ئازادی و سەربەستیدا ڕژا . ئەم ئازادی و دیموکراسیە بەرهەمی ئەو هەموو ئازایەتی و ڕەشادەتی و ڕەشادەتی و ڕەشاد

Kürt Demokrat Partisi (1964 bölünmesinden önce ve sonra) 56, 60, 69, 71, 82, 85-86, 89, 108-9, 111 ve 124 (Tablo 30'da) nolu başlıkları çıkarttı. Komünist Partisi de 54 ve 65 nolu başlıkları yayımladı. Politik grupların uzantıları olan kuruluşlar (hükümet kuruluşları hariç) çok sayıda yayın çıkardılar: Çeşitli öğretmen birlikleri ve bölümleri (No. 43, 62, 101, 104, 119, 123), öğrenci birlikleri ve dernekleri (No. 50-51, 57-58, 61, 68, 78, 81, 87, 91, 99, 112-13 ve 118), yazar birlikleri (72, 100, 114) ve bir kadın birliği (63). İran'daki 1978-79 Devriminden sonra Kürt Demokrat Partisi 130 ve 134 no'lu başlıkları çıkardı. Böylece İran ve Irak'taki politik parti ve yan kuruluşları 1958 sonrası dönemdeki açık politik faaliyet yıllarında 40 başlık (yani toplam 145'in %27,5'ini) çıkardılar.

Elçilik ve misyonlar tarafından yapılan yayınlar sayısız değildir. Bağdat'taki Britanya Elçiliğinin savaş döneminde propaganda amaçlı yayımladıkları tek sayfalık bir gazete belli başlı bir edebiyat gazetesine dönüştü (Sayı 34'ten itibaren). ABD elçiliği Sovyet radyo yayınını etkisizleştirmeyi hedefleyen iki başlık (No 42 ve 45) altında düzenli olarak yayımlanan haftalık bir gazete çıkardı. Misyoner bir grup tarafından yayımlanan tek gazete olan No 6'nın ise kökeninin nereye dayandığı şüpheli görünüyor.[4] 1985'te gazetecilik İran, Irak ve SSCB'de devlet tekelindeydi.

7.3.3 Irak ve İran'da gizli basın

Gizli basının dil standardizasyonu üzerindeki etkisini incelemek gerekir. Zira bu tip gazetecilik anadili, politik seferberlik ve örgütlülük aracı olarak kullanır. Bu yüzden lehçe tabanı seçimi, imla ve kelime hazinesi bilhassa önemlidir.

Bu tip basınla ilgili yeterli veri yok. Burada verilen listenin eksik olduğu gözönünde bulundurulmalıdır (Türkiye'deki

4 *Kurdistan* (1914) Lutherci Doğu Misyon Derneğinden L. O. Fossum tarafından (krş. Fossum 1919'un başlık sayfası ve Minorsky 1927:1155) yayımlandı. Ancak merhum L. O. Fossum'un kızı bayan Carlyle Holt'a göre "*Kurdistan* hiçbir zaman Kürt dilinde ve Kürdistan'da basılmadı" (özel yazışma, 8 Ekim 1985).

gizli basınla ilgili krş. Aşağıdaki Not: 3). Bu gazetelerden biri olan *Nîştman* (1943-44, krş. Şekil 21) İran, Irak ve Suriye'de yayımlanmış önemli bir edebi ve politik yayındı. Irak ve İran'daki otonomi savaşı sırasında yayımlanan gazete ve dergiler (krş. Şekil 22 ve 23) Kürtlerin denetiminde bulunan bölgelerde yaygın olarak dağıtılıyor, Avrupa'da ve bazen de Lübnan'da yeniden basılıyordu. Bu gazete ve dergiler daha sınırlı bir çapta gizlice kentlere de ulaşıyordu.

Üç edebiyat gazetesinin (No. 166, 182, 183) İran-Irak sınırının her iki tarafında da çıktığını bilmek önemlidir (7.2.2.6). Bu durum, aydınların kendilerine kurtarılmış bölgelerde radyo yayını ve temel eğitimi gerçekleştirmeye olanak yaratan otonomi hareketine kitlesel olarak katılmasının sonucunda oluşmuştur.

Burada sözü geçen bütün kalemlerde Sorani lehçesi ve Arap yazısı kullanılmıştır. Sorani ile birlikte Kurmanci ilk kez No. 146'da kullanılmıştır (krş. 6.2.3). Yakın zamanlarda çıkan bir gazete olan *Rizgarî*'de (No. 168) birkaç makale Kurmancidir. Süleymaniye ve Mukriyan'ın ulusal hareketteki seçkin rolünden ötürü Soraninin egemen konumda olması besbellidir.

Gizli Basın

Kısaltmalar	
İ	İran
I	Irak
KDP	Kürt Demokrat Partisi
KMLK	Komeley Marksî-Lenînî Kurdistan (Kürdistan Marksist-Leninist Örgütü), KYB üyesi.
KRK	Komeley Rencderanî Kurdistan (Irak Kürdistan Çalışanlar Örgütü; yeni adı KMLK).
KYB	Kürdistan Yurtseverler Birliği
YŞ	Yeketî Şorisgêrani Kurdistan (Kürdistan Devrimciler Birliği).

✡«کوردستان قوربانیەت»✡

آ ؛ ل . ب ـ ع . یژەن ـ ۲

...کوردن هیچ ئی‌ناگەن چەند بابۆیکی زریڕنگ هێندێك مارۆدراو دەگەل چەند وەندەیکی دروزفریو دانی گەورەکانیان بەسە گەنجەکانیش بەزوری ئەم ۳ ورانە دادەمرکێنن ، ئەو رستەیە پیوخەیانی دەولەتانی تورکیا، ایران‌وعراقە کەچەندین سالە وەك زەروو بەکوردستانەوە قوساون،خوێنیدەمژن بێهیزی دەگەن بەئی‌خوێنخوری پەردەیکی ئەستوور لەنیوان عەقڵو هێنك‌دا پەیدا دەکاودە یێنە هوی ئی‌نەگەهێشتنو نەفامین؛ جایاوی نەفامێنآرەزووی سەیری دێنە هێنکێو وەکووهێنەر دەکەوێتەخەوڵیای جیهانگیرێو شاهەنشاهی ـ ایتر نازانی ئەم هەموو دونیایە لاخرێنە دەست یەکێکەوە فاآغایانی بەسەردا بکات

دەولەتانی تورکیا ،ایران عراقیش زێدەرەوەکەتی کوردستان زۆرلەمێژە چاوی سووركردووەتو خستوویە خەوڵیای قووت دانی ئەمووڵاتە گەورەیە کەنیزیکەی ۴۰۰۰۰۰ کیلومترەی چوارگوش پانایونو (۹) ملیۆنی دانیشتوو هەیە بەڵامووشیار بوونەوەی کوردقامچیکیزۆر ئیستعماری بیانەدراو حاڵی کردن، کورد هەتا هەتایەك زیندەستی لەوانیدانامێنێتەوەو ئی‌گوەڵان حەقیی خۆی‌داوا دەکاو هەرەوەتو کردیش بەڵام عەتبەالامم «جامیعەی میللەلە یاوەکو بوبزێکی تورد بزانێ: «کوتەکوی‌دەستی هێندەرستون «چاون کە ئەیوانی ئیمەشوی راوەستانی آشتی‌لەتینی‌داهەروەها حەقی‌ایمەو زو نەلاوەتی ڕێووکی دێکەشی خستەگوری ئەمانی خاوەنەکەی خۆیەوە

دوورووبی ،ئەزیرو حەقکوژی ئەوەکارخانەی فەساددەکاو لەلایەکا حەقی‌ایمەلە مەماڵدە ئامەی‌ئەوەر) دا تەصدیق دەکاو لەلایەکی‌دیکەشەوە (بەیانی‌لوزان) قیامی کەمال پاشا بەرەسمی‌دەناسێو اجازەدەدا بەرلەتوی کوردستان لەنیوان تورکیا، ایران، عراق و سووریادا بەشبکرێت بەیری ئەمراستی‌وخێنێتە! بەیری‌ئەوعداتو دادپەروەریە!! بەیری‌ئەم خەرەو وێجداە !!!

هەموو کەس‌دیزانی گرداری عتبەالامیکی وەها

Şekil 21.
1943'te İran'da "Komely JK"nin gizlice yayımlamış olduğu önemli edebi ve politik dergi,
Nîştman

Şekil 22. *Irak Kürdistanı'nda 1961-75 otonomi hareketinin önderliği tarafından yayımlanmış dergiler, Kadir ve Dengi Kurdistan*

باسالی سی یه‌می شورشه‌که‌مان بکه‌ینه سالی گورکردنی به‌عسی فاشست

خه‌بات

ئورگانی پارتی دیموکراتی کوردستان

ژماره ٤٧١ (له‌یولی١٩٧٣) ئرعی١٠٠فلسه

حیزبی به‌عسی فاشست

دوژمنی هه‌ره گه‌وره‌ی نه‌ته‌وه‌ی کورده

پیوسته له ناو بردنی حوکمی به‌عس ئامانجی یه‌که‌می سالی سی‌یه‌می شورشه‌که‌مان بیت

جاو پاخاته‌ئه‌مریکی گردنه‌و بۆ باوه‌ری حیزبی به‌عسی فاشست له‌ به‌ر ئیشکی ئامانجه سیاسیه‌کانی شورشه پرۆژه‌که‌مان رۆژ به ڕۆژ ڕوی‌ده‌خات که ئه‌م حیزبه فاشسته‌ هه‌ڕه‌شه‌یه‌کی دڕنده‌ی له‌سه‌ر گه‌لی کورد و بزووتنه‌وه‌ی ڕزگاریخوازی کورد سه‌پاندووه. ئه‌م حیزبه‌ له‌ ماوه‌یه‌کی که‌مدا ده‌ستی به‌ ئه‌نجامدانی تاوانی دڕنده‌ و ناشه‌رعی به‌رامبه‌ر به‌ گه‌لی کورد کردووه‌ که‌ ئه‌مه‌ش له‌ ڕاستیدا ده‌ستپێکی ئه‌و ڕاسته‌قینه‌یه‌ بوو که‌ ئێمه‌ له‌ ڕۆژانی سه‌ره‌تای شۆڕشه‌که‌مان باسمان له‌ ده‌کرد. ئه‌م حیزبه‌ له‌ ڕاستیدا ئه‌و ڕاسته‌قینه‌یه‌ی ئاشکرا کرد که‌ ئێمه‌ باسمان له‌ ده‌کرد و ئه‌و ڕاسته‌قینه‌یه‌ ئه‌وه‌ بوو که‌ ئه‌م حیزبه‌ ڕاسته‌وخۆ دوژمنی گه‌لی کورده‌ و ئه‌و ڕاسته‌قینه‌یه‌ ئه‌وه‌ بوو که‌ ئه‌م حیزبه‌ ڕاسته‌وخۆ دوژمنی شۆڕشه‌که‌مانه‌.

ئه‌م حیزبه‌ له‌ ماوه‌یه‌کی که‌مدا ده‌ستی به‌ ئه‌نجامدانی تاوانی دڕنده‌ و ناشه‌رعی به‌رامبه‌ر به‌ گه‌لی کورد کرد. ئه‌م حیزبه‌ له‌ ماوه‌یه‌کی که‌مدا ده‌ستی به‌ ئه‌نجامدانی تاوانی دڕنده‌ و ناشه‌رعی به‌رامبه‌ر به‌ گه‌لی کورد کرد. ئه‌م حیزبه‌ له‌ ماوه‌یه‌کی که‌مدا ده‌ستی به‌ ئه‌نجامدانی تاوانی دڕنده‌ و ناشه‌رعی به‌رامبه‌ر به‌ گه‌لی کورد کرد. ئه‌م حیزبه‌ له‌ ماوه‌یه‌کی که‌مدا ده‌ستی به‌ ئه‌نجامدانی تاوانی دڕنده‌ و ناشه‌رعی به‌رامبه‌ر به‌ گه‌لی کورد کرد. ئه‌م حیزبه‌ له‌ ماوه‌یه‌کی که‌مدا ده‌ستی به‌ ئه‌نجامدانی تاوانی دڕنده‌ و ناشه‌رعی به‌رامبه‌ر به‌ گه‌لی کورد کرد. ئه‌م حیزبه‌ له‌ ماوه‌یه‌کی که‌مدا ده‌ستی به‌ ئه‌نجامدانی تاوانی دڕنده‌ و ناشه‌رعی به‌رامبه‌ر به‌ گه‌لی کورد کرد. ئه‌م حیزبه‌ له‌ ماوه‌یه‌کی که‌مدا ده‌ستی به‌ ئه‌نجامدانی تاوانی دڕنده‌ و ناشه‌رعی به‌رامبه‌ر به‌ گه‌لی کورد کرد.

پرۆژ یایی مه‌کته‌بی سیاسی ئه‌بۆ پو هه‌مرو ئه‌وت و بنکه‌و ڕیکخراوه‌کانی پارتیمان

بۆ هەموو ئەندام و بنکەکانی و ڕێکخراوەکانی پارتیمان .

سڵاوێکی گەرمی شۆڕشگێڕانە ! بەو مۆنەیەوە کە شۆڕشی گەلەکەمان پێ تێپەڕە سااڵی سێیەمینیە ، مەکتەبی سیاسی پێوەیانی گەورەی خۆیە کۆمیتەی باوەندی پارتیمان پێشکەش ئەکات بە بەردەکردەی گشتی شۆڕشگێڕی کوردستان و ئەندامانی پارتی پێشڕەوەمان .

وەک جواماندزور بە هەرە کە لە سااڵی تازەدا هۆشیی دڵوڕانەی لەشکر، قائیمەکانمان بە پشتیوانی گەلی کورد وە باڵەیزی ڕوڵە دڵسۆزەکانی گەلی ئێران داود دەسکاری پیۆ خوێناوی بەعسی بێ ئابڕووکان بەرەو نگوم بڕدن کۆ تاڵیی دیکتاتۆری درندانەی قاسم دەبینن قڕی بەناسە بەرەوپێشکەوتن میژووەوە ، تاوەکو حکومەتیکی دیموکراتی دامەزڕێنن کە ئاسۆیەکی گەش بۆ داهاتووی گەلەکەمان بڕەخسێنێ .

ئێمە ئەمڕۆ لە ئاستێکی بەرزتردا لە ساڵی ڕابردوو ئەژین و ئەتوانین بە دڵنیاییەوە بڵێین کە ئەم ساڵە ساڵی بڕیاردانی چارەنووسی شۆڕشەکەمانە . ئەم ساڵە ساڵی بەرەنگاربوونەوەی هێرشە دڕندانەکانی ئەو دوژمنانەیە کە بەرژەوەندیی گەلەکەمان و شۆڕشەکەمانیان بە مەترسی خستووەتە بەر هەڕەشە . ئەم ساڵە ساڵی بەرەنگاربوونەوەی هێرشە دڕندانەکانی ئەو دوژمنانەیە کە بەرژەوەندیی گەلەکەمان و شۆڕشەکەمانیان بە مەترسی خستووەتە بەر هەڕەشە . ئەم ساڵە ساڵی بەرەنگاربوونەوەی هێرشە دڕندانەکانی ئەو دوژمنانەیە کە بەرژەوەندیی گەلەکەمان و شۆڕشەکەمانیان بە مەترسی خستووەتە بەر هەڕەشە . ئەم ساڵە ساڵی بەرەنگاربوونەوەی هێرشە دڕندانەکانی ئەو دوژمنانەیە کە بەرژەوەندیی گەلەکەمان و شۆڕشەکەمانیان بە مەترسی خستووەتە بەر هەڕەشە . ئەم ساڵە ساڵی بەرەنگاربوونەوەی هێرشە دڕندانەکانی ئەو دوژمنانەیە کە بەرژەوەندیی گەلەکەمان و شۆڕشەکەمانیان بە مەترسی خستووەتە بەر هەڕەشە . ئەم ساڵە ساڵی بەرەنگاربوونەوەی هێرشە دڕندانەکانی ئەو دوژمنانەیە کە بەرژەوەندیی گەلەکەمان و شۆڕشەکەمانیان بە مەترسی خستووەتە بەر هەڕەشە . ئەم ساڵە ساڵی بەرەنگاربوونەوەی هێرشە دڕندانەکانی ئەو دوژمنانەیە کە بەرژەوەندیی گەلەکەمان و شۆڕشەکەمانیان بە مەترسی خستووەتە بەر هەڕەشە .

بانگێک له (پارتی دیموکراتی کوردستان)ەوە

بۆ :

- سکرتاریەتی کۆمەڵی نەتەوەیەکگرتووەکان .
- لەنجومەنی ئاسایشی دەوڵەتان .
- سەرۆکی دەوڵەتان .
- کۆمەڵی خاچ (سلیب)ی سووری دەوڵەتان .
- ڕێکخراو و نەقابەو کۆمەڵە جیهانیەکانی بەرگری ئازادیەکانی جیهان .

ئێمە دوو ساڵە بەدەوی کوردی کاشی پەردەدە ، بەڵام بەینابە لە کوردستانی بە هەڵمەت بەشێوازی لە شەڕێکی سەختی خوێنڕێژە ، کە دۆژمنی چەکدار سەپاندبێتی و گرانترین چەکی کۆمەڵکوژی لە ئاوەدەوە بەرەو ڕوی گرتووەتە بەری خاڵ . ئەو لە ماوەی ئەو ساڵانەی ڕابردوو بەردەوام بەرەو ڕوی گرتووەتە بەری خاڵ . ئەو لە ماوەی ئەو ساڵانەی ڕابردوو بەردەوام بەرەو ڕوی گرتووەتە بەری خاڵ . ئەو لە ماوەی ئەو ساڵانەی ڕابردوو بەردەوام بەرەو ڕوی گرتووەتە بەری خاڵ . ئەو لە ماوەی ئەو ساڵانەی ڕابردوو بەردەوام بەرەو ڕوی گرتووەتە بەری خاڵ . ئەو لە ماوەی ئەو ساڵانەی ڕابردوو بەردەوام بەرەو ڕوی گرتووەتە بەری خاڵ . ئەو لە ماوەی ئەو ساڵانەی ڕابردوو بەردەوام بەرەو ڕوی گرتووەتە بەری خاڵ . ئەو لە ماوەی ئەو ساڵانەی ڕابردوو بەردەوام بەرەو ڕوی گرتووەتە بەری خاڵ .

(بۆ لاپەرە ٦)

ئاموستا ئیبراهیم ئه‌حمه‌دی ڕۆژنگیر دەربارەی شۆڕشی کوردستان ئەدوی

کە شۆڕشەکەمان ڕێی تایە ساڵی سێیەمی بەدە ڕۆیەدی ڕادیۆی (دەنگی کوردستان)گەتوگۆیەکی لەگەڵ هەقاڵ ئیبراهیم ئەحمەدی دا پێک دا تۆمار کرد، لەو ڕۆژانەدا کە ڕادیۆی دەنگی کوردستان پرۆگرامەکانی کار تەرخان کردبوو بۆ بونە پیرۆزەکەی ساڵی کراسیەوە.

وە لەبەر گرنگی ئەو باسانەی ماموستا ئیبراهیم لەسەری دواپوو لە ئامادەبونی ئەندامانی مەکتەبی سیاسی، هەمکەریەکی ئەو ماوەی دوو ساڵی ڕابردووەدا. کە بەشێوەیەکی بەرچاو هەوڵیان داوە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان بەڕێز، بە ڕاپەڕینی گەورەی گەلەکەمان، لەو ڕۆژانەدا کە ئێمە باسمان لە دەکرد، ئەو ڕاپەڕینەی کە ئەمڕۆ بەرەو ڕوی دەستکەوتی گەورە بۆتەوە، ئەو ڕاپەڕینەی کە ئەمڕۆ بەرەو ڕوی دەستکەوتی گەورە بۆتەوە، ئەو ڕاپەڕینەی کە ئەمڕۆ بەرەو ڕوی دەستکەوتی گەورە بۆتەوە، ئەو ڕاپەڕینەی کە ئەمڕۆ بەرەو ڕوی دەستکەوتی گەورە بۆتەوە، ئەو ڕاپەڕینەی کە ئەمڕۆ بەرەو ڕوی دەستکەوتی گەورە بۆتەوە، ئەو ڕاپەڕینەی کە ئەمڕۆ بەرەو ڕوی دەستکەوتی گەورە بۆتەوە، ئەو ڕاپەڕینەی کە ئەمڕۆ بەرەو ڕوی دەستکەوتی گەورە بۆتەوە.

(بۆ لاپەرە ٤)

بڕوسکی (مەکتەبی سیاسی) پارتیمان بۆ هەموو گەرتو لۆو پەڵو دەستو پێسمەرگەکانی (ل.ش.ك.) بە بۆنەی پەیدا بوونی دوو ساڵ بە سەر شۆڕشە گەمانداوە

پێسمەرگە نەمەرەکانی لەشکری شۆڕشگێڕی کوردستان .. بەر گەرتو بەرلۆو دەستو پێسمەرگەکانی (ل.ش.ك.) ئەوەتا دوو ساڵ بەسەر شۆڕشەکەماندا تێپەڕی و ئێمە بە هەموو دڵێکەوە بە پیرۆزبایی لە گەڵتان دێین و بە هەموو هێزێکەوە پشتیوانی لە خەباتەکەتان دەکەین . ئێمە بە هەموو هێزێکەوە پشتیوانی لە خەباتەکەتان دەکەین . ئێمە بە هەموو هێزێکەوە پشتیوانی لە خەباتەکەتان دەکەین . ئێمە بە هەموو هێزێکەوە پشتیوانی لە خەباتەکەتان دەکەین . ئێمە بە هەموو هێزێکەوە پشتیوانی لە خەباتەکەتان دەکەین . ئێمە بە هەموو هێزێکەوە پشتیوانی لە خەباتەکەتان دەکەین . ئێمە بە هەموو هێزێکەوە پشتیوانی لە خەباتەکەتان دەکەین .

زۆر بە شانازیەوە پیرۆزبایی لە گەورەی گەلی کوردی بە بەر و پارتی پێشڕەو و سەرۆک مەلا مستەفا بارزانی دە خوماتان پرۆگەیەنین . ئێمە بە بەدەست پێکردنی ساڵی سێیەمی شۆڕشەکەمانەوە . ئەم سوێندی کە بە پشتیوانی گەل و بە هێدایەتی گەورە ڕابەری دڵسۆزانەی پارتی و سەرکردەیی قارەمانانەی سەرۆک بارزانی لە گەڵ دووی شکان و سەرکەوتن دەخۆین .

(بۆ لاپەرە ٢)

Şekil 23.
Irak Kürt Demokrat Partisi'nin etkili politik yayın organı, Xebat

سەر کەوتووبێ شۆڕشە دیموکراتیی‌یە عیراقی‌یە کەمان

عیراقێکی دێموکرات و کوردستانێکی ئۆتۆنۆم

ڕێبازی نوێ

ئۆرگانی یەکێتی‌یەنیشتمانی‌یی کوردستان

ژمارە ــ ٢ ــ ٤ی‌نیسانی ٩ی‌دوم ١٩٧٦

خەباتی هەماهەنگی شۆڕشگێڕانەی چەکدار و گشتیی دژی دوژمنی هاوبەش، بنەمای ستراتیژی هێزەکانی عیراقە لە شۆڕشی نیشتمانی دیموکراتی نیشتمانیدا.

هێزەکانی چەکداری شۆڕشگێڕانەی کوردستان و هێزە دیموکراتیی‌یەکانی عیراق، بەرپرسیارێتی مێژوویی خۆیان هەڵگرتووە بۆ بەرەوپێشبردنی شۆڕشی نیشتمانی دیموکراتی نیشتمانی و بەدیهێنانی ئامانجەکانی.

زەرفی دەوڵی «خراپ‌وباش»ـوخەباتی گەلی کورد

لەبەسی زەرفی دەوڵی

کە ڕابەرایەتی «حیزبی‌ئیلهامی‌کەر» کوردستان ڕایگرت و بەرەیەکی نیشتمانی‌ی دژی ئیمپریالیزم و ڕەجعیەتی پێکهێنا، بەرەیەکی فراوان و بەهێز کە هەموو هێزە نیشتمانی‌یەکانی کوردستانی لە خۆ گرتبوو، ئەو کاتە هەموو ئەو هێزانە بە ئاشکرا و بەبێ شاردنەوە کاریان دەکرد و ڕێگایان بۆ هەموو جۆرە چالاکییەکی نیشتمانی‌ی و دیموکراتی خۆش کرابوو. ئەو کاتە هەموو ئەو هێزانە بە ئاشکرا و بەبێ شاردنەوە ڕۆژنامەی خۆیان دەردەکرد و ڕاستەوخۆ ڕووبەڕووی خەڵکی کوردستان دەبوونەوە و ڕاستەوخۆ ڕەخنەی خۆیان لە کەموکوڕییەکانی خۆیان و لە کەموکوڕییەکانی ئەوانی تر دەگرت. ئەو کاتە هەموو ئەو هێزانە بە ئاشکرا و بەبێ شاردنەوە ڕۆژنامەی خۆیان دەردەکرد و ڕاستەوخۆ ڕووبەڕووی خەڵکی کوردستان دەبوونەوە و ڕاستەوخۆ ڕەخنەی خۆیان لە کەموکوڕییەکانی خۆیان و لە کەموکوڕییەکانی ئەوانی تر دەگرت. ئەو کاتە هەموو ئەو هێزانە بە ئاشکرا و بەبێ شاردنەوە ڕۆژنامەی خۆیان دەردەکرد و ڕاستەوخۆ ڕووبەڕووی خەڵکی کوردستان دەبوونەوە و ڕاستەوخۆ ڕەخنەی خۆیان لە کەموکوڕییەکانی خۆیان و لە کەموکوڕییەکانی ئەوانی تر دەگرت.

بەبێ و بازڕەی «زەرفی دەوڵی خراپ» کەشۆڕشی کوردی بڕوخێنن و «زەرفی دەوڵی باش» کە شۆڕشی کورد زیندوو بکەنەوە، باڕۆزمەیەکە نشەنەش بە داخەوە هەندێ لەوانەی گەمەیانە بە بیرانە حاڵی و نەتوانی و سیاسەت کەی‌ڕابەرایەتی‌یەتێکەی دابڕخاند شاد بین هەر ئیستە تەوەتەوە بۆ یاساوانی یاردن و خۆ دزینەوەیان کە مەیدانی ڕاستەقینەی خەبات و تۆ مارد کردنەوەی تۆزەڵانی خەڵکی کوردستان کە لایەکەوە لە دژەی ئەو دان کە گەنە کەردنی ی.ن.ک و بەرەسەنەدنەوەی خەباتی شۆڕشگێڕانەی گەلی کوردستان لە سەر پلاتفۆرمێکی گونجاو لەگەڵ سروشتی پێشکەوتووانەی کوردایەتی.

جا ئەم لەبەسەی ناوی «زەرفی دەوڵی خراپ» و شۆڕشی کوردی لەنکدا، وە لەو «زەرفە دەولیە باشە» ی بە ئەسی ئەم ئافیانە کورد ئەیخ لەگەڵ ئەواندا چاوەڕوانی بکا؟ یان ئەوەی خەباتی ئیا دەسی پڕ بکەنەوە، چیە؟

ئاکۆکی‌ی‌سەرەکی

لە کوردستانی عیراقدا، ئاکۆکی‌ی‌سەرەکی‌یە ئۆتانی‌ی گشتیی خەڵکی گەلی کوردە، ئاکۆکیە لە پێناو ئەوەی کوردو ڕۆژێکی فاشیستی دەگەڕەسێنی خۆیانەوە کە تایبەتی و باڵادی عیراقی بە ئۆتۆنۆمی نۆژەن گری داوە، بۆیەئاکۆکی‌ی سەرەکیان لەگەڵ جەماکەنەی حوکمی فاشیستی و کۆلۆنیالیزمی نوێدا بە.

* کورد، گەلێکی پێڕۆگەری بوونی لەدەوەی خۆی و ڕوخساری مێژوویی و ئەدەوەیی تایبەتمەندی‌کەی ہەیە.

* بڕیاری فاشیستی بەگشتی بەرەنگاری سەرەوە بوونەوە، بڕیاری بەرەنگاری ئەو گەلەیە کە ئەو بڕیارە لەسەری جێبەجێ دەکرێ.

* ئەو بڕیارە فاشیستی‌یە لەگەڵ بەرەسەنەدنی کورد و بوونی نەتەوەیی ئەو گەلەدا یەکسان دەگرێتەوە، بۆیە هەر بەرەنگاری‌یەکی ئەو بڕیارە فاشیستی‌یە، بەرەنگاری‌یەکی ڕاستەقینەی بوونی نەتەوەیی کوردە.

* بڕیاری فاشیستی بەگشتی بەرەنگاری هەموو هێزێکی دیموکراتی و نیشتمانی‌یە، بەرەنگاری هەموو هێزێکی دیموکراتی و نیشتمانی‌یە، بەرەنگاری هەموو هێزێکی دیموکراتی و نیشتمانی‌یە، بەرەنگاری هەموو هێزێکی دیموکراتی و نیشتمانی‌یە.

* بڕیاری فاشیستی بەگشتی بەرەنگاری هەموو هێزێکی دیموکراتی و نیشتمانی‌یە، بەرەنگاری هەموو هێزێکی دیموکراتی و نیشتمانی‌یە، بەرەنگاری هەموو هێزێکی دیموکراتی و نیشتمانی‌یە، بەرەنگاری هەموو هێزێکی دیموکراتی و نیشتمانی‌یە.

* بڕیاری فاشیستی بەگشتی بەرەنگاری هەموو هێزێکی دیموکراتی و نیشتمانی‌یە، بەرەنگاری هەموو هێزێکی دیموکراتی و نیشتمانی‌یە، بەرەنگاری هەموو هێزێکی دیموکراتی و نیشتمانی‌یە، بەرەنگاری هەموو هێزێکی دیموکراتی و نیشتمانی‌یە.

بڕوانە لاپەرە ٨

وتەکەی ژمارە

دەست بڕ کردنەوەی خەباتی چەکدار بە شێوەی جەنگی پارتیزانی لە زۆر شوێنی کوردستانەدا نیشانەیەکی ئەرێ ئەو ڕاستی یەیە مێژوویەنەیە کە بە «ڕیبەر» نیشتمانی‌یی کوردستان ئەیەموو بڕوای دامەزرا، ڕاستی یەوێی بڕووتنەوەی مێژوو کردی کوردایەتی کە ناوەوەکەی خەباتی چینە زەحمەتکێش و نیشتمانپەروەرەکانی کوردستانە دژی ئیمپریالیزم و کۆلۆنیالیزمی نوێ، و چینە موڵکدار و بۆرژوازی‌یە گەورەکانی بۆرژوازی‌یە کاریەدەست و دەرەبەگایەتی و بورژوازی‌یەکۆنەپەرستی خۆماڵیش، لە پێناوی دەربڕینی ئیمپریالیزم و کۆلۆنیالیزمی نوێ و ڕووخاندنی حوکمەتە کۆنەپەرست و فاشیستە کانی سوێندخۆر و مۆسیاون و هێنانە سەرکاری حکومەتێکی دیموکراتی و پێشکەوتووی وا کە ماف بە دیموکراتی‌یەکانی گەلان بە ماف ئۆتۆنۆمی کوردستانیشەوە دابین بکات.

کوردایەتی لە کوردستانی عیراقدا خەباتی چینە وجەماوەری نیشتمانپەروەرەکانی گەلەمەیە دژی کۆلۆنیالیزمی نوێ وحوکمی فاشیستی یەڵەداو دەرەبەگایەتی و سەرمایەداری نیشتمانی‌یەوێشی کورد، و فاشیستی واگاری نیشتمانی و دیموکراتی‌یە کەی‌نوێ، لەم خەباتە مێژووی‌یەدا کورد: خەباتی ناوەڕاست چینایەتی وشێوە نیشتمانی‌یە کە بەسوستی‌یە کانی پێشکەوتن و گەشەکردنی کۆمەڵایەتی گۆڕەکەیە، بۆیەهیچ هێزی نی‌یە بتوانێ بەدەستێت، هەر بۆیەش نەی‌ڕاگرەتە بەسر شەپۆلەزاوی بەرەی سەرکردایەتی‌یی خەڵکەکەی و تاشەبانەکەی شۆڕش و یاردی دوایی بێ هێناو، نە زەبروزۆر و شەڕی فەناوردنی حوکمی بەدەنەش بڕانەی‌بەوە.

کوردایەتی دەستچینی هیچ بارانی و هەستکردی هیچ سەرکردایەتی‌یەک نەبووە، بە پێچەوانەوە سەرجاوەی هەموو یاردی‌یەکی نیشتمانپەروەر و پێشکەوتووبوو بووە و هەرو سەنگەری سەرکردایەتی جۆربەجۆر بووە لە شۆڕی خۆی دا، بۆیە بە ڕووخان و تێکدانی یاردی و وێنکخراوە جیا جیاکان، بان کوتان و هەڵاتنی سەرکردە خێڵەکی و بۆرژوازی‌یە بەزۆرەوانەوە، ئەرە هەڵاوەتەوە و بە شێوەیەکی پێشکەوتووانەو، ڕووخاس نەبووە (هوا) کە کوردستانی عیراقی یاردی بە دوانا هات کە هەنگاوێکی زۆر گەورە لە پێشکەوتووانەتا بوو بۆ پێشەوە، ڕووخاسی

بڕوانە لاپەرە (٢)

ئێگۆشەرە وڵیرەڤان

ئاسێرم بڕیوا بەکەن

مە حکەمە کردنی مەلانی ئێگۆشەر کاك ئەحمەی شێخ نوری و کاك جەمەعەری مام واجید و کاك ئەنوەر زۆراوەیی و بەجێك لە ڕۆشنبیرانی ئێگۆشەری تر، دیسان دەری خستووە کە گیانی شۆڕشگێڕی ڕاڤە بە سەر فاشیزمدا، و ڕێبەندەیی فاشیستەکانی ناوڕاوە ئەوەیە کە ئەوان ئامادەن بۆ ئەوەی کە گیانی ئێگۆشەرە دڵێرەکان و خۆشەخت کردن لە پێناوی ڕزگاری کوردستان و بەدیهێنانی ئامانجەکانی خەباتکردن و زیندان کردن بیوون و بە ماوەرای ڕی گیرە و کوردستان و سەرکردەی خەباتی شۆڕشگێڕانەی چەماوەر، وەڕاپیان ناوەتە.

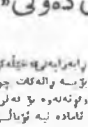

خوگر دانی مەلانی دێڵر و ئێگۆشەر کاك شەعاب و کاك جەعفەر و هاوڕێکانیان جاوڕێکی

بڕوانە لاپەرە ٨

Şekil 24.
Irak'ta Kürdistan Yurtseverler Birliği'nin yayın organı,
Rêbazî Nö

A. *Monarşi*: 1932-58

146. *Azadî Kurdistan* (Özgür Kürdistan), Komünist Partisi Yayını, 1956-57.
147. *Birûske* (Şimşek), 1930'lar, Süleymaniye ve Koya.
148. *Dengî Cûtyaran* (Çiftçilerin Sesi).
149. *Dengî Feqê* (Feqelerin, yani medrese öğrencilerin sesi). 1954, 5 sayı; Süleymaniye; Editör: Mihemedi Mele Kerim.
150. *Helmet* (Saldırı). Öğrenci hareketi yayını.
151. *Rizgarî* (Kurtuluş). 1945, "Hizbî Rizgarî Kurd"un (Kürt Kurtuluş Partisi) yayını.
152. *Şoriş* (Devrim). Şoriş Parti yayını.
153. *Yekêtî Têkoşîn* (Mücadele Birliği). 1944-45.

B. *Kürt Otonomi Hareketi*:

I. Eylül 1961-Mart 1970, Mart 1974-75: KDP-I

154. *Dengî Kurdistan* (Kürdistan Sesi). "Kürdistan Radyo Sesi". Haftalık Yayın (krş. 7.4.6). c. 1. No. 2, Ekim 9, 1963, 8 sayfa (krş. Şekil 22); son sayı No. 1, Ocak 1975, 246 sayfa (krş. Şekil 26).
155. *Dengî Pêşmerge* (Pêşmergelerin Sesi). No. 23. Eylül 1969.
156. *Dîsan Barzanî* (Yine Barzani). 1961; 4-6 sayfa
157. *Hewalî Kurdistan* (Kürdistan Haberleri).
158. *Kadir* (Cadre). "KDP'nin Teorik Organı", 7. yıl, No. 25, Ocak 1975, 48 sayfa (krş. Şekil 22).
159. *Xebat* (Mücadele). KDP-I'ın ana politik gazetesi (krş. Ş. 23).

II. KDP-I, Sol

160. *Rûnakî* (Aydınlık). No. 1, Ekim ortası 1966.
161. *Rizgarî* (Kurtuluş). Yıl 1, No. 2, Kasım 1966.

III. 1975-85: Kürdistan Yurtseverler Birliği

162. *Alay Soriş* (Devrim Sancağı). KMLK yayını, No. 1, Eylül 1977.
163. *Bizûtnewe* (Hareket), Bizûtnewey Sosiyalîstî

Kurdistan'ın "Kürdistan Sosyalist Hareketi" organı. İlk seri, 1979-81.

164. *Komele* (Örgüt, Dernek). KRK'nin merkezi organı. No. 1, Ağustos, 1978.
165. *Kurdayetî* (Kürt Ulusal Hareketi). YSK dergisi. No. 1-2, Mart 1983.
166. *Nûserî Kurdistan* (Kürdistanlı Yazar). Kürdistan Yazarlar Birliği'nin organı. Pero başlığıyla yayımlanmış ilk sayı, Mart 1981.
167. *Rêbazî Nô* (Yeni Hat). KYB organı. İlk seri (No. 1, Ocak 1976), Üçüncü seri, (No. 2-3, Şubat-Mart 1982). (krş. Şekil 24).
168. *Rizgarî* (Kurtuluş). YSK yayını. No. 1, Ağustos 1985.
169 *Roşinbîrî* (Kültür). YSK Kültür bölümü, ikinci seri, No. 7, 1985.

C. Diğerleri

170. *Rêgay Kurdistan* (Kürdistan Yolu), Irak Komünist Partisi. 1960'lar.
171. *Alay Yekgirtin* (Birlik Sancağı). Irak Komünist Partisi-Merkezi Önderlik, No. 1, Mart 1976.

İran

A. 1943-78

172. *Awat* (Özlem). 1945, 3 sayı.
173. *Kurdistan.* KDP-İ'nin Aralık 1946'da Kürt Cumhuriyeti'nin yıkılmasından sonra İran dışında, 1947-62'de Bakü'de (SSCB), 1971-78'de Avrupa ve bilinmeyen bir yerde yayımlanmış organı, No.37'nin devamı.
174. *Nîştman* (Anavatan). 1943-44, 9 sayı. "Komeley J.K"nin organı. (krş. Şekil 21).
175. *Rawêj* (Konjüktür). 1952.
176. *Rêga* (Yol). 1948, KDP-İ'nın organı.
177. *Xornişîn* (Batı). 1951-52, Mahabad, haftalık Kürtçe-Farsça.

178. *Roj* (Gün). 1966, "KDP-İ'nın Devrimci Komitesi"nin organı, 2 sayı; Mahabad bölgesi; editör: Süleyman Mo'ini.

B. *Otonomi Hareketi*, 1979-85

179. 26 (bîstûşeşî) *Sermawez* (Aralık 17). KDP-İ yayını, No. 2, Cozerdan (Mayıs-Haziran) 1984.
180. *Kurdistan*. 1979 düşüşünden beri yayımlanmış olan süreli yayını 170'in devamı.
181. *Pêşrew* (Öncü) Komele'nin -İran Komünist Partisi'nin Kürdistan Örgütü- yayını, No. 1, Ekim 22, 1983.
182. *Nûserî Çiya* (Dağlı Yazar). No. 1, 1984.
183. *Pêşeng* (Öncü). Kürdistan İşçilerinin Sanat ve Edebiyat Merkezi, No. 1. Güz 1985.

7.3.4 Siyasi göçmen basın

Siyasi göçmen basın Türkiye, İran, Irak Suriye ve SSCB'nin sınırları dışında herhangi bir yerde basılan gazeteleri içeriyor. Gazeteciliğin bu türü ilk Kürt gazetesinin 1898'de Osmanlı topraklarından Cenevre'ye göçüyle hayat buldu. Buradan özellikle de 1970'lerde bütün Avrupa'ya yayıldı (krş. 10. 3..6).

Bu kategorideki gazeteler her bakımdan daha çeşitlidir. İlk başlarda Sorani ve Arapça yazı egemendi ama 1980'lerin ortalarına gelindiğinde, Kurmanci ve Latin alfabesi de aynı oranda iyi temsil edildiler. Bu, Türkiye'de gerçekleşen 1980 darbesinin ardından aydınların göç etmesinden kaynaklanan bir eğilimdir. Dille, özellikle de lehçe, imla ve kelime hazinesiyle ilgili sorunlar gazetelerin çoğunda gözde konuları oluşturuyor.

Ayrıca uzmanlaşmış gazeteler de piyasaya çıktı, sözgelimi, "Genel Kültür" (No. 192, 196, 211), "Sanat, Kültür ve Edebiyat" (No. 204), "Kültür ve sanat" (No. 207), "Çocuklar" (No. 199) dergileri. Batıda Kürtçe yayın üzerinde herhangi bir politik kısıtlama olmadığı halde, üretim maliyetleri ve dağıtım sorunları gazeteciliğin yayılmasını önlüyor. Daha hacimli daha iyi formatlı gazeteler devlet fonuyla destekleniyor, sözgeli-

mi, No. 211 (Fransa), 212 ve 204 (İsveç).

Siyasi Göçmen Basın

Kısaltmalar.

Dil ve Lehçeler:

A, Arapça, K, Kürtçe; Kc, Kurmanci; S, Sorani; T, Türkçe

Alfabeler:

Ar, Arap; L, Latin

184. *Ala* [Sancak]. S-A, Ar (No. 11, Ekim 1983, 32 s. ABD).
185. *Armanc* [Amaç]. Kc-T, L (Yıl 5, No. 44, 1983, 24 s. Stockholm).
186. *Aso* [Ufuk]. Kc-S, L-Ar (No. 1, 1976, 62 s. Avrupa).
187. Azadî [Özgürlük]. S. Ar (No. 2 Mart 1979, 4 s. Avusturya).
188. *Azadî*, Kovara Marksîsta Kurdî [Özgürlük, Kürt Marksist Dergisi] Kc. L. 1978, 32 s. Avrupa.
189. *Blêse* [Alev]. S, Ar (No. 1 Ocak 1978, 4 s. Avrupa).
190. *Çiya* [Dağ]. Kc, L (1965-76, Avrupa).
191. *Çiray Kurdistan* [Kürdistan Işığı]. S, Ar (No. 25, Kasım 1965).
192. *Çrîkey Kurdistan* [Kürdistan Çığlığı]. S, Ar (No. 4, Aralık 1981. 112 s. Londra.
193. *Dengî Gel* [Halkın Sesi]. S-A, Ar (Yıl 1, No. 2, Aralık 1982, 40 s. Kuzey Amerika).
194. *Dengê Kurdistan* [Kürdistan'ın Sesi]. (Nol. 2, Ağustos 1949, Avrupa). Aktaran Jwaideh (1960:765).
195. *Dengê KOMKAR* [KOMKAR'ın sesi]. Kc-T, L (Yıl 5, No. 60-61, 16 s. B. Almanya).
196. *Helwêst* [Tavır]. S, Ar (No. 4, 1985, 160 s., Londra).
197. *Hengaw* [Adım]. S, Ar (No. 9, Şubat 1985, 8 s. ABD).
198. *Hêviya Welet* [Vatanın Umudu]. Kc, L (C. 1, No. 2, Mayıs 1964, 28 s.).
199. *Kulîlk* [Çiçek]. Kc, L (No. 1 Sonbahar 1980, No. 23,

1985, İsveç).

200. *Kurdistan*. Kc-S, L-Ar (No. 4, Gelawêj=Temmuz-Ağustos 1984, 52 s. Berlin Almanya).
201. *Nûçname Kurdistana Îranê* [İran Kürdistanı Haber Bülteni]. Kc, L (No. 7, Nisan 5, 1985, 10 s.).
202. *Pêşeng* (Öncü). Kc-S, L-Ar (No. 1, Eylül 1982, 40 s.).
203. *Pirşing* [Işın]. S, Ar (Yıl 1, Haziran 1966, 24 s. Avrupa).
204. *Roja Nû* [Yeni Gün]. Kc, L (Yıl 5, No. 1 (44), 1983, 36 s. Stockholm).
205. *Ronahî* [Işık]. Kc-T, L (1971-78, Avrupa).
206. *Ruwangey Azad* (Özgür Bakış). S, Ar (No. 4, Cozerdan=Mayıs-Haziran 1981, 30 s. Avrupa).
207. *Tîrêj* [Güneş Işığı]. Kc, L (Bu, 1980 darbesinden sonra Türkiye'deki basımını İsveç'e taşımış olan No. 138 dergidir; No. 4, Aralık 1981).
208. *Xebatî Xöndkari* [Öğrenci Mücadelesi]. S, Ar (1983, 35 s. İtalya).
209. *Xöndkarî Kurd* [Kürt Öğrenci]. S, Ar (No. 2, Nisan 25, 1966, Avrupa).
210. *Zagros* [Zagros]. S-A, Ar (Yıl 2, No. 2, 56 s. Temmuz 1979, ABD, krş. Şekil 25).

Diğerleri

211. *Hêvî/Hiwa* [Umut]. Kc-S-Dimili, L-Ar (No. 1, Ekim 1983, 123+84 s. Paris Kürt Enstitüsü tarafından yayımlanmaktadır).
212. *Mamostay Kurd* [Kürt Öğretmen]. Kc-S, L-Ar (No. 1, Mayıs 1985, 58 s. Högskolan för Lararutbildning i Stockholm tarafından yayımlanmaktadır, Stockholm, İsveç.

7.3.5 Gazetecililik ve Kürtçe standardizasyonu

Bu bölümde gazeteciliğin, standardizasyonun belli yönlerinde oynadığı rolü ele alınacaktır. Referanslar çoğunlukla

Tablo 30'da verilen aleni yayımlanmış gazetelere ilişkindir.

Süreli yayınların çoğunun ilan edilmiş hedeflerinden biri Kürt dilini ve edebiyatını geliştirmek olmuştur. Gazeteciler bu amacı a) edebi elyazmaları, özellikle şiirleri bastırarak, b) İmla reformunu savunarak ve imlayı herkesin anlayacağı hale sokarak, sözgelimi 4, 9, 20-22, 25-27, 29-30 ve 34, sayılı dergi ve gazeteler c) Kelime listelerini yayımlayarak ve sözlüklerin modernleşmesini vurgulayarak, sözgelimi 21, 25, 30, 34, 46 sayılı dergi ve gazeteler d) "Katıksız Kürtçe" düzyazıyı herkesin anlayacağı hale getirerek, sözgelimi, 19, 21, 26, 30, 69 sayılı dergi ve gazeteler ve e) Lehçelerin birliğini savunarak, sözgelimi 9, 19, 21, 25 ve 30 sayılı dergi ve gazeteler, bu amacı başarmışlardır. Tablo 30'daki veriler dilin basında kullanılmasında aşağıda incelenecek olan birçok eğilimi gösteriyor.

7.3.5.1 Lehçeler: Soraninin egemenliği

Gazetecilik, Kürdistan Osmanlı Türkiyesi ile İran arasında bölündüğünde başladı. Beşi Kurmanci, biri Sorani ve üçü de her iki lehçede olmak üzere Osmanlı döneminde dokuz başlık piyasaya çıktı. Kitap yayınında olduğu gibi (krş. 7.2.1) Kurmancinin buradaki egemen konumu bu lehçeyi konuşanların sayısal gücüyle ve daha çok kentleşmiş ve ulusallaşmış olmalarıyla açıklanabilir.

Tablo 40. 1918-85'te gazetecilikte Kürtçe lehçelerinin kullanımı

Lehçe	Süreli başlıkların sayısı	Toplam %
Sorani	118	80,8
Kurmanci	18	12,3
Sorani-Kurmanci	7	4,7
Bilinmeyen	2	1,3
Toplam	145	100,0

Kaynak: Tablo 30

Şekil 25.
Birleşik Devletler'de yayımlanmış Kürtçe-Arapça dergi, Zagros

Irak'ta Sorani egemen olmuştur; 1918'den 1958'e yani Kurmanci lehçesiyle radyo yayıncılığı başlayıncaya kadar bu lehçede hiçbir gazete yayımlanmadı (krş. 6.2.3, 7.3.3 ve 7.4.2). Sonraki yıllarda Kurmancinin, pek çok gazetede (hem Sorani hem de Kurmanci bölümleri olan gazeteler Tablo 30'da Sorani/Kurmanci olarak işaretlenmiştir) en az bir makale çıkmış olmasına rağmen rolü marjinal oldu. İran'da da Kurmanci Tahran'da İslami Propaganda Örgütü tarafından yayımlanan *Amanc* dergisinde kullanıldığı ve daha büyük bir Kürt kitlesine hitap ettiği 1984 yılına kadar gazetelerde kullanılan lehçe Sorani olmuştur. Doğal olarak, Suriye, Türkiye ve SSCB'de gazete ve dergilerini yayını Kurmanci lehçesiyle olmuştur. Son zamanlarda edebiyat lehçesi olmayan Dımılı, diğer bir ifadeyle Zaza lehçesi Türkiye'de (No. 140) ve bir siyasi göçmen gazetesinde (No. 211) kullanılmıştır.

Ayrıca Sorani bütün Kürdistan'da da bu lehçede yayımlanmış bütün gazetelerin %80,8'iyle gazetecilikte egemen konumdadır.

7.3.5.2 İkidilli ve tekdilli gazetecilik

Süreli yayınların sadece %64'ü Kürtçe olmak üzere tekdillidir (krş. Tablo 41). İkidilli ve çokdilli gazeteciliğin sürüp gitmesinde birçok etmenin payı vardır. Birinci etmen, Kürt yayıncıların ikincil bir konumda azınlık olarak resmi dilde yazarak egemen ulus ve merkezi hükümetlerle iletişim kurmaya çalışmış olmalarıdır. Bu yüzden ilk gazete çoğunlukla Kürtçe olmasına rağmen, Sultan'a hitaben Türkçe yazılmış açık mektup ve dilekçeleri de yayımlamıştır. Öteki gazeteler mesela, No. 41, doğrudan Irak'taki Arap hükümetinin önüne Kürt taleplerini getirmeyi hedefledi.

Tablo 41. Kürt gazeteciliğinde kullanılan dillerin sayısı

Dil(ler)	Başlıkların sayısı	Toplam %
Kürtçe	93	64,1
Kürtçe-Arapça	29	20,0
Kürtçe-Türkçe	12	8,2
Kürtçe-Farsça	4	2,7
Çokdilli	5	3,4
Bilinmeyen	2	1,3
Toplam	145	100,00

Kaynak: Tablo 30

İkinci neden çeşitli Irak hükümetlerinin Kürtlere ya da dillerine bağımsız bir statü vermemeye yönelik genel politikalarıdır. Bu yüzden devlet destekli süreli yayınların çoğu (sözgelimi, 43-44, 65, 73, 84, 94, 97, 102, 105-6, 120-22) Kürtçe-Arapçadır. Bu politika Kürt Akademisi'ni Irak Akademisi'nin (krş. 10.3.4); Kürt Yazarlar Birliği'ni ise Irak Yazarlar Birliği'nin (7.2.2.6) bünyesine sokma politikasına uygun düşüyor.

Özellikle de Türkiye için geçerli olan üçüncü etmen ise Kürtçeye uygulanan sürekli yasaklama, yani Kürtçe olarak hiçbir esere izin verilmemesidir. Türkçenin kullanılması sadece Türk halkıyla iletişim kurma amacına hizmet etmekle kalmaz, bir tek resmi dilde okuyup yazabilen Kürt okura da yarar sağlar. Bu yüzden ikidilli gazeteciliğin Kürt dilinin ve bu dili konuşanlarının ikincil konumunu yansıttığı ve bu durumun büyük ihtimalle gelecekte devam edeceği ileri sürebilir.

7.3.5.3 Alfabe: Arap yazısının egemenliği

Irak'taki Kürt basınında tümüyle Arap yazısı kullanılıyor ama çok sayıda yayın Latin alfabesini kullanarak, metin ve ders konularını işleyerek bu alfabeyi herkesin anlayacağı bir duruma getirmeye girişti. İran'da da her zaman Arap alfabesi

kullanılmıştır. Yakın zamanlarda İran hükümeti tarafından yayımlanmış ve İslami propagandayı içeren bir gazete (No. 143) Latin alfabesiyle Kurmanci olarak bazı metinleri yayımladı. Böyle bir girişimin amacı belli ki Türkiye Kürtlerini hedef almasıdır.

Tablo 42. Alfabe ve ülkelere göre süreli yayınların sayısı

Ülke	Arap	Latin	Kiril
Türkiye (Osmanlı)	9*	-	-
Türkiye(Cumhuriyet)	-	6*	-
İran	20	-	-
Irak	105	-	-
Suriye	-	3	-
SSCB	-	-	1
Lübnan	-	1	-
Toplam	134	10	1

*Krş. Altbölüm 7.3, Not 3.
Kaynak: Tablo 30

Bedirhan kardeşler tarafından Suriye'de (No. 25, 31, 33) ve Lübnan'da (No. 32) yayımlanan dört süreli yayının hepsinde Latin alfabesi kullanıldı. Ana organ *Hawar*'ın adı bile bu alfabe ile basılmıştır; sadece ilk birkaç sayısında Arap yazısıyla yazılmış makalelere yer verdi. Türkiye Kürtleri, aşina oldukları tek alfabe olduğu ve sadece bu alfabede baskı makinelerini bulabildikleri için kaçınılmaz olarak Latin alfabesini kullandılar. SSCB'de de *R'ya T'eze* (No. 24; krş. Şekil 15) ilkin Latin alfabesiyle basıldı, daha sonra Kiril alfabesine geçildi. Buna rağmen, süreli yayınların %92,4'ü (154 yayından 134'ü) Arapça-Kürtçe yazıyla basılmıştır.

7.3.5.4 İçerik: Uzmanlaşma ve farklılaşma

Bütün süreli Kürt yayının içeriğiyle ilgili bilgiler elde mevcut değildir. Altı gazete (No. 4, 11,46, 72, 88, 100) kendisini "edebi" olarak tanımlarken, 27 gazete ise hem "edebi" hem de diğerleri (mesela; "sosyal", "kültürel", "bilimsel"), olarak nitelendiriyor.

1960'lardan beri kayda değer oranda uzmanlaşma, yani "yatay farklılaşma" (krş. 8.6.1) meydana geldi. Uzmanlaşmış başlıkların bazıları pul koleksiyonculuğu (No. 95), çocuklar (38, 110), tarım ve toprak reformu (hepsi hükümet destekli 65, 77, 94, 105, 129) ve eğitimi (81, 87, 99) içeriyor. 121 nolu gazete son zamanlarda "bilimsel bir gazeteye" dönüştü (krş. 7.6.1). İdeolojik nitelikli gazeteler de piyasaya çıktılar. Bunların aralarında iki Marksist gazete (No. 188 ile Irak Komünist Partisi tarafından yayımlanan aylık *Problems of Peace and Socialism* dergisinin 1986'dan beri Kürtçe olarak (*Rêgay Aştî w Sosiyalîsm* "Barış ve Sosyalizm Yolu). Bu yüzden "Dikey Farklılaşma" (krş. 8.6.1) özellikle edebiyat yayınlarında çoktan meydana gelmişti.

7.3.5.5 Gazetecilik ve düzyazı

Düzyazı aracı olmaksızın etkin bir gazetecilik mümkün değildir. Irak'ta 1977'ye kadar yayımlanmış kitapların sadece %64'ü düzyazıyken (krş. 7.2.4), şimdiye kadar olan süreli yayınlar düzyazı aracını kullanmıştır ama şiir bunlar arasında her zaman kendine bir yer bulmuştur (Düzyazının gelişimi ile ilgili daha fazla bilgi için krş. 8.6.1 ve 8.6.2).

7.3.5.6 Sonuç

Yukarıda sunulan kanıtlar göstermektedir ki Sorani lehçesi Irak, İran ve yurtdışında gazeteciliğin ana aracı olmuştur. Sorani lehçesi bütün Kürdistan'da süreli yayınların büyük çoğunluğunun dili olmuştur. Bu aracın standardizasyona olan en

açık katkısı düzyazının gelişimi, imlanın kodlanması ve kelime hazinesinin modernleştirilmesidir (krş. Bölüm 8).

Gazetecilik, Kürt milliyetçiliğinin modern evresinin bir ürünü olarak ilk Kürt kitabının çıkışından on üç yıl önce ortaya çıktı ve politik mücadelenin bir aracı olarak kitaplar karşısında üstünlüğünü korumaya devam etti. Kitap yayıncılığı gibi, gazetecilik de hem Kürt toplumunun sosyal ve ekonomik azgelişmişliği hem de politik kısıtlamalarla sekteye uğratılmıştır.

Kürt basını, kalıcı günlük gazetelerin yokluğu, düşük dolaşım, kötü dağıtım olanakları, abone ve tek nüsha satışlarına bağımlı olma, reklam gelirlerinin olmaması ya da az miktarda olması, kötü basım tesisleri, gazete kağıdı kıtlığı ve sınırlı profesyonelleşme ve uzmanlaşma ile karakterize edilir. Bu özellikler gelişmekte olan toplumların karakteristik özellikleridir (Sommerlad 1966), ama bunların Kürt basını üzerindeki süregelen gizli etkisi Kürtçe konuşan topluluğun bölünmesiyle ve bu dilin kullanılması üzerindeki politik kısıtlamalarla pekiştirilmiştir.

ALTBÖLÜM 7.4
RADYO YAYINCILIĞI

Batı Avrupa'nın "konuşma" dilleri yayıncılık medyasının ortaya çıkmasından çok önce standartlaştı. Bu yüzden bunların basılı medyanın, özellikle de gazeteciliğin ürünleri olarak kabul edilmeleri gerekir. Ancak "*McLuhan*'ın döneminde bir dilin gelişmesi ve edebiyatının yayılması büyük ya da küçük ölçekte basılı ve yazılı söz olmadan da olabilir. Bunun yerine sözlü medyada bir çıkış bulabilir..." diye söylenilmiştir (Kloss 1978:19; krş. 2.1.3 A).

Basılı medya ile karşılaştırıldığında, yayıncılığın sözel dillerin (dünya dillerinin çoğunluğunu oluşturan) ihtiyaçları için daha uygun olduğu açık olduğu halde, birçok dil için radyo ve televizyon yayınlarına ulaşabilmek, basılı medyaya ulaşabilmekten hiç daha az zor olmadığı da doğrudur (Sözgelimi, Afrika'daki durumla ilgili krş. Howell 1986:220). Yayıncılık medyası (radyo ve televizyon) güçlü tekelci eğilimleri bulunan politik, ekonomik ve kültürel kurumlar olarak ortaya çıkmıştır. Bunlara ulaşmanın önündeki engeller esasen ekonomik ve politik olmasına karşın, sözgelimi radyo yayınının sınırlı nitelikte olması gibi öteki sorunlar da olabilir.

Bu altbölümde yayıncılık işlevinin Kürtçede ortaya çıkışı ve yayıncılığın standardizasyon sürecinde oynamış olduğu rol incelenecektir. Radyo yayıncılığı Türkiye, İran, Irak ve Suriye'de iktidardaki politik gücün varlığını sürdürmede silahlı kuvvetlerinin hemen ardından gelir. İster darbe, ister devrim yoluyla olsun politik rejimdeki değişiklikler ancak hükümet sahipli radyo istasyonları yeni yöneticilerinin eline geçtiğinde geçerli kılınır. Yayın istasyonlarının iyi korunmalarının ve genellikle siyasi kargaşa zamanlarında en son düşen kaleler olmasının nedeni budur. Dahası radyo yayıncılığı etnik halklar arasında politik entegrasyonun ve resmi dilin popüler hale gelmesinin önemli bir aracıdır. Bu yüzden devlet tekeli sayesinde radyo ve televizyon yayıncılığı, dilin kullanımı üzerinde resmi politikanın doğrudan kılavuzudur.

7.4.1 Kürtçe radyo yayıncılığı
Kökenleri: İkinci Dünya Savaşı, 1939-45

> "İngiltere'ye izne gidersen acaba bana bir radyo bakabilir misin? Söylenildiğine göre şimdi Avrupa, Türkiye ve Rusya'dan pek çok radyo yayını var" diye söyledi (Aktaran, Hamilton 1958:197).

Irak Kürdistanı'na ilk radyo cihazını herhalde Kürdistan'da yol yapmaktan sorumlu mühendis A. M. Hamilton (1958.197) 1930'ların başlarında Irak parlamentosunun eski Kürt milletvekili İsmail Beg'in bu isteğini karşılamak üzere getirdi. "Kürtler hayatlarında ilk kez bilinmeyen dillerde gürültülerin geldiği bu esrarengiz kutunun olduğunu duyduklarında, bizzat kendileri görüp dinlemek için uzak yakın her yerden gelmeye başladılar" (s. 200). 1932'de bir kahvehane sahibi Süleymaniye'ye ilk radyo cihazını getirdi (Saccadi 1972:76).

Radyo cihazları 1930'lardan önce Türkiye, İran ve Irak Kürdistanlarına ulaşmadığı halde, Kürt dilinde ilk radyo yayınları 1923 ile 1929 yılları arasında SSCB'de kurulmuş olan özerk Kürt bölgesinde başladı (krş. Nadirov 1992-38) ve Bölüm 5,

Not 23). Bu ilk çabalarla ilgili ayrıntılı bilgiler mevcut değildir.

İkinci Dünya Savaşı Kürtçe dahil birçok Afrika ve Ortadoğu dillerinde radyo yayıncılığı için uygun koşullar yarattı. Bir kaynağa göre, 1936'da Irak hükümeti tarafından kurulan ilk radyo istasyonu 1939'da günde 15 dakikalık Kürtçe programı yayımlamaya başladı (Boyd 1982:107). Bu döneme kadar Eğitim Bakanlığı bütün Irak boyunca okullara alıcılarını dağıtmıştı. Süleymaniye livasına tahsis edilen beş cihaz Aralık 1938'de Halepçe, Qeladıza, Çwarte, Pencwin ve Serdeş'e yerleştirildi (*Ziban*, C. 2, Aralık 31, 1938). Britanyalı program danışman ve teknisyenleri savaş sırasında vericilerini hem Arapça hem Kürtçe olarak genişlettiler. 1954'e gelindiğinde, Kürtçe program 15:25 ve 16:25 saatleri arasında olmak üzere bir saate çıktı (Boyd 1982:107).

Savaşla ilişkili bir başka istasyon Levant Radyosu'ydu. Beyrut'taki Fransız hükümeti tarafından işletilen bu istasyon Kürtçe yayına 5 Mart 1941'de başladı (5 Mart 1941 tarihli Les *Êchos de Syrie*'e göre, aktaran *Oriente Moderno*, Anno XXII, No. 5, Maggio 1942, s. 216). Program haftada iki kez olmak üzere 17:00 ile 17:30 arasında yarım saat kısa dalga 37, 35; orta dalga 293,50'de haber (Kurmanci) ve müzik yayınlarından oluşuyordu (*Hawar*, c. 9, No. 27, Nisan 15, 1941, s. 11). Kürtçe program 1 Nisan 1946'da, bu istasyon Lübnan hükümetine devredildiğinde sona erdirildi (Rambout 1947:114).

Edmonds'a (1971:94) göre, "Kürtçe radyo yayını Britanya'nın savaş dönemi Jaffa'da kurduğu radyo istasyonu el-Şark el-Adna'da başladı ve hemen sonra Bağdat'ta başlatıldı." Ne var ki Şark el-Adna'nın (Yakın Doğu Arap Radyo İstasyonu) ilk dönemleri bilinmiyor. Bu programla ilgili bilgi, Kürtçe yapılan bütün radyo yayınlarını izleyen *Hawar*'da (krş. Sözgelimi, No. 27, Nisan 15, 1941, s. 11; No. 34, Ekim 15, 1941, s. 15) yoktur. Kürt basını bu istasyondan ilk kez herhalde 1943'te bahsetti (krş. Aşağıya). Anlaşıldığı kadarıyla savaş bitince bu istasyonun yayınları da sona erdi.

7.4.2 1945-85'te Irak'ta Kürtçe radyo yayını

Bağdat Radyosu İkinci Dünya Savaşından sonra 1949'a kadar yayın saatini iki saat 45 dakikaya çıkararak Kürtçe programına devam etti. 1950'de bu istasyon, *Êre Bexdaye* "Burası Bağdat" adlı Arapça ve Kürtçe aylık bir gazete yayımlamaya başladı. Bu gazete varlığını 14 Temmuz 1958'e kadar sürdürdü. Bağdat Radyosu en kalıcı Kürtçe yayın yapan radyo olarak 1939'da günde 15 dakika olan yayın saatini 1980'lerin başlarında 16:25 saate çıkardı (krş. Tablo 43).

Tablo 43. 1945-84'te Bağdat Radyosu-Kürtçe bölümünün günlük yayın saatleri

Yıl	Toplam günlük saat	Kaynaklar
1939	0:15	Boyd (1982:107)
1945	1:00	age.
1949	2:45	UNESCO (1950:533)
1951	3:00	Longrigg (1953:389)
1957 (Kasım)	3:00	WRH (1958:174)
1960 (Haziran)	4:00	Jîn (Haziran 4, 1960)
1960 (Kasım)	6:00	WRTH (1961:122)
1974	8:55	WRTH (1974:151)
1975	16:05	WRTH (1975:164)
1976	16:27	WRTH (1976:175)
1977	15:25	WRTH (1977:165)
1978	19:30	WRTH (1978:185)
1979-84	16:25	WRTH (1979-84)
1984	17:25	WRTH (1985:180)

İlk programlar (1940'lar) arasında haberler, yorum ve müzik vardı. 1950'lilerin ortalarına gelindiğinde radyo yayın saatlerinin artmasıyla birlikte dini eğitim ve dinleyici bölümü dahil daha fazla çeşitliliğe olanak yaratıldı. Bununla birlikte bütün programlar hükümet tarafından sıkı bir biçimde denetleniyordu.

Bağdat Radyosu 1958'de monarşinin yıkılmasından sonra komşu ülkelerdeki Kürtleri etkileyerek, güçlü bir politik araca dönüştü (krş. 7.4.3). Irak Kürtleri radyo yayınında da Araplarla eşit hak talep ettiler. *Hetaw*'da (Ağustos 1958) yazıldığına göre, Kürtler kendi emellerini gerçekleştirmek ve istedikleri dilden kendi halkına hitap etmek için bağımsız bir radyo istasyonuna gerek duyuyordu (aktaran Nêrevan 1959L:142).

1960'lara gelindiğinde yeni Cumhuriyet rejiminin politik özgürlüklerle ilgili antlaşmaları gitgide ihlal etmesi radyo yayıncılığını da etkiledi. Süleymaniye gazetesi *Jîn* (No. 15441, Haziran 4, 1960, s. 1) bu radyo istasyonunun Kürtlerden bahsetmeyi kestiği; sanat, haber ya da toplumsal olaylarla ilgili olsun programların sanki yayıncıların bu dört saati öylesine geçirip, gidip yatmak istiyorlarmış gibi herhangi bir "zevk"ten yoksun yayımlamalarından yakınıyordu. Gazeteye göre, "Kürt istasyonunun böyle ihmal edilmesi ve engellenmesinin" Kürt halkının haklarından birinden mahrum edilmiş olduğunu gösterdiği için bu istasyonun tümden iyileştirilmesini talep etmek Kürtlerin hakkıdır. Son derece önemli bir siyasi gazete olan *Xebat* yayının kalitesini artırmak için ayrıntılı bir plan önerdi. Milliyetçi gazete *Jîn*'de (Ağustos 18, 1960) yayımlanan "Kürtçe bölüm mü yoksa şarkı istasyonu mu? Başlıklı bir makalede *Xebat* ya da başkaları tarafından yapılan önerilere hiç dikkat edilmediğinden yakınılıyordu. Kürdistan'da ve ulusal çapta meydana gelen belli başlı olaylar yayımlanmıyor, yayın saatleri "Lolo" ve "Hatim Hatim" (şarkı adları) türküleriyle boş boş dolduruluyordu. Gazete, yetkililerin Kürt halkının önemli haberleri, Kürt edebiyatını, değerli söyleyişleri vs yayımlayan bir radyo istasyonuna gerek duyduklarını anlamalarını sağlamak üzere kitlesel eylem çağrısında bulunuyordu (Abdullah ve McCarus 1967:35-37'de yeniden basılan metin).

1961-75 otonomi savaşı Kürtlere kendi gizli radyo istasyonlarını sağladı (krş. 7.4.6). Bağdat Radyosu'nun politikası Irak'ta, Kürdistan'da ve bölgede değişen politik koşullara bağlıydı. Yayın saati otonomi savaşının son yılında ikiye katlandı. 1968'den beri Baaslaştırma yani iktidar partisinin ideolojik

propagandası ve politik hattı bütün programlara nüfuz etmişti. Bununla birlikte oyun, öykü, tarih, Kürtçe dilbilgisi ile çocuk, çiftçi ve kadınlar için yapılan özel programlar, vs gibi yeni programlar 1960'ların sonlarından beri farklı zamanlarda yayımlanmıştır. Denilebilir ki hiçbir Kürt istasyonu hiçbir zaman reklam yayımlamadı.

7.4.3 İran'da Kürtçe radyo yayını

İranlılara radyo alıcılarına sahip olmaya 1934'te izin verildi (Mesbahee 1973:15). Radyo yayıncılığı 24 Nisan 1940'ta başladı. Resmi dil Farsçanın geliştirilmesi Pehlevi monarşisi döneminde radyo ve televizyon yayıncılığının önemli hedeflerinden biriydi (Kimiachi 1978:32). Radyo yayıncılığı, "kültürün geliştirilmesi ve ulusal birliğin sağlanması" için en etkin kurum olarak görev yaptı (s. 24).

Kürtçenin yazılı olarak kullanılmasının kanunla yasaklandığı, okullarda ve resmi dairelerde sözel olarak kullanılmasına izin verilmediği bir ülkede, Kürtçe yayın nasıl başladı, nasıl yayıldı? Aslında ilk yayınlar merkezi hükümet tarafından değil, tersine Tahran'a karşı isyan etmiş ve 1945-46'da kendi özerk cumhuriyetini kurmuş kuzeybatı İranlı Kürtler ve Türkler tarafında başlatıldı. Kürtçe yayın ilk önce Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nde Tebriz Radyosu'nda başladı ve hemen ardından 30 Nisan 1946'da Kürt Cumhuriyeti'nin başkenti Mahabad'da bir radyo istasyonu kuruldu. *Kurdistan* (No. 43, Mayıs 4, 1946, s. 1) gazetesinde çıkan "Kürdistan konuşuyor" başlıklı bir makalede bu istasyonun, üst düzey yetkililerin ve davetli konukların huzurunda özel bir törenle yayına başladığı bildiriliyordu. Halkın duyması için kentin farklı yerlerine beş büyük hoparlör yerleştirilmişti. Programlar; haber, yorum, müzik, konuşma ve bazıları *Kurdistan* gazetesinde çıkmış olan makalelerden oluşuyordu. Bütün programlar Sorani lehçesindeydi.

Aralık 1946'da cumhuriyetin yıkılması İran'da Kürt yayıncılığının bu evresini bitirdi (krş. 7.4.6). Ama çok geçmeden

Irak'taki Kürt isyanının eski lideri ve Kürt Cumhuriyeti'nin ise askeri komutanı olan Mele Mustafa Barzani'nin 1949'da Baku Radyosu'nda (Sovyet Azerbaycan Cumhuriyeti'nde) yaptığı bir saatlik konuşma Kürt yayıncılığının dirilişinin tetiğini çekti, yani bu kez de İran hükümetinin Kürtçe yayını başlatmasını körükledi. Barzani konuşmasında İran, Türkiye ve Irak'taki Kürt halkının özgürlüğü ve Kürdistan'ın birliği çağrısında bulunuyordu (*The New Statesman and Nation*, 22 Nisan 1950).

Bu olay Batı'da Sovyetler'in kendi yayılmacı emelleri doğrultusunda Kürtleri kullanmanın bir komplosu olarak değerlendirildi.[1] Çok geçmeden ABD Sovyet yayıncılığının etkisini kırmak için kapsamlı bir propaganda programı başlattı. *New York Times*'ta çıkan haberlere göre (Ross 1949:12) "Kürtler Batı iktidarlarının enformasyon faaliyetlerinde kulak ardı edilirken, SSCB Kürt milliyetçiliğini ve Kürt dilini vurgulamıştı." Habere göre, "şimdi Kürtçe bir program hazırlamaya ve Kürtçe konuşan bölgelerde faaliyet yürütmeye yönelik tedbirler alınıyor."

Ocak 1950'ye kadar, ABD'nin Bağdat'taki büyükelçiliği tarafından haftalık olarak yayımlanacak olan Kürtçe haber bülteninin (krş. 7.3.2.10) nokta dağıtımının etkisini artırmak için Amerika'nın Sesi Radyosu'nun Kürtçe yayınına yönelik planlar tartışıldı (New York Times, 7 Ocak 1959, s. 7). Daha sonra Amerika'nın Sesi Radyosu ile İran Hükümeti arasında yerel yayın gerçekleştirmeye ilişkin bir anlaşmaya varıldı (*The New Statesman and Nation*, 22 Nisan 1950). Tahran ayrıca Kürt dili ve tarihi ilgili birkaç kitabın yayımlamasına da destek verdi (krş. 7.2.3).

1. 1941-53 döneminde İran'da politik ve ekonomik bir kriz yaşanıyordu. Bütün ülkede monarşiye karşı muhalefet gelişiyordu. Batı medyası bu ulus çapındaki hareketi Sovyet kışkırtması bakımından açıklıyordu. Eylül 1950'de anlaşıldığı kadarıyla Irak'tan yardım alan İran ordusu *The New York Times*'ın (6 Eylül 1950, s. 18) "Kürdistan'da başını tamamıyla Komünistlerin çektiği bir isyanın habercisi olabilecek küçük bir aşiret isyanı" olarak adlandırdığı isyanı bastırdı. Bu gazeteye göre İran "ordusunun Kürt aşiretini silahsızlandırmaya yönelik çabası Kore türü bir saldırı korkusundan kaynaklanıyor." 1952-53'te çiftçi isyanları bütün Kürdistan'a yayıldı (krş. Mokhammedov 1953).

İran hükümeti bu propaganda planına göre 1951'de yerel olarak Farsça ve Kürtçe yayın gerçekleştirmek üzere Senendec'de yeni bir kw verici yerleştirdi. İran ordusu (Beşinci Tümen) 1955'ten 1966'ya kadar benzer bir vericiyi (*Foreign Broadcasting Information Service* 1955-66'da listelenen 43,88m= 6851 kc/s500 watts üzerinden) işletti. Programlar haber, yerel müzik, şiir dinletileri, siyasi yorumlar ve eğlenceyi içeriyordu.

7.4.3.1 1950'lerin radyo savaşları

1956-57'de Ortadoğu'daki politik gelişmeler İran'da Kürtçe yayının daha fazla genişlemesiyle sonuçlandı. Mısır Irak'a karşı 1957'de "Arapların Sesi" radyosuyla ciddi bir propaganda savaşını başlattı (Boyd 1982:107). Kahire Radyosu'nda (Greenwich vasati saati 11655 kilosikl üzerinden 1645 saat) yayımlanan ve Irak ile İran'da geniş bir dinleyici kitlesi bulan 45 dakikalık Kürtçe program bu kampanyanın bir parçasıydı. Program Irak monarşisini ve Bağdat Paktını teşhir eden haberlerin (krş. 3.2.1) yanı sıra milliyetçi Kürt şiiri ve aralarında ulusal marş *Ey Reqîb* "Ey Düşman" ile *Ey Kurdîne* "Ey Kürtler" marşlarının da bulunduğu Kürt müziğini içeriyordu. Bu sözler ve müzik Aralık 1946'da Kürt Cumhuriyeti'nin yıkılışından beri radyoda duyulmamıştı. Mahabadlı kör bir şair Kahire Radyosu'nun kendi duygu ve düşünceleri üzerinde derin bir etki bıraktığından söz ediyor (Mala Ghafour 1984:13).

İran hükümeti buna korkuyla tepki verdi. Günlük yarı resmi gazete *Ettela'at* bu programı İran'a yönelik yıkıcı bir tedbir olarak görüyordu. Gazete, başka bir İran gazetesi olan *Ferman*'ın başyazısından alıntılar alarak bu yayınların Birleşik Arap Devletleri ile Sovyetler Birliği tarafından planlanan bir komplonun bir parçası olduğu uyarısında bulunuyordu (*Ettela'at-e Hava'i*, 25 Haziran, 7 Temmuz, 1958). Basında çıkan haberlere göre Türkiye, İran ve Irak; Mısır ile SSCB'yi protesto etti. 30 Haziran 1958'de bu gazete bu propagandanın Birleşik Arap Cumhuriyeti (BAC) ile İran arasında ilişkilerin bozulmasına yol açabileceği uyarısında bulundu. 2 Temmuzda

gazetede BAC'nin büyükelçisinin bu programın kuzey Suriye (o zaman BAC'nin sınırları içindeydi) Kürtlerine yönelik sadece müzik ve dini nitelikte olduğunu ve Kahire'nin İran ya da başka ülke olsun yabancı ülkelerde oturan Kürtlerin ilişkilerine karışma gibi bir niyetinin olmadığını ifade eden bir beyanı yayımlandı.

Kahire Radyosu'nun Kürtlerle ilgili programını etkisiz hale getirmek için, İran başbakanı ve bakanlar kurulu o yılın Temmuz ayının başlarında Kordestan eyaletinin merkezi olan Senedec'e gittiler ve bölgenin gelişmesine ve Tahran Radyosu'nda Kürtçe bir yayın başlatmaya yönelik 500 milyon riyal (yaklaşık 7 milyon dolar) ödenek ayırdıklarını duyurdular. Üstelik, Uluslararası Basın Birliği'nin bir haberine (aktaran *Nouvelle Revue de Lausanne*, 11 Temmuz 1958) göre İran ve Irak 11 Temmuzda belki de yabancı ajanlarla ilişkisi bulunan Mısır'dan yapılan yayınların sonunda bir Kürt ayaklanmasına yol açacağını düşünerek buna yönelik önlem almaya başladılar (Bu son iki paragrafta yer alan bilgiler şu iki kaynaktan alınmıştır: *L'Afrique et L'Asie*, Annee 1958, No. 44, s. 60-61 ve *Oriente Moderno*, c. 38, No. 7, 1958, s. 627).

Bununla birlikte çok geçmeden Irak'taki monarşi yıkıldı (14 Temmuz 1958) ve Kürt milliyetçiliğini körüklemede Kahire Radyosu'na Bağdat Radyosu'nun Kürtçe bölümü de katıldı. Yeni rejim Bağdat Paktını hiç tereddütsüz terketti ve Paktın diğer üyeleri (İran, Türkiye, Pakistan ve Britanya) Kürtlerin durumu dahil sonuçları tartışmak üzere Ankara'da toplandı.

Tahran, Kürdistan'da askeri yığınağın ve güvenliğin artırılmasına ek olarak haftalık Kürtçe gazete olan *Kurdistan*'ın yayımıyla birlikte yoğun bir radyo yayınını başlattı (krş. Tablo 44).

Tablo 44'teki verilerden anlaşılacağı gibi, hem yerel hem de öteki ülkelerdeki Kürt dinleyicileri hedef alan güçlü Tahran Radyosu'nun yanı sıra yerel lehçelerde dört yerel istasyon yayın yapıyordu. Bu radyoların amacı İran Kürtlerinin dikkatlerini yabancı radyo istasyonlarından kendilerine çekmekti. Yerel Maşhad Radyosu'ndan yapılan yayınların coğrafi ve politik

olarak Kürdistan'dan tecrit edilen kuzey Horasan (krş. 1.1.7 ve Harita 6) Kürtlerini bile kapsadığını kaydetmek ilginçtir. Bu istasyon 1970'e kadar saat 20:00 ile 20:30 arasında olmak üzere haftada altı gün yayın yaptı. Bu bölgede, akrabalarının sınırın öte tarafındaki SSCB'de kendi dillerinde yayın yapan bir "Sosyalist Cumhuriyeti" olan Türkmen nüfus için benzer bir program yoktu (Blum 1972:222). Bunun nedeni İran Türkmenlerinin o dönem ivedi bir tehdit unsuru oluşturmadıklarıyla açıklanabilir.

Tablo 44. 1959'da İran'da Kürtçe yayın

İstasyon ismi	Tahran saati	Kısa dalga	Kw	Orta dalga	Kw	Prog.
Tahran Radyosu	21:00-22:00	?	100	244	?	"K. Program"
Senendec R.	18:00-21:00	44.44	0,4	324	1	"K. Program"
	21:00-22:00	44.44	?	324	?	*
Kermanşah R.	19:00-1930	?	?	275	1	**
	19:30-21:00	?	?	275	1	"K. Program"
	21:00-22:00	?	?	275	1	***
Reza'iyeh R.	18:00-19:00	37	0,5	300	1	****
Maşhad R.	17:30-18-00 (Cmrt/Pzt/Çrş)	?	?	272,2	1	"K. Program"

* "Tahran Radyosu Programı" ** "Yerel Kirmanşah Kürtçe Program" *** "Tahran Radyosu Programı" **** "Kürtçe lehçede Program"

Kısaltmalar: R, Radyo; K, Kürtçe

Kaynaklar: Radyo Tehran (No. 32, Farvardîn 1338/Mart-Nisan 1959); istasyonların gücü hakkındaki bilgiler WRTH'den (1961:122) tablo halinde sağlanmıştır.

Anlaşılan o ki İran hükümetinin dil politikası kendi Kürtlerinin dikkatini yabancı radyo yayınlarından kendi yayınlarına çekmek ve aynı zamanda sınırın her iki tarafındaki Kürtler arasında İran propagandasını yürütmek arzusu üzerine kurulmuştu. Birinci durum yerel istasyon yayınında, kapsama giren

bölgenin lehçesinin kullanılmasını gerektiriyorken, ikinci durumdaki hedefe ise en etkili bir biçimde Sorani lehçesiyle varılabilirdi.

1970'lerin başlarına gelindiğinde, yeni politik etmenler ortaya çıktı. Gerçi Kahire Radyosu'nun Kürtçe yayınları birkaç yıl önce bitmişti ama Irak'taki Kürt otonomcuları tarafından işletilen gizli istasyonlardan biri her gün yayın yapmaya başladı. Sonunda İran'ı Irak'taki Kürt otonomcuları desteklemesine götürecek olan İran ile Irak arasındaki düşmanca ilişkiler de aynı oranda önem arz ediyordu. Şah rejimi içeride eşi görülmemiş bir biçimde ülkeyi askerileştirmeye dayanan yoğun bir asimilasyon politikasını takip ediyordu.

Dış siyasi koşullar Sorani olarak daha fazla yayın yapmayı gerekli kılıyordu ki bu durumda Kürt dilinin birliği daha da teşvik edilecek ve Farslaştırma çabaları etkisiz kılınacaktı. Görülen o ki bu açmaz İran Kürtlerine yerel lehçede yayın yapmaya önem verilerek; Irak ve Türkiye'ye yayın yapan güçlü radyo istasyonlarında ise Sorani ve Kurmanci lehçeleri kullanılarak aşıldı.

Pek çok Kürt tarafından farkına varılan bu politika aslında Kürtçe istasyonlarda çalışan personele dikte ettirilmişti. Bu çalışanlardan biri olan Abdullah Mardukhi (1979-81'de Mahabad Radyo ve Televizyonu'nda müdürlük makamında bulunmuş) yayın sisteminde monarşi rejiminin en önde gelen ideologlarından olan Perviz Nikhah'ın 1974 baharında resmi politika ile ilgili enformasyon ve haberleri denetleyen müdürleri kısaca şöyle bilgilendirmişti:

> Kürt, Ermeni, Türk, Beluci gibi çeşitli etnik grupların ve bu grupların konuştuğu lehçelerin varlığı İran'ın düşmanları elinde bir koz olarak kullanılmaktadır. Bunlar bizim ülkemiz için birçok sorun yaratmıştır. Bunlar amaçlarına ulaşmadan önce, planlarını etkisiz hale getirmeliyiz... Bunu, Kürtçe vericileri yerleştirip yaygınlaştırarak, yaparız. Programlar Tahran'da hazırlandıktan sonra, eğitimli çevirmenler tarafından çevrilecek ve uygulamaya (eyaletlerde) konulacaktır. Kürtçe Farsçanın bir lehçesinden başka bir

şey değildir ama İran'ın düşmanları Kürtler için bir ulus ve bir dil yaratıyorlar. Bu Kürtçenin Farsça konuşan herkesin rahatlıkla anlayabileceği lehçeleri vardır. Herkesin Kürtçenin sadece Farsçanın lehçelerinden biri olduğunu anlaması için Kürtçenin bütün lehçelerinde yayın yapıyoruz. Lehçeler arasında bir birliğin olmaması eninde sonunda Kürtçe lehçenin ortadan kalmasına yol açacaktır (A. Mardukhi, özel yazışma, 9 Eylül 1984).

Aşağıdaki radyo istasyonları Kürtçenin yerel lehçelerinde yerel dinleyicilere yayın yapıyordu: Senendec Radyosu, Mahabad R., Reza'iyeh R. (şimdi Urmiye), Kermanşah R. (şimdi Bahtaran), Meriwan R., Ilam R. ve Quchan R.; İran-Irak sınırı üzerinde kurulmuş Kasrı Şirin'in iki güçlü radyosu (400+400 kw) ve yayınlarını Irak, Suriye ve Türkiye Kürtlerine ulaştıran ama İran Kürtlerinin [kolaylıkla] ulaşamadığı Bonab radyosu (age.).

Yetkililerin Goran olarak da adlandırılan Hewrami topluluğunun Kürt olmadığına ilişkin kuramın (krş. 1.3.7) farkına vardıktan sonra Hewrami lehçesiyle (küçük bir topluluk tarafından konuşulan) yapılan programı genişlettiler ve bu amaca uygun olarak bir radyo istasyonu için ödenek ayırdılar (age.).

Nikkah 1971'de Tahran'da müdürlerle yaptığı başka bir özel toplantıda Kürt istasyon müdürlerine yakın zamanlarda hükümete önerilen bir planı uygulamaya koymada ne kadar önemli bir role sahip olduklarını söyledi. Plana göre, Kürtler Kürdistan'dan ülkenin başka bölgelerine nakledilecek, yerlerine başka İranlılar yerleştirilecekti. Müdürlere "Horasan ile Kürdistan (eyaletleri) arasında; Semnan ile Senendec (kentleri) arasında hiçbir fark olmadığı" düşüncesini yaymayı gerektiren özel programlar aracılığıyla Kürt fikrini hazırlamaları emrini verdi. Çok geçmeden "İran'ın Engin Toprakları" (*Sarzamin-i Pahnavar-i İran*) adlı program yayımlanmaya başladı (age.).

100 kw'lik bir istasyon Kermanşah'a kurulduğu zaman Tahran'ın Kürtçe programı buraya taşındı. Bu programların çoğu hükümetin dikkatli bir denetiminde Tahran'da üretilmeye de-

vam etti. Kürt çalışanlar Enformasyon Bakanlığı'ndaki (daha sonra, Ulusal İran Radyo ve Televizyon Kurumu) "Lehçeler Bölümü"ne (*Guruh-i Lahji-ha*) bağlıydılar. Bu kuruluş İran'da Farsça olmayan dillerdeki yayından sorumluydu.

Tablo 45. İran hükümetinin radyo yayınında Kürtçe lehçelerinin kullanımı

		Surani (Sorani)	
		Günlük yayın saatleri	
KHz	GMT	1977-78	1979
612	02:30-05:30	3,00	3,00
612	13:30-16:30	3,00	3,00
897	03:30-03:30	0,30	0,30
897	04:45-06:30	1,45	2,10
897	11:30-12:00	0,30	0,30
897	12:30-13:00	0,30	0,30
897	14:30-15:00	0,30	2,00
897	15:30-16:00	0,30	0,30
897	17:30-18:00	0,30	0,30
	Toplam	**10,45**	**12,10**
	Kuzey lehçesi (Kurmanci)		
612	16:30-18:30	2,00	2,00
618	17:30-18:30	1,00	1,00
933	16:30-17:30	1,00	1,30
	Toplam	4,00	4,30
	Senendec (Soraninin altlehçesi)		
1484	12:30-14:30	2,00	2,00
1484	18:30-19:30	1,00	1,00
	Toplam	3,00	3,00

Tablo 45. İran hükümetinin radyo yayınında Kürtçe lehçelerinin kullanımı (devamı)

KHz	GMT	Günlük yayın saatleri 1977-78	1979
	Urami (=Hewrami)		
645	14:30-16:30	2,00	2,00
	Quchani (Horasan Kurmancisi)		
738	15:45-16:30	0,45	0,45
	Genel Toplam	**20,30**	**22,25**

Kaynak: WRTH 1977 (S. 165), 1978 (s. 184) ve 1979 (s. 190). Toplamlar verilmiştir.

Radyo yayınıyla gerçekleşen dilsel etkiyi azaltmanın mekanizmalarından biri de yayın metinlerini Farslaştırmaktı. Yerel radyo yayınları Farsçadan alınan kelimelerle yüklüydü ki bu durum yapılan yayını hedef alınan dinleyici kitlesinin konuşmalarından farklı kılıyordu. Gerçekten de pek çok İranlı Kürt bu radyo istasyonlarının görevinin Kürt dilini "mahfetmek" olduğuna inanıyordu. Bu, özellikle de Senendec Radyosu için geçerlidir. Bu istasyonda çalışan yayıncılara Farsça bir metin okumaları ve bu metni Kürtçeleştirmeleri için sadece edat ile bağlaçları değiştirmeleri söylenmişti. Mardukh'a (özel yazışma 1984) göre bu radyo istasyonunun Kürtçe çevirmenleri yoktu. Bir başka gözlemciye göre Reza'iyeh'te "bazı insanlar standart olmayan dillerin [Azerbaycan Türkçesi, Kürtçe ve Süryanice] yayınlarda kasten "Farsçalaştırıldığını ileri sürüyordu" (Kahn 1980:44). Reza'iyeh Radyosu yayınlarında kullanılan dil ile bu yayının kapsamına giren bölgede konuşulan dil arasındaki fonetik ve fonolojik farklılıklarla ilgili yapılan bir çalışmaya göre, "bu radyo, mevcut politik durumda kaçınılmaz olan Kürt-

çenin resmi olmayan gerçek Farsçalaştırılmasının bir hayli önündeydi (Kahn 1975:5).

"Dil" ve "ulus" gibi kavramları Kürtler için kullanmamak resmi politika gereğiydi; bunun yerine "Kürtçe lehçe" ve "Kürtler" kullanılıyordu. Bakanların, hükümet dairelerinin ve kurumların adları ile resmi unvanları içeren kelime ve deyimler Farsça kalmak zorundaydı. Zira çevirmenlere şöyle denilmişti "bunları Kürtçeye çevirmek mümkün değildir". (Mardukh, özel yazışma, 1984; hükümetin Farslılaştırma planları için krş. 5.4.9).

7.4.3.2 İslam Cumhuriyeti

Monarşinin yayıncılık medyasını politik entegrasyon, Farslılaştırma ve resmi ideoloji ile politik çizgiyi propaganda etmeye yönelik sıkı bir devlet denetimi altında tutan politikasını İslami rejim de sürdürmüştür.

Kürdistan'daki yerel istasyonlar Şah'ın iktidardan düşürülmesinden sonra, yani yeni rejim bölgede kendi denetimini yürütemediği zaman kısmen Kürtlerin ellerinde kaldı. 1980 güzünün başında kentlerin yönetimi nihai olarak Tahran tarafından ele geçirilmesinden sonra İslami rejimle savaşan iki otonomcu Kürt örgütü kendi denetiminde bulunan kırsal alanlarda gizli bir yayın başlattılar.

Bu koşullarda radyo yayını, Kürdistan'ın milliyetçi ortamında barınak bulamayan İslami rejimin davetsiz ideolojik ve politik yönetimini sürdürmenin ayrılmaz bir aracıydı. İçteki karşı koyuşların yanı sıra, Tahran ile Bağdat Radyosu arasında bir de radyo savaşı sürüyordu.

Hükümet ve Kürtler arasında sürmekte olan savaş şartlarında gizli ve yabancı radyo yayınları büyük dinleyici kitlelerini kendine çekti. Hükümet mevcut şebekelerden tam olarak yararlandı ve hem düzenli yayınlarını yavaş yavaş genişletmeye ve hem de gizli ve istenmeyen diğer istasyonlarının yayınlarına parazit sokmaya başladı. İslami rejimin yayın kurumunun çıkardığı haftalık dergi olan *Suruş* (c. 5, No. 206, 27 Ağustos

1983, s. 53) Mahabad Radyo ve Televizyon Birimi hakkında şunları yazıyordu: "Bu birim faaliyetlerinin bir parçasını da ortalıkta dolaşan politik sesleri denetlemeye ayırmakta ve sonuçları yabancıların ve yardakçılarının zehirli propagandalarını etkisiz hale getirmeye yönelik önlemlerin alınması için yetkili kişilere bildirmektedir." *Kayhan-i Hava'ti* (16 Ekim 1985, s. 9) yeni bir 20 kw'lik verici 7 Ekim 1985'te Senendec'de törenle açıldı. Eski 10 kw'lik verici ile iyice sağlamlaştırılan bu istasyon günde on altı saat Farsçada ve "Kürtçe lehçeleri olan Senendec Soranisi ile Avramanati [Hewrami] lehçelerinde" yayın yapmaya devam etti. Ayrıca yeni verici yayındayken bölgedeki "Irak Radyosu'nun vericisinin etkisini kırmaktadır."

Kürtçe yapılan toplam yayın saati 1966 ile 1983 yılları arasında İran'da iki katından daha fazla oldu (krş. Tablo 46).

Tablo 46. 1959-83'te İran'da günlük Kürtçe yayın saatleri

Yıl	Günlük saatler	Kaynak
1959	7:30	Tablo 44
1966	8:30	Radyo İran (No. 114, Mayıs Haziran 1966)
1977-78	20:30	Tablo 45
1979	22:25	Tablo 45
1983	18:15	Suruş (C. 5, No. 193, s. 62-63)

Hiçbir değişim eski rejimin lehçe politikasını etkilemedi (krş. Tablo 45). İran İslam liderleri tarafından "afyondan daha kötü" olarak kabul edilen müzik ancak izin verilen şarkıların söylenmesine indirgendi. "İslami olmayan" müziğin ortadan kaldırılmasına yönelik girişimler 1979'da, Radyo ve Televizyon kurumunun genel müdürü Taqi Farahi Kürtçe yayın yapan istasyonlara bütün müzik kasetlerini silmeleri ve denetim için bunları Tahran'a yollamaları emrini içeren bir genelge gönderdiğinde, başladı (Mardukh, özel yazışma, 1984). Bir başka değişiklik ise büyük olasılıkla uzun vadede Kürtçe kelime hazinesini etkileyecek Arap kelimelerle yüklü İslami dini propagandanın sık sık yayımlanmasıdır.

7.4.4 Türkiye'nin yayın politikası

Türkiye'nin güçlü asimilasyon politikası gözönünde bulundurulduğunda, bu ülkenin neden Kürtçe yayını benimsemediğini anlamak hiç de zor değildir. Ancak insanın aklına Türkiye'nin neden tıpkı İran ve Irak'ın yaptığı gibi Sovyet radyo yayınlarından çok korkup 1950'lerin başlarında kendi Kürtçe programlarının yayınını başlatmadığı sorusu gelebilir (krş. 7.4.3.1).

İngiltere Parlamentosu'nda milletvekilli ve Ortadoğu ilişkilerinde gözlemci olan Morgan Philips Price'ın getirdiği bir açıklama bu koşulların anlaşılmasına ışık tutmaktadır. Price, *Manchester Guardian* (Eylül 1950)'de, Sovyetlerin Kürtleri kışkırttığına ilişkin çabasıyla ilgili şunları yazıyor:

> Hiç kuşku yok ki Türklerin politik özgürlükle birlikte uyguladıkları ulusal asimilasyoncu yöntemleri semeresini vermektedir ama bu ancak güçlü bir hükümetin girişebileceği şiddetli bir iyileştirme yöntemidir... Şimdi Rusların Anadolu'nun "dağlı Türkleri" (Türklerin kendi Kürtlerine verdikleri ad) arasında bir nifak yaratmada başarılı olacaklarından açıkçası kuşkuluyum. Ama İran ve Irak'ta daha başarılı olabilirler (aktaran *Bulletin du Centre d'Etudes Kurdes*, No. 13, Eylül 1950, s. 11.)

Türkiye'nin Sovyet tehdidine karşı koyuşta gayet güçlü olduğu fikri belki Amerika'nın Sesi radyosunun Kürtçe yayına yönelik ilk baştaki planlarını neden değiştirdiğini ve Tahran'la İran hükümeti tarafından işletilen yerel istasyonlar konusunda anlaştığına da bir açıklık getirebilir. Öyle görünüyor ki Amerika'nın Sesi yayınları Türkiye Kürtlerine ulaşırdı ve bu ülkede yasaklanan bir dilin tanınmasını sağlardı (5.3.0).

7.4.5 SSCB'de Kürtçe yayın

Sovyet Kürt kaynaklara göre, Kürtçe yayınlar Transkafkasya'da 1923 ile 1929 arasında varlığını sürdüren Kürt otonomi

bölgesinde başladı (Nadirov 1992:38). Suriye Kürtlerinin 1941'de çıkardığı *Hawar* (c. 9, No. 27, 15 Nisan, s. 11) dergisindeki bir habere göre bilinmeyen bir istasyondan, herhalde Erivan'da kurulmuş bir istasyondan Kürtçe şarkılar yayımlanıyordu. L. Rambout (1947:111) takma adıyla yazan çok sağlam bir kaynak olan Thomas Bois, 1946'da şöyle yazıyordu: "Erivan Radyosu (Ermeni) 1946'da her gün saat 11:45'te yarım saat haber ve müzik programları yayımlıyor (44 m ile 44,50 arası kısa dalga). Benzer bir program da Tiflis Radyosu tarafından saat 17:30'da uzun dalga 1410 ile 1415 m arasında başlatıldı."

Ancak bir Sovyet kaynağına göre Kurmancide ilk yayın Sovyet Ermenilere ait Erivan Radyosu tarafından 1954 yılında başlatıldı. Kürtçe programdan sorumlu müdür Halil Muradov 1978'de "Radyo Günü" vesilesiyle şunları yazıyordu: "Cumhuriyet radyomuzun Kürtçe yayın gerçekleştirmesinden bu yana tam 24 yıl geçti. İlk yıllarda Kürtçe yayın günde 10-15 dakika sürüyordu ama bugün orta ve kısa dalgada olmak üzere günde iki kez, bir buçuk saat yayın yapılmaktadır (*R'ya T'eze*, No. 36 (3045), 6 Mayıs 1978, s. 4).

"Gürci-Haber"in *R'ya T'eze*'deki (No. 8 (3089)a, 7 Ekim 1978, s. 4) bir duyurusuna göre 29 Eylül 1978'te Gürcistan Radyosu'nda (Georgia) (ultra kısa dalga 4.3 m ve orta dalgada 288 m'de) yirmi dakikalık haftalık haber programı (*deng û be'sa*) yayına başladı. *World Radio TV Handbook*'un 1987 baskısında (s. 144) "Sovyet Cumhuriyetlerinde Dış Yayınlar" adı altında Erivan Radyosu'nun Kürtçe programları şunlardı: 4990 kHz üzerinden 1400-1500'nin yanı sıra, 49mb ve 864/4990 kHz ve 49 mb üzerinden 1730-1800.

Erivan Radyosu'ndaki bütün programlar Sovyet Ermenistanı'nda gelişen Kurmanciyle yapılıyordu. Yayın programlarında, halk müziğinde bile Sorani lehçesinin kullanılmaması basılı medyanın politikasıyla bir tutarlılık oluşturuyordu. (krş. 5.5.0). Yayın dilinin ayırdedici özelliği Rusça ve Ermeniceden alınan kelimelerin yoğun olmasıydı.

7.4.6 Gizli yayınlar

Gizli yayınlar haber açlığı çeken Kürdistan'da hükümetlerin dayattığı sansür koşullarında dile etkisi bakımından özellikle önemlidir. Dinleyiciler çoğu zaman pek bir baskı riski taşımaksızın gizli radyo yayınlarından istedikleri haberlere ulaşabilir ve devrimci müzikleri dinleyebilirler.

İlk gizli yayın programı herhalde SSCB'de sürgündeki İran Azerbaycan Demokrat Partisi'nin önderliği tarafından işletilen radyo istasyonundan yayımlandı. 1947'den 3 Ağustos 1953'e kadar faaliyet gösteren bu radyo Farsça, Azerbaycan Türkçesi ve Kürtçe programlar yayımladı (Howell 1965:452-53). Sonra Nisan 1959'da "*Sida-yi Milli-yi İran*" (İran'ın Milli Sesi) radyosu yayına başladı (age. s. 449, 455). Bir başka istasyon olan "Radyo Peyk-i İran" Doğu Avrupa'daki İranlı Tudeh Partisi tarafından işletiliyordu. Bu radyo Farsça ve Azerbaycan Türkçe programlarına 23 Mayıs 1961'de Kürtçe programlarını da ekledi (age. s. 455) ve 1976 ya da 1977'ye kadar yayında kaldı. Her iki radyo istasyonu da Sorani yayın yapıyordu. İkinci radyo 1960'ların başlarında 15 dakikalık bir programla başladı ve günde iki kez 30 dakikalık yayın kapsamına ulaştı.

Irak Kürdistanı'ndaki otonomi hareketi (1961-75) 20 Ağustos 1963'te Radyoy Dengî Kurdistan (Kürdistan'ın Sesi Radyosu) istasyonunu kurarak önemli oranda güçlendi. Bir saatlik program arada bir Kurmanci lehçesiyle yapılan yorumlarla birlikte Sorani haberlerden (Kısa dalga 43 m; Bağdat saati ile 20:00) oluşuyordu. İran ve Irak parazit yaparak bütün programı bozmalarına karşın, gene de bu program bazı bölgelerde dinleniliyordu. *Dengî Kurdistan* "Kürdistan'ın Sesi" (c. 1, No. 2, 9 Ekim 1963; krş. Şekil 26) adlı haftalık bir dergide haber ve yorumlardan seçmeler yayımlanıyordu.

Bu radyo hükümet ile yapılan çeşitli barış müzakereleri döneminde yayınlarını durdurarak ve savaş başlamasıyla birlikte yayınlarına yeniden başlayarak yayınlarına aralıklı devam etti. Kürt liderliğinin görüşlerini temsil eden *Kurdish Journal*'e (c. V, No. 3, 1968, s. 24) göre Irak hükümeti Kürtlere bu radyo

دەنگی کوردستان

بلاو کراوەیەکی دەنگ و باسی هەمەیی یە لەلایەن رادیوی دەنگی کوردستانەوە دەردەچێت

ژمارە ٢ ، ساڵی ١٠

٩ / ١٠ / ٩٦٣

ناوەرۆک

— بەرەوپێری ساڵانەی دووەمی شۆرشە سەرکەوتووەکەمان .
— گرتنی چیای کۆرەک و بەدیهاتنی ئامانجەکانی هەڵەبجە .
— دەنگ و باسی سیاسی و عەسکەریی گرنگ .
— هەڵوێستێکی ئەڵمانیا گرنگی رادیوی دەنگی کوردستان .
— چاوخشاندنێک بە پرۆگرام و گۆشەکانی رادیو .

رادیوی دەنگی کوردستان

هەموو رۆژی تەمەنی ٨ەیی بواراتەبەکانی بەغدا ، لەسەر شەپۆلی کورت کەدرێژیی بە کەیی ٤٣ـ٤٠ مەتر ، پرۆگرامەکانی بلاو دەکاتەوە وماوەی ساعێک ، وەڵەدوایی ئەوەیوبەعەت پرۆگرامێکی تایەتی بە زمانی عەرەبی یەخەڵکەکەت بەناوی (صوت الأخوة العربیة الکردیة) ، وە لەسەعات ٩/٣٠ داکۆتایی بەپرۆگرامەکانی دێنێ

نرخی ٥٠ فلس

(لە چاپخانەی غەزەلنجە چاپکراوە)

Şekil 26.

1963'te Irak Kürdistanı'nda gizli Kürt radyo istasyonunun yayın organı ***Dengî Kurdistan***

istasyonunu kapatmalarına karşılık olarak Bağdat'ta günlük *El-Te'axi* (Arapça) gazetesini yayımlamalarına izin verdi. Bağdat ile Kürtler arasında yapılan Mart 1970 antlaşmasının 11. maddesi şu koşulu getiriyordu: "Radyo istasyonu ve ağır silahlar hükümete geri verilecektir." Mart 1974'te savaş yeniden başladığında, yayın (Kısa dalga 31, 41, 90 ve orta dalga 190, 200 ve 202 m) hemen başladı ve Kürtçe, Arapça, İngilizce, Süryanice ve Türkmence (haber, şiir, yorum ve program notlarından seçmeler *Dengî Kurdistan*'da yayımlandı (No. 1, Ocak 1975, s. 246; krş. Şekil 26). Bu istasyon 17 Mart 1975'te, otonomcuların yenilmesinden sonra yayınına son verdi (krş. *Daily Star* [Beyrut], 19 Nisan 1975).

İran Irak'taki otonomcu Kürtlere askeri yardım sağlarken, Irak hükümeti de 1973 ile 1975 arasında faaliyet gösteren "İran Kürdistanı'nın Sesi" adlı istasyonu törenle hizmete soktu (BBC, *Summary of World Broadcasts, The Middle East*, 17 Temmuz 1973, s. B1).

1975 yenilgisinden sonra kaldığı yerden savaşa devam eden bir örgüt olan Kürdistan Yurtseverler Birliği kurtarılmış alanlarda tam Mart 1983'te yayına başladı. Al-Sharara'ya (c. 11, No. 1, Ocak 1985) göre, bu radyo istasyonu Cuma günleri fazladan bir saat olmak üzere günde bir saat Arapça ve Kürtçe yayın yapmaya başladı. İran İslam Cumhuriyeti tarafından desteklenen Irak Kürt Demokrat Partisi 1984'te günde iki kez birer saatlik yayın yaptıklarını duyurdu (*Sada Kurdistan* [Beyrut], No. 8, Nisan 1984). Yayınlarda kullanılan diller gösterilmediği halde, aralarında kesinlikle Kürtçe vardır.

İran Kürt otonomi hareketi de 1981'den beri radyoyu etkili bir biçimde kullanmaktadır. İran Kürt Demokrat Partisi'nin "İran Kürdistanı'nın Sesi" (Dengî Kurdistanî Êran) radyosu 1983'te Sorani olarak günde iki kez yayın (Tahran saati ile 7:00 ile 7:30 arası ve 17:00 ile 17:45 arası, kısa dalga 41 m) yapıyordu (*Axbar-i Kordistan*... No. 25, 18 Şubat 1983, s. 1). Başka önemli bir örgüt Komele, bir başka ifadeyle "İran Komünist Partisi'nin Kürdistan Örgütü", 1984'te Sorani yayın (12:45 ile 13:30 arası ve 18:00 ile 18:45 arası kısa dalga 49 ve 65) yapan

"İran Devrimi Sesi" radyosunu (Dengî Şorişî Êran) işletti (*Kumunist*, C. 1, No. 10, 1 Temmuz 1984, s. 20). Tablo 47'deki verilerin de gösterdiği gibi Sorani olarak gizli yayıncılıkta egemen araç olmuştur.

Tablo 47. Kürtçe gizli yayın

İstasyon sponsoru ya da adı	Yer	Yıl	Lehçe	Günlük saatler
Azerbaycan Demokrat Parti	SSCB	1947-53	Sorani	?
Seday-i Milli-ye İran	?	1959-?	Sorani	?
Radyo Peyk-i İran	D.Avr.	1961-76	Sorani	0,30
Dengî Kurdistan (KDP-I)	Kürdistan	1963-75-84	S/K	?
İran Kürdistan'ın Sesi	Bağdat	1973-75	Sorani	?
Kürdistan Yurtseverler Birliği	Kürdistan	1983-şimdi	S/K	1,00
Dengî Kurdistanî İran	Kürdistan	1983-şimdi	S	1,15
Dengîşorisî İran	Kürdistan	1984-şimdi	S	1,30

Kısaltmalar. S, Soranice; K, Kurmanci
Kaynaklar: krş. Yukarıda 7.4.6 bölüm'de aktarılan kaynaklar.

7.4.7 Kürt diasporası

Bütün dünyada giderek artan Kürt göçmenlere yönelik ilk yayınlar (krş. 10.4.0) anlaşıldığı kadarıyla Avustralya'dan yapıldı. Kürtçe ve İngilizce yayımlanan haftalık 10 dakikalık (19:50 ile 20:00 arasında) program haber, Kürt tarihi, dil, kültür ve müzikten oluşuyordu (*Dengê KOMKAR*, c. 4, No. 43, 12 Temmuz, 1982, s. 9). Avustralya'da yayın yapan Sydney Radyo 2EA, 1985'te bir basın bülteninde (Paris Kürt Enstitüsü'nde yeniden basıldı, Information and Liaison Bulletin, No. 14, Eylül 1985, s. 23) Kürtçe bir programın tanıtımını yaptı. İsveç'te Armanc gazetesi (c. 5, No. 44, 1983 arka kapak sayfası) Kürtçe bir programın yani Radyoya Kurdî Dengê Armanc'ın (1984 Yılbaşında başlayacak olan Armanc Kürt Radyosu-Kurmanci olarak) yayımlanacağını duyurdu. Bu program galiba daha

sonra yayınına devam edemedi (Ferhad Shakely, özel yazışma, 8 Mayıs 1985).

7.4.8 1983'te Kürtçe radyo yayınları

1980'lerin ortalarına gelindiğinde, 1960'ların başlarıyla kıyaslandığında hem yayın saatleri hem de dinleyici kitlesi önemli oranda artmıştı. 1983'te hükümet tarafından işletilen istasyonlardan Irak (16:25), İran (18:15), SSCB (1:30) olmak üzere günde toplam 36:10 saat yayın yapılıyordu. Bu rakama en az dört saatlik gizli yayın da eklenmelidir. Dinleyici kitlesinde meydana gelen artış çok kaba olarak alıcı cihazlarının sayısıyla da gösterilebilir (Tablo 48).

Tablo 48. 1960-79'da 1000 sakin başına düşen Radyo alıcısı sayısı

Yıl	İran	Irak	Türkiye
1960	43,4	--	49,2
1965	67,6	99,4	78,4
1970	63,5	109,7	89,0
1975	62,3	113,1	104,2
1980	171,0	153,0	111,0
1982	179,0	179,0	119,0

Kaynak: UNESCO (1978:44-45; 1986:460-61)

7.4.9 Televizyon yayınları

Irak. 1956'da Ortadoğu'da hükümet tarafından işletilen ilk televizyon hizmetini sunan ilk Arap ülkesi Irak oldu (Boyd 1982:111). Bağdat dışındaki ilk televizyon istasyonları 1967'de Kerkük'te ve 1968'de ise Musul'da açıldı. O dönemdeki bütün programlar Arapçaydı.

Irak hükümetinin 9 Mart 1969'da yayımladığı Kürtlerin "kültürel hakları kararnamesi" diğer şeylerin yanı sıra "özel bir Kürt televizyonu kuruluncaya kadar Kerkük televizyonun-

da Kürtçe programları artırmayı" vaat ediyordu. Ne var ki hükümet ile otonomcular arasında imzalanan Mart 1970 antlaşmasından bir yıl sonra Kürt Öğretmenler Birliği Kürtçe program üretiminin sürekli olarak engellendiğinden yakınıyordu (*Dengî Mamosta*, c. 1, No. 2, Mayıs 1971, s. 11).

Kürt otonomcuları 1972'de Kerkük televizyonunda yayımlanan programların çok az olduğu ve Irak televizyon şebekesinin genişlemesine rağmen bir Kürt istasyonunun kurulmasına yönelik hiçbir adım atılmadığından şikayet ediyorlardı (*Kurdistan*, ek sayı. No. 1. Eylül 1972. Avrupa'da Kürt Öğrenci Derneği tarafından yayımlanmıştır. 1972. Sayfa numaraları yok). Ancak Boyd (1982:112) 1980'e kadar Kerkük İstasyonun "çoğunlukla Kürtçe program yapan" bir istasyon olduğunu söylüyor. *The Europa Year Book of 1984* (c. II, s. 1753) günde altı saat yayın yapan bir "Kürt Televizyonu"ndan bahsediyor.

İran. Televizyon İran'da ilk kez özel bir şirket tarafından Tahran'da hükümetin sıkı denetiminde kuruldu. Daha sonra bu istasyon "millileştirildi". 1970'lerde TV şebekelerinin büyük çapta yayılmasının tümü devlet tarafından yürütüldü. Pek çok Kürt kentinde, mesela Senendec, Mahabad (1971), Kasr-ı Şirin (1973), Paveh, Oşnoviyeh (1973) ve Saqız'da (1974) televizyon üretim ve verici merkezleri ile aktarma istasyonları kuruldu.

Hem monarşi hem de İslam Cumhuriyeti döneminde bu programların çoğu Tahran'da Farsça üretilmiştir. Kürdistan'daki istasyonlar arada bir yerel programlar üretmelerine rağmen, aslında birer aktarma istasyonları olarak işlev görüyordu. Suriş'e (c. 5, No. 206, 27 Ağustos 1983, s. 53) göre, Mahabad "üretim birimi" "sınırlı tesis ve eleman yokluğundan" haftada iki programdan fazla üretemiyordu.

7.4.10 Radyo yayıncılığı ve standardizasyon

Radyo yayınlarında dilin kullanılması özellikle de standardizasyon bakımından yeterince incelenmemiştir. Eksikliklerden biri "dil ve yayınla ilgili uygun uluslararası verilerin kıtlığıdır." (Contretras vd. 1976:24)

"Yayında kullanılan dillerin özellikle de 'çocukların ve azınlıkların' olmak üzere dinleyicilerin zihinlerinde güvenilirlik ve meşruluk kazandıkları" biliniyor. Kitle iletişim araçlarının modern kanallarına ulaşmak dünyanın, dilleri çoğunluk nüfusun egemen kültürü tarafından yok edilmesiyle karşı karşıya kalan "devletsiz uluslar"ı için bilhassa önemlidir (age.).

Günümüzün dilleri varlıklarını sürdürebilmeleri için yayına fena halde bağımlı hale gelmişler. Zira radyo ve televizyon ulusal kültürü yaymanın en güçlü kanallarıdır (age.). Katz ve Wedel (1977:174), Üçüncü Dünya ülkelerindeki yayıncılık üzerine yaptıkları çalışmalarında "radyonun ulusal bütünleşmenin gelişmesinde en önemli katkısının ulusal dili teşvik etmesi" olduğunun farkına vardılar. Kürtçe örneğinden görüleceği gibi Türkiye, Suriye ve İran'da resmi ulusal dilin yayılması ve etnik grupların yok edilmesi için radyo yaygın olarak kullanılmaktadır.

Pek çok ülkede standardizasyon alanında yayın medyasının dili -özellikle haber programları- standart konuşma olarak görüldüğü biliniyor. Ayrıca besbellidir ki standardizasyon ve radyo ve televizyon yayıncılığının etkileşimde bulunduğu yönlerde dairesel bir süreç vardır. Radyo yayıncılığı standart dili benimser çünkü a) Dil topluluğunda itibarlı bir türdür b) Öteki kamu ve resmi alanlarda kullanılır, c) Daha yaygın bir biçimde anlaşıldığı var sayılır vs. Dilin standart türü radyo yayıncılığı tarafından sosyal itibarından ötürü benimsendiğinde, bu itibar bu türün yayında kullanılmasıyla çok daha artırılır (Bell 1983:137-39). Kürtçe durumunda ise radyo yayıncılığı ile standardizasyon arasındaki karşılıklı ilişki dil topluluğunun politik olarak bölünmesiyle, ikilehçelilikle ve hükümetin radyo yayıncılığını etnik kırım ve entegrasyona yönelik kullanmasıyla karmaşık hale gelmektedir.

7.4.10.1 Bakım ve itibar işlevleri

Kürtçe radyo yayıncılığı İkinci Dünya Savaşı şartlarında, yani savaşan her iki tarafın radyoda sözlerle kıyasıya savaştığı

dönemde ortaya çıktı. Winston Churchill Alman propaganda ve yayınlarına atıfta bulunarak daha 1939'da bir radyo dinleyici kitlesine şunu söylemişti: "Sözlerin öldürme gücü olsaydı, şimdi çoktan ölmüştük bile" (aktaran Lindahl 1978:9).

Kürtler bu kritik yıllarda Birinci Dünya Savaşında olduğu gibi politik ve stratejik önem kazandılar. Kürt milliyetçileri Müttefiklerin Kürtçe radyo yayınlarını sevinçle karşıladılar. Onlar için yayınların içeriği önemli değildi, önemli olan dillerinde verilen "hizmet" (*xizmet*)'ti. Bu tutum en iyi şekilde iki önemli gazetenin -*Gelawêj* ve *Nîştman*- Britanya'nın savaş döneminde kurduğu Şarq el-Adna istasyonunda Kürtçe bir programın başlatılmasına verdiği tepkisinde görülüyor (krş. 7.4.1). *Gelawêj* gazetesi tam sayfa bir ilan verdi (c. 4, No. 8, Ağustos 1943, s. 43):

> **Yakındoğu'dan yapılan Kürtçe radyo yayını**
>
> Kürtler hiç talep etmeksizin seslerini, dillerini ve adlarını bütün dünyaya yayma arzusunu gerçekleştirdiler. Bunu kim olanaklı kıldı? Belli ki Kürtler için bunu, akrabalık ilişkileri yüzünden onları gözeten Büyük Britanya Devletinin dışında hiç kimse yapmadı ya da yapmayacak.[2] Britanyalılar onlar [Kürtler] için Jaffa'da dünya çapında yayın yapan bir radyo istasyonu kurdu ve Kürtlere her türlü haber ve her türlü ezgi ve şarkıları yayımlamalarına izin verdiler. *Gelawêj* bütün Kürtler adına bu ilgilerinden ve iyi rollerinden ötürü onlara teşekkür eder ve bu büyük devletin varlığının daim olmasını ister.
>
> Kürdistan'ın iki genç evladı, Goran ve Refik Çalak bu görkemliliğe çok daha fazla şey katmıştır; gerçekten de Kürt diline iyi hizmetlerde bulundular. Allah onları korusun ve uzun ömürler versin.
>
> Üç kez haber dinleyin:

2 Yazar galiba Kürtçe/Kürtler ve İngilizler/İngilizcenin genel bir "Hint-Avrupa" kökenine değiniyor.

Sabahları 10:30 ile 11:00 arası
Akşamları 3:30 ile 4:00 arası
Beyrut Radyosu'nunkini akşam saat altıda dinleyin.

İran'da basılıp gizlice yayımlanan ulusal bir dergi olan *Nîştman*'da (c. 1, No.3-4, Ekim-Kasım 1943, s. 27) çıkan benzer bir övgü notunda ise Britanya'nın Bağdat büyükelçiliği tarafından bir Kürtçe derginin yayımlanması sevinçle karşılanıyor ve şunlar yazılıyordu: "...Britanya hükümetinden Jaffa'da bizim için Kürdistan adına bir radyo istasyonu kurdukları gibi aynı şekilde Londra Radyosu'nun (BBC) günlük programının bir saatini tatlı Kürt diline ayırmasını istedik." Dergi (No. 2, *Xezelwer* [Ekim-Kasım] 1943, s. 26), "Kürdistan Radyo İstasyonunun" idarecilerinden programın kalitesini, a) [İran Kürdistanı'nda] net alınamayan 37'5 metre frekansını değiştirerek, b) "Gündüzün Kürdistan'ın (İran) çoğu kentinde elektrik olmadığı" için yayın saatini güneş battıktan sonraki zamana alarak, c) Haftada bir kez haftalık programı veren "Kürdistan Radyo İstasyonu Gazetesini" yayımlayarak, d) Programı "Kürtçe Marşla" başlatarak, ve e) Daha farklı Kürt müziklerini yayımlayarak artırmalarını istemişti.

Yayıncılığa atfedilen önem iki etmene dayanıyor. Etmenlerden biri Kürt dilinin sadece evlerde kullanılabildiği İran ve Türkiye'de bu dilin planlı bir biçimde yok edilme tehdidiyle karşı karşıya kalmasıydı (krş. 5.2.0 ve 5.3.0). Milliyetçi bakış açısından bakıldığında, radyo yayıncılığı bu iki ülkenin Kürtlerini dilsel asimilasyon politikalarına karşı direnmede daha iyi bir konuma sokardı. Diğer etmen ise itibar ve meşruluktu. Hem ulusal hem de uluslararası düzeyde yayın yapmak üç devlet dilinin -Arapça, Farsça ve Türkçenin- ayrıcalığı olmuştur. Bu yüzden bu diller arasındaki Kürtçe'nin konumu bir dünya gücünün kurduğu güçlü bir radyo istasyonuyla güçlendirilirdi. Bu da hiç değilse milliyetçiler için İran ve Türkiye'de inkar edilen dillerinin kabulü demekti.

Benzer bir tarzda Avrupa'daki Kürt Öğrenciler Derneği Mısır Devlet Başkanı Nasır'a 1958'de Kahire Radyosu'nda Kürtçe

bir yayın hizmetinin başlamasından ötürü teşekkür etti (Jwaideh 1960:801; ayrıca krş. 7.4.3.1). Dernek, 1958'de Başbakan Khrushchev'e gönderdiği bir mektupta Sovyet hükümetinden Moskova Radyosu'nda Kürtçe bir program başlatmasını istedi (age.).

7.4.10.2 Radyo ve tv yayıncılığında lehçe kullanımı

Yayıncılığın ilk yıllarında (1939-46) egemen lehçe Soraniydi. Anlaşılan o ki Britanya istasyonu ve Bağdat Radyosu Iraklı ve İranlı Kürt dinleyicileriyle ilgilenirken, Bedirhan kardeşlerin yönettiği Fransız istasyonunda yapılan yayın Kurmanciydi ve bu lehçeyle Suriye, Irak ve Türkiye'deki Kürtlere ulaşılabiliyordu. Bu istasyonun kapatılmasından sonra, İran'ın yerel istasyonlarıyla birlikte Bağdat Radyosu tümüyle Sorani yayın yapıyordu ve 1954'e, Radyo Erivan'ın günde 15 dakikalık programını başlattığı zamana kadar Kurmanci lehçesiyle yapılan hiçbir yayın duyulmadı.

Tablo 49. İlk yayınlar ve Kürtçe lehçeler

Radyo istasyonu	Yıl	Haftalık s.	Lehçe
Bağdat	1939-44	1,45	Sorani
	1945-46	7,00	Sorani
Şark el-Adna	1943-45	7,00	Sorani
Levant Radyosu	1941-46	1,00	Kurm.

Türkiye'de nadir yürütülen bir çalışmada gösterildiği gibi, Sorani lehçesinde yapılan yayınların 1950'lerin sonlarına kadar Kurmanci konuşanlar arasında bu lehçenin statüsünü artırmış olduğuna ilişkin kanıtlar vardır. Türk ordusunda "Türkiye'nin Doğusundan" yani Kürdistan'ın farklı bölgelerinden gelen okuma yazma bilmeyen yaklaşık 1500 acemi erle anket yapıldı. Bu araştırmanın amaçlarından biri "eğitim için en uygun lehçeyi belirlemek" için ankete katılanlardan "en iyi Kürtçe"nin hangi bölgede konuşulduğunu öğrenmekti. Verilen en

yaygın yanıt (toplamın yaklaşık %60'ı) Süleymaniye adı ya da kuzey Irak bölgesi olduğu halde, ankete katılanların %75'inden fazlası en iyi Kürtçenin kendi memleketlerinde ya da illerinde konuşulduğuna işaret etti... Süleymaniye Kürtçesinin kültürel standart olarak kabul edilmesi herhalde Bağdat Radyosu'nun bölgeye yaptığı yayınlarda bu lehçeyi kullanmasından ötürüdür" (Bordie 1978:208). Bordie'ye göre "Süleymaniye'nin bir kültür merkezi olarak kabul edilmesi neredeyse Sovyet sınırına kadar uzanıyor." Üstelik Bordie lehçe haritalarından "bu kabulde ya da Süleymaniye Kurmancisinde bulunan özelliklerin kullanışında radyo yayınlarının rolünün olduğu sonucunu çıkarıyor." (s. 209).

1958'de monarşinin yıkılmasından hemen sonra Bağdat Radyosu Kurmanci yayınına başladı. Resmi bir kaynağa göre bundaki amaç, Kurmanci konuşanlara eski rejim döneminde mahrum oldukları yayınları yayımlamaktı (krş. 6.2.3). Başlangıçta yayın saati iki lehçe arasında eşit oranda bölünmüştü ama daha sonraki yıllarda Sorani egemen konumunu sürdürdü.

1975'te otonomi hareketin yenilgisinden sonra Bağdat Radyosu nüfusun çok küçük bir yüzdesinin konuştuğu Hewrami lehçesinde bir program yayımlamaya başladı. 1976'da otonom mücadelesini yeniden başlatan Kürdistan Yurtseverler Birliği'ne göre hükümet "Kürdistan'daki ayrı lehçeler arasındaki farklılıkları derinleştirmeyi ve Kürt halkının ulusal duygularını zayıflatmayı" hedefliyordu (*Hewalnamey Şoriş*, No. 3, Eylül 1978, s. 14; ayrıca krş. 7.2.2.4. A). Hewrami lehçesinde yapılan yayında İran'ın da benzer bir amaç güttüğüne ilişkin kanıtlar mevcuttur (krş. 7.4.3.1).

7.4.10.3 Sözlük geliştirme

İkinci Dünya Savaşı sırasında radyo yayıncılığı Kürtleri dünya olaylarının yörüngesine koymadan önce, gazetecilik 1898'den beri bu rolü kısmen oynamıştı. Her iki medya da Kürtçenin sözlük kaynaklarına devasa taleplerde bulunmuş-

tur. Yayıncılık politik, ekonomik, askeri, idari ve bilimsel yaşam gibi farklı alanlarda çok sayıda yeni kavramın kullanılmasını gerektiriyor.

Sözlük genişletmenin ana kaynağı olan uluslararası ve ulusal haberler Kürtçe yayında her zaman seçkin bir yer tutmuştur. Savaş zamanı istasyonları çoğunlukla haber ve propaganda konusuyla ilgiliydiler. 1977'ye kadar Bağdat Radyosu günde on kez olmak üzere saat başı haber sunuyordu (WRTH 1977:165). Bu yayınlar baştan beri bütün Kürtçe süreli yayınlardan (süreli yayınların sıklığı üzerine krş. 7.3.2.4) daha kapsamlı, daha sık ve daha düzenliydi. Haberlerin kapsamındaki bu niceliksel farkın dışında, sözlük gelişmesine bu iki medyadan hangisinin daha büyük bir katkı sağladığını değerlendirmek olanaklı değildir. Bununla birlikte yayıncıların, dil reformcularının, gazetecilerin ve yazarların profesyonel, politik ya da ideolojik açıdan keskin bir farklılık göstermediklerini (krş. 7.3.2.8) kaydetmek önemlidir; Bunların hepsi de dili geliştirmeyi hedefleyen bir "dilbilimsel milliyetçiliği" paylaşıyordu.

Kürtçe yayının etkisini tek başına ayırmak zor olmasına karşın, bu konudaki literatür, bir örnekte sözlük modernizasyonunun tek kaynağının radyo yayıncılığı olduğuna ilişkin bilgiler sunuyor. Kürtçenin tersine daha 1971'de "günlük gazetelerin ve ders kitaplarının hiç olmaması" Somali dilinin ayırdedici özelliğini oluşturuyordu. İmla seçiminde yaşanan zorluk aşılabilseydi, "okur gerekli modern terminolojiyi ancak radyo yayıncılığının etkisiyle öğreneceği için gazeteleri akıllıca basmaya başlamak herhalde haftaları bulurdu" (Andrzejewski 1971:272-73).

7.4.10.4 Arıtma

Radyo ayıncılığı 1939'da başladığında, dilin arıtılması basılı medyada zaten tam yol gidiyordu. Yukarıda sözü edilen Şark el-Adna İstasyonundan (krş. 7.4.10.1) yapılan iki kısa alıntıda radyoyla ilişkili terimler için çoğunlukla yeni sözcükler kullanılmıştır:

Gelawêj	
"İstasyon"	*îstge* (Farsça istgah'dan)
"yayımlamak"	*blaw kirdnewe* ("dağıtmak, yaymak")
"Kablosuz"	*bêtel* (tel-siz)
"Haber"	*deng û bas* ("ses ve bahs", "haber")
Nîştman	
"Dalga"	şepol (sudaki "dalga")
"elektrik"	*birûske* ("yıldırım")
"Program"	*bername* (Farsçadan Barnami)
"Dinleyici"	*gögir* (gögirtin'den "dinlemek")

Benzer şekilde Levant Radyosu, *Hawar* dergisi tarafından sunulan yeni sözcüklerin hepsini kullandı. Nûçe "haber", *nêrevan* "gözlemci", *weşînek* "yayıncılık", *şandiyar* "konuşmacı" (*Hawar*, No. 27, 15 Nisan, 1941, s. 12) gibi bu yeni sözcüklerin çoğu şimdi Türkiyeli Kurmanci yazarlar tarafından kullanılıyor.

Bağdat Radyosu'nun arıtmaya yönelik çok aktif bir eğilimi vardı. Gerçekten de 1950'lere kadar bu istasyon arıtmayı uç noktalara vardırdı ve "uygunsuz", "çirkin" ya da "doğru olmayan" kelimeleri uydurarak dile devasa bir zarar verdiği yönünde sürekli olarak eleştirildi (Hazhar 1974:284; Hemin 1983-44).

7.4.10.5 Halkın anlayacağı hale getirme ve birleşme

Yeni doğmakta olan Soraniyi herkesin anlayacağı hale getirmede basılı medyanın rolü sürekli olarak politik (sansür, ithal kısıtlamaları, vs), sosyal (okuma yazma bilmeyenlerin oranının yüksek olması) ve ekonomik (okurların düşük gelire sahip olması) engellerle zayıflatıldı. Radyo en önemli engellerden -politik kısıtlamalar ve okuma yazma bilmeme- genellikle kurtulmasını bildi. Bu yüzden İranlı ya da Türkiyeli bir Kürt Bağdat Radyosunu dinleyebilirdi ama Irak'tan Kürtçe bir dergiyi alamazdı. 1960'larda transistorların döneminden önce düşük gelirliler radyoyu esas olarak kahvehane ve okullarda din-

leyebiliyordu (krş. 7.4.1). Daha ortaya çıkmadan önce bile biz transistorların Türkiye Kürdistanı'nda okuma yazma bilmeyen dinleyiciler üzerindeki önemli etkisini zaten görmüştük (krş. 4.7.10.2)

Tablo 50. 1938-60'ta bin sakin başına düşen radyo cihazlarının dağıtımı

Ülke	1938[a]	1950[b]	1959[c] ya da 1960
Irak	2,24	6	21
İran	0,08	11	45
Türkiye	1,35	17	48
Suriye	3,35*	15	57

* "Suriye Levant" için rakam
* Kaynaklar: a) Grandin (1939-97-8) b & c) UNESCO (1963:52-3)

Radyo cihazlarının dağılımını gösteren Tablo 50'deki bu rakamlar hiç değilse daha az zengin Kürt bölgelerinin daha gerçekçi bir resmini elde etmek için %20 oranında indirilmelidir.

ALTBÖLÜM 7.5
EĞİTİM

Genellikle ilk, orta ve yüksek öğretim biçiminde yapılanan modern resmi okullar yazılı ve sözel dilin yoğun bir biçimde kullanılmasına bel bağlar. Herhangi bir derecede başarıya ulaşmak için öğretim ve öğrenim süreci standart eğitim aracılığıyla gerçekleşmelidir. Gerçekten de okullar dilin kabul edilmiş "norm"u üzerinde en belirgin otorite olarak işlev görür ve genellikle böyle kabul edilirler. Yazmada ve konuşmada "düzgünlük" düşüncesi öğretmen ve ders kitaplarıyla ilişkilidir. Bir öğrenci bütün okul yaşamı boyunca dilbilgisini, imlayı, kompozisyonu ve öteki dil becerilerini öğrenmeye pek çok saatini ayırır. Bu dil eğitimi hernekadar çok sık olarak yüksek eğitim kurumlarına kadar uzanırsa da, ilk ve orta eğitimde daha yoğundur.

Eğitim sistemi bu birleştirme/tek kalıba sokma işlevinin yanı sıra standart dilin işlevsel ve üslupsal farklılığın güçlü bir kaynağıdır. Bu, özellikle de gelişmiş bilginin öğretildiği ve geliştirildiği yüksek öğretimde geçerlidir. Üniversite ders kitapları ve akademik araştırma gazeteleri arıtılmış bir düzyazı, gelişmiş özel kelime hazineleri ve özel yazma biçimlerini gerektirir.

Resmi eğitimin bu türdeşleştirici dilbilimsel ve entelektüel işlevi onu genelde politik entegrasyonun, özelde ise etnik azınlıkların asimilasyonunun bir aracı haline getirmektedir. Bilhassa gelişmekte olan ülkelerde modern eğitim genellikle azınlıkların anadilde eğitime yönelik taleplerine cevap vermeyen koca bir sosyal kuruma dönüşmüştür.

Bu altbölümün amacı anadilde eğitimin gelişmesini ve onun özellikle Irak'ta Kürt dilinin standartlaşmasındaki rolünü belgelemek ve analiz etmektir. Görüleceği gibi hem merkezi hükümetler hem de Kürtler anadilde eğitimin dilsel ve büyük politik sonuçlarının farkındaydılar. Anadilde eğitim her iki taraf arasında belli başlı bir çatışma kaynağına dönüşmüş ve böyle de devam etmektedir.

7.5.1 Irak'ta Kürt dilinde eğitim

Bu çalışmada incelenen başka ülkelerde olduğu gibi Irak'taki modern eğitim de devletin ayrıcalığındadır. Bireylere ya da azınlık gruplara hükümet onayı olmaksızın, ki genellikle bu onay verilmez, okul ya da herhangi bir eğitim kurumunu kurmalarına izin verilmez.

7.5.1.0 Manda Dönemi 1920-32

Britanya yetkilileri 1917'de Bağdat'ın işgalinden sonra Osmanlı Türklerinin esasen Fransız modeli olmak üzere Avrupa modellerini temel olarak kurmuş oldukları eğitim sistemini yeniden düzenlemeye başladılar. Yaptıkları tek değişiklik eskiden Türkçe olan eğitim dilini değiştirmeleri oldu. Resmi bir rapora göre eğitim dili olarak Arapça ya da Kürtçe, Türkçe, Farsça veya Süryanicenin [Asurca] konuşulduğu yerlerde ise yerel konuşma dilleri benimsendi (G.B. 1923-4:201).

7.5.1.1 Konuşma dili olarak Kürtçe

Britanya yetkilileri ta başından beri Irak'ta Arap dillerinin

dışında konuşulan dillere aşağı bir statü verdiler. Resmi raporlarda Kürtçe, Ermenice, Süryanice ve İbranice her zaman "konuşma dilleri" olarak geçti (sözgelimi, age.; G.B. 1920-31:230). Başka bir yerde hükümetin "Kürdistan'da öğretimi konuşma dili ilkesiyle yürüteceğine yönelik bir söz verdiği" ifade ediliyor (G.B. 1925:139).

"Konuşma dilinde öğretim" ilkesine göre, Kürtçe sadece ilkokullarda eğitim dili olarak kullanılırken, öğrencilere eğitimlerine devam edebilmeleri için Arapça da öğretiliyordu. Kürtçenin bütün eğitim düzeylerinde kullanılmasını talep eden Kürtlerin süregelen tepkilerine rağmen, çeşitli Irak rejimleri 1970'lere kadar ortaöğretimde bu dilin kullanılmasını kabul etmediler.

Milletler Cemiyeti 1925'te tartışmalı Musul eyaletini diğer şeylerin yanı sıra Kürtçenin "okullarda resmi dil olması" koşuluna bağlı olarak (krş. 5.1.2) Irak'a verdi. Bu yüzden eğitimde Kürtçenin bir sınır getirilmeksizin kullanımına yönelik talepler gitgide daha güçlendi. Ancak hem Manda yetkilileri hem de Bağdat'ta kurdukları Arap hükümeti şu konuşma dili politikasında ısrar ettiler:

> ...Bu son ayda ilköğretimde Kürtçenin kullanılmasından memnun olan Kürtler şimdi de ısrarla Kürtçe ortaokullar ve bir Kürtçe Eğitim Fakültesinin kurulmasını istiyorlar. Bu da Bağdat'ta halihazırda var olan eğitimin aynen yenilenmesi anlamına gelecektir. Dolayısıyla büyük harcamalar gerektirecektir. Bu ekonomik zorluğun yanı sıra ciddi bir teknik zorluk da vardır. Kürtçe şimdiye kadar yazılı dilden çok, konuşma dili olmuştur ve pratikte hiçbir Kürtçe kitap yoktur. İlköğretimin ilk dönemlerinde bu türden ciddi bir eksiklik yoktur ama ortaöğretimde bu eksikliği gidermek için bir şeylerin yapılması gerekir. Sözkonusu olan sadece bir çeviri sorunu değildir. Daha buna gelmeden ciddi zorluklar yaratan transliterasyon sorunu vardır.
>
> Bu sorunun çözümü belki de, ilköğretimde Kürtçenin kullanılmasının yanında aynı zamanda Arapçanın zorunlu ikinci dil kılınması ve daha ileri sınıflarda gitgide gelişti-

rilmesi koşuluyla sağlanacaktır. Böylelikle Kürtçe ilkokuldan geçen bir öğrenci ortaöğretimde Arapça eğitimi için yeterli donanıma sahip olacaktır (G.B. 1925:139).

Bu savlar yani Kürtçenin ilköğretim sonrası eğitim için uygun olmayışına ve hükümetin mali zorluklar içinde olduğuna yönelik savlar, ısrarla eğitimde Arapça ve Kürtçenin eşit oranda kullanılmasını isteyen Kürtler tarafından reddedildi (krş. Aşağıya). Manda iktidarı kendi payına Milletler Cemiyeti'ne verilen *Annual Report*'taki (yıllık rapor) politikayı haklı göstermeye devam etti:

> G.B. (1926:129):
>
> Arapçanın en üst derecede ikinci dil olarak okutulması gerektiği ilkesinden vazgeçilmemiştir.
>
> G.B. (1927:157):
>
> Irak hükümeti Kürtçe okullarda Arapçanın ikinci dil olarak okutulmasında ısrar etmede tamamıyla haklıdır. Bu bizzat Kürtlerin çıkarınadır da. Kürtler büyük bir memnuniyetle bu koşulu kabul eder, Kürt dilinin standardizasyonuna ve Kürtçe ders kitaplarının üretilmesine yoğunlaşırsalar, davaları şimdiki durumdan daha başarılı olacaktır. Gerçekte, Kürtlerin dar görüşlülükleri bazen muhaliflerine fırsat vermiş ve dostlarını da utandırmıştır.
>
> G.B. (1928.132).
>
> Kürtçe okullarda Arapça standardı olması gerektiği kadar yüksek olmaması üzücü bir meseledir. Ne yasama ne de vaatler Kürtleri, Merkezi Hükümetin resmi dilini önemsenmemesinin sonucuna bağlı olarak meydana gelen dezavantajlardan koruyamaz.

Bu çatışma 1928'e ait yıllık raporun incelenmesi sırasında Cenevre'de Daimi Manda Komitesi'nin (DMK) dikkatini çekti. Yıllık raporun hükümetin Kürtler için ayrı fakülte ve okul açmaya gücü yetmediğini içeren ifadesine (krş. Aşağıda B şıkkındaki alıntı) göndermede bulunan bir komisyon üyesi Kürtlerin taleplerini karşılamak üzere ikidilli bir sistem önerdi:

> Mlle. Dannevig [DMK üyesi] Kürtlerin ve Süryanilerin eğitim tesislerinin hemen hiç olmadığından yakındıklarına işaret ediyordu (krş. Raporun 138. sayfasıyla). İkidilli öğretimi başlatarak Kürtlere daha yüksek Arap okullarında olanaklar verilebilir mi?
> Bay Bourdillon [Britanya Manda Temsilcisi] Kürtçe yüksek eğitimin, Arapçanın Kürtler için yararlı bir dil olduğu ve bütün ders kitaplarının Arapça olduğu için Arapça olması gerektiği konusunda genelde kabul edildiği yanıtını verdi (L.N., DMK 1929:45)

Kürtçe dergi *Zarî Kirmancî* (No. 23, 4 Haziran 1930, s. 1) yukarıdaki konuşmayı aktarıyor ve Arapçanın Kürtler için yararlılığını sorguluyordu. Dergi, modern okullarda okuyan ve modern bilimleri çalışan Kürt öğrencilerin Arapçayı hiç kullanmamışken, Kürt ulemasının Arapçada Arap ulemasından daha yetkin olduğunu ve geleneksel bilimlerde daha fazla kitap derlemiş olduğunu ileri sürüyordu. Dergi, Kürtçe ders gören Kürt çocuklar için Avrupa dillerini öğrenmelerinin daha yararlı olduğu sonucuna varıyordu.

7.5.1.2 Milliyetçilik ve anadilde eğitim

Mevcut kanıtlar politik ve entelektüel Kürt liderlerin eğitimde tümüyle anadilin kullanılmasını ulusal pekişmenin vazgeçilmez bir aracı ve merkezi hükümetin asimilasyon çabalarına karşı direnmenin kesin bir yolu olarak gördüğünü gösteriyor. Merkezi hükümet ise Arapça eğitimi bağımsızlık peşinde koşan Kürtlerin entegrasyonu için gerekli bir araç olarak görüyor. Bu yüzden "Kürtçe eğitim" bütün Manda dönemi boyunca bir savaş alanına dönüştü (krş. Sluglett 1976:182-95, 199-206, 211-16) ve Kürt ulusal hareketinin belli başlı bir talebi olmaya devam etti. Her iki tarafın konum ve eylemlerini incelemek standardizasyon sürecini etkileyen dil dışı engellere ışık tutar.

A. Eğitim ve dil gelişimi

Dönemin Kürt fikrini temsil eden ve Mecliste milletvekilli

olan Kürt tarihçi Zeki (1935-59) Yüksek Komisere "Kürtçenin öğretilmesini ilköğretimle sınırlamak Kürt dilinin gelişimini ve ilerlemesini engelleyeceği" şikayetinde bulundu (Zeki'nin dille ilişkili gündeme getirdiği diğer konular için krş. 5.1.6). Zeki bundan başka Kürtçenin öğretime ve yazmaya uygun olmadığına ilişkin savı reddederek bu görüşü savunanların yüzyıllardır süregelen tarihi, dilsel, edebi ve dini yazılardan bihaber olduklarını söyledi. Kürtçenin Farsçadan çok daha zengin olduğunu ve aslında Kürtçeye atfedilen yetersizliğin bu dilde bulunamayacağını, bu yetersizliğin koşullardan kaynaklandığını ve Kürtçeye "kullanılma ve gitgide düzelmesine ve gelişmesine bir fırsat verilmediğini" ileri sürüyordu (s. 59-60).

1 Haziran 1928 günü meclisten yedi Kürt milletvekilli Eğitim Bakanına Kürtçeyi ve Kürtçe eğitimi geliştirmeye yönelik bir dilekçe verdiler. Dilekçede Kürdistan'da "eğitimin geri kalmasının en önemli yedi nedeninin altı çiziliyor ve bunların ortadan kaldırılması için şunlar öneriliyordu: 1) Hazırlık okullarının ders kitapları için "bir çeviri ve derleme komitesinin kurulması, 2) Ortaöğretim okulları ve öğretmen okulları için yetkin ve rahat ulaşılabilir öğretmenleri işe almaya yeterli miktarda fonun ayrılması, 3) Bütün Kürt bölgelerinde sorumlu olacak tek bir Kürtçe eğitim ve müfettişlik bürosunun kurulması, 4) Yarım kalmış ortaöğretim okullarının tamamlanması ve yenilerinin açılması, bütün okullarda eğitimde Kürtçenin kullanılması ama Arapçanın da ikinci bir dil olarak öğretilmesi, 5) Kürdistan'da bir öğretmen okulunun açılması, 6) Kız okullarının açılması (Dilekçe metni, *Zarî Kirmancî*, içinde, No. 5, 11 Kasım 1928, s. 4-7).

Manda'nın Milletler Cemiyeti'ne sunduğu, bu ve buna benzer talepleri içeren 1929'a ait yıllık raporu hükümetin politikasını tekrarlıyordu (G.B. 1929:139-40).

> Üç yeni Kürtçe ilkokulun açılması hükümetin genel eğitim politikasından hoşnut olmayan Kürtleri yatıştıramadı. Bu hoşnutsuzluk şu şikayetler biçimindedir:
>
> (a) Yeterli sayıda Kürtçe ilkokulun olmaması,

(b) Hiçbir Kürtçe eğitim fakültesinin olmaması,
(c) Yeterli oranda Kürtçe ders kitaplarının olmaması,
(d) Kürtçe okulların ayrı bir Kürtçe eğitim bölgesinden olmamasıyla engellenmeleri.

Bu şikayetlere verilen adil bir yanıt şöyleydi (a) Kürdistan için söylenen bu şeyler, aynı şekilde Arapça konuşulan bölgeler için de geçerlidir. (b) Ayrı bir eğitim fakültesi ne uygulanabilirdir ne de Kürtlerin çıkarınadır. (c) Söylenenler doğrudur ama her yıl gittikçe doğrulukları azalmaktadır (d) Kesinlikle telafi edilmesi gereken akla yatkın bir şikayettir. Eğer bu telafi edilseydi, bütün diğer şikayetler de ortadan kalkardı.

Ne var ki eğitimin idari olarak yeniden düzenlenmesi Kürt kaynaklarının gösterdiği kadarıyla merkezi bir sorun değildir. Ana sorun anadilde eğitimdir. Ulusal bir şahsiyet olan Huzni Mukriyani dergisi *Zarî Kirmancî*'de (No. 2, 1926, s. 18) eğitimsiz kalmanın yabancı bir dilde eğitim almaktan daha iyi olduğunu ileri sürüyordu:

Oğul ile baba arasında
Oğul: Baba, neden anadilinde yazıyorsun?
Baba: Oğlum, dilimizde okumak ve yazmak bizim için zorunluluktur.
Oğul: O zaman neden bu dilde bize öğretmiyorlar.
Baba: [Böyle] olmaması gerekir; seni okula kendi dilinde öğrenim görmen için yolluyorum.
Oğul: Bu hoşuma gider ama öğretmenim bana hiç anlamadığım ve çok zor bulduğum bir dilde ders veriyor.
Baba: Eğer böyleyse, seni okula göndermeyeceğim.
Oğul: Hayır, okula gidip öğrenim göreceğim; cahil kalmaktansa böylesi daha iyi.
Baba: Çoban olsan ya da benim için çift sürsen daha iyi olur. Bunlar anlamadığın dersleri almaktan daha iyidir.
Oğul: Sen eğitimin ve bilginin düşmanısın; ilerici değilsin, beni okula gitmekten alıkoymanın nedeni de budur.
Baba: Sevgili oğlum, ben eğitimi severim; bilginin ve aydınlığın düşmanı değilim ama kimliğinin farkında olma-

maktansa, kendi dilinde eğitim görmemektense, yabancılara hizmet etmektense cahil kalman daha iyidir.

B. Okul talepleri

Anadilde tam eğitimden sonra eğitimin bütün Kürt bölgelerine yayılması ve oranlılık temelinde, yani Irak'taki Kürt nüfus yüzdesine ilişkin resmi tahminlere göre %17 oranında, okul, öğretmen, bütçe ve tesislerin sağlanmasına ilişkin talepler geliyordu. Burada da sürekli olarak Kürtlerin adil bir pay almadıklarına ilişkin şikayetler yapılıyordu. Buna verilen resmi bir yanıt aşağıdaki gibiydi (G.B. 1928:132):

> Kürt bölgelerinde yıl içinde beş yeni ilkokulun açılışı Kürtler dışında herkesi tatmin etmiştir. Yeni okullar için Kürt ve Arap bölgelerinin talepleri arasında adil bir denge kurmak ya da sorumlu yetkilileri öğrenci sayısının yeni okulların açılışının tek gerekçesi olmadığına ikna etmek kolay değildir. Eğer böyle olsaydı, Arap bölgeleri şimdi sahip olduklarından daha fazla yeni okul payına sahip olmaları gerekirdi. Başka bir zorluk şudur ki hükümet mevcut 30 ilk ve ortaokulun Kürtlerin hak ettiğinin azami sayıyı oluşturduğunu savunurken, çoğu Kürt bu sayıyı asgari olarak görüyor ya da yalandan öyle görüyor. Gene de yanlış ya da doğru soruların dışında, Kürtlerin çıkarına olduğu kanıtlansa bile, ülkenin mevcut durumda Kürdistan için ayrı bir eğitim fakültesi ve ayrı liseleri açmasına gücü yetmediği aşikardır.

Ancak yıllık raporlardan alınan verilere göre, ilkokulların Kürtçe oranı %11,43'ten daha fazla değildi (krş. Tablo 51).

Kürtleri en az ikna eden şey daha fazla okulların açılmasına yönelik hükümetin ileri sürdüğü mali savlardı. Zeki (1935:62), Ağustos 1928'de Milletvekilleri Meclisine eldeki en son istatistikleri kullanarak okullara harcanan toplam rupiden %4,4'ü nüfus oranının %17 olduğu Kürdistan'a ayrılırken, nüfus oranları %8 olduğu halde Türkmen payı %3 ve nüfus oranları %81'i oluşturan Arap ve diğerlerinin payının %92,6 oldu-

günu söyledi. Aynı yılda (1927) hükümet Süleymaniye'den elde ettiği gelirlerinin %1'ini; Erbil'den elde ettiklerinin ise %2,50'sini bu livalardaki eğitime harcadığı halde, Arap livaları için eğitime ayrılan ödenek, Bağdat için %38, Kerbela için %18 ve Basra için ise %21'di.

Tablo 51. 1923-30 Irak'ta Kürtçe okulların sayısı ve oranı

Irak'taki okulların toplamı #	Kürt okulu	Topl. %	Kaynak Yıllık Rapor* (Sayfa)
205	6	2,92	1923-24 (217, 218)
228	15	6,57	1925 (135, 139)
247	19[a]	7,69	1926 (124, 128)
249	24[b]	9,63	1927 (153, 157)
264	28[c]	10,44	1928 (128, 132)
271	31[d]	11,43	1929 (136, 139)
291	28[e]	9,62	1930 (122, 125)

a) önceki yıldaki 15 okula 4 yeni okul eklenerek elde edilen rakam.
b) önceki yıldaki 19 okula 5 yeni okul eklenerek elde edilen rakam.
c) Raporda verilen rakam Arapça eğitim yapan iki orta okul da dahil 30'dur.
d) Önceki yıldaki 28 okula 3 yeni okul eklenerek elde edilen rakam.
e) Bu düşüş galiba Musul Livasındaki Kürtçe okulların Araplaştırılması yüzündendir.
* Yıllık Raporlar kaynakçada G.B rumuzu altında gösterilmiştir.

Kürtçe eğitime getirilen başka bir sınırlama ise hükümetin, bazı Kürt bölgelerinde eski ya da yeni kurulmuş okullara Kürtçeyi sokmaya yönelik isteksizliğiydi. Zeki (1935) Kerkük livasında nüfusun %51'inin Kürt olmasına karşılık 20 okuldan (%15) sadece üçünün Kürtçe eğitim verdiğini gösteriyordu. "Bir ikisi dışında" geriye kalan okullarda (yani %75 ile % 80 arasında) eğitim, %21,5'i aşmayan nüfusun dili olan Türkçe olarak veriliyordu. Kerkük kentinde Kürtçe eğitim veren okul yoktu. Zeki'ye göre, bu durum "Kürt sakinlerini, Türkçeyi ka-

bul etmek istemedikleri için ya çocuklarını okulla göndermemeye ya da bunu isteksiz bir biçimde yapmaya itiyor. Hükümetin bu tuhaf durumun sürmesine izin vermesi Kürtlere zarar vermek için onların [Türklerin] dilini teşvik edip yaymak istemesinin dışında başka hiçbir şekilde yorumlanamaz..." (s. 18-19).

7.5.1.3 Kürtçe eğitimin Araplaştırılması

Kürt milliyetçiliği ile anadilde eğitime yönelik talep arasındaki bağlantı hem Arap hükümeti hem de bu milliyetçiliği zaptetmeye ilişkin genel politika gereği bu dilde eğitimi kısıtlamaya çalışan Britanya Manda yetkilileri tarafından iyi biliniyordu.

Irak Yüksek Komiseri Sir Francis Humphrys Milletler Cemiyeti'nin Daimi Manda Komisyonunun onaltıncı toplantısında (18 Haziran 1931) yaptığı konuşmasında şunları söylüyordu:

> Bütün sorumlu Kürtlerin tam bir ittifakla eğitim tesislerinin geliştirilmesini istediklerinin farkına vardım. Bunlar eğitimde ve öğrenimde Arapların kendilerinden çok ileri olduklarının tam farkındadır ve kendi eğitim gelişmelerini hızla ilerletemezlerse, kendileri için düşünülebilecek her türlü yasal teminatlara rağmen, birkaç yıl içinde geri ve cahil bir azınlık konumuna düşeceklerinden korkuyorlar. (L.N., DMK, 1931a:120)
>
> Dönemin Kürt kaynakları "yasal teminatlar" yerine özellikle Musul, Kerkük ve Erbil Livalarında ilkokulların giderek daha çok Araplaştırıldığını rapor ediyor. Araplaştırma sözgelimi ders kitaplarının değiştirilmesi, Kürt olmayan öğretmenlerin atanması, Arapçaya geçmenin öğrenciler için cazip hale getirilmesi ve okulların doğrudan Araplaştırılması gibi çeşitli kanallarla gerçekleşiyordu. Kürt olmayan öğretmenlerin atanma politikası Kürtler tarafından daha 1926'da kınandı. *Zarî Kirmancî* (No. 1, 24 Mayıs 1926, s. 16) öğretmenin yarı Türkçe yarı Kürtçe ko-

nuştuğu ve öğrencinin de onu anlamadığından şikayet ettiği bir diyalogla hükümeti dolaylı olarak eleştiriyordu:

Öğrenci: Vallahi Kürt olmadığınız için Kürtçe bilmiyorsunuz.
Öğretmen: Haklısın, geçimimi sağlamak için Kürt olduğumdan bu yana aşağı yukarı bir yıl geçti.
Öğrenci: Hiç kimse nereli olduğunuzu bile bilmezken, Kürt kılığına girmiş biri olarak sizden Kürt bir çocuk ne öğrenebilir ki?

Aynı dergi, Erbil'deki okulların Araplaştırılmasını duyuruyordu: "Daha ilk yıldan itibaren Kürtçe değil de [Arapça] ders vermek için bazı önlemler -çok büyük bir özenle- alınmıştı... Öğrenciler terfi [vaatleriyle] kandırılmakta ve sürekli olarak Yahudi okullarına gönderilmektedir. Yahudiler bunun farkında değiller..." (*Zarî Kirmancî*, No. 21, 6 Nisan 1930, s. 1). Ayrıca Kerkük'te bir Kürt okulunun kapatıldığı ve "gösterilen bütün çabalara rağmen" yeniden açılmadığı kaydediliyordu. Kürt öğrenciler dört yıl Türkçe öğrendikten sonra, Arapça eğitime başlamışlardı. Bu da öğrencilerin son iki yılda Bağdat'taki üniversitelere girememeleriyle sonuçlanmıştı (No. 19, 26 Mayıs 1929, s. 10).

Benzer şekilde Zeki (1935:20) de Aralık 1930'da Kral Faysal'a "Eğitim Bakanlığı tarafından [Musul'un] beş kazasının tümünde Kürt dilinin tamamen kaldırıldığına" ilişkin şikayette bulunuyordu. O dönemde Milletvekilli Meclisinin bir üyesi olan Zeki, bu önlemin eğitim bakanının bizzat kendisi tarafından mı yoksa hükümetin emriyle mi alınmış olduğunu bilmediğini söylüyordu. Şimdi dönemin gizli yazışmalarından biliyoruz ki Araplaştırma hem Arap hükümetinin hem de Manda yetkililerinin takip ettiği bir politikaydı. Musul livasındaki okulların Araplaştırılması kararını İçişleri Bakanı Abdülaziz el-Qasab daha 1926'da Manda yetkililerinin bilgisi ve rızası dahilinde verdi. Yüksek Komiser Sir Henry Dobbs 25 Haziran 1926'da Cornwallis'e şöyle yazıyordu:

> Bakanın Musul Livası okullarıyla ilgili olarak eğitim amaçları bakımından hazırlatılmaları daha kolay ve daha uygun oldukları için eğitimde Arapça ders kitaplarının kullanılması gerektiği; öğrencilerin Arapçayı anlamadıkları yerde ise öğretmenin bunları Kürtçe olarak açıklayıp çevirmeleri gerektiği doğrultusunda bir emri sessizce yayımlamaya yönelik bir öneri sundu. *Bakan, bu konuda bir yaygaranın kopmayacağını düşünüyor. Musul livasındaki yeni okullarda eğitimin Arap dilinde olması gerekir.* (Aktaran, Sluglett 1976:184; vurgular eklenmiştir).

Manda yetkilileri bu politikayı Milletler Cemiyeti'nin kabul edebileceği bir dille haklı gösterdi:

> Tek başına Kürt dilinin orta ve yüksek öğretim için dar bir temel oluşturulduğu düşünülmektedir. Bu yüzden hükümet her zaman Arapçanın Kürtçe ilkokullarda öğretilmesi gerektiğinde; Erbil ve Süleymaniye'deki ortaokullarda eğitim aracı olan Kürtçeden Arapçaya doğru yavaş yavaş bir kaymanın gerçekleşmesinde ısrar etmiştir. Bu örneği *Kürt milliyetçiliğinin daha az faal olduğu Musul livasındaki* bazı Kürt ilkokulları bile izlemiştir. Bu okullarda Kürtçe, eğitim ve açıklama dili olmasına karşın ta baştan beri Arapça ders kitapları kullanılmaktadır (G.B. 1920-31:230; vurgular eklenmiştir).

Kürtlere vaat edilen sözlere yönelik birkaç Manda görevlisi şahsen bir ilgi gösterdiği halde, güdülegelen politika Araplaştırmayı Milletler Cemiyeti'nde örtbas etmek ve/ya da haklı göstermekti. Dolayısıyla kendisine "Süleymaniye ortaokulunda Kürtçe eğitimin görülüp görülmediği" sorusu sorulduğunda, Daimi Manda Komisyonu'ndaki Britanya temsilcisi şu yanıtı verdi: "Süleymaniye ortaokulunda yeni Dil Yasasının hükmü geçerlidir ama burada eğitim her zaman öğrencilerin çoğunluğunun dili olan Kürtçe olarak verilmiştir" (11 Kasım 1930; LN., DMK. 1930:105). Bununla birlikte kaydedilmelidir ki bu dönemde sözkonusu Dil Yasası Parlamentoda geçmemişti ama hem kanun taslağı hem de bu taslağın nihai versiyo-

nu Kürt dilinde eğitimi ilkokullarla sınırlı tutuyordu (krş. 5.1.4).

"Kürt Sorunu" ile ilgili Yüksek Komisere sunulan 12 Mayıs 1929 tarihli gizli bir notta C.J. Edmonds Kürtlere verilen sözlerin "hem Britanyalı hem de Iraklı çeşitli yetkililerce" kulak ardı edilmiş olduklarına işaret ediyordu. Eğitim Bakanlığı'nın "miyop bakışlı eylemlerine" tipik örnek oluşturacak olayları aktarıyordu:

> a) Süleymaniye halkını ortaokullarda eğitim aracı olarak Kürtçe yerine Arapçanın kullanılmasına ikna etme girişimi, b) Halk Arapçayı eğitim aracı olarak benimsemediği sürece Erbil'de bir ortaokul yapmayı reddetmek, c) Ardından, Erbil'deki beşinci ve altıncı sınıflardaki eğitim dilini Kürtçeden Arapçaya kaydırma girişimi, d) Kürtçenin Erbil'deki kız okulundan çıkarılması, e) Bakanlığa sunulan Kürtçe ders kitaplarını onaylamada aşırı derecede geç davranma ve mevcut kitapları çevirmek için tam zamanlı adamları işe atamamak, vs. ("Kürt Sorunu", No. S.A. 321 12 Mayıs 1929, Dehli BHCF. Kürdistan'daki olaylar, Kürt politikası, Dosya No. 13/14, c. VI, Gizli).

7.5.1.4. Kürtçe eğitimin kapsamı

En azından 1942 yılına kadar kullanılan 1928 yılına ait esas müfredat programına göre, Arapça eğitimin verildiği ilkokulların altı sınıfında on iki "konu" öğretiliyordu: Din (20 "ders", yani haftalık saatler), Arapça (49), Aritmetik ve Geometri (34), Coğrafya ve Tarih (18), Madde Dersleri [doğa bilimleri] ve Sağlık (12), Yurttaşlık ve Ahlak Bilgisi (12), İngilizce (18), Arap Elyazısı Sanatı (9), Çizim ve El Becerileri Eğitimi (13), Fizik Eğitimi (11) ve Müzik (5), olmak üzere toplam 192 saat.

Akrawi'ye (1942:181, 197) göre, bu düzenli ders müfredatı Kürtçe ve Türkçe okullar için değiştirildi yani Matematik, Coğrafya, İbret dersleri ile Yurttaşlık ve Ahlak Bilgisi dersleri Kürtçe öğretilecekti. Müzik sınıfları hem Arapça hem de Kürtçeydi. Ayrıca Arap diline (49) ve Arapça Elyazısı Sanatına (9) ayrılan

zamanlar Kürtçe ve Arapça arasında bölündü (krş. Tablo 52).

Dil eğitimine ayrılan toplam 49 saatlik pay %26'yı oluşturuyordu. Bu yüzden öyle görünüyor ki bu müfredat programı Kürt öğrencilere Kürtçede yetkinleşecekleri ders saatlerinden kısarak, yerine Arapça'yı öğretmeleri için gerekli olan zamanı sağlamayı hedefliyordu. Arapça Elyazısı Sanatı sınıfları Kürtçe fonetik işaretler dışında iki alfabe de aynı olduğu için herhangi bir sorun yaşamadılar (ikinci, üçüncü, dördüncü sınıfların her birinde üç Arapça Elyazısı Sanatının üç ders saatinden ikisi Kürtçeye ayrılmıştı).

Tablo 52. 1928'de Irak Kürdistanı'ndaki ilkokullarda Arapça ve Kürtçe öğretimi

	Haftalık saatler	
Sınıf	Arapça	Kürtçe
1	7	5
2	8	2
3	6	2
4	6	2
5	5	1
6	5	1
Toplam	36	13

Kaynak: Akrawi (1942:181, 197)

7.5.2 1932-58, Monarşi döneminde Kürtçe eğitim

Kürtçeyi eğitim aracı olarak kullanan okulların sayısı yıllık eğitim istatistiklerinde ya da yıllık istatistiki özetlerde gösterilmiyor. Kürt kaynaklara göre, monarşi dönemi boyunca Araplaştırma sürdü. Birkaç örnek aktarmak gerekirse, Erbil'de çıkan Rûnakî (No. 3, 29 Kasım, 1935, s. 8) ders kitaplarının Arapça olarak değiştirilmesi konusunda yazarken, belli ki sansürden kaçınmak için bunu "Keldani" olarak yazıyordu:

Baba ve Oğul

Oğul: Bir kitap almam gerekir.
Baba: Dün sana bir tane aldım.
Oğul: Kürtçe kitap değil ki o, Keldanice.
Baba: O da nesi?
Oğul: Okuldaki yeni müfredat programı.

1957'ye kadar Süleymaniye'deki bütün kız okullarında Arapça eğitim görülüyordu (*Jîn*, 12 Eylül 1957). Erbil'de ve Kerkük livasında sadece birer Kürtçe okul vardı (Nebez 1957:41-42). Geriye kalan çok az okulda eğitim gitgide Arapça görülmeye başladı. Süleymaniye okullarında eskiden şarkılar bile Arapça söyleniyordu (age. s. 42) ve bazı öğretmenler Kürtçe öğrenime ayrılan saatlerde başka konularda ders veriyorlardı (*Jîn*, 18 Şubat 1954). Ortaokul öğretmeni Cemal Nebez'e Kerkük'teki eğitim yetkilileri "resmi dil" olmadığı için derslerinde Kürtçeyi kullanmaması söylendi. Ancak Nebez, bilimsel derslerini Kürtçe vermeye devam etti ve sonunda Ekim 1957'de Kerkük'ten alınarak Arap liman kenti olan Basra'ya atandı (Nebez 1976:16).

1950'lere gelindiğinde, Arapça'yı temel alan bu müfredat programın Kürtçeyi dezavantajlı bir duruma sokmuş olduğu açık bir hal almaya başladı. Öğrenciler Kürtçeden çok Arapçada yetkin oldular. Süleymaniye'de vekil bir öğretmen altıncı sınıf öğrencilerine Kürtçe yazı ile Arapça yazı arasındaki farkları ya da hangi Kürtçe harflerin Arapça alfabesinde bulunmadığına ilişkin soruları sorduğunda, öğrencilerin yanıt veremediğini gördü. Bazı Kürt şairlerin adları sorulduğunda ise öğrencilerin çoğu radyoda şarkı söyleyen şarkıcıların adlarını saydılar. *Jîn*'e (18 Şubat 1954) göre, bunun nedeni bu müfredat programında Kürtçe kompozisyon, edebiyat ve tarihin yer almamasıydı.

Bir başka sorun da aralarında Kürt öğretmenlerin de bulunduğu bazı öğretmenlerin Kürtçeyi öğretememeleriydi. Galiba bunun nedeni de bu öğretmenlerin kendilerinin de eğitimleri-

ni Arapça görmüş olmaları, dolayısıyla Kürtçeye geçişte zorlanmalarıydı. Böylece, Süleymaniye'nin kız okullarındaki öğrencilerin karşı çıkışlarına rağmen, öğretmenler Arapça eğitim vermeye devam ettiler (*Jîn*, 12 Eylül 1957). Ne var ki Yerel Diller Yasasının ihmal edilmesinde ve öğretmenleri anadilde eğitimi ihmal etmeye teşvik etmede en çok suçlanan hükümetti (*Jîn*, 18 Şubat 1954).

7.5.3 Irak Cumhuriyetinde Kürtçe eğitim

7.5.3.1 1958-61 dönemi

Yeni cumhuriyet döneminde eğitim hızla yayıldı. 1961-1962 akademik yıla kadar Irak'taki ilkokulların sayısı 1957-8 akademik yıla göre %94,5 (3.963 okul) oranında arttı. Benzer şekilde Süleymaniye'deki okullar %84,4'lük (232 okul); Erbil'de %130,7'lik (240 okul); Kerkük'te %173,6'lık (342 okul) ve Musul'da ise %84,7'lik (449 okul) bir artış oldu. Eğitim dili istatistiki kaynaklarda gösterilmiyor (rakamlar Irak Cumhuriyeti 1959:17 ve 1961-62:14) alınmıştır).

Kürtlerin anadilde eğitim talepleri çok ayrıntılı bir biçimde formüle edildi ve birçok kez yetkililere sunuldu. Ayrıntıları bir kenara bırakırsak, bu talepler -sözgelimi Kürtçenin bütün eğitim düzeylerinde ve bütün Kürdistan'da eğitim dili olarak kullanılması- esas olarak Manda ve Monarşi döneminde dile getirilmiş olanların aynısıydı.

Kürtlerin eğitim talepleri basın, Kürt Demokrat Partisi, yeni kurulmuş öğrenci ve öğretmenler birliği, öteki birlikler ve bireyler tarafından gündeme getirildi. Monarşinin yıkılışını izleyen ilk haftada yedi Kürt öğretmen yetkililere bütün okullarda Kürtçe eğitim, bir Kürt eğitim genel müdürlüğünün kurulması, bütün okullarda ve üniversitede Kürt dili ve edebiyatının okutulmasını içeren bir muhtıra sundular (Nariman 1983:23). Hükümet 26 Temmuz 1958'de bu muhtırayı yayımlamış Arapça *el-Bilad* gazetesini kapatarak karşılık verdi. İki gün sonra "Devrimin" zaferi vesilesiyle Başbakanı kutlamak

için Bağdat'a gönderilen bir Kürt heyeti devasa halk desteğini görmüş bu talepleri tekrarladı (age.; Nebez 1976:16-7).

Mayıs 1959'da eğitim bakanlığının bünyesinde bir Kürtçe Dersleri Genel Müdürlüğü kuruldu. Eylülde Kürt Öğretmenler Kongresi hükümete birçok teklifi içeren bir paket sundu. Bu öneri paketinin içinde Kürdistan'ın bütün bölgelerinde ve orta öğretimde eğitimin Kürtçe olması ve eğitim aracının Kürtçe olacağı bir öğretmen okulunun kurulması da vardı. (Abdulla 1980:158).

Bu öneri paketinin büyük bir çoğunluğu kulak ardı edildi. Hükümetin öğretmenler kongresinin toplanmasına ancak bu kongreye "Kürt"ten çok "yerel" adının verilmesi şartına bağlı olarak izin vermesi olumsuz resmi tutumların bir göstergesiydi. (Vanly 1970:348 not 4). Birkaç ay sonra hükümet Kürtçe ilkokullardaki öğrencilere sınıf geçme notunu 40'tan 50'ye çıkartarak Arap dilinin önemini vurguluyordu.

Kürt Öğretmenlerin İkinci Kongresi (1960) Kürt kültürel taleplerinin sözcüsü haline geldi. Kongreye Kürt kentlerinden gelen heyetler, seçkin edebi şahsiyetler ve politik gruplar katıldı. Kongrenin önemine işaret eden bir gösterge ise çeşitli heyetlerden birçok muhtıra almış eğitim bakanının da kongreye katılmasıydı. Eğitim, dil ve edebiyat, tarih, çeviri, yayıncılık ile derleme ve okur-yazarlık konularında oluşturulan çeşitli komiteler kongre tarafından oybirliğiyle kabul edilen önerileri hazırladılar. Eğitimde Kürtçenin kullanılmasıyla ilgili alınan kararlar arasında şunlar (özet) vardır:

> * Anaokulları, ilk ve ortaokullarda; Aqre, Şeyhan, Duhok, Zaho, Amediye, Telafer ve Sincar'ın (hepsi de Musul livasında) kazaları dahil bütün Kürt bölgelerinde ve Diyala, Kut, Bağdat, Amarah ve Xaneqin'deki Kürtler için anadilde eğitim.
> * Kürdistan'ın bir bölgesinde bir eğitim fakültesinin kurulması ve geliştirilerek Kürdistan Üniversitesi'ne dönüştürülmesi
> * Bağdat Üniversitesi'nde bir Kürt dili ve edebiyatı kürsüsünün açılması

* Mevcut öğretmen okullarında Kürtçenin kullanılması ve bir Kürt bölgesinde eğitim aracı Kürtçenin olacağı bir başka okulun açılması
* Okullarda kullanılmak üzere bir sözlüğün derlenmesi için dil konusunda uzman kişilerden bir komitenin oluşturulması
* Arap-Kürt birliğini güçlendirmek için Arapçanın kullanıldığı ortaokul ve liselerde birkaç Kürtçe dersin verilmesi (*Hetaw*, No. 185, 18 Eylül 1960, s. 1, 21-42).

Kongre, ortaokullara anadilde eğitimin tedricen sokulması ve okuma yazma bilmeyenlerin kalmaması için Kürt bölgelerindeki okulların Araplaştırılmaktan kurtulmasına yönelik adım adım bir plan önerdi. Bütün Kürt kentlerindeki öğretmen ve öğrenci birlikleri bölge talepleriyle birlikte benzer taleplerin gündeme getirildiği ayrı muhtıralar verdi.

Iraklı görevliler ortaokullarda Kürtçeyi kabul edeceklerine yönelik bir işaret verdikleri halde buna uygun olarak hareket etmediler. Bununla birlikte Bağdat Üniversitesi'nde Kürt dilinde bir lisans programı açıldı. Kongre kararlarının uygulanması için Bağdat'a sayısız dilekçe gönderildi. Kürt Demokrat Partisi'nin yayın organı *Xebat* (24 Ocak 1961, s. 2, 4) şunları yazıyordu: "...Olgular göstermiştir ki Kürt halkının ana kültürel taleplerini temsil eden Kürt öğretmenlerin iki kongresinin kararları Müdürlük (Kürtçe Dersleri Genel Müdürlüğü) dosyalarının arasında kaybolup gitmiştir."

1961 yazına gelindiğinde Kürtler ile hükümet arasındaki ilişkiler gerilmişti. Kürt Demokrat Partisi, Başbakana diğer şeylerin yanı sıra ortaokul öğrencilerin anayasaca kabul edilmiş anadildeki eğitim haklarından yoksun bırakıldıklarına ilişkin şikayette bulundu (Vanly 1970:96). Eylülde Kürdistan'da savaşın patlak vermesi bütün bu umutları alıp götürdü.

7.5.3.2 1961-74 dönemi

Kürt milliyetçiliğinin belli başlı bir talebi olan anadilde eğitim sorunu 1961'de savaşın patlak vermesinden sonra otono-

mi savaşına bağlanmıştı. Çatışmanın ilk evrelerinde eğitim bakanı ilkokul müfredat programına iki Kürtçe ders ekledi ve öğretmen okullarında Kürtçeyi zorunlu ders kategorisine soktu (*el-Biled*, 31 Ekim ve *el-Ekber*, 31 Ekim, 1961).

Kasım'ın devrilmesinden sonra ülkenin yönetimini üzerine alan ilk Baas hükümeti Kürt liderlerle yapılan müzakereler sırasında ilk ve ortaokullarda Kürtçeyi eğitim dili, Arapçayı da öğrenilmesi gereken ikinci dil yapacakları sözünü verdi. Lise ve dengi okullarda eğitim dilinin Arapça olarak kalacağı da vurgulandı (Irak hükümetinin önerilerini içeren metin, Adamson 1964:208-11).

Abdulselam Arif'in döneminde Bağdat'a gönderilen Kürt müzakerecilere hükümetin görüşleri konusunda bilgi verildi. Hükümetin görüşlerinden biri şuydu: "Kürtlerin çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde eğitim dili ortaokullara kadar yerel ya da arzu edilen bir dilde olacaktır." (*el-Cumhuriyye*, 22 Mart 1965; Çevrilmiş metin, Halid ve Ibish 1965:33).

Temmuz 1968'e, yani ikinci Baas hükümetinin bir darbeyle iktidara geldiği döneme kadar hiçbir gelişme kaydedilmedi. Yeni rejim Haziran 1966 antlaşmasına uyacağı sözünü verdi ve bu antlaşmanın bazı maddelerini yürürlüğü koymak için 4 Ağustos günü bir kararname yayımlandı. Bu maddeler arasında Bağdat'ta bir Kürt Bilim Akademisi ve Süleymaniye'de bir üniversitenin kurulması vardı. Üç fakülteden (mühendislik, fen ve ziraat) oluşan Süleymaniye Üniversitesi 1968-69 akademik yılında açıldı.

"Bütün okullarda, enstitü ve üniversitelerde, öğretmen okullarında, harp okullarında ve polis kolejlerinde Kürt dilinin öğretilmesini" öngören 11 Mart 1970 anlaşması bir çığır açtı (Irak Cumhuriyeti 1974:12). Ayrıca şuna da karar verildi:

> Bu bölgelerde [Kürtlerin nüfus olarak çoğunluk oluşturdukları] enstitülerde Kürt dili kullanılacaktır. Öğretimin Kürtçe yapıldığı bütün okullarda Arapça öğretilecektir. Kürt dili Irak'ın başka bölgelerinde kanun öngördüğü sınırlar içinde ikinci [bir] dil olarak öğretilecektir (age. s. 15).

Anlaşmanın bu ve diğer şartları dört yılı aşmayan bir süre içinde, yani 11 Mart 1970'e kadar uygulanacağı konusunda hemfikir olundu. 14 Nisan 1972 tarihli bir bildiride Kürt Demokrat Partisi "11 Mart tarihi anlaşmasında neyin uygulandığını neyin uygulanmadığını" ayrıntılarla açıkladı (KDP 1972). Parti eğitim alanındaki şartların çoğunun uygulanmış olduğunu düşünüyordu:

İlköğretim aşaması

11 Mart anlaşmasından önce Süleymaniye ve Erbil yönetimlerinde eğitim dili Kürtçeydi. Daha sonra pek zorluk çekilmeden bu durum Duhok'ta da gerçekleştirildi.

Kerkük'teki 467 okuldan yalnızca 202 okulda eğitim Kürtçe veriliyordu ve yeterli personel ve tesis olduğu için 100 okul daha açılabilirdi.

Ninova'da (Musul) şimdiye kadar Kürtçe eğitim veren 93 okul var. Bu bakımdan Akre ve Şeyhan'da hiçbir zorluk çekilmemişti. Ancak politik koşullardan ötürü sorunlar Sincar ve Zimar Nahiyesinde odaklaşmıştı. Diyala'ya gelince, Xaneqin'deki okulların %65'inde ile Qoratu ve Miran nahiyelerindeki okullarda dersler Kürtçe veriliyordu. Celewle ve Sa'adiye'de birkaç; Mendeli'de bir okul açıldı. Ancak bu bölgelerde Kürtçe eğitim sürekli baskılara maruz kalmaktadır.

Ortaöğretim aşaması

1970-71'den beri Süleymaniye ve Erbil yönetim sahalarında; Kerkük'te 18 ortaokul ve lise ile Xaneqin'de 5 okulda Kürtçe eğitim başlatılmıştı. Kürtçe eğitime ayrılan bölgelerde lise ve dengi okullarda Kürt dili ve edebiyatı öğretiliyordu. Ayrıca bütün Irak'ta bazı lise ve dengi okullarda Kürt dilinin basitleştirilmiş bir türü öğretiliyordu.

Üniversite aşaması

Kürt dili için iki üniversite bölümü vardır: ilki Bağdat Üniversitesi'nde ikincisi ise Süleymaniye üniversitesinde bu yıl yeni açılmış ve en son yönetmelikleri Kürtçe öğrenime izin veren bölüm. Bu üniversitenin, bünyesindeki

bütün Kürt öğrenciler için iki dersi -Kürt dili ve edebiyatı- tahsis etmeye karar verdiği konusunda bilgilendirildik. Kürt olmayan öğrencilere Kürt dili basitleştirilmiş şekliyle öğretilmektedir.

Genel olarak Kürtçe derslerin uygulanması ilkesinin görece başarılı olduğu kabul edilebilir. Ama bu uygulamalar hâlâ lehçe ve ihmalkarlık gibi pek çok sorunla ve daha sonra irdeleyeceğimiz Kürtçe ders sistemiyle ilişkili örgütsel sorunlarla, son olarak da birçok bölgenin politik sorunlarıyla karşı karşıya kalmaktadır (İngilizce metin, hafif bir biçimde değiştirilmiş).[1]

Böylece, bütün eğitim düzeylerinde ve Kürdistan'ın bütün bölgelerinde anadilde eğitime yönelik talepler Irak tarihinde ilk kez gerçekleşiyordu. Ancak hükümet ile Kürtler arasında ilişkiler kötüye doğru gidiyordu ve Araplaştırma daha Mart 1974'te savaş yeniden başlamadan başlamıştı.

7.5.3.3 Eğitim sisteminin Araplaştırılması, 1972-85

İlk ve ortaöğretimde Araplaştırma bazı bölgelerde daha 1972'de gerçekleştirildi. Dönemin Kürt Demokrat Partisi Politbüro üyesi olan Kuzey İlişkileri Bakanı, 24 Ekim 1972'de Xaneqin'deki hükümet yetkililerinin "o eyalette oturan Kürtleri çocuklarını Kürtçe eğitim yapan okullardan alıp Arapça eğitim veren okullara nakletmeye yönelik" tehdit ettiklerine ilişkin şikayette bulundu. Bu suçlama iki taraf arasındaki anlaşmazlığı daha da şiddetlendirdi. Duhok ve Ninova eyaletlerinde 110 okul kapatıldı. İktidardaki Devrim Komuta Konseyi 1973 Mayıs başında Eynkawa okullarındaki Kürtçe eğitimin iptal edilmesine karar verdi. Kentin yaklaşık 904 sakini bu ka-

1 Kürt Demokrat Partisi'nin bildirisinde yeni okulların, öğretmenlerin ve okul binalarının tedarik edilmesinde "geniş bir yelpazenin" etkilendiğinden duyulan hoşnutluk ifade edildikten sonra şu salık veriliyordu: "Irak'taki Arap ulusunu yakalamak ya da en azından bu bakımdan iki ulus arasındaki açığın büyümesini önlemek için bu eğilime devam etmek elzemdir." Ancak bildiride Kürt öğrencilerinin yüksek eğitim kurumlarında "adil bir oran temelinde" kabul edilmemiş olduklarından yakınılıyordu.

rarı geri alması için iktidardaki Devrim Komuta Konseyi'ne başvurdu (KDP 1974:19).

Irak hükümeti otonomicilere karşı "nihai bir savaşı" yürütürken, 1974 Martında bir otonomi yasasını ilan etti ve tek taraflı olarak uygulamaya koydu. Bu yasanın ikinci maddesine (*Baghdad Observer*, 12 Mart 1974) göre:

> B. Bu bölgedeki Kürtler için eğitim dili Kürtçe olacaktır ve Arapçanın öğretilmesi eğitimin bütün aşamaları ve kurumlarında zorunlu olacaktır.
> C. Arap uyruklar için bölgede eğitim kurumları kurulacaktır. Bu kurumlarda eğitim Arapça olacak, Kürt dilinin öğretilmesi de zorunlu ders kapsamında olacaktır.
> D. Bölgedeki bütün vatandaşlar anadilleri ne olursa olsun eğitimleri için istedikleri okullara gideceklerdir.
> E. Eğitim, bölgede bütün aşamalarda devletin genel eğitim politikasına tabi olacaktır.

Kürtlerin bakış açısından bu kanun Araplaştırmayı en az üç yönde meşru kılıyordu. İlki, sözkonusu "Otonomi Bölgesi" bütün Kürt bölgelerini içermiyordu (krş. 5.1.9); böylece, otonomi yasasının kapsamadığı Kürt bölgelerinde okullar otomatik olarak Araplaştırmaya tabiydi. İkinci olarak, D paragrafında öğrencilere baskı yapılarak Arapçaya geçmek için dilekçe imzalatılıyordu. Son olarak D paragrafı bu devlet denetimindeki "Otonomi Bölgesini" eğitim politikasında her türlü otonomiden açıkça yoksun kılıyor.

Kürt liderleri Mart 1975'te teslim olup bütün Kürt bölgelerinin kontrolü hükümete geçtikten sonra, Irak hükümeti Otonomi Bölgesini ziyaret etmek üzere Avrupa'dan bir heyeti davet etti. Heyetin başkanı hükümetin okullarda bir Araplaştırma politikasını uygulamakta olduğunu teyit etti. Heyetten biri Xaneqin'de (Otonomi Bölgesinin dışında olan bir kent) 13 ve 14 yaşındaki öğrencilere kendilerine Kürtçe eğitim verilip verilmediğini sordu. Öğrenciler şöyle yanıt verdiler: "Son zamanlara, yani Arapçaya geçildiği döneme kadar eğitim Kürtçeydi; okulların Kürtçe adları da değiştirilerek yerine

Arapça adlar konuldu." (Vanly 1975:6). Arap bir okul öğretmeni şöyle diyordu: "Bu kentte Kürtçeyi eğitim dili olarak Barzani'nin hain kliği dayatmıştır. Bu klik çöktükten sonra adalet tecelli etti ve eğitim tekrar Arapça verilmeye başlandı." Ancak esnaf ve yoldan gelip geçenler Kürtçe eğitim istediklerini teyit ettiler. Gene de bu öğretmen ısrarla anababaların tekrar Arapça eğitime dönmek için dilekçe vermiş olduklarını söylüyordu (Vanly 1980:195).

Kerkük'te, eğitim aracı ile ilgili aşağıda verilen bilgiler Öğretmenler Birliği tarafından sağlanmıştır.

Tablo 53. Kerkük okullarında eğitim aracı (el-Tamim), 1975

	Kerkük kenti			
Okul	Arapça	Kürtçe	Türkçe	Süryanice
İlkokul	74	73	32	1
Ortaokul	17	4	-	-
Hazırlık	5	2	-	-
Lise	10	5	-	1
Toplam	**106**	**84**	**32**	**2**
	Kerkük Muhafaza			
İlkokul	243	77	20	-
Ortaokul	24	8	-	-
Lise	10	-	-	-
Toplam	**277**	**85**	**20**	**-**

Kaynak: Vanly (1975)

Öğretmenler Birliği'nin başkanına eyalet sakinlerinin çoğunun Kürt olduğu ve ikinci büyük grubu da Türkmenlerin oluşturduğu gözönünde bulundurulduğunda, neden hâlâ çoğu okulda Arapça eğitimin verildiği ve Kerkük kentinin dışında Kürtçe eğitim veren hiçbir ortaöğretim okulunun olmadığı

soruldu. Yanıt şöyleydi: Kürtçe eğitim 1971'de başlamıştı ve bu tarihten önce Arapça eğitim görmüş olan öğrenciler şimdi eğitim aracını değiştirmekten kaynaklanan zorlukları yaşamamak için derslerine Arapça devam edecekler (Vanly 1975:5-6; 1980:196).

Otonomi bölgesinde öğrenci ve/ya da anababaları Arapça eğitimden yana olduklarına ilişkin dilekçeleri imzalamak zorunda bırakıldılar (krş., sözgelimi, KYB 1977: Ek İki). Yasanın D ve E paragrafları (bkz. yukarıya) baz alınarak Arapça ders kitaplarını dağıtmak ve öğretmenlerin dersleri Arapça vermesi şartını koymak suretiyle bir okulu Araplaştırmak tek bir dilekçeyle yeterli olurdu. Bu durum öğrenci protestolarına yol açtı. Özellikle Süleymaniye'de 18 Ekim 1977'de öğrenciler Eğitim Bürosuna ve Hükümet Konağına yürüyerek, ellerindeki Arapça ders kitaplarını yırtıp atarak, yetkililere Araplaştırmayı kabul etmeyeceklerini gösterdiler. Pek çok okulda Arapça ders kitapları protestocu öğrenciler tarafından ateşe verildi.

Öğrenime Kürtçe devam eden okullarda Araplaştırma kısmi oldu. 1977-78'de Eğitim Bakanı bütün okullarda sosyal ve din derslerinin Arapça görülmesi ve Arapça ders kitaplarının birinci ve ikinci sınıflarda öğretilmesi kararını verdi. Bakan yüksek okul düzeyindeki eğitim dilinin Arapça olduğu, dolayısıyla bu dile hakim olmadıkları takdirde Kürt öğrencilerin zorluk yaşayacaklarını ileri sürdü (*Hewalnamey Şoriş*, No. 3, Eylül 1978, s. 15).

7.5.3.4 Kürt denetimindeki bölgelerde eğitim

Otonomi Savaşının (1962-64) ilk yıllarında "kurtarılmış alanlar" iki bölgeye -Güney bölgelerini Kürt Demokrat Partisi'nin Politbürosundaki radikal liderleri yönetiyordu, daha sapa kuzey bölgeleri ise aşirete dayalı bir liderlik sürdüren Mele Mustafa Barzani'nin nüfuzu altındaydı- bölündü. (Sözgelimi, krş. Jawad 1981:82).

KDP, aşirete dayalı olmayan bölgelerde milliyetçi hareketi örgütlemeye yönelik programı uyarınca Güney bölgesinde

çiftçi komitelerini kurmaya ve siyasi ve eğitim programlarını sunmaya başladı (age. s. 84). Diğer politik farklılıklarla birlikte bu faaliyetler bu rakip iki liderlik arasında 1964'te politbüronun kovulması ve yerine tutucu bir grubun gelmesiyle sonuçlanan bir gediğin açılmasına yol açtı. Derken, kırsal kesimlere yönelik eğitim programları yeni liderlik döneminde devam etmedi (Sözgelimi, "Devrimci organlar ve hizmetler" ile ilgili kısımlar için krş. Vanly 1970.238-55; içinde. Vanly eğitim faaliyetlerinden bahsetmiyor).

Bununla birlikte otonomi savaşı devam ederken, hükümet denetimindeki kentlerden gelen aydınlar, özellikle de öğrenci ve öğretmenler gitgide bu harekete katılmaya başladı. 1960'ların sonlarında Kürtçe eğitim veren çok sayıda okul açıldı. *Kurdish Affairs Bulletin*'e (No. 7, tarihsiz, belki de 1970'in başı) göre öğretmen eğitim kursları başlatıldı ve iki grup bu programı bitirerek, Ağustos ve Ekim 1969'da mezun oldu.

Mart 1974'te, hükümet beşinci saldırısını başlattığında, büyük bir öğrenci ve öğretmen göçü başladı. Süleymaniye Üniversitesi'nden 1000'i aşkın; sanat okullarından 100'ün üzerinde; ortaöğretimden yaklaşık 20,000 ve ilkokullardan ise aşağı yukarı 60,000 öğrenci okullarını bıraktı (*Dengî Kurdistan*, No. 7, 1975, s. 212). Yoğun savaşa rağmen, Zaho'dan Xaneqin'e uzanan bölge boyunca 153 ilkokulda öğrenim devam ediyordu. Bu okullardaki bütün dersler pek çoğu Mart 1974'te harekete katılmış eski ortaöğretim mezunu öğrenci ve öğretmenlerden oluşan "devrim öğretmenleri" (*mamostay şoriş*) tarafından Sorani Kürtçesi ile veriliyordu (Talib Barzanji, özel yazışma, 8 Haziran 1978). Süleymaniye Üniversitesi'ndeki dersler küçük bir kent olan Qeladıza'da kaldığı yerden başladı. Bir ilkokulla birlikte yeniden kurulan bu üniversite Irak Hava Kuvvetleri tarafından bombalandı. Bombalama sırasında pek çok öğrenci, öğretmen ve fakülte mensubu öldü (age.; ayrıca krş. *Guardian* [Londra], 7 Mayıs 1974).

7.5.4 Ders kitapları sorunu

Ders kitapları önemli dilsel, ideolojik, politik ve kültürel ürünlerdir. Dahası ezbere dayanan Irak eğitim sisteminde önemli araç olarak işlev görmektedirler. 1927'ye, yani Arapçadan çevrilen ilk ders kitabının basımına kadar, okullarda Kürtçe ders kitapları yoktu. Arapça kitaplar kullanılmaktaydı ve Kürtçe sadece metinleri açıklamanın bir aracı olarak kullanılmaktaydı.

Kürtçe ders kitaplarının yokluğu Kürdistan'da anadilde eğitimin başlatılmasına karşı olan hükümet tarafından her zaman öne sürülen bir gerekçe oluşturmuştu. Irak hükümeti daha 1926'nın başında Milletler Cemiyeti'nin tavsiyelerine karşılık olarak yasaları çevirecek ve okul ders kitaplarını hazırlayacak bir Çevri Bürosu kurma sözünü verdi. Dönemin gizli yazışmalarına göre, bu ve diğer vaatler 1929'a kadar karşılık bulmadılar (Sluglett 1976:185, 187).

Hükümet ders kitaplarının hazırlanmasını bireylerin inisiyatifine bırakmıştı. Bu bireylerin çevirilerini ya da derlemelerini Eğitim Bakanlığı'nın onayına sunmaları gerekiyordu. Kişisel girişimlerde içkin olan finansal risklerle birlikte yeterli basım tesislerin olmayışı sorunun çözümünü neredeyse olanaksız kıldı.

Eğitim Bakanı "onayı" anadilde eğitimi engellemenin bir aracı olarak kullanıyordu. *Zarî Kirmancî* onay bekleyen çok sayıda derlemenin olduğunu bildiriyordu. Bir aritmetik ders kitabının metinleri yayımlanmak üzere bu derginin editörüne gönderilirken (No. 12, 14 Eylül 1927, s. 20), Madde Dersleri (*Durûsî Eşya*), yani doğa bilimleri adlı başka bir kitap da bir öğretmen tarafından çevrilmişti. Dergi, bakandan ders kitaplarına onay vermek suretiyle başka aydınları kitapları hazırlamaları ve eğitimi yaymaları doğrultusunda teşvik etmesini istiyordu (No. 12, 25 Ocak 1928, s. 15). Yetkililer 1929'da T. Vehbi'nin *Gramer* kitabına onay vermeyi reddettiklerinde (krş. 8.2.1), *Zarî Kirmancî* (No. 19, 26 Mayıs 1929, s. 1) bu kitaba onay verilmeyişinin Kürtlerin kendi eğitimlerini yönet-

درسي اشيا

سەرەتای طبیعیات

بۆصنفی شەشەمی ابتدائی

مؤلف — مترجم

سالم بك — ع : و : نوری

وزارتی معارف قراری داوه ام کتیبه له صنفی شەشەم دبخوینری

جزمی — ١

چاپخانه ی نجاح — بغداد

١٩٢٩

خویندنەوەی کوردی

بۆ

پولی سەیەم

خویندنی ئەم کتیبه لەپولی سەیەمی ابتدائیدا له لایەن وزارەتی معارفەوە پەسەند کراوە

کردەوەی

محمد بهجت الأثری — عبدالحمید کاظم — رشید السلیم

عبر اقائی قطب

کردووبە بە کوردی

چاپی سەیەم

هەر نسخەیەك موری وزارەتی معارفی پیوە نەبی بە ساختە ئەژمیردی

چاپخانەی نجاح ـ بەغدا

١٣٧٣ — ١٩٥٤

Şekil 27. Irak'ta yayımlanmış ilköğretim Kürtçe ders kitapları Doğa Bilimleri (1929) ve Kürtçe Okuma (1954)

mede söz sahibi olmadıklarını göstermiş olduğunu ima ediyordu.

Hükümetin ders kitapları sorununu çözmek istemeyişi Milletvekilleri Meclisinde şikayetlere yol açtı. Yedi Kürt milletvekilli Eğitim Bakanına dilekçe vererek (krş. 7.5.1.2) bir Çeviri ve Derleme Komitesi'nin oluşturulmasının kısa bir dönemde büyük işler başaracağını ileri sürdüler. Bakandan ayrıca Kürtçe ders kitaplarını çevirenlerin ve derleyenlerin finansal olarak ödüllendirilmesini de istediler. Bir Kürt milletvekilli Kürdistan'daki eğitim durumundan yakındığında (Haziran 1929), buna karşılık olarak başbakan ders kitaplarını çevirmek üzere bir komitenin kurulmuş olduğu yanıtını verdi. *Zarî Kirmancî* (No. 20, 7 Ağustos 1927, s. 17-18) ise "Hani nerede bu komitenin çıkardığı ürünler?.. diye soruyordu.

1930'dan beri yapılan gizli yazışmalara göre (Sluglett 1976:189, 224 Not 35) Ağustosa kadar bu Çeviri Bürosu kurulmamıştı. Ancak Milletler Cemiyeti'ne sunulan resmi raporlar ders kitaplarının hazırlanmasında gitgide ilerlemenin kaydedildiğini duyurmaya devam etti (G.B. 1926:129; 1927:157; 1928:132).

Kürtçe ders kitaplarıyla ilgili tek kaynakça kaynağına (Cumberland 1936: Minorsky 1930-31) göre Aralık 1930'a kadar tek tek çevirmen ve yazarlar tarafından on dört cilt hazırlanmıştı:

1927 *[Kürtçe] okuma*, c. 1 (59 s), c. 2 (90 s.)
1928 *[Kürtçe] okuma*, c. 3 (76 s.),
Doğa Bilimleri, c. 1 (104 s.), c. 2 (240 s.)
Genel Tarih, (240 s.)
Aritmetik (187 s.)
Din Bilgisi (175 s.)
Kürtçe Gramer Özeti (76 s.)
Tarih Dersleri (113 s.)
1929 *İlk Coğrafya Kitabı* (143 s.)
Doğa Bilimleri (111 s., krş. Şekil 27)
Geometri Dersleri (112 s.)
1930 *Tarih Dersleri* (88 s.)

Eğitim Bakanlığı'nın 1928-29 dönemine ait yıllığına göre (aktaran Abdulla 1980:112-13) bu döneme kadar on yedi kitap hazırlanmıştı. Gramer kitabı dışında bütün ciltler Arapçadan çevrilmişti.

Ancak ders kitaplarının dağıtılması ve okullarda kullanılması gerekir. Basımcı ve dağıtımcı konumda olan hükümet bu konumunu kullanarak Kürtçe kitapların dağıtımını reddederek Kürtçe ders verilmesini engelliyordu. *Zarî Kirmancî*, Erbil Livasına gönderilen ders kitaplarının dağıtılmamış olduğunu bildiriyordu. Bizzatihi bu gazetenin editörü bile Şeqlawe'de hiçbir kitaba rastlamadı. Rewandız'da bütün Kürtçe şarkı kitapları Musul'dan gelen bir müfettişin ziyaretinden sonra öğrencilerden alınarak parça parça edildiler (No. 22, 30 Nisan 1930, s. 4). Kitapların engellenmesi gerçeği gizli resmi yazışmalarda da teyit ediliyor. Edmonds şöyle yazıyordu:

> Bize hiçbir kitabın olmadığı söylendi oysa bunları üretmek için hiçbir ciddi çaba olmadığı gibi, onay için sunulan kitaplar da engelleniyor. Bu sorundan bu denli etkilenmem sadece verilen sözlerin tutulması gerektiği yolundaki modası geçmiş inançtan kaynaklanmıyor. *Irak, Güney Kürdistan'ı İskoçya ya da Gallere değil, Irlanda'ya dönüştürme çabası içinde sanki* (Edmons'tan Holt'a, D.O.S.A. 232, 9 Mayıs 1928. Delhi, BHCF, Kürdistan'daki olaylar, Dosya 13/14, C. V.; vurgular eklenmiştir).

Monarşi döneminden pek bir ilerleme kaydedilmedi. Bir *Rûnakî* (No. 5, 16 Ocak 1936, s. 7-8) okuru hükümetin, Eğitim Bakanlığı'nın bünyesinde kurulan "Derleme, Çevri ve Yayın Komitesi" aracılığıyla bütün Arapça ders kitaplarının hazırlanmasını finanse ederken, aynı yardımı Kürtlere vermediğini belirtiyordu. Üstelik Bakanlık, onayına sunulan kitaplara onay vermeyerek (sözgelimi, bir gramer ve iki aritmetik kitabı) ya da onayı geciktirerek (mesela, Sa'id Fahim'in *Elifba* (Alfabe) üç yıldır onay bekliyordu. Hamid Ferec'in *Elifba*'sı da üç ay beklemekteydi ve Şakir Fetah'ın *Xöndinewe* ise dağıtımı bekliyordu) Kürt yazarlarının cesaretlerini sürekli olarak kırmıştır.

Monarşinin son yılında (1957-Temmuz 1958) ilkokula ait 28 ders kitabı kullanıldı (Irak Cumhuriyeti 1959:204):

Kitapların konuları	*Sınıflar*
Kürtçe Alfabe	1
Kürtçe Okuma	2 ila 4
Matematik	2 ila 6
Din	4 ila 6
Coğrafya	4 ila 6
Doğa Bilimleri	4 ila 6
Sağlık	4 ila 6

Birinci sınıfa ait alfabe kitabı hariç, "Kürtçe" okuma kitapları dahil bütün kitaplar Arapça ders kitaplarının çevirileriydi. İkinci sınıfa ait okuma kitaplarının iki yazarından biri olan Matta Akrewi doktora tezinde (Akrawi 19429 Kürtçe okullardaki müfredat programının yerel koşullara uyarlanması gerektiğini önermişti. Öte yandan hükümetin politikası ise ders kitaplarında Kürt diline farklı herhangi bir statü vermekten özenle kaçınmaya yönelikti. Irak'taki milliyetçilik ve eğitim üzerine yapılan bir çalışmaya göre, bu müfredat programı "Irak toplumunu oluşturan azınlık grupların tarihi ve kültürünü açıktan yok saydığını ve önem vermediğini gözler önüne seriyor" (al-Rubaiy 1972.182). Ayrıca kaydedilmelidir ki 1950'lerde Kürtçe dilbilgisi bu müfredat programından çıkarıldı.

Monarşinin yıkılması ders kitaplarında ve müfredat programında ufak değişimlerin olmasını olanaklı kıldı. Okuma kitaplarının Arapçadan çevrilmesine devam edildi ama bu kitaplar içinde hatırı sayılır oranda orijinal yazı ve şiir bir araya getirildi. Sözgelimi altıncı sınıfa ait okuma kitabı (İkinci basım, 1962) aralarında şair Goran'ın da bulunduğu dört kişilik bir grup tarafından hazırlandı. Kitap Kürt ulusal duygularını dile getiren denemeleri içeriyordu. Bu denemelerden örnek vermek gerekirse, "Dilinizi Sevin!", "Erbil" (*Hîwa* dergisinden uyarlanmış), "Dımdım Kalesi Savaşı" ve Goran'ın "Kürdistan", Piremêrd'in ise "Newroz"u dahil birçok şiir vardı. Kürt dili

üzerine yazılan deneme ise öğrencileri Kürtçeyi okuyup yazacak ve böylelikle Kürtçe yazıyı geliştirecek kadar okur-yazar haline getirerek, bu dilin gelişmesine katkıda bulunmaya teşvik ediyordu.

Müfredat programında esas değişim ilkokulun son iki sınıfının her birine gramerin ve bir okuma dersinin yeniden konulmasıydı. Kürtçe Dersleri Genel Müdürlüğü ortaöğretimin ilk iki yılı için gramer, okuma, coğrafya ve fen bilgisi üzerine ders kitaplarını derlemek ve çevirmek üzere bir komite atadı (*el-Beyan*, 29 Nisan 1960, aktaran *Oriente Moderno*, 1960, s. 339). Görünen o ki bu program hükümet ile Kürtlerin arasındaki ilişkilerin gittikçe kötüye gitmesinin ardından son buldu.

1960'lar boyunca ilkokula ait 28 ders kitabı yeniden basılmaya devam etti. 1969-70'te basılı nüsha sayısı 245 bine ulaştı. 1970'lerin başlarından beri ders kitaplarının çevrilmesinin ve derlemesinin tek sorumlusu Kürtçe Dersleri Genel Müdürlüğü olmuştur. Bu kurumun müdürü İhsan Fuad 1983'te birinci sınıflar için okuma; beşinci ve altıncı sınıflar için ise gramer kitapları dışında bütün ilkokul ders kitaplarının Arapçadan çevrildiğini söyledi (1983:30). Böylece 1960'ların başlarından bu yana müfredat programı politikasında hiçbir değişiklik olmamıştır.

Ortaokul ve liselerin ders kitapları 1970'lerde tedricen çevrildi ve 1983'e kadar toplam 86 başlık (ilk ve ortaöğretim) hazırlandı. Müdürlüğün bütün kitap ve yayınları bu kurumun Erbil'deki matbaasında basılıyor. Ancak bu yetkililer *Perwerde w Zanist* adlı gazetelerinin ve çocuk kitaplarının stok edildiğini ve bunların ne öğretmen ve öğrenciler arasında dağıtıldığını ne de kitapçılara verildiğini itiraf ediyorlar (age.). 1985'e kadar İngilizce, Arapça ve Din dersleri hariç ilkokul birinci sınıftan lise son sınıfına kadar olan bütün ders kitaplarını Kürtçe olarak bulmak mümkündü (Bimar 1986:287). Nariman'a (1986:95) göre 1984'e kadar toplam ders kitap sayısı 225 başlığa ulaştı. Bunlardan 15'i 1920'lerde; 14'ü 1930 ile 1950 arasında; 23'ü 1950'lerde ve 20'si 1960'larda olmak üzere toplam olarak 72 başlık yayımlandı. Geri kalan 153 başlık 1970'ten sonra yayımlandı (age.).

7.5.5 Ders kitapları ve kodlama

Özellikle de ilk ve ortaöğretim düzeyindeki ders kitapları standart dilin kurallarını bütün göstergelerinde -fonoloji, imla, kelime hazinesi, dilbilgisi ve üslup- birleştirmeye yönelik tasarlanırlar. Bu kitaplar nüfusun büyük bir bölümüne okuma yazma becerisini öğretmeye bir temel sağlar. Bu yüzden ders kitapları özellikle de Irak'ınki gibi merkezileşmiş eğitim sistemlerinde kodlamanın hızla sağlanmasına katkıda bulunabilir. Bu, özellikle 1920'lerde resmi eğitim başladığında standardizasyonun başlangıç aşamalarında bulunan Kürtçe gibi diller için geçerlidir.

7.5.5.1 İmla

Ne var ki bu ders kitaplarının Kürtçenin kodlanmasına sundukları yardımın potansiyeli, hükümetin Kürdistan'da anadilde eğitime getirdiği kısıtlamalar yüzünden gerçekleşemedi. Böylece imlanın kodlanması Arapça temelli yazının düzeltilmesine karşı gelişen resmi muhalefet yüzünden büyük çapta eğitim dışı basılı medya tarafından gerçekleştirildi (krş. 8.2.0). Ancak 1950'lerin başlarına gelindiğinde yeniden düzenlenmiş imlanın yaygın olarak kabul edilmesinden ve kullanılmasından sonradır ki Eğitim Bakanlığı 1951'de bu yeniden düzenlemeleri bir araya getiren bir alfabe kitabını onayladı. Bununla birlikte öteki temel ders kitapları monarşinin yıkılmasından sonraki döneme kadar bu yeni alfabeyi benimsemedi. 1958'e kadar, yani bütün ilk ve ortaöğretim ders kitapları yayımlanıncaya kadar bu kitaplar imla birliğinden yoksundular. Kaldı ki ders kitaplarında sayısız baskı hataları bulunuyordu (Baldar 1986:235, 244).

7.5.5.2 Kelime hazinesi

Irak hükümeti genelde sözlük modernizasyonuna karşı çıkmamıştır (bununla birlikte arıtmayla ilgili son zamanlardaki

resmi politika için krş. 8.4.2.2) ancak sözcük dağarcığını aynılaştırmaya yönelik herhangi bir planlamanın olmayışı ders kitaplarını hazırlama politikasının doğrudan sonucuydu. Çeviri ve derlemeleri denetleyen, dili standart hale getirmeyle ilgilenen bir komitenin yokluğunda, bireyler değiştirmelerine izin verilmeyen imla dışındakileri istedikleri şekilde kendi zevklerine göre düzenliyorlardı. Bu yüzden 1957-58 akademik yılında 2 ila 6. sınıflarda kullanılan 27 ders kitabı 17 kişi tarafından çevrildi (krş. 7.5.4): Bunlardan 13'ü birer kitap; üçü iki kitap ve biri ise sekiz kitap çevirdi. Dört aritmetik kitaptan ikisinin (3 ve 6 sınıflar) çevirmenleri farklıydı. Üç din dersi kitabı da farklı kişilerce çevrildi.

Çevirmenler, planlı kolektif bir çalışmaya katılmasalar da, arıtma çizgisi boyunca dili modernleştirmekle ilgilenen entelektüel bir ortamın birer parçasıydılar. Sözgelimi, biri Nuri tarafından 1929'da çevrilmiş ve diğeri Necip tarafından 1950'lerin ortalarında çevrilmiş iki kitabın (Doğa Bilimleri) bir karşılaştırılması her iki çevirmenin de Kürtçe terminolojisiyle ilgilendiğini ve mümkün olduğu yerde başka dillerden kelime almaktan sakınmaya çalıştığını göstermektedir.

Kelime	Nuri, 1929	Necip, 1950'ler
Katı	*req*	*pitew*
Sıvı	*şil*	*şile*
Manyetik	[Arapçadan]	*asinfirên*
Demir	wirde asin	*bradey asin*
Termometre	germapêwer	*germapêw*
Şefaf	[Arapçadan]	*rûn*
Yarı şefaf	nîm şefaf [K,-A]	*nîwerûn*
Damıtma	[Arapçadan]	*dilopandin*
Işık	[Arapçadan]	*rûnakî*
Genişleme	[Arapçadan]	*drêjbûnewe*
Buharlaşma	[Arapçadan]	*bûnbehelm*
Süzüntü	?	*palawtin*
Yoğunlaşma	?	*xestbûnewe*

Ortaöğretimde Kürtçe eğitimi için daha bir fırsat doğmadan önce Kerkük'te öğretmenlik yapan Cemal Nebez 1956-57'de (krş. 7.2.2.8) bilimsel şeyleri Kürtçe ifade etmenin ve öğretmenin olanaklı olduğunu göstermek için bir dizi fen bilgisi kitabını derledi. Nihayet ortaöğretim ders kitaplarının hazırlanması 1970'lerin sonlarında başladığında terminolojinin yaratılmasında zaten biraz ilerleme kaydedilmişti. Ancak bu kitapları hazırlamak için çevirmenler ve derleyiciler binden fazla kelime uydurmak zorunda kaldılar. Bu işten sorumlu Kürtçe Dersleri Genel Müdürü "dilin [Kürtçe] bütün saklı yeteneklerini kullanılmasına karşın" uydurulan yeni kelimelerin sahiciliği (*rast û durustî*) konusunda hiçbir iddianın öne sürülmediğini söyledi. Bu yeni kelimeleri herkesin kabul etmesini sağlamak ve bu konuda yorumların yapılmasına elverişli ortam yaratmak için yetkili eğitimciler *Perwerde w Zanist*'in özel sayısında yaklaşık 4.200 kelimeyi yayımladılar. (Fuad 1983:31, 32).

Aslında Eğitim Bakanı ders kitaplarında standardizasyona önem vermediği için eleştirilmektedir. Sözgelimi, Nakam (1971:4-9) çeviri politikasını eleştiriyordu. Ona göre bu çeviri politikası Kürtçe yazılmış ya da Kürt yazarlar tarafından yazılmış özgün Kürtçe eserlerin derlemesine olanak vermiyordu. Kürt tarihi, coğrafyası ve kültürünü içermeyen ders kitaplarının içeriği de eleştiriliyordu. Nakam bazı durumlarda bir kitabın üç parçaya bölünüp ayrı üç çevirmene verildikten sonra bu parçalar bir editör tarafından bir araya getirilmeden yayımlandığından yakınıyordu. 1970'lerin başlarında Süleymaniye Üniversitesi'nde Kürtçe ders programlarının müdürü olan Fuad eğitimden sorumlu yetkililere ders kitaplarının yetersiz olduğunu söyleyerek, standardizasyon ve terminolojide birliğin sağlanması maksadıyla bunları hazırlamada rehberlik ve yardım önerisinde bulundu. Fuad'a (1973:6) göre, bu ancak nitelikli komitelerin icraatlarıyla başarılabilirdi.

Ders kitaplarının çevirileri 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerde daha iyi organize edildi ama terminoloji birliği başarılamadı. Bimar (1986:287) bir kavram için uydurulan fark-

lı kelimelerin sadece farklı ders kitaplarında değil, aynı metin içinde bile kullanıldığını kaydediyordu. Sözgelimi, *hêlî yeksanî*, *hêlî kemerey zemîn* ve *xettî îstîwa* bu kavramların hepsi aynı coğrafya kitabında "ekvator"un karşılığı olarak verilmişti. Baldar'a (1986:235-37) göre terminoloji birliği dikkatli bir planlamayı gerektiren ivedi ve çok önemli bir görev olarak duruyor. Okul sözlüklerinin (Kürtçe-Kürtçe, Arapça-Kürtçe ve İngilizce-Kürtçe) olmayışı bu sorunu daha da ağırlaştırmaktadır (age. s. 234). Öte yandan terminolojinin yaratılması ve aynılaştırılması Eğitim Bakanlığı ile Kürt Akademisi'nin arasında bir işbirliğinin olmamasının ceremesini çekmiştir (krş. 10.3.5).

7.5.5.3 Düzyazının gelişmesi

Ders kitaplarında farklı konularda alabildiğine düzyazı (çoğunlukla edebi olmayan) sağlanmıştır. Hiç kuşkusuz bu durum, zengin bir düzyazı edebiyatından yoksun olan Kürtçenin kodlanmasına bir katkı sunmuştur. Düzyazının gelişimine ortaöğretim düzeyindeki düzyazı ikinci önemli aşama olarak görülüyor (krş. 8.6.1). Çeviri (mesela İncil'in çevirisi) gerçekten de pek çok Batı ve Batı olmayan dilde düzyazının oluşmasında rol oynamıştır. Eğitimde merkeziyetçiliğin uç noktalara çıktığı Irak'ta özgün olarak Kürtçe yazılmış düzyazı eserlerinin derlemesine olanak vermedi.

Ortaöğretim ders kitaplarının yayımlanması kesinlikle bir başarıdır. Araplaştırmaya rağmen, ortaöğretimde Kürtçe eğitim şimdi gerçek bir konum kazanmaya başlamıştır. Daha önceki dönemlerle ilgili eksiklikler esasen politik engellere atfedilebilir. Ders kitaplarının standardizasyona olan katkısı eğer hükümetin genel eğitim politikası Kürt dilinin ve milliyetçiliğinin kısıtlanması üzerinde yükselmeseydi, büyütülebilirdi.

7.5.6 İran'da eğitim

Anadilde eğitim İran Kürtlerinin ısrarla öne sürdüğü talep-

lerinden biri olmuştur. Bu talep ancak Kürdistan'ın kuzey bölgelerinde Pehlevi hanedanlığının otoritesi yıkıldığında ve yerine özerk bir Kürt Cumhuriyeti geçtiğinde hayat buldu. Cumhuriyet yetkilileri ders kitaplarını bazılarının okullarda gönüllü olarak öğretmenlik yapmak istediği Irak Kürtlerinin işbirliği sayesinde gayri resmi yoldan Irak'tan temin ettiler. Bütün eğitim Sorani lehçesindeydi. Modern eğitim köylere ilk kez cumhuriyetin himayesinde götürüldü. Paswe ve Kalba Raza Khan gibi büyük köylerde okullar kuruldu. Ancak bu okullar cumhuriyetin yıkılmasından sonra İran hükümeti tarafından kapatıldılar.

İlk ve ortaöğretimde Kürtçe eğitim Şah rejimi döneminde mümkün olmadığı halde, Tahran Üniversitesi'nin Dilbilim ve Antik Diller Fakültesi 1970'lerin başlarında programa iki Kürtçe dersi koydu. Bu besbelliydi ki hükümetin politik bir kararıydı. Fakültenin bu konuyla hiçbir ilişkisi yoktu. Tahran Üniversitesi Haber Bülteni'ne (*Rahnamay-i Danişgah-i Tihran*, 1353-54/1974-75 Akademik yılı, Tahran Üniversitesi Yayınları, n.d, s. 151-52) göre "Kürt Diline Giriş" ve "İleri Seviyede Kürt Dili" başlıklı bu iki dersin amacı, "asli İran dillerinden biri olduğu için Kürt dilinin unutulup gitmesini engellemek ve yurtdışındaki Kürtlerin dikkatini anavatanları olan İran'a çekmekti." Bu ifade İran sınırları dışında yaşayan bütün Kürtleri "Ari" ve İranlı olarak gören resmi propagandayla tutarlılık oluşturuyordu. Bu derslerin konulması 1970-75 döneminde İran ile Irak'ın karşı karşıya gelmelerinin politik bağlamıyla açıklanabilir. İran, Irak Kürdistanı önderliğine para ve askeri destek sunarak onları Bağdat'ın önerdiği otonomi planını reddetmek doğrultusunda teşvik ediyordu. İran rejimi yalandan Kürt haklarını savunarak Irak karşıtı propagandasını destekleme gereğini duyuyor gibiydi.

İslami rejimin etnik halkların ulusal haklarını vermeye yönelik belirsiz vaatleri yüzünden cesaretleri kırılan Kürtler kendileri 1979'un baharında, yani Tahran otoritesi henüz Kürdistan'a yayılmadığı zaman, eğitim alanında birçok tedbir aldılar. Nisan 1979'da Mahabad'da ilkokul ders kitaplarını hazırlamak

üzere bir komite kuruldu. Aynı ayda bir üniversitenin kurulmasına yönelik bir proje başlatıldı. "Kürdistan Üniversitesi" adı verilen bu kurum eğitim dili olarak Kürtçeyi kullanmayı planlıyordu ve dört bölümden biri olan Kürt Dili ve Kültürü diğer şeylerin yanı sıra dilin "standardizasyon sürecinin genişlemesi"ni hedefliyordu (bu projenin ayrıntılı bir anlatımı için bkz. *Ayandigan*, No. 3374, 13 Haziran 1979). Bu projeyi desteklemek üzere Kürdistan'da yeteri oranda toprak, bina, fon ve öteki maddi destek akmaya başlarken, Tahran ve başka bir yerde sivil bir toplum kuruluşu olan İran Ulusal Akademi Örgütü öğretmenlik yapmaya gönüllü pek çok üyesiyle tam desteğini sundu. Üniversite 1979-80 akademik yılı için kayıtları duyurmak üzereyken hükümetin otonomi hareketine karşı başlattığı askeri saldırıları bu kurumun işleyişini sonlandırdı.

İran ve Irak gibi merkeziyetçi devletlerde eğitim dili sorunu sık sık anayasal bir sorun haline geliyor. Sözgelimi, İslam Cumhuriyeti'nin anayasası Kürtleri ve diğer ulusları anadilde eğitim hakkından mahrum etmektedir. Anayasa kitabında ders kitaplarının dilinin Farsça olduğu ama "okullarda etnik edebiyatın öğretilmesine" izin verildiğinin altı çizilmişti (krş. 5.2.2). Ne var ki 1985'e kadar İran'da hiçbir okulda Türklerin, Kürtlerin, Belucilerin, Türkmenlerin ve Asurların etnik edebiyatı öğretilmemişti (Azeri Türklerine yönelik politika değişimine ilişkin bilgi için, bkz. Altbölüm 7.2, not 6).

İki büyük siyasi örgüt olan Komele ve İran Kürdistanı Kürt Demokrat Partisi Mayıs 1980'de hükümetin ikinci saldırısından sonra Kürt kontrolünde kalan bölgelerde kırsal alanlarda ilkokullarda Kürtçe eğitime başladı. KDP'ye göre, 1982-83 akademik yılında 210 okulda yaklaşık sekiz bin öğrenci eğitim gördü. Kürtçe eğitimin önündeki ana engel ders kitaplarının tedarikiydi. Birinci sınıflar için okuma kitabı (krş. 8.2.2) 1982'de dağıtıldı. Birinci sınıflar için matematik ve fen bilgisi kitabı ile ikinci sınıflar için okuma kitabının yanı sıra fen bilgisi ve matematik ders kitapları bu döneme kadar baskıya gitmeye hazır hale gelmişlerdi ama mali sorun ve kurtarılmış alanlarda matbaanın olmayışı ciddi engeller oluşturuyordu.

Parti yardım için UNESCO'ya başvurdu ama 1983 yazına kadar hiçbir yardım alamadı. Partinin programı sadece ilk dört sınıfta Kürtçe ders vermek, beşinci sınıflarda Kürtçenin yanı sıra Farsçaya giriş yapmaktı (*Payam-i Azadî* No. 20, Tir/Nisan-Haziran 1983, s. 5).

Öteki Kürt politik örgütü Komele 1983'te birinci sınıflar için *Elfûbê* (Alfabe) yayımladı. Bu kitabın sunuş bölümünde yazıldığına göre, bu örgüt tarafından idare edilen okullarda eğitim dili Kürtçeydi ve dördüncü sınıfta Farsça dersi konulmuştu. Ancak yetişkinlere yönelik okuma yazma kursları "mevcut şartlarda Fars dilinde verilen eğitimin sosyal hayatın ihtiyaçlarına daha iyi cevap verebileceği için" Farsça veriliyordu. Ne var ki 1986'ya kadar hükümet denetimini ülkenin büyük bir çoğunluğuna yaydı ve anadilde eğitime bir kez daha son verildi.

7.5.7 Suriye, SSCB ve diaspora

Kürtlerin gösterdiği çabalara rağmen, Suriye hükümeti anadilde eğitime hiçbir zaman izin vermemiştir (krş. 5.4.0) SSCB'de Kurmanci sadece İkinci Dünya Savaşından önce eğitim dili olarak kullanıldı. Daha sonraları Ermenice ve Rusça müfredat programında Kurmanci dili ve edebiyatı tek ders olarak öğretildi (krş. 5.5.0; 7.2.6).

İskandinav ülkelerinde, Almanya'da ve Fransa'da sayıları giderek kabaran politik göçmen çocukları için 1980'lerde anadilde eğitim sağlandı. 1980'de Danimarka'da Kuzey Avrupa Kültür Vakfı bir öğretmenlik kursuna sponsorluk etti (krş. 5.3.0 B). 1984'te İsveç hükümeti *Mamostayê Kurd* (Kürt Öğretmen) adlı gazeteyi de yayımlayan Stockholm öğretmen okulunda (*Högskolan för Lararutbildning i Stockholm*) hem Kurmanci hem de Sorani lehçesinde bir eğitim programı başlattı. İzol'e (1985) göre, 1984-85'te 99 öğrenci (82 Kurmanci, 17 Sorani konuşan), sekiz öğretmen vardı ve 200 saat ders (171 saat Kurmanci ve 29 Sorani) işlenmişti.

Kürt çocuklarının yeni ülkelerine yerleştikten hemen sonra

kendi anadillerini reddetmeleri Batı'da azınlık dillerdeki eğitimin genel örneğiyle tutarlılık oluşturmaktadır (İsveç'teki ilk kuşak Kürt çocuklarıyla ilgili bilgiler için krş. Shakely 1989 ve A. Hassanpour, kısa bir kitap eleştirisi, *Abstracta Iranica*, No. 14, içinde, yayımlanacak). İkinci nesilde dil kaybı kesinlikle olacaktır (krş. 10.3.6).

7.5.8 Sonuçlar

Milliyetçi şair Ehmedê Xanî ile gramerci Ali Tramakhi'nin Arapça'nın egemen olduğu medrese okullarının müfredat programına Kürtçeyi sınırlı bir düzeyde soktukları onyedinci yüzyıldan beri (krş. 4.3.2.2), Kürtler anadilde eğitim haklarını kazanmak için hiç durmayan bir mücadele yürütmüşlerdir.

Kürt milliyetçileri anadilde eğitimi etnik kimliklerini merkezi hükümetlerin planlı asimilasyoncu girişimlerinden korumanın vazgeçilmez bir aracı olarak görüyorlar. Kürt etnik topluluğunun en önemli unsurunu oluşturan dili her türlü okul eğitiminde kullanılmasıyla korunup gelişebilirdi. Eğitim işlevi ders kitaplarını, öğrenmeyi kolaylaştıran yardımcı malzemeleri (sözlük, gramer, referans kitapları), öğretmen eğitimini vs gerektirir. Dahası eğitim basım ve yayının gelişmesine ve ders kitaplarını çeviren ve derleyenlerin geçimine katkı sağlamaktadır.

Kürt milliyetçiliğini içine almayı ve Kürtleri entegre etmeyi çok isteyen merkezi hükümetler ya anadilde eğitimi yasadışı ilan etmişler (Türkiye, Suriye, İran) ya da Irak durumunda olduğu gibi bunu sınırlamak için her imkanı kullanmışlardır. Irak'ın politikası Kürtçe eğitimi ilkokul düzeyine ve bütün Kürt topraklarının sadece yarısına sınırlamak olmuştur. Anadilde eğitimin politik ve dilbilimsel etkisinin altını kazımak için izin verilen sınırlarda (sözgelimi, Kürtçe ders saatlerini azaltarak, Kürtçe verilen dersleri sınırlayarak ve Kürtçe ders kitaplarını geri çekerek) çeşitli mekanizmalar kullanılmıştır.

1920'lerden beri Irak'ta sağlanan temel Kürtçe dersleri bile; Kürtçenin itibarını yükselterek, kelime hazinesini geliştirerek,

edebi olmayan düzyazıyı nicelik olarak önemli oranda artırarak Sorani lehçesinin standartlaşmasına katkı sağlamıştır. Kürt dilinin belli başlı bir başarısı 1970'lerin sonlarından beri ortaöğretimin sağlanması oldu. Irak'ta ortaöğretim "otonomi bölgesi"nin sınırlı sınırları içinde bile Kürtçe olarak yürütülmeye devam ederse, özellikle de başlangıç bilimleri ve beşeriyet alanlarında Sorani lehçesinin konumunu daha da artıracaktır.

ALTBÖLÜM 7. 6
İDARİ İŞLEV

I. Irak

İdari amaçlara -yani hükümet hizmetlerinde ve resmi yazışmalarda- yönelik Kürtçenin kullanılması ilk kez 1918'de Süleymaniye'de Şeyh Mahmud'un özerk hükümetinde uygulamaya konuldu. İlkin ondokuzuncu yüzyılın sonlarında Osmanlı rejimi tarafından kurulmuş olan idari sistem 1918'de Osmanlı yönetimini son bulmasından ve Britanya egemenliğinde Şeyh Mahmud'un iktidarı geldikten sonra da işleyişine devam etti. Böylece Kürtçe, politik iktidar yapısındaki bu değişikliğin doğrudan sonucu olarak eski resmi dil olan Türkçenin yerini aldı.

A. 1918-1932 dönemi

İdari dilin örnekleri o dönemde Süleymaniye'de yayımlanan resmi gazetelerde -*Rojî Kurdistan, Bangî Kurdistan, Umêdî Istiqlal* ve *Bangî Heq*- ve birkaç askeri ve yasal broşürde görülmektedir. Çeşitli daireler özellikle de Tapu, Belediye, Adalet ve Maliye daireleri çoğu zaman duyuru ve ilanları Kürtçe ya-

yımladılar. Bundan başka Kürdistan'ın yöneticisi daha sonraları kralı olan Şeyh Mahmud bütün kararnamelerini (irade) Kürtçe yayımladı. Çoğunun Süleymaniye'deki Osmanlı askeri okullarında eğitim görmüş Kürt subayların yönettiği ordu, bilhassa yönetmeliklerini ve Kıt'a eğitimini Kürtçeleştirmeyle ilgileniyordu. Bu iş büyük ölçüde, Kürt dilinin standardizasyonunda seçkin bir rol oynamış Tevfik Vehbi'nin çabalarıyla gerçekleşti. Vehbi mümkün olduğu yerde askeri terimlerin Kürtçe karşılıklarını vererek, askeri örgütlenme üzerine çok sayıda broşürü Kürtçeye çevirdi (Wahby 1973:9-10). Bu dönemde çok sayıda yasa ve yönetmelik Kürtçe[1] olarak piyasaya çıktı.

İdari dilin ilk örneklerinin belirgin özelilikleri eski resmi dil Türkçe üzerinden çok sık olarak Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerin alınmasıydı. Ancak dilde bir arıtma eğilimi daha 1922'de fark edilebilirdi. Böylece tapu dairesinin yayımladığı (*Rojî Kurdistan*'ın on altı sayısında yayımlanan 1922-23) ilanlara şöyle bir bakıldığında, Kürtçe *gerek* (No. 13, s. 4) kelimesi tedricen Arapça *mahalle* kelimesinin yerini aldığını ve "kuzey", "doğu", "batı"ve "güney" için kullanılan yabancı kelimelerin yerine Kürtçe kelimelerin kullanıldığını gözler önüne seriyor (No. 9, s. 4).

Şeyh Mahmud hükümetinin düşüşüne dilin idari kullanımında belirgin bir düşüş eşlik etti. Kürtçe, otonomcu silahlı mücadelenin özellikle de örgütsel düzeyde temel terimleri geliştirdiği 1961 yılına kadar askeri alanda kullanılmadı.

Britanya Manda yetkilileri 1925'te Milletler Cemiyeti'ne Kürt bölgelerinde yerel dairelerde ve adalet saraylarında

1 Şeyh Mahmud'un özerk hükümetinin yayınlarından bazıları:
1922 *Te'lîmî Taqim* (Müfreze Talimi)
Süleymaniye: Hükümet Matbaası. 9 s. (krş. Şekil 5)
Te'lîmî Qet'e (Takım Talimi)
Süleymaniye: Hükümet Matbaası.
1923 *Qanûnî Wezayifî Meclisî Nahiye* (Kırsal Bölge Konseyleri için Vazifeleri Kanunu)
Süleymaniye: Hükümet Matbaası. 14 s.
Destûrî Mûçexorî (Ücret Kanunu)
Süleymaniye: Hükümet Matbaası. 14 s.

Kürtçenin kullanımına ilişkin tavsiyelerinin uygulamaya konulacağı sözünü verdi (krş. 5.1.2). Ancak Kürt milletvekili Zeki'nin (1935:22-23) Irak kralına sadece Süleymaniye Livasının ve Koysancak kazasının mahkemelerinde Kürtçe kullanılırken, Kerkük livasında Türkçe; Erbil ve Musul livaları ile Xaneqin kazasında Arapça kullanıldığını şikayet ettiği 1930 yılına kadar pek bir ilerleme kaydedilmedi. Aynı şey resmi yazışmalar için de geçerliydi. Manda döneminden beri yapılan gizli yazışmalar bu şikayetlerin geçerliliğini teyit etmektedir. İçişleri Bakanlığı'nın Britanyalı bir danışmanı şöyle yazıyordu: Bağdat Ceza Kanunları gibi temel kanunlar bile hâlâ çevrilmemiş durumdadır, sözgelimi Erbil'de sadece mahkemelerde değil, kovuşturma ve yargılamalarda da Arapça kullanılmaktadır." (Cornwallis'ten, içinde İçişleri Bakanlığı'na yazılan bir raporun da bulunduğu, Yüksek Komiser Sekreterliği'ne gönderilen mektup, No. C/1188/27/3, 3 Nisan 1930).

1931'de, Manda döneminin sonlarında Kürtçenin statüsü ile ilgili yasal düzenlemeler yapıldığında, Yerel Diller Yasası bu dilin idari kullanımına birçok kısıtlama getirdi (krş. 5.1.4 ila 5.1.6). Bu yasanın 3. maddesi "kuzeydeki dört livanın 13 kazasında mahkemelerde Kürtçe kullanacağını" şart koşuyordu. 5. madde Kürtçeye 15 kazada kullanım alanında aşağıdaki istisnalar hariç "resmi dil" statüsünü veriyordu: a) "Teknik bölümler", b) Liva merkezi ile bakanlıklar arasındaki ve Musul liva merkezi ile bağlı kazalar arasındaki yazışmalar" (krş. 5.1.5).

Böylece bu iki istisna çok sayıda Arap görevlisinin Kürt alanlarında görevinde kalmasını ya da istihdam edilmesini gerektiriyordu. Kürt eleştirmenlere göre bu durum, Milletler Cemiyeti'nin Kürdistan'da Kürt kökenli görevlilerinin atanmasına yönelik diğer tavsiyesini fiilen işlevsiz bırakacak uygun yasal bir boşluğa hizmet ederdi. Gerçekten de hükümet Yerel Diller Yasasının yürürlüğe girmesinden sonra Kürdistan'da istihdam kriteri olarak köken yerine Kürtçeyi bilmenin geçmesine karar verdi. Kürtlere göre bu, idari sistemin sınırsız bir biçimde Araplaştırılmasına olanak yaratacaktı.

Bu yasa tasarısının onaylanmasından önce kendisine danışılan birkaç Kürtten biri olan Zeki (1935:58), "teknik servislerin" hariç tutulması Kürt dilinin gelişmesini engelleyeceğinden yakınıyor ve bu istisnanın kaldırılmasını istiyordu (krş. 5.1.6). Sluglett'in (1976:203) yararlanmış olduğu dönemin arşiv kayıtlarından biliyoruz ki başbakan Nuri Sa'id teknik servislerde çalışan hükümet görevlilerinin Kürtçeyi bilmelerinin gerekmediğini ileri sürmüştü. Bir Manda yetkilisine göre, bunun anlamı "Kürt bölgelerinde kamu hizmetlerinden yararlanmak (mesela pul satın almak ya da hastanede tedavi edilmek istemek gibi) isteyen herhangi bir Kürdün Arapça kullanmak zorunda kalacağıydı ve Kürtçe resmi dil konumunu yitirecekti." (Başbakanın Yüksek Komisere yazdığı 30 Mayıs 1931 tarihli 2251 No'lu mektupla ilgili tutanaklar, Holt, 2 Haziran 1931. Delhi BHCF, Kürdistan'daki Olaylar, Dosya 13/14, c. IX). Manda yetkilileri ile Irak hükümeti arasında süren uzun yazışmalardan sonra Nuri, "teknik servisler" derken bununla gerçek anlamda teknik personelin (doktor, mühendis, elektrikçi vs) kastedildiğini ve idari personelin yerel olarak işe alınacağını itiraf ediyordu (Sluglett 1976:204).

Başbakan Nuri Kürtçenin kullanım alanını daha da kısıtlamak için dini duygulara da başvurdu. Auqaf (Evkaf) Dairesinde [bu daire cami ve diğer dini kurumların bakımı için genellikle gayri menkul olmak üzere bağışların toplanması işiyle uğraşır] Arapçanın kullanımını zorunlu kılan dini etmenlerin" olduğunu ileri sürüyordu. Bununla birlikte bir Manda yetkilisi mademki Türkler Evkaf'ta Türkçe kullanmışlardı o zaman yazışmaların Kürtçe yürütülmesinde hiçbir sakıncanın olmadığını belirtiyordu (Tutanaklar, Holt..., yukarıda zikredilen).

B. Monarşi, 1923-58

Yerel Diller Yasası Kerkük ve Musul livalarına bağlı Kürt kazalarındaki dairelerde hiçbir zaman uygulanmadı. Erbil'de hükümet dairelerinde Kürtçenin kullanımı tedricen kaldırıldı. Araplaştırmaya yönelik bu eğilimin bir göstergesini sunmak gerekirse, Erbil'de çıkan Kürtçe dergi *Rûnakî*'de (11 sayı,

1935-36) yayımlanan 15 resmi ilandan sekizinin Arapça; altısı Türkçe ve birisinin de Kürtçe olduğu kaydedilebilir. Benzer şekilde *Hetaw*'daki (1956-57) resmi idari ilanların çoğu Arapçaydı.

Süleymaniye'de bazı dairelerde yerel düzeyde yazışmalar hâlâ Kürtçe yapılıyordu ama 1957'de Belediyede bile bu uygulamadan vazgeçilmişti. Okullarda Kürt dilinin kullanımı durumu üzerine *Jîn*'de (12 Eylül 1975) yazılan başyazıda belediye başkanının "övgü ve teşekkürleri hak edecek çok şanlı bir adım attığı" belirtiliyordu. Başkan sorumluluğu alanında bütün resmi yazışmaların Kürtçe yapılması doğrultusunda emir verdi. Başyazıda sorumlu mevkilerde bulunan ötekilerin de bu yolu takip etmeleri ve Kürt dili, edebiyatı ve halkının yararına adımlar atmasına ilişkin arzular ifade ediliyordu.

C. Irak Cumhuriyeti, 1958-85

Monarşinin yıkılmasından sonra, Süleymaniye ve Erbil'deki hükümet daireleri yerel işleri daha fazla Kürtçe yürütmeye başladılar. Süleymaniye valisinin *Rojî Nû*'de (1960-61) yayımlanan duyurularının çoğu Kürtçeydi. Ancak durum önceki dönemden belirgin bir farklılık göstermiyordu. Zira Kerkük ve Musul livalarının idaresinde hâlâ Arapça kullanılıyordu.

Kürt Demokrat Partisi, Başkan Kasım'a gönderdiği bir muhtırada (30 Temmuz 1961 tarihli) diğer şeylerin yanı sıra hükümetin Kürt illerinde Kürtçeyi devletin resmi dili durumuna getiremediği; oysa eski rejimin bile Kürtleri bu haktan tamamen mahrum etmemiş olduğundan yakındı (aktaran Vanly 1970-96). İdarenin Araplaştırılması Eylül 1961'de otonomi savaşının başlamasından sonra da devam etti. 1969'da *Rizgarî*'de (sayı 1-7) çıkan Süleymaniye livasının bütün resmi ilanlarının Arapça olarak yazılmaya devam ettiğini kaydetmek dikkate değerdir (hükümet ile otonomiciler arasındaki müzakerelerle ilgili bilgiler için krş. 5.1.0).

Kürtler ile Bağdat arasında yapılan Mart 1970 antlaşmasında şunlar belirtiliyordu: "Kürtlerin çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde Kürtçe Arapça ile birlikte resmi dil olacaktır." (krş.

5.1.9). İki yıl sonra Kürt tarafı anlaşmanın uygulanmasını yorumlarken şunları yazıyordu (*Kurdistan*. Ek sayı. No. 1, Eylül 1972, Kürt Öğrenciler Derneği, Avrupa Yayını; İngilizce metin, ufak tefek değişiklikler yapılmıştır):

> Hükümet Kürdistan'da Kürtçeyi henüz resmi bir dil olarak tanımamıştır. Buna rağmen, Süleymaniye Valisi Yerel Diller Yasasına ve Mart Antlaşmasına dayanarak, kendi eyaletinde Kürtçeyi resmi dil ilan etmiştir.
>
> Anlaşmanın "...Arapça'nın yanı sıra..." diye başlayan hükmüne ilişkin farklı yorumlar vardır. Bazı görevliler bunun bütün yazışmaların aynı sayfa üzerinde hem Arapça hem de Kürtçe olması gerektiğine inanmaktadırlar. Oysa Süleymaniye'de uygulandığı gibi bizim görüş aşağıdaki gibi özetlenmiştir:
>
> 1) Yönetim sahası içinde "kaza" ile "nahiyeler" arasındaki haberleşme Kürtçe olacaktır.
>
> 2) Kaza ile yönetim sahası arasındaki haberleşme Kürtçe olacaktır.
>
> 3) Yönetim sahası ile kuzey yönetim sahaları arasındaki haberleşme, bir nüshası başkentteki bakanlıklara, dairelere ve kurumlara gönderildiği zaman hariç, Kürtçe olacaktır.
>
> 4) Bir nüshasının başkentteki bakanlık ve daireleri gönderildiği yerde yönetim sahaları ile "kazalar" arasındaki haberleşme Arapça olacaktır.
>
> 5) Yönetim sahaları ile başkentteki bakanlık ve daireler arasındaki haberleşme Arapça olacaktır.
>
> 6) Yönetim sahalarında askeri birimler ile hükümet daireleri arasındaki haberleşme Arapça olacaktır.
>
> 7) Bu aşamada karmaşık ve aşina olmayan deyimlerden sakınılacaktır. Genel işin tam anlamıyla yürütülebilmesi için açık, anlaşılır ifadelerin kullanılması gerekir.

1975'te otonomicilerin yenilgisinden sonra, Kürtçe Irak'taki Kürt bölgelerinin ancak yarısını içine alan Otonomi Bölgesi'nin resmi dili yapıldı (krş. 5.1.9). Yönetimde Kürtçenin ne kadar kullanıldığına ilişkin bilgiler mevcut değildir.

II. İran

İran'da Kürtçe (hem Sorani hem de Kurmanci) İsmail Simko Ağa'nın 1919-22'deki asi yönetiminin resmi dili olarak kullanıldı (krş. 6.3.0). Sorani kısa ömürlü 1946 Kürt Cumhuriyeti'nin resmi dili oldu (krş. 6.3.0). Kürt Cumhuriyeti, Pehlevi rejiminin 1920'li yıllardan beri inşa etmiş olduğu idari yapıyı radikal bir biçimde değiştirmedi. Farsçadan Kürtçeye geçiş Irak'tan ulusal davaya gönüllü olarak yardım etmeye gelen Kürt politik eylemci ve aydınlar tarafından kolaylaştırıldı.

Irak'ta yaygın olarak kullanılan terimler benimsenirken, önemli oranda Farsça idari terim Kürtçeden atıldı. Askeri terimler özel bir ilgi gördü. Yaygın olarak kullanılan Pêşmerge (*pêş* "ön" + *merg* "ölüm" + *-e* son ek bileşik isimlerde kullanılır), Farsça *serbaz* "asker" kelimesi yerine geleneksel olarak "soylu bir dava için kendi hayatını feda etmeye gönüllü anlamında kullanılan bir deyimdir (*Kurdistan*, No. 1, Ocak 1971, s. 4). Cumhuriyetin Merkezi Komutası *Kurdistan* (No. 23, 6 Mart 1946, s. 4) gazetesinde bir askeri terimler listesini yayımladı ve okurlarından ulusal orduya daha fazla terim sağlamalarını istedi. Bu liste içinde sözgelimi, *şalaw* (Farsça, "hücum"), *dagîr kirdin* (Farsça, *işgal*), *parastin* (Farsça, *hifz* "koruma"), *prîgandinewe* [*prîngandinewe*] (Farsça, *defa'*,"savunma"), *paşekişe* (Farsça, "*qabnişini*" "geri çekilme") ve *şardinewe* (Farsça, *istitar* "kamuflaj") vardır. *Nişini* dışında bütün Farsça kelimeler Arapçadan alınmıştır.

ALTBÖLÜM 7.7
BİLİM, SİNEMA, TİYATRO VE PİKAPLAR

Kürtçenin müspet bilimler ve matematikte kullanımı Kürt toplumunun bilimsel ve teknolojik gelişiminin bir ürünü olmaktan çok, okul ders kitaplarından kaynaklanmakta ve hâlâ büyük çapta bunlarla sınırlı olmaktadır. Ortaöğretim ders kitaplarının çevirileri 1970'lerin sonlarında yapılırken, fakülte düzeyi ders kitapları şimdiye kadar görünürde yoktur.

Irak'ta eğitim sisteminin dışında popüler bilimde 1958 ile 1977 arasında sadece 10 başlık piyasaya çıktı. Gazeteciliğe gelince, 1940'lardan beri basında bilimsel ve teknolojik gelişme ile tıp üzerine makaleler çıkmıştır. Aylık *Karwan* gazetesi iki bölümünü bilimsel konulara -"Bilim" ve "Sağlık"- ayırmıştır. 1984-84 döneminde basında çıkan bazı konular arasında "Satürn", "Gezegenlere ait Jeoloji", "Başağrısı", "Psikokinesis", "Şimşekli Fırtınalar", "Prostaglanding'ler"* ve "Ateşli Romatizma" vardı. Bu makalelerin pek çoğu İngilizceden ve Arapçadan çeviriydi ama diğerleri öteki dillerde yayımlanmış kaynaklara bel bağla-

* Düz kasları uyarıcı, özellikle uterus kontraksiyonlarını başlatıcı etkiye sahip vücudun çeşitli organ, doku ve salgılarında bulunan yağ asidi ve türevlerinden ibaret bileşikler grubu (- *ç.n.*)

malarına karşın orijinal olarak Kürtçe yazılmıştı. Yeni uydurulan kelimelerin anlamlarının kavranılmasını sağlamak için genellikle Arapça ve/ya da İngilizce terimlere başvurulmaktadır.

Roşinbîrî Nô gazetesi 1984'ten beri üç ayda bir yayımlanan "bilimsel araştırma dergisi"ne dönüştü (No. 106, 1985). Her bir sayı aşağı yukarı 300 sayfa civarındaydı ve beşeri bilimlerin yanı sıra müspet ve sosyal bilimler konularını da içeriyordu. Gazete Basra Üniversitesi'nde bilimsel bir komitenin bunu "bilimsel bir gazete" olarak kabul ettiğini yazıyordu (No. 106). Üstelik, Bağdat'taki Kürt Kültür ve Yayınevi 1980'de "Bilimsel Bir Seri"nin yayımına başladı. *Teknîkar* adında bir başlık elektronik üzerine hazırlanan 379 sayfalık bir derlemedir. Arapça ve İngilizce kaynaklara dayanmakta, beraberinde İngilizce-Kürtçe terimlerden oluşan bir sözlük sunmaktadır (*Abstracta Iranica*, No. 7, 1984, s. 117).

Bilimsel terminolojilerin yaratılması

İlkokul ders kitaplarının çevirmenleri 1930'lar ila 1950'lerde alabildiğine çok terim uydurdular (krş. 7.5.5.2). Ortaöğretimde öğretmenlik yapan Cemal Nebez Kürtçenin bilimsel amaçlar doğrultusunda kullanılabilecek kapasitede olduğunu göstermek için, 1950'lerin ortalarında fizik ve matematik konularında birçok kitap derledi (krş. 7.5.5.2. ve 7.2.2.8).

Kürtlerin Kürtçenin geliştirilmesine yönelik taleplerinin gitgide Cumhuriyet hükümetini sıkıştırdığı 1958-61 dönemlerinde, yeni kurulmuş Kürtçe Dersleri Genel Müdürlüğü bilimsel terimleri uydurmak üzere beş komite atadı (Mayıs 1960). Komitelerin icraatlarının (bilim, dilbilgisi, edebiyat, ulusal eğitim, matematik, yönetim ve politikayla ilişkili terimler) sonuçları ilkin *Rojî Nô*'de; sonra da Neqabey Mamostayan (1960) tarafından bir broşür halinde yayımlandı. Cemal Nebez ve Gafur Reşit, *Rojî Nô*'de bu terimlerle ilgili birçok eleştiri yazısı yazdılar. Bu gazete "Kürt dilinin önündeki en büyük engelin bilimsel terminoloji eksikliği" olduğunu düşünüyordu (c. 1, No. 5, Ağustos 1960, s. 98).

1961-69'da meydana gelen aralıklı savaşlar dil gelişiminin bu alanında ilerlemeyi geciktirdi. 1970 ateşkesinden sonra kurulan Kürt Akademisi idari, dilbilim, felsefe, mantık, psikoloji, tıp ve anatomi alanlarında terminoloji geliştirmek üzere bir komite kurdu (krş. 8.4.0 ve 10.3.4). Kürtçe Dersleri Genel Müdürlüğü, gazetesi *Perwerde w Zanist*'in (1974, No. 4; 1974, No. 7-8) iki sayısını okul ders kitaplarında kullanılan bilimsel terimlerin derlemesine ayırdı. Ortaöğretim ders kitaplarının 1970'lerin sonlarında çevrilmesi terminolojilerin yaratılmasında bir artışa yol açtı (krş. 7.5.5.2).

Bilimsel işlev üzerine getirilen sınırlamalar

Bilimsel dilin gelişimi genelde Irak toplumunun özelde ise Kürdistan'ın sanayileşmemiş niteliği tarafından kısıtlanmaktadır. Başka bir problem ise Kürtçenin ikincil konumudur. Sanayi ülkelerinden ithal edilmiş modern ekipman ve aletler beraberinde ya yabancı dili ya da Arapça terminolojisini getirmektedir. Kürt bölgeleri ve merkezden uzak öteki bölgeler bu teknolojinin çok önemsiz bir bölümünü paylaşmaktadır. Bu durumda bilimsel Kürtçe kayıtların tek çıkış yolu basılı medya ve eğitim sistemidir ki bunların kendileri de pek çok yönde sınırlandırılmıştır (Terminoloji yaratmayla ilgili daha fazla bilgi için bkz. 7.5.5.2; sözlükselleşme sorunları 8.4.1'de irdelenecektir).

7.7.1 Sinema

Kürt dilinde filmler henüz üretilmemiştir. Kürt dilinin bu popüler alanda kullanılmasının önündeki engeller hem politik hem de ekonomiktir. Politik yönünü ele alırsak, ister ithal, ister yerel olsun bütün filmler Kürtlerin yaşadıkları bütün ülkelerdeki hükümetlerin oluşturduğu sansür komiteleri tarafından onaylanmak zorundadırlar. Kürt rejisör Yılmaz Güney'e (Türkiye doğumlu) bir mülakatta "Kürt dilinde neden hiçbir film çekmediği" sorusu sorulduğunda, yanıtı şöyleydi: "Çok

basit. Çünkü Kürt dili Türkiye'de kanunla yasaklanmıştır. Bugün sürgünde ana engel yetkin kadronun olmayışıdır" (*Studia Kurdica*, No. 1, Ocak 1984, s. 97).

Politik engellerin daha az yasaklayıcı olduğu ülkeler yalnızca Sovyetler Birliği ve Irak'tır. 1920'li ve 1930'larda Kürtler üzerine konulu üç film SSCB'de çekildi ama hiçbiri Kürtçe değildi. O zamandan beri yalnızca birkaç belgesel film (1959, 1979 ve 1982) piyasaya çıktı (Shawali 1985:4).

Irak'ta film üretimi son zamanlara özgüdür. 1950'ye kadar sadece iki film çekildi. Her iki filmi de yabancı bir ekip çekmişti. Bırakın Kürdistan gibi taşra bölgeleri Bağdat'ta bile sermaye ve eğitimli insan gücü yoktu. O dönemde yıllık olarak dağıtılan yabancı film sayısı 400 olarak tahmin ediliyordu. Bu rakamın yüzde 30'u Mısır'da ve Arapça olarak çekildi. Arapça olmayan filmlerin hemen hemen tümünün altyazıları Arapçaydı (UNESCO 1950:358). Irak'ta bir Kürt kentinde ilk kez bir filmin gösterilmesi Temmuz 1925'te Süleymaniye'de gerçekleşti (*Jiyanewe*, c. 1, No. 31, 16 Temmuz 1926, s. 2-3). Aralarında ithal birkaç Farsça filmin de bulunduğu birçok film 1970'lerin sonlarında Süleymaniye'de Kürtçe altyazıyla gösterildi.

Bu durum son yirmi yılda çarpıcı bir biçimde değişmiştir. 1970'lerden beri, eğitimli personel ve sermaye rahatlıkla bulunabilmektedir. Son yıllarda, bazı Kürt öğrenciler film çekme sanatında ders görüp ileri düzeyde eğitim almıştı ama mevcut politik şartlarda gene de Kürtçe film çekemiyorlar (Shawali 1985:9).

1960'lardan önce, İran'da filmlerde Farsça altyazı yaygındı ama daha sonra bunun yerine bütün yabancı filmlerin dublajları yapıldı. Hükümetin Kürt dilinde yayını gerçekleştirmesi 1950'lere dayandığı halde, dublaja bu son zamanlara kadar izin verilmemiştir. Hükümetin Kürt dilinde yayını gerçekleştirmesinin nedeni istenmeyen yabancı radyo programlarını denetleyemediği, ama film ithalini etkin bir biçimde denetleyebildiğiyle açıklanabilir. Bununla birlikte 1985'te İslami rejim filmlere Kürtçe dublaj yapmayla ilgilendi. İran hükümeti-

nin kurduğu İslami Propaganda Örgütü'nün yayın organı bir okurun sorusunu yanıtlarken, şöyle diyordu: "Bzı filmler Kürt diline çevrilmiştir ve uygun zamanda tiyatrolarda da gösterilecektir (*Amanc*, No. 6, Gelawêj/Rezber [Ağustos/Eylül], 1985, s. 32). Görünen o ki bu, "İslami Devrimi" milliyetçi Kürdistan'a ihraç etmeye yönelik geniş bir propaganda kampanyasının bir parçasıdır.

Radyo ve televizyonda olduğu gibi sinemada da bir dilin kullanılması dezavantajlı dillere itibar sağlar (yayıncılık konusu için krş. 7.4.10) ve azınlık dilini konuşanların egemen resmi dile olan bağımlılıklarını azaltır. Bu da asimilasyoncu devletlerin azınlık dilini dramatik filmde kullanılmasını engelleyecek demektir. Bu yüzden yayıncılık durumunda olduğu gibi ilk Kürtçe dublajlı filmlerin gösterilmesinin de hükümetin bir azınlık dili ya da kültürünü desteklemesinden çok, politik zorunluluktan kaynaklanmasında şaşılacak bir yan yoktur.

7.7.2 Tiyatro

Kürt dilinde tiyatro şimdiye kadar Irak ve SSCB'de olabildiği kadar çok gelişti. İlk tiyatro oyunları 1920'lerde çoğunlukla Süleymaniye'de sahneye konuldu. Bu oyunlar öğretmenler ve öteki aydınlar tarafından yazılıp ya da çevrilerek, okullarda ya da mevcut öteki tesislerde öğrenciler tarafından sahneye konuldu. 1920'lerin sonlarında milliyetçi şair ve dini lider Meley Gewre, Erbil gençlerinin oynadığı oyunları ilk teşvik edenlerin arasındaydı. Bu arada Süleymaniye'de Piremêrd kendi özel okulunda farklı vesilelerle özellikle de Yeni Yıl (*Newroz*) kutlamalarında öğrenciler tarafından sahneye konulan birçok oyuna sponsorluk etti (Ghafur 1971:26). Çok kısa bir zaman döneminde tiyatro o kadar popüler hale geldi ki oyunu sahneleyen öğrenciler oyunlarını sergilemek üzere başka kentlere seyahat ettiler (Yahya 1984:71).

Öteki entelektüel faaliyetler gibi tiyatro da Kürt milliyetçiliğinin bir silahı haline geldi ve sonuç olarak o da katı sansürün ceremesini çekti. Bir örnek aktarmak gerekirse, *Têkoşîn*

Rencderan (Çalışanların Mücadelesi) adlı oyun Kürt yanlısı duygularından ötürü bir haftalık gösterimden sonra yasaklandı. Oyuncular cezalandırılma korkusuyla saklandılar (age. s. 71). Ancak doğrudan politik mesaj taşımayan oyunlar hoş görülüyordu. Bu oyunlara örnek vermek gerekirse, mesela Selahaddin'in Yaşamı (Erbil, 1941) ve Shakespeare'in *Venedik Taciri* (Süleymaniye, 1941).

İkinci Dünya Savaşından sonra özellikle de 1950'lerde tiyatro gelişmeye devam etti. 1957'de ulusal destan *Mem û Zîn*'in sahneye konulmasının sonucu olarak, üretim ekibinin birçok mensubu rejisör ve oyuncu (sözgelimi, Refik Çalak ve Ra'uf Yahya) ve oyun yazarı (mesela, Halid Diler, Ahmed Ghafur ve Amini Mirza Kerim) geniş çapta tanınıp ünlendiler. 1956'da bu oyunculardan birçoğu bir araya gelerek Güzel Sanatlar Derneği'ni (Komeley Hunerê Cuwanekan) kurma iznini almak için hükümet yetkililerine başvurdu. İzin ertesi yıl verildi. Bu grup birçok artistik eseri sahneye koyarak tiyatroya değerli bir katkı koydu. Bu oyunlar Bağdat Radyosu'nun Kürtçe bölümünde yayımlanma imkanı buldu. Burada ilk Kürt yayıncılarından biri olan Refik Çalak popüler bir aktör haline geldi (age. s. 73).

1958'de monarşinin yıkılmasından sonra tiyatronun gelişiminin önündeki pek çok politik engel geçici olarak ortadan kalktı. İlk kez 1958'de izin alan Kürt Demokrat Partisi tiyatroyu Kürt milliyetçiliğinin davasını daha ileri götürmek için kullandı. Parti her bölgede *Xebat* (Mücadele) Gösteri Gruplarını oluşturdu. Dönemin çok ünlü bir oyunu Halid Dilêr'in *Dört Şehit* idi. Bu oyunda dört Kürt milliyetçisinin 1947'de Irak hükümeti tarafından idam edilişinden önceki cezaevi yaşamları anlatılıyordu (Kardo 1965:14-15).

Ancak bu çabalar hem tiyatro grupları hem de Kürt Demokrat Partisi 1961'in başlarında yasakladığında birden bire sona erdi. Otonomi savaşı döneminde Kürt kentlerinde hiçbir oyuna izin verilmedi. Bağdat Güzel Sanatlar Enstitüsü'nden mezun olmuş Kürt aktörler köy öğretmenleri olarak atandılar ve radyo ya da televizyonda hiçbir oyunda yer alamadılar. Ker-

kük'te Kürt ve Ermeni amatörlerin oluşturduğu bir sanatçılar grubunun dağıtılması emri verildi (agé. s. 15). Böylece politik engeller sık sık profesyonelleşme sürecini engelledi. Ancak ateşkes yıllarının (1970-74) daha elverişli ortamında bir grup sanatçıya bir Kürt Sanat ve Edebiyat Derneği'ni (*Komelî Huner û Wêjey Kurdî*) kurma izni verildi. 1980'lerin başlarında yasaklanan bu dernek sahnede ve TV'de pek çok tiyatro oyununu sergiledi (Yahya 1984:74-73).

Kürt tiyatrosu 1980'lerde hızla yaygınlaştı. Artan oranda bir profesyonelleşme fark edilebilir (Baran 1985:27). Hemen her kentte sayısız oyunun sergilendiğine ilişkin haberler sürekli olarak *Karwan* ve *Hawkarî*'de yer almaktadır. Oyunlara hükümet yetkililerinin inceleme ve denetimlerinden sonra izin verilmektedir. Oyunlar sahnede sergilenebilir, radyo ya da televizyonda yayımlanabilir. Süleymaniye'de hükümet tarafından bir Güzel Sanatlar Okulu kuruldu. Öğrenciler ancak iki yıl genel bir eğitim gördükten sonra, tiyatroda üç yıllık bir kursa başlamaya hak kazanabilirler (*Hawkarî*, 25 Temmuz 1985, s. 3).

Oyunlar yeni bir edebiyat türü olarak modern Kürt literatürünün önemli bir parçası haline gelmiştir. Bir hesaba (Nariman 1983:27) göre oyunlar (*şanogerî*) 1970'ten önce yayımlanmış kitapların toplam sayısının sadece yüzde 2'sini oluşturuyordu. 1970'lerde bu oran yüzde 2,5'a çıktı. Buna ilaveten, çok büyük sayıda kısa oyun aylık gazetelerde yayımlanmıştır.

İran'da Kürt dilinde oynanan tiyatronun Kürtlerin politik gücünü kullanmasıyla bağlantılı olmuştur. 1945'te İran Kürt Demokrat Partisi'ne mensup bir grup öğrenci ve genç, bir Kürdistan Tiyatro Grubunu (*Tîpî Nimayişî Kurdistan*) kurdu ve Mahabad ve öteki Kürt kentlerinde *Daykî Nîştman* (Anavatan) oyununu sahneye koydular. Bu oyun 1946'da Kürt Cumhuriyeti'nin kurulmasına doğru atılan belli başlı bir adım olarak kabul edilmiştir. Bu oyun görülmemiş bir biçimde sahnelendi ve etki bıraktı [ve] ... kendi acılarını ilk kez sahnede oynanırken gören Kürtler arasında derin bir iz bıraktı." (Eagleton 1963:40). İran'da bir sonraki oyunlar Şah'ın devrilmesinin he-

men ardından ve İslami rejimin Kürt kentlerinin kontrolünü eline geçirmeden kısa bir süre önce sahneye konuldu. Senendec'de 1979'un baharında bir tiyatro grubu kuruldu ve *Kabohê* oyununu sahneye koydu. Hükümet Ağustos 1979'da otonomi hareketine karşı ilk askeri saldırısını başlattığında ve "İslami olmayan" kültürel faaliyetleri sona erdirdiğinde, ikinci oyun *Mem û Zîn* sahneye konulma aşamasına gelmişti.

Türkiye'de birkaç yıl süren "politik hoşgörü" döneminde (1970'li yılların ortalarından 1979'da uygulanan sıkıyönetime kadar) milliyetçi ve solcu siyasi örgütler ilk kez Kürt dilinde tiyatroyu köylere getirdiler (van Bruinessen 1984:12). Bununla birlikte bu, yasadışı bir faaliyet olarak kabul edildi ve hemen bastırıldı.

Kürtçe oyun yazarı Ahmed Ghafur (1971) Kürt dili tiyatrosunun geçmiş tarihini ve bugünkü durumunu özetledikten sonra, tiyatro sanatını medeniyetin gelişmişliğiyle ilişkili kılarak Kürtler arasında tiyatronun az gelişmişliğini ulusal inşa sürecinin gecikmiş olmasının bir göstergesi sayıyordu. Tiyatronun Irak'ta göreceli gelişmesi sinemayla karşılaştırıldığında kısmen tiyatronun finansal ve teknik olabilirliğine atfedilebilir. Üstelik, "kitle iletişim" aracı olarak film ile kıyaslandığında tiyatronun politik etkisi daha yerelleşmiş, dolayısıyla hükümet tarafından daha kolaylıkla hoş görülür gibi görünüyor.

7.7.3 Plaklar ve VCR'ler (video kayıt cihazları)

Basılı kelimeler gibi, kayıtlı müzik ve eğlence programları da kitle iletişim kültürünün oluşumuna ve dilin kitle iletişim aracı olarak kullanılmasına katkı sunmaktadır. Öyle görünüyor ki, diğer medyalar gibi, bunlar da azınlık dili ve kültürlerinin statüsünü geliştirme potansiyelini taşımaktadırlar.

Süleymaniyeli iki tüccar ilk kez 1908'de Moskova'dan gramofonları ve bir plak koleksiyonunu elde etti. Kendi türkücüleri ve aşıkları olan köy ağaları (*axawet*) bir yana, bu yeni cihazları almaya gücü yetenler yalnızca yerel üst düzey görevlilerdi.

1920'lere gelindiğinde, His Master's Voice şirketi Bağdat'ta

Arapça ve Türkçe müzik plaklarını üretiyordu. Süleymaniye'de plak satan bir esnaf bu şirkete gelerek (1926-27), neden Kürtçe plakların olmadığını sordu. Bunun nedeninin şarkıcıların bulunamayışı ve satışların belirsizliği olduğunu fark etti. Esnaf şarkıcıları buldu ve geniş dinleyici kitlesinin oluşacağı sözünü verdi. Böylece ünlü ozan Hamdi Efendi Bağdat'a gönderildi ve ilk plak çıkarıldı. Sonuç başarılı olmuştu.

Kahvehaneler bir dereceye kadar şarkıcı ve hikaye anlatıcılarının yerine daha uygun olan gramofon ve radyoyu koyunca plak piyasası alabildiğine genişledi. İran, Türkiye ve Suriye'den gelen Kürt şarkıcılar çok düşük paralar (Ozan Ali Merdan'a göre her plak için iki dinar; bir dinar bir sterline denkti) karşılığında plak çıkarmak üzere Bağdat'a gönderildi. His Master's Voice şirketinden başka, aralarında Baidaphon, HomoKord ve Polyphon'un da bulunduğu birçok plak şirketi 1920'ler ile 1930'larda onlarca plak üretti. Plaklar, 1939'da Kürt dilinde radyo yayınları başladıktan sonra bile popülerliliğini yitirmedi (krş. 7.4.1). Irak'a ait şirketler bilhassa Chaqmapchi (Çakmakçı), 1950'lerde çok sayıda plak piyasaya sürdü (Rauf Mimahad 1984).

Kürtçe müzik Şah yönetiminde, özellikle de 1930'larda aleni olarak çalınamadı. Şah'ın tahttan çekildiği 1941 yılına kadar İran Kürdistanı kaçak yollardan getirilip kahvehanelere ve bireylere satılan Irak plakları için kayda değer oranda bir pazar sağladı. Irak'ta çıkarılan birçok eski plak 1960'ların ortalarında Tahran'da plak şirketleri tarafından yeniden çıkarıldı. Ancak 1970'ten beri plakların yerini neredeyse tümüyle kasetler almıştır.

Pek çok Kürt plağı SSCB'de çıkarılmıştır. Ancak politik kısıtlamalar yüzünden bu plaklar Kürdistan'da ticari olarak dağıtılmamıştır. Türkiye'de basılı eserlerde olduğu gibi Kürtçe plakları da bulundurmak her zaman devlete karşı işlenmiş bir suç olarak kabul edilmiştir (Cousins 1973:93). 1967'de Türk hükümeti yurtdışından getirilen bütün Kürt plak ve kasetlerinin dağıtımını yasakladı (*TC Resmi Gazete*, 14 Şubat 1967).

Ortadoğu ülkelerinde video kayıt cihazları oldukça yaygın-

dır ama bu cihazların Kürtlerin yaşadıkları ülkelere dağıtımı daha varlıklı gruplarla sınırlıdır. Öte yandan daha önemli bir kısıtlama ise politik niteliklidir. Kürtçe eğlence ve sanat ürünlerinin yokluğu video kayıt cihazlarını varlığın sürdürmenin bir aracı olmaktan çok, kültürel asimilasyonun bir aracı haline getiriyor.

Bölüm 7'nin sonuçları

Bu bölümde Kürt dilinin kullanımında üç yeni egemenlik alanının -kitle iletişim araçları, yönetim ve eğitim- ortaya çıkışı incelenmiştir. İşlevsel gelişmenin bu eğilimi Kürdistan'da Birinci Dünya Savaşı sonrası meydana gelen sosyal, ekonomik, politik ve kültürel değişim sürecinin bir parçasıydı. Kürtçenin işlevsel farklılaşması birbirleriyle çatışan iki eğilimin -Kürt etnik kimliğini korumak ve pekiştirmek için Kürt milliyetçilerin yürüttüğü mücadele ile bu milliyetçiliği imha etmek için merkezi hükümetlerin yürüttüğü planlı çabalar-ürünüydü. Kürt milliyetçileri parlamento eyleminden silahlı direnişe kadar uzanan bir yelpazede bir mücadele yürüttüler. Aynı şekilde, merkezi hükümetler de Kürtçe yayını, basılı medyayı ve resmi eğitimi önlemek ya da kısıtlamak için baskıcı ya da barışçı olsun her türlü tedbire başvurdu.

1985'te Kürtçe; ilk ve ortaöğretimde (Irak), yayın ve basılı medyada (Irak, İran, SSCB), plaklarda (Irak ve SSCB), yönetimde (Irak) kullanıldı. 1992'ye kadar Kürtçe Türkiye'de yasaklı kaldığı halde, yayında, müzikte, görsel ve işitsel kayıt alanında yasadışı ama yoğun bir şekilde kullanıldı (krş. Bölüm 5, Not 17).

Standardizasyonda kitle iletişim araçlarının ve eğitimin önemi vurgulanmalıdır. Standardizasyonun ve türdeşleşmenin mekanizmaları hem resmi eğitimde hem de kitle iletişim araçlarında içkindir. Dil bu iki sistemde kullanılan temel sembolik koddur.

Hem resmi eğitim hem de kitle iletişim araçları dilin standardizasyonuna *sosyal bir temel* sağlayan kitle yaratırlar. Her

iki durumda da geniş bir kitle zamansal ya da uzamsal önemli kısıtlamalar olmaksızın aynı dilde hemen hemen aynı içerikle karşı karşıya gelir. Eğitim; kişiler arası, yüz yüze ve sözel iletişimi (sözgelimi, sınıfta işlenen ders ve tartışmalar) yazılı iletişimle (mesela ders kitaplarındaki ve gazetelerdeki) birleştirir. Okullar standart dilin özellikle de resmi türünün koruyucusu olarak işlev görür çoğunlukla. Medya da gerek resmi (mesela haberler) gerek gayri resmi (sözgelimi, eğlence) bağlamlarda standart dile bağlıdır.

Medyanın güçlü bir türdeşleştirici ve bütünleştirici faktör olarak oynadığı rol akademik tartışmanın gözde bir konusunu oluşturmuştur (McQuail 1988:81-106). Medya kitlesinin medya öncesi kitlesinden farklı olduğu biliniyor (age. 216-17). Dil sözkonusu olduğunda, kitle iletişim araçlarının büyük oranda büyük bir kitlenin tek bir kaynakla -yayın medyasında aynı spiker(ler)le ve basılı medyada ise aynı yazar(lar)lakarşı karşıya kaldığı tek yönlü bir süreç olması önemlidir. Bu tek yönlü iletişim sürecinin kültür üzerindeki etkisini değerlendirmek oldukça zor olduğu halde, dilsel türdeşleşmeyi fark etmek çok daha kolay gibi görünüyor. Gene de kitle iletişim araçlarının dilsel bileşeni araştırmacıların dikkatini çok çekmemiştir.

BÖLÜM 8
BİÇİMİN KODLANMASI
BÜNYESEL PLANLAMAYA YÖNELİK MÜCADELE

Dilin yeni alanlarının evrimi önceki bölümde incelendi. Bu bölümün amacı ise dilin işlevsel gelişmesinin doğal sonucu olarak Kürtçenin yapısında meydana gelen değişimi incelemektir. Bir dil yeni bir işlevde ya da yeni bir alanda kullanıldığında, en görülebilir yapısal değişiklik kelime hazinesinde ortaya çıkar. Bununla birlikte dil kullanımının giderek çeşitlenmesi dil yapısının bütün düzeylerinde değişikliklere yol açabilir. Bir dilin bünyesinin kodlanması çoğunlukla bilinçli ya da planlı bir faaliyettir. Dil planlamacıları ya da dil reformcuları arasında kurumlar (mesela, dil akademileri, hükümet kurumları, eğitim sistemi, medya, yayıncılar), başvuru kitapları (mesela, dilbilgisi kitapları, sözlükler, kullanma kılavuzları ve önemli edebi eserler) ve bireyler vardır. Kürtçe örneğinde, dilin bünyesini planlamak esasen şair, gazeteci, yazar, radyo ve tv yayıncısı, ders kitabı yazarları, kitap, gazete yayıncıları, matbaacılar, çevirmenler ve sözlükçüler gibi bireylerin başardığı bir iş olmuştur (krş. 10.3.0). Türkiye, Suriye, Irak ve İran'daki dilkırım politikasına maruz kalan Kürdistan'daki dil planlamacıları çoğu zaman dile yönelik bu faaliyetlerinden ötürü cezalandırılmışlardır.

Standardizasyon çalışmaları genellikle alfabenin kodlanması ve dilin sözlük yapısına odaklanmaktadır. Kürtçe durumunda, dilin bütün bünyesinin -foncloji, imla, kelime hazinesi, morfoloji ve anlambilim sistemleri- yanı sıra dilin edebi kullanışları reformdan geçirilmiştir. Böylece, elinizdeki bu çalışmada hem dilin yapısındaki hem de onun edebiyat bicimlerindeki kodlanmasında meydana gelen değişimler ele alınmaktadır.

Bu bölümdeki materyal şu altbölümlerde düzenlenmiştir:

8.1 Fonoloji (Sesbilim)
8.2 İmla
8.3 Morfoloji (biçimbilim)
8.4 Kelime Hazinesi
8.5 Dilbilgisinin Kodlanması
8.6 Edebiyat Biçimleri: Düzyazı, Şiir ve Türler

ALTBÖLÜM 8.1
FONOLOJİ (SESBİLİM)

Dilin standardizasyonu üzerine yapılan incelemelerin çoğu fonolojik standardizasyonu önemsemeyen bir eğilim taşıyor. Kaldı ki fonolojinin kodlanması çoğu zaman öteki düzeylerdeki standardizasyonun bir yan ürünü olarak kabul ediliyor. Halbuki en azından bir örnek olay çalışması (Arnavutça için) fonoloji standardizasyonunun sonucu olarak öteki düzeylerin kısmen etkilenebileceğini gözler önüne seriyor (Byron 1976:105-106, 138). Arnavutça gibi Kürtçe de fonoloji düzeyinde etkin bir kodlanmayı gösteriyor.

Süleymaniye altlehçesinin fonolojik sistemi. Soraninin altlehçeleri arasındaki fonolojik farklılıklar önemsizdir (bu çalışmada kullanılan lehçe adları için krş. 1.3.3; ayrıca karşılaştırmalı bir çalışma için krş. MacKenzie 1961) Gene de standart Kürtçenin fonetik sistemi açıkça Süleymaniye kentinin konuştuğu Kürtçenin fonetik sistemi olarak kabul edilebilir (McCarus 1958:12-44; MacKenzie 1961:1-19). Bu sonuncu kaynak yirmi dokuz ünsüz harfin (iki yarı ünlü ve önemli ek bir sesbirimsel değişke (alofon) [ə] dahil) ve dokuz ünlü harfin aşağıdaki fonetik çizelgesini veriyor. MacKenzie gırtlaksı kesinti-

Tablo 54. Sulemani altlehçesinin fonetik sistemi

Ünsüzler

	Dudaksıl	Dişsil Dişyuvasıl	Damaksıl Dişyuvasıl	Artdamaksıl	Küçük dil ünsüz	Boğazsıl	Gırtlaksıl
Kapantılı	p	t		k	q		ʿ
	b	d		g			
Yarı-kapantılı			ç			ˋ	
			c				
Sürtüşmeliler	f	s	ş	x		ḧ	h
	v	z	j	ẍ		ʿ	
Genizsizler	m	n ˜		ŋ			
Yan ünsüzler		l l̃					
Titrekler		r r̃					
Yarı ünlüler	w	[ə]	y				

B. Ünlüler

	Ön	Orta	Arka
Kapalı	ĩ	i	u û
Yarı kapalı	ê	ö e	o
Açık			a

Kaynak: MacKenzie (1961:1)[1]

yi (') fonem olarak kabul etmezken, [ə]; /t/ ve /d/'nin sesbirimsel değişkesi olarak yorumlanıyor (s..8; krş. Tablo 54).

Sulemani'nin fonolojik sistemi 1918 sonrası dönemde meydana gelen standardizasyon sonucu olarak birçok değişikliğe uğramıştır. En belirgin değişiklikler burada "Mukriyanileştirme" ve "arıtmacılık" adı altında iki eğilim olarak incelenmiştir.

8.1.1 Sulemani fonolojisinin Mukriyanileştirilmesi

Sulemani/Sineyi altlehçeleri (yani, Sorani lehçe grubunun "SULEMANİ" altgrubu; krş. 1.3.3) ile Mukri/Soran altlehçeleri (yani Sorani lehçe grubunun "MUKRIYANİ" altgrubu) arasındaki temel farklılıklar şunlardır: a) Süleymaniye'nin kuzey bölümlerinde konuşulan "MUKRIYANİ" altgrubunun altlehçelerinde /ŋ/ ve [ə] yoktur b) Erbil ve Koysancak'ta artdamaksıl /l/ ve /ö/ yoktur (lehçelerin konuşulduğu yerler için bkz. Harita 14).

Bu farklılıklar iki güçlü kodlama eğilimine temel sağlasalar da altlehçeler arasında anlaşılabilirlik konusunda hiçbir soruna yol açmazlar. Bu eğilimlerden ilki Sulemani lehçesindeki /ŋ/'nin yerine bağlama bağlı olarak MUKRIYANİ lehçesinin /n/ ya da /nd/'nin kullanılmasıdır (sözgelimi, *maŋû* → *manû* ya da mandû "yorgun"; ve *çeŋ* → *çend* "birkaç"). Standardizasyon önem kazanmadan önce, Sulemani kökenli yazarlar eskiden kısmen tek uygun bir harfin olmayışı yüzünden yazarken iki harfli sesbirimi (digraph) نگ "ng"yi karşılamak üzere artdamaksıl burun harfi /ŋ/'yi kullandılar.

1931 زیندو /zîndû için / زینگو zîngû "canlı" (*Dîwanî Kurdî*, Sunuş, s. "d").
1935 هەندی / hendê için / هەنگی hengê "biraz"; چەند çend için

1 MacKenzie'nin fonetik sembollerinin yerini bu çalışmada kullanılan Kürtçe Latin harfleri almıştır (krş. Tablo 11). Bir başka değişiklik ise MacKenzie'nin çizelgesinde sürtüşmeli (frikatif) olarak görülen gırtlaksı kesintinin (hemzenin) konumunda olmuştur.

چەنگ/çeng "birkaç" (Zaki 1935:3, 61).
1940 تۆند / tund için تۆ نگ / tung "çabuk" (Gelawêj, c. 1. No. 1, Ocak, s. 34).
1960 سەندەلی /sendelî için سەنگەلی / sengelî "sandalye" (Rêzmani Kurdî [Kürtçe Gramer], Sınıf 5)

İlk tekdilli sözlük, Khal (1960-76) ana madde girişlerinin çoğunu Sulemani biçiminde (sözgelimi, تۆ نگ / *tung*'u تۆند / *tund* olarak) veriyor. Bu ilke şimdi Sulemani yazarları tarafından yaygın olarak kabul edilmiştir.

İkinci önemli Mukrileşme eğilimi MacKenzie (1961:8) tarafından dişsil bir kesinti olan /d/ ve /t/'in sesbirimsel değişkesini gerçekleştirmek üzere dilin ucu kaldırılarak yapılan yarım kapalı, orta uzatmalı olarak tarif ettiği [ə]'nin yaygın olarak dağılımında yoğunlaşmıştır. McCarus (1964:306) bunu bazı şartlarda bir sesbirim olarak /t/, /d/'nin yerine kullanılan bir "yüksek orta ünlü" olarak tarif ediyor (Ayrıca krş. McCarus 1958:43-44). Farklı fonetik açıklamaları bir kenara bırakırsak, McCarus'un 1951'de bu alanda gözlemlemiş olduğu gibi[2] anadili Sulemani lehçesi olanlar [ə]'yi sadece "teklifsiz konuşmalarda" /t/ ve /d/'nin yerine kullanıyorlar. Bu yüzden yerli bir konuşmacı /d/ ve /t/'yi "resmi" ya da "amaçlı" bir tarzda bilinçli bir biçimde kullanmaktadır. Modern fonetiklere aşina olmayan bu dili öğrenen Kürt öğrenciler de [ə]'yi /t/ ve /d/'nin bir varyasyonu olarak görüyor ve buna farklı adlar veriyorlar. Mesela *dalî kilor* "boğuk d" (Vehbi 1973:31), ve *dalî sûk* "hafif d" (Khal 1960:27), vs. Bu sesbirimsel değişke "MUKRIYANÎ" altgrubunda görülmez.

Arap yazısında [ə]'ye karşılık hiçbir grafik olmadığı halde, yazarken dişsel kesintiler ت / *t* ve د / *d* tarafından gösteriliyor. Dolayısıyla ilk Sulemani yazarlar bu sesbirimsel değişkeyi kullanmadılar. Sözgelimi شوێند / *sönd* karşılığı için سوێن / *sön*

2 Soraninin biçemi açıklayan tek dilbilgisel tasviri, McCarus (1985)'un "normal olarak teklifsiz bir biçemi kullanarak konuşan bir erkeğin konuşmasını inceleyen" çalışmasıdır (s. 10). Edebi ile edebi olmayan tür arasındaki farklılığa sadece gelişigüzel bir atıfta gösterilmiştir (sözgelimi, Mihamad 1976:241-49; 1977:274-300).

"yemin" (Qanûn"i Wezayifî Meclisî Nahiye, Süleymaniye, 1923, s. 6) ve پەندێك /pendêk karşılığı için پەنێك / penêk "hile" (Rêzmanî Kurdî, Beşinci Sınıf, Bağdat, 1960, s. 15)[3] kullandılar.

Sulemani yazarlar yaygın kullanılan [ə] sesbirimsel değişkeyi ت / t ve د / d olarak göstermek için bilinçli bir çaba içine girmiştir. Bu yüzden dil reformcusu Vehbi, 1929'da gramer kitabında [ə]'yi göstermek üzere ت ve د harflerinin altına bir nokta koymasına karşın, yaklaşık kırk yıl sonra bu "*boğuk d*"nin edebiyat dilinden tamamen ortadan kaldırılması gerektiğini" yazıyordu (1973:31). Benzer şekilde Khal (1960:28) da sözlüğünde Sulemani ağzı olduğu için "hafif d"yi hesaba katmıyor.

Bununla birlikte [ə]'nin kural haline gelmesi /ŋ/ ile karşılaştırıldığında daha zor olduğu ortaya çıktı. Bu kural *pêda* "arasından, karşıdan karşıya" ve *têda* "üzerinde, içinde" gibi sınırlı sayıdaki bileşik edatlara değil de sözcük dağarcığında sınırlı sayıda olmayan kelimelere daha yaygın uygulanmıştır[4] Sözkonusu bileşik edatlarda */d/* genellikle düşer, *pêya* ve *têya* olur (bağımsız edat {*pê*, *tê*} + -da edatı) ve kesintili *le... da* "-de, da, içinde (yer ve zaman) edatında */d/* düşer. Sözgelimi le *behar da* "baharda" ya da *le şar da* "şehirde" kelime grupları *le behara* ve *le şara* olarak konuşulup yazılır. Bu konuyla ilgili Kürt literatüründe /t, d/ sesbirimlerinin bütün bağlamlarda gösterilmesinin gerektiği sürekli olarak vurgulanmaktadır (bkz. Mesela Mihamad 1977:295); Nebez 1976:88 Kurmancide [ə]'nin tümden olmayışı gerekçesiyle bunu haklı gösteriyor.

3 /nd/ ikilisi ile /ŋ/ kelime sonunda ve ortasında birbirinin yerine kullanılabilirler (McCarus 1958.43). Yazılı dilden alınmış örnekler bu ikili için sınırlıdır. Zira başka bağlamlarda /ŋ/'yi göstermek için ayrı bir harfe ihtiyaç duyulmadığı için Sulemani /ŋ/ ile "MUKRIYANÎ" /ng/ arasında yazım ayrımı (mesela, heŋaw ve hengaw "adım") yapılamaz.

4 Burada bile didan "diş" gibi bir sözlük maddesi her zaman Sulemani biçimiyle dan olarak telaffuz edilip yazılır (sözlüğünde bütün madde girişlerini Mukri biçiminde yazan Giw Mukriyani gibi Sulemani lehçesini konuşmayan kişi ve yazarlar hariç).

Kürt edebiyat dilinin sesbirimsel yapısı üzerinde yakın zamanlarda yapılan çalışmalar [ə] ve /ŋ/ gibi iki özelliğin kurallara bağlanmasını tümüyle onaylıyorlar. Böylelikle Maarif (1976:40) ve Irak Akademisi'nin Kürtçe Bölümü'nün Kürt Dili Komitesi (1983:279) hem [ə]'yi hem de /ŋ/'yi Soraninin sesbirimsel repertuarından attılar.

Sesbilimsel sistemin "MUKRIYANÎ" altgrubu temelinde kodlanması kısmen şunlarla açıklanabilir a) Aralarında bazılarının Sulemani ya da çok daha güneydeki lehçe türünü konuşanlar olsa da şiirleri "MUKRIYANÎ" altgrubuna yakın olan Nali, Salim ve Kurdi gibi ilk şairlerin otoritesi; nüfuz sahibi şair Hacî Qadirî Koyî (krş. 4.5.0) Koysancak ağzını konuşurken, Adab ve Wefayi (krş. Tablo 12) Mukri bölgesinden geliyorlardı, ve b) "MUKRIYANÎ" altlehçeleri konuşanların standardizasyon sürecine yaptıkları katkılar; sözgelimi yayıncı, yazar, sözlükçü, gazeteci ve dil reformcusu olan Mukriyani kardeşler (Giw ve Huzni).

8.1.2 Sulemani fonolojisinin arıtılması

Kodlamada başka önemli bir eğilim de milliyetçi reformcu ve yazarların Arapça ve Türkçeden alınmış bazı sesleri (fonemleri) yararsız sayarak kullanmamaları eğilimidir (Alfabe arıtmacılığıyla ilgili krş. 8.2.1.2).[5] Arıtma yanlısı çeşitli kaynaklara (sözgelimi, Mukriyani 1961:748; Sadiq 1971; 36-38) göre bu sesler şunlardır: /q/ ق, /ḥ/ ح, / ʿ / ع, /x̌/ خ ve [ṣ] ص.[6] Arıtmacılar sürekli olarak /ḥ/ ح'nin yerine /h/ ه'yi; /ʿ/ ع'nın yerine /ʾ/

5 Milliyetçiler başka dillerden alınmış bu kelimelerin kökeni üzerinde herhangi bir somut çalışma yürütmemiştir. Bu kelimelerin bazılarının kaynak dili pekâlâ Aramca ya da Ermenice olabilir. Aslında başka dillerden alınmış kelimelere yönelik bu olumsuz tutum bu kelimelerin ezenlerin diline ait olduğuna ilişkin katı bir inanca dayanıyor.

6 "Vurgulu" dişyuvasıl sürtüşmeli olan [ṣ], dişyuvasıl sürtüşmeli /s/nin fonetik bir türüdür. Arapça olmayan kelimelerde mesela şed "yüz", şest "altmış" ve şeg "köpek", görülür (MacKenzie 1961:4). [ṣ], Arapça ص. harfi ile gösterilen Arap sesine benzer. Arapçadan alınmış kelimelerde de kullanılan bu harf imlanın arıtılmasıyla dilden çıkarılmıştır (krş. 8.2.1.2).

yi ve [ṣ] ص /s/'ın yerine س, (sözgelimi *Rûnahî*, c. 2, No. 1, Kasım 1961, s. 56-57), ve /ẍ/ غ'in yerine /x/ خ'yi geçirdiler. Çok güçlü ve ısrarcı bir eğilim de olsa /ḥ̈/, /ʿ/, ve [s] hariç bu tip fonetik arıtmacılık herkes tarafından kabul edilmemiştir. Üstelik fonetik arıtmacılık sürekli olarak eleştirilmiştir (sözgelimi, Zabihi 1977:59-61; Salih Sa'id 1971:65-66).

Önceki on yıllarda başka dillerden yoğunca alınan kelimeler, yazılı dile genellikle kelimenin orta ve son kısımlarında gırtlaksı bir kesintinin (hemze) olması ve önemli bir oranda harflerin ikilenmesi (mesela tt, bb, dd, ss, ww ve kk) gibi birçok özelliği getirmiştir. Kelimelerin arıtılmasının bir sonucu olarak başka dillerden alınmış bütün harf ikilemeleri ve kelimenin son kısmındaki gırtlaksı kesintiler ortadan kalkmıştır (örnekler Abdulla'dan (1980:88-89, 139-40, 187-88) alınmıştır).

Öteki kodlama eğilimleri. Sulemani fonolojisinde yapılan başka bir değişiklik de Kurmanciden alınan kelimeler (sözgelimi son zamanlarda çıkan Sorani bir gazetenin adı da olan *peyv* "söz", yaygın olarak kullanılan *govar* "dergi" ve *heval* "yoldaş" (Soranide politik söylemde; geleneksel anlamda ise halk arasında "arkadaş" anlamında *awal* kullanılıyor) yüzünden /v/'nin (MacKenzie'ye göre "son derece nadir" bir fonem) hareketliliği giderek arttı.

Kurallara bağlamanın iki önemli eğilimi olan Mukriyanileştirme ve arıtmacılık (gırtlaksı kesinti ve harflerin ikilenmesi hariç) dilin diğer düzeylerindeki kodlamanın bir yan ürünü olmaktan çok, fonolojik sistemin kurallara bağlanması doğrultusunda yürütülen bilinçli çabalardır. Bununla birlikte her iki eğilim de öteki alanlarda mevcuttur. İlk eğilim morfolojide ön plana çıkarken, ikincisi imla, morfoloji, kelime dağarcığı ve edebiyat biçimlerinde aktiftir.

ALTBÖLÜM 8.2
İMLA

Onyedinci yüzyılın İslami fethinden sonra Arap alfabesini benimsemiş Arapça konuşmayan diğer halklar gibi Kürtler de Arap yazısında değişiklikler yaparak kendi dillerinin fonetik sistemine uydurdular. İçinde yaşadığımız yüzyıldan önce yapılan bu değişiklikler özellikle 1920'lerden beri yapılan yoğun reformlarla karşılaştırıldığında hafif kalıyor. Alfabe artık büyük oranda standartlaşmıştır ama imla hâlâ ciddi bir sorun oluşturuyor.

8.2.1 Alfabe

Yazı sisteminin kodlanması iki çizgi boyunca ilerlemiştir: (a) Arap alfabesindeki harflere fonetik işaretler eklenerek alfabenin fonetikleştirilmesi ve (b) Kürt dilinde hiçbir sesin karşılığı olmayan harflerin atılmasıyla alfabenin arıtılması, bir başka ifadeyle Kürtçeleştirilmesi. Bu sonuncu eğilim birinci eğilimle kısmen örtüşür.

8.2.1.1 Alfabenin fonetikleştirilmesi

Burada fonetikleşme olarak adlandırılan *her sese karşılık bir harf* ilkesi imlayla ilgili yürütülen bütün kodlama çabalarının merkezini oluşturur. Zaman zaman bazı sesbirimsel değişkeleri göstermek için uç girişimlerde bulunulmuş olsa bile (fonetikleşme; örnekler için bkz. aşağıya), bunun geçerliliği yakın zamanlarda hiçbir Kürt kaynak tarafından soruşturulmamıştır.

Arap yazısını kullanan başka dillerde daha sınırlı bir kapsamda fonetikleşmeye gidilmiştir. Arap alfabesinde bulunmayan /p/, /ç/, /ž/ (bu çalışmada *zh* olarak Latinleştirilmiştir) ve /g/ ünsüz پ, چ, ژ ve گ sesleri göstermek üzere fonetik işaretleri ilk kullananlar arasında muhtemelen Farslılar (İranlılar) vardı.

Arap Alfabesi. Günümüzde standart yazılı Arapça için kullanılan Arap alfabesi 28 harften ('gibi yazılıp, ' gibi Latinleştirilmiş gırtlaksı bir kesintiyi gösteren hemze ayrı bir harf olarak sayılırsa, 29 harften) oluşuyor. Ünsüz sesler (28 tane) ile ünsüz harfler arasında bire bir eşleşme vardır. Bu ünsüz harflerden üçü (ا, ى ve و) aynı zamanda üç "uzun" ünlü /ā, ī ve ū/ ile tek sesi gösteren iki harf biçiminde iki çift ünlüyü (diftong) göstermek için de kullanılmaktadır. Üç "kısa" ünlü alfabede gösterilmiyor ama Kuran, sözlük ve ilkokul ders kitapları gibi özel metinlerde ünlü ya da fonetik işaretler tarafından gösterilebilirler, yani:

ـَ *fet-ḥa*, ünsüz harfin üstünde küçük eğik bir çizgi. Mesela بَ / be

ـِ *kesre*, harfin üzerinde benzer bir vurgu, mesela بِ /bi

ـُ *damma*, harfin üzerinden bir minyatür و mesela بُ /bu

Küçük bir daire ya da yarı bir daire olan *sukūn* ünlü bir harfin olmadığını gösterir. Harflerin şekilleriyle (sözgelimi, el yazısı niteliğinde olmaları, alabildiğine harf varyasyonlarının olması ve çok sayıda noktaların olması) ilgili diğer sorunların yanı sıra ünlü harflerin yetersiz oranda gösterilmeleri ondokuzuncu yüzyılın ortalarından beri pek çok Arapça re-

Tablo 55. Arap Alfabesi

	Tam	Son	Orta	Baş	Latin
1	ء				'
2	ا	ا			a
3	ب	ـب	ـبـ	بـ	b
4	ت	ـت	ـتـ	تـ	t
5	ث	ـث	ـثـ	ثـ	th
6	ج	ـج	ـجـ	جـ	j
7	ح	ـح	ـحـ	حـ	ḥ
8	خ	ـخ	ـخـ	خـ	kh
9	د	ـد			d
10	ذ	ـذ			dh
11	ر	ـر			r
12	ز	ـز			z
13	س	ـس	ـسـ	سـ	s
14	ش	ـش	ـشـ	شـ	sh
15	ص	ـص	ـصـ	صـ	ṣ
16	ض	ـض	ـضـ	ضـ	ḍ
17	ط	ـط	ـطـ	طـ	ṭ
18	ظ	ـظ	ـظـ	ظـ	ẓ
19	ع	ـع	ـعـ	عـ	ʻ
20	غ	ـغ	ـغـ	غـ	gh
21	ف	ـف	ـفـ	فـ	f
22	ق	ـق	ـقـ	قـ	q
23	ك	ـك	ـكـ	كـ	k
24	ل	ـل	ـلـ	لـ	l
25	م	ـم	ـمـ	مـ	m
26	ن	ـن	ـنـ	نـ	n
27	ه	ـه	ـهـ	هـ	h
28	و	ـو		و	w
29	ى	ـى	ـيـ	يـ	y

formcusunu var olan sistemi geliştirmeye ya da bunun yerine Latin alfabesini getirmeye sevk etmiştir (Chejne 1969:157-61).

Kürt dilinin fonetik repertuarını -29 ünsüz ve 9 ünlü- göstermek üzere bu alfabe kullanıldığında sözkonusu sorunlar daha da arttı (krş. Tablo 54). Sekiz ünsüz harf /p, v, l̂, r̂, ç, j, g/ Arapçada yoktur, dolayısıyla bunlar Arap alfabesinde yer almazlar. Dokuz ünlü harften yalnızca üçü /a, i, u/ (Arap uzun ünlülerine benzer) Arapçada olduğu gibi geleneksel olarak ا, ی ve و ile gösterilmiştir. Ne var ki Kürtçede dört ön ünlü /î, ê, i, ö/ tek bir ی harfiyle gösterilirken, üç arka ünlü /u, û/ ve /o/ için و harfi kullanıldığı için bu durum daha da karmaşık hale geldi.

A. Ünsüz harfler

İlk Kürtçe metinlerde /p, ç, j, g/ harflerini göstermek üzere dört Farsça harf پ, چ, ژ ve گ benimsenmiştir. Bu harfler Arap dilinin bu Farsça sesbirimlerine en yakın eşdeğerlerine (ب b, ج c, ز z, ك k) fonetik işaret eklenerek oluşturuldu. Bu fonetik işaretler zaten Arap alfabesinde var olan yazıaltı ve yazıüstü noktaları ile hafif eğik bir çizgiyi içeriyordu. Kürtçe /v/ڤ'yi göstermek için /f/ف'ye noktaların eklenmesi en eski kayıt olarak Khalidi'nin sözlüğünde (1892) ve *Kurdistan* gazetesinde (1898-1902) bulunuyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun matbaalarında bu harflerin bulunması bu harfin Kürtler tarafından alınmış olduğunu gösteriyor.

Damaksıl /l̂/ ile artdamaksıl /l̂/ arasında ya da yuvarlamalı /r/ ile titrek /r̂/ arasında yazımda farklılıklar elyazmalı literatürde bulunmamıştır. Bu iki çift için ڵ / l ve ڕ / r Arap harfleri kullanılmıştır. Basımda /l̂/ işaretinin ilk çıkması 1909'da Philippopel'de (Bulgaristan) Druckerei Awetaranian tarafından yayımlanmış ve içinde bu sesi karşılamak için ڵ'ın üzerine ˅ fonetik işareti eklenmiş *Încîl Merqus, Markus-Evangelium* (Mukri Kürtçesi)'de bulunabilir herhalde. Aynı harf 1919'da New York'ta Amerikan Kutsal Kitap Derneği tarafından yayımlan-

mış dört incilin çevirilerinde de kullanılmıştır.

1923'te Irak Eğitim Bakanlığı Süleymaniye doğumlu yarbay Tevfik Vehbi'yi ilkokullarda kullanılmak üzere bir Kürtçe gramer kitabını derlemek için görevlendirdi. Vehbî, öğretme amacına yönelik Arap alfabesini, fonetik işaretleri ekleyerek yeniden düzenlenmesinin gerekli olduğunu gördü. Ne var ki bakanlık alfabeyle hiçbir suretle oynanmasına izin vermedi. İlkokul ders kitaplarının derleyicileri tarafından yapılan öteki girişimler de reddedildi (krş. 8.2.6). Ancak gayri resmi yayınlarda çeşitli bireyler bu reformu başlattılar. 1929'da Vehbi *Destûrî Zimanî Kurdî* (Kürt Dili Grameri) adlı çalışmasını yayımladı. Bu çalışmasında Vehbi, /ĺ/ ve /r̆/ ile Sulemani [o] harflerine karşılığı olarak mevcut harflere noktalar ekledi (krş. 8.1.1). Aynı yılda *Zarî Kirmancî* /ĺ/ harfine karşılık olarak ڵ harfinin üzerine üç nokta koyarak yazmaya başladı (No. 16, 7 Ocak 1929, s. 11). Ne var ki bu çaba matbaalarda uygun dökme harf bulunamadığı için engellendi (krş. 7.1.7).

Uygun harflerin olmayışı yüzünden Kürt yazarlar /ĺ/ ile /r̆/ harflerine karşılık olarak ڵ ve ڕ'yi iki kez kullanmak zorunda kaldılar. Daha fazla harf bulunmaya başladığında çok geçmeden harfi iki kez kullanmanın ve noktaların yerini ڵ ve ڕ üzerinde kullanılan ˇ işareti aldı. Kürt matbaacıların yeni harfleri dökmeye gücü yetmiyordu. Aslında daha 1955'lerde Giw Mukriyani fonetik işaretlerinin yerine hâlâ ٧ / 7 rakamını kullanıyordu (krş. 7.1.7 ve Şekil 3). Bununla birlikte 1950'li yılların sonlarına kadar yeni harflerin dökümü yapıldı ve Eğitim Bakanlığı sonunda yaygın bir biçimde kabul görmeye başlamış bu buluşu onayladı (krş. 7.5.4).

Bir başka popüler buluş, ünlü harflerden önce ilk konumda, bazı metinlerde ortada, en az bir olayda son konumda (*ne'* 'hayır') sürekli olarak meydana gelen gırtlaksı bir kesintiyi göstermek için ʿhemzenin sistemli bir biçimde kullanılmasıdır. Arapça ve Farsça geleneği izleyen eski Kürtçe metinlerde başlangıç gırtlaksı kesinti, Arapçada kendi ideal biçiminde kullanışsız birleşik yazı-altı ve yazı-üstüleri, ٕ, ٔ ve ٖ (basitleştirilmiş şekli ٍ, ٗ ve ٘) şeklinde olan ا (elif) ile gösteri-

liyordu. Bu başlangıç hemzeler Kürtçede ئ /a, ێ / e, ۆ u, ێ/ ê, ی/ î ya da i vs olarak fonetikleştirilmiştir. Aşağıdaki örnekler eski ve yeni sistemi gösteriyor:

ئاسن / آسن *asin* "demir"
ئەردەلان/اردلان *Erdelan* "bir beyliğin, ailenin vs ismi")
ئۆمید / امید *umêd* "umut")
ئێرە / ایره *êre* "burada"
ئیسلام / اسلام *İslam* İslam

Hemzenin basımda ilk kullanışı herhalde *Rojî Kurd* (No. 1, 6 Haziran 1913, mesela, s. 40) gazetesinde olmuştur. Hemze, 1920'lerde özel yayınlarda tutarsız bir biçimde uygulandı. Hemzenin artan bir biçimde kullanılması süreli yayınlarda, sözgelimi *Rûnakî* (1935), *Gelawêj* (1939-49) ve *Dengî Getî Taze* (1943-47)'de görülüyor. 1950'lere gelindiğinde, bu buluş genel olarak uygulandı. Arapça alfabesine ek olarak yapılan bir değişiklik de şedde olarak adlandırılan ve olarak yazılan fonetik işaretini alan harflerin gösterilmesine ilişkin oldu. Arap alfabesinde şedde, ünsüz bir harfin iki kez söylenmesini göstermek için harfin üstüne konulan bir işarettir. Bu fonetik işaret yerine Kürtçede harf iki kez yazılır. Böylece Arapça مقدّس *muqaddas* / kelimesi "mukkades vs" Kürtçede موقەددەس /*muqeddes* olarak yazılır.

B. Ünlü harfler

Yukarıda gösterildiği gibi, Arap alfabesi Arap dilindeki altı ünlüyü göstermek için bile yeterli harfler yoktur. Bu yüzden üç "kısa" ünlü /a, ı, u/ harfleri fonetik işaretlerle gösterilirken, üç uzun ünlü /a, ı, u/ harfleri aynı zamanda ünsüz harfleri de gösteren harflerle gösterilmektedir. Kürtçede çok daha fazla olan ünlü harfleri göstermek için özel harflerin bulunmayışı fonetik için ciddi bir sorun oluşturuyor.

Arap ünlü fonetik işaretlerini (*i'rab*) harflerle değiştirerek (*'nûsînî i'rab be herif* fonetik işaretleri harflerle yazarak) ünlü-

leri göstermeye yönelik bir eğilim, üç ünlü ـَ, ـُ ve ـِ işaret yerine ی, و ve ه harflerinin kullanıldığı eski metinlerde bulunmaktadır:

ئینجا / انجا	*inca* "o zaman, bu durumda"
کورد / کُرد	*Kurd* "Kürt"
سەر / سر	*ser* "baş"

Bu ilke süreli yayınlarda (mesela *Diyarî Kurdistan* 1925-26) daha tutarlı uygulandı ve bazıları bunu bir imla politikası bile ilan ettiler, sözgelimi, *Têgeyiştinî Rastî* (No. 63, 13 Ocak 1919, aktaran Ahmed (1978:151) ve *Zarî Kirmancî* (No. 7, Ocak 1927, s. 28). Yayıncı Meriwani ilk kitabı olan *Xurşîdî Xawer*'de (Bağdat, 1933, s. [2]) "diğer insanlar gibi" kendisinin de bu ilkeye uyacağını ifade ediyordu.

Ne var ki üç ünlü işaretin yerine harflerin kullanılması fonetikleştirme sürecini sonlandıramadı. Zira tek başına و harfi zorunlu olarak sadece ünsüz /w/ harfini değil, aynı zamanda dört ünlü /o, ö, u, û/ harfi gösteriyorken, ی harfi, /y/ ve üç önünlüye /ê, i, î/ karşılık olarak kullanılıyordu. 1913'te *Rojî Kurd* dergisi bu ünlülere karşılık olarak bazıları yeni olan sekiz harfi önermişti (No. 2, 6 Temmuz 1913, s. 12-13). Bu harfler Arapça temelli Türk alfabesini gözden geçirmiş olan Türk alfabe reform derneğinden alındı. Bu çok kapsamlı reform Kürt yazı sistemini etkilemedi. Çünkü Türkiye'de Kürt dili yasaklanmış ve Latin alfabesi benimsenmişti (krş. 5.3.0).

Bununla birlikte ünlü sisteminin yazıya geçirilmesi (grafikleştirilmesi) Irak'ta ilerleme kaydediyordu. 1920'lerin başlarındaki durum şöyleydi:

Sulemani sesleri (krş. Tablo 54)	**1920'lerde kullanılan harfler**
/a/	ا ya da آ (başlangıç konumu)
/e/	ـِ / ه kabul edilmiş ama tutarlı biçimde kullanılmamış

/ê/	ی arada bir kullanılmış
/i/	karşılığı yok
/î/	ی
/ö/	و ya da وی
/o/	و ya da harf yok
/u/	و ya da harf yok
/û/	و

1920'lerin ortalarına kadar belliydi ki /e/ harfine karşılık olarak ه harfi kullanılıyordu. /a/'ya karşılık olarak ا kullanılmasıyla birlikte bu, ilk iki harfin oturmuş ünlü harfler haline gelmesine yol açtı. Dört sesi gösteren daha sorunlu و harfi bu döneme kadar bir hayli dikkat çekti. Shaways /û/'ye karşılık olarak و harfinin iki kez yazılmasını önerdi (*Diyarî Kurdistan*, No. 6, 1925, s. 8). Sıdqı (1928:3-4) /o/ ve /ê/ harflerini göstermek için و ve ی harflerinin üzerine ˅ işaretini koydu ama matbaada bu harfin bulunmayışı yüzünden metni boyunca bu işareti kullanamadı. Vehbi (1929) harfi iki kez kullanarak, tek sesi karşılamak üzere iki harf kullanarak ve fonetik işaretleri ekleyerek bütün ünlüleri birbirinden ayıran ilk kişi oldu (harfler, aktaran McCarus 1958:7, 14):

/e/ ه /ê/ یَ, /i/ ي *pird* (köprü)'deki gibi /î/ یی /ö/ وي, /a/ ا, /u/ و, /û/ وو ve /o/ ۆ

1950'lerin başlarına kadar az çok sabit bir sistem kuruldu ve bu sistem birinci sınıfların ABC kitabına bile konuldu (krş. Şekil 28 ve 29).

/a/ ا , ـا	/i/	/u/ و
/e/ ه	/î/ ي ya da یی	/û/ وو
/ê/ یَ	/ö/ وی	/o/ ۆ

Bu sistemin temel elverişsizliğinin harfin iki kez kullanılmasının olduğu düşünülmüştür. Bu sorunu çözmek için haftalık yayımlanan *Kurdistan* (Tehran, 1959-63) ve Irak Kürt

ا	ئەلف	ز	زێ	گ	گاف
ب	بێ	ژ	ژێ	ل	لام
پ	پێ	س	سین	م	میم
ت	تێ	ش	شس	ن	نوون
ج	جیم	ع	عەین	و	واو
چ	چیم	غ	غەین	ھ	ھێ
ح	حێ	ف	فێ	ی	یە
خ	خێ	ق	قێ	ە	ھەمزە
د	دال	ق	قاف		
ر	رێ	ك	كاف		

ئەو تیپە کوردیانەی کە ھەر یەکە چەند دەنگێکی جیاواز ھەیە

ر	و	ی	ل
١ - ر وەکوو دار	١ - و وەکوو کورد	١ - ی وەکوو یەری	١ - ل وەکوو زل
٢ - ڕ وەکوو مەڕ	٢ - ۆ وەکوو ڕۆن	٢ - ێ وەکوو دێ	٢ - ڵ وەکوو دڵ
	٣ - وو وەکوو ڕووبار		

ئەو ناسینی کەڵ دوانەی عەرەبی وەسیلەی ئەم بینە سەرەکیانەش دووبارە کە لە کوردیدا ین

ظ	ط	ض	ص	د	ث

Şekil 28.
Baldar'ın Irak'ta 1951'de yayımlanan ABC kitabında reformdan geçirilmiş Arap alfabesi

(٦٢)

Şekil 29.
Baldar'ın ABC kitabının 1960 baskısında reformdan geçirilmiş Arap alfabesi

Akademisi (*KZK*, 1973:366-67) harfi ikileмek yerine ێ ve ۆ harfleri üzerine küçük yatay bir çizgi koydu. Bu çizgi bu Akademinin yayımladığı bütün yayınlarda kullanıldığı halde, hükümet destekli yayınlarda genellikle kabul görmedi. Akademi tarafından önerilen en son imla kurallarında (KZ'E-DK 1987-8) bu çizgi kaldırılarak yerine tekrar harfi ikileme getirildi.

Çözülmemiş başka bir sorun ise statüsü bağımsız bir ses olarak tartışmalı olan /i/'nin konumudur. Bu ünlü harf MacKenzie (1961:9; krş. 8.1.0, Tablo 54) tarafından "yarım kapalı, ön-merkezli" olarak ve McCarus (1958:16) tarafından ise "yüksek orta, düz kısa ünlü" olarak tarif ediliyor. Örnekler *pişt* "sırt", *jin* "kadın", *pird* "köprü" ve *tirs*'tır "korku". Bu sesi karşılamak için Arap alfabesini temel alan Alfabede hiçbir harf yoktur. Vehbi (1929, bkz. yukarıya) hariç, alfabe reformcuları bu sesi yazıya geçirmeye (*graphemization*) gerek duymuyorlar (Sözgelimi, krş. KZ'E-DK, 1987:8-7).

McCarus tarafından "yüksek açık, ön, düz kısa ünlü /i/ olarak tarif edilen ve anlaşıldığı kadarıyla MacKenzie (bkz. 1961:16'da verdiği bir örneğe, israhat "dinlenme") tarafından tam da /î/ olarak kabul edilen ünlü çoğu zaman Arapçadan alınan kelimelerde (mesela *îmtîhan*, "sınav", *mumkîn* "olanaklı", *însan* vs) bulunur. Bu ünlü, *pîr*'deki "yaşlı" olan /î/'den farklı olduğu çok belli olmasına karşın, bir imla sorunu oluşturmuyor ve ی harfiyle gösteriliyor. Mukri (krş. Eiiubi ve Smirnova 1968:13) ve Sulemani (IUsupova 1985:27) altlehçelerinin, yerli konuşanları tarafından çift ünlü (*diftong*) olarak kabul edilen çok ender bulunan bir sesi, yani uzun yüksek kapalı ince yuvarlak /ü/ ünlüsü vardır. Bu ya da buna benzer bir sesin Kurmancide bulunma oranı yüksektir ve tek sesi gösteren iki harf (digraf) وی şeklinde yazılır.

8.2.1.2 Fonetiğin alanı

Günümüzün reformdan geçirilmiş Kürt alfabesi temel olarak fonetik olarak kabul edilebilir. Şu durumlar hariç ses ve harfler arasında birebir örtüşme vardır: 1) ی harfi ve /y/'yi ve

tek ya da çift biçimde /î/'yi gösterir. Ayrıca iki digraf biçimde de görülür (krş. Aşağıya), 2) و harfi hem ünsüz /w/'yi hem de ünlü /u/'yu gösterir, ayrıca iki digraf olarak da görülür, 3) /ö/ sesi çok seyrek /ü/ sesiyle birlikte ۆی ve وی digraf biçiminde yazılır, 4) ه harfi ve farklı şekilleri ھ, ە, ve, ہ hem /h/'yi hem de /e/'yi gösterir ama /h/'ye karşılık hep ه harfini kullanarak ve /e/'ye karşılık için de ayrı ve birleşik-son biçimler (ھ ve ە) kullanarak ayrım yapmaya yönelik bir eğilim vardır 5) /i/ için ayrı bir harf yoktur.

Fonetikleşme bazen uç noktalara taşınmıştır. Çok sayıda Kürtçe reformcusu fonetik işaretleri kullanarak sesbirimsel değişkeleri (alofon) göstermeye çalışmıştır. Sözgelimi, Mukriyani (1972) ardından ince ünlüler ya da y harfi geldiğinde güçlü bir biçimde damaksıllaşan /g/ ve /k/ seslerinin damaksıllaşmış varyasyonlarını ayırdetmek için /g/ گ ve ك /k/ harflerinin altına küçük bir vurgu koymuştur. Ne var ki bu tip bir fonetikleşme yaygın bir destek bulamadı.

1970'lerden yani modern dilbilimde eğitim görmüş birçok Kürt aydınının bu reform hareketine katıldığı dönemden beri imlaya yönelik tartışmalar daha bilimsel olamaya başladı. Kürt Akademisi 1982'nin yıllık gazetesini imla sorunlarının bir çalışmasına ayırdı. Son zamanlarda yapılan araştırmalarda ortaya çıkan bir eğilim de imla reform tarihinin yönlerini araştırmak olmuştur. Rasul (1971a), Xanî'nin *Mem û Zîn*'in imlasına yönelik bir araştırma yürüttü; Mala Karim (1973), Mala Rashid Bagi Baban'ın 1940'larda alfabeyi reform etmeye yönelik girişimini inceledi. Marif (1983) Têgeyiştinî Rastî (1918-19) gazetesinin imlasına yönelik bir çalışma yapmıştır ve Ja'far (1985) *Rojî Kurd* (1913) dergisinin imlaya yönelik yeniliklerini ele almaktadır.

Bütün bu çalışmalar fonetikleşme verimliliğinin sorgulanmamış kavramına dayanmaktadır. Öyle görünüyor ki hiçbir Kürt kaynak bu ilkeyi, fonetik alfabelerin verimliliğini reddeden son zamanlardaki tartışmalar temelinde sorgulamamıştır. Sözgelimi, Decsy'e (1983:98) göre "her sesin tek bir harf karşılığı (tek ses: tek harf) olması gerekir ilkesinin artık modası

geçmiştir. Çin ve İngiliz yazıları (her ikisi de mükemmel biçimde işliyor) kanıtlamıştır ki tarihsel olarak gelişmiş fonetik olmayan yazılar genellikle üstün olabilir. Yazının ana görevi kavram ile işaret arasındaki çağrışımlı bağlantıları sürdürmek ya da kurmaktır. Bu prosedürde sessin sırası (konumu) hedef değil, olası bir aracıdır." Fonetik alfabelerde bile okurların yazılı bir kelimeyi okumak için onu parçalarına ayırıp analiz etmemeleri imla işlevinin bu bakış açısını desteklemektedir. Bu yüzden alfabe ve imla sisteminde bir kez ustalığa erişildi mi (fonetik olmayan alfabelerde bu yılları alabilir), fonetikleşmenin pek önemi (ilişkisi) kalmaz. Bu görüşe göre Arap ve Fars alfabeleri çok verimlidir.

8.2.1.3 Alfabenin arılaştırılması

Alfabenin arılaştırılmasının kökenleri daha yakın zamana dayanır ve iki düzeyde gerçekleşmiştir (fonetiğin arıtılması konusu için krş. 8.1.2). İlkin 1920'lerin ortalarında Wahby (1925) ve Shaways (1925:9) Arap alfabesindeki harflerden bazılarının Kürtçede karşılıkları olmayan "sesler"i gösterdiğini belirttiler. Bu harflerin atılması ve bunların yerine başka dillerden Kürtçeye en yakın olan harflerin kullanılması çağrısında bulundular:

Arap harfleri	Kürtçe karşılıkları
ط / ṭ	ت / t
ث / th	س / s
ص / ṣ	س / s
د / dh	ز / z
ض / ḍ	ز / z
ظ / ẓ	ز / z

1929 yılında yazdığı gramer kitabında Vehbi bütün bu Arap harflerini atmıştır. Dönemin Farsça, Türkçe ve Arapçada Arap tarzı yazıyı kullanmaya alışık olan Kürt okur-yazarlar için bu

reform gelenekten radikal bir kopuş anlamına geliyordu. Bu yüzden tutucular bu buluşa karşı çıktılar. Sözgelimi Sidqi'nin (1928:3-4) dördüncü ve beşinci sınıflar için ders kitabı olarak onaylanmış gramer kitabında yukarıda adı geçen harflerden birini içeren herhangi bir kelimenin "Katıksız Kürtçe" (*Kurdi peti*) olarak kabul edilemeyeceği ifade ediliyordu. Sidqi "bu kelime tiplerinin ya sürekli olarak atılması, ki bu olanaksız bir şeydi, ya da özgün biçiminde yazılmaları ama okurken Kürtçe olarak telaffuz edilmeleri gerektiğini söylüyordu.

1950'lerin başlarına gelindiğinde, kazanan taraf modern eğilim oldu. Aylık edebi dergi *Gelawêj* (1939-49) bu buluşu (Rasul 1971a:11) popüler hale getirmede sonuca götüren bir rol oynadı. 1951'e gelindiğinde, en tutucu kaynak Eğitim Bakanlığı içinde, Arapçadan alınan bütün kelime ve özel adların arıtılmış bir alfabeyle kaydedildiği bir alfabe kitabına onay verdi.

İkinci bir arılaştırma eğilimi de fonetik düzeyde asimile edilmiş yabancı kelimelerle ilişkilidir (krş. 8.1.2). Milliyetçi aşırılar Arapçadan alınan sesleri gösteren ع, ح, ق ve غ harflerini temizlemeye çalıştılar (krş. Altbölüm 8.1, Not 5). Bu girişimler sadece bir dereceye kadar ع'nın ' ile (örneğin, عەشق *'eşiq* عەشق *'eşiq* 'aşk') ve ح'nin ھ ile (örneğin حەمو *ḧemû* / ھەمو */ hemû*) değiştirilmesinin dışında başarılı olmadı. Gerçekten de birkaç yerli Kürtçe kelimede, sözgelimi seg "köpek" ve sed "yüz" (krş. 8.1.2, Not 5) gibi kelimelerde meydana geldiği ileri sürülerek, Kürt Akademisinin önermiş olduğu ve ص harfinin yerine konulan س harfinin yeniden eski haline getirilmesini öngören reformlarda karşıt bir çaba gözlenmektedir. Ancak ص harfinin geri getirilmesi kabul edilmemiştir.

8.2.2 İmlanın kodlanması

Hemekadar birbirleriyle doğrudan ilişkili de olsa bu reform sisteminde alfabe ve imla farklı sorunlar oluşturur. Alfabenin sorunu kimi reformcular, mesela Faraj (1976:39), tarafından hemen hemen çözülmüş olarak kabul edilmektedir. Oysa im-

la sadece son zamanlarda dikkatleri üzerine ciddi biçimde çeken aşılması zor sorunları ortaya çıkarmıştır.

İmla sorunu kısmen Arap alfabesinin gerek elyazısında gerekse basımda elyazısını andıran niteliğinde kök salmıştır. Sağdan sola doğru yazılarak harflerin çoğu aynı kelimde içinde kendisinden önce ve sonra gelen harflerle birbirine bağlanır (bitiştirilir) (krş. Tablo 55). Ancak ا, د, ر, ز, ژ, و, ۆ ve ە sekiz harf ile sonuncu harfin bitişik-son biçimi ە (/e/'yi /h/'den ە ve ە ayırdetmek için Kürtçede kullanılan) yarı-bağlayıcılardır, yani kendisinden önce gelen harfle bitişik yazıldıkları halde, sonra gelen harfle bitişik yazılmazlar. Arapça imlada genel kural, yarı bağlayıcıların izin vermedikleri durumlar hariç tek bir kelime içinde bütün harfleri bitişik yazmaktır. Ne var ki bu kural Kürtçede tümden uygulanamaz. Çünkü, ön ve son eklerde, zarf ve edatlarda (basit ve bileşik) zengin olan ve bileşik kelime oluşturmaya yönelik aktif bir mekanizması bulunan Kürt dilinin morfolojik yapısı bir kelimenin değişik yapılarla (morfem) kullanılmasına olanak veriyor.

Khal (1960:29-31) sözlüğünde imla sorunuyla ilgili iki görüşün var olduğunu kaydediyor. Bir görüş her morfemin ayrı yazılmasını önerirken, diğer görüş bitişik yazıyı mümkün olduğu kadar savunuyor, örneğin:

بان گردێن *ban girdên*	بانگردێن *bangirdên* loğ taşı
بن باخەڵ *bin baxel*	بنباخەڵ *binhaxel* koltuk altı
بەجێهێشتن *be ce hêştin*	بەجێهێشتن *becêhêştin* geride bırakmak
پێ لێ هەڵبڕین *pê lê hêl birîn*	پێلێهەڵبڕین *pêlêhelbirîn* kurtulmak

Son örnek (*pê* "ye, ya" + *lê* "den, dan" + *hel* "yukarı" + *birîn* "kesmek", kurtulmak anlamına gelir) en az altı değişik şekilde yazılabileceği söylenebilir (Amin 1982:360):

پێ لێ هەڵ بڕین	*pê lê hel birîn*
پێلێ هەڵ بڕین	*pêlê hel birîn*
پێلێ هەڵبڕین	*pêlê helbirîn*
پێلێهەڵ بڕین	*pêlêhel birîn*

پێ‌لێهەڵبڕین *pê lêhel birîn*
پێلێهەڵبڕین *pêlêhelbirîn*

Khal'in kendisi morfemlerin bağlanması konusunda ikinci yaklaşımı benimsiyor. Bu yaklaşımı benimsemesinin nedenlerini şöyle sıralıyordu: a) Yer ve zamandan tasarruf sağlanırdı, b) "Kardeş dil" Farsça da aynı sistemi kullanıyordu, c) "Bileşik mastarların", (yukarıdaki dört örnek) biçimde birçok kelimeye benzedikleri halde tek bir anlamları vardı, d) Khalidi'nin sözlüğünde de bu sistem kullanılmıştı ve son olarak da f) Bütün Kürtçenin Latin yazısıyla yazıldığı gün geldiğinde bileşik kelimeleri böyle bitişik yazmak Latin Kürtçe alfabede işi daha da kolaylaştıracaktı (Khal 1960:30-31).

İlk görüşü savunanlar morfemleri ayrı yazma sisteminin dilin morfolojik yapısını yansıtmada üstünlükleri olduğunu ileri sürüyorlar (sözgelimi, Emin 1966:49-50). Bununla birlikte Marif'in (1982:69) iddia ettiği gibi bir dilin kelime işlem mekanizmasını tanımlamak genel yazım sisteminin bir işlevi değildir.

Yazım kurallarında morfolojik ve semantik kriterlerin uygulanması 1960'larda başladı. Kürt Akademisi bu doğrultuda birçok öneride bulundu. Sözgelimi, şöyle önerilmiştir (*KZK* 1973:376-78): Niteliediği adı takip eden تر *tir* "diğer" sıfatının ada bitişik yazılmaması gerektiğini, oysa kıyaslama derecesini oluşturmak için yalın sıfata eklenen تر *tir* morfemin kendisinden önce gelen sıfata eklenmesi gerekir. Zira "kıyaslama" anlamı kelimenin toplam anlamının ayrılmaz bir parçasıdır. Mesela:

پیاوی تر */ piyawî tir* ...den ziyade پیاوێتر */ Piyawîtir* 'diğer adam'
ama کۆنتر */ kontir* ...den ziyade کۆن تر */ kon tir* 'daha yaşlı'

Bununla birlikte son zamanlarda yapılan çalışmalar morfolojik ya da sentaks nedenlere dayanarak yazımı formüle etmede daha karmaşık sorunları gözler önüne sermiştir. Mesela, Marif (1982:69-70) gō lê girtin "önemsemek, itaat etmek" (gö

"kulak"+*lê* "den, dan"+*girtin* "almak, yakalamak, tutmak vs") bileşik fiilinin dört farklı biçimde yazılabileceğini aktarır:

گوێلێ گرتن / *gō lê girtin* گوێلێگرتن / *gō lêgirtin*
گوێلێ گرتن / *gōlê girtin* گوێلێگرتن / *gōlêgirtin*

Marif sonuncu yazımı tercih ediyor ama aşağıdaki gibi çekimli cümle biçimlerinde bitişik olmayan bir yazımı öneriyor:

گوێم لێت گرت *gōm lêt girt* (*m* "ben"; *t* "sen") "Kulak vermek"

Bu örnekte kelimelerdeki heceler ayrı yazılıyor bu da, bileşik bir fiili oluşturan sayısız bileşik (bağlı) ve ayrı morfeme zamirsi biçimlerin eklenmesine olanak yaratır.

Morfolojiye dayanan yazım kurallarının haddinden çok fazla ve çok karmaşık olduğu zaten ortada. Bir yazar yazım hatasından sakınmak için iyi bir dilbilgisine sahip olmalı ve sayısız yapıya morfolojik, semantik ve sentaks analizleri uygulamalıdır.

İran'da Kürtçe imla. 1918'den beri Irak Kürtleri tarafından başlatılan reformlar İran Kürtleri tarafından kabul edilmiştir. Bunun en iyi kanıtı Kürt siyasi örgütleri Komele ve İran Kürt Demokrat Partisi'nin 1980'lerin başlarında hazırladıkları iki ABC kitabında görülüyor (krş. 7.5.6 ve Şekil 30 ve 31).

8.2.3 Kürt alfabesinin Latinleştirilmesi

Arapçaya dayalı verimsiz Kürt alfabesine bir başka alternatif ise Latin alfabesinin benimsenmesi olmuştur.[1] Kürtçe ya-

1 Latinleştirmenin teknik yönleriyle ilgili bir inceleme bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Edmonds (1931; 1933) ve Minorsky (1933) Vehbi-Edmonds önerdiği alfabeyi ele alırken, Rondot (1933; 1935a) SSCB'de Kürtçenin Latinleştirilmesi üzerine çalışıyor. Rondot (1935b) Irak, Suriye ve SSCB'nin üç alfabesinin bir karşılaştırılmasını veriyor. Bois (1965) hem Arap alfabesinin hem de Latin alfabesinin avantajlarını ve dezavantajlarını özetliyor ve Kürtçe yazım için kullanılan çeşitli yazım örneklerini sunuyor. Gerçi bunlardan bazıları sadece tek bir yazar tarafından kullanılan folklorik metinlerin transkripsiyonlarıdır.

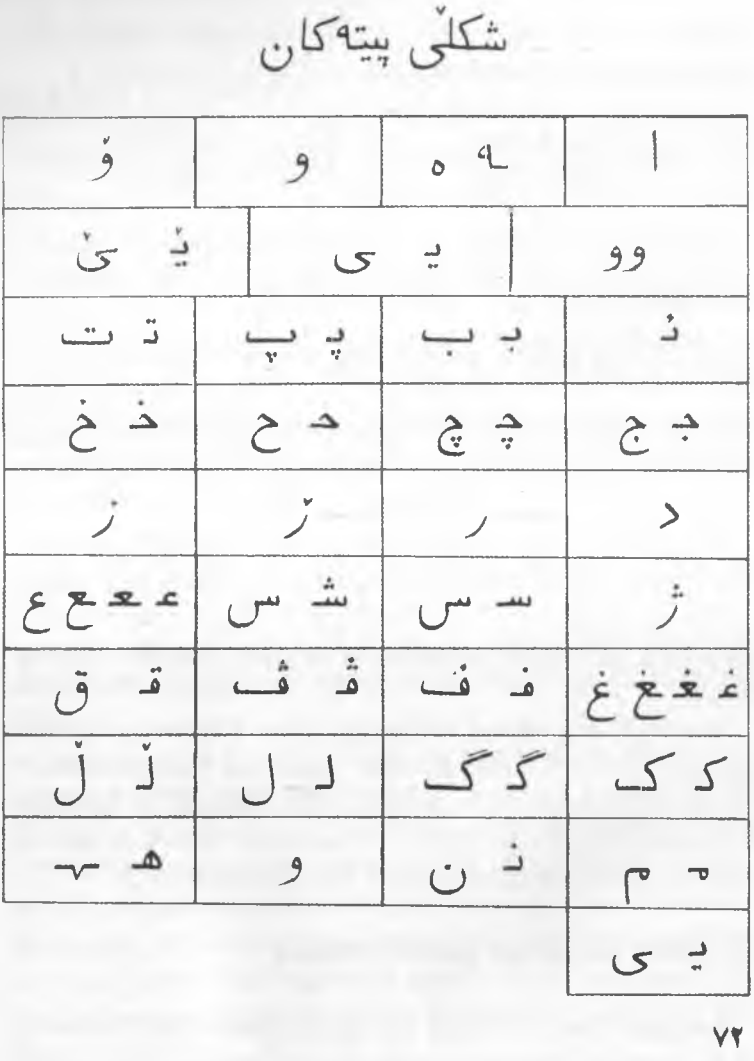

Şekil 30.
İran'da Komele tarafından yayımlanmış ABC ders kitabındaki Kürt alfabesi

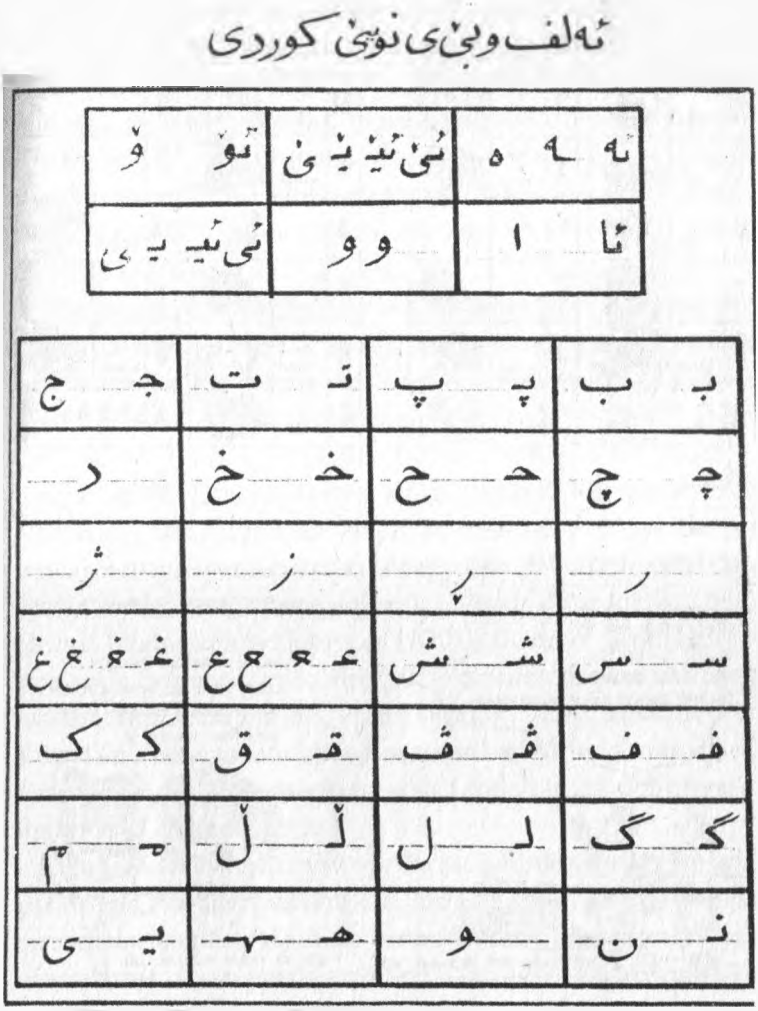

Şekil 31.
İran'da Kürt Demokrat Partisi tarafından yayımlanmış ABC ders kitabında Kürt alfabesi

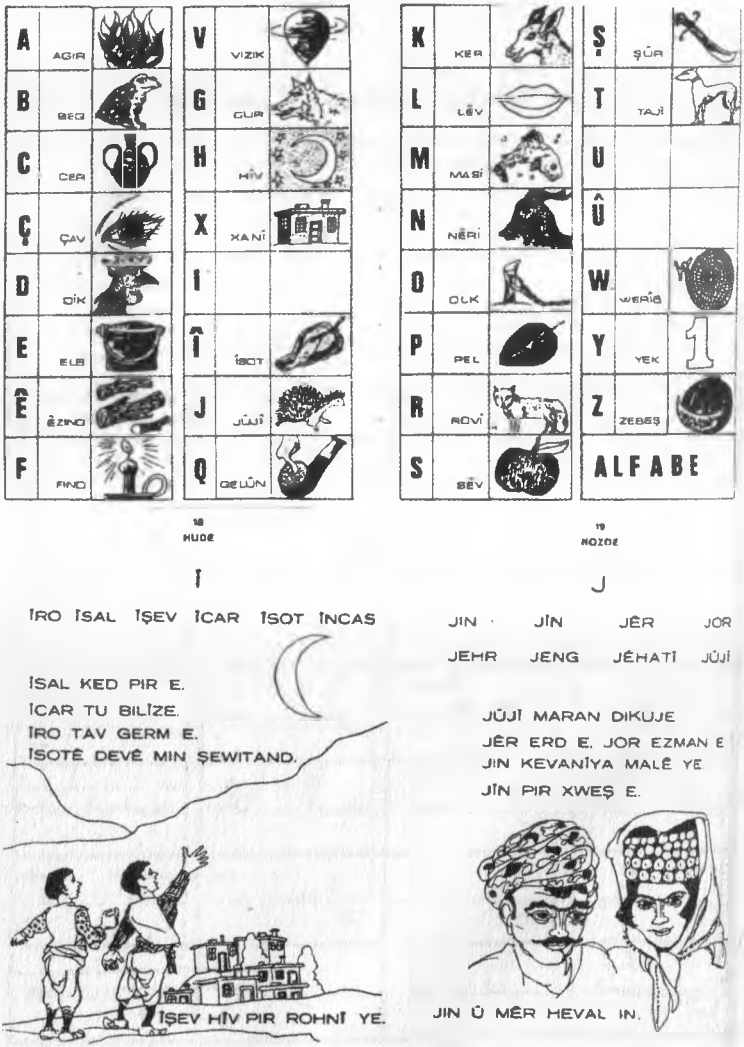

Şekil 32.
Bozarslan'ın 1970'lerde Türkiye'de ilk kez yayımladığı ve hükümetin yasakladığı ABC kitabı

zım için Latin harflerinin kullanılmasının tarihi, Avrupalıların Kürt dilini araştırmaya, edebiyat ve folklorik metinleri yayımlamaya başladığı onsekizinci yüzyılla kadar dayanır. Ancak alfabelerin çoğu normal yazım amaçlarından çok, transkripsiyon için uyarlanmıştı. Bu, Lepsius (1863:136-37) tarafından Kürtçe için önerilen "standart alfabe" örneğinde bile geçerlidir. Kürdistan'da bu alfabelerin popüler hale gelmesi neredeyse olanaksızdı. Zira bu alfabelerin çoğu yerli aydınlar tarafından bile bilinmiyordu.

Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında beri, Arap yazısını kullanan birçok ulus arasında Latinleşmeye yönelik bir ilgi açık bir hale geldi. Birinci Dünya Savaşından hemen sonra çok sayıda Kürt aydını alfabenin değiştirilmesini gündeme getirdi (Rondot 1935:6-7). Irak'ta Eğitim Dairesi, Britanya'nın Mezopotamya Seferi Kuvvetleri'nden aldığı yetkiyle Kürtçenin Latin alfabesiyle kullanılmasını yaygınlaştırma işine el attı. İki Britanyalı subayın yardımlarıyla Süleymaniyeli iki öğretmen tarafından derlenen *Kitab i Awalamin i Qiraat i Kurdi* (ilk Kürtçe okuma kitabı) adlı bir kitapçık 1920'de bu daire tarafından yayımlandı. Britanyalı yetkililer çok geçmeden Bağdat'a bir Arap hükümetinin atanmasına karar verdiler. Arap hükümeti ise Kürtlerin entegrasyonuyla uğraşmaya başladı ve sonuç olarak Latinleşme çabalarından vazgeçildi (dönemin dil politikası ile ilgili krş. 5.1.0 ila 5.1.4).

Bununla birlikte Kürtler yazılarını Latinleştirmeye yönelik çabalarına kendileri devam etti. Bu değişime yönelik yapılan tartışmalar çoğunlukla Arap yazısıyla Kürtçe yazmanın dezavantajlarına dayanıyordu ama arada bir başka nedenler de ileri sürülmüyor değildi. Sözgelimi *Diyarî Kurdistan*'da yazan bir yazar (1925, No. 11-12, s. 11) diğer şeylerin yanı sıra Batı'ya daha yakınlaşmakla "ulusumuzun yeniden dirileceğin"den söz ediyordu. Yazar ayrıca Kürtlerin "ari ırkından" olduğunu ve dillerinin de "ari" olduğunu ileri sürüyordu. "Sami ruhu ve ırkının" (*rûh û 'ırq*) ürünleri olan Sami dilinin harflerinin bize yararlı olacağına inanmamamın nedeni işte bu yüzdendir", diye yazıyordu (s. 9). Dil /yazım fenomenine getirilen bu ırkçı

açıklama kısmen Kürtler ile 1920'lerde Britanya tarafından iktidara getirilen Arap rejimi arasındaki çatışmayı yansıtıyor (krş. 5.1.3 ila 5.1.7; 7.2.2.9, 7.3.2.9, 7.5.1 ila 7.5.1.4). Kürt milliyetçileri şimdi Bağdat'taki iktidar ile yakından ilişkili olan egemen Arap dili ve kültüründen farklılaşmak istiyorlardı. Latinleştirilmeye verilen destek ruhban sınıfı dahil okur-yazarlar arasında hızla yayıldı. Bir muhtıra (Gizli, No. 'D.O.S/218, Musul Livasının İdari Müfettişi tarafından İçişleri Bakanlığı Danışmanına, Bağdat, hitaben yazılmış, 5 Mart 1932 tarihli not) göre, Kürt dilinin lehçe tabanını seçmek üzere hükümet destekli bir toplantıya katılan Kürt delegelerin çoğu (krş. 6.2.0) Latin alfabesinin kullanılmasını tercih etti:

> ...delegelerin [dokuz] en az beşi Latin harflerinin kullanılmasını çok açık biçimde destekledi [iki delege toplantıda hazır bulunmamıştır; krş. 6.2.0] Bu delegeler arasında iki Duhoklu, iki Şeyhanlı ve bir de Amediyeli Muhammed Ibn Şeyh Bahaddin vardı. Ancak Bu sonuncu delege kardeşi Şeyh Ghiyathud Din'in etkisindeydi ve Arap yurtseverlerinin kendisinin Latin harflere geçmesini savunmasına itiraz edeceğinden korktuğu için sonunda bu isteğini Mutasarrıfa [valiye] iletmekten vazgeçti (F. No. 13/14, c. XII, Kürdistan Politikası, s. 2).

Latinleştirilmenin popüler olmasına rağmen, ya da daha kesin olmak gerekirse, Latinleştirilmenin popüler olması yüzünden (ayrıca krş. 8.2.6) Irak hükümeti ve Britanya bu talebi ayrımcılığın göstergesi olarak reddetti. Bununla birlikte tek tek bireyler Latin alfabesini geliştirmeye yönelik mücadelelerini hiç bırakmadılar. Tevfik Vehbi, Edmons (1931, 1933) tarafından önerilen versiyonu izleyerek, 1933'te *Xöndewarî Baw*'da kendi alfabesini sundu. Bedirhan Kardeşler Suriye'de, 1926'da Türkiye'de Türkçe yazım için benimsenmiş sisteme oldukça benzer bir fonetik alfabeye fonetik işaretler ekleyerek Kurmanci için kullanmaya başladılar. Vehbi'nin sistemi; ç, ş, x, i, r, i ve û harflerini göstermek için ch, sh, gh, iy, rh, ıh ve uw digraflarını kullanması bakımından İngilizce yazımına daha yakındı..

Kürt basını, mesela *Jiyan* (c. 10, No. 449, Temmuz 20, 1935) ve *Gelawêj* (c. 4, No. 4, 1943, s. 38-40) Vehbi'nin versiyonunu yaygınlaştırma işiyle uğraştı ama Bedirhan'ın versiyonu giderek daha çok tercih edildi (sözgelimi, krş. *Gelawêj*, c. 4, No. 7; c. 5, No. 2, 1944). 1957'ye, yani Cemal Nebez Bedirhan'a dayalı alfabesini yayımladığı zamana kadar bu yeni yazı sistemi basımda ve yazımda hiç kullanılmıyordu. Başka bir Latinci Giw Mukriyani 1960 ve 1972'de iki ABC kitabını yayımlayarak Latinleştirmeyle ilgili son çabaları gösterdi.

Latinleştirilmeye yönelik muhalefet farklı zamanlarda değişik kaynaklardan geldi. En güçlü ve en etkin muhalefet alfabe reformunu ya da değişimini Kürtçülüğün ya da "bölücülüğün" bir ifadesi olarak reddeden Irak hükümetiydi. Kürtlerin kendi arasında ise muhalefet iki kaynaktan geldi. Tutucu bir grup ya dini etmenlerden ya da merkezi hükümetle olan bağlarından ötürü Latinleştirilmeye karşı çıkıyordu (Nebez 1957:35). Dini muhalefet *Em latînîye, ladînîye* "Bu Latinleştirilme dinsizliktir" diye slogan atıyordu (Nebez 1976:86). İkinci grup arasında ise Irak Komünist Partisi ile şair Goran gibi solcu milliyetçiler vardı. Irak Komünist Partisi 1959'da yayım organı olan *Ittihad el-Şa'b* gazetesinde monarşinin yıkılmasından sonra yeniden önem kazanmış Latinleştirilme çabalarına saldırdı. Nebez (kendisine yönelik eleştirilere *Sawt el-Ekrad* gazetesinde cevap veren) göre, Komünist Partisi Latinleştirilme kampanyasını "Irak'ın ulusal birliğine" zararlı olarak kabul ediyordu (Nebez 1976:86). Kürt aydınları yazı sisteminin nihai değişiminden yanaydılar ama zamanlamayı uygunsuz buldular. Khaznedar (1971:7) Goran'ın "Hadi ilkin okulları kuralım, sonra hangi alfabeyi istediğimizi söyleriz" dediğini aktarıyor.

1930'ların başlarında Latin alfabesi SSCB, Suriye ve Irak'ta neredeyse eşzamanlı olarak sınandı. Suriye'de Türkiye'den Kemalist rejimden kaçmış politik eylemciler yerel aydınlarla birlikte bilhassa 1930'larda ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında gazetecilikte ve kitap yayıncılığında Latin alfabesini kullandılar. Kürtçe eğitime izin verilmediği için, bu alfabe ancak Şam'daki aydın çevre arasında kullanılıyordu. Gene de etkisi, 1960'ların

başlarında Suriye'de Kürtçenin yasaklanmasından sonra bile Suriye sınırlarının ötesine taştı. Gerçekten de Bedirhan ya da *Hawar* (bu alfabeyle yayımlanmış bir derginin adı) alfabesi yeraltı ya da yarı legal edebiyatlarında Türkiye Kürtleri tarafından ve siyasi göçmen basın ve yayıncılar tarafından ufak değişikliklerle kabul edildi. Bu alfabe ayrıca Latin yazısına geçmek istediklerinde öteki Kürtler tarafından da kullanılıyor (bu tezde kullanılan Latinleştirilme *Hawar* alfabesini temel almıştır).

1921'de Sovyetler Birliği'nde Kürtçe yayımlanan ilk kitap Ermeni yazısıyla yazılmıştı. Anlaşıldığı kadarıyla bunun nedeni Sovyet Kürtlerinin çoğunun Sovyet Ermenistanı'nda azınlık olarak yaşamalarıydı.

Bu alfabe 1856, 1857, 1872, 1891 ve 1911 yıllarında misyoner gruplar tarafından dört incilin Kürtçe Kurmancisine çevrilmesinde zaten kullanılmıştı (North 1938:200). 1929'da SSCB'de Kürtçe yayın yeniden başladığında (krş. 7.2.6) Latin alfabesi benimsendi ve 1939 yılına kadar okullarda ve yayınlarda bu alfabenin kullanımına devam edildi. İkinci Dünya Savaşından sonra Latin alfabesinin yerini Kril alfabesi aldı. Kril alfabesi dilin parçalanmışlığına yeni parçalamalar ekledi. 1958'de Avrupa'daki Kürt Öğrenci Derneği (Irak, Türkiye, İran ve Suriye'deki üyeleriyle birlikte) Başbakan Nikita Kruşçev'e Sovyet Kürtlerinin Latin alfabesinin benimsemelerine izin vermelerini istedi (krş. 7.4.10.1). Alfabe değişmediği halde, 1960'tan sonra Latin yazısının dilbilimsel çalışmalarda ve folklorik metinlerde daha sık kullanıldığı apaçıktır. Sözgelimi, Kurdo(ev)'in önemli Kürtçe-Rusça sözlüğünde (1960; krş. 8.4.4) sunuş ve madde girişleri Latin alfabesi ile yazılmıştır. *Perestroika* yıllarında SSCB Kürtleri Latin alfabesinin kabul edilmesini talep ettiler (krş. Bölüm 5, Not 22). 1991'in Aralık ayının sonunda SSCB'nin dağılmasından sonra Ermenistan Cumhuriyeti'nde yayımlanan Kürt gazetesi *R'ya T'eze* Kril yazısını kullanmaya devam etti (Şubat 1992). Ne var ki değişim kaçınılmaz gibi görünüyor

Tablo 56. Kürtçenin (Kurmanci) üç alfabesi

Arap	Latin	Kiril
ا	Aa	Аа
ب	Bb	Бб
ج	Cc	Цц
چ	Çç	Чч
چ	Çç	Ч'ч'
د	Dd	Дд
ه	Ee	Əə
ع	E'e'	Ə'ə'
ف	Ff	Фф
گ	Gg	Гг
ه	Hh	Hh
ح	Hh	H'h'
ي	Îî	Ии
ێ	Ii	Ьь
ی	Êê	Ee
خ	Xx	Хх
غ	Xx	Г'г'
ژ	Jj	Жж
ك	Kk	Кк
ك	Kk	К'к'
ق	Qq	Qq
ل، ڵ	Ll	Лл
م	Mm	Мм
ن	Nn	Нн
و	Oo	Оо
پ	Pp	Пп
پ	Pp	П'п'
ر	Rr	Рр
ڕ، ڕ	Rr	Р'р'
س	Ss	Сс
ش	Şş	Шш
ت	Tt	Тт
ت	Tt	Т'т'
و	Uu	Öö
ۆ، وو	Ûû	Уу
و	Ww	Ww
ڤ	Vv	Вв
ی	Yy	Йй
ز	Zz	Зз

Kaynak: Kurdoev (1961:14-15)

8.2.4 Noktalama işaretleri ve paragraf

Noktalama işaretleri yazıda son zamanlara ait ve modern bir gelişmedir, dolayısıyla uzun yazılı bir geleneği olan dillerde standardizasyonun önemli bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Noktalama işaretleri el yazısını ve basılı metinleri hem içten hem de yüksek sesle düzgün okuyup anlamayı kolaylaştırmak için "kelime aralarının, geleneksel işaretlerin ve bazı tipografik işaretlerin kullanımını" içerir (Brown 1987:1006). Batı dillerinin modern noktalama işaretleri onbeşinci ve onaltıncı yüzyılların büyük İtalyan ve Fransız matbaacılarının uygulamalarından geliyor (age. s. 1007).

Arap yazısını kullanan diller (Arapça dahil), Avrupa'daki denkleri gibi matbaacılık döneminden önce noktalama işaretlerini ve paragrafları kullanmadılar. Mesela, 1858-59'da yazılmış ayrıntılı bir Kürtçe düzyazı metni (Bayazidi 1986) noktalama işaretlerinden, paragraflardan ve sayfa numaralarından yoksundur.

Noktalama işaretleri (noktalar, virgüller, ünlem işaretleri ve soru işaretleri dahil) ve paragraflar anlaşıldığı kadarıyla ilk kez 1898'de *Kurdistan* gazetesi aracılığıyla Kürtçeye girmiştir. Arapça ve Farsça'da olduğu gibi Kürtçedeki bütün bu noktalama işaretleri Avrupa dillerinden alınmıştır.

8.2.5 Yazım, standardizasyon ve birleşme

İmla açısından yazılı Kürt dili parçalıdır. Kurmanci lehçesi şimdi Kril (SSCB), Latin (siyasi göçmen basın) ve Arap (Irak ve İran'da) alfabeleri olmak üzere üç alfabeyle yazılmaktadır. Ancak Sorani yalnızca Arap alfabesini temel alan bir alfabeyle yazılmaktadır.

Soraninin yazım birliği Irak'ta geliştirilmiş standart normun İran sınırında yayılmasına ve kabul edilmesine katkı sunmuş gibi görünüyor. Öte yandan Kurmancinin yazım açısından bir birliğinin olmaması Türkiye, SSCB ve Irak'ta üç versiyonun birleşmesini engellemektedir. Yazımın bütün Kürdistan düze-

yinde Sorani ve Kurmancinin birleşimi üzerinde son derece olumsuz bir etkisi olmuştur.

Bu handikapın farkında olan Kürt aydınlar "lehçe birliğimizin başlangıcını yazım birliğimizin oluşturduğunun" altını çizmişlerdir (Mukriyani 1972: kapak sayfası). 1950'lerin sonlarında Avrupa'daki Kürt Öğrenci Derneği Sovyet yetkililerden Sovyet Kürtlerinin edebi ve kültürel başarılarından bütün Kürtler yararlanabilsin diye Kril alfabesinin yerine Latin alfabesinin kullanılmasını istediler (*L'Afrique et L'Asie*, 1959, No. 46, s. 55; Jwaideh 1960:802).

Gerek yazımın parçalanmışlığı olsun gerekse birliği olsun ikisi de doğal olarak politik sorunlardır. Yazımın parçalanmışlığı Türkiye ve SSCB'de Arap yazısının ortadan kaldırılmasının sonucudur. Bu yazı değişiminde Türkiye'de Kürt çıkarları hiç hesaba katılmadı. Oysa SSCB'de herhalde Kürt toplumunu Kürt milliyetçiliğinden tecrit etmek için kasti bir politika uygulanmıştı. Bu yüzden yazı birliği ya bütün Kürtlerin politik birliğine ya da Kürdistan'ın bütün farklı parçaları arasında ve içinde serbest dilsel ve kültürel özgürlüğe dayanır. Günümüz şartlarında Türkiye Kürtleri Arap yazısı ülkede yasaklandığı için dillerinde yazma haklarını kazansalar bile Arap alfabesine geçemezler. Benzer şekilde İslami rejimin anayasası Arapça yazıyı ülkenin resmi alfabesi ilan ettiği için İran Kürtlerine Latin alfabesini benimsemelerine izin verilmez (krş. 5.2.0). Irak'ta da iktidardaki herhangi bir Arap hükümeti Latinleşmeye karşı çıkacaktır. İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarında Kürt kültürü ve dili üzerine yapılan bazı bilimsel çalışmalarda (özellikle de folklorik metinler, sözlük çalışmaları, vs) artan oranda Latin alfabesi kullanılırken; gazetecilikte, eğitimde ve öteki alanlarda Kril alfabesinin kullanılmasını yürürlükte tutmak resmi bir politikaydı. Alfabe konusunda Kürtlere verilen herhangi bir ödün SSCB'deki diğer ulusları benzer reformları talep etme doğrultusunda teşvik edecekti.

Politika, daha kesin konuşmak gerekirse politik özgürlüğün olmayışı yazım uyumsuzluğunu daha da ağırlaştırıyor. Politik özgürlük verilirse, bir alfabeyle yayımlanmış kitaplar kolaylık-

la bir başka alfabeyle yeniden basılabilir. Politik kısıtlamalarla engellenmedikleri için Avrupa'da yaşayan Türkiyeli mülteci Kürtler SSCB'deki Kürtçe basılmış edebiyat eserlerinden çoktan yararlanmaya başladılar. Irak Kürt Akademisi de çok sayıda Sovyet kitap ve makalesinin yeniden Arap alfabesiyle basılmasına destek vermiştir.

8.2.6 Yazım reformunun önündeki politik engeller

Arap yazısını değiştirmeye yönelik Kürt çabaları kesinlikle dilin fonetik sistemini gösteren harflerinin yetersizliğinde kök salmıştır. Bununla birlikte aynı derece önemli olan bir motivasyon da milliyetçi aydınların Kürt dili ve kültürünün farklılığını göstermeye yönelik arzularıydı. Herhangi bir eşgüdümün yokluğunda ve Irak hükümetinin muhalefetinin ardından tek tek bireyler tarafından yürütülen reformun başarısını açıklayan bu güçlü motivasyondur.

Kürt basını Kürt milliyetçilerinin açıkça Kürtçe olduğu belli olan bir alfabeyi benimseye önemli bir anlam atfettiğine yönelik birçok belge sunmaktadır. İlklerden bir örnek vermek gerekirse, Haqqi Shaways Arap yazısının değiştirilmesi üzerine 1925-26'da bir dizi makale yazmaya başladı. Şunları aktarıyordu: "Avrupalı büyük bilgin bir adam" şöyle demişti, "Bana birkaç harf verin, size bir uygarlık vereyim; bana bir alfabe verin, size büyük ve düzenli bir dil vereyim." Sonra Shaways "tonu ve telaffuzu bozulmasın diye... Kürt dilinin Kürtçe olarak kalması gerektiği"ni ileri sürüyordu. Bu amacı başarmak için de kendi değişikliklerini önerdi (krş. 8.2.1.B ve *Diyarî Kurdistan*, 1925, No. 5, s. 8). Daha sonra bu derginin "Yeni Yazı ve Katıksız Kürtçe" başlıklı yeni bölümünde, "*Le Nûsîn û şêwe da serbexoyî*" (Yazı ve üslupta bağımsızlık) başlığı altında şunları yazıyordu: "Kürtler tarihsel ve sosyal yaşam bakımından hiçbir ulusa benzemedikleri için, dil ya da üslupta da başkalarına benzemezler. Doğal olarak okuma ve yazma temelleri de farklı ve bağımsız olacaktır." (age. 1926, No. 13-14, s. 18). Başka bir reformcu Giw Mukriyani (1961:16) Arap alfabesinin Sami

olduğunu, dolayısıyla Kürtçe gibi "Ari dillerin" bununla yazılamayacağını ileri sürüyordu.

Irak hükümetinin üst düzey yetkililerinden bazıları Kürt milliyetçiliğini, görüldüğü bütün alanlarda sınırlamaya çalışarak, Arap alfabesinin değiştirilmesine karşı çıktılar. Eğitim Bakanlığı'nın en etkili kişisi olan ünlü Arap milliyetçisi Ebu Haldun Satî' el-Husri tek başına kararlı bir direniş gösterdi.

Tevfik Vehbi (o dönem Irak ordusunda Kürt subaydı) hükümet tarafından ilkokullar için bir Kürtçe gramer kitabını derlemek için görevlendirildiğinde, Arap harflerinin Kürtçenin ses sistemini temsil etmeye yeterli olmadığını fark etti ve Arap harfleri üzerine fonetik işaretleri kullanmaya karar verdi. Bakanlık bu eyleme karşı çıkarak, Kutsal Kuran'ın Arap harflerinin üzerine fonetik işaretler koymanın küfür olduğunu ileri sürdü (Wahby 1973a:10). Kürt tarafı ise Kuran'ın özgün olarak fonetik işaretleri olmaksızın yazıldığını ve bu işaretlerin çok sonraları eklendiğini belirterek bu savı reddetti.[2] Yetkililer o zaman alfabenin radikal olarak reform edilmesini desteklemeyen bir din adamı olan Sidqi'yı (1928) görevlendirdi. Bununla birlikte Vehbi çabalarına devam etti ve kendi cebinden Mısır'da yeni harflerin kalıbını döktü ve 1929'da "*Kürt Dili Grameri*" adlı kitabını yayımladı. Yetkililer bu kitabı reddettiler (Wahby, age.; kasete kaydedilmiş mülakat, Londra, 28 Temmuz 1976).

Husri anılarında bu anlaşmazlığı ayrıntılı olarak anlatır (1967-457-74). Husri'nin anlatımlarına göre, Vehbi bakanlığın ilkokul ders kitaplarını Arapçadan Kürtçeye çevirmek üzere oluşturduğu bir komitenin dört üyesinden biriydi. Vehbi başkanlığını Husri'nin yaptığı komiteye bu kitapların çevirilerinden önce imla reformunun gerekli olduğunu söyledi. Vehbi önerisini 15 yeni harf ekleyerek ve 11 harfin üzerine fone-

2 Kürtçe reformcuları Kuran'ın peygamber hayattayken yazılmadığını ve yazıya indirgendiğinde nokta ve fonetik işaretlerin kullanılmadığını ileri sürdüler. Arap olmayan araştırmacıların kutsal metnin okumasını belirsizlikten kurtarmak için çok sonraları bu fonetik işaretleri kullandıklarını iddia ettiler (*Bangî Kurdistan*, No. 14-2, 15 Şubat 1926, s. 2-3).

الفبای کوردی

کرده‌وه‌ی

احمدی عزیز اغا

حقوق اعاده‌ی طبع محفوظه بموئلفی

طبع دوم

مطبعة الفرات ـ بغداد

له سال

١٩٢٩

له کوریدا حرفی « و ی و ل » نوسیان له یک زیاتره . له بدر نه بونی حرفی تایبتی نه کرا به علامات جیا بکریته‌وه .

تکای تایبتی أوه یه له‌وه‌خته‌ی درسدا که أم حرفانه بینرا باسیان بفرمون .

نوعی « و »

ا ـ « و » أم حرفه له کلمه‌ی « دور ـ ژور ـ زو » دا ـ وه‌ك « او » ی تورچاوه‌یه .

ب ـ له کلمه‌ی « زرر ـ بور » دا ـ وه‌ك « او » ی کراوه‌یه .

ج ـ له کلمه‌ی « ناو ـ وه‌ره » دا ـ وه‌ك « وو » وایه

نوعی « م »

ا ـ « ی » أم حرفه له کلمه‌ی « ـ زین ـ زین » دا ـ وه‌ك « ئی » قوچاوه‌یه .

Şekil 33.
1929'da
Irak'ta yayımlanmış
Kürt alfabesi

tik işaretler koyarak savundu. Husri bu öneriye karşı çıkarak, bunun matbaa harflerine 40 yeni harfin ekleneceğini ve bunun da Kürtçe okuma ve yazmayı alabildiğine karmaşık hale getireceğine inandığını söyledi. Ayrıca Türkçeyle kıyaslayarak, sözgelimi, /l/ ile /l/ arasındaki ayrımların yazmada bir farklılık gerektirmediğini ileri sürdü (s. 460). Bununla birlikte Vehbi ve komitenin bir başka üyesi Abd el-Rahman Salih bu reformda ısrar ettiler ve Husri'ye kendi dillerini ondan daha iyi bildiklerini söylediler.

Husri sorunu Kürt aydınlarının daha geniş bir düzlemde katılacağı bir toplantıya havale etti ve sorun bir Kürt tarihçisi olan Haberleşme Bakanı Emin Zeki aracılığıyla Başbakan Muhsin el-Sadun ile tartışıldı. Resmi yazışma aracılığıyla Vehbi'nin önerileri üzerine Kürt uzmanlarının fikrinin alınmasına karar verildi. Vehbi ayrıntılı bir rapor yazdı ve komite, 35 kişilik bir liste verdi. Nüshalar hazırlandığında, Husri rapora, görüşü alınacak olanlara "Kuran okuma ile Kürtçe okumayı nasıl uzlaştırabileceklerine" yönelik fikirlerini belirten bir not iliştirdi (s. 463). Mektuplar postaya verilmeden hemen önce Vehbi, Husri'yi görmeye gitti ve bu nottan haberdar oldu. Husri'nin Kutsal kitabı tartışmaların içine sokmaya yönelik taktiklerini protesto ederek, komitenin böyle bir karar almadığını söyledi. Husri buna yanıt olarak Kuran'ın öğretimi müfredat programının bir parçası olduğu için Eğitim Genel Müdürü olarak kendi yetkisini kullanarak sorunu gündeme getirdiğini söyledi. Vehbi, Emin Zeki ve Başbakanı bu konuda bilgilendirdi. Zeki notun bir nüshasını istedi. Ancak Husri Zeki'nin bu isteğine cevap vermeden önce postalanacak ilk zarfları erkenden ayarlamıştı (s. 464).

Vehbi'nin önerilerine yanıtlar geldiğinde, Husri başbakana bir rapor yazarak, Vehbi'nin önermiş olduğu harfleri kısaca ana hatlarıyla, bu öneriye neden karşı çıktığıyla ilgili de ayrıntılı olarak anlatarak, görüş bildirenlerin görüşlerine de kısaca değindi (s. 465-556). Husri'ye (s. 466) göre, Vehbi'nin önerisi şunları içeriyordu:

a) Türkçe ve Farsçanın dört harfinin kullanılması, yani پ / *p*, ژ / *j*, چ / ç, گ / *g*, artı v / ڤ'yi göstermek için ف /f'ye üç noktanın eklenmesi.

b) Dört ünsüz harfin ت / *t*, ب / *b*, ل / *l*, ر / *r* üstüne ve altına fonetik işaretlerinin eklenmesi.

c) ی / *y* ve و / *w* (ۍ, ێ, ې, ې, ۆ, ۆ, ۇ) üzerine ve altına birçok fonetik işaretlerin eklenmesi ve و harfinin çift yazılması

Husri'nin eleştirisi esasen bir harfin birçok sesi karşıladığı Farsça, Türkçe ve İngilizcede olduğu gibi yazmada ince ayrımları göstermek için bir zorunluluğun olmamasına dayanıyordu. Bununla birlikte son eleştiri noktası Kürtçe okuma ile Yüce Kuran'ın arasındaki uyumun zorunlu olmasıydı (s. 469). "Kuran'da yazıldığı biçimden farklı bir biçimde yazılırsa, öğrencilerin aklında büyük karışıklıklar yaratacak birkaç Arapça kelimenin Kürtçede olmadığını" ileri sürüyordu. Bu karışıklık şunlar dışında ortadan kaldırılamaz ya da azaltılamaz: a) Kuran'da kullanılanlara yakın fonetik işaretlerin benimsenmesi, b) Kuran'ı önerilen Kürtçe yazıma göre yazmak, c) Kürtçede kullanılan Arapça kelimelerin özgün yazımlarını korumak ve yeni yazımı katıksız Kürtçe kelimelerle sınırlamak (s. 469-70).

Komite fikri alınacak olanlardan aşağıdaki üç yanıttan birini vermesini istedi: 1) Önerilen bütün harfleri kabul ediyorum, 2) Bazı harfleri kabul ediyorum, diğer tüm harfleri reddediyorum, 3) Arap alfabesini Farsça ve Türkçede yazıldığı şekliyle muhafaza ediyorum (s. 462).

Gerçi Husri, yanıt verenlerin çoğunun Vehbi'nin önerdiği reformu reddettiğini ileri sürüyor (s. 465), ama kendisi tarafından cevap verenlerin her birinin görüşünün kısaca anlatılması bu iddiasını desteklemiyor (s. 470-74).[3] Gerçekten de 25

3 Yanıt sahiplerinin ifade ettikleri fikirler 1920'lerdeki dil reformuna yönelik Kürt tutumunun ne olduğunu anlamamızı sağlamaktadır (Husri'nin 1967:470-74 kısa özeti):

1. İbrahim Haydari (önemli, Senato üyesi) "Kürt dilinde yazma kurallarının mevzuatı Kürtlerin genel haklarından biri olduğunu" ve bunun Kürt uzmanlarca belirlenmesi gerektiğini yazıyordu.

2. Davud Haydari (milletvekili) Arapça harfler Kürtçede gerektiği gibi bazı harflere ve ünlülere ilavelerin eklenmesiyle birlikte kullanılmalıdır. Önen hakkında-

yanıt sahibinden on biri önerilen reformu kabul ediyor, altısı bazı değişiklikler yapılmak kaydıyla benimsiyor, birisi ise reformun bir ihtiyaç olduğunu kabul ediyor ama herhangi bir görüş bildirmiyor ve yedisi de öneriyi reddediyordu. Kuran'a gelince, öneriyi reddedenlerden yalnızca beşi endişelerini dile

ki fikir konuda uzman olunmadığı için verilmemiştir.

3. Ma'ruf Ali Asgar (Adalet Bakanlığında Görevli, Musul) bazı harflere fonetik işaretlerin eklenmesi gereklidir ama özellikle uzmanlardan oluşan bir komite tarafından lehçelerin birliğinin sağlanması tartışmayı gerektirir.

4. Emin Zeki (Haberleşme Bakanı) öneriye kabul ediyor ve Kuran'ın okunmasında bir kafa karışıklığı yaratmayacağına inanıyor.

5-9. Emin Ferec (Süleymaniye milletvekili), Hazım (Musul milletvekili), İsmail (Erbil milletvekilli), Muhammed Salih (Süleymaniye milletvekilli) ve Hacı Said Ağa (önemli) ayrıntı ve yorum vermeksizin öneriyi tercih ettiler.

11. Mustafa Şevki (Banka katibi) ve Faik Kaka öneriyi tercih etti.

12. Hamdi Aziz (orduda subay) öneriyi tercih etti ve Kuran konusunda ise Kuran'ın Kürt diline çevrilmesi gerektiğini düşünüyor.

13. Ahmed Nuri (Posta ve Telgraf memuru) öneriyi kabul ediyor ama Kürt dilinin niteliği gözönünde bulundurulduğunda Latin alfabesinin kabul edilmesi gerektiğini, öte yandan Kuran ve diğer dini eserlerin Arapça öğretilmesi gerektiğini ilave ediyor.

14. Meclis Ma'arif Erbil'den "Erbil Eğitim Kurulu"ndan yanıt verenler (ad belirtilmemiştir) öneriyi yorumsuz kabul etmektediler.

15-16. Şeyh Nuri (El-Rahmaniye Okulunun müdürü) ve Abd el-Rahman Şeref (okul müdürü, Koysancak) bazı değişikliklerle birlikte esasen öneriyi benimsemekteler ve eğer Arapça kelimeler Kürtçe kurallara göre yazılmazsa, Kuran'ın okunmasında herhangi bir karışıklık ortaya çıkmayacağını söylüyorlar.

17. Salih Zeki Sahib Qiran (*Diyarî Kurdistan*'ın sahibi) bazı sesler için fonetik işaretlerin konulmasını temel bir ihtiyaç olduğunu görüyor ama bu konuda son sözü söylemediğini ve Kürtçeyi Kuran'a bağlayacağı için Arapçaya yakın fonetik işaretleri tercih ediyor.

18. Mustafa (okul müfettişi) fonetik işaretlerin bazı harfler üzerinde kullanılmasına karşı çıkmıyor ama Arapça ve Kuran'a yakın durmayı tercih ediyor.

19-21. Cemil Zahawi (önemli), Seyid Taha (Rewandız Kazasının yöneticisi) ve Molla Abd el-Qadir ('Ilmiya okul müdürü), öneriye karşı çıkıyorlar ve eğer öneri benimsenirse Kuran'ı okumada bir kafa karışıklığı meydana çıkacağını öngörüyorlar.

22-23. Abdulla Muhlis (Erbil milletvekilli) ve Muhammed Refik Farsça harflerin yeterli olduklarına inanıyorlar.

24. Sadık Paşa Qadiri Türkçe ve Farsça harflerin yeterli olduğunu düşünüyor ve önerilen alfabenin kafa karışıklığına yol açacağına inanıyor. Latin harflerini kullanmaktan başka seçenek yoktur ama bu Kürtler tarafından kabul edilmeyebilir.

25. Şeyh Ali Qaradagi öneriye karşı çıkıyor ve Arapça alfabe dışında Kuran'ın başka bir alfabeyle okunmasının kabul edilemez olduğuna inanıyor.

getiriyordu. Reform isteyenler arasında biri Kuran'ın Kürtçeye çevrilmesinin İslam ilkelerine göre alfabe değişikliğinden daha büyük bir günah olduğunu söylüyordu; diğerleri ise ya Kuran konusundan sakınıyor ya da bir sorunun çıkacağını önceden kestirmiyordu. İki yanıt sahibi çözümü Latin alfabesinin benimsenmesinde görüyordu (krş. 8.2.3).

Husri 1927'de Eğitim Genel Müdürlüğü makamından alınarak Öğretmen Okuluna öğretmen olarak atandı. Gene de alfabe reformuna yönelik muhalefet devam etti. Manda yetkililerden biri olan Edmonds tarafından yazılmış gizli bir nottan alınan aşağıdaki alıntı şunları gözler önüne seriyor:

> [Eğitim] Dairesi tarafından son zamanlarda kabul edilmiş bir temel Kürtçe ABC'nin yazarı ikinci baskıyı da çıkarttı. Artık Kürtçenin ek olarak, normal R&L harflerinin, R'nin altına bir nokta ve L'nin üstüne bir nokta konularak bu harflerden farklı kılınan nefesli varyasyonları vardır. Bu basım harfleri şimdi Bağdat'ta bulunduğu için yazar, bu iki harfi kullanmak için Eğitim Müdürlüğüne başvurdu. Yazarın bu isteğinin reddedilmesi hiç kuşkusuz Kürtçe eğitime yönelik bir düşmanlığa yoruldu ve bunun çok zararları oldu. İki noktanın ya da elli noktanın bile eklenmesinin nasıl olur da Irak devletine zarar verebileceğini insanın aklı almıyor. ("Kürt Sorunu", yazarı Edmonds, Cornwallis tarafından Irak Yüksek Komiserliği Sekreterliği'ne yazılan 12 Mayıs 1929 tarihli mektup, Gizli No. S.A. 321, içinde, Kürt Politikası Dosyası No. 13/14, VI, s. 189-99; sözkonusu kitapların kapak sayfaları ve ilk sayfaları için bkz. Şekil 33).

Hükümet özel yayınlar üzerinde denetimi sağlayabilecek bir konumda olmadığı için bu reform eğitim kurumlarının dışında uygulandı ve 1950'lere gelindiğinde o kadar popüler oldu ki Eğitim Dairesi bu yenilikleri onaylamak zorunda kaldı.

ALTBÖLÜM 8.3
MORFOLOJİ

Sorani altlehçeler arasındaki farklılıklar çoğunlukla morfolojiktir. Bununla birlikte bu farklılıklar anlaşılabilmeye yönelik herhangi bir sorun yaratmadıkları için yazarlar yerelliklerini kullanmak konusunda kendini serbest hissetmişlerdir. Ancak Süleymaniye kenti dil ve kültür gelişiminde merkezi bir konumda olduğu için Sulemani lehçesinin morfolojik nitelikleri egemen durumdadır.

8.3.1 Soranide norm çatışması

Fonolojide olduğu gibi (bkz. 8.2.0) morfolojide de Sorani lehçesinin altgrupları olan "MUKRIYANİ" ile "SULEMANİ" arasında ayırıcı çizgiler çizilmiştir (bkz. 1.3.3 ve Harita 14). Sonuçta norm çatışmasına yol açmış bazı farklılıkların ana hatlarını burada kısaca anlatalım.[1]

Sulemani altlehçesi gramerinin en önemli özelliği eril-dişil

1 Gramer terminolojisi ve tanımı çoğunlukla mevcut olan tek çalışmaya, yani Soraninin farklı konuşma çeşitlerinin karşılaştırmalı bir çalışmasına dayanıyor, MacKenzie (1961:1-29, 50-149).

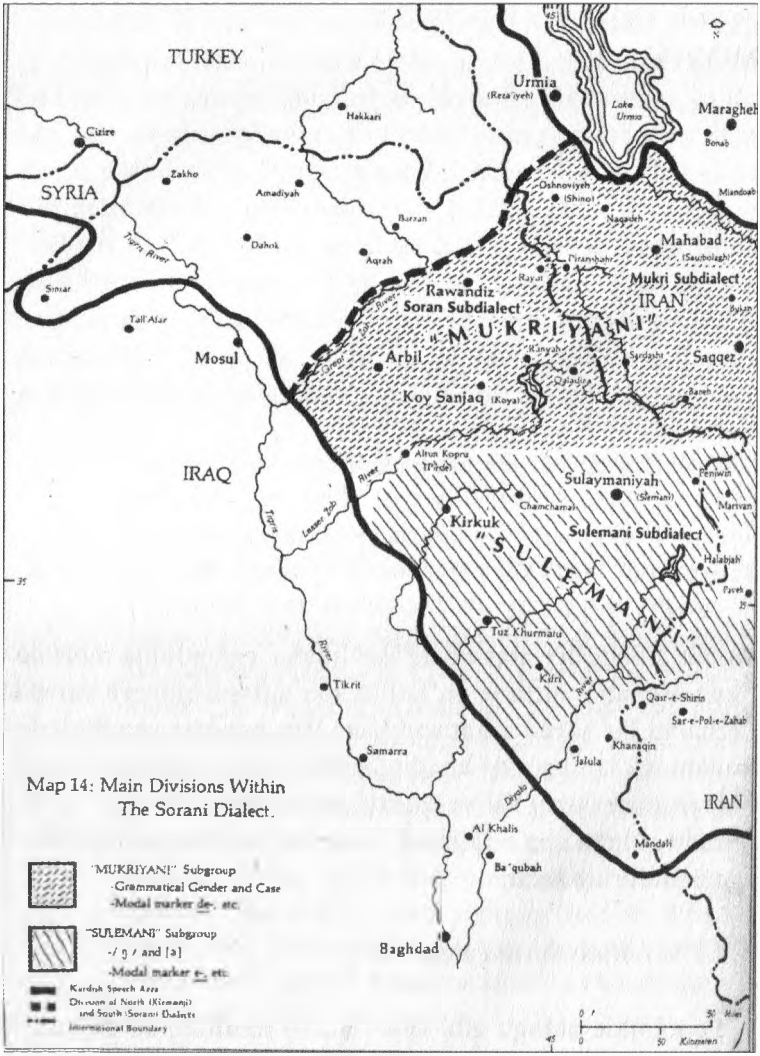

Harita 14.
Sorani lehçesi içinde ana bölünmeler

ve hal çekimlerinin olmamasıdır. Oysa Mukri lehçesinin dolaysız ve dolaylı halleri vardır. Mukri lehçesinde cinsiyeti belirtmek için tekil -i (eril) ve -*ê* (dişil) ekleri kullanılır. Mesela:

Sulemani	Mukri
Dolaysız nesne olarak:	
nan exoy "ekmek yiyorsun"	*nanî dexoy* (eril)
kar ekey "çalışıyorsun"	*karê dekey* (dişil)
Edatla:	
le bazar "çarşıda"	*le bazarî* (eril)
le mal "evde"	*le malê* (dişil)

Bu hal ekleri Mukri özgünlüğünün en belirgin göstergeleridir ve neredeyse her zaman yerli konuşmacıların yazılarında görülürler. Wahby (1973:15) bunların Sulemani altlehçesinin de bir özelliği olduğunu ama Erdelani yani Sinayi altlehçesinin etkisi altında ortadan kaybolduğunu ileri sürüyordu. Bu sadeleşme işinin edebi dilin normu olarak benimsenmesinin olumlu bir örnek oluşturacağını düşünüyordu.

Aralarındaki başka bir farklı özellik ise Sul. *e-*/Muk. *de-*, kip işaretidir. Mesela *exom/dexom* "yiyorum" ya da *ehatim/dehatim* "geliyordum". Bazı Sulemani yazarlar arasında Mukri biçimini kullanma eğilimi varken, Sulemani etkisinde kalan bazı Mukri yazarlar bazen Sulemani ekini kullanıyorlar. Wahbi (1973) edebi dilde de-ekini benimsenmesini önermiş Sulemani konuşanlarından biriydi.

Zamir sistemi de norm seçimine ilişkin sorunlar ortaya çıkarıyor, sözgelimi:

Sulemani	Mukri
min "ben"	*emin*
to "sen"	*eto*
ew "o"	*ew*

ême "biz"	*eme*
êwe "siz"	*engo*
ewan "onlar"	*ewan*

Sulemani yazarlar her zaman kendi biçimlerini kullanırken, Mukri konuşanlar *engo* zamiri yerine *êwe* (Sulemani yazarlar tarafından çok tuhaf olduğu düşünülen) zamirini kullanmaya eğilim gösterirler. Bu iki altlehçenin arasındaki bir başka fark ise işaret zamirlerinde bulunur. Mukri'nin tersine Sulemani "bu" ile "şu" arasında ayrım yapar:

Sul.	*eme* "bu"	Muk.	*ewe*
	ewe "şu"		
	emane "bunlar"		*ewane*
	ewane "şunlar"		

Bazı Mukri konuşanlar soru zamirlerini kullanırken, yazmada kengê "ne zaman" yerine Sul. *key*; *kêhe* "hangi" yerine ise Sul. *kam* soru zamirini kullanırlar. Norm seçiminde sorun oluşturan sıklıkla kullanılan öteki morfolojik özellikler arasında yardımcı fiiller vardır: Sul. *ebê*/Muk. *debê* "meli/malı, gerekir, olabilir" ve *ebû*/*debû* "belki...ebilir". Sıfatlar arasındaki bir fark, Sul. *tir* ve Muk. *dî*(*ke*) "diğer" arasında bulunur.

Öyle görünüyor ki çatışan bu iki normun farkına ilkin 1960'ların başlarında, Sulemani lehçesi edebi dile damgasını vurduğu dönemlerde varılmıştır. Sözgelimi, Mukri kökenli bir çevirmen olan Micha (takma isim), Neriman (takma isim) tarafından Mukri yerelliğini kullandığı için eleştirilmişti. Neriman şöyle yazıyordu: "Yazımıza bir temel oluşturduğu için Kürt yazarların Sorani (Sulemani) lehçesiyle yazmaları gerekir. Hernekadar yazar [Micha] bu ilkeyi takip etmeye çalışmış olsa da bazen bundan sapmıştır."

Micha bu eleştiriyi reddederek, eğitimli Kürtlerin çoğunun Sulemani altlehçesinin konuşucusu olsa da, Mukri altlehçesinin Sulemani altlehçesinden daha iyi (*bawtir*) olduğunu ileri sürüyordu. Mukrinin öteki altlehçelerinin yerini almaması ge-

rekirse de Kürt edebiyatının gelişimini engelleyeceği ve altlehçelerinin gelişimini geciktireceği için Sulemani altlehçesini dayatmak yanlış olacaktır. Micha'ya göre en iyi çözüm bütün altlehçelerden en iyi olanı kullanmaktı. Micha bundan başka, Mukrinin Sorani tarafından rahatlıkla kabul edilebilecek iki özel kullanımı -eril/dişil ayırımı ve çok sayıda "sağlam ve akıcı" (*sax û rewan*) kelime- sunduğunu belirtiyordu (Micha 1960:18-20).

Ancak norm çatışması sorunu 1958-61 yıllarının liberal atmosferinde Sorani ile Kurmancinin birleşmesi ve alfabenin Latinleştirilmesi konularında çıkan tartışmaların gölgesinde kaldı (bkz. 8.2.3). 1970 ateşkesinden sonra soruna arada bir göndermelerde bulunuldu. Bu döneme kadar kendi lehçelerini yerleşik bir norm olarak gören Sulemani yazarlar arasında güçlü fikirlerin egemen olduğu besbelliydi. Sözgelimi, Kochar (1971:8) "Kürtçe olmayan ya da Süleymaniye'de kullanılmayan hiçbir deyim ve kelimeyi kabul etmeyen kent aydınların önyargısından" yakınıyordu. Başka bir yazar Mihammed (1976:246) özel yazışmalarından Süleymaniyeli okur-yazarların Sulemani normundan sapan her türlü yazıyı reddetmeye yönelik samimi bir çağrıda bulunduklarını öğrendiğini ve okuduğunu kaydediyordu.

Güçlü bir "norm bilinci"yle ilgili iki örnek bahsedilmeyi hak ediyor. Mihammed'e (age.) göre bu "yerellik ruhu" (*giyanî nawçedostî*) Oskar Mann'nin (1906) Mukri popüler balad koleksiyonunun yeniden yayımlanmasından vazgeçilmesine yol açmıştı. Bir başka örnek ise Sharif [Şerif] (1977:81)'in Koye'nin [Koysancak] yerli konuşanı Mesud Mıhemed'in kitabını eleştirirken ifade ettiği düşünceleridir. Şerif, Mıhemed'in kitabında Koye lehçesi kullanıldığına ilişkin dokuz örnek aktararak şöyle yazıyordu: "Bu, Kürt dilinin yazma üslubunda işlenen daha büyük (Arapçadan kelime almakla kıyaslandığında) bir günahtır; belki de amacı dili karıştırmaktır."[2]

2 Sulemani norm özgüllüğüne dayanan bu uç konum Rasul'un (1971:43) mevcut yazılı dilin Güney Kürtçesini (Sorani) konuşan herkesin paylaştığı "birleşik yazılı bir tür" olduğu savıyla temelde çelişiyor. Sulemani yerlilerinin yazmaları ile ko-

Norm sorununun henüz çözülmediğini düşünenler (sözgelimi, Mihammed 1976:245-46; 1977:288, 292-300; Kochar 1971:8-9) gerçekten de Sulemani lehçesini, diğer lehçelerin özellikle de Mukri lehçesinin fonolojik, sözlüksel ve dilbilgisel kaynaklarıyla geliştirilmesi gerektiğine inandıkları gelişmekte olan bir norm olarak kabul ediyorlar. Güçlü fikirler ifade edilmiş olsa da, iki normun karşılaştırmalı bir çalışması henüz yürütülmemiştir. Mihemed "Kürt dilinin gramer" ruhuna zıt düşen bütün Sulemani özelliklerini uzman bir grup tarafından teşhis edilmesini önerdi. "Düzgün" biçimler belirlendikten sonra, yanlış olanların yerine en uygun "karşılıklar" (*cêgir*) seçilmesine yönelik bir karar verilmelidir. Bazen Süleymaniye'nin dışında olan bütün altlehçeler için ortak bir doğru özellik olacaktır. Herkes tarafından benimsenen "karşılıklar" olmadığı durumlarda "en doğru bölgesel kullanım" benimsenebilir (Mihamed 1977:293).[3]

nuşmaları arasında bir uyumsuzluk olduğu; dahası diğer lehçelerden sözlüksel, dilbilgisel ve fonolojik özellikler alınmış olduğu için "Biz bu edebi türe hiçbir şekilde 'Sulemani lehçesi' diyemeyiz", diye ilan ediyordu Rasul. Sulemani normunun Soraninin bütün altlehçelerinin bir karışımı olduğu yönündeki görüş MacKenzie (1962:1) tarafından 1950'lerde yürütülen lehçelerle ilgili alan araştırması tarafından teyit edilmemiştir:

Süleymaniye, Erbil ve Kerkük eyalet ilkokullarında öğretilen ve pratikte Irak'taki bütün Kürtçe yayınların dili olan "resmi" Kürtçenin açıkça Sul. diline ait olan bir sistemi model aldığından hiç kuşku duyulamaz. Bu yeni bir karma olsaydı, bu kadar hızlı ve bu kadar yaygın bir biçimde kabul görmesi mümkün olmazdı. Aslında her şey kentin ve civarının oldukça saygın Sul. lehçesinin varlığına işaret ediyor. Bu lehçe kuzeyden güneye bir düzen içinde ilerleyerek umduğu yerini almaktadır ve son zamanlardaki nüfus hareketiyle hiç etkilenmemiştir. Böylece Sul. dışındaki konuşmacılar ve yazarlar ya da dışarıyla bağlantılı olanlar veya dışarının etkisinde bulunanlar zaman zaman kullandıkları kelimelerin anormalliğiyle kendi kendilerine ihanet ediyorlar. Kısacası iktidarı haklı gösteren istisnalar yaratıyorlar.

3 Etkili bir edebiyat eleştirmeni ve tarihçi olan 'Elaeddin Seccadi farklı bir bağlamda yazarak yazılı ve konuşma Kürtçesi arasında bir açığı önlemek için yazarların mümkün olduğu kadar konuşma lehçesine yakın yazmalarına ilişkin fikrini ifade ettiğini kaydetmek ilginçtir. Seccadi'ye göre özel olarak bahsedilmesi gereken şey her bir türün konuşmacısı ve yazarının unutmaması gereken sorun [e] ve /d/ sorunuydu. O zaman "daha doğru" tür ile ilgili verilecek bir hüküm uzmanların sorumluluğu olacaktır (Sajjadi 1974:66-67).

Biz bu önerilerde norm seçimi için hem dilsel hem dilsel olmayan kriterler buluyoruz: Hal eklerinin sadeleştirilmesi, eril-dişil ayrımı, doğruluğun istatistik ölçümleri (doğruluk=en yaygın kullanılan), akıcılık, düzenlilik vs. "İtibar" ve "güzellik" Mukri altlehçesine sık sık atfedilen niteliklerdir. Sözgelimi, Micha (1960:18), 'Elaeddin Seccadi'nin bu lehçeyi Soraninin "en sağlam ve en akıcı" (*saxtirîn û rewantirîn*) altlehçesi olarak değerlendirmesini; Kochar (1971:9) da Emin Zeki'nin Mukri lehçesini değerlendirme kriteri olarak "katıksız ve güzel" (*pak û cuwan*) sıfatını kullandığını aktarıyor. Bu dili bilip de yerli olmayanlar arasında Edmonds (1957:11) Mukriyi "Güney Kürtlerinin Dor lehçesi" olarak değerlendirmiştir.

8.3.2 Arıtmacılık

Yirminci yüzyılın başlarında yazılan Kürtçe metinler Arapça, Farsça ve Türkçeden yüksek oranda morfolojik özellikler almış olduğunu gösteriyor. Bu eğilim Abdulla (1980) tarafından arıtmacılık üzerine yapılan bir çalışmada da gösterildiği gibi Birinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda da Irak'ta devam etti. Abdulla yazılı Kürtçenin ilk dönemlerinde (1924-39) yayımlanmış çok farklı konularda çeşitli kaynaklardan rasgele seçerek aldığı metinleri inceledikten sonra, morfolojik düzeyde yabancı dillerden birçok özellik alındığını gördü. Böylece, bu dönemde Arapçadan alınmış (1992 addan) 390 ad kaynak dilin kurallarına göre çoğul ve eril-dişil farklılığını gösteriyordu (s. 77). "İsim fiillerden" bazıları (mesela, *neşr* "yayıncılık" ve *tekamul* "bütünleşme") ile partisipler (mesela, mehkûm, "mahkum edilmiş, denetim altına alınmış" ve *muneqqeh* "gözden geçirilmiş") de dişil olduklarında Arapça *-e* ekini alırlar (sözgelimi, *sihhe* "sağlık", *mudderise* "ortaokul kadın öğretmeni). Yabancı dilden alınan öteki kelime grupları, sıfatlar (mesela, *qewmî* "ulusal" ve *xaricî* "hariç"), zarflar (mesela, *muweqqeten* "geçici olarak" ve *saniyen* "ikinci olarak" ile zarfların yapımında kullanılan *-en* ekini alan bütün kelimeler), bağlaç ve edatlardır. Üç farklı tipte deyim de alınmıştır (mesela,

Tablo 57. Sorani Kürtçesinde kelime artması, (1924-73)

Yabancı kelime kategorileri	1924-1939 Yabancı kelime N = 1992			1939-1958 Yabancı kelime N = 1153			1958-1973 Yabancı kelime N = 941		
	#	%	Toplam %	#	%	Toplam %	#	%	Toplam %
Eril tekil isimler	136	14.6	6.8	22	19.8	1.9	12	28.5	1.2
Dişil tekil isimler	120	12.9	6.0	20	18.1	1.6	11	26.1	1.1
Eril çoğul isimler	25	2.6	1.2	0	0	0	0	0	0
Dişil eril fiiller	109	11.7	5.4	13	11.7	1.1	1	2.3	0.1
İsim fiiller	302	32.6	15.1	28	25.2	2.4	3	7.1	0.3
Sıfatlar	91	9.8	4.5	12	10.8	1.0	3	7.1	0.3
Portisipler	84	9.0	4.2	8	7.2	0.7	1	2.3	0.1
Zarflar	11	1.1	0.5	0	0	0	0	0	0
Bağlaçlar	1	0.1	0	0	0	0	0	0	0
Edatlar	2	0.2	0.1	0	0	0	0	0	0
Deyimler	20	2.1	1.0	2	1.8	0.1	0	0	0
Arapça olmayan kelimel.	25	2.6	1.2	6	5.4	0.5	11	26.1	1.1
Toplam # yabancı kel.	926		46.48	111		9.58	42		4.46

Kaynak: Abdulla (1980:182)'den alınmıştır. Düzeltmeler yapılmış, format değiştirilmiştir.

me'el'esef "maalesef", *mûma'ileyhim* "adı geçen" ve *layetexeyyer* "değişim olmaz"; s. 82-83).

Bu yabancı kelimelerin sonucu olarak Arapçanın bazı morfolojik özellikleri yazı dilinde aktif bir biçimde kullanıldı: a) Çoğul yapı ekleri: *-în* (mesela, *me'mûr +în* "hükümet görevlileri"), *-at* (mesela, *muqqedes + at* "kutsal şeyler, fikirler vs"), kuralsız çoğullarla ilgili dokuz farklı örnek (mesela, qanûn "kanun": *Qewanîn* "kanunlar"), b) Dişil eki *-e* (mesela, *mudîr* (müdür): mudîre "müdire"), c) Arapça fiillerden isim-fiil ve partisip oluşturmanın çeşitli kalıpları ve d) Sıfat son ekleri -î ile iyye ve zarf oluşturan -en eki (Abdulla 1980:90-91).

Aşağı yukarı yirmi yıl Kürt dilinin sürekli ve çok kapsamlı arıtılması sonucunda Tablo 57'de gösterildiği gibi, Arapça morfolojik özellikleri ortadan kaldırıldı. "Modern dönemde" (1958-73) alınmış 24 isimden yalnızca bir tanesi yani *edebiy(y)at* kelimesi Arapça morfolojik kurallarına göre çoğul yapılmıştır. *-îyye* sıfat eki ortadan kalkarken, -î eki yapıda görülen sadece üç sıfatta alıkonulmuştur. Arapça kökenli zarf, bağlaç, edat ve deyimler tamamen atılmıştır (age. s. 184-86). Günümüzde sözlüksel yeniliklerin neredeyse tümü Kürtçenin yapısal kaynakları üzerinden yükseliyor.

ALTBÖLÜM 8.4
KELİME HAZİNESİ

Yazım gibi sözlük sistemi de kodlama tarafından güçlü bir şekilde etkilenmiştir. Birbirleriyle ilişkili iki eğilim ayırdedilebilir a) yeni fikir ve kavramlar için yeni kelimelerin oluşturulmasıyla (kelime türetme, anlam genişletme, kelime alma vb aracılığıyla) kelime hazinesinin zenginleştirilmesi, yani *modernizasyon*, b) esasen Arapçadan ve Arapça üzerinden Farsça ve Türkçeden alınmış binlerce kelime ve deyimlerin Kürtçeleştirilmesi.

8.4.1 Sözlük çalışmalarının modernleştirilmesi

Gerçi modernizasyon söz dağarcığının bütün yönlerini kapsamıştır ama izleri özel sözlüklerde ya da daha uygun bir tabir kullanmak gerekirse özellikle 1920'lerden beri gelişmekte olan *kayıtlarda* daha rahat bulunabilir. Bir "kayıt" dilin, özel sosyal durumlardaki kullanımına göre tanımlanmış bir türüdür. Hallidayan dilbiliminde bu, "kullanıma göre" karakterize edilmiş bir türdür. Kullanıcının karakteristik özelliklerine göre tanımlanan türler olan bölgesel ya da sosyal lehçelerden

ayırdedilen bir türdür. Halliday'a (1976:5-6) göre sosyal lehçelerin varlığı sosyal yapının hiyerarşik biçimini yansıtır. Kaydın varlığı ise insan rol ve faaliyetlerini özellikle de sosyal işbölümünün türünü yansıtır.

A. İlk kayıtlar

Yüzyıllar boyunca bilgi ve deneyimde uzmanlaşma Kürdistan'ın yüzyıllar süren tarım toplumunda gelişti ve her bir uzmanlık alanına uygun düşen terminolojilerin kullanılmasıyla kuşaktan kuşağa aktarıldı. Bu terimler çıraklarını teklifsiz bir biçimde ve olay yerinde eğiten zanaatkarlar ve okuma yazma bilmeyen çiftçiler tarafından yaratıldı ve/yâ da başka dillerden alındı.

Çoğu zaman aşağılayıcı bir biçimde "jargonlar" olarak adlandırılan bu ilkel kayıtlar boyut olarak küçüktürler ve uzmanlık alanında olmayan kelimelerle yaygın olarak örtüşürler. Sözgelimi, su değirmeni en az 95 tabir ve tam 13 atasözü ve özdeyişte kayıtlıdır (bu rakamlar Fattahi Qazi 1972; 1972a) tarafından toplanmış tabirlerden hesaplanmıştır). Geleneksel olarak ev kadınının işi olan ekmek pişirmek çoğunlukla nan (ekmek) kelimesine dayanan 95 tabir ve 21 atasözü ve deyimi oluşturmuştur (bkz. Toplu tabirler, Fattahi Qazi 1973, içinde). Kürdistan'da hâlâ yaygın olan ilkel dokuma tezgahları 86 tabir ve on iki deyim üretmiştir (bkz. toplu tabirler, Fattahi Qazi 1983). Tarımla ilgili olmayan elsanatlarının kayıtlarını da içeren tek tarım sözlüğü (Qaradagi 1972) derleyicinin yayımlanmamış 30 bin kelimelik genel bir sözlükten seçilmiş yaklaşık 7000 madde girişini listeler. Böylece tarımla ilgili terimler genel Kürtçe kelimelerin %23'ünü oluşturmaktadır.

Entelektüel alanda hem din hem de edebiyat esasen Arapça ve Farsçaya dayanan kayıtlar geliştirdi. İslamın Kuran'ın başka dillere çevrilmesini yasaklamasının; ibadette ve diğer dini ayinlerde Arapçanın zorunlu dil olarak kullanılmasının büyük olasılıkla Kürtçe dini sözlüğün sınırlı boyutta olmasında payı vardır. Bu yüzden teoloji ve hukukta daha soyut ve daha özel tabirler Arapçadan alınmıştır ve bu tabirleri sadece ruhban sı-

nıfı kullanmıştır. Daha pratik alanlarda tabirlerin çoğu yerel olarak türetilmiştir, sözgelimi, *nöj* (*kirdin*) ibadet (etmek), *nöjî beyan, nîwero, êwarê, şêwan, xewtinan* "sabah, öğlen, öğlenden sonra, akşam, yatsı duası", *desnoj*, "ufak aptes", *berdenöj*, "*nöj*'e ayrılan yer", *rojû girtin* "oruç tutmak", *bang dan* " *nöj*'a çağırmak" ve daha birçokları. Edebiyat dünyasında şiir gerek yerli gerekse başka dillerden alınmış daha yoğun bir kelime hazinesini sağlamıştır (bkz. 4.3.2.1).

B. Yeni kayıtlar

Bu arkaplana karşı, idari, hukuki, temel bilimler, beşeri ve sosyal bilimlerle ilgili yeni kelime kayıtları 1918'den sonra, esasen dilin resmileştirilmesinin sonucunda, yani eğitimde, kitle iletişim araçlarında ve yönetimde kullanılmasının sonucunda gelişti. Batı sanayi toplumlarının tersine, bu kayıtlar Kürt toplumunda işgücünün yeni, sosyal ve coğrafi olarak bölünmesinin bir ürünü değildi ama sosyal ve ekonomik gelişme süreçleri daha sonraları katkı sağlayıcı bir etmen haline geldiler.

Başlangıçta Arapça, Farsça ve Türkçeden alınan kelimeler yeni terimlerin sağlanmasının ana kaynaklarıydı. Bununlar birlikte bu dillerden alınan kelimeler yavaş yavaş dilden atıldı ve aşağıda iki seçili alandan verilen örneklerin de aydınlattığı gibi, yeni tabirler türetildi.

Yönetim. Dilin yönetimde kullanılması (bkz. 7.6.0) resmi yazışma ve reklam alanında hem bir kayıt hem de bir üslup sağlamıştır. Aşağıda başka dillerden alınan eski kelimelerin (Arapça kelimeler Kürtçe olarak telaffuz edilmiştir) ile bunların yeni karşılıklarına (bu yeni kelimelerin arasında başka dillerden alınan unsurlar da vardır, mesela *serbaz* ve *qutab*) ilişkin örnekler verilmiştir:

Yabancı kelimeler		
idare	"yönetim"	*berêwebirdin*
belediye	belediye	*şarewanî*
te'sîs	"tesis (kurmak)"	*damezrandin*

dıfa'	"savunma"	*bergirî*
re'îs	"reis"	*serok*
'erîze	"dilekçe, şikayet"	skalaname
mu'esker	"garnizon"	*serbazge*
medrese	"okul"	*qutabxane*
terbiye	"eğitim"	*perwerde*
cami'e	"üniversite"	*zanistga*
dar	"ev, büro"	*dezga*
cımhûrî	"cumhuriyet"	*komar*

Bu terimler çoğunlukla sözlük haline getirilmiştir ve basında, resmi yazışmalarda ve yayıncılıkta kullanılmaktadır.

Bilim. Okul ders kitaplarındaki ilk bilimsel terimler 7.5.5.3 bölümde ele alınmıştır. Ortaöğretim ders kitaplarının 1970'lerde ve 1980'lerin başlarında çevrilmesinin yanı sıra Kürt Akademisi'nin terminolojileri (bkz. 7.6.1) henüz uygulama alanı bulmamış yüzlerce yeni kelime sağlamıştır. Mesela:

Aşqewî	temizlik hastası
Rarewî gerokayetî	gezgincilik
Reseneçeşn	genotip
Diyardeçeşn	fenotip
Mezeçeşn	sinirli tipler
Tozkalekî	moleküller
Rengkörî	renkkörlüğü
Ronaneweyî	metabolik
Azmûnî Têkxistinewey Minesota	Minnesota Mekanik Montaj Testi

1980'lerde terminoloji yaratımı ve kullanımı için bir çıkış yolu Irak gazeteleri *Roşinbîrî Nö* ve *Karwan*'da popüler bilimler alanında yazılmış ya da çevrilmiş makaleler oluşturuyordu (bkz. 7.6.1) Sözgelimi aşağıdaki terimler "Buzul Dönemin Adamı" başlıklı makalesinde bir yazar tarafından uydurulmuştu (*Roşinbîrî Nö*, No. 111, 1986:43-63).

Çaxî Besteleк	Buzul Aşama
Serdemî Baranî Mezin	Büyük Buzullararası Dönem

"Laser and Maser" başlıklı makalenin yazarı ise (*Karwan*, No. 44, 1986, 68-74) aşağıdaki tabirleri uydurmuştur:

şebeng	tayf
girdîle	atom
banwenewşeyî	morötesi ışınları
neayonraw	iyonsuzlaştırılmış
tîşkî binsûr	kızılötesi ışınları
gewrandinî tav	ışık amplifikasyonu

Bu popüler bilim makaleleri her yıl aşağı yukarı yirmi civarında yayımlanmaktadır. Hernekadar bilimsel terim sözlükleri piyasaya çıkmış olsalar da (bkz. 8.4.5), üniversite eğitiminin ve ders kitaplarının olmaması engelleyici bir etmen olmaktadır.

C. Sözlük problemi

Hangi kelimeler genel kabul görmekte ve sözlükte bir yer bulmaktadır? Sözlüğe girmiş terimler sık sık kullanılmış olan kayıtlarla tesadüfen ilişkilidir. Bu terimler arasında politika, yazın eleştirisi, gramer ve yönetim gibi alanlarda yeni uydurulmuş kelimeler vardır. Bu terimlerin pek çoğunu okur-yazarlar özellikle de yazılarında aktif bir biçimde kullanmaktadırlar.

Dilbilgisi terimleri sözlükleşme sürecinin bir örneğini veriyor. Bois (1960), 1956'da Kurmanci ve Sorani olarak yayımlanmış üç gramer çalışmasını gözden geçirdikten sonra, terminolojide devasa bir kaosun olduğunu gösteriyor. Yirmi yıl sonra Arapçadan alınan geleneksel kelimelerden çok, çoğunlukla İngilizce terminolojisini temel alarak uydurulmuş yeni terimlerin çok çarpıcı bir oranına tanık oluyoruz. Aşağıdaki örnekler yaygın bir kabul görmüş yeni kelimelerdir:

rêziman	"gramer" (*rê*-"yol" + *ziman* "dil")
naw	"isim" (yerli bir kelime)

awelnaw	"sıfat" (*awel* "yoldaş" + *naw* "isim")
kirdar	"fiil" (yerli bir kelime "yapmak")
awelkirdar	"fiil" (*awel* + *kirdar*)
bizwên	"ünlü"
têper	"geçişli"
têneper	"geçişsiz"
paşgir	"önek"
pêşgir	"sonek"
lêkdiraw	"bileşik"
nawgir	"içek"
hêz	"vurgu"
dengejê	"ses telleri"

Sık sık basında ve yayında kullandıkları için siyasi bilimler terimleri de sözlük haline getirilmiştir. Mesela:

rêkxistin	"örgütlemek"
bizûtinewe	"hareket"
çîn	"sınıf"
xebati çinayetî	"sınıf mücadelesi"
rêbazî siyasî	"siyasi çizgi"
nêwnetweyî	"uluslararası"
fireneteweyî	"çokuluslu"

Çok açık bir biçimde görülüyor ki kullanım büyük oranda dil dışı etmenler tarafından belirlenmektedir. "Modernizasyon sürecinde olan" öteki diller gibi Kürtçe de bir yandan sözlükleşme sorunlarını yaşarken, öte yandan büyük miktarda kelime geliştirme kapasitesine sahiptir. Daha gelişmiş Güney Asya dillerinden bazıları da benzer bir deneyimi yaşamıştır. Sözgelimi Malay dili on yıl içinde yaklaşık 71 bin kelime üretmişken, Hindi dili için yaklaşık 350 bin teknik kelime toplanılmıştır. Benzer kelime birikimleri Tamil, Teluu ve öteki diller için de sağlanmıştır. Ne var ki sosyal ve politik engeller bunların etkin kullanımlarını gerçekten engellemektedir (Maloney 1978:12-14). Kürtçenin kullanımı üzerinde etkili olan dilsel olmayan sınırlamalar 7.6.1 bölümünde incelenmiştir.

8.4.2 Sözlük arıtılması

Pek çok Kürde göre standart normun en belirgin özelliği hem düzyazıda hem de şiirde 1920-1930'lardaki %46,4'lük yabancı kelime oranıyla karşılaştırıldığında 1960'larda sadece %4,4'lük bir oranının bulunduğu arıtılmış sözcük dağarcığıdır (bkz. Tablo 57).

Yabancı unsurlar. Kürtçenin birçok dille ilişkisi olmuştur ve yüzyıllar boyunca bu dillerden aldığı kelimelerle zenginleşmiştir. Kürdistan'da yönetici devletlerin resmi dilleri ve komşu diller olarak Arapça, Farsça ve Türkçeyle yoğun bir etkileşim yaşanmıştır. Arapçayla ayrıca ortak bir dinin dili olmasıyla da bir etkileşim olmuştur. Her ikisi komşu dil olan Ermenice ve Süryanice Kürt dilini, özellikle de Kurmanci lehçesini etkilemiştir (bkz. Harita 1).

Etimolojik çalışmalar olmadığı için, yerli unsurların, genel olarak kullanılan ya da tamamen yerlileşmiş yabancı kelime oranını hesaplamak mümkün değildir. Bununla birlikte Vehbi ve Edmonds'un (1966) sözlüğünde başka dillerden alınmış olarak işaretlenen kelimelere bakıldığında kaba bir fikir elde edilebilir (hesaplar bana aittir).

Yerli kelimeler	5.896 (%86,1)
Yabancı kelimeler	945 (%13,8)
Arapça	716 (%10,4)
Avrupa dilleri	100 (%1,4)
Farsça	73 (%1,0)
Türkçe	56 (%0,8)
Toplam	6.841 (%100,0)

Bu sözlükte yerli kelimelerin toplam sayısının 30 bin olduğunun kaydedilmesi gerekir. Bu 30 bin kelimenin çoğu ana madde girişleri altında listelenen bileşik ve türetilmiş isimdir (bkz. Şekil 42). Bu yüzden 6.841 rakamı ekler hariç ana madde girişlerini gösteriyor. Avrupa dillerinden alınmış kelimeler çoğunlukla dolaylı olarak Arapça ve Farsça üzerinden İngilizce, Fransızca ve Rusçadan Kürtçeye girmiştir. Avrupa dillerin-

den alınmış 100 kelime ile ilgili yapılan bir çalışma sadece iki kelimenin (*milwên* "milyon" ve *nimre* "numara") soyut olduğunu; geri kalanının yönetim ve nesnelerle ilgili (mesela, *efser* "subay", *polîs* "polis", *çaket* "ceket", *bomba* "bomba", *mikrob* "mikrop", *istikan* "çay bardağı", *lampa* "lamba") ya da *domîne* "domine oyunu", *çek*, "çek", *bilêt* "bilet" gibi muhtelif kalemler olduğunu gözler önüne serdi.

Arapça ve Farsça'dan Soraniye kelimelerin yoğun biçimde girmesi 1918 sonrası dönemde eşi görülmemiş bir biçimde olmuştur. Bunun nedeni kısmen Kürdistan'da egemen olan devlet iktidarlarının Kürdistan'ın bütün parçalarına yayılmasında yatmaktadır ki bu yayılma a) Arapça ve Farsçada daha fazla eğitim görmeye, b) bu iki egemen dilde kitle iletişim araçlarının yoğun bir biçimde kullanılmasına, ve c) Kürt dilinin dezavantaj bir konuma girmesine yol açmıştır.

8.4.2.1 Kurdî Petî (Katıksız Kürtçe) Hareketi

Arıtmacılığın, milliyetçiliğin dilsel bir ifadesi olduğu biliniyor. Kürtlerin ulus olarak bölünmüşlükleri ve milliyetçilikleri arıtmacılıktan gelen dilsel bir değişimin dinamizmine bir kavrayış sağlıyor.

Arıtmacılığın izleri Ehmedê Xanî ve Ali Taramakhi'nin onyedinci yüzyılın eserlerine kadar gidebilir (bkz. 4.2.2 ve 4.3.2.1). Mesela Taramakhi Arapça gramer kitabında, Arapça dilbilgisi terimleri olan *ism* "ad" ve *nida* "ünlem" karşılıkları için *naw* "ad" ve *gaz kirin* "çağırmak" kelimelerini kullandı (Alani 1984:57). İlk dönemlerin gazeteciliği de yabancı harf ve kelimelerin Kürtçeleştirilmesine bir ilgi göstermiştir. Ne var ki arıtmacılığın milliyetçiliğin en güçlü göstergesi olarak ortaya çıkması Birinci Dünya Savaşından sonradır.

1920'lerin arıtmacılarının çabaları Kürt dilinin kaydedilmemiş zengin bir kelime hazinesine sahip olduğunu ve eğer bütün sözlük kaynaklarından yararlanılırsa, yeni ihtiyaçları karşılamada kendi kendine yeterli olabileceği varsayımına dayanıyordu. İmla reformuna karşı çıkan bir okur *Diyarî Kurdîs-*

tan'a (No. 16, 1926, s. 10) yazdığı mektupta Arapça ve Farsça kelimelerin çok sık kullanılmasından ötürü Kürtlerin yerli tabirlerinin çoğunu unutmuş olduğunu belirtiyordu. "Bu kullanılmamış Kürtçe kelimelerin bir taraması yapılması ve başkalarının kelimelerine ihtiyaç duymamamız için kelimelerimizi ve yazımızı başkalarınınkinden ayrı tutmamız gerekir" diye yazıyordu bu okur. Bir dil reformcusu olan Shaways aynı gazetede (No. 15, 1926, s. 12) "Yeni Yazı ve Katıksız Kürtçe" başlıklı özel bir makalede şunları yazıyordu: "Kürt diline bilincimizin ve ruhumuzun rengini vermemiz gerekir; Kürt dilini Arapça ve Farsça konuşmalarla süslemeyelim, tersine onu kendi tatlı kelimelerimizin dağarcığıyla zengin ve renkli bir biçimde örelim."

Dil reformcusu Vehbi genel sözlük kalemleri sözkonusu olduğunda Kürtçenin özürlü ('aciz) olmadığına inanıyordu. Bununla birlikte kelime hazinesinin modern bilimler, sanat ve teknolojinin taleplerini karşılayamayacağını da fark etmişti. Şeyh Mahmud'un özerk hükümeti için askeri talim broşürlerini çevirirken, elinden geldiği kadarıyla Arapça terimlerin yerine Kürtçe karşılıklarını kullandı (Wahby 1973a:9-10; ayrıca bkz. 7.6.0). Gerçi kullandığı kelimeler arasında çok sayıda yabancı kelime de yok değildi. Öteki yazarlar özellikle de basında yazanlar gitgide Kurdî Petî, yani Katıksız Kürtçe olarak adlandırdıkları tarzda yazmaya başladılar.

1926'da Kürt Bilim Derneği (bkz. 10.3.1) *Kurdî Petî*'de bir yazı yarışmasını düzenledi. Bu yarışmanın amacı dünyaya Kürtçenin öteki dillere ihtiyaç duymayan eski ve düzenli (rêk û pêk) bir dil olduğunu anlatmaktı (*Jiyan*, 2 Aralık 1926, s. 3). Çok geçmeden "Kürt Dilini Arındırma Komitesi" (Komeley Bijarî Zimanî Kurdî) kuruldu. Bu komitenin amacı yabancı kelimelerin yerine kullanılacak olan yerli kelimeleri bulmaktı (*Jiyan*, 9 Aralık 1926, s. 1-2) Bu dernek ve komitesi hareketsiz kalmasına karşın, Katıksız Kürtçe hareketi hem basılı hem de yayın medyasında faaliyetlerine aralıksız devam etti.

İkinci Dünya Savaşı Avrupa dilleri dışındaki dillere yüzlerce yeni kelime ve kavram soktu. Savaş Kürt kitap yayıncılığını sona erdirdiği halde, Irak'ta radyo yayını ve bir savaş propa-

ganda gazetesini soktu. Arap dilini kullanan medya aracılığıyla ortaya konulan sözlüksel yeniliklerin zorlukları arıtmacı harekete mensup çevirmen, yazar ve yayıncılar tarafından başarıyla aşıldı.

İki gazete Kürtçenin gelecekteki gelişimine damga vurdu. En ünlü gazete *Gelawêj* esas amacının "eski edebiyatı koruyarak, derleyerek ve yeni edebiyatı yayımlamaya yönelik fırsatlar yaratarak, güzel eserleri ve iyi yabancı kitapları çevirerek, Kürt dilini yabancı unsurlardan temizlemek, yeniden diriltmek ve ona hayat vermek" olduğunu duyurdu (c. 1 No. 1, s. 2). Mayıs-Haziran 1942'ten (c. 3, No. 5-6) itibaren Vehbi'nin türetmiş olduğu Arapça terim ve kelimelerin Kürtçe karşılıklarının bulunduğu listeleri yayımlandı. Gazetenin editörü bu yeni bölümün, *Ferhengî Gelawêj* (*Gelawêj* Sözlüğü) amacı "katıksız Kürtçe yazmaya güç vermek ve yabancı kelimeleri temizlemekti" (age. s. 94). Aşağıdaki örnekler sayı 5-6, 9-10, 11-12, 1942; sayı 2, 1943'ten alınmıştır (Arapçadan alınmış kelimeler Kürtçe telaffuz olarak Latinleştirilmiştir):

	Yabancı kelimeler	Önerilen Kürtçe karşılıkları
آن	*an* "zaman, an"	*kat* (yerli)
احناد	*ehfad* "torunlar"	*newe* (yerli)
اختراع	*ixtira'* "yenilik"	*dahênan* (anlam genişlemesi)
اقتدار	*iqtidar* "iktidar"	*twana, yara* (Farsça)
اکثریت	*ekseriyet* "çoğunluk"	*zorbeyetî* (çeviri)
تجارت	*ticaret*	*bazirganî* (Farsça)
جزیره	*cezîre* "ada"	*dirge, durge* (lehçe)
دنیا	*dinya* "dünya"	*gêtî* (Farsça)
زمان	*zeman* "zaman"	*dem* (yerli)
شری	*sirî* "sır"	*nihênî* (yerli)
سعر	*si'r* "fiyat"	*nirix* (Farsça)
سروت	*serwet* "servet"	*saman* (Farsça)
صلح	*sulh* "barış"	*aştî* (yerli ve Farsça)
بالخاصه	*bilxase* "özellikle"	*betaybetî* (yerli)
احصاء النفوس	*ilîsa'ulnufûs* "nûfus sayımı"	*erjmar* (Farsça kaynaklı hesap)

اتحاد	*ittiHad* "birlik"	*yeketî, yekgirtin* (yerli)
ادراك	*idrak*	*peypêbirdin* (yerli)
ابدی	*ebedî*	*cawîd(an)* (Farsça), *nemir* (yerli)
اقليت	*eqeliyet* "azınlık"	*kemayetî* (çeviri)

İki eğilim çok açık. Biri, yerlileşmiş yabancı kelimeleri (sözgelimi, *dinya, ziman, ebedî*) dilden temizleyip atmak, diğeri ise Farsçadan olsa bile yeni kelimeler alarak Arapça kelime ve deyimleri temizlemek (bkz. 8.4.2.2). Vehbi'nin, daha sonraları da Huzni Mukriyani'nin buldukları yeni kelimeler gerek özgün gerekse çeviri olarak pek çok makale içeren *Dengî Getî Taze* gazetesinde ek listeler şeklinde yayımlandılar. Vehbi'ye göre bu yeni kelimeler (1942'de aşağı yukarı 1000 tane) çevirmen ve arıtmacılar tarafından yaygın bir biçimde kullanılıyordu. Çağdaş bir gözlemci olan Edmonds (1945:187) Vehbi'nin eserini "diğer süreli yayınlardaki yazarların ve Bağdat Radyosu ile *Şark el-Adna* Radyosu'ndaki yayıncıların bilinçli bilinçsiz izlediklerini" yazıyordu (bkz. 7.4.19.4).

8.4.2.2 Arıtmacılıkta eğilimler

Diğer dillerin durumunda olduğu gibi Kürtçede de arıtmacılık tutucu, ılımlı ve aşırı türleri içinde barındırmıştır. Arıtmacı hareketin başarısı azınlığı oluşturan tutucuları çoktan bertaraf etmiş olmalarıdır. Tutucu konuma bir örnek olarak *Gelawêj*'de (c. 1, No. 1, 1940) aktarılan bir mektubu verebiliriz. Mektupta, yazar türetilmiş bildik olmayan yeni kelimeler ile anlamı sabit olmayan uydurma kelimelerin (sözgelimi, bu gazetede yayımlanmış tek bir makale içinde Arapça '*kelime*' sözcüğüne karşılık tam üç farklı karşılık verilmiştir) yarattığı kafa karışıklığından yakınıyor.

Aşırıcılık. Özellikle de 1960'lardan beri egemen eğilim aşırıcılık olmuştur. Bu aşırıcılık kendini iki yönde gösteriyor. İlki tamamıyla yerlileşmiş Arapça kelimelerin tümüyle atılmasıdır, mesela:

Yerlileşmiş	Uydurulmuş
qelem "kalem"	*pênus*
şi'r "şiir"	*honrawe, helbest*
kelime "sözcük"	*wişe*
xet "hat"	*hêl*
kitêb "kitap"	*pertûk, peraw*
nesir "düzyazı"	*pexşan*
zeman "zaman"	*dem, kat*
edeb(iyyat) "edebiyat"	*wêje*

Bu aşırıcılık siyaseti Kürt milliyetçiliği (*Kurdayetî*) ile Irak ve İran devletleri arasındaki çatışmalarda kök salmıştır. Baskıcı Arap hükümetlerin doğrudan baskısı altında yaşayan ve Arap dili egemenliğinde olan Irak Kürtleri buna dilsel açıdan tepki vererek, Arapça kelimeleri temizleyerek, yerine eşit oranda baskıcı bir devlet olmasına rağmen komşu İran'ın resmi dili olan Farsçadan yeni kelimeleri koymuştur. Bunun örnekleri Vehbi'nin yukarıda verilmiş listelerinde ve son zamanlarda Irak Kürtleri tarafından yazılan edebi eserlerinde bolca bulunmaktadır:

Farsça kelimeler	Kürtçe biçimi
قشنگ /*qaşeng* "güzel"	*qeşeng*
شرپرشتی /*sarparastî* "denetleyici"	*serperiştî*
سپاس / *sipās* (kerden) "teşekkür etmek"	*supas*
سپیده / *sipîdi* "şafak"	*spêde*
پوزش / *pūziş* "özür"	*pûziş*
پزشك / *pizişk* "hekim"	*pizişk*
آمار / *āmār* "istatistik, sayım)	*amar*
ورزش / *verziş* "egzersiz"	*werzîş*
تندرستی / *tendurustî* "sağlık"	*tendrustî*

Aynı şekilde Avrupa terimleri, aralarında Kürt Akademisi'ninkiler de bulunan önerilmiş çeşitli terminolojilerde yer alan Arapça terimlere tercih edilmektedir. Bu Arapça karşıtı

tutum 1980'lerde anlaşılmaya başladı. Kürt Eğitim Genel Müdürlüğü (*Berêweberêtî Gîştî Xöndinî Kurdî*) 1986'da bir kararname yayımlayarak yabancı kelime ve deyimlerden (Latince, Farsça ve diğer diller) sakınılması gerektiği, bunun yerine Kürtçe ya da bu mümkün değilse, Arapça kelimelerin kullanılması gerektiğini ilan etti (Bimar 1986:299).

Öte yandan İran Kürtleri Farsça kelimeleri kendi dillerinden temizleyerek, yerlerine diğerlerinin yanı sıra Arapça kelimeleri koymaya yönelik bir eğilim gösteriyorlar. Sözgelimi, Farsça فشار / *fishar* "baskı" kelimesinin yerine Arapça *zext* kelimesi (ضغط/*daght*) konulmuştur. En çarpıcı olan ise Arapça bir kelime olan ve hem Farsçada (*zulm*) hem de Kürtçede yaygın olarak kullanılan zulm kelimesinin başına gelenler olmuştur. Farsça bir kelime olarak görüldüğü için, İran Kürtleri zulm'ın yerine Farsçada çok nadir kullanılan Arapça eşanlamlısı غدر/ *ghadr*'ı koymaktan yanadır. Farsçadan alınmış supas (bkz. Vehbi'nin yukarıdaki listesine) kelimesinin Irak Kürtleri arasında doğallaşması ve rakipsiz kullanımı yüzünden İran Kürtleri arasında kabul gördüğünü kaydetmek ilginçtir. Türkçülüğe karşı gelişen benzer bir eğilim, Avrupa dillerinden, Farsçadan ve Arapçadan kelime almayı tercih eden Türkiye Kürtleri arasında görüldüğü belgelenebilir. Irak ve Türkiye Kürtleri Farsçadan alınmış kelimeleri genellikle iki dilin "Hindi Avrupa" dillerine olan yakın ilişkilerine işaret ederek haklı göstermektedir. İran'ın Kürt milliyetçileri bu genetik dil bağlantısını kulak ardı etmek ya da önemsememek eğilimini taşıyorlar.

Aşırıcılık gramer ve sözlük açısından kabul edilmeyen yeni uydurulmuş kelimelerin yaygın olarak kullanılmasına yol açmıştır. İyi belgelenmiş bir durum "tarihi" göstermek üzere Kürdistan bölgesinde bir yer ismi olan *Berwarî, berwar*, adının kullanılmasıdır. Olayın öyküsünü Zabihi (1977:61-62) şöyle anlatıyor:

> ...1943'te Tebriz'de *Nîştman* dergisinin basımıyla [gizli] uğraşıyordum. Suriye'den Kürtçe gazete *Roja Nû*'yu almış-

tım. Gazetede bir makalenin sonunda yazarın adının hemen arkasından "Berwari R.R. 1943" ibaresi vardı. O dönemde İranlı (Farslı) yazar ve şairler arasında yazılarının sonunda bı tarihi [Farsça] "tarihli" tabirini koymak, ardından yazının yazıldığı günü, ayı ve yılını yazmak adettendi. Kıyaslandığında Berwari ile *bi tarikhi*... birbirine uyuyordu. *Berwari*'nin bir bölgenin adı olduğundan haberim olmaksızın bunu yanlışlıkla ...*tarikh* "tarih" sandım.

Zabihi, bu keşiften havalara uçarak gerekli gereksiz her basımda bu kelimeyi kullanmaya başladığını aktarıyor. Irak Kürtleri yeni kelimeleri nereden geldiklerini bilmeksizin yayınlarında yaydılar.

Aşırıcılığa karşı muhalefet arada bir basında dile getirilmiştir. Sözgelimi, Abdulla (1962:16-20) Kürtçe kitaplar o denli anlaşılmaz bir hal almaya başlamıştır ki okurlar Arapça kitapları okumayı daha kolay buluyor diye bir uyarıda bulunuyordu. Özellikle de dilden yerlileşmiş Arapça kelimelerin temizlenmesini ve onların yerine Farsça ya da Avrupa dillerinden alınmış kelimelerin konulmasını eleştiriyordu. Şair Hazhar [Hejar] (1974) arıtmacıların dili "temizlemek" (*xawên kirdinewe*) yerine "kafa göz yardıklarını" (*şer û gölak şikandin*) ileri sürüyordu. Yabancı kelimelerin sözlüğü zenginleştirmenin meşru bir kaynağı olduğunu kanıtlamak için öteki dillerden alınmış Arapça kelimelerin (s. 291-320) ayrıntılı bir listesini vererek, yerlileşmiş yabancı kelimelerin dilden temizlenmesine bir son verilmesi çağrısında bulunuyordu. Bir başka şair Hêmin (1983-44) "kentli bencil kelime uydurmacıları (*wişe dataş*) tarafından çirkin, kullanışsız ve özgün olmayan kelimelerin uydurulmasını" şiddetle eleştiriyordu. Her iki şair de Mukri bölgesinde yer alan köylerde doğmuş ve her ikisi de kusursuz düzyazı yazarı ve çevirmendi.

Konuşma dili. Konuşma ve yazı dilinde arıtmacılığın etkisi inişli çıkışlı olmuştur. *Rojî Nô*'ya (c. 4, No. 2, Temmuz 1961, s. 38-39) göre, yazılı dil yeterince arıtılmıştı, oysa eğitimli kent nüfusunun konuşmalarında büyük oranda Arapça kelimeler yer alıyordu. Yazar Arapça kelimelerin Kürtçeye girişi

özellikle de uygulamada resmi dilin Arapça olduğu hükümet dairelerinde çalışan görevliler arasında öncekinden çok daha şiddetli olduğu doğrultusunda uyarıda bulunuyordu. Anadilinde eğitime izin verilmediği İran'daki durum da buna benzerdir. Zhiyan (1972:360-61) Mahabad'da Kürtçe-Farsça olmak üzere ikidilli konuşanlara 3 bin seçilmiş Farsça kelimenin Kürtçe karşılıkları sorulduğunda %30 Farsça ve %15 Arapça ve Türkçe kelimeler kullandıklarını fark etti.

Öyle görünüyor ki tekdilli anadilinde eğitim mümkün olmadığı ve Kürt okur ve dinleyicisi egemen dillere bel bağladığı sürece, bu durum böyle sürecektir.

Teori ile pratik arasındaki gedik. 1970'lerden önce sözlük reformunun çoğu dilbilim bilmeyen bireyler tarafından yürütüldü. Ekler ilk kez 1958 yılında dikkat çektikleri halde, Irak Kürtleri tarafından hazırlanan Kürtçe gramer kitaplarında, kelime oluşturma işine el atılmadı. Irak dışında yayımlamış olan üç gramer kitabının Kurdoev (1957:293-99), McCarus (1958:82-91) ve MacKenzie (1961:140-49) her biri bir bölümünü kelime oluşturmaya ayırmıştı ama 1970'lere kadar dilbilimsel olarak eğitim görmüş yerli konuşmacılar kelime oluşturma konusunu incelemeye daha başlamamıştı. Kürtçede kelime oluşturmaya yönelik ilk çalışma 1977'de piyasaya çıktı (Marif).

Reformcular çabalarının çoğunu yabancı kelimelerin yerine okur-yazar olmayan yerli konuşmacıların konuşmalarında geçen "katıksız" kelimeleri koymaya ayırdı. Bununla birlikte kelime uydurmak kaçınılmazdı. Kelime uydurma kelime uydurucuların dil sezilerine; Arapça, Farsça, Türkçe ya da bazen de Avrupa dillerinden elde ettikleri bilgilerinden kazanmış oldukları dilbilimsel kavrayışlarına dayanan etkin bir "analoji" (*kıyas*) yoluyla yapıldı çoğunlukla.

Dil reformcuları genelde dildeki sözlüksel değişim dinamizminin ya da özelde Kürt dilinin sayısız morfolojik ve semantik kaynak potansiyelinin farkında değildiler. Bu yüzden arıtmacılar korkusuz modernciler olmalarına karşın, ekler gibi morfolojik özelliklerin buluşçu bir şekilde kullanılmasında ya

da "kıyaslama açısından" hoş görülmeyen yeni türetmeleri veya bileşik kelimeleri oluşturmada tutucular gibi hareket ettiler. Görüldüğü kadarıyla dilbilgisel özellikleri buluşçu bir biçimde ilk kullanan Kürt Akademisi oldu.

1976'da Kürt Akademisi, İngilizcede "synchronize" gibi fillerde *-ize* fiil yapım ekinin karşılığı olarak *-andin* ekini (mesela, heman "*syn*-ile birlikte" + *kat* "*chron*-zaman" *-hemankatandin*) ya da *xoyekî* "subjective-öznel" ve *xoyekîyetî* "subjectivity-öznellik" gibi kelimeleri uydurmak için İngilizce *-ive* ekinin karşılığı olan Kürtçe *-ekî* ve *-etî* ekleri ile İngilizce *-ity* ekinin karşılığı olan *-etî* ekinin kullanılmasını önerdi. Akademi, büyük dillerin, özellikle de kendi kelime hazinesini genişletmek üzere artık kullanılmayan Latince ve eski Yunanca özelliklerini bile kullanan İngilizcenin pratiğini göstererek meşruluğunu sağlamanın peşine düştü (KZK 1976:9-10). Bu yeniliklerin kabul edilebileceğini gösteren kanıtlar mevcuttur. *Nirxandin* "değerlendirmek" (*nirx*, "fiyat, oran, değer" + *andin* "*-ize*") kelimesi Akademi'nin yayınlarının dışındaki yayımlarda zaten kullanılmaktadır.

8.4.3 Arıtmacı hareketin başarısı

Yukarıda incelenen kanıtların (bkz. özellikle de Tablo 57) gösterdiği gibi arıtmacı hareketin başarısı hem aydın sınıfı arasındaki milliyetçi düşüncenin popülaritesiyle hem de bireysel reformcuların kullandığı metodolojiyle açıklanabilir. Yeni kelimelerin kabulü egemen dilde eğitim görmüş okur-yazarlar tarafından dile sokulmuş çok sayıda kelimenin halk dilinde karşılıklarının bulunmasıyla perçinleşti. Bu yüzden reformcuların görevlerinden biri "doğu", "batı" "bilhassa", "bile" vb gibi günlük konuşmalarda geçen Kürtçe sözcükleri yazılı dile sokmaktı. Semantik genişleme ve çeviri yoluyla gelen kelimeler de sıklıkla alınmış iyi kabul görmüştü. Sözgelimi, "Farsçamolla tipte" bir eğitim gören arazi sahibi soylu biri arıtmacılığın ilk aşamalarında Edmonds'a (1945:187) şöyle demişti:

> Haber bültenlerini okuduğumda gözlerim henüz tamamen alışamadı ama okundukları zaman kulağıma çok hoş geliyor ve anlamları hepimiz için kusursuz bir netlikte; keza Arapça gazetede kullanılmış bir kelime açıklayıcı not olarak yeni Kürtçe bileşik bir kelimenin ardından parantez içine konulduğunda, bunun tam tersi bir etkisi olmaktadır. Daha önce koyu gözlüklerle sadece belli belirsiz algılamış olduğum Arapçanın tam anlamını ilk kez Kürtçe kelimenin ışığında anladım.

1960'lara gelindiğinde, şiir ve düzyazı (hem kurmaca hem de kurmaca olmayan); her ikisi de arıtılmıştı (bkz. 8.6.1 ve 8.6.2). Yayıncılıkta arılaştırma eğiliminin de dil reformunun bu yönünün meşrulaşmasında payı olmuştur (bkz. 7.4.10.4). Bu döneme kadar arıtmacılık tamamı olmasa da çoğu Arapçadan alınmış şahıs adlarını da etkilemişti (bkz. 8.4.5).

8.4.4 Sözlük ve kodlama

Sözlük ve gramer kitapları genellikle dilin kodlanmasında önemli araçlar olarak kabul ediliyor. Tanımlayıcı ya da kuralcı olsun sözlük diğer şeylerin yanı sıra kelimelerin yazımsal, söylemsel, dilbilgisel ve anlambilimsel (semantik) kullanışlarıyla ilgili bilgiler sağlayarak kuralları sağlamaya yönelik bir etki gösterirler. İnsanlar "düzgün" kullanım için "otorite" olarak her zaman sözlüğe başvururlar. Gerçekten de yetkin sözlükler İngiltere ve Birleşik Devletler'de dil akademileri olarak işlev görmekteler (Zgusta 1980:6).

Kürt dil reformcuları geliştirme çabalarında dikkatlerini dilbilgisi tanımlarından çok sözlük çalışmalarına vermişlerdir. İlk sözlük, Khani (1682:83) ilk gramer kitabından (bkz. 8.5.0) yaklaşık üç yüzyıl önce çıktı. Xanî'nin amacı bu kısa Arapça-Kürtçe sözlüğü Arapça egemenliğine dayalı eğitim sistemine sokarak Kürtçenin düşük statüsünü yükseltmekti (bkz. 4.2.2). Bir yüzyıl sonra, benzer bir eser Nodeyi (1795) tarafından hazırlandı. Bu sözlük de tıpkı kendisinden önceki sözlükte olduğu gibi hâlâ medrese okullarında kullanılmaktadır.

Tablo 58. Kürt sözlükçülüğünün bazı özellikleri (1682-1985)

	Derleme ya da basım tarihi	Yazarlar: Ad(lar)	Yayın Yeri: Anadil	Yayın Yeri: Yabancı dil	Yayın Yeri: Anavatan	Yayın Yeri: Yurtdışı	Dillerin sayısı: tek dilli	Dillerin sayısı: iki dilli	Dillerin sayısı: çok dilli	Dil(ler)	Kelime sayısı	Lehçeler: Sorani	Lehçeler: Kurmanci	Lehçeler: Çok lehçeli	Türü: Genel	Türü: Özel	Alfabe
1	1682-83	Khani	+		O			+		A-K	954		+				A
2	1787	Garzoni		+		+		+		İT-K	5,000		+		+		L
3	1795	Nodeyi	+		0			+		A-K		+				+	A
4	1879	Jaba		+		+		+		K-FR	15,000		+		+		A
5	1886	Abu Muhsin	+		İR			+		K-F		+			+		A
6	1892	Khalidi		+	0			+		K-A			+				A
7	1916	Nikitine		+	İR			+		R-K						+	
8	1933	Petojan vd	+	+	SB			+		E-K	9,000		+				L
9	1934	Fatah	+		I			+		I-K		+				+	A
10	1936	Khachatryan vd	+	+	SB			+		E-K			+			+	L
11	1947	Mokri	+		İR			+		K-F				+		+	A
12	1950	Mukriyani	+		I			+		A-K	15,000	+			+		A
13	1953	Sajjadi	+		I		+		+	K						+	A
14	1955	Mistafa	+		I			+		A-K		+				+	A
15	1955-57	Mardukh	+		İR				+	K-F-A	25,000	+			+		A

16	1957	Bakaev	+		SB			+		K-R	14,000		+		+		KR
17	1957	Siyabandov	+		SB			+		E-K	23,000		+		+		KR
18	1957	Farizov	+		SB			+		R-K	30,000		+		+		L
19	1958	Avdal	+		SB		+			K	7,000		+			+	KR
20	1960	Kurdo(ev)	+		SB			+		K-R	34,000		+			+	L
21	1960	Naqabay ...	+		I			+		A-K		+				+	A
22	1960	Nebez	+		I			+		K-A	300	+				+	A
23	1960-76	Khal	+		I		+			K-K		+			+		A
24	1960-61	Nebez	+		I						3,000	+				+	A
25	1961	Mukriyani	+		I			+		A-K	30,000	+			+		A
26	1962	Ceger-Xwin	+		I		+			K-K			+				A
27	1965	Blau		+		+			+	K-FR-I			+		+		L
28	1966	Wahby&Edmonds	+	+		+		+		K-I		+			+		L
29	1967	McCarus		+		+		+		K-I		+				+	A
30	1967	Anter	+		TR			+		K-T	11,000		+		+		L
31	1968	Qaftan	+		I		+			K		+				+	A
32	1968-69	Avrang		+	IR			+		K-F	12,650	+			+		A
33	1970	Mukriyani	+		I		+			K		+				+	A
34	1970	Mudaris	+		I			+		A-K		+				+	A
35	1971	Barzinji	+		I		+			K-K		+				+	A
36	1971	Berêweberêtî...	+		I			+		A-K	1,400	+				+	A
37	1972	BGXK (GDKS)	+		I			+		K-A		+				+	A
38	1972-73	Qaradaghi	+		I		+			K-K	7,000	+				+	A
39	1973	Baha'adin	+		I			+		K-K-A			+			+	A
40	1973-74	KZK (KSA	+		I			+		A-K		+				+	A

Tablo 58. Kürt sözlükçülüğünün bazı özellikleri (1682-1985)

	Derleme ya da basım tarihi	Yazarlar: Ad(lar)	Yayın Yeri: Anadil	Yayın Yeri: Yabancı dil	Yayın Yeri: Anavatan	Yayın Yeri: Yurtdışı	Dillerin sayısı: tek dilli	Dillerin sayısı: iki dilli	Dillerin sayısı: çok dilli	Dil(ler)	Kelime sayısı	Lehçeler: Sorani	Lehçeler: Kurmanci	Lehçeler: Çok lehçeli	Türü: Genel	Türü: Özel	Alfabe
41	1974	KZK (KSA)	+		I			+		A-K		+				+	A
42	1974	BGXK (GDKS)	+		I						5,800	+				+	A
43	1974-79	Gharib	+		I				+	A (I) K		+				+	A
44	1975	KZK (KSA)	+		I			+		A-K		+				+	A
45	1975	Gharib	+		I				+	A-I-K		+				+	A
46	1976	KZK (KSA)	+		I			+		A-K-I		+				+	A
47	1977-79	Zabihi	+		I		+			K-K		+			+		A
48	1977	Nizamadin	+		I			+		K-A		+			+		A
49	1977	Kedaîtene vd	+	+	SB			+		R-K	2,100	+				+	A
50	1978	Izadpanah			I			+		K-F				+		+	A
51	1978	Bozarslan	+		TR			+		K-T			+		+		L
52	1979	Khaomian	+		SB			+		K-R	8,000		+			+	KR
53	1981	Ibrahimpur	+		İR			+		K-F				+	+		A
54	1981	Holm&Mathlein	+	+		+		+		İS-K		+	+			+	A-L
55	1982	Kara	+		İR			+		F-K	7,500	+			+		A

56	1982	Baban	+	İR		+		F-K		+		+		A
57	1982	Safizade	+	İR		+		K-F		+		+		A
58	1983	Fatahi Qazi	+	İR	+			K-K		+			+	A
59	1983	Bakaev	+	SB							+		+	KR
60	1983	Kurdoev vd	+	SB		+		K-R	25,000	+		+		A-L
61	1985	Shali vd	+	I		+		İ-K		+			+	A
62	1985	Sharif	+	I			+	İ-A-K	1,000	+			+	A
63	1985	Fayzizadeh	+	İR	+			K-K		+			+	A

Notlar:
A, Arapça; E, Ermenice; F, Farsça, FR, Fransızca; I, Irak; İ, İngilizce; İR, İran; İS, İsveççe; İT, İtalyanca; K, Kürtçe; KR, Kiril alfabesi; l, Latin alfabesi; R, Rusça; SB, Sovyetler Birliği; T, Türkçe; TR, Türkiye;

1918 öncesi sözlükler

Yukarıda adı geçen iki sözlük dışındaki ilk sözlükler genellikle yerli olmayanlar tarafından standardizasyon dışındaki amaçlar güdülerek yazılmıştı. Garzoni (1787), Jaba (1879) ve Nikitine (1916), Batı diplomatları ve misyonerlerinin doğrudan Kürdistan'la olan temaslarını yansıtırlar. Garzoni'nin eseri misyonerlerin Kurmanci konuşanlarla konuşmalarını kolaylaştırmak amacını güttüğü halde, diğer ikisinin eserleri sırasıyla Erzurum ve Urmiye'deki Rus konsülleri tarafından hazırlandı. Alan çalışmasına ve yazılı materyale dayanan Jaba'nın eseri daha araştırmaya dayalıyken, Nikitine'nin eseri Birinci Dünya Savaşında Rus ordusu için hazırlanmış askeri terimler sözlüğüydü.

Geri kalan sözlükler (Abul-Hassan [Tablo 58'de Abu Muhsin olarak yazılmıştır] 1886 ve Khalidi 1892) ondokuzuncu yüzyılın ortalarında Tahran ve İstanbul'un denetimlerini Kürdistan'ın bütün parçalarına yaymalarından hemen sonra Fars ve Osmanlı hükümetlerinin görevlileri tarafından yazılmıştı. İlk eser Erdelan beyliklerinin bastırılmasından sonra, İran Kralı Naser el-din Şah'ın emirleri üzerine hazırlandı. Eserin Senendec yerlisi olan hazırlayıcısı şöyle diyordu: "Büyük şık (*fesih*) dillerden biri olan Kürt dili olması gerektiği gibi yazılmamıştır. Bunu öğrenmek isteyenler için en yalın haliyle yazılması gerekir" (bkz. Şekil 34). Osmanlı üst düzey görevlilerden Filistinli edebiyat adamı Khalidi, Bitlis vilayetinde Motki kazasında kaymakam iken sözlüğünü hazırladı.

8.4.5 Irak'ta sözlük çalışmaları

Irak Kürtleri dillerini geliştirmede sözlük ihtiyacını vurgulamaktan asla vazgeçmediler. *Peyje* gazetesi (No. 1, 1927, s. 43) Kürt dilinin birleştirilmesi ve arıtılmasının ancak bir sözlük aracılığıyla başarılabileceğini yazıyordu. *Zarî Kirmancî*'nin (No. 11, 14 Eylül 1927, s. 19) editörü Huzni Mukriyani'ye göre "bir ulusun temeli ve soyu" halkının tarihine, dilinin sözlüğüne ve gramerine dayanır. Gene de ilk ciddi sözlük çalışma

olan Mukriyani'nin (1950) Arapça-Kürtçe sözlüğü piyasaya çok geç çıktı. Yazarın amacı her bir sözcük için mümkün olduğu kadar çok Kürtçe karşılık bulmaktı. Fattah'ın (1934) sözlüğü pedagojik amaçlar için tasarlanmış koşuk biçimde yazılmış küçük bir İngilizce-Kürtçe sözcük dağarcığından oluşuyor. Kürtçe adlar koleksiyonu olan Seccadi'nin (1953) sözlüğü Arapça adları temizlemeye yönelik artan bir talebi karşılıyordu. Mistafa'nın (1955) sözlüğü 4-6. sınıf Arap öğrenciler için Kürtçe açıklanmış Arapça kelimelerin bir listesidir.

Tekdilli sözlüklerin yakın zamanda ortaya çıkışları

İlk tekdilli sözlük olan Khal (1960-76, bkz. Şekil 35) ilk Kürtçe sözlüğün (Khani 1682-83) derlemesinden neredeyse üç yüzyıl sonra piyasaya çıktı. Kuran'ın bir yorumcusu ve kendi kendini yetiştirmiş bir dil araştırmacısı olan Khal 1935'te sözlüğü için materyal toplamaya başladı. Daha önceki eserleri-Khani, Nodeyi, Khalidi, Mukriyani, Mardukh ve Soane-kapsam, boyut ve lehçeleri içermesi bakımından çok sınırlı olduğunu gördüğü için genel (têkrayî) bir sözlük derlemeye karar verdi (s. 15). Ayrıca bir ulusun ayakta kalmasının yalnızca sözlüklerin derlemesiyle korunabilecek bir dile dayandığına inanıyordu (s. 8). Derlemiş olduğu tekdilli sözlüğün zor bir yenilik olduğunun da altını çiziyordu:

> Bu bakımdan bu sözlüğe bakan biri bizim başvurduğumuz hiçbir modelin olmadığını bilmelidir... kelimelerimiz bir düzene konulmamıştır ve anlamları kesin olarak belirtilmemiştir; bütün kelimelerin anlamlarını herkesin tam olarak anlayabilmesi için farklılıklarını koyup tek tek açıklayacak şekilde anlamlarını belirlemek son derece zordur. Sakın belam [ama, fakat], tumez [ama anlaşıldığı gibi, ortaya çıktığı gibi], meger [meğer, ..medikçe, hariç, ama], gibi kelimeleri ya da bunlara benzer yüzlerce sözcüğü açıklamanın ve tanımlamanın kolay olduğunu düşünmeyin (s. 16).[1]

1 Khal'ın üçüncü cildin arka kapak sayfası üzerindeki notu (1976) ortaya çıkmakta olan standart dillerde tekdilli sözlükleri yazmanın zorluğuna işaret ediyor:

Kendini sözlük çalışmalarına adamış başka bir sözlükçü olan Giw Mukriyani ikinci Kürtçe-Arapça sözlüğünü 1961'de yayımladı (Şekil 36). En büyük eseri olan tekdilli *Kürdistan Sözlüğü* parasal zorluklardan ötürü yayımlanmamıştır (bkz. 7.2.2.8). Hangi sözlüğün önce yayımlanması gerektiğine ilişkin tavsiye milliyetçi bir araştırmacı olan Kahire'de oturan Ali Awni'den geldi. Ali Awni "Arapça bir kelimenin anlamının kolaylıkla bulunmasını" kolaylaştırmak için Arapça-Kürtçe sözlüğün son derece gerekli olduğuna inanıyordu. "Suriye ve Mısır'daki zengin Kürtler"den gelen katkılarla bu tekdilli eserin yayımlanmasının finansmanını karşılayacağı sözünü vermişti. Ne var ki bu ilk eserin yayımından sonra Awni yazara, "Kürt dilinin unsurları önceki eserde görülemediği" için ilkin Kürtçe-Arapça sözlüğü yayımlamanın daha iyi olacağını yazdı. Mukriyani'nin kendisi de finansal sorunlar bir yana eğer sözlükteki tanımlar Sorani lehçesinde verilirse, öteki lehçeleri konuşanların bunları anlamayacaklarını, oysa İslam dili olan Arapçayı herkesin bildiğini belirtiyordu (Mukriyani 1961:14). Öyle görünüyor ki Mukriyani, Khal'dan farklı olarak ya tekdilli sözlüğün standardizasyon sürecindeki rolünü anlamamıştı ya da hiç gidilmemiş bu yolu tepmeye güç yetiremiyordu.

Irak'ta sürgünde yaşayan Suriyeli şair Cegerxwin (1962) 1960'ların başlarında Kurmanci lehçesinde iki ciltlik tekdilli bir sözlük yayımladı. Bol miktarda özel isim içeren bu eserin kalitesi hiç de iyi değildi.

Kürtçe sözlüklerinin dönüm noktası, Zabihi'nin (1977) *Le Petit Larousse* sözlüğünü (yazar model olarak ayrıca M. Mo'in'nin, *Le Petit Larousse* modeline dayanan tekdilli Farsça *Farhang-i Farsi* sözlüğünü kullanmıştır) model alan ve onun standartlarını karşılayan tekdilli eseri (bkz. Şekil 35) oluşturuyordu. Tekdilli sözlükçülük, Khal'in öncü eserinden ötürü ve Sorani sözlükçülüğüne ince teknikleri sokmuş Zabihi'nin yap-

"Benden önce hiç kimse Kürtçe kelimeleri Kürtçeyle açıklamamıştır; türettiğim bir kelimenin açıklaması benim yaratımımdır. Aslında her tanımın ayrı bir oluşumu vardır. Kimse, *Khal Dictionary* adını vermeksizin bu tanımları kullanmamalıdır....tıpkı Firouzabadi'nin sözlüğünü hazırlarken Sahahi Jawhari'nin sözlüğünü kullanması gibi."

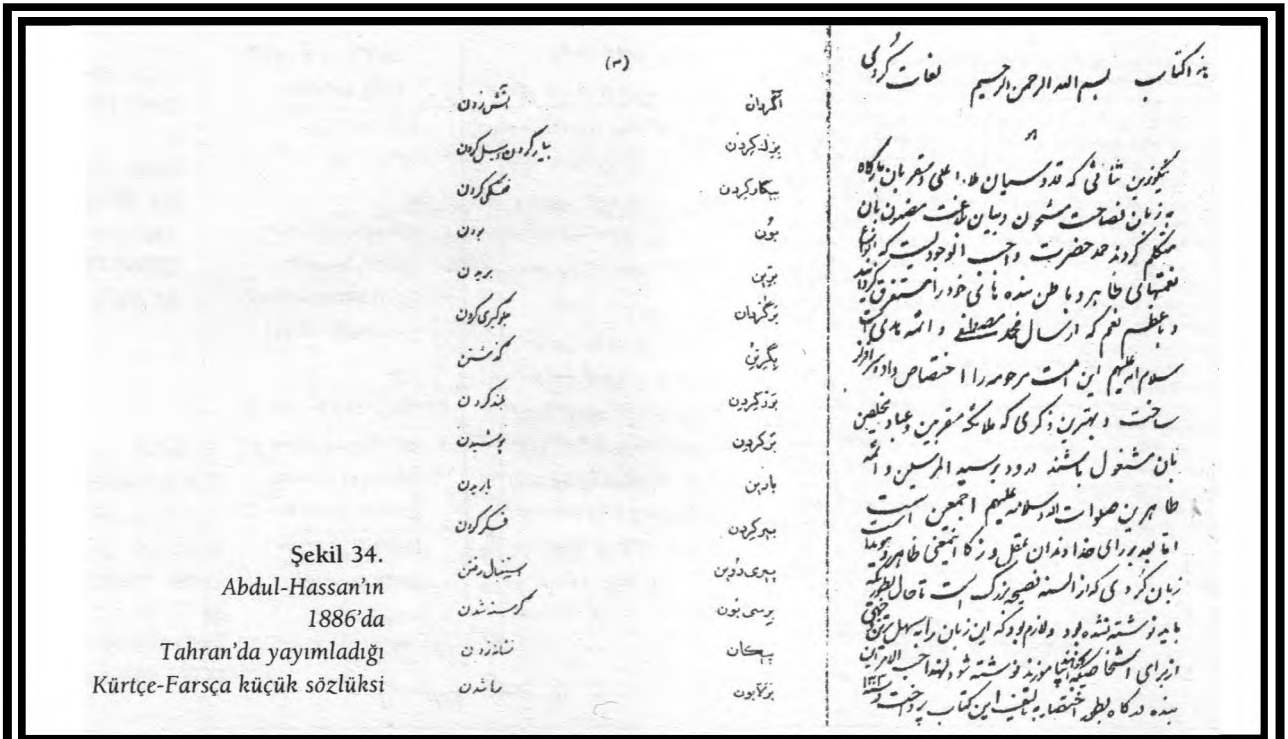

هذا الکتاب بسم الله الرحمن الرحیم لغات کردی

(۳)

آگرمان	آتش زدن
بزلـه کردن	بیاد کردن یا سهل کردن
بیکار کردن	فکر کردن
بون	بودن
بوین	بریدن
برگمان	جلوگیری کردن
بگرین	گم کردن
بزرگ کردن	بلند کردن
بژ کردن	پوشیدن
باربن	باریدن
بهر کردن	فکر کردن
بهری دوین	گریستن رفتن
برسی بون	گرسنه شدن
پیکان	نشانه زدن
برکابون	ماندن

Şekil 34.
Abdul-Hassan'ın 1886'da Tahran'da yayımladığı Kürtçe-Farsça küçük sözlüksi

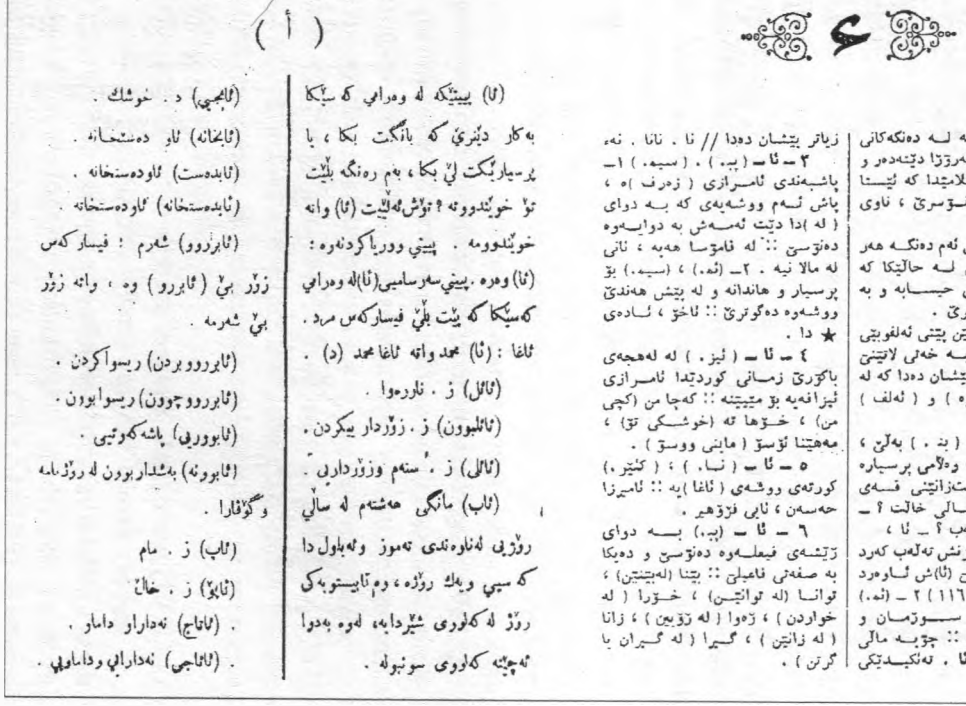

(ڕێبەری ئەلف)

(أ)

(ا) پیتێکە لە وەرامی کە سێکا بەکار دێنرێ کە بانگت بکا ، یا پرسیارێکت لێ بکا ، بەم رەنگە بڵێت تۆ خوێندووتە ؟ تۆش‌لەڵێیت (ا) وانە خوێندومە . پیتی وەریاکردنەوە : (ئا) وەرە . پیتی سەرسامیی(ئا)لە وەرامی کەسێکا کە پێت بڵێ فیسارکەس مرد . ئاغا : (ئا) محمد وانە ئاغا محمد (د) .

(ئاڵ) ز . ناوەوا .

(ئاڵبوون) ز . زۆردار بیکردن .

(ئاڵی) ز . ستەم وزۆرداری .

(ئاب) مانگی هەشتەم لە ساڵی رۆژی لەناوەندی تەموز ولەبابول دا کە سێی ویەك رۆژە ، وەئایستوبەکی رۆژ لە کەلوری شێردایە، لەوە بەدوا ئەچێتە کەلووی سونبولە .

زیاتر پێشان دەدا // ئا . ئانا . ئەم

۳ ــ ئا ــ (پە .) . (سیمە .) ۱ــ پاشبەندی ئامرازی (زەرف)ە ، پاش ئەم ووشەیەی کە بە دوای (لە)دا دێت ئەمەش بە دوایەوە دەنوسرێ :: لە فامۆسا هەیە ، نانی لە مالا نیە . ۲ــ (ئەم.) ، (سیمە.) بۆ پرسیار و هاندانە و لە پێش هەندێ ووشەوە دەگوترێ :: ئاخۆ ، ئایەی ★ دا .

٤ ــ ئا ــ (ئیز .) لە لەهجەی باکۆرێ زمانی کوردیدا ئامرازی ئیزافەیە بۆ مێیینە :: کەجا من (کچی من) ، خۆها تە (خوشکی تۆ) ، مەهێنا ئۆستۆ (مانی ووستۆ) .

٥ ــ ئا ــ (ئا .) ؛ (کێژ .) کورتەی ووشەی (ئاغا)یە :: ئامیرزا حەسەن ، ئایی ئۆزهیر .

٦ ــ ئا ــ (پە.) بە دوای ڕێزەیی فیعلەوە دەنوسرێ و دەبکا بە صفەتی فاعیلی :: بێنا (لەبێنین) ، توانا (لە توانین) ، خۆرا (لە خواردن) ، ژەوا (لە ژوین) ؛ زانا (لە زانین) ، گیرا (لە گیران یا گرتن) .

(ئاجی) د . خوشك .

(ئاخانە) ئاو دەستخانە .

(ئابدەست) ئاودەستخانە .

(ئابدەستخانە) ئاودەستخانە .

(ئابڕوو) ئەرم : فیسار کەس زۆر بێ (ئابڕو) وە ، وانە زۆر بێ ئەرمە .

(ئابڕووبردن) ریسواکردن .

(ئابڕووچوون) ریسوابوون .

(ئابووری) پاشەکەوتیی .

(ئابوونە) بەشداربوون لە ڕۆژنامە وگۆڤارا .

(ئاب) ز . مام

(ئاپۆ) ز . خاڵ

. (ئاتاج) نەدارلو دامار .

. (ئاتاجی) نەدارایی ودامارلی .

Şekil 35.
İki adet tekdilli Kürtçe sözlük,
Ferhengî Xal
(Khal 1960)
ve
Qamûsî Kurdî
(Zabihi 1977)

آ A : نعم ، أجل حروف التصديق
آ : التجمع
آ : علامة التأنيث في حالة الاضافة
مثل : داكهن ـ والدتي
خوشكانه : أختك
آ : الا (حرف التنبيه)
آ : قبل كل شيء
آ : ما ، اي شيء : (ماذا تقول ؟)
آ (آغا) : سيد ، رئيس
آ : صدقا ؟
آ آ ـ AA : نعم نعم للتأكيد وتستعمل للاستفهام ايضاً
آبادی ABADÎ : رسالة ، مكتوب
آبرو ABRÛ : شرف ، عصمة ، حياء
آبرو چوون : افتضاح ، تهتك
بی آبرو : قليل الحياء
آبروبران : افتضاح ، تهتك
آبروبراو : مفضوح
ـ بردن : فضح ، انتهاك
ـ دار : شريف ، شريفة ، مهذب
ـ مەند : ـ ـ ـ
ـ ـ ـ ـ یی : عصمة ، وقار ، شعور بالكرامة
آبور ABOR : اقتصاد
به ـ : مقتصد
آبوریی : اقتصادي
ـ کردن : اقتصاد
ـ زان : عالم الاقتصاد
ـ ـ ـ یی : الخبرة الاقتصادية
آبوریی ناس : خبير الاقتصاد
ـ ـ ـ یی : الخبرة الاقتصادية
آبیدە ABÎDE : تمثال ، هيكل
آپ AP : عم ج اعمام
آپتەر APTER : شيطان ، ابليس .
ـ جنون ج جانين

تا : نعم ، بلى
تابروو : شرف ، كرامة ، حشمة سمعة ، اعتبار
تابروبردن : إهانة ، تحقير ، إذلال ، إنتهاك
تابروچوون : فضيحة ، عار ، اذاعة الصيت بعار
تابروودار : شريف ، محترم ، محكرم
تابلووقه : حصار ، طوق
تابلووقەدان : محاصرة ، تطويق
تابووری : إقتصاد ، تدبير ، توفير
تابوونه : إشتراك ، مشترك ، عضو
تانەش : نار
تانەشخانه : موقد او محل النار « السماور » ، موقد
تانەشەك : سفلس ، مسرض الزهري

تاخ : تنهد ، تأوه ، أحسر ، تراب
تاخوداخ : تعجب ، نواح ، عويل رثاء ، أنين
تاخهەل کێشمان : تنهد ، تأوه ، تحسر
تاخافتن : حديث ، كلام ، قول تكلم
تاخاوتن : حديث ، كلام ، قول تكلم
تاخچی و بوخچی : اسم امة عند الاطفال
تاخر ! : طبعا ، اكيد ، عندئذ وهلم جرا
تاخزه : ذل
تاخنین : كس ، ادخال ، تحش
تاخۆ : كلمة تضاف الى احدى ادوات الاستفهام تعني أي او اي الامرين او التبيين ، كلمة للتعجب

Şekil 36.
Iki adet ikidilli Kürtçe-Arapça sözlük,
Ferhengî Mahabad
(Mukriyani 1961)
ve
Esterê Geşe
(Nizamaddin 1977)

tığı tanımlarda Kürtçeye becerikli bir biçimde kullanılması yüzünden artık yerleşik bir uygulama haline gelmiştir.

Kürtçe sözlükçülük tarihi bir dilde tekdilli sözlüklerin ortaya çıkmalarının standardizasyonda kayda değer bir gelişmeye işaret ettiğine ilişkin genellemeyi destekliyor (Gallardo 1980:61). Buna bağlı olarak istikrarsız, standart bir ulusal dilin, henüz tekdilli bir sözlük için gerekli olan soyutlama gücünden yoksun olduğuna ilişkin genelleme de teyit edilmiştir (Zgusta 1971:306). Khal'in tekdilli eseri, Soraninin gelişmesinde büyük bir ilerlemenin kaydedilmekte olduğu bir dönemde piyasaya çıktı. Bu döneme kadar Kürtçede sözlüksel birikim gitgide artan bir genişleme ve arıtmacılık sürecinden geçmişti. Bilimsel terminolojiler ve okul sözlükleri piyasaya çıkmıştı. İkidilli Kürtçe sözlük çalışmalarının çok ilerlemiş olduğu Sovyetler Birliği'nde anlaşıldığı kadarıyla Kürtçenin önemsiz konumdan ötürü, hiçbir tekdilli sözlüğün henüz piyasaya çıkmamış olduğunu belirtmek de önemlidir (bkz. 5.5.0). İran'da son zamanlarda iki tane tekdilli eser piyasaya çıktı. Birinci eser Fattahi Gazi'nin (1983) sözlüğü Mukriyani'nin Kürtçe-Arapça sözlüğüne yapılan kısa bir eklemeden ibaretti (başka bir İran sözlükçüsü Mardukh'ın daha 1955-57'de üçdilli bir derlemesinde her bir madde başlığının Kürtçe karşılıklarını vermiş olduğu belirtilmelidir). İkincisi, Fayzizadeh'in (1985) eseri ise "*çûn*" "gitmek" fiilinin ve bu fiilin deyimsel olarak kullanılmasına geniş bir yer verilmiş bir sözlüktür.

Sözlük çalışmaları ve kodlama (Irak'ta)

Bugüne kadar tek tam (yani alfabenin tüm harflerini içeren) tekdilli sözlük Khal'in sözlüğüdür. Zabihi'nin on cilt olarak planlanmış eserinde (özel yazışma, 1978) Kürtçe harfler Arapça *hemze* harfiyle, yani /a, u, o, û, e, i, ê, î / ön ünlüleri ve /b/ olan kelimelerle başlıyordu.[2] Kaynak dili Kürtçe olan tek ge-

2 Kürt muhalif gruplarına göre, Zabihi -seçkin bir milliyetçi, gazeteci ve sözlükçü- önce Irak hükümeti tarafından 1980'lerin ortalarında cezaevine konuldu, sonra serbest bırakıldı ve öldürüldü.

nel ikidilli sözlükler olan Mukriyani ve Nizameddin (bkz. Şekil 36) sözlüklerinin Arapça anlamları hariç madde başlıkları ile ilgili hiçbir bilgi verilmediği için standardizasyon üzerindeki etkisi sınırlı olmuştu.

Fonoloji. Khal, Zabihi ve Nizameddin ح / ḥ, ع / ʿ ve غ /ẍ'yi atmaya ya da bunların yerine başka harfleri koymaya yönelik arıtmacı yaklaşımdan sakınmışlardır. Khal bilerek [ə]'yi Sulemani lehçesinin bir harfi olduğu için reddederken, /ŋ/'yi içeren kelimeler ya atılmıştır ya da /ng/'de kayıtlı madde girişlerinin Sulemani versiyonları olarak verilmiştir (bkz. 8.1.1). Zabihi'nin de benzer bir yaklaşımı vardır.

Yazım. Irak'ta yayımlanmış bütün sözlükler Arap alfabesine dayanıyor. Bu sözlükler /r̆/ (ږ Khal'da, ڕ Zabihi'de, ڕ Mukriyani'de 1960 ve ړ Nizamaddin'de) ve /û/ (ۏKhal'da, Mukriyani, Nizamaddin ve ۏ Zabihi) ve /î/ (ێKhal, Mukriyani ve Nizameddin ve ێ Zabihi'de) için kullanılan sesbirimsel değişkelerin (alograf) birliğine katkı sağlayamadılar.

Khal'ın sözlüğü bir kelimedeki morfemleri birbirine bağlamayı seçerek yazım sorununa el atan tek sözlüktür (bkz. 8.2.2).

Morfoloji. Sözlükler, sözlük kalemlerinin dilbilgisel, genellikle de morfolojik tanımlarını vererek gramerin kodlanmasına katkı sunabilir. Zabihi'nin sözlüğü dillin bölümlerini (geçişli fiiller, mastarlar, sıfatların üç türü vb'leri de dahil) sınıflandıran, bileşik ve türetilmiş durumlarda kelimeleri unsurlarına ayırarak analiz eden tek sözlüktür. Bu alabildiğine gecikmiş ince iş hem Kürtçe gramer kodlanmasında bir ilerlemeyi hem de yazarın bir Kürtçe *Le Petit Larousse*'u derlemesine yönelik amacını yansıtıyor. Zabihi (1977:97) Wahby (Vehbi) ve Edmonds'un (1966) dilbilgisel tanımlarda son derece zengin olan Kürtçe-İngilizce sözlüğünü kullandığını kabul ediyor.

Semantik sistem. Khal her sözlük kalemini yalın kelime, deyim ya da cümleyle tanımlıyor; zor durumlarda örnekler ve açık tanımlar (sözgelimi, "*tar, kemançe* gibi çalınan bir şeydir ve hoş bir ses çıkarır") kullanılmıştır. Madde girişlerinin farklı anlamları bir noktayla ayrılmıştır.

Anlam farklılaşması Zabihi'de daha rafinedir. Zabihi kısa tanımları gerekli olduğu yerlerde ayrı olarak listelenmiş uzun tanımlara yeğliyor. *Aw* "su" gibi hem "bilimsel" hem de genel tanımları olan kelimeler için, önce genel tanım veriliyor sonra da daha teknik açıklama. Bir madde girişinin farklı anlamları herhangi semantik önem sırasına bağlı kalmaksızın numaralandırılıyor. Eşanlamlılara karşılıklı göndermeler yapılıyor ama "sözlüğün ne zaman tamamlanacağı bilinmediği için" (1977:99) farklı bir harfle başlayanlar sırası geldiğinde açıklanıyorlar. Karşıtanlamlılar da veriliyor ve tanımlamada yardımcı bir unsur olarak kullanılıyor. "*Hakiki*" ile "mecazi" arasındaki ayırım önce ilki açıklanarak yapılıyor. Örneklemeler Khal'inkinden daha bol ve daha kesindir. Örnekler a) şair ve yazarlardan aktarmalar (*şayed*) ve b) derleyiciler tarafından kurulan örneklere (*nimûne*) ayrılmaktadır.

Birleşme. Khal ve Mukriyani; her ikisi de dili genişletmek ve aynı zamanda lehçeleri birleştirmek için bütün lehçelerin sözlük kalemlerini kaydetmeyi hedefledi (Mukriyani 1961:13). Khal; Badinani (=Kurmanci), Zaza, Erdelan (Sineyi) ve Luri/Laki/Feyli lehçelerini ele aldı. Kelime hazinesinin ana gövdesi Sulemanininkine ve Soraninin öteki lehçelerininkine - Mukri, Pişderi ve Hewlêri- dayanıyor (Khal 1960:38). Gerçi Zabihi'nin sözlüğü Sorani kelimeleri kaydediyor ama Zaza ve Hewrami kelimeleri de içeriyor.

Arıtmacılık. Mukriyani aşırı; Khal ise ılımlı bir arıtmacıdır. Zabihi özensiz arıtmacılığa karşı çıkıyor. Mukriyani *kiteb* "kitap" ve *şi'r* "şiir" gibi yabancı olmasına rağmen yüzyıllardır yerleşmiş kelimeleri atarak, yerlerine *pertûk* ve *helbest* kelimelerini koymuştur. Khal'ın sözlüğü ise yabancı kelimeleri içeriyor. Bunlar sözlükte başka dillerden alınmış "Kürtçe olmayan kelimeler" olarak belirtiliyor. Zabihi İran ve Irak'taki eğitimli Kürtler tarafından kullanılan çok sayıda yabancı kelime ve deyimi kaydediyor. Khal ve Zabihi egemen dillerden alınmış kelimelere hoşgörüyle yaklaştıkları için ağır bir biçimde eleştirilmişlerdir (bkz. Sözgelimi, *Hîwa*, c. 3, No. 5, Mayıs 1960, s. 68-69; Khal ile ilgili, Mukriyani 1961:10; Zabihi ile il-

gili, Nebez 1978:86-87). Zabihi'ye göre (özel görüşme, Kasım 1979) Kürt Akademisi tarafından sözlüğünün yayımlanması arıtmacılar tarafından çıkarılan bazı engellerle karşılaşmıştı.

Bilimsel terimler ve yeni kelimeler. Mukriyani'nin (1961) sözlüğü *Neqabey Mamostayan* (1960) ve Nebez (1960; 1960-61) sözlüklerinden seçilerek alınmış terimleri içeriyorken, daha az arıtmacı olan Khal ve Zabihi bu terimleri yaygınlaştırmaktan yana değildiler. Zabihi'nin ana nedeni uydurulmuş kelimelerin "özgün olmayan (*naresen*) ve kullanışsız (*nalebar*) niteliğiydi (özel yazışma, 1978, s. 11). Bununla birlikte Nizameddin, Nebez tarafından uydurulmuş ve Gharib (1975) tarafından toplatılmış terminolojinin çoğunu hiçbir eleştiri getirmeden sözlüğüne almıştır.

Mukriyani kendi terimlerini ya da tercih ettiği yeni kelimeleri hiçbir değerlendirme yapmadan bunları sözlüğüne alarak yaygınlaştırmanın peşine düşmüştür. Çeyrek yüzyıl sonra, görüyoruz ki bu kelimelerin çoğu kullanılmadan öyle kalmıştır. Örnek vermek gerekirse, *raje* "hizmet, servis", *dîrok/dîrîk* "tarih" (ancak bu sonuncu kelime Türkiye'deki Kurmanci arıtmacıları tarafından kullanılıyor) *goyiş* "lehçe" (Farsça arıtmacılarından alınmış), *xişok* "otomobil" vs.

Zabihi özgün (*resen*) ile özgün olmayan (*naresen*) türetilmiş kelimeler arasında bir ayrım yapıyordu. Özgün tip arasında yerli kelimelere dayananlar (sözgelimi, bakûr "kuzey", *komar* "Cumhuriyet" vs) ya da öteki lehçelerden alınanlar (mesela, *xebat* "mücadele", *heval* "yoldaş", *mirov* "adam, insan") var. Eğer yaygın olarak kullanılırlarsa bu tür kalemler, genellikle kökenleri ile ilgili bir notla birlikte sözlüklerde yer bulabilirler. Sözgelimi yeni uydurulmuş *abûrî* "ekonomi, ekonomik" kelimesi şöyle bir notla veriliyor: "Bu kelimenin nereden geldiğini bilmiyorum... ama yaygın ve yerleşik bir konum kazanmıştır."

Özetlersek, 1960'lardan beri derlenen sözlükler giderek norm bilincini kazanmıştır. Khal ve Zabihi özellikle de Mukriyani altlehçesinin hatlarını hem fonolojik hem de morfolojik bakımdan izleyerek Sorani lehçesinin kodlanmasını üstlendi-

ler (bkz. 8.3.0). Tekdilli sözlüğün piyasaya çıkması standardizasyonda gelişmenin açık bir göstergesini oluşturduğu halde, bütün düzeylerde normalleştirmeyi hedefleyen tek ciltlik yetkin bir sözlük henüz piyasaya çıkmamıştır.

Ansiklopedik ve terminolojik sözlükler

Esasen sözlüksel birimlerin göstergeleriyle ilgilenen bu tip bir sözlük (sözgelimi dil dışı dünya hakkında bilgi sağlama) ancak son zamanlarda piyasaya çıkmıştır. Sajjadi (1953), Qaftan (1968) ve Mukriyani (1970) çocuk adları sözlükleridir. Başka bir çalışma Barzanji (1971) olası en düşük kalitede tek bir yazar tarafından yazılan kısa bir (س / s harfine kadar) "anksiklopedi"dir.

Bilimsel terimler sözlüğü (Tablo 58'de No. 10, 21-22, 224, 37-38, 40-46 ve 62) toplam sözlük çıkışının %20,6'sını oluşturuyor. Bütün bu sözlükler kaynak dil olarak Arapça ya da Arapça-İngilizce olmak üzere ikidillidirler. En kapsamlı bilimsel terimler sözlüğü Gharib'in (1974-79) müspet bilimleri, tıbbı, matematiği, botaniği, zooloji vs içeren henüz tamamlanmamış (د / d harfine kadar) eseridir (bkz. Şekil 37). Gharib ayrıca resimli bir bilimsel terimler sözlüğünü yayımlamıştır (bkz. Şekil 38). Son zamanlarda yapılan bir çalışmada Sharif'in (1985) genel psikoloji, psikopatoloji, psikogenetiks ve sosyal psikolojide kullanılan yaklaşık 1000 terimi kapsayan İngilizce-Arapça-Kürtçe psikoloji sözlüğüdür. Bu sözlük ayrıca seçkin psikologların ve psikoloji düşünce ekollerinin isimlerini de içeriyor.

Tekdilli terminolojilerinin yokluğu (Qaradagi Mardukhi hariç, 1972-73; bkz. Şekil 37) bilimsel terimlerin sözlükleşmemiş niteliğini ve Kürtçenin Arap diline olan bağımlılığını yansıtır. Başvuru eserlerinin, özellikle de ansiklopedilerin yokluğu da Irak'ta Kürtçenin tali konumunun bir göstergesi olarak düşünülebilir.

ناب =
ئاو : زاناکان ئەڵێن ، ئاو لـــەدوو شت پێک هاتووە (۱) هیدرۆجیـــن (۲) ئۆکسۆجین -
ئاو پەکێکە لەچوار (هۆی سرشت) بۆهەموو گیانلەبەرو گـــرد ئیـــار دەرخەت : وەکـــو (ئاگـــر) (هـــا (خاک) .

ئابشار =
ئالکە - ئەڵبەز : بڕێنیەبە ئەنـــازگ لەشوێنێکی بـــەرزەوە بەنـــەوزم بڕژێنە شوێنێکی جاڵ .

ئاڵەشەکی =
حاڵە : ئەخرشـــێکە زۆر حـــراپ نادەمـــزاد گوڵەکـــات بـــدات لەچارەوێ ناوگەلی شـــڵ بەڵـــەک ئەکات .

ئاماسی :
جۆرێکە لەجۆرە کانـــی گوڵـــاغ سوورێکی زۆر تێرە -

ئاجیل
(ئە) = جەرمەس = جەرمـــس : بڕێنیەبە لەنۆکی برژاوو ناوکـــە گوڵەکـــەی فستـــق - فســـتـــق گوڵەبـــەرۆزەو شتی تر -

ئاخنە
(ئە) بەخنـــە : بارگیـــری ئەبرســـارد کشـــتوکاڵ .

ئاخنە :
جەرمانەی مانگ - حاڵە .

ئاخلە
(ئە) = کەڵاوە : دیوارێکـــە ســـزم لەئەپاڵە درست کـــراوە، لەهاوێـــندا لەبان دیوارەکەدا ئاگـــردانێکـــی تێدایە بۆنانکردنی ژنان

ئاخور :
بڕێنیەبە لەدیوارێ ئاژەڵێیە بـــەرد لەســـەرەوە چاڵ . ئاڵەو ئاڵیکـــی ترنەکـــرێ بۆجـــارەوێ بۆنـــەوەی لەسەری بڵەوەوێ

ئاخیە =
ئاردێ مێخ باسنکێکە لـــە بەرئاگرەوەدا داکوتـــراوە جـــارەوێ پێـــوە ئەبەسترێتەوە .

ئادەن
(ب) زەوی بەپیـــت و فـــەر بۆکشـــتوکاڵ .

ئار =
ئاگر : گەرمی : دووهەم چێشـــتە لەبۆردراوە [هۆی سورشت] وەکو هەڤاڵەکانی [ئاور- خاکەر- با]

ئارەن
(ب)زەوی بەرمان گوشتەزەوی کەبۆ کشـــتوکاڵ دەستبەداتە .

عربی	کوردی
(إئتلاف)	تەبایی ، ڕێکی
(آب)	باووک
(آب)	(ئۆگوست) ، کەلاوێژ
مانگی ئاب ، ئاگستۆز	
«۳۱» ڕۆژە ، مانگی هەشتەمە	
(أبابیل) «ح» کاردەپەڵە ، ئەرنەـ	
ئەبیلە غازی ، جۆرەباڵندەیەکە	
(أباجور) کلاوڕۆژنە ، دوکەڵ	
کێش .	

عربی	کوردن
(أباکیم) «ح» هەنگوێن خۆرە،	مێرولەخۆر ، جۆرە گیاندارێکە
(أباض) پەت .	
(أباء) «ح» جۆرە ماسیـــیەکی	دەریایی کەئەی وەئنگینی ئەبـــکە
داری پانکەلەیە .	
(إبان) سەرەتا ، وەخت - وەرز	
(إباده) هەڵاچزکـــردن ، بن بـــر	
کردن .	

(ابت)

(أبته)	تووڕەبی
(إبتر)	کۆڵ ، بێ کڵک
(إبتزاز)	دزیین = پارەومرکرتن بەفێڵ
(أبتایت) «ك» (ئەپاتایت) ،	بڕێتیەبە لە مادەی کالـــیۆم - فوسفەیت بەشێوەی کریستاڵ لە جۆرە بەردێکی سروشتی دا .
(إبتلاع)	قووتدان ، هەڵلووشین .

	دابلاندن داهێنان .
(إبتسامة)	بزە ، زەردەخەنە ،
(إبتعاد)	بشکۆرین ، دوورکەوتنەوە
(إبتدائی)	سەرەتایی .
(إبتدائیات)	«ح» (پروتوزوا) ، گیاندارە سەرەتاییەکان .
(إبتدائیات سوطیة)	«ح» گیاندارە سەرەتاییەقامچیدارەکان .

(۲۲)

Şekil 37.
Iki terminoloji sözlüğü,
Ferhengî Kiştûkal
(tarım) ve
Ferhengî Zaniyarî
(genel bilim)

عربي	كوردي	الصورة
زعفران المروج ، زريرة	Meadow Saffron ، سورنجان = زەعفەرانی میرگ ، ڕووەکێکە گوڵەکەی بەوشێوەی گاڵ تەکرێت مادەیەکی ژەهر لێ سەلکەکەی دەرگەهێنرێت بۆ مەبەستی پزیشکی .	
زقزاق ، زقزق	Plover ، Dotterel ، زیقاوڵە . جۆرە باڵندەیەکە.	
زقزاق شامي ، ابو طيط	Lapwing ، زیقاوڵەی شامی .	
زقيقة ، نفاخي	Linnet ، زیقزیقە ، جۆرە باڵندەیەکی دەنگخۆشە.	
زلاجة ، زلاقة	Ski ، قاپتایی خلیسکان ، پتلاویکە پێچکەیەکی پێوەیە تەکرێتە پێ بۆ خلیسکان بەسەر بەفرزدا .	
زمار الرمل ، طيطوي	Sand paper ، Sand piper ، جۆرە باڵندەیەکی لاق درێژی دەنووک سووره.	
زمار مقاتل	Fighting-piper ، جۆرە باڵندەیەکی شەرکەرە .	
زمج الماء ، نورس	Gull ، قاقڵەبازان ، تیتلەکاچە . جۆرە باڵندەیەکی ئاوی‌یە .	
زنبق	Tulip ، زەمبەق شەلێر ، لالە ، گوڵەخەزێم ، چاڵی‌چەقیلە، کیامسك . جۆرە گوڵێکە لاسکەکەی درێژە .	
زنبق البحر	Sea lily ، شایڤری‌دەریا، زەمبەقی‌دەریا لالەی دەریا گیاندارێکی دەریایی‌یە لە تۆپل دەچێت.	
زنبور ، دبور	Wasp ، زەردەواڵە ژەنگە سوورە . مێروویەکی زەهراوی‌یە .	
زنبوراصفر،دبر زرقطة ،قسوحة	Polistes gallicus ، زەردەپەڕە زەردەتە ، زەردەپەڕە بۆ . مێروویەکی زەهراوی‌یە .	
زنجبيل	Ginger ، زەنجەبیل ، جۆرە ڕووەکێکە ڕەگێو قەدەکەی تەکرێت بە بەهارات .	
زهرة الآلام ، آلامية	Passion Flower ، گوڵەئازار ، گوڵەئێش . گوڵە سەعاتی ، ڕووەکێکی خۆ هەڵواسەرە گوڵێکی کەوڕەی تیا دەکرێت .	
زهرة الثالوث ، بنفسج الثالوث	Pansy ، هەرجایی . گیایەکە گوڵێکی جوان تەکرێت .	

Şekil 38.

Resimli bilim sözlüğü,
Arapça-İngilizce-Kürtçe, Ghrarib (1975)

8.4.6 İran'da sözlük çalışmaları

İran'daki sözlükler Kürt dilinin yazıda kullanılmasına getirilen politik kısıtlamalar ortamında piyasaya çıkmıştır ve bu yüzden standardizasyona etkileri dolaylı olmuştur. Mokri (1947) kuş adlarının lehçesel bir incelemesini oluşturan bir sözlükken, Mardukh (1955-57) Sineyi lehçesinin kelime hazinesini kaydediyor. İran ordusundan emekli bir subay olan Avrang'ın (1968-69) sözlüğü "Ari" Fars ve Kürt dilini yabancı Arapça ve Türkçe kelimelerden temizleme işiyle ilgilenmiş ve mevcut Kürtçe sözlüklerde yer alan bütün kelimeleri tek bir sözlükte toplamayı hedeflemişti. İki cildi ancak ب / t harfine kadar ulaşmıştır.

1978-79 Devriminden sonra dört sözlük piyasaya çıktı. İbrahimpur (1981) sözlüğü her Farsça madde girişi için üç edebi lehçeden alınan kelimelerin basit bir listesidir. Kara ve Baban; her biri Farsça-Kürtçe bir sözlük oluşturmuştur. Çünkü, a) Kendi dillerini okuma, yazma ve öğrenmeden mahrum bırakılmış İranlı Kürtlerin Farsça kelimelere daha çok aşina olduğu, dolayısıyla çoğunluğun bir Farsça-Kürtçe sözlükten daha iyi yararlanabileceğine (Baban 1982:2) ve b) Bir okurun Kürtçe kelimelerin anlamını Khal, Mukriyani, ve Nizameddin'de bulabileceğine ama Farsça bir kelimenin Kürtçe karşılığını bilmeyen bir Kürt yazarın engelleneceğine (Kara 1982:2) inanıyorlar. Bu savlar Mukriyani'nin Arapça-Kürtçe sözlüğünün yayını ile ilgili ileri sürdüğü savlarla tutarlılık oluşturuyor (bkz. 8.4.5). Her iki eser de Farsça kelimelerin Kürtçe karşılıklarının verildiği yalın bir listeden ibarettir.

Safizadeh (ünlü ya da ʾ/ʾ hemze harfiyle başlayan madde girişlerini içeren tek cilt) özel ad ve yeni kelimeler dışında bütün lehçelerin kelimelerini toplamayı hedefliyor. Her madde girişi Arapça alfabetik sırasıyla yazılmış ve kendi Latin alfabesiyle transkripsiyonu verilmiştir. Bu madde girişleri için verilen tek bilgi Kurmanci, Hewrami, Laki ve Luri lehçelerindeki kelimelerin belirtilmesidir.

Fetah Qazi'nin (1983) sözlüğü yazarın Mukriyani'nin Kürt-

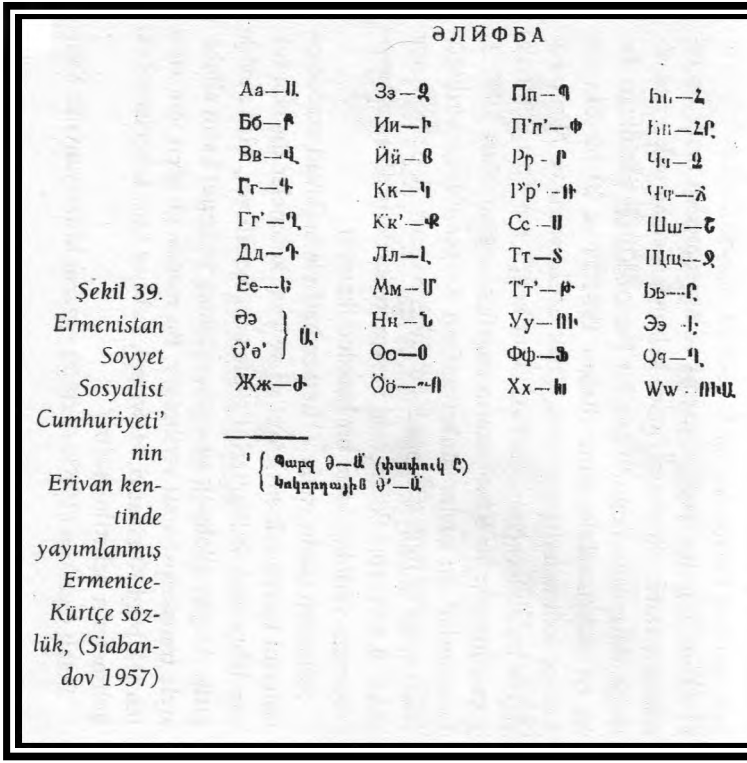

ƏЛИФБА

Аа—Ա	Зз—Զ	Пп—Պ	Իւ—Ւ
Бб—Բ	Ии—Ի	П'п'—Փ	Фф—ՖՓ
Вв—Վ	Йй—Յ	Рр—Ր	Цц—Ց
Гг—Գ	Кк—Կ	Р'р'—Ռ	Чч—Չ
Гг'—Ղ	К'к'—Ք	Сс—Ս	Шш—Շ
Дд—Դ	Лл—Լ	Тт—Տ	Щщ—Ջ
Ее—Ե	Мм—Մ	Т'т'—Թ	Ъъ—Ը
Əə, Ə'ə'	Нн—Ն	Уу—ՈՒ	Ээ—Է
Жж—Ժ	Оо—Օ	Фф—Ֆ	Qq—Ղ
	Öö—Ո֊Ո	Хх—Խ	Ww—ՈՒՎ

[1] Qarq Ə—Ա (fəxuruq Ը)
Qaqorpaqlıq Ə'—Ա

Şekil 39. Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Erivan kentinde yayımlanmış Ermenice-Kürtçe sözlük, (Siabandov 1957)

Ա ա

Աբբա — аббат.
Աբբահայր — аббабаб, дербан.
Աբբայական — аббати.
Աբեռացիա — абер'асиа.
Աբխազ — абхаз.
Աբխազի — абхази.
Աբխազիա — Абхазиа.
Աբոնեմենտ — абонемент.
Աբոնենտ — абонент.
Աբորտ — аборт, зар'о бәр хwакырын, зар'о бәркырын.
Աբսոլյուտ — абсолут, э'йани.
Աբսոլյուտիզմ — абсолутизм.
Աբստրակտ — абстракт.
Աբստրակցիա — абстракциа.
Աբսցես — абсесс.
Աբսուրդ — абсурд, бе фькьр.
Աբռա — к'аш, гредан.
Աբռեշում — һәврмуш.
Աբռեշումե — жь һәврмуш.
Ագահ — т'ернәбуйи, чә'вдөл.
Ագահաբար — нә т'ербуйи, бь ч'ә'вдөли.
Ագահութեն — т'ернәбуйи, ч'ә'вдөли (тмак'ар).
Ագահություն — т'ернебуйинти, ч'ә'вдөлти.
Ագարակ — хутор, ферма, бәрга.
Ագարակարևակ — бәргәбаши.
Ագարակատեր — хwәје хуторе, хwәје ферме, хwәје бәрге.
Ագենտ — агент.
Ագենտուրա — агентура.
Ագի — нәт', дел, фомгьк.
Ագիտատոր — агитатор.
Ագիտացիա — агитасиа.
Ագլոմերատ — агломерат.
Ագռավ — цьр'ык, гаргар', цьр'ъка р'әш.
Ագրարային — аграри.
Ագրեգատ — агрегат.
Ագրեսիա — агресиа.
Ագրեսիվ — агресив.
Ագրեսիվություն — агресивти.
Ագրեսոր — агресор.
Ագրիկուլտուրա — агрикултура.
Ագրոբազա — агробаза, мьскәне агрономие.
Ագրոնոմ — агроном.
Ագրոնոմիա — агрономиа.
Ագրոնոմիկական — агрономи.
Ագրոտեխնիկական — агротехники.

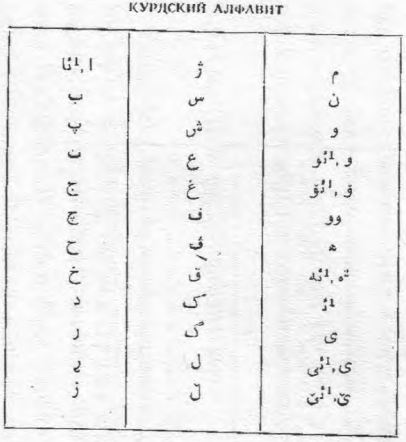

КУРДСКИЙ АЛФАВИТ

ا[1], ئا	ژ	م
ب	س	ن
پ	ش	و
ت	ع	و[1], ئو
ج	غ	ق[1], ئۆ
چ	ف	وو
ح	ڤ / ق	ه
خ	ک	ه[1], ه‌
د	گ	ۆ[1]
ر	ل	ی
ڕ	ڵ	ی[1], ئی
ز	ن	ێ[1], ئێ

[1] В начале слов.
[2] При определенной алфавитного порядка слов приравнивается к ه.

Şekil 40. SSCB'de yayımlanmış ilk (Sorani) Kürtçe-Rusça sözlük, (Kurdoev&IUsupova 1983

ئا

ئا [a] *частица, выражает:* 1) *утверждение при вопросе:* ئا تۆ خوێندتەوە؟ ты же читáл? 2) *подбадривание:* ئا وەرە پێ, идй 3) *сомнение:* ئا وایە؟ тáк ли?, рáзве так?

ئاب [ab] I 1) глянéц м, блéск м 2) лóстра ж

ئاب [ab] II аб м (*название восьмого месяца европейского календаря у курдов Ирака*); áвгуст м

ئابادی [abadi]: ~ بە а) вéчно б) постоянно, всегдá

ئابان [aban]: بوون ~ приходúть в прéжнее состояние; восстанáвливаться; کردن ~ возвращáть в прéжнее положéние, состояние; восстанáвливать

ئابەدست [abdest] *см.* ئاوەدست

ئابدەستخانە [abdestxane] *см.* ئاودەست

ئابڕوو [abrû] 1. 1) честь ж, сóвесть ж 2) стыд м 2.: ~ [بە] а) чéстный, порядочный б) стыдлúвый в) чéстно, порядочно г) стыдлúво □ بردن ~ бесчéстить; позóрить, срáмить; چوون ~ а) терять честь, сóвесть б) позóриться, срáмиться; ڕژان ~ быть обесчéщенным; быть опозóренным

ئابڕووچوو [abrûçû] бессóвестный, бесстúжий

ئابڕووەدار [abrûdar] 1) чéстный, порядочный 2) стыдлúвый

ئابڕووەمەند [abrûmend] *см.* ئابڕووەدار

ئاپلا [apla] рассéянный, несóбранный (*о человеке*)

ئاپلۆقە [ablôqe]: دان ~, ~ کردن окружáть; осаждáть

ئاپنە [abne] трýбка кальянá

ئاپوتاب [ab-u-tab] 1) яркость ж 2) блеск м, сверкáние с 3) великолéпие с

ئاپووری [abûrî] 1) то, что отлóжено на чёрный день 2) хозяйство с; экономúка ж; سیاسی ~ экономúческая политúка □ کردن ~ занимáться хозяйством, вестú хозяйство

ئاپونە [abûne] 1) абонемéнт м 2) взнос м

ئاپیدە [abîde] мéсто поклонéния, святóе мéсто с

ئاپتەر [apter] 1. дьúвол м, шайтáн м 2. одержúмый злúми дýхами

КУРДСКИЙ ЛАТИНИЗИРОВАННЫЙ АЛФАВИТ И ТРАНСКРИПЦИЯ, ПРИНЯТАЯ В СЛОВАРЕ

Alfibaê kurdî yê latînî
û transkripsiya wî di ferhengêda

Латинизированный алфавит Alfibaê latînî	Транскрипция Transkripsiya	Латинизированный алфавит Alfibaê latînî	Транскрипция Transkripsiya
A a	а, а'*	K k	к, ќ
B b	б	Q q	q
C c	дж	L l	л
Ç ç	ч, ч̄	M m	м
D d	д	N n	н
E e	ӗ, ӓ'*	O o	о, о'*
Ê ê	ӗ	P p	п, п̣
F f	ф	R r	р, р̄
G g	г	S s	с
H h	һ	Ş ş	ш
Ĥ ĥ	һ	T t	т, т̄
X x	х	U u	ӯ, ӯ'*
Ẋ ẋ	ҳ	Û û	у, у'*
Î î	и, и'*	V v	в
Ê ê	е, е'*	W w	w
I i	ы, ы'*	Y y	й
J j	ж	Z z	з

при айнизации

Şekil 41. Kurdoev'in 1960'ta Moskova'da yayımlanmış Kürtçe-Rusça sözlüğü

A

a [а] *см.* уа.

ab [аб] *см.* aba.

aba [аба] *м. уст.* оте́ц, роди́тель.

ababî [абабыя] *ж.* ла́сточка.

abad [абад] 1. *м.* 1) бытие́; 2) суть, су́щность; 3) ве́чность; 2. 1) су́щий; 2) ве́чный; посто́йный; 3. [bi] ~ ве́чно; посто́янно.

abadanî [абаданы] *см.* abadî.

abadî [абади] 1. *ж.* 1) бытие́; 2) суть, су́щность; 3) ве́чность; 2. yê ~ 1) су́щий; 2) ве́чный; посто́янный.

abadîn [абадын] *см.* abadî.

abanos [абанос] *м.* чёрное де́рево, эбе́новое де́рево.

abasî [абасы] 1. *м.* 1) *ист.* абба́сид; *собир.* Абба́сиды; 2) абба́си (*старинная монета, равная двадцати динарам*); 2. yê ~ абба́сидский.

abdar I [абдар] 1) водяни́стый; 2) влажный; 3) со́чный (*о фруктах и т. п.*); 4) блестя́щий, сверка́ющий (*о мече*).

abdar II [абдар] *ю.-к.* лошадь, нанью́ченная съестны́ми припа́сами.

abedan [абэдан] навсегда́, наве́ки.

abedetî [абэдэты] *см.* abad.

abxaz [абхаз] *м.* абха́з; ~ina ~ абха́зка; zimanê ~a[n] абха́зский язы́к.

abxazî [абхазы] 1. абха́зский; 2. абха́зский язы́к; 3. [bi] ~ по-абха́зски.

abid [абыд] 1. *м.* 1) *уст.* раб бо́жий; 2) раб; 2. yê ~ богомо́льный, на́божный, благочести́вый.

abnûs [абнус] *см.* abanos.

abor I [абор] *см.* ebûrî I.

abrû [абру] *см.* avrû II.

abrûdar [абрудар] *ю.-к.* сла́вный, знаменитый.

abstraksî [абстракси] *ж.* абстра́кция.

abû [абу] *см.* aba.

abûr I [абур] *см.* ebûr I.

abûr II [а'бур] *см.* ebûr II.

abûrkirin I [абуркырын] *см.* ebûrkirin I.

abûrkirin II [а'буркырын] *см.* ebûrkirin II.

abyêkt [абиект] *м.* 1) объе́кт; 2) предме́т, вещь; 3) *грам.* дополне́ние.

abyêktî [абиекти] объе́ктный; *veguherîna lêla ya* ~ *грам.* объе́ктное спряже́ние глаго́ла.

abyêktîv [абиектив] I. объекти́вный; 2. [bi] ~ объекти́вно.

abyêktîvî [абиективи] 1. *ж.* объекти́вность; 2. yê ~[yê] объекти́вный; 3. [bi] ~ объекти́вно.

ac I [аҷ] *м.* удо́бный слу́чай, подходя́щий моме́нт; ~ kete wî ему́ подверну́лся удо́бный слу́чай.

ac II [аҷ] *м.* слоно́вая кость.

acîz I [а'джыз] 1) сла́бый, не́мощный, бессильный; жа́лкий; 2) изму́ченный; 3) отча́явшийся; 4) огорчённый; 5) мучи́тельный, тру́дный; 6) беспоко́йный (*о человеке*); ~ bûn а) ослабева́ть, обессиле́ть; утомля́ться; б) му́читься, страда́ть; в) отча́иваться; г) огор-

çe-Arapça sözlüğünde bulamadığı kelime ve deyimlerden oluşan kısa bir koleksiyondur. "Kürtçe bilen ve Kürtçe konuşanlar kullanabilsinler diye" tanımlar ve açıklamalar Kürtçe yapılmıştır (bkz. s. 3. Fayzizadeh'in (1985) bir kelimeyi tekdilli sözlükte nasıl işlediğiyle ilgili bkz. 8.4.5).

SSCB'de ve Türkiye'de ya da Kürtçenin resmileştirilmesinin ilk on yıllarında Irak'ta olduğu gibi İran'da da sözlük çalışmaları Kürtçenin konumunu egemen dil bakımından belirlemekle ilgiliydi. Sorani Irak'ta geliştiği şekliyle İran Kürtleri tarafından standart bir dil olarak kabul ediliyor ve son zamanlarda çıkan sözlükler İran Kürtlerinin bu norma aşina olmalarını amaçlıyor. Khal'ın sözlüğünün 1979'dan beri yeniden basımları mevcuttur.

8.4.7 Türkiye'de sözlük çalışmaları

Türkiye'de 1960'lar-1970'lerde yayımlanmış aşağı yukarı bir düzine kitaptan ikisi Kürtçe-Türkçe sözlüktü. Anter'in sözlüğü kısa iken, Bozarslan'ınki (1978) Khal'inin (1892) Kürtçe-Arapça sözlüğünün bir uyarlamasıdır (Arap alfabesinin Latinleştirilip Türkçe olarak yeniden tanımlanması) .

8.4.8 SSCB'de sözlük çalışmaları

Elinizdeki bu çalışmanın kapsamı içinde Sovyet sözlükçülüğünün standardizasyon rolüne ilişkin kısa bir gönderme yapmamız uygun düşer. Birincisi, buradaki sözlükler tamamen ikidillidir. 1977'den önce kaynak dil Ermeniceydi (bkz. Şekil 39). Sonra Kürtler sırasıyla ulusal dilleri Azeri Türkçesi ve Gürcüce olan Azerbaycan ve Gürcistan cumhuriyetlerinde yaşıyor olsalar da Rusça tek dil olmaya başladı.

İkinci olarak bir terminoloji sözlüğü (Khachatryan vd 1936) hariç, hiçbir özel sözlük piyasaya çıkmamıştır. Bu durum Kürtçenin İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde bilimsel materyalin öğretiminde kullanılmamış olduğu yolundaki gözlemi (bkz. 7.2.6) desteklemektedir. Üçüncü olarak Arap alfa-

besiyle yazılan Sorani sözlüklerden farklı olarak Sovyet sözlükçülüğü Kril alfabesinde yazımın kodlanmasıyla ilgilenmiştir (E'vdal 1958; Bakaev 1983). Bakaev'in Kürtçe yazıma yönelik uzun incelemesi (s. 9-70) Rusçadır ve ilginçtir 850 nüshalık küçük bir baskısı çıkmıştır.

Dördüncü olarak, bütün bu sözlükler 1977'ye kadar Kurmanci olarak ve çoğunlukla Kril yazımı kullanılarak yazılmıştı ama en önemli iki eser (Farizov 1957; Kurdo 1960, bkz. Şekil 40) Latin alfabesiyle yazılmıştır. Sorani ve Arap alfabesiyle yazılmış tek ikidilli sözlükler 1977'de piyasaya çıktı (Kedaitene vd ve 1983 bkz. Şekil. 40). Birinci sözlük pedogojik amaçlarla yazılmış kısa bir Rusça-Kürtçe sözlüktür. İkincisi İran ve Irak'tan gelen katkılarla birlikte büyük bir Kürtçe-Rusça sözlüktür. Bu sözlüğün derlenmesi için dört neden ileri sürülüyor: 1) Irak Kürtlerinin edebi ürünlerini tanımak isteyen Rus okurların ihtiyacı, 2) SSCB ile Irak arasında ekonomik ve kültürel ilişkilerin gelişmesi, 3) Bilimsel uğraş olarak değeri, 4) Rusça öğrenen Sorani konuşan Kürtler tarafından kullanılması (Kurdoev ve Iusupova 1983:13). SSCB'de Kurmanci konuşan Kürtlerin, kardeş Sorani lehçesini öğrenmesinde ya da Kürtçenin birliğinin oluşturulmasında sözlüğün olası işlevine hiç değinilmiyor.

8.4.9 Yabancı sözlük çalışmaları

Bu çalışmada Irak, İran, Türkiye, Suriye ve SSCB dışında yayımlanmış olan sözlükler derleyicileri yerli konuşucular olsalar bile "yabancı" olarak kabul edilmektedir. Yabancı/yerli ayrımı yerli konuşanların sözlüklere ulaşılabilirliliği bakımından yararlıdır. Yabancı eserler genellikle üniversite ya da halk kütüphanelerinde bile mevcut değildir (bkz. 7.2.9).

Çok sayıda eser, Blau (1965), McCarus (1967), ile Holm ve Mathlein (1981) pedagojik amaçlarla yazılmıştır. Sonuncu eser İsveççeyi Kürt mültecilere öğretmek için kullanılıyor ve Kürt diasporanın büyüdüğünü yansıtıyor (bkz. 10.4.0).

Wahby ve Edmonds (1966; bkz. Şekil 42) kaynak dil Kürt-

A

a[1] *affirmative particle* yes (oft. as answer to hail); ~?, really?, is that so?
a[1] *int used in conj. w. imperat. mood* pray, do. *Cf.* DA[1].
-a[2] *enclitic postp.* see -DA[2].
-a[4] *inflexion of 3 pers. sing. pres. ind. and subj. of a small class of vv. having irregularly formed pres. stem* BIRDIN, DAN, GEYÎN (GEYISHTIN), KIRDIN, BOYÎN (BOYISHTIN), SHITIN, XISTIN, XUWARDIN. *Also* -AT, -ATIN.
-a[5] *(N) pl. ending.*
a[6] *(N) fem. form* of ÎZAFE, q.v.
'a[1] *int.* cry used for driving lambs and kids.
ab *(P) n.* lustre; ~AN, *n.* October–November, *see Appendix I*; ~-U-TAB, *n.* brilliance.
Ab *n.* August, *see Appendix I.*
'aba *n. see* 'EBA.
abaḷ *a. gen.* ~ B., revert (Y, to).
abîne *n.* part of fire-box of hookah inserted into water-bowl.
abrû *n.* honour, reputation; ~ BIRDIN, dishonour, slander, humiliate (Y; ~ BIRAN, *pass.* *be dishonoured, *hence* ~BIRAW *a.* dishonoured etc.); ~ CHÛN *be dishonoured (*hence* ~CHÛ *a.* dishonoured etc.); ~DAR *a.* honourable, respected.
abûrî *n.* economy; ZANIST Y ~, economics; ~ K., economize.
abxane *n.* latrine, lavatory.
'aciz *(A) a.* vexed, annoyed; ~î *n.* umbrage, displeasure. *See* ZIWÎR.
acûr *n.* burnt brick.
adab *(A) n.* customs, rules of behaviour.
Adar *n.* March (month), *see Appendix I.*
adem *n.* human being; ~î *a. and n.* human, human being; ~ÎZA, ~ÎZAD, ~ZA, ~ZAD, *n.* human being.
adey *int.* now then, go on, etc.
aferîde *(P) a.* created; ~ K., create.
aferîn *n.* praise; *as int.* well done!; ~ K., praise.
afret *n.* woman.
aftawe *n. see* MESÎNE.
aga *n.* information; ~ LÊ B., * know about; ~ D., inform (PÊ; *hence* ~DER *n.* informer, informant); ~DAR *a.* informed, aware, alert, watchful, careful, (XUWA ~DAR-TAN BÊ, may God watch over you; ~DAR K., inform; ~DAR KW., rouse, wake, warn); ~DARÎ *n.* watchfulness.
agîr *n.* fire; ~ Y BIN KA, mischief-maker, hidden hand; ~ Y QÛRET, natural f., superman; ~ LÊ BARIN, *oft. in excl.* ~-YAN LÊ BARÊ, may f. descend upon them, blast them!; ~ BARANDIN, fire heavily (BESER ...-A, upon); ~ TÊ BER B., *catch f., *become excited; ~ BER BW., break out (conflagration); ~ TÊ CHÛN, ~ CHÛN E GIYAN, *become excited; ~ D., fire (gun etc.; *d.o.*; *pass.* ~ DIRAN); ~ TÊ BER D., grieve, set f. to; ~ BER DW., start conflagration, commit arson; ~ G., catch f., become excited; BE ~A G., warm in front of the f.; ~ DA (HEL) GIRSANDIN, light, kindle, f.; ~ TÊ KEWTIN, *catch f., *flare up *become excited (~ KEWTIN E GIYAN *see* ~ CHÛN E GIYAN); ~ KEWTINEWE, break out (conflagration); ~ KIP K., damp down f.; ~ XOSH K., poke, draw up, f.; ~ KW., light f., flare up in anger; ~ GESH KW., draw up freshly lit f. (*hence* ~GESHKERE, n. small metal container w. chain for swinging ember into glow esp. for hookah); ~ KUJANEWE, go out, be extinguished (f.; ~ KUJANDINEWE, put out f.); ~ PÊ'WE N., set f. to, fire at, cauterize; ~ NW., commit arson, create disturbance, (hence ~NÊNEWE *n.* f.-raiser, agitator).
agîr *in comb.*; ~BARAN *n.* bombardment, hail of bullets, catastrophe, (~BARAN K., bombard etc., *d.o.*); ~BAZÎ, *n.* f.-works; ~BIG *n. gen.* ~BIG K., stifle, prevent from spreading, (trouble etc.; *d.o.*); ~DAN *n.* f.-place, grate, November–December *see Appendix I*; ~E^1 *n.* syphilis; ~E^2 *n.* name of a boisterous game in which players charge each other hopping on one leg; ~EWAN *n.* servant of f.-temple; ~EXOSHE *n.* bonfire; ~GA *n.* f.-temple; ~ÎN *a.* fiery, volcanic; ~KEDE *n.* f.-temple; ~OCHKE, *n. dim. of* ~; ~PARE *a.* astute, quick-witted, *lit.* piece of f.; ~PERIST *a. and n.* f.-worshipper; ~PIJÊN *a. and n.* volcanic, volcano; ~-U-DÛ *n.* hearth as symbol of family (~-U-DÛ BIRAN, *die out, *die without issue); ~XANE, *n.* bath furnace, heat-tube of samovar.
agha *n.* agha (title), master, tribal chief; ~JIN, *n.* wife of a.; ~YANE *a. and adv.* a.-like; ~YETÎ *n.* behaviour, rights, perquisites, of a.; ~YÎ *n.* status of a.
aghel *n.* stable for sheep and goats.
agher *n.* cairn.
aghze *(T) n.* stiff tip of cigarette-paper. *See* ZIMANE.
ah *n.* sigh, groan; *as int.* alas!; ~ HEL KÊSHAN, sigh, groan; ~ TIYA NEMAN, *die; ~-U-NALE *n.* groaning; ~-U-NÛZELE *n.* sighing and sobbing (~-U-NÛZELE Y MIN BI-Y-GIRÊ, may he suffer for the wrong he has done me); ~-U-WAH *n.* lamentation.
aha *int.* look!, lo!.

Şekil 42.
Wahby ve Edmonds (1966)'un
Kürtçe-İngilizce sözlüğü

çe olmak üzere en iyi dört ikidilli sözlükten birini derlemiştir (diğer üçü Bakaev 1957, Kurdo 1960 ile Kurdoev ve IUspova 1983'tür). Vehbi ve Edmonds'a göre "Bu sözlükte kullanılan Kürtçe, Irak'ta 1918'den beri Süleymaniye'nin güney Kurmanci lehçesi temelinde gelişmiş şekliyle edebiyat, gazetecilik, resmi ve özel yazışmanın standart dilini oluşturuyor. Umarız bu çalışma edebiyat dilinin standardizasyonuna yönelik alınan bazı önlemlere bir katkı sağlayacaktır."(s. v).

Ne var ki bu sözlüğün standardizasyona katkısı ciddi anlamda sınırlıdır. Sözlüğün yazarları Arapçaya dayalı artık oturmuş bir alfabe yerine kendi Latin "transkripsiyonu"nu kullanmıştır. Eğer yazarlar daha yaygın kullanılan *Hawar* Latin alfabesini kullanmış olsalardı, Kürtçe Latin alfabesinin birliğine katkı sağlayabilirlerdi (bkz. 8.2.3). Bu sözlüğün başka bir handikapı ise Kürtlerin çoğunluğunun anlayamayacağı semantik ve kusursuz dilbilgisel tasvirlerin yapıldığı ikidilliliğidir. Hatta ortaöğretim mezunlarının vakıf olduğu bir İngilizce bile bu amaçlar için yetersiz kalır. Londra'da Oxford University Press tarafından yayımlanan bir kitabın Irak ve İran'daki sınırlı dağıtımı başka bir engeli oluşturuyor. Gene de bu sözlük varlığını, sözlüklerine daha rahat ulaşabilen diğer sözlükçülerin (Zabihi; Kurdoev ve Iusupova) onu eserlerinde kullanmış olmaları sayesinde dolaylı olarak hissettirdi.

8.4.10 Sonuç

Sözlükler bu ortaya çıkmakta olan standart dilde hem istikrarsız dilsel ve dil dışı koşulları etkiliyorlar hem de bunlardan etkileniyorlar. Irak'ta kaynak dili Kürtçe olan genel sözlükler 1961'e, yani standardizasyonun ilerlemekte olduğu döneme kadar piyasaya çıkmadı. Irak'ta 1960'ta ilk tekdilli sözlüğün piyasaya çıkması standart normun kodlanmasının bir göstergesidir. Bugüne kadar yayımlanan iki tekdilli sözlük norm seçimi ve istikrarlığının, yazımsal ve sözlük-semantik kodlanmanın sorunlarını ele aldı. Sorani konuşanlar arasında bu dil statüsünün gelişmesinde bu eserlerin başarısının payı vardır.

Öteki ülkelerdeki sözlükçülük (Türkiye ve İran) resmi diller karşısında Kürtçenin tali konumunu yansıtmaktadır. Kusursuz bir sözlükçülük mirasına rağmen, Sovyet Kürtçe sözlük çalışmaları tekdilli bir eser yaratmamıştır.

Dil dışı etmenler, politik kısıtlamalar ve yayıncılığın az gelişmiş yapısı sözlüklerin standartlaştırıcı etkisini zayıflatmıştır. Khal'in tamamlanmış tekdilli genel sözlüğü basıma gidene kadar on altı yılı aldı.

ALTBÖLÜM 8.5
GRAMERİN KODLANMASI

Fonolojik, morfolojik ve semantik sistemler gibi dilin sentaks yapısı da standardizasyon sürecinde değişen oranda değişime (kodlama) uğramıştır. Sözlükler sözlüğün yazımsal, söylemsel, morfolojik ve semantik yapısını kodlarken, gramer kitapları sentaks dahil genel yapının kodlanmasına katkı sağlar.

Kürtçe sözlük çalışmaları dilbilgisel tasvirinden yaklaşık üç yüzyıl kadar önce gelir (8.4.4). Kürtçeye ilişkin ilk dilbilgisel tasvir Ali Taramakhi'nin (onyedinci yüzyıl) Kürdistan'da Kurmanci konuşulan bölgelerde medreselerde Arapça grameri öğretirken kullanmış olduğu birkaç örnekle sınırlıdır (bkz. 4.2.2). Avrupalıların yürüttükleri, standardizasyon sürecini etkilememiş gramer çalışmalarını (sözgelimi, Garzoni 1787) saymazsak, yerli konuşucular tarafından yazılmış ilk monografik eser "Kürt dilinin dilbilgisi kurallarını" ele alan *Muqeddimet ul-'irfan* (İrfan'a "bilgiye" giriş, vs)'dır. Bu kitap İstanbul'da 1918'de milliyetçi bir grup tarafından yayımlandı (bkz. 7.2.1).

Irak'ta gramer kitaplarının yazımı ilkokulların ders kitaplarına olan ihtiyacı karşılamak üzere çıkmaya başladı. Tevfik

Vehbi tarafından oluşturulan ilk kitaba yazarın imla reformuna olan radikal yaklaşımından ötürü Eğitim Bakanlığı tarafından onay verilmedi (bkz.8.2.6). Sa'id Sidqi'nın (1928) daha tutucu, daha az reformist eseri ilkokullarda benimsenmiş ilk gramer kitabıydı. Vehbi'nin eseri geleneksel İngilizce ve Fransızca dilbilgisel modellere dayanırken, Sidqi'nin tasviri geleneksel Arapça gramere dayanıyor. Bu kitap gramer dersi 1940'larda ilkokul müfredat programından kaldırılmadan birkaç yıl önce kullanıldı (7.5.4). Vehbi'nin eseri 1929'da özel olarak yayımlandı.

Önemli bir katkı da Nuri Ali Emin'in kaleme aldığı *Qewa'idî Zimanî Kurdî* "Kürt Dilinin Kuralları", (c. 1, 1956; c. 2, 1958) adlı çalışmasıydı. Emin İngilizce grameri dilbilgisel tasvir için bir model olarak kullandı ve arıtılmış bir terminolojiyle birlikte yeni materyal ve analizler sundu. Bu dönemde Eğitim Bakanlığı gramerin müfredat programına girmesini yeniden kabul etti (bkz. 7.5.4) ve dört kişiden oluşan bir komite çok sayıda gramer kitabını yayımladı. İlki, Nuri Ali Emin, M. Khal ve öteki iki yazar (Bağdat, 1960, s. 152) tarafından ilkokul beşinci sınıflar için derlenen *Rêzmanî Kurdî* "Kürtçe Gramer" adlı kitaptı. Bu okul kitaplarında yalın bir dil, zengin alıştırma ve örnekler kullanıldı. Sorani altlehçeleri arasında önemli bir sentaks farklılığı olmadığı halde, bu gramer kitapları tarafından tarif edilen norm açıkça Sulemani altlehçeye aitti.

Dilbilgisel çalışmalar yayıncılıkta 1961-70'de yaşanan açmazdan sonra yeniden başladı (bkz. 7.2.2.1). 1970'lerin başlarından beri yayımlamış eserlerin birçok ayırdedici özelliği vardır. Birincisi, pedagojik etmenlerden bağımsız araştırmalar basında, özellikle de Kürt Akademisi'nin gazetesinde, *Beyan*'da *Roşinbîrî Nö* ve *Rojî Kurdîstan*'da yürütüldü ve yayımlandı. İkinci olarak tanımlamalar şimdi, Arap ya da Batı gramer modellerinden çok, modern dilbilimine giderek daha çok dayanıyor. Araştırmalar şimdi fonetik ve sözlükbilim gibi özel alanlara, takılar ve kelime oluşturma gibi belirli sorunlara odaklanmıştır. Kurmanci ile Soraninin karşılaştırmalı çalışmaları da yürütülüyor. Üçüncü olarak gerek ilköğretim gerekse orta-

öğretim için daha sade ders kitapları yayımlanmıştır.

Eğitim Bakanlığı'nın sponsorluğunu yaptığı komiteler tarafından hazırlanan ortaöğretim gramer kitapları 1980'e kadar yayımlandı. Bu kitapların ayrıntılı bir eleştirisine (*Roşinbîrî Nô*, No. 99, Eylül 1983, s. 75-90) göre, bütün bu terimler Kürtçedir.

ALTBÖLÜM 8.6
EDEBİYAT BİÇİMLERİ: DÜZYAZI, ŞİİR VE TÜRLER

Buraya kadar anlatageldiğimiz Kürtçenin bu yeni işlevsel farklılaşması (bkz. Bölüm 7) ve kodlama sürecinin tümü bu edebiyat dilinde tarihsel önemli bir değişimin -düzyazının gelişiminin- çerçevesi içinde meydana geldi. Düzyazı ihtiyacı bir açıklama gerektirmeyecek kadar açıkmış gibi görünüyor: Şiir Ortaçağ dönemlerinde matematik gibi ders konuları için kullanıldığı halde, şiir aracı modern eğitimin, bilimin, yönetimin ve gazeteciliğin işlevlerine hizmet edemedi. Keza şiirin kendisi bile standardizasyonun sonucu olarak hem biçim hem de içerik olarak önemli değişime uğradı.

8.6.1 Kurmaca olmayan düzyazı

Yirminci yüzyıldan önceye tarihlenen Sorani lehçesinde yalnızca iki düzyazı türünü biliyoruz (bkz. 4.4.0). Bu lehçede düzyazı besbelli ki gazeteciliğin ürünüdür. Soranide modern düzyazının bilinen ilk örneğine İstanbul'da yayımlanmış ikidilli (Türkçe-Kürtçe) ve ikilehçeli gazete olan *Kürd Teavün ve*

Terakki Gazetesi'nde (1908: bkz. Şekil 10) rastlıyoruz. Sözkonusu metin, Süleymaniyeli bir yazar olan Tevfik'in (daha sonra Piremêrd olarak bilinen) kaleme aldığı ve yayıncısı Kürt Teavün ve Terakki Derneği'nin amacının anlatıldığı kısa bir ifadedir. Öteki gazeteler *Rojî Kurd* (1913), *Bangî Kurd* (1914) ve *Jîn* (1918-19); Kürtlerin, davaları ve sosyal, kültürel, dilsel, eğitimsel ve politik gerililiklerinin nasıl aşılacağına ilişkin çözümleri hakkında pek çok makale yayımladılar.

Kitaplar (Sorani) düzyazı alanına sonradan girdikleri halde yeni yazılı aracın pekişmesine sürekli bir katkı sağladı. Yasal düzyazı eserleri ilkin 1920'lerin başlarında çeviri broşürleri olarak piyasaya çıktı. Bilimsel düzyazı eserleri 1920'lerin sonlarında Arapçadan çevrilmiş ve yayımlanmış ilkokul ders kitaplarında gelişti (bkz. 7.5.5.3).

1980'lerin başlarına gelindiğinde, kurmaca olmayan düzyazının belli başlı biçimlerinin -deneme, tarih, eleştiri, röportaj, biyografi, seyahat, diyalog, din, politik, polemik, bilim ve dil (Peyre 1983)- çoğu edebi dilde temsil edildiler. Daha doğru bir tablo sunmak gerekirse Kloss (1978:48-50) tarafından önerilen gelişim aşamaları ham bir önlem olarak kullanılabilir. Kloss'a göre düzyazının bu türü dört aşamada gelişir:

> 1. *Popüler düzyazı* yalnızca çocuklar için yazılmamasına karşın kabaca ilkokul düzeyine tekabül eder.
> 2. *Rafine edilmiş düzyazı* kabaca ortaöğretim düzeyine tekabül eder. Bu tür arasında gerekli bilimsel ya da teknolojik bulguların özetleri vardır: Bunlardan bazıları (mesela, edebiyat eleştirisi, biyografi, tarih ve dilin öteki literatürü) özgün veriler içerebilir. Dahası bu aşamanın karakteristik özelliği dergilerin özel okur kitlesinin -mesela genç, kadın vs- ihtiyacını karşılayan dergilere doğru "yatay farklılaşması"dır.
> 3. *Bilgili düzyazı* kabaca üniversite eğitim düzeyine tekabül eder; büyük çapta topluluk yönelimli ve diğer yakından ilişkili sorunlarla kısıtlandığı halde özgün araştırma eserlerinin başlangıcını oluşturur; dergilerin "dikey farklılaşması", sözgelimi edebiyat dergilerin vb'lerin iki türü ve

4. *Çok yönlü düzyazı* bütün düzeylerde çağdaş araştırmaların bütün alanlarını kapsamaya çalışır.

Bu ve iki bölümde incelenmiş kanıtlar açıkça göstermiştir ki "rafine edilmiş" düzyazı zaten ortaya çıkmıştır (bkz. 7.5.5.3) ama özgün araştırmalar sosyal bilimler ile insani bilimler alanıyla sınırlı olmuştur (bkz. 7.6.1). Ayrıca dergilerin hem "yatay" hem "dikey farklılaşması da meydana gelmiştir (bkz. 7.3.5.4).

8.6.2 Kurmaca düzyazı

Sorani Kürtçesinde ilk kurmaca eser olan *Le Xewma* "Rüyamda", Cemil Sa'ib (1897-1951) tarafından yazıldı ve dizi olarak 1925-26 yıllarında *Jiyanewe* ve *Jiyan*'da çıktı. Başka bir öykü de Piremêrd (1867-1951) tarafından kaleme alınan ve 1932-33 yıllarında *Jiyan*'da yayımlanan *Awatî dil* (Yüreğin Özlemi) (Arif 1977:39) adını taşıyordu. Bu gazeteler o zamandan beri, kısa öykü ve romanları yayımlamanın ana aracı olmaya devam ettiler. Sözgelimi aylık edebiyat dergisi *Gelawêj* (1939-49) bu türün gelişmesine damgasını vurmuştur. Bir başka dergi *Şefeq* (1958) en iyi Kürtçe öykü yazanları ödüllendirerek kurmaca düzyazı eserleri teşvik etti (Haydari 1984:84). Arif'e (s. 151) göre 126 "sanat" öyküsü (*çîrokî hunerî*) 1925 ile 1960 yılları arasında basında çıktı. Kitap biçiminde yayımlanmış eserlerin bir listesi (s. 287) aynı 35 yıl dönemi için sadece 16 başlığı gösteriyor.

İlk kurmaca eserlerin hepsi, kurmacayı Kürdistan'da ve genelde ülkenin tümünde politik ve sosyal koşulları eleştirmenin uygun pratik bir aracı olarak gören yerli yazarlar tarafından yazılan eserlerdi. İki ya da üçdilli yazarların hepsi aralarında Avrupa edebiyatından da çevirilerin bulunduğu Arapça ya da Türkçe kurmaca konusunda bilgi sahibiydiler. Çoğunlukla kısa öyküler olan Batı eserlerinin çevirileri edebiyat dergilerinde, özellikle de *Gelawêj*'de çıkmaya başladı.

1960'lardan beri kurmaca ve drama edebi ifadelerinin çok popüler biçimi olmaya başladı. Gazeteciliğin ve kitap yayıncılığının belalı durumuna daha uygun düşen kısa öyküler Irak

Kürdistanı dağlarında yayımlanmış *Rizgarî* (Kurtuluş) (No. 1, 1985, s. 6-7) gibi dergilerin sınırlı sayfalarında bile düzenli olarak yayımlandılar. Bu tür ortaya çıktı ve 1979'dan önce Kürt yayıncılığının yasaklandığı İran'da genişlemeye devam etti. 1960'larda genç bir yazar olan Salahuddin Muhtadi tarafından çok sayıda kısa öykü yazıldı ve gizlice el yazısı biçiminde dağıtıldı. Başka bir yazar Şah rejiminin çöküşünden sonra Tahran'da Baqebên öyküsünü yayımladı.

Yazının diğer alanları gibi kurmaca düzyazı da yavaş yavaş arıtılmıştır. Arif'in 1925-60 dönemini için Kürt kurmacasını incelemesine (1977) göre, ilk aşamadaki (1925-39) düzyazıya başka dillerden özellikle de Arapça, Farsça ve Türkçe'den alınmış kelimeler egemendi. İkinci aşamadaki (1939-50) dil tamamen "olgun ve yeni" (*puxt û paraw*) ve "akıcı ve katıksız" olmaya başladı. Üçüncü aşamadaki (1951-60) düzyazı, tanıdık olmayan uydurma kelimelerin akınına uğradığı için daha az esnek görülüyordu (s. 164; ayrıca bkz. 8.4.2.2 ve 8.4.3).

8.6.3 Düzyazı ile şiirin çatışması

Dilin yeni işlevsel farklılaşması düzyazı üretimi için sağlam bir temel sağlamıştı ama Tablo 59'da gösterildiği gibi şiir de serpilip gelişmeye devam etti. Düzyazının artan oranda kullanımına yönelik bir eğilim Monarşi sonrası dönemde fark edilir olsa bile, şiirin aşırı bir biçimde büyüdüğüne ilişkin endişeler duyulmaya başladı.

Tablo 59 1920-77 Irak Kürtçe kitaplarında düzyazı ve şiir

Yıl	# kitaplar	#	%	#	%
1920-57	266	104	39,0	162	61,1
1958-77	852	298	34,8	556	65,1
Toplam	1120*	402	35,8	718	64,1

Kaynak: Tablo 20'den alınmış veriler

* Kitapların toplam No'su 1122'dir (bkz. Tablo 20); iki başlıkla ilgili veriler eksiktir.

Bağdat'ta oturan milliyetçi Beşir Muşir tarafından aşağıda yapılan yorum bu endişeleri gösteriyor:

> Ey şairler! Sanki halkımızın üzerine üşüşen eşekarıları gibisiniz. Öyle ki kültürsüz (*kolke*) şairlerin sayısı neredeyse şiir okurlarının sayısını aştı!!
>
> Hele şuna bakın, eline kalemi alan şair kesilmiş.
>
> Aman yarabbim, şiir nedir peki? Ekmek mi? Su mu?
>
> ...Her ulusun şairlere ihtiyacı var ama bu kadar değil!
>
> Arada bir bir şiir yazdık mı hemen kendimizi şair mi ilan edelim yani; eğer şiir yazıyorsam çok sevdiğim vatanım Kürdistan'dan ayrı düştüğüm içindir, bu ayrılık yüreğimi kor gibi yaktığı içindir...
>
> ...Ey okumuş yazmış [grup] Kürtler! Yazmaya [düzyazıya], politik, bilimsel ve edebi yazılara eğilin, hep şiire, şiire değil!! Unutmayın ki aydınlanma yazma [düzyazı] ile başarılabilir ve bu ulusumuz için daha yararlı olacaktır. Merak etmeyin şiir sıkıntımız olmayacaktır... (*Rojî Nö*, 1960, No. 8, s. 36).

Şiirin evrensel olarak edebiyat sanatının en yüksek biçimi olduğu varsayıldığı gözönüne alınırsa, çok sayıda etmenin de bu duruma katkı sağlamış olduğu biliniyor: a) Tümü de şiir olan edebi mirasın basılması gerekiyordu, b) Şiirler matbaa tesislerinin yokluğunda elyazmaları şeklinde daha rahat çoğaltılıp dağıtılabiliyordu, c) Sansür, Kürt yazarlarının çoğunun Kürdistan'daki politik, sosyal ve ekonomik koşulları açık bir biçimde yazmasını önlemiştir. Sözgelimi 1920'lerde aydın sınıfı Britanya Mandası ve Milletler Cemiyeti tarafından aldatıldığını düşündüğü ve Irak monarşisinden nefret ettiği halde, bunları basında eleştiremiyordu. Bununla birlikte kayda değer miktarda şiirin (gizlice dağıtıldığı ve daha sonra yayımlandığı) dönemin eleştirmenleri tarafından yazıldı (bkz. 5.1.4), ve d) Hüküm süren politik koşullarda şiir politik ajitasyonun güçlü bir aracı olarak kullanılmıştır. Kısa biçimi, duygu yüklü olması, ve kolay hatırlanması bakımından şiir katı sansür koşullarına en uygun düşen araçtı (sözgelimi, 1941-46 yıllarında

İran'daki Kürt milliyetçi hareketinde şiirin oynamış olduğu önemli rol için bkz. Dabagi 1984:14-24).

"Dilin kucaklaması" süreçleri ile ilgili çalışmasında, Kloss (1978:44) şu sonuca varır: "Yaygın romantik kavramın tersine, anlatımcı olmayan düzyazının etkisi yeni okur-yazar nüfuslar arasında şiir ve kurmacanınkinden daha güçlüdür." (ayrıca bkz. Joseph 1980:161). Şiirin Kürt yaşamıyla ayrılmaz bağlarına rağmen, Kloss'un bu genellemesi elinizdeki bu çalışmada gösterilen kanıtlarca desteklenmektedir (bkz. Edebiyat üretiminde kalite sorununa).

8.6.4 Şiirin yeni kodlanması

Şiir, Abdulla Goran'ın 1950'lerde piyasaya çıkan eserinden beri gerek biçim gerekse içerikte büyük dönüşümlere uğramıştır. Biçimde meydana gelen temel değişim klasik Arap ve Fars edebiyatından alınan katı vezin sistemi ve uyak kalıplarından yavaş yavaş kopmak ve Kürt sözel şiirinde, özellikle de *beyt*lerde, diğer bir ifadeyle popüler şarkılarda yaygın olarak kullanılmış hece veznini benimsemek şeklinde olmuştur. Goran (1971:12) 1950'de klasik ölçüyü yavaş yavaş terkettiğine ilişkin yazarken, popüler türkülerin hece veznini "özel ulusal veznimiz" (*Wezn taybetî neteweyîman*) olarak adlandırdı. Başka önemli bir değişim de şiir söyleminin (diksiyon) yalınlaştırılması, modernleştirilmesi ve arıtılmasıdır. Genç şair kuşağının çoğu artık serbest uyak ve vezin kullanıyor.

Aynı şekilde şiir içeriğinde de radikal değişimler yaşanmıştır. Şimdi ciddi şiirin neredeyse tümü laiktir ve Hacî Qadirî Koyî'nin ele almış olduğu ulusal konular yeni koşullarda vurgulanmaya devam ediliyor: Şiirlerin büyük bir çoğunluğuna sınıf savaşımı, demokrasi ve özgürlük mücadelesi; köylülerin ve kadınların ezilmesi, yoksulluk, geri kalma vb gibi sosyal konular egemendir (Khaznedar 1967). Doğanın betimlenmesi de doğadaki güzelliğin çoğu zaman Kürdistan'ın somut koşulları bakımından resmedildiği anlamda farklıdır.

Bu gelişmeler hem iç koşullardan hem de dış etkilerden

kaynaklanıyor. Modern eğitimin yaygınlaşması ve bir okur kitlesinin oluşması edebi üretim ve tüketimin demokratikleşmesine katkı sağlamışken, feodal ilişkilerin zayıflaması Kürt toplumunun orta tabakasını yükselterek entelektüel alana çıkarmıştır. Bu değişimler, tüm Müslüman halkların edebiyatına benzer değişimleri sokmuş yüzyılımızın anti-sömürgeci hareketlerinin etkisi olmasaydı, bu kadar etkili ya da bu hızla gelişmiş olmazdı (Schimmel 1983:969-72). "Arap şiiri dahi sonunda kendisini tamamen klasik geleneğin prangalarından kurtarmıştır." (age. s. 971). Bütün bu değişimlerde modern Batı edebiyatı bir model ve önemli bir ilham kaynağı olarak hizmet etti.

8.6.5 Edebiyat gelişiminde nicelik ve nitelik

Kürt kitapları ve gazeteleri ile ilgili veriler (bkz. 7.2 ve 7.3), klasik ve modern literatürün önemli bir miktarı elyazmaları biçiminde olmasına rağmen, Kürt dilinin, basılı ürünlerin kıtlığının ceremesini çektiğini gözler önüne seriyor.

Edebiyat üretiminde nicelik ve niteliğin göreceli rolünü anlamak dil standardizasyonunun sorunlarını anlamamıza bir kavrayış sunar. Hem şiir hem düzyazı olarak edebiyatın bir norm oluşturmada ve bir normun benimsenmesinde rolü nedir? Dilin gelişiminde yazar ve şairler hangi rolü oynarlar? Gilbert'e (1977:497) göre "yüksek kaliteli edebiyat yüksek kalitede bir dil (ya da yükselerek dile dönüşmüş bir lehçe) yaratır (ya da tanımlar, haklı gösterir); dolayısıyla yüksek kaliteli bir dil yüksek kaliteli bir edebiyat yaratır... Gene de nasıl tanımlanırsa tanımlansın, 'yazılı materyalin kalitesi' ve bununla ilişkili olarak yazarların ünü herhalde *ausbau*'nun EN önemli bileşenini oluşturur."

Kalite bakımından Goran'ın yeni tarz şiiri pek çok kişi tarafından Kürt edebiyatının gerçek bir şaheseri olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte düzyazı eserlerinden hiçbiri bu kadar güçlü bir etki bırakmış gibi görünmüyor ama İbrahim Ahmed'in kısa öyküleri ve *Janî Gel* (Halkın Acısı) adlı eseri

büyük bir takdir görüyor. Kurmaca olmayan düzyazı alanında Kürtçenin yerli konuşucuları ile yerli olmayan konuşucuları arasında bu dilin konumunun pekişmesinde iki derlemenin etkisi olmuştur. Bu derlemelerden biri Emin Zeki'nin iki ciltlik Kürtlerin ve Kürdistan'ın tarihi (Kurd û Kurdîstan, Bağdat, 1931; 1937); diğer ise 'Elaeddin Seccadî'nin "Kürt Edebiyat Tarihi"dir (*Mêjûy Edebî Kurdî*, Bağdat, 1952). Bu sonuncu derlemenin değeri, özellikle daha rafine düzyazı olmasında, çoğunlukla ilk kez ortaya çıkmış 24 şairin biyografilerini, kusursuz şiirlerden bir seçkiyi, tarihsel ve edebi analizleri içermesinde yatıyor. "Tarih" kelimesine karşılık olarak (Arapça *tarîx* yerine) uydurulmuş "*mêjû*" sözcüğü Seccadî'nin bu kitabındaki kullanımı sayesinde aynı anlamda rakip bir karşılık olan *dîrîk/dîrok* kelimesini yerinden ederek Soranide yerleşmeye başladı (öte yandan *dîrok* kelimesi 1930 ve 1940'larda Suriye'de Kurmanci literatüründe görülmesinden dolayı Kurmancide kullanılıyor).

Bölüm 8 Sonuçlar

Sorani Kürtçesi özellikle 1920'lerden beri bütün düzeylerde yoğun bir kodlama sürecinden geçmiştir. Bu kodlama süreci henüz tamamlanmamıştır ve dilin farklı düzeyleri değişen derecelerde etkilenmiştir.

1. ***Fonoloji.*** Sulemani altlehçesinin fonolojik sistemi, a) "MUKRIYANÎ altgrup lehçelerinin bazı özellikleri benimsenerek, b) Başka dillerden alınmış çok sayıda ses arıtılarak ve c) Öteki ufak tefek değişiklikler yapılarak norm haline getirilmiştir.

2. *İmla.* Arap alfabesi *fonetikleştirme* ve *arıtılma* temelinde büyük ölçüde kodlanmıştır. Arapça sesleri gösteren Kürtçede olmayan harfler temizlenmiş ve Kürtçe sesleri göstermek için özel fonetik işaretler tasarlanmıştır. Arap dilinden alındığı gerekçesiyle çok sayıda öteki ses ve bu seslerin yazıbirimleri (*graphem*) temizleniyor. Kürt alfabesi şimdi, birden fazla sesi gösteren sadece iki harf - ی / î, y/ ve و / u, w/ hariç büyük çap-

ta fonetiktir. Bununla birlikte yazım hiç kodlanmamıştır ama bu sorunla ilgili araştırmalar giderek çoğalıyor.

Kurmanci lehçesi; Latin (Türkiye ve bazen de SSCB'deki Kürtlerin kullandığı), Kril (SSCB'deki Kürtlerin kullandığı) ve Arap (Irak ve İran'daki Kürtlerin kullandığı) olmak üzere üç alfabede yazılıyor. Kürdistan'ın politik parçalanmasına bir de yazımın parçalanmışlığının eklenmesi iki büyük lehçenin birleşmesinin önünde son derece ciddi bir engeli oluşturmaktadır.

Standart yazılı dilin bir başka özelliği elyazmalı literatürde bulunmayan noktalama işaretlerinin ve paragrafa ayırmanın ortaya çıkmasıdır.

3. *Morfoloji.* Soraninin altlehçeleri arasındaki en önemli farklar morfolojik düzeyde bulunuyor. Sorani standart normu açıkça Sulemani altlehçeye dayanıyor ve "MUKRIYANİ" ya da öteki lehçelerin özelliklerini reddederek kendi lehçelerinin morfolojik özelliklerini norm olarak kabul eden Sulemani kökenli konuşucular ve yazarlar arasında bir norm bilinci tutumu gelişmiştir. Bu "norm çatışması" durumu devam etmektedir ve çok sayıda normalleştirme eğilimi artık fark edilebiliyor (sözgelimi, Sulemani yazarların bazı batı Mukriyani özelliklerini benimsemeleri). Norm çatışması anlaşılma sorunlarıyla karakterize edilir.

Yazılı dile girmiş sayısız Arapça ve Farsça morfolojik özelliklerin neredeyse tümü 1918 sonrası dönemde temizlendi.

4. *Kelime hazinesi.* Sözlük kapasitesi modernleştirilmiştir ve yoğun bir artılmaya tabi tutulmuştur. Yönetim ve (müspet ve sosyal) bilim alanlarında kayıtlar yaratılmıştır ama bu kayıtların kullanımları politik nitelikli dil dışı etmenler tarafından kısıtlanmaktadır. Standardizasyonda ilerlemenin önemli bir kanıtı da sözlükçülüğün olgunlaşmasıdır. Tekdilli sözlüklerin piyasaya çıkması standardizasyon sürecinde belli başlı bir adım olarak görülmektedir.

5. *Gramer.* Sentaksın kodlanması son zamanlarda meydana gelen bir gelişmedir ve genelde Irak'taki ilk ve ortaöğretimde Kürtçe derslerinin bir yan ürünü olarak başladı. Soraninin alt-

lehçeleri arasında hiçbir önemli sentaks farkı yoktur.

6. *Düzyazı, şiir ve türler.* Edebi dilde en önemli değişim hem kurmaca hem de kurmaca olmayan olmak üzere düzyazının oluşumu ve onun giderek şiire üstünlük sağlamasıdır. Şiir ise yeni çizgiler boyunca kodlanmıştır: Klasik biçimler -vezin, uyak ve söylem- terkedilmiş, içerik büyük çapta laikleştirilmiş ve yeni konular bu sanat türüne egemen olmuştur.

Dilin işlevsel farklılaşmasına uyan üslupsal farklılaşma meydana gelmiştir. Edebiyat biçimlerinin neredeyse tümü, gazetecilik türleri (başyazılar, röportajlar, yorumlar vs), kurmaca düzyazı türleri (roman, kısa öykü, drama), ve kurmaca olmayan düzyazı türleri (deneme, biyografi, seyahatname vs); bütün bunlar piyasaya çıkmıştır.

Dil dışı etmenler, özellikle de politik kısıtlamalar kodlama sürecini geciktirmiştir. Çeşitli Irak hükümetleri alfabe reformuna (1920-1930'lar), bir dil akademisinin kurulmasına (1970'ten önce), ortaöğretim (1970'ten önce) ve üniversite düzeyinde Kürtçenin kullanımına karşı çıkmıştır. Bununla birlikte bir başka dil dışı etmen olan *Kurdayetî* "Kürt Ulusal Hareketi" de güçlü bir kodlama aracı olarak rol oynamıştır. Arıtmacılık, bu milliyetçiliğin dilsel ifadesi olarak dilin yapı ve kullanımının bütün düzeylerini etkilemiştir.

Bu bölümde gösterilen kanıtlar işlevsel gelişme gibi kodlamanın da büyük çapta Kürt milliyetçiliği tarafından motive edilmiş olduğunu gözler önüne seriyor. Kodlama da merkezi hükümetler ile Kürt milliyetçileri arasında bir mücadele alanı haline gelmiştir ama bu alanda hükümet müdahalesi Irak'ta daha sınırlı olmuştur. Fonetik, yazımsal, morfolojik/sözlüksel yapının ve şiir vezninin arıtılması milliyetçiliğin açık göstergeleridir. Kelime hazinelerinin ve edebiyat biçimlerinin modernizasyonu da ulus-oluşturma etmenleri tarafından güdülenmiştir.

Irak'ta Kürtçenin kodlanmasına yönelik verilen mücadele büyük oranda Sorani normu ile sınırlıydı. Kurmancinin görsel ve işitsel basın ve yayında ve yayında kullanılması Irak'ta 1958'de başladı. Bununla birlikte Bölüm 7'de de verilen verile-

rin ayrıntılı bir şekilde gösterdiği gibi, Irak'ta Kurmancinin konumu Soraninin gerisindedir.

Bu nedenle Soraninin kodlanması çeşitli kuvvetler arasında meydana gelen bir mücadele alanına dönüştü. Ana çatışma Kürt milliyetçiliği ile Irak'ın merkezi hükümetleri arasındaydı. Öteki çatışmalar önce Sorani ile Kurmanci normları arasında, sonra da Sulemani ile Mukri altlehçeleri arasında meydana geldi. Bir normun kodlanması demek öteki lehçeleri konuşanlar tarafından hemen benimsenmesi demek değildir. Bu yüzden önemli bir sorun bu dil topluluğunun Soraninin bu kodlanmış biçimini hangi kapsamda kabul edecekleriyle ilgilidir.

BÖLÜM 9
SORANİ NORMUN KABULÜ

Bu bölümün amacı Sulemani altlehçesi temelinde gelişen Soraniyi diğer (alt)lehçeleri konuşanların ne ölçüde kabul ettiklerini incelemektir. Alan çalışmasının bazı tiplerine getirilen politik yasaklar yüzünden (bkz. 2.1.10), yüz yüze görüşmeler, postayla soru gönderme ve telefonla anket gibi uygun veri toplama yöntemlerini uygulamak olanaklı olmamıştır. Lehçe konuşanların tutumları ve tercihleriyle ilgili veriler olmadığı için Sorani standardın ne kadar yayıldığını göstermek üzere (alt)lehçe konuşanların basım ve yayın medyasında kullandıkları Sorani baz alınmıştır.

Bazı altlehçe konuşucuları, özellikle de Mukri konuşucuları kendi lehçelerinin bazı fonetik ve morfolojik özelliklerini korumayı tercih etmelerine karşın, gerek Irak'ta gerekse İran'da öteki lehçelerin (Sineyi, Mukri, Soran) konuşucuları genelde *yazımda* bu kodlanmış dili (yani, Sulemani altlehçesine dayanan Sorani standardı) kullanıyorlar. Bu imla ve modernleştirilen kelime hazinesi istisnasız kabul ediliyor.

Standart konuşma dili olarak Sorani Irak ve İran'da yayın medyasındaki konuşma ve demeçler gibi resmi bağlamlarda da

kullanılmaktadır. Ancak Soraninin etkisi eğitimin yayılması ve yayıncılığın etkisi yüzünden resmi bağlamların dışına da taşımıştır. Gerçekten de daha 1954-56'da lehçe uzmanı MacKenzie (1961:xviii) resmi Soraniden etkilenmemiş katıksız alt)lehçe konuşucularını aramış ama bulamamıştı.

Kurmanci ve öteki lehçeleri konuşanların Soraniyi kabul etmesi

Irak'ta Hewrami ve Luri (Feyli) lehçelerin okur-yazar konuşucuları, Kürtçe yazmayı tercih ettiklerinde ya da nüfusun büyük parçasıyla iletişim kurduklarında Soraniyi kullandıkları biliniyor. Irak'taki Kurmanci konuşucuların dil kullanımına baktığımızda ise bu durum tamamen farklıdır. Irak'ta basın ve yayın medyasında 1958 öncesi dönemde Sorani hakimken, cumhuriyet döneminde Kurmancinin kullanımı artmıştır. Gerçi yazıda Soraniyi kullanan Kurmanci konuşucular var ama bunların basında sürekli olarak kendi lehçelerinde yazmaları Sorani standardının kabul edilmediğini gösteriyor.

İran'da da Sorani basın medyasında egemendir ama Kurmanci konuşanlar (hem Iraklı mülteciler hem de İran Kürdistanı'nın yerlileri) kendi lehçelerini kullanmayı yeğliyorlar. Tahran'da iki lehçede yayımlanan *Amanc* gazetesinin editör köşesine gönderilen mektup bu durumu en iyi şekilde belgelemektedir. Türkiye, Suriye ve SSCB Kürtleri sürekli olarak Kurmanci lehçesini kullanmıştır.

Kürtçe iki standartlı bir dil mi?

Birçok Sorani konuşucu standart Kürt dilinin kendi kodlanmış lehçeleri olduğuna inanır. Ancak bu çalışmada gösterilen kanıtlara dayanarak, diğer birçok dil gibi (mesela, Ermenice, Norveççe ve Arnavutça) Kürtçenin de iki standartlı bir dil olduğunu; Türkiye ve Suriye'de Kurmanci lehçesinin kullanımı yasak olmasına (bkz. Bölüm 5, Not 17) rağmen, durumun bu şekilde gelişeceğini ifade etmek daha doğru olur.

Tarihsel olarak Sorani ve Kurmanci 1918'den önce paralel çizgilerde gelişti. 1908'de ve sonrasında Kürdistan'da modern politik örgütler ortaya çıktığında, yayın organlarında her iki lehçe de kullanılıyordu (bkz. 7.2.1 ve 7.3.1). Anlaşıldığı kadarıyla bunun nedeni bu örgütlerin mensuplarının hem Sorani hem de Kurmanci konuşanlardan oluşmasıydı. Bununla birlikte Kurmanci konuşan Bedirhan ailesi tarafından yayımlanan *Kurdistan* gazetesi (1898-1902, 1908-9, 1917-18) Kurmanci olarak piyasaya çıktı. Benzer şekilde *Bangî Kurd* (Bağdat, 1914) de yayıncısının lehçesi olan Sorani olarak piyasaya çıktı. Günümüzün büyüyen Kürt diasporasındaki durum da 1918 öncesi Osmanlı İmparatorluğu dönemine oldukça benzerdir. Türkiye Kürtleri ve bütün Kurmanci örgütleri kendi basın ve yayın medyasında sadece Kurmanciyi kullanıyorlar. Öğrenci hareketinin (Avrupa Kürt Öğrenci Derneği, Yurtdışı Kürt Öğrenci Birliği, vs) yayınları gibi bütün Kürdistan örgütlerinin yayımları da genellikle ikilehçelidir (lehçelerin kullanımı ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. 7.2.2.4.A, 7.3.5.1, 7.4.10.2, 7.5.7, 10.4.0).

İki standartlı dillerin birleşmesinin son derece zor olduğu kanıtlanmıştır. Bunun nedeni kısmen, birleşmenin sadece dilsel sürece bağlı olmamasıdır. Lehçeler arasında bir birliğin olmaması, içinde geliştikleri politik, ekonomik ve sosyal koşullara bağlıdır. Arnavut dili birleşmeye uygun şartlarda -kırsal-kentsel, sosyal sınıf ve bölgesel çatışmaları ortadan kaldırmayı hedeflemiş birleşik ve merkeziyetçi bir devletin olması- kayda değer bir oranda birleşmeyi başardı (Arnavutçanın birliği ile ilgili bkz. Byron 1976). Ancak Norveççe bölünmüş bir şekilde kaldı.

Kürtçenin durumunda ise politik birleşme lehçelerin birleşmesi için önkoşul gibi görünüyor. Politik birlik (yani birleşik bir Kürdistan) olmasa bile eğer bütün Kürtlere kendi anavatanlarında dillerini ve iletişim haklarını kullanmalarına izin verilirse, mesela imla düzeyinde birleşmenin bazı biçimleri başarılabilir. Hiç kuşku yok ki, Kürdistan'ın aralarında bölündüğü ülkelerde hayatın eşit eşzamanlı demokratikleşmesi günü-

müz koşullarında olası gibi görünmüyor. Geçmişte olduğu gibi, tek ülkede bile dil özgürlüğü ve hakları bütün bölgenin dilsel ortamını etkileyecektir. Örneğin, eğer Türkiyeli Kürtlere kendi dil haklarını kullanmalarına izin verilirse iktidar ve itibar dengesi Kurmanci lehine değişecektir. Ayrıca Türkiye'de Dımılı lehçesi de üçüncü önemli bir edebi lehçe olarak ortaya çıkacaktır.

Görece küçük bir topluluk olan Ermenistan Kürtlerinin durumunda ise, dilin statüsü sadece politik özgürlüklere değil, devlet desteğine de dayanıyor. Yeni yeni gelişmekte olan pazarın düzenleyici güçlerinin insafına bırakılan, Ermenistan ve öteki bağımsız yeni cumhuriyetlerdeki azınlık konumundaki Kürtçenin durumu "en iyilerin hayatta kalacağı" yasaya tabi olacaktır. Batı dünyasındaki öteki küçük azınlıklar gibi buralardaki Kürtçede egemen diller tarafından asimile edilecektir. Bununla birlikte yeterli devlet desteğiyle Kürtçenin elektronik (televizyon, radyo, video) ve basılı medyada kullanılması, ilk ve ortaöğretimde eğitimde kullanılması ve Kürdistan'ın öteki parçalarıyla dilsel ve kültürel olarak serbestçe temasın kurulması gerçekleşirse, Ermenistan'daki bu küçük topluluk bu dilin hayatta kalmasında önemli bir rol oynayacaktır. Ayrıca, Batı Asya ülkeleri arasındaki bölgesel rekabet standart Kürtçe tabanı için birbiriyle yarışan lehçeleri etkileyecektir.

BÖLÜM 10
STANDARDİZASYONUN SOSYAL BAĞLAMI

Bölüm 3 ve 4'te yer alan konulardan bazılarının devamı olan bu bölümde, 1918 sonrası dönemde Kürt toplumunun sosyo-ekonomik gelişmesinin konuyla şu ilgili eğilimleri ele alınmaktadır: Kentleşmenin gelişmesi, okur kitlesinin ortaya çıkması (bkz. 4.2.4), okur-yazar oranının artması, Kürt dilinin bilinçli ve planlı gelişmesine yönelik verilen mücadele, yani bir dil akademisinin öncülük yaptığı dil planlaması.

10.1.0 Kentleşme ve standardizasyon

Dilin yazılı kullanımı, okur-yazar kitlesinin ve kitlesel eğitimin yoğun bir biçimde gelişmesi tarihsel olarak kentleşmeyle ilişkilidir. Bununla birlikte sanayi ile sanayi öncesi yani "feodal şehir" arasında dilin kullanımı dahil hayatın her aşamasında önemli farklılıklar vardır. Emekle uzmanlaşma arasında en ayrıntılı bölünmeye sanayi kentinde rastlanılır. Kitlesel okur-yazarlık ve kitlesel eğitim yoğun sosyal etkileşimi ve azami düzeyde iletişimi gerektiren sanayi toplumunun ürünleridir (Sjoberg 1964:893-94).

Entelektüel faaliyetlerin bütün türlerinin kent ve kasabalarda taşradan daha çok serpilip gelişmiş olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir (Thompson 1930:192). Bu, özellikle de dilin; edebiyat, bilim, felsefe ve dinde daha çeşitli ve daha rafine edilmiş biçimde kullanılması bakımından doğrudur. Sanayi kenti aynı zamanda dil standardizasyonunun üreme yeridir de.

Sanayi kenti birbirleriyle çatışan iki etki sağlar: Hem çeşitlendirir hem de tektipleştirir. Sanayi öncesi ekonomisi, standart olmayan ölçülerle -para, fiyat, ağırlık, ölçü, malların üretimi ve pazarlanması vs- karakterize edilmektedir. Sanayileşmenin ekonomiye getirdiği devasa çeşitlendirmeye rağmen, üretim ve mübadele standardizasyon olmaksızın kösteklenecektir. Aynı süreç dilin kullanımında da geçerlidir. Gerçekten de Prag Dil Okulu standart bir dili, kent kültürünün önemli bir dilsel korelasyonu olarak kabul eder. Bu yüzden dil standardizasyonunun derecesi bu dili konuşanların kültürlerinin ne kadar kentleştiğini ölçmek için kullanılır (Garvin ve Mathiot 1960:783). Kentleşmenin standartlaştırıcı etkisi Filistin'in sanayisi olmayan Ramallah kentinde bile fark edilmektedir (Cadora 1970).

Kürt toplumunun esasen kırsal ve aşiretsel bir yapısı olmasına karşın, Kürdistan'daki kent yaşamının kökenleri antik dönemlere dayanır. Kol ile kafa emeğinin yoğun bir biçimde bölündüğü feodal kentler onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda serpilip gelişti (bkz. 3.1.1).

Kürt kentleşmesiyle (1918 sonrası dönemde) ilgili ilk nüfus sayımı 1926 tarihine dayanır ve SSCB'deki Kürtlerin ağırlıklı olarak kırsal (%96,6'sı kırsal ve %3,4'ü kentsel) bir yaşam sürdürdüklerini gösteriyor. 1970'e gelindiğinde, kent nüfusu %38,6'ya kadar yükselmiştir (Akiner 1983:211).

Irak'ta çoğunlukla Kürtlerin yaşadığı iki eyalette kent nüfusunun yüzdesi şöyledir: Süleymaniye 1947'de %24 ve 1957'de %38, Erbil 1947'de %21 ve 1957'de %26 (McCrary ve Sa'eed 1968:86). Bu rakamlar hem kentleşmenin artmakta olduğunu hem de kentleşmenin düşük düzeyini gösteriyor.

Kürdistan'da (Irak ve İran) kentleşmeyle ilgili mevcut bilgiler şu eğilimleri gösteriyor: a) Genel olarak Kürt toplumu hızla kentleşmektedir; İran'da bütün Kürt kentlerindeki nüfus 1956 ile 1976 nüfus sayımı arasında yüzde 110'un üzerine çıkmıştır; b) Sorani konuşan nüfus Kurmanci konuşan nüfustan daha çok kentlileşmiştir. Irak'ta 1956'da tek başına Süleymaniye büyüklük bakımından Kurmanci konuşan kentlerin iki katı iken, İran'da Kurmanci konuşan bölgelerde hiçbir kent ortaya çıkmamıştır. İran'da bir tek Hewrami konuşulan Paveh var. Bu kentin nüfusu 1976'da 5.740 idi; ve c) Bu hızlı kentleşme her iki ülkede de çoğunlukla kırdan kente yapılan göçten kaynaklanmaktadır. Irak Kürdistanı'nda "Kürt milliyetçileri ile Irak hükümet kuvvetleri arasında meydana gelen çatışmaların yarattığı güvensizlik ortamı, Irak hava kuvvetlerinin köyleri bombalayarak yakıp yıkması ve 1958 ile 1961 yılları arasında meydana gelen şiddetli kuraklık daha büyük kentleşmeye doğru bu eğilimi başlatan ya da pekiştiren belli başlı faktörleri oluşturmaktadır" (Lawless 1971:104). İran'da 1960'ların başlarındaki toprak reformu kırdan kente göçün ana kaynağıydı. Bir hesaplamaya göre 1966 ve 1976 arasında Mahabad nüfusunda meydana gelen yüzde 67,9'luk artıştan yüzde 52,5'i ve Senendec nüfusunda meydan gelen yüzde 61,4'lük artıştan yüzde 81,5'i kırdan kente göçe atfedilebilir (Hooglund 1982:117).

Kürt kentleşmesi sanayi olmayan tiptedir. Kasabalar her birinin etrafında yüzlerce köye hizmet veren ticari ve idari merkezlerdir. Modern Batı kentlerini karakterize eden sanayi ile tarımdan gelen ürünlerin ticareti arasındaki ayrım (Thompson 1930:189-90) dünyanın bu bölümünde yavaş ilerlemiştir. Bazı araştırmacılar tarafından "kentçilik olmaksızın kentleşme" olarak tanımlanan bu durum Kürdistan dahil pek çok gelişmekte olan toplumun karakteristik özelliğidir.

Tablo 60. Irak ve İran'ın Sorani ve Kurmanci konuşan kasabaları

IRAK

Sorani konuşan kasabalar

	A	B	A üzerinde % Artış
Erbil	27.036	90.320	234,0
Süleymaniye	33.510	86.822	159,0
Koysancak	7.703	10.338	342,0
Halebçe	6.395	11.206	75,2
Kıfri	4.760	8.500	78,5
Çemçemal	1.818	7.416	307,9
Şeqlawe	3.355	6.814	103,0
Qeladıza	2.795	6.250	123,0
Rewandız	3.320	5.807	74,9
Altunköpri	3.744	4.581	22,3
Ranye	1.301	4.090	214,3
	Kurmanci konuşan kasabalar		
Duhok	5.621	16.998	202,0
Zaho	14.249	14.790	3,7
Akre	5.579	8.659	55,2
Amediye	2.551	2.578	2,6

İRAN

Sorani konuşan kasabalar

	C 1965	D 1966	E 1976	C'nin üzerinde % artış
Senendec	40.641	45.578	95.872	135,8
Mahabad	20.332	28.610	44.067	116,7
Saqız	12.729	17.834	30.661	140,8
Bukan	5.307	9.357	20.579	287,7
Baneh	4.800	8.617	15.552	224,0
Meriwan	1.384	4.333	13.610	883,3
Serdeşt	2.645	5.759	10.207	285,8
Oşnaviye	2.778	4.248	7.438	167,7

Kaynak: A. Sousa (1953:35-36); B, Najm al-Din (1970) ve Irak Cumhuriyeti (1966); C, İran (1961); D, İran (1966); E, İran 1981.

10.2.0 Okur-yazarlık ve bir okur kitlesinin oluşturulması

Okur-yazar bir toplum için UNESCO'nun tanımını, yani 15 ve üzeri yaşında en az yüzde 70 kişinin okur-yazar olması tanımını uygularsak, kentler dışında Kürdistan'ın çoğu bölümü okuma yazma bilmeyen olarak kabul edilmelidir. Bununla birlikte özellikle son yirmi otuz yılda okur-yazarlık oranında kayda değer bir ilerleme kaydedilmiştir.

Kürtler arasında okur-yazarlık oranını gösteren en eski sayımlar 1926 Sovyet verileridir. Bu verilere göre Kürtlerin %3,7'si ve Yezidilerin (Yezidi dinine inananlar. Bunların çoğu Kürtçe konuşuyor) %2,1'i okur-yazardır. Okur-yazar Kürtlerin sadece %2,3'ü (47 kişi) ve toplam okur-yazar Yezidilerin %10,4'ü (32 kişi) kendi dilinde okur-yazardı. Bununla birlikte 1970 yılına gelindiğinde, %99,0 üzeri bir oran hem anadilinde hem de ikinci ya da üçüncü dilde (bkz. 1.2.5) okur-yazar olmuştu (Akiner 1983:212).

Türkiye'de 1927'de yapılan bir sonraki nüfus sayımı ağırlıklı olarak Kürtlerin yaşadığı bütün illerde benzer bir örnek gösteriyor (bkz. Tablo 61). Okur-yazarlık oranı en büyük kent İstanbul'da %39,4; yeni başkent Ankara'da %10,0 ve bütün ülke için %8,1'di.

Tablo 61 1927'de Türkiye'deki seçilmiş Kürt illerinde okur-yazarlık (her yaştan)

İl	Okuma-yazma bilmeyen		Okuyabilen		Toplam nüfus
	Sayı	%	Sayı	%	
Beyazıt	101.921	97,4	2.665	2,5	194.586
Bitlis	89.018	98,2	1.613	1,7	90.631
Diyarbakır	185.569	96,5	6.626	3,4	194.316
Hakkari	18.858	98,6	263	1,3	24.980
Mardin	176.550	97,8	3.906	2,1	183.471
Siirt	98.927	96,5	3.506	3,4	102.433
Van	74.344	98,7	985	1,3	75.329

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti (1930:30-49). * Yüzdeler verilmiştir.

İran'da nüfus sayımı, otuz yıl sonra yapılsa da, benzer bir örnek gösterdi. İran Kürdistanı'nın iki bölgesi için aşağıda verilen yüzdeler on yılda bir yapılan nüfus sayımlarına dayanılarak hesaplandı.

Tablo 62. Saqız ve Mahabad bölgelerinde okur-yazar nüfus yüzdesi, İran 1956-76 (15 yıl)*

	1956	1966	1976
		Saqız	
Sayım bölgesi*	5,83	9,75	16,95
Saqız kenti	19,91	30,67	36,92
Kırsal bölgeler	3,51	4,45	9,00
		Mahabad	
Sayım bölgesi	6,20	10,72	22,08
Mehabad kenti	24,22	32,74	44,42
Kırsal bölgeler	3,07	3,65	9,33

* Kentler ve kırsal bölgeler dahildir.
Kaynak: Bkz. Not 1.

Irak'ta 1947'de yapılan ilk nüfus sayımı 5 ve üzeri yaşındakilerden oluşan nüfusta okuma yazma bilmeyenlerin oranının yüksek olduğuna ilişkin benzer bir eğilim gösteriyor. Aşağıdaki rakamlar Süleymaniye Livasının bazı kazaları için tipik örneklerdir (Tablo 63):

1 Yüzdeler İran'ın on yılda bir yapılan nüfus sayım raporlarından alınan verilere dayanmaktadır: a) İçişleri Bakanlığı. Kamu İstatistikleri. *Census District Statistics of the First National Census of Iran* (Kasım 1956), c. XIVII, Mahabad Census District (İngilizce), Tahran, Mayıs 1961; b) Planlama Teşkilatı. İran İstatistik Merkezi, *National Census of Population and Housing*, November 1966, c. No. LV, Mahabad Shahrestan. (Tahran: Şubat 1968); c) İran İslam Cumhuriyeti, Planlama ve Bütçe Teşkilatı. İran İstatistik Merkezi, *National Census of Population and Housing*, November 1976, Seri No. 48 (Tahran, Kasım 1979). Saqız için bkz. yukarıdaki gibi aynı başlıkları taşıyan on yılda bir yapılan sayım raporları (1956 Rapor Tahran 1338/1959; 1966 Rapor c. 124, Tahran 1968; 1967 Rapor No. 123, Tahran 1979).

Tablo 63. Süleymaniye'nin iki kazasında okur-yazar nüfus, 1947 (5 ve üzeri yaş grubu)

	Toplam nüfus	okur-yazarlık	%*
Süleymaniye kazası m.[a]	30.669	5.528	18,02
Surdeş nahiyesi	9.564	236	2,46
Tencero nahiyesi	8.244	221	2,68
Qaradag nahiyesi	7.739	331	4,27
Baziyan nahiyesi	3.495	54	1,54
Halebçe kaza merkezi[b]	17.570	1107	6,30
Xurmal nahiyesi	15.237	704	4,62
Wermaweh nahiyesi	5.605	75	1,33
Pencwên nahiyesi	17.451	456	2,61

* Yüzdeler verilmiştir. a) Süleymaniye kenti ve 75 köyü. b) Halebçe kenti ve 98 köyü.
Kaynak: Irak hükümeti (1954)

Dünyanın öteki bölgelerindeki geçerli olduğu gibi, Kürdistan'da okur-yazarlık oranı kentsel alanlarda çok daha yüksektir. Dil bakımından İran, Türkiye ve Suriye'de resmi dilde okur-yazar oranı vardır ve ölçülmektedir. Irak'ta Kürt bölgelerinin bazı bölümlerinde okur-yazarlık hem Kürtçe hem de Arapçadır. SSCB'de ise çoğu zaman anadil, Cumhuriyetin ulusal dili ve Rusça olmak üzere üç dildedir.

Bir okur kitlesinin oluşumu

"Okur kitlesi" burada tek başına okumayı becerebilen bireylerden oluşan nüfus olarak tanımlanıyor. Bir bireyin bağımsız kültürel bir faaliyette bulunmasının asgari yaşı on beş olarak kabul edilmektedir. *Potansiyel* bir okur kitlesinin boyutu kabaca on beş ve üzeri yaş grubundan oluşan okur-yazar sayısı temel alınarak belirlenebilir. 1950'de dünyanın okur kitlesi dünya nüfusunun %36'sını temsil ederken, 1961'de % 40'a yükselmişti (Escarpit 1966:87).

Bununla birlikte *gerçek* anlamda bir okur kitlesinin boyutunu belirlemek daha zordur. Bir cümleyi okuyup yazabilme yeteneği olarak tanımlanan okur-yazarlık, okur-yazar bireyi ille de okumaya sevk etmez. Belirleyici etmenler entelektüel gelişmenin ya da eğitimin dereceleri, politik sistem tipi ve sosyal örgütlenmelerdir. Ekonomik olarak hali vakti yerinde, eğitimli ve büyük çapta olan bir okur kitlesi edebiyat üretim talebini yaratır ve aynı zamanda yazarların yetişmesi için verimli bir toprak sağlar (age. s. 81-82).

Yirminci yüzyıl öncesi Kürt edebiyatının büyük bir okur *kitlesi* yoktu. Var olan ise ruhban sınıfıyla, hatta çok daha küçük bir ölçekte olmak üzere toprak ağalarıyla sınırlıydı (bkz. 4.2.3). Ancak Irak ve İran'da büyümekte olan bir okur-yazar kitlesini belirlemek olanaklıdır. Nüfus sayımı verileri büyümekte olan okur-yazar kitlesini gösterirken (bkz. yukarıya), ondokuzuncu yüzyılın sonundan beri önemli oranda artmış ilkokul mezunlarının sayısını inceleyerek, potansiyel okur kitlesinin boyutunu daha doğru bir şekilde öğrenebiliriz (bkz. 4.2.5). Öğrencilerin (hem geleneksel medrese okullarında hem de modern kurumlarındaki) nüfusa oranı yaklaşık yüzyıl önce Süleymaniye bölgesinde %1,2'keyken, 1978-79'da tek başına ortaöğretim öğrencileri toplam nüfusun %3,4'ünü oluşturuyordu (bkz. Tablo 14, 15 ve 64). Süleymaniye Eyaletinin (1978-79) 23.574 ortaöğretim öğrencisine öğretmen ve meslek okullarındaki öğrencilerin sayısı (920) eklendiğinde (Irak Cumhuriyeti 1978:247, 253) rakam 27.713, yani %4,0 olur. Öğretmenlerin toplam nüfusa oranı da 1980'lerin sonlarında %0,1'den 1978-79'da %0,7'e, yükselmiştir (yani meslek okullarında 180, öğretmen okullarında 37, ortaöğretimde 705 ve ilkokullarda 4.273 olmak üzere toplam 5.195 öğretmen; bkz. age.).

İran Kürdistanı'nda da 1950'lilerden beri eğitimli grupların boyutunda önemli artışlar meydana gelmiştir. 1950 nüfus sayımına göre, Senendec sayım bölgesi nüfusunun (toplam 266.693 nüfusa sahip 951 köy) yalnızca %6'sı ve Senendec kenti nüfusunun (40.641) %14'ü bir ya da daha fazla yıllık

eğitimi tamamlamıştı. Bu bölgedeki nüfusun aşağı yukarı %3'ü ve kent nüfusunun %14'ü ilkokul eğitimini tamamlamıştı. Yüzde birinden azı ise ortaöğretimi tamamlamıştı ve sadece 111 kişi üniversite eğitimini alıyordu. Yirmi yıl sonra (1976 nüfus sayımına göre) 6-11 yaşındakilerin %59.75, 12-14 yaşındakilerin %53.6'sı ve 15-19 yaşındakilerin %31,0'i Senendec Şahrezan'da okula gidiyorlardı (nüfus: 264.102). üniversiteye katılanların sayısı 475'e yükselmişti (Senendec nüfus sayım bölgesinin coğrafi boyutu 1976 nüfus sayımında düşürülmüştü. Yirmi yıllık dönemde bu bölgedeki nüfusun 266 binden 264 bine düşmesinin nedeni de işte budur).

Tablo 64. Erbil ve Süleymaniye yönetim sahalarında ortaöğretim öğrencileri ve öğretmenleri, 1947-79

	Nüfus		Ortaöğretim öğrencileri		Öğretmen %
	1947[a]	1977[b]	1947-48[c]	1978-79[d]	1978-79[e]
Erbil	240.273	541.456	324 (%0,1)	22.645 (%4,1)	753
Süleym.	222.732	690.557	451 (%0,2)	23.549 (%3,4)	705

Kaynak: a&c Irak Hükümeti, Statistical Abstract, 1948, s. 67, 18. b Irak Cumhuriyeti, Annual Abstract Statistics, 1978, s. 22. d & e age. s. 242.

Orta sınıf. Aslında yeni aydınlar sınıfını çapı yukarıda bahsedilen rakamların gösterdiğinden çok daha büyüktür. Devlet memuru, hemşire, doktor, mühendis, teknisyen, avukat, medya çalışanları ve diğerlerinden oluşan gelişmekte olan orta sınıf Kürdistan'da geleneksel kent yaşamının çehresini değiştirmiştir.

Benzer bir değişim de çoğunlukla esnaf, sanatçı, sanatkar ve küçük tüccarlardan oluşan geleneksel orta sınıfın yapısında meydana gelmiştir. Yeni mesleki farklılaşma yerel pazarların giderek daha çok dünya ekonomisiyle bütünleşmeleri geleneksel *bazaar* (pazar) içinde ya da dışında iş fırsatlarını yaratmıştır.

Irak'taki Kürt okur kitlesi çok sayıda özelliklerle ayırdedilir: (a) Bu okur kitlesinden hiçbiri sadece Kürtçede okur-yazar değildir. 1970'lerin sonlarına kadar anadilde eğitim ilkokullarla sınırlıydı. Bu okullarda Arapça da öğretiliyordu. Daha "kültürlü" okurlar her zaman ortaöğretim sonrasında Arapça eğitim görmüşlerdi, dolayısıyla bu dili iyi biliyorlar, (b) Anadilde okur-yazar olanlar sadece Sorani konuşucularıyla sınırlıdır, (c) Kürt bölgelerinin yarısından çoğuna anadilde okur-yazarlık fırsatı sunulmamaktadır. (d) Geleneksel ruhban sınıf hâlâ varlığını sürdürdüğü halde, okur kitlesi esasen eğitimde laiktir.

10.3.0 Dil planlamasının örgütlenmesi

Kürt dilinin gelişmesi büyük oranda tek tek bireylerin çabaları sonucunda olmuştur. Kürtler tarafından yürütülen örgütlü dilsel ve kültürel faaliyetler İran, Irak, Suriye ve Türkiye'de genellikle "yasadışı" olarak kabul edilmiştir.

10.3.1 Bireylerin katkısı

Bireyler -gazeteci, çevirmen, yayıncı, sözlükçü, gramerci, düzyazı yazarı vs olarak- dil reformuna farklı kapasitelerde katkıda bulunmuşlardır. Bireysel reformcuların rolünü değerlendirmek için özel çalışmalar gerektiği halde, bu çalışma boyunca adlarından bahsedilmiş aşağıdaki şahsiyetlerin çalışmalarının çoğunu bilinçli bir biçimde Irak Kürdistanı'ndaki dil standardizasyonuna ayırdıkları bilinmektedir:

1. Tevfik Vehbi (1891-1984), alfabe reformu, Latinleştirme, sözlük modernizasyonu, dilbilgisi tanımlamaları, sözlükçülük.
2. Huzni Mukriyani (1886-1947), sözlük modernizasyonu, sözlükçülük.
3. Giw Mukriyani (1903-72), sözlük modernizasyonu, sözlükçülük, alfabe reformu, Latinleştirme.
4. Mihemed Khal, sözlükçülük.

5. Nuri Ali Emin, dilbilgisi tanımlamaları, alfabe reformu, ders kitaplarının yazımı.
6. İbrahim Baldar, alfabe reformu (ders kitabı yazarı).
7. Abdulla Goran (1904-62), şiirde buluşçu, düzyazı yazarı, çevirmen.
8. İbrahim Ahmed, düzyazı yazarı, şair, gazeteci.
9. 'Elaeddin Seccadi (1910-1985), edebiyat eleştirmeni, gazeteci,
10. Hamid Ferec, alfabe reformu.
11. Cemal Nebez, bilimsel terminoloji, Latinleştirme.

10.3.2 Grup çabaları

Dil reformunda ilk grup çabaları bu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürt politik ulusal hareketleri tarafından başlatıldı. Kurd Talebe-Hêvî Cemiyeti (Kürt Öğrenci Umut Cemiyeti)'nin amaçlarından biri "Kürt dili ve edebiyatının reformu, derlenmesi ve geliştirilmesi"ydi (aktaran Kurdvani 1925:41). Bu örgütün yayın organı *Rojî Kurd* (1913) Arap yazısına dayanan ve tamamen gözden geçirilmiş bir alfabeyi yayımladı (bkz. 8.2.0).

İkinci örgütlü çaba Kürdistan Teali Cemiyeti (Kürdistan İlerleme Cemiyeti) adında bir örgüt tarafından 1918-19'da İstanbul'da yürütüldü (bkz. 7.2.1). örgütün gündeminde yazılı edebiyatı yayımlamak ve bir *Dil Encümeni* oluşturmak vardı (*Jîn*, No. 15, 1919, s. 11-18, aktaran Bozarslan 1985:71). Ayrıca bir yayın organı da yaratıldı (bkz. 7.2.1). Ne var ki bu Cemiyet 1920'lerin başlarındaki elverişsiz politik koşullarda dağıldı.

Irak Kürtleri 1920'lerin ortalarından beri aktif bir biçimde planlı çabalara katılmışlardır. Irak'ta olduğu kadar Kürtlerin yaşadığı diğer ülkelerde de resmi ve grup çabalarının önündeki belli başlı bir engel herhangi bir örgütlü faaliyet için hükümet izninin alınması olmuştur.

Dil gelişimini ele alan ilk örgüt Süleymaniye'de üç Kürt tarafından 1926'da kurulan Cem'iyetî Zanistî Kurdan (Kürt Bilim Cemiyeti)'dir. Örgütün kurulması için gereken izni İçişle-

ri Bakanlığı birer nüshası Süleymaniye Livası valisine, İl Emniyet Müdürlüğüne ve İdari Müfettişliğine gönderdiği mektupla verdi. Programına göre Cemiyet'in ana amacı "Kürdistan'da bilimi ve bilgiyi a) Gazeteleri ve takvime bağlanmış antlaşmaları, b) Ders kitapları ve diğerlerinin [kitaplarının] çevirilerini ve derlemelerini yayımlayarak yaymaktır." (1. Madde). Cemiyet'in hiçbir biçimde politikaya bulaşmayacağının (5. madde) altı çiziliyordu (Cem'iyetî Zanistî Kurdan, 1926).

Kürt Bilim Cemiyeti'nin geliri, üyeliğe giriş ücreti (asgari bir rupi), aylık aidat ve bağışlardan geliyordu. *Zarî Kirmancî*'ye (No. 1, 24 Mayıs 1926, s. 8) göre, bu örgütün kurulmasından hemen sonra yirmi iki soylu 2.520 rubi bağış yapmıştı. Dil reformunda ilk çaba kelime hazinesinin arıtılmasıydı (bkz. 8.4.2.1). Cemiyetin başına birçok iş geldi; Eylül 1930'da Süleymaniye halkının kitlesel olarak hükümet karşıtı eylemde bulunmasından sonra bu cemiyet kapatıldı, 1932 yılında yeniden açıldı, 1936'da mali sorunlardan dolayı faaliyetini yürütemedi ve sonunda 1938'de lisansı iptal edildi. Cemiyet son yıllarında Piremêrd'in önderliği altında bütün çabalarını Kürtçe okur-yazarlığın yayılmasına ayırdı (Sajjadi 1943:14-16).

Kısmen dil planlama işine karışan ikinci örgüt 1930'da Bağdat'ta Maruf Jiyawuk tarafından kuruldu. Yaney Serkewtinî Kurdan (Kürt Başarı Derneği) hiçbir şekilde politikaya bulaşmayan bir "edebiyat kulübüydü" (2. madde) ve "Kürt dilini yazarak, çizerek ve çevirerek, yeniden canlandırılmasını ve Kürtlerin eğitimini yaymak ve rehberlik etmek suretiyle bilimsel ve eğitimsel çabaları" amaçlıyordu. (Yaney Serkewtin 1930:1).

Selefi gibi Yane de belalı bir yaşamdan geçti; kuruluş izni "çok mücadele ve belalardan sonra" alındı (Yaney Serkewtin 1943-44:27). Parasal ve politik kısıtlamalar 1958'den önce son derece belirginken, 1958-61 yıllarının daha serbest ortamında engelleyici etmenler politik parçalanma, yani önderliğin ve çeşitli partilere mensup olanların sadakatlerinin parçalanması olmuştu (*Rojî Nö*, c. 1, No. 5, 1960, s. 26-28). Cumhuriyet döneminde hükümetin bu kültür örgütü üzerindeki denetimi Monarşi dönemindeki kadar katıydı. Sözgelimi örgütün se-

çimlerine Bağdat'ın askeri yöneticisinin onay vermesi gerekiyordu (*Hîwa*, c. 4, No. 31, s. 53). Öteki politik ve kültür örgütleri gibi Yane de 1961 otonomi savaşının başlamasından sonra dağıldı. Bu örgütün standardizasyona ana katkısı çoğunlukla düzyazı olmak üzere çağdaş edebiyatı, Kürt dili üzerine eser ve araştırma makalelerini içeren *Hîwa*'yı aylık olarak yayımlaması oldu.

10.3.3 Bir dil akademisine yönelik verilen mücadele

Örgütlü kültürel ve edebi çabaların üzerine getirilen politik ve mali kısıtlamaların farkında olan Iraklı Kürtler hükümet destekli bir dil akademisinin kurulması taleplerini gündeme getirdiler. Daha 1927'de *Peyje* (No. 1, s. 44) bilimsel bir derneğin (Cem'iyetî Me'arif) kurulması çağrısında bulundu.

1947'de Eğitim Bakanlığı tarafından Irak Bilimler Akademisi kurulduğunda, Kürt basını benzer bir organın da Kürt Dili için kurulmasını talep etti. Sözgelimi, Nizar Bağdat Üniversitesi'nde (No. 11, 31 Ağustos 1948, s. 9-10) bir akademinin ve Kürt dili ve edebiyatı kürsüsünün kurulması çağrısında bulunarak (No. 4, 15 Mayıs 1948:6-8), Kürt aydınlarından mali sorunlara rağmen, bir "Çeviri ve Yayım Komitesi"ni oluşturmalarını istedi (age.). 1957'de *Jîn* (No. 1342, 25 Nisan) bir dil akademisinin kurulmasını talep etti. Ayrıca Jemal Nebez (1957:70; 1957a: s. w) "bir dil akademisinin", yani "Korî Zaniyarî Zimanewanî" gerekliliğinin altını çiziyordu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında bir dil akademisine yönelik talep Kürt Demokrat Partisi (sözgelimi, *Xebat*, 28 Temmuz 1960, içinde), basın (mesela, *Jîn* 17 Aralık 1959), bireyler (mesela, *Rojî Nö*, içinde, c. 2, No. 2, 1961, s. 75-76) ve 1959 ile 1960'ta Kürt öğretmenlerin ilk ve ikinci kongreleri tarafından dillendirildi. Şubat 1960'ta (*Rojî Nö*, c. 1, No. 5, Ağustos 1960, s. 68) hükümet tarafından ilk başta verilen olumlu tepkiye rağmen, bu talepler sonunda gereksiz ve ulusal birlik için zararlı olduğu gerekçesiyle reddedildiler (*el-Zaman*, 9 Mart 1960, aktaran *Middle East Record*, c. 1, 1960, s. 257).

10.3.4 Kürt Bilimler Akademisi

İlk ve tek Kürt akademisi Kürtler ve merkezi hükümetler arasında dokuz yıl süren aralıklı savaştan sonra 1972'de kuruldu. Dernek kurma özgürlüğünün olmadığı bir ortamda, akademinin kurulması Baas Partisi'nin bürokrasisi tarafından onaylanması gerekiyordu. Böylece, Irak'ın Geçici Anayasasının 42. maddesinin hükümlerine dayanan Kürt akademisinin kuruluş yasası Ağustos 1970'te Devrim Komuta Konseyi tarafından ilan edildi ve Cumhurbaşkanı tarafından imzalandı.

Kürt Bilimler Akademisi (bundan böyle Akademi), yani Korî Zaniyarî Kurd, Irak Bilimler Akademisi'nin Kürt şubesi olarak faaliyete başladı ama bağımsız bir tüzel kişiliği ve mali ve idari bağımsız yapısıyla ayrı bir yapı olarak kabul ediliyordu. Başkanlık Konseyi tarafından yönetiliyor ve sorumlu yetkililerin emri altında Eğitim Bakanlığı'nda temsil ediliyordu (1. madde).

Akademi beş tam, onu yarım zamanlı ve belirtilmemiş sayıda fahri ve dernek üyelerinden oluşuyordu (6. madde). Akademinin aktif üyelerinin Kürt dilini çok iyi bilen ve şu vasıflardan birine sahip olan Iraklılar olması gerekiyordu: (1) Özgün araştırmalar yapmış olduğu ya da o alanda kitaplar yayımlamış olduğu bir ya da birden fazla bilgi dalında uzman olmak (2) Kürt dilini çok iyi bilmek, deyimlerine [lehçelerine] vakıf olmak ve bu konuda araştırma yapabilme becerisine sahip olmak (7. madde). Başkan akademinin belirlediği konumlara göre görevli ve çalışanları atama hakkına sahip "bağımsız bir dairenin" başkanıdır (14a madde). Akademinin bütçesi yıllık hükümet ödeneğinden, gelirlerinden, tasarruflarından ve bağışlardan oluşuyordu (21. madde). ("Kürt Akademisi Kanunu", GKZK, c. 1. Kısım 1, 1973, 793-785).

Kürt Akademisi Kanunu (age. s. 790-91, İngilizce metin, imlada ve çeviride ufak tefek değişiklikler yapılmıştır) kurumun amaç ve hedeflerini aşağıdaki gibi tanımladı:

> 3. madde. Akademi şunları hedeflemektedir:
> a. Bilimsel gelişmeyi yakalamak için Irak'ta bilimsel

araştırmaları ve çalışmaları yürütmek.

b. Kürt dilini korumak ve onu bilimin, edebiyatın ve sanatın gereklerini yerine getirecek şekilde geliştirmek.
c. Bilim, edebiyat ve sanat alanında Kürt ve İslam mirasını yeniden canlandırmak.
d. Genelde Irak özelde ise Kürt bölgesinin tarihine ve uygarlığına gereken önemi göstermek.
e. Bilim, edebiyat ve sanat alanında özgün araştırmaları yayımlamak, çeviri ve derlemeleri teşvik etmek.

4. Madde. Akademi hedeflerini şu araçlarla gerçekleştirir:

a. Bilimsel ve dilbilimsel sözlükleri derlemek.
b. Dergi ve bültenleri yayımlamak.
c. Kitap, belge ve eski metinleri yayımlamak.
d. Irak Bilimler Akademisiyle, Arap ve diğer ülkelerdeki akademilerle, kültürel ve dil kurumlarıyla olan ilişkilerini pekiştirmek.
e. Araştırmacı, yazar ve edebiyatın seçkin kişilerini ödüllendirmek.
f. Araştırmacılara, yazarlara ve çevirmenlere mali yardımlar sunmak.
g. Akademi tarafından seçilen konuları yazmak ve çevirmek.
h. Tartışmaları düzenlemek.
i. Akademi için bir kütüphane kurmak, bunu geliştirmek ve basıma [yayına] gereken özeni göstermek.

Akademinin kurulması hoş karşılansa da eleştiriler eksik değildi. Kürt Yazarlar Birliği'nin bir üyesi olan M. Mele Kerim (1971) Kürtlerin bütün bilimleri ele alan bir akademi yerine bir dil akademisine gerek duymalarından yakınıyordu. Ayrıca 7. maddenin hükümlerine göre akademinin tam zamanlı çalışan beş üyesinin vasıflı olmadığını ifade etti. Cemal Nebez (1978) aktif üyelerin vasıfları, önerilen imla reformu, bilimsel terminoloji ve yayın politikasını eleştiriyordu.

Akademinin dilbilimsel terminoloji yaratımı ve imla reformuydu (bkz. 8.2.0 ve 8.3.0). Kitapların ve bir derginin yayını,

bir matbaanın satın alınması, bir kütüphanenin kurulması ve sözel literatür, belge, elyazmaları ve nadir gazetelerin koleksiyonunun yapılması akademinin başarıları arasındadır. Mart 1974'ten 1977'ye kadar olan dönemi kapsayan bir rapora göre, bu kurum terminoloji işine daha az bulaştı. Bu odak kayması galiba hükümet ile Kürt otonomicileri arasında savaşın yeniden başlamasıyla ve ardından gelişen Bağdat'ın Mart 1975'teki zaferiyle ilişkilidir. Bu üç yılda 27 kitap (27 ciltte 24 başlık), üç Arapça kitap ve akademinin gazetesinin üç sayısı yayımlandı. Bunların dışında dokuz kitap akademinin yardımıyla yayımlandı. Bütçesi 1975'te 45.500 dinardan 1977'de 79.900 dinara çıktı (GKZK, c. 5, 1977, s. 422-34). Irak devlet başkanı 1974'te 20 bin dinar bağışta bulundu.

Akademinin hareketsizliği. Akademinin bütçesi 1978'de 98.320 dinara çıkmış olmasına ve yayıncılığı tek bir yılda 20 cilt eserle doruk noktaya varmasına karşın (GKZK, c. 6, 1978, s. 486-92), bu kurum aynı yılın sonunda dağıldı ve daha sonra Irak Bilimler Akademisi'nin bünyesi içine girdi. Sonra "Irak Bilimler Akademisi-Kürtçe Bölümü" olarak yeniden adlandırıldı. Yasadışı bir muhalif parti olan Kürdistan Yurtseverler Birliği (*Dengî Yekêtî*, No. 5, Ocak 1979, s. 9-10), kurumun bu "dağılmasını" Araplaştırmanın tırmanması olarak değerlendirerek, Kürt okullarında eğitimin %60 eşzamanlı Araplaştırılmasına ve Süleymaniye Üniversitesi'nin Kürt rektörlüğünün ortadan kaldırılmasına işaret ediyordu.

Kürtçe Bölümün gazetesinin yayını 1980'de yeniden başladığı halde (c. 7), bu gazetede ve Irak Bilim Akademisi'nin Arap dili dergisinde yayımlanan haberler faaliyetlerin kayda değer oranda düştüğünü gösteriyor. Bölümün "yetkisi" (*deselat*) bütün kitapların toplam basılı "formların" (*galleys*) sayısının 400 sayfayı aşmaması (yani 6.400 sayfa, her "form" 16 sayfadan oluşuyor) koşuluyla yılda Kürtçe ya da Arapça (Kürt kültürüyle ilgili) 12 kitabı yayımlamakla sınırlandırılmıştı. Kendi eserlerini (yılda azami on kitaba kadar) yayımlamak için Kürt yazarlara verilen mali destek 1975'te azami 500 dinardan (GKZK, 1975, c. 3, Kısım 1, s. 557), azami 300 dinara düştü.

Bu bölüm tarafından 1979-80'de yayımlanan kitap sayısı sadece sekiz kitabı buluyordu (GKZ'E-DK, c. 7, 1980, s. 287-301).

Irak Akademisi'nin Arapça gazetesinde (*Mecellet el-Mecme' el-'Ilmi el-Iraqi*, c. 33, Kısım 2-3, 1982, s. 566-67) yayımlanan 1981-82 dönemini kapsayan bir rapora göre, Kürtçe Bölümün tek faaliyeti lehçelerin fonetiği ve zamirleri ile bir Kürt şairinin diwanı üzerine yapılan araştırmalar, Emin Fevzi'nin ender bulunan bir kitabının yeniden basımı ve üç kitabın yayımlanması oluşturuyordu.

10.3.5 Akademinin etkisi

Akademinin dilin kodlanmasında esas başarısı kuruluşunun ilk iki yılında terminolojiyi uydurmak oldu (bkz. 7.6.1). Ancak bu kurum okul ders kitapları için terim uydurma işiyle uğraşan bir başka hükümet organı -Kürtçe Dersleri Genel Müdürlüğü- ile işbirliğine girmeyi başaramadı (bkz. 7.5.5.2). Sonuç olarak Akademinin türetmiş olduğu terminolojiler mevcut tek uygulama alanıyla, yani ortaöğretim ders kitaplarıyla buluşamadı. Bir başka sonuç ise iki hükümet örgütü tarafından aynı kavram için farklı terimlerin yaratılmasıydı (Abdulla 1983:195-96).

Önerilen alfabe ve imla reformu sadece Akademinin yayınlarında kullanıldı. Reformun başarısızlığa uğraması kısmen, dil reformu ile ilgilenen öteki dil reformcuları ya da hükümet organlarıyla temasa geçmeyen bir komite tarafından alınan kararlara atfedilebilir. Akademinin matbaası önerilen iki harfe ـِ / î ve ـُ / û sahip olan tek matbaaydı. Dahası Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin dergisinin (*Govarî Kolêcî Edebiyat*, No. 22, 1978, s. 86) Kürtçe bölümünün editörleri bu reformu kabul etmediler.

Akademinin daha elle tutulur etkisi yayıncılık alanındaydı. Pek çok önemli eser, redaksiyonu yapılan *dîwan* ve sözlükler akademinin finansal ve editöryal katkısı ya da matbaa tesisleri olmasaydı, yayımlanamazdı (bkz. 7.1.2, II.B ve 7.2.2.3).

Akademinin yükseliş ve düşüşünü politik koşullar belirli-

yordu. Kuruluşu Kürt otonomi savaşının hükümet üzerinde yarattığı baskının sonucuydu. Otonomi savaşının yenilgiye uğraması ve ardından gelen Araplaştırmanın yoğunlaşması akademinin adını hükümet azınlıkların haklarını gözetiyor tabelasına indirgedi. Oysa akademinin deneyimi göstermiştir ki 80 bin dinarlık (yaklaşık 240 bin dolar) ılımlı yıllık bütçesi Kürt dilinin geliştirilmesine etkin olarak katkı sağlayabilirdi.

10.3.6 Kürt diasporası

1975'ten sonra Batı ülkelerinde oluşan yeni Kürt diasporası dil sözkonusu olduğunda, bu nüfusun eski dağılımından önemli oranda farklıdır (3.1.2). Kuzey Horasan ve Qazvin'dekiler (İran'da, bkz. Harita 6) gibi zorla göç ettirilmiş Kürt nüfusundan bir kısmı üç yüzyıl sonra dillerini korumuş oldukları halde, diğer pek çokları asimilasyona uğramıştır.

Geçmiş yüzyıllarda nüfus hareketleri cehaletin norm olduğu tam kabile ve bölgeleri içeriyordu. Ancak 1870'ler ile 1918 yılları arasında politik liderler ve aydınlar İstanbul, Kahire, Bağdat, Beyrut ve daha az derecede olmak üzere Avrupa'ya göç etti. Sonuç olarak, Kürt gazeteciliği, kitap yayıncılığı ve çağdaş politik örgütlenmeler Kürdistan'ın dışında gelişti.

Irak'taki otonomi hareketinin 1975 yenilgisi yaklaşık 200 bin mültecinin İran'a zorla göç etmesine yol açtı. İran'da bu mülteciler sadece dillerinden ve öteki haklarından mahrum kalmadılar, aynı zamanda İran hükümeti tarafından ülkenin Kürtlerin oturmadığı bölgelere dağıtıldılar. Bu baskıcı önlemler Batı'da yeniden yerleştirilmiş eğitimsiz kırsal grupları, bazı eğitimli grupları ve kent tabanlı mültecileri etkiledi. Bu göç süreci bölgede meydana gelen yeni gelişmelerle arttı: İslami rejimin Ağustos 1979'da Kürt otonomicilere karşı yürüttüğü tam kapsamlı savaş, 1980'de başlayan Irak-İran savaşı, 1960'ların başlarından beri Suriye'nin yürüttüğü Araplaştırma programı ve özellikle de Türkiye'de 1980'de meydana gelen askeri darbe.

Mülteci nüfusunun belli başlı bir özelliği ulusal hareketteki

politik faaliyetlerinden ötürü göç etmek zorunda kalmış büyük sayıda eğitimli Kürtten oluşmasıydı. Üstelik, bunlar çoğunlukla kent orta sınıfına mensuptular. Bununla birlikte Türkiyeli Kürtler arasında önemli oranda 1960'larda Batı Avrupa'ya özellikle de Almanya'ya çalışmak üzere giden işçiler vardı.

Kürt mültecilerin sayısıyla ilgili güvenilir rakamlar mevcut değildir. Aşağıda verilen rakamlar 1989'da Avrupa ve Kuzey Amerika'da mülteci nüfusun kaba bir tahminine dayalıdır (Şeymus 1989:6):

Avustralya	3.000
Belçika	8.000 ila 10.000
Kanada	2.000
Danimarka	11.000
D. Avrupa	1.000
İngiltere	10.000 ila 12.000
Fransa	60.000
Almanya	350.000
Yunanistan	8.00
Hollanda	20.000 ila 30.000
Norveç	1.000
ABD	2.000
İsveç	10.000 ila 12.000
İsviçre	12.000
Toplam	**490.800 ila 506.800**

İlk kuşak mülteciler dil açısından faaldiler. Anadilde yazma ve yayın özgürlüğü sadece dilsel olmayan etmenlerle özellikle de mali etmenlerle sınırlanmaktadır. Türkiye'nin Kurmanci konuşanları ile öteki ülkelerin Kurmanci konuşanları arasında ve kendileri ile Sorani konuşanlar arasındaki dilsel temas diasporada olanaklıdır. Seksen yıllı aşkın, bu dil topluluğunun politik olarak bölünmüş olması, ilişkileri büyük çapta kendi ülke kökenlerine bağımlı olarak şekillenmiş mültecileri etkilemesi oldukça doğaldır. Diasporada yayıncılık faaliyetinden Türkiye Kürtlerinin Irak ve İran Kürtlerinden daha çok içe ka-

panık olduklarını (kendi kendilerine yettiklerini) görmek zor değildir.

1970'lerin sonlarından beri, her iki lehçede de önemli oranda yapılan yayıncılık (bkz. 7.2.7) ve gazetecilik (bkz. 7.3.4) anadilde eğitim ve bazen de yayıncılıkla (bkz. 7.4.7) takviye edilmiştir. Türkiye'nin Kurmanci konuşanları bu lehçeyi geliştirmenin ana gücünü oluşturuyorlar. Suriye (1930 ila 1960) ve Sovyet Kürtlerinin standardizasyon çabalarından yararlanıyorlar. Diasporada Kurmancinin üç edebi türünü (Erivan, Suriye ve Türkiye) birleştirme eğilimini tanımlamak mümkündür. Ancak Sorani ve Kurmancinin birliğine ilişkin umutlar o kadar net değildir.

Diasporanın uzun vadede Kürt dili üzerine olan etkisini doğru biçimde değerlendirmek zordur. Bununla birlikte Irak, Türkiye ve Suriye'de kırsal nüfusun zorla kentlere göç ettirilmesiyle birlikte okur-yazarların nüfusunun gitgide azaltılması yalnızca dili değil, bu dili konuşan halkın varlığını da tehdit ettiğinden hiç kuşku duyulamaz. Diaspora, içinde dil açısından bilinçli bir aydın sınıfını barındırsa da Kürt dilinin yaşayan sosyal tabanının -Kürdistan'ın kırsal ve kentsel nüfusuyerini dolduramaz.

Dilin yaşaması bakımından Kürtçe deneyimi Ermeni, Süryani, Yahudi ve Araplar gibi öteki dağınık dil azınlıklarının deneyiminden farklı olmamıştır. İlk yetişkin kuşak dilini koruduğu, milliyetçilik ilhamı ile çok sık olarak dilini geliştirdiği halde, çocuklarının hatta Kürdistan'da doğup büyümüş olan çocuklarının bile kendi anadillerini hep reddettikleri çoktan bilinen bir gerçektir. Diasporada Kürtçenin politik olarak kullanma özgürlüğü neredeyse sınırsız olmasına karşın, piyasa güçleri bu özgürlüklerin ya da dil haklarını (bir dili konuşma, yazma, basma, yayma, yayımlama, öğretme, planlama, reformdan geçirme ve geliştirme hakkı, bkz. 5.6.0) kullanılmasına izin vermezler. Sözgelimi, kişisel bilgisayarlar ve lazer yazıcı gibi teknolojik buluşlar entelektüellere kendi evlerinde etkin bir biçimde matbaalarını kurmalarına elverişli ortam (Kürdistan'da hüküm süren devletler bu teknolojiye serbestçe

ulaşılmayı engelliyor) sağlamaktadır. Ancak Batı'da gerçekleşen bu rüya, yayıncılığın piyasa kurallarına tabi olması yüzünden yerle bir edilmiştir. Burada Kuzey Amerika ve Avustralya'nın yerli halkları ve azınlıkları gibi dağınık Kürt toplumu da ticari olarak yaşayabilir bir okur kitlesi, ya da izleyici ve dinleyici kitlesini yaratamamaktadır. Sonuç olarak yetersiz ya da hiç olmayan devlet desteğine bel bağlamışlardır. Bu yüzden Kürt yayıncılığının ve kültür faaliyetlerinin bu tür desteğin bulunduğu İsveç'te gelişip serpilmesi hiç şaşırtıcı değildir.

Şimdiye kadar Kürt milliyetçiliği Ortadoğu'da despotik devletlerin askeri ve politik iktidarına başarılı bir biçimde direndi. Kürt dil topluluğu Türkiye, Suriye ve monarşist İran'ın en baskıcı dilkırım politikaları ortamında dilini koruyabildi. Ne var ki Kürt milliyetçiliği dilsel, kültürel ve politik iktidarların dağılımını ekonomik gücün belirlediği Batı ülkelerinde piyasanın erime noktasında dil silahını korumayı başaramamıştır. Kürt mültecilerin ikinci kuşağının piyasaya dayalı toplumların egemen dil ve kültüründe asimilasyona uğrayacakları çoktan açık hale gelmiştir. Diasporanın Kürdistan'ın geleceği üzerine uzun vadedeki etkisi önemli olabilir ama kültür ve dil faaliyetlerinin ikinci kuşaktaki dil kaybıyla etkileneceği zaten aşikardır (bkz. 7.2.7 ve 4.6.0).

BÖLÜM 11
ÖZET, BULGULAR VE SONUÇ

Elinizdeki bu çalışmada Kürt halkının ulusal kurtuluş için verdiği mücadelede dil etmenini incelenmiştir. Ana araştırma sorunu Irak'ta Sorani lehçesine bağlı Sulemani altlehçesinin standardizasyonu ve bu lehçenin İran Kürtleri tarafından ulusal bir dil olarak benimsenmesi üzerinde yoğunlaştı (bkz. 2.1.4). Bu çalışmada bu sorun araştırılarak, Kürt dilinin ilk kez on beşinci yüzyılda yazıda kullandığından beri Kürt dil topluluğunda meydana gelen dilsel ve dilsel olmayan değişimler (bkz. 3., 5. ve 10. bölümler) incelenmiştir (Bölüm 8). Önceki bölümlerde gösterilen kanıtlara göre, yazılı Kürtçenin yapısında, işlevinde ve sosyal tabanında, ondokuzuncu yüzyılın sonundan beri, özellikle de 1918 sonrası dönemde, yani Sulemani altlehçesinin yeni yaratılmış Irak devletinde bölgesel resmi statü kazandığı dönemde sayısız değişimler meydana gelmiştir. Standardizasyonun karmaşık ve devam eden bir eğilimini gösteren bu değişimlerin ana hatları Tablo 65'te çizilmiştir. Kürt dilinin gelişmesinde standart aşama Kürt toplumunun evrimindeki yeni bir aşamayla -bir ulus olarak Kürtlerin ortaya çıkması- çakışır (Bölüm 3).

Tablo 65. Ön-standart ve standart Kürtçenin ana özellikleri

	Kurmanci&Sorani 1898 öncesi ön-standard	Sorani standardı, 1985
	BİÇİMİN KODLANMASI	
	Yapı	
Fonoloji	Lehçesellik, yabancı unsurlar	Arıtılmış, normalleştirilmiş
İmla	Fonetik olmayan Arapça alfabe&yazım; noklama iş.ti&paragraf yok	Arıtılmış, fonetikleştirilmiş alfabe&yeni yazım: noktalama işaretleri & paragrafa ayırma
Morfoloji	Lehçesellik, yabancı unsurlar	Norm oluşumu&norm çatışması,
Kelime Hazinesi	Çok sayıda kelime alımı: bilimsel terminoloji eksik	modernleştirilmiş; arıtılmış
Sözlükçülük	Genel sözlük yok; İkidilli sözlük çok az	tek ve ikidilli genel&özel sözlükler
Gramer	Kodlanmamış; hiçbir yerli dilbilgisel tasvir yok	Kodlanmış; yoğun dilbilgisel tasvir
	Edebiyat biçimleri	
Düzyazı	Birkaç metin	Düzyazının hakimiyeti, hem edebi hem de edebi olmayan
Şiir	Şiirin egemenliği; yabancı vezin sistemi, betimleme söylem	Düzyazının egemenliği; "hece" vezin sistemi; yeni betimleme, arıtılmış söylem
Türler	anlatıcı & lirik şiirler	anlatıcı, lirik & dramatik şiir, roman, kısa öykü, oyun, deneme vs

	İŞLEV GELİŞME	
Edebiyat	Yazılı Kürtçenin en yoğun kullanışı	Hâlâ önemli ama diğer işlevlere boyun eğmiştir
Din	Sınırlı kullanım	Artan kullanım
Eğitim	Sınırlı kullanım (din)	İlk&ortaöğretim eğitimi (laik)
Bilim	Yok	İlk & ortaöğretim okul bilimi; popüler bilim
Yönetim	Yok	Yerel yönetim
Yayıncılık	İcat edilmemişti	TV&yoğun radyo yayını
Sinema	Mevcut değil	Sınırlı altyazı ve dublaj
Tiyatro	Yok	Önemli oranda kullanım
Kitaplar	Elyazmaları	Sayıda, basımda artış
Gazetecilik	Yok	Kullanımda adtış
	SORANİNİN BENİMSENMESİ	
Yaygınlık	Bölgesel	Bütün sorani altlehçeleri, İran&Irak
Kitle	Okur "kitlesi" yok; çoğunlukla ruhban ve toprak sahibi okur-yazarlar	Büyüyen okur kitlesi; daha geniş sosyal taban özellikle laik orta sınıf
	NORM SEÇİMİ	
	Lehçe konuşanları tarafından lehçelerin kendiliğinden kullanımı; norm ve lehçe çatışması yok	Planlı çabaların artması; norm ve lehçe çatışması

Tablo 65 standart Kürtçenin ana özelliklerinin özetini sağlarken, aşağıdaki paragraflar standardizasyon sürecini şekillendiren sosyal ve tarihsel eğilimleri özetler.

1. Yazılı Kürtçe, Arapça ve Farsçanın Batı Asya ve Kuzey Afrika'da din, edebiyat, bilim, ticaret ve yönetimde egemen dil oldukları dönemde ortaya çıktı. Arapçanın "Allah'ın dili" olarak egemenliği dinsel, edebi, bilimsel ya da idari alanlarda öteki dillerin sağlıklı gelişmesine yer bırakmadı. Edebi Kürtçenin Kürt politik gücünün yükselişine, yani onbeşinci-onaltıncı yüzyıllarda (yarı) bağımsız beyliklerin oluşumuna denk düşmesi hiç de şaşırtıcı değildir.

2. Kürtçenin statüsünü İslam dünyasının belli başlı dilleri - Arapça, Farsça ve Türkçe- arasında geliştirmeyi hedefleyen ilk bilinçli geliştirme çabaları onyedinci yüzyılda başladı. Dili geliştirmeye yönelik çabalar, özellikle de Ehmedê Xanî'nin (1650-1706) çabaları, anakronik olarak (tarih hatası olarak) Kürdistan'ın feodal olarak örgütlenmiş toplumunda ortaya çıkan *Kurdayetî* olarak bilinen Kürt ulusal uyanışının bir ifadesiydi. Xanî ve bir başka ulusal şair olan Hacî Qadirî Koyî (1817-1897) Kürtlerin Arap, Fars ve Türk İmparatorluğu tarafından ikincil konuma atılmasına karşı isyan ederek, bağımsız bir Kürt devletinin kurulması çağrısında bulundular. Bağımsızlığın ancak ve ancak Kürtlerin hem *kılıca*, yani politik güce hem de *kaleme*, yani itibarlı bir edebiyat diline sahip olduklarında başarılabileceğine inanıyorlardı.

3. İlk dil reformcuları tek başına dilin gelişimini bir amaç olarak kabul etmediler, tersine ulus oluşturmanın bir aracı olarak gördüler. "Kalemi" tutmada bazı ilerlemeler kaydedildi (sözgelimi, Arapçanın egemen olduğu medreselerde sınırlı oranda Kürtçenin kullanılması) ama "kılıç" eksik kaldı. Kürt beylikleri kendi aralarında birleşemediler, dolayısıyla birleşik bir Kürt devleti ortaya çıkmadı. Böylece, Xanî ve Hacî tarafından öngörülmüş gibi "kalem" tek başına ulusal birliği ve kurtuluşu getiremedi. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde, bütün Kürt beylikleri, iktidarlarını Kürdistan'ın bütün bölgelerine yaymayı başarmış Osmanlı ve Fars İmparatorlukları tarafından yıkıldılar.

4. Bununla birlikte Kürt milliyetçiliği beyliklerin yıkılmasıyla zayıflamadı. Aslında ondokuzuncu yüzyılın sonlarında feodal-aşiret sosyal ilişkileri ve politik liderlikle çatışan *Kurdayetî*'nin yeni tipte bir orta sınıf ortaya çıktı. Dil, onu birleştirme ve standart hale getirme görevini üstlenen bu yeni milliyetçiliğin temel direği olarak kaldı. Kürt dili kendi başına 1898'de milliyetçi liderlerin ilk gazeteyi bastığında, kitle iletişim alanına girdi.

5. Birinci Dünya Savaşı dönemine kadar iki büyük edebi lehçe -Kurmanci ve Sorani- gazetecilik ve kitap yayıncılığında kullanılıyordu; yayının niceliği bakımından Kurmanci egemenliği elinde bulunduruyordu. Kurmanci konuşanların sayısı daha fazlaydı; daha kentleşmişlerdi ve Kürt ulusal hareketine daha fazla katılmışlardı.

6. Kurmanci ile Sorani lehçeleri arasındaki ilişki, dilsel olmayan etmenlerin müdahalesiyle, esasen 1918'de Kürdistan'ın Türkiye, İran, Irak, Suriye ve SSCB arasında bölünmesi yüzünden şiddetli bir değişime uğradı. Bu değişimin sonucu olarak, Kurmanci konuşanlar Türkiye, Suriye ve SSCB'de Kürtçe konuşanların çoğunluğunu oluştururken, Irak ve İran'da Sorani konuşanların yanında azınlık durumunda kaldılar. Eşit oranda yaşanan bir gelişme de Türkiye'de 1923'ten, Suriye'de ise 1962'den sonra Kurmancinin sistemli bir dilkırım politikasına uğramasıydı. Kurmancinin geliştiği SSCB'de sınırın her iki tarafını etkileyen dil temasına konulan kısıtlamalar planlı standardizasyon sürecini yaşayan Sovyet Kurmancisinin tecrit edilmesiyle sonuçlandı. Suriye'de 1930 ve 1940'lardaki standardizasyon çabaları Kürt diasporasında Kurmancinin edebi kullanılmasını etkilemeye devam etmektedir. Kurmancinin biri Sovyet Ermenistanı'nda, biri Suriye'de ve biri de Türkiye'de olmak üzere üç normu geliştirdiği iddia edilebilir. Bu üç normun birleştirilmesine yönelik bir eğilim Türkiye Kürtlerinin (siyasi) göçmen literatüründe fark edilebilir.

Yukarıda ana hatları çıkarılmış tarihsel değişimlerin sonucu olarak Sorani lehçesi modern dönemde de aralıksız devam daha uzun bir standardizasyon tarihine sahip daha göze çarpan bir norm olarak ortaya çıkmıştır.

1918 sonrası dönemde, yeni yaratılmış Irak devletinde Kürtçenin resmileştirilmesi büyük oranda Kürt milliyetçiliğinin yükselen gücünden kaynaklandı. Bir Kürt devletini kurmayı başaramamış Irak'taki Kürt ulusal hareketi verdiği amansız çabalarla ve Milletler Cemiyeti'nin müdahalesiyle sınırlı çapta dil haklarını (okullarda, yerel yönetimlerde ve mahkemelerde Kürtçenin kullanılması) elde edebildi. Bu hakların uygulanması bu işten hoşnut olmayan çeşitli Irak rejimleri tarafından Kürdistan'ın bazı bölümlerinde engellendi.

Seçme süreci. Diller arası düzeyde İran, Türkiye ve Suriye'deki Kürtçe konuşanlar kadar Irak'takiler de bu ülkelerin resmi dilleri yerine kendi anadillerini koymayı amaçladılar. Irak'ta Arapçayla rekabet eden Kürtçe, ilk ve ortaöğretim, yerel yönetim, özel yazışmalar, basın ve yayın medyası gibi birçok alanda ya Arapçanın yerine geçmiş ya da onunla birlikte kullanılmıştır.

Diliçi düzeyde ise Kurmanci ile Sorani lehçe grupları arasında seçim yapılması gerekiyordu. 1918'de *bütün Kürdistan düzeyinde* üstünlük Kurmancinin elindeydi (konuşanların sayısı, yazılı ve basılı çıktının hacmi bakımından) ama *Irak sınırları içinde* statüsü daha aşağıya düşmüştü. Irak'ta Kurmanci konuşanlar daha az kentli, daha az okur-yazar ve ulusal harekete daha az katıldılar.

Irak'ta Sorani konuşan topluluk daha çok, daha kentli ve ulusal mücadeleye daha yoğun katıldı. Irak Kürdistanı'nın ana entelektüel ve politik merkezi Baban beyliğinin eski başkenti olan Süleymaniye'ydi. Süleymaniye, ondokuzuncu yüzyılın sonlarında, daha sonra bugünkü Irak'ı oluşturan eyaletlerde Osmanlı hükümeti tarafından kurulmuş birkaç askeri okuldan birinin yerleşim yeriydi. Süleymaniye kentinin içi ve bölgesi Osmanlı yönetiminin 1917-18'de çökmesinden sonra bir kez daha yerel Kürt yönetiminin egemenliği altına girdi. Kentin; ordu subayları, öğretmenler, hükümet çalışanları ve geleneksel ruhban grubun oluşturduğu etkili, yeni bir aydın sınıfı çe-

kirdeği vardı. Bu dilsel olmayan etmenler Irak'ta Sulemani altlehçesinin standart bir norm olarak seçilmesine bir açıklama getiriyor.

Irak'ta Soraninin kırk yıllık rakipsiz gelişmesinden sonra Kurmanci 1958'de devlet yayıncılığında, gazetecilikte, yayıncılıkta kullanılmaya başladı. Ancak Sorani bütün işlevlerde egemen konumunu korumuştur.

Kodlama süreci. Kodlama süreci birçok eğilimle karakterize edilir: (a) Dilsel yapının bütün düzeyleri -fonoloji, imla, morfoloji, kelime hazinesi- ve ifadenin edebi biçimleri değişen derecelerde sürmekte olan kodlama sürecini yaşamaktadır. En göze çarpan değişiklik imla, morfoloji ve düzyazıda yaşanıyor, (b) Sulemani altlehçesinin norm haline gelmesinde en güçlü eğilim dil kullanımının bütün düzeylerinde meydana gelen arıtmacılık olmuştur, (c) "Modernizasyon" eğilimi, yani yeni kavramlar, yeni türler, noktalama işaretleri ve paragraf gibi büyük ölçüde Arapça, Türkçe ve Farsça üzerinden Batı dillerinden alınmış yeni biçim ve işlevlerin ortaya çıkması.

Sorani altlehçeleri arasındaki fonolojik farklılıklar önemsizdir ama fonolojik sistem (a) Sulemani altlehçesinin iki fonolojik özelliğinin yerine "MUKRIYANİ" varyasyonları konularak, (b) Milliyetçilerin Arapça kökenli olarak düşündükleri seslerin arıtmacı bir çabayla atılmasıyla norm haline getirilmiştir.

1960'lardan beri "norm bilinci" ve "norm çatışması" durumunun yaratılmasında payları olan altlehçeler arasındaki farklılıklar çoğunlukla morfolojik düzeyde ortaya çıkıyor. Pek çok Sulemani konuşucusu/yazarı bilinçli olarak kendi lehçelerinin yerleşik normundan herhangi bir sapmadan sakındıkları halde, "MUKRIYANİ"nin alternatif biçimlerinin kullanılmasına yönelik bir eğilim açıkça fark edilebiliyor.

İmla alanında Kürtler Arap alfabesini yoğun bir biçimde reformdan geçirmiştir. Arıtmacı bir ruhla Kürtçede bulunmayan Arapça seslerini gösteren Arap harfleri Arapça kökenli özel adların yazımında bile atılmıştır. Arapçada bulunmayan Kürtçe sesleri göstermek için fonetik işaretler kullanılarak, harf ikilemesi yaparak ve bir tek sesi gösteren iki harf kullanarak yeni

harfler oluşturulmuştur. Bu değişiklikler (a) Fonetik alfabenin (her ses için bir harf) daha etkili olacağı düşüncesiyle, (b) Egemen Arap ulusundan farklı olmaya yönelik milliyetçi bir eğilimle güdülenmiştir. Reformdan geçirilmiş bu alfabe az çok istikrarlı hale getirildiği halde, imla belli başlı bir sorun olarak durmaktadır.

Sözlük düzeyinde kodlama yabancı kelimeleri olduğu kadar yerlileşmiş eski kelimeleri de etkileyerek gerek modernizasyonda gerekse arıtmacılıkta kendini göstermiştir. 1920'lerde yazılı dilde yabancı kelime oranı %46,4 iken bu oran 1960'lara gelindiğinde %4,4'e düştü. Arıtmacı hareketin bu başarısı Kürtçeyi egemen devlet dilinden bağımsız kılmaya duyulan güçlü bir arzuya atfedilebilir. Böylece, Irak Kürtleri Arapça kelimeler yerine Farsça ve Avrupa dillerinden alınan kelimeleri kullanmaya başlarken, İran Kürtleri de Farsça kelimelerin yerine Arapça ve öteki dillerden alınan kelimeleri kullanmaya eğilim gösteriyorlar.

Gramer kitaplarının ve tekdilli sözlüklerin ortaya çıkması standardizasyon sürecinde önemli dönüm noktalarıdır. Irak'ta ilk ve ortaöğretim okulları için kural koyucu gramer kitapları derlenmiş ve kullanılmıştır. 1985'e kadar tekdilli genel sözlük bir adetken, kapsamlı ve metodolojik olarak gelişmiş başka bir genel sözlük yarım kalmıştı.

Yazılı iletişim standart bir dilin en önemli işlevidir. Elinizdeki bu çalışmada noktalama işaretleri ve paragraflara hem Batı dillerinde hem de Kürtçede standardizasyonun göstergeleri olarak kısa bir göndermede bulunulmuştur.

Edebiyat biçimlerinin yeniden kodlanması standardizasyonun önemli bir göstergesi olarak kabul ediliyordu: (a) Fars ve Arap şiirinden alınmış klasik vezin sistemi, betimleme ve söylem büyük ölçüde atılmıştır; (b) Şiir büyük oranda laik ve ulusal hale gelmiştir; (c) Düzyazı çıktıda gitgide şiiri sollamıştır; edebi olmayan düzyazı gazeteciliğin erken ortaya çıkmasından ötürü edebi, bir başka deyişle yazınsal türden önce gelmiştir.

Öteki standardizasyon süreçleri gibi kodlama da dilsel olmayan özelliklerin çatışması sonucunda oluştu. Dil reformcu-

ları arasında Kürt dilinin gelişimiyle ilgilenen milliyetçiler olan şairler, yazarlar, öğretmenler, politik eylemciler, gazeteciler ve yayıncılar vardı. 1920'ler-1940'lar döneminde Irak hükümeti Arap alfabesinin reformdan geçirilmesine karşı çıktı. Politik olsun kültürel olsun örgütlerin kurulmasının hükümet onayına bağlı olduğu Irak'ta Kürt dili akademisine yönelik talep, 1970'e, yani 1960'ların Kürt otonomi savaşının yarattığı baskıların etkisiyle sonunda bir akademi kuruluncaya kadar sert bir muhalefetle karşılaştı.

Kodlama çabaları yalnızca politik etmenlerle değil aynı zamanda Kürt toplumunun az gelişmişlik doğasında var olan sosyoekonomik engellerle de kısıtlandı. Sözlükleri ve öteki başvuru kaynaklarını üretebilen yaşayabilir bir yayıncılık sistemi daha bu son zamanlara kadar yoktu.

İşlevin gelişmesi. Kürt dilinin yeni işlevsel farklılıkları yirminci yüzyılın başlarında Kürt milliyetçilerinin gazetecilik ve kitap yayıncılığına yönelik gösterdikleri çabalarla başladı. Daha sonra 1920'lerde Irak'ta Kürt dilinin resmileştirilmesi bu dilin ilkokullarda, yerel yönetimde ve İkinci Dünya Savaşı koşullarında ise yayıncılıkta kullanılmasına olanak yarattı.

Kürt dilinin işlevsel gelişmesi Irak tarihi boyunca hem hükümet hem de Kürt politikasının hedefi olmuştur. Kürt tarafı Kürtçenin eğitimde, yönetimde ve yargı sisteminde sınırsız kullanılmasını talep ediyordu. Britanya Mandası olsun, Monarşi ya da Cumhuriyet rejimleri olsun çeşitli hükümetler Kürtçenin kullanımını kısıtlamaya yönelik elinden gelen her çabayı gösterdi: (a) Bu dilin kullanımını ilkokullara ve bazı yerel yönetim işlevleriyle, (b) Sadece Kürt topraklarının küçük bir parçasıyla sınırlı tuttular. Bu işlevsel ve teknik kısıtlamalar, Kürt halkının hakları bakımından çeşitli anayasal, hukuki ve uluslararası taahhütleri ihlal edilerek yürürlüğe konuldu. Çatışmanın siyaseti basitti. Irak hükümetleri sözkonusu olduğunda, Kürt dilinin sınırsız kullanımı Bağdat'ın; Irak'ın ve komşu devletlerin "güvenliğine" ve "toprak bütünlüğüne" bir tehdit oluşturduğunu düşündüğü Kürt milliyetçiliğini teşvik etmek anlamına geliyordu. Kürtlere gelince, kendi dillerinin

sınırsız kullanımı demek merkezi hükümetler tarafından yürütülen planlı asimilasyon ve entegrasyon çabalarına karşı ulusal pekişmelerini sağlayan bir araç demekti.

Elinizdeki bu tezde Kürtçenin işlevsel gelişmesinin oldukça ayrıntılı bir incelemesi sunulmuştur. Kürtçe örneği işlevsel farklılaşmanın sosyal ve dilsel gelişmenin çok zor ve karmaşık bir süreci olduğunu göstermektedir. Sözgelimi, Kürtlerin Kürtçenin kullanımını ortaöğretime, yüksek öğretime ve yerel yönetime yaymak için uzun politik, diplomatik ve silahlı bir mücadeleyi sürdürmeleri gerekiyordu.

Yazıdan basılı kültüre geçiş 1898'de, ilk Kürt gazetesi piyasaya çıktığı zaman başladı. Ancak Kürtçenin kitle iletişim aracı olarak kullanımı basımın yayılmasını engelleyen politik ve ekonomik engellerle sürekli olarak kısıtlandı.

Gazetecilik ve kitap yayıncılığı, milliyetçilerin politik seferberlik için, Kürt dili ve kültürünü korumak ve geliştirmek için her iki medya türünü kullandıkları yirminci yüzyılın başlarında başladı. Basılı medya hem devlet sansüründen hem de Kürt toplumunun sosyal ve ekonomik azgelişmişliğinden çekti. Irak'ta Kürtlere günlük politik bir gazeteyi yayımlamalarına izin verilmedi. 1970'lere kadar basılı medyanın durumu yayıncılığın ticari olmayan niteliği, okur kitlesinin küçük olması ve okuma yazma oranının yüksek olmasıyla karakterize ediliyordu. Ancak bu çalışmada sunulan kanıtlar politik kısıtlamaların basılı medyanın kurumlaştırılmasının önünde daha güçlü bir engel olduğunu göstermektedir. Gazetecilik ve kitap yayıncılığının görece politik özgürlük dönemlerinde artmış olduğu verilerden belli oluyor. Gazetecilik Kürtçe düzyazının gelişiminde, sözlüklerin modernizasyonunda ve imla reformunda seçkin bir rol oynamıştır.

Yayıncılığın devletin tekelinde olduğu bir ülkede Kürtçenin radyo yayınlarında yer bulması büyük çapta İkinci Dünya Savaşının, yani Kürtçenin stratejik önem kazandığı yılların politik koşullarından ötürüydü. Kürt milliyetçileri Kürt dilinin Britanya ve Fransa tarafından yayında kullanmaya başlamasını sıcak karşıladılar. Türkiye ve İran'ın dilkırım politikasını

uyguladığı 1940'larda Kürt milliyetçileri Müttefiklerin radyo yayınlarını Kürt dilini geliştirebilen ve onun varlığını sürdürmesine katkı koyabilen bir etmen olarak gördüler. 1950'lerde Kürtler Kahire Radyosu'nun Kürtçe programını hoş karşıladılar ve Sovyet hükümetinden Moskova Radyosunda bir Kürtçe programın başlatılmasını istediler. Uluslararası ve bölgesel çatışmaları yansıtan yabancı ve gizli radyoların baskısı İran'da yoğun bir Kürtçe yayına yol açtı. Gizli radyo yayını Kürtçe radyo yayınına başlamasında belli başlı bir etmeni oluşturmuştur. Daha sonra 1960'larda bir elde silah diğer elde radyo olmak üzere Kürt otonomicileri özerklik için silahlı mücadelelerine devam ettiler. Kürtler radyo yayınını Kürt dilinin birleştirilmesinin ve ulusal inşanın bir aracı olarak görürlerken, İran, daha sonra da Irak hükümetleri radyo yayınını Kürtleri etnikten arındırmanın ve dillerinin birleşmesini önlemenin bir aracı olarak kullanmaya çalışmıştır.

Standart norm kitle iletişim araçlarında ve modern resmi eğitimde kullanılan esas sembolik koddur. Herhangi bir kurumdan daha çok şeyi ifaden eden okul hem sözel hem de yazılı biçimlerde -edebiyatta, ders kitaplarında, sözlüklerde ve öteki eğitim faaliyetleri ve araçlarında- standart türü yayar ve geliştirir. Irak ve İran'da yayıncılık gibi eğitim de devlet tekelindedir. Hernekadar Irak yasal olarak Kürtçe anadilde eğitime izin vermeyi taahhüt etmişse de çeşitli Irak rejimleri temel eğitimin kapsamını sınırlamıştır. Ortaöğretim eğitimi için durmak bilmez talepler ancak 1960'lardaki otonomi savaşının baskısıyla karşılandı. Ancak Kürtçe eğitimin Araplaştırılması 1975'te otonomicilerin yenilgisinden sonra yoğunlaştı. Bu engellere rağmen, ilk ve ortaöğretim Kürt dilinin standardizasyonuna, özellikle de gramerin kodlanmasına, düzyazının gelişmesine, bilimsel terminolojiye, işlevsel farklılaşmaya ve normun yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır.

Kürtçenin diğer alanlarda olduğu gibi yerel yönetimde de kullanılması Kürtler ile hükümet arasında süregelen çatışma ile karakterize ediliyordu. Sözgelimi 1930'ların yasaması Kürt dilinin orduda, sağlık ve haberleşme gibi "teknik hizmetlerde"

ve *evqaf* dairelerinde kullanılmasına izin vermiyordu. Üstelik, Kürtçe yazışma bölge daireleri arasındaki yazışmayla sınırlıydı ki bu da Arapçayı eyaletler arası iletişimde kullanılan dil haline getiriyordu.

Kürtçenin bilimsel anlamda kullanılması esasen eğitim amaçlı ders kitaplarında gerçekleşti ve bunlarla sınırlıydı. Gerçi bilimsel araştırmalar yayımlayan bir gazete ve çok sayıda bilimsel sözlük piyasaya çıkmıştır ama yüksek eğitimde anadilin yasaklanmasıyla birlikte ülkenin sanayileşmemiş niteliği engelleyici etmenler olarak işlev görmektedir. Kürtçenin plaklarda ve tiyatro oyunlarında kullanımına izin verilmişken, sinemaya ulaşması arada bir görülen altyazı ve dublajla sınırlı olmuştur.

Kabul: Bir mi yoksa iki standartlı mı? Lehçe içi düzeyde Sulemani altlehçesi temelinde gelişen Sorani standardı hem Irak hem de İran'da Soraninin altlehçelerinin okur-yazarları tarafından kabul edilmiştir. Sorani lehçe grupları olan "MUKRIYANİ" ile "SULEMANİ" arasındaki norm çatışması durumuna baktığımızda "SULEMANİ" okur-yazarların Mukrileşmeyi tercih ettiği kadar, "MUKRIYANİ" okur-yazarların standart normu reddetmediğini görürüz. Aslında norm karması anlama sorunlarına yol açmadığı için kolay oldu. Yayıncılık Sorani standardının edebi olmayan altlehçelerini konuşanlar arasında daha itibarlı resmi dil olarak kabul edilmesini olanaklı kılmıştır.

Lehçeler arası düzeyde Irak'ta Feyli konuşanlar ve pek çok Hewrami konuşanlar tarafından Sorani standardı kabul edilmekte ve hem yazıda hem de resmi sözel bağlamlarda kullanılmaktadır. Kurmanci konuşanlara gelince, sadece birkaç yazar yazılı iletişimde Soraniyi seçmiştir. Öyle görünüyor ki genel eğilim hem *bütün Kürdistan düzeyinde* hem de Irak, İran ve diasporada "herkesin kendi lehçesini" kullanmasıdır. Bu eğilimi şuradan çıkarabiliriz: a) Gerek Kürtler gerekse Irak ve İran hükümetlerince yürütülen ikilehçeli yayıncılığın artması; b) SSCB, Türkiye ve Suriye Kürtlerinin yalnızca Kurmanciyi kullanmaları (son ikisi büyük çapta diasporada).

Bu çalışmada sunulan kanıtlar temelinde, Ermenice, Norveççe, Arnavutça ve çok sayıda öteki dil gibi Kürtçenin de Kurmanci ve Sorani olmak üzere iki standartlı bir dil olduğu sonucuna varmak uygun olur. Sorani konuşan aydın sınıfı bu iki standartlı durumu kabul etmeye yanaşmasa da, olayların gelişimi (sözgelimi, 1990'ların başlarında, gerek genişlemekte olan diasporada gerekse Türkiye'de Kurmancinin yoğun bir biçimde kullanılmasının yanı sıra Ermenistan ve öteki eski Sovyet cumhuriyetlerindeki Kurmanci konuşan Kürtlerle serbestçe temasın sağlandığı bir ortamın ortaya çıkması) bu durumu değiştirebilir.

Bu çalışmada Sorani üzerinde odaklanılmasına karşın, 1920'lerden beri SSCB'de, 1930-1940'larda ise Suriye'de Kurmanci lehçesinin kodlanmasına ilişkin yeterince kanıt sunuldu. Bugün sayıları önemli oranda kabaran Türkiye'den gelen Kurmanci konuşan mülteci kitlesi diasporada basın ve yayıncılık işiyle uğraşmaktadır. Bunlar SSCB ve Suriye'nin kodlanmış normlarını kullanarak her ikisi arasında bir köprü kuruyorlar.

Seçilmiş kuramsal konular

Yukarıda ana hatları çizilmiş bulguların kuramsal sonuçlardan bazıları önceki bölümlerde ele alınmıştır. Kuramı ilgilendiren öteki konular (sözgelimi, dilin edebi gelişmesinde nicelik ve nitelik sorunu, sözlükçülük ve standardizasyon, devlet politikasının önemi, standardizasyonda kentleşmenin, basımın ve yayıncılığın rolü) da incelenmiştir. Bu kesimde edebiyat eleştirisinde gündeme getirilmiş bazı kuramsal konular (bkz. 2.1.2) bu çalışmada ulaşılan bazı bulguların ışığı altında kısaca incelenecektir.

A. Batı deneyiminin evrenselliği. Hiç kuşkusuz her dil *tikel* bir standart örüntüsünü (kalıbını) izler. Ancak burada sosyal (kelimenin en geniş anlamında) gelişmenin öteki alanlarında olduğu gibi *genel* eğilimler ya da *tümellik* farkedilebilir, kavramlaştırılabilir ve açıklanabilir. Genel olarak dil standardizas-

yon kuramı bu doğrulukların bir özeti olur.

Bu çalışmada gösterilen verilere göre, bir Batı dili olmayan Kürtçede seçme, kodlama, işlevsel farklılaşma ve kabul süreçleri Batı dillerinde genel standardizasyon örüntüsünü izler. Batı deneyiminin kavramlaştırılması sözgelimi "norm", "edebiyat", "edebiyat dili", "arıtmacılık", Kürtçe için de geçerlidir. Sözel dillerin, özellikle de sözlük düzeyinde kodlanabileceğini gösteren kanıtlar vardı ama bilimde, teknolojide ve modern eğitimde kullanılması gibi çok sayıda önemli dil işlevinin yazı olmaksızın olanaklı olmayacağı görünüyor. Kaldı ki Kürtçenin durumu yazı ve sözlükçülüğün (terminoloji yaratmak suretiyle) gelişmesinin bile bilim alanındaki işlevleri yerine getirmeye yetmediğini göstermektedir. Yazılı bir dilin bir dil topluluğunun yaşamına nüfuz etmesini ya da kurumlaşmasını dilsel etmenler belirlemiyor. Sosyal, ekonomik ve teknolojik gelişmeler bilimin, ticaretin ve modern eğitimin zorluklarını karşılamak üzere bir dil için gerekli koşulların bazılarını oluşturuyor gibi görünüyor.

Yazılı dillerin kodlanması Asya'da (sözgelimi, Çince ve Sanskritçe), Yunanca ve Latince gibi Avrupa dillerinin yazılı bir gelenek oluşturmasından çok önce meydana geldi. Ne var ki kodlanmış bu kadim diller ulusal ya da standart diller değildi. Bu yüzden kodlama ile standardizasyon arasında ayrım yapmak önemlidir (bkz. aşağıdaki Kesim C'ye).

B. Dilsel ve sosyoekonomik modernizasyon. Batı Avrupa dillerinin standardizasyonu tarihsel olarak, *modernizasyon* (yani *Ortaçağ*dan *Modern* topluma geçiş) denilen sosyal ve ekonomik gelişme sürecinin doğal bir parçasıydı. Kürtçe de sosyal ve dilsel gelişimin benzer örüntülerini gösterdi. Onyedinci yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla kadar olan dönemde Kürtçenin statüsünü geliştirmek için gösterilen çabalar büyük oranda dilsel olmayan nedenlerden -Kürdistan'ın feodal toplumunun sosyal, ekonomik ve dilsel parçalanmışlığı- ötürü başarısızlığa uğradı. Standardizasyon tarıma dayalı Kürt toplumunun yirminci yüzyılın başlarında değişim işaretlerini gösterdiğinde, başladı. Toprağa bağlı çiftçilerin toprak reformu ile

serbest kalması, aşiretlerin neredeyse tümden yerleşik bir konuma geçmeleri, kentleşmenin daha yüksek ve artan oranda kentleşmesi, orta sınıfın gelişmesi, işçi sınıfının ortaya çıkmaya başlaması, modern eğitimin kasaba ve birçok köye girmesi, laikleşmenin artması günümüz Kürt toplumunu önceki dönemlerden ayıran gelişmelerden bazılarıdır. Kürtçenin kitle iletişim aracı olarak kullanılması bu sosyal dönüşümün bir parçasıydı.

Söylemeye gerek yok ki bu değişimler Batı Avrupa'da hüküm süren koşulların basit bir tekrarı olan koşullarda meydana gelmedi. Sözgelimi Kürdistan'daki değişim bir dereceye kadar 1918 sonrası dönemde Kürdistan'da egemenlik sürdüren "modernleşmekte olan devletler"in çatısı altında gerçekleşti. Bu devletlerde planlama Batı'da olduğundan daha çok göze çarpıyordu ve politik yönetim demokratikleşmemişti.

Batı'da devlet iktidarının merkezileşmesi *ulusal* ekonominin kendiliğinden evrilmesine dayandığı halde, Türkiye, İran, Irak ve Suriye gibi Üçüncü Dünya ülkelerinde merkezileşme bu ülkelerin zor kullanılarak ekonomik ve bölgesel açıdan bölünmüş tarıma dayalı toplumlarına dayatıldı. Bu durumun önemli dilsel etkilerinin olması kaçınılmazdı (bkz. Aşağıdaki kesim D'ye).

C. Standardizasyon ve ulusal inşa. Batı Avrupa'nın "*konuşma*" dillerinin tam itibarlı *ulusal* dillere dönüşümü belki de tarihin bu modern döneminde kaçınılmazdı. Küçük bir grup edebiyatçı yazılı iletişimin tümünde Latinceyi etkin bir şekilde kullanabildikleri halde, çoğunluk bu eski ve yabancı dilde ustalaşamadı ve ticaret, eğitim, gazetecilik ve hatta din gibi alanlarda bu dili kullanamadı. Latincenin yerine Avrupa'nın ulusal dillerinin geçmesi kapitalizmin çağdaş sosyal ve ekonomik sisteminin başarısı için zorunlu bir koşuldu.

Ulus inşasında standardizasyonun rolü Kürtçe örneğinde, Batı'da olduğundan çok daha açıktır. Kürtlüğün temel göstergesi dildir. Onyedinci yüzyıldan beri Kürt milliyetçileri dili ("kalemi") devlet iktidarı ("kılıçla") ile aynı kefeye koymuş ve bunu birleşik bir Kürt ulusunun oluşumu için verilen müca-

delede bir silah olarak kullanmışlardır. Kürt dilinin konuşma ve yazmada sınırsız kullanımı Kürdistan'ın bütün parçalarındaki bütün Kürt politik partilerinin başlıcar talebidir.

Bu çalışmada sunulan kanıtlar *Kurdayetî*, yani Kürt ulusal hareketinin Kürt dilinin standardizasyonunda, özellikle de kodlanması ve işlevsel farklılaşmasında devingen bir güç olmuştur. Bu çalışma ve bilinen öteki çalışmalar temelinde standardizasyonun ulusal pekişme sürecinde hem neden hem de etken olduğu genellemesini yapmak uygun olur. Bir ulus (bu çalışmada tanımlandığı anlamda) ulusal bir dil olmaksızın oluşturulamaz ama böyle bir dil aşiret biçiminde örgütlenmiş bir toplumda ortaya çıkamaz.

Kodlama ile standardizasyon arasında bir ayrım yapmak önemlidir. Arapça, Latince, Farsça, Çince ve Japonca gibi çok sayıda dil çağdaş kapitalist toplum gelmeden çok önce son derece yoğun bir kodlama deneyimini yaşamıştı. Bununla birlikte bu yazılı ya da sözlü edebi dillerin hiçbiri bu dili konuşan ama okuma yazma bilmeyenlerin çoğunluğu tarafından kullanılmadı. Bu kodlanmış eski diller edebiyatta, bilimde, yönetimde, din ve ticarette kullanıldıkları halde, kullanım kapsamları modern Avrupa'nın standart dillerinkinden çok daha sınırlıydı. Bu iddia açık bir biçimde Çince, Arapça ve Farsça gibi kodlanmış eski dillerin tarihi tarafından destekleniyor. Ondokuzuncu yüzyılın son bölümünden beri bu diller hem planlı hem de plansız çabalarla standardizasyona uğramak zorunda kalmıştı. Ne var ki fonoloji, imla, kelime hazinesi, gramer, anlam sistemi, biçem vs'nin çok eskiden kodlanmış olması katip ve aydınlardan oluşan küçük bir kast için yeterliydi. Ancak bu kodlama dilin ulusal düzeyde işlemesinin önünde bir engel teşkil ediyor. Bu yüzden kodlanmış eski dillerin *ulusal* ya da *standart* (bu çalışmada kullanılan anlamda) diller olmadığını söylemek yerinde olur. Bunlar ulusal bütünleşme ya da ulusal inşanın araçları değildi.

Kodlama ile standardizasyon arasındaki ayrım bu yüzden kuramsal açıdan önemlidir. Kodlama farklı sosyoekonomik sistemlerde meydana gelmesine karşın, kodlamanın tipi, kap-

samı, derecesi kodlanmış dilin sosyal kullanımına dayanır: Dil ne kadar yoğunlukta kullanılır? Kitlesel okur-yazarlığın mı yoksa kitlesel eğitimin mi bir aracıdır? İktidarını kurmak ve sürdürmek için feodal sınıf tarafından mı kullanılıyor? Çok daha büyük orta sınıfın mı aracıdır? Geniş bir okur kitlesi tarafından mı kullanılıyor yoksa küçük bir edebiyat grubu tarafından kullanılan bir araç mı?

D. Standardizasyon ve dilin korunması. Kürt dili, kayda değer sayısal gücüne (konuşanlarının sayısı bakımından dünyada kırkıncı sırada yer alıyor) ve standardizasyonda ilerlemesine rağmen en çok tehdit edilen diller arasındadır. 1920'lerden beri değişik oranlarda Türkiye, İran, Irak ve Suriye'de planlı bir dilkırıma uğramıştır.

Dilin ölümü, nereden kaynaklandığına yönelik farklı kökenleri olan eski bir fenomendir ama mevcut bugünkü durum başka kanıtların yanı sıra özellikle de Üçüncü Dünya bağlamında devlet politikasının rolüne işaret ediyor. "Ulus-devlet" inşa etme politikası devlet iktidarının, dilin, kültür ve ekonominin merkezileştirilmesini gerektirir. Eğitim sistemi ve kitle iletişim araçlarının tekeli ve sınırsız zor kullanımıyla donanmış "modern" devletçi devletler arzu edilmeyen dillerin ortadan kalkmasını planlayabiliyorlar. Bu tür koşullarda statü planlaması çoğu zaman bünyesel planlamanın yönünü ve sonucunu belirleyerek, standardizasyonda seçkin bir rol oynar.

Yazının yayılmasına rağmen, dillerin sayısı hızla düşmektedir (Kloss 1978:31). Standardizasyon resmi eğitime ve dilin kitle iletişim araçlarıyla kullanılmasına dayanır. Modern dünyada azınlık dillerinin yaşadığı deneyim göstermiştir ki eğer yalnızca kişilerarası iletişimde kullanılırsa, bu diller bırakın standart hale gelmek, varlıklarını bile sürdüremezler. Son sığınak olan evin "mahremiyeti" de artık etkili değildir. Zira ev gitgide televizyon, VCR, Video oyunları gibi görsel-işitsel medyanın yanı sıra çoğu egemen dile dayanan kitlesel eğitimin işgaline de uğramaktadır.

E. Tipoloji ve dönemselleştirme. Ön-standart ve standart hale gelmiş Kürtçeyi kıyasladığımızda, bu çalışmada iki aşamayı

birbirinden ayıran çok sayıda özellik saptanmıştır (bkz. yukarıdaki Tablo 65). Standardizasyonun tipolojik ve karşılaştırmalı çalışmasına katkı sağlayacak öteki özellikleri açığa çıkarmak için daha fazla örnek olay çalışması gerekmektedir. Seçme ve kabul süreçlerini incelemek için kriterleri araştırmak özellikle önemlidir.

Standardizasyonla ilgili, sosyal ve insani bilimlerin çeşitli kaynaklarından oluşan literatür kavramlaştırma, önerme, hipotez ve küçük ölçekli kuramlar biçiminde bolca genellemeler sağlıyor. *Dil standardizasyonunun genel bir kuramını* kurma sorunu genellemelerin olmamasında değil, tersine kuramın mevcut farklı ve ayrışık (heterojen) yapısının sistematikleştirilmesine katkı sağlayabilen genel bir toplum kuramının eksik olmasında yatmaktadır.

Haugen'in modeli (kuram ile model ayrımı için bkz. 2.1.2.1) bu çalışmada hem yoğun verileri düzenlemek hem de genellemeleri formüle etmek için bir çerçeve sağlamıştır. Bu model bu düzenleme rolünü standardizasyonun birbirleriyle ilişkili dört bileşenin önemini vurgulayarak yerine getiriyor. Model tarafından sağlanan tablo özgün olmasa da sade ve ekonomik olması itibariyle son derece yararlı olduğu ortaya çıkmıştır. Esasen betimleyici olan Haugen'in modeli anahtar kuramsal soruna, yani birbirlerine olan bağımlılıklarını önceden kestirmesine karşın, standardizasyonun *dilsel* ile *sosyal* bileşenleri arasındaki ilişkiye dokunmuyor.

Dil toplumu oluşturan bir parçadır. Onu toplumdan ayırmak ve bağımsız bir statü olarak kabul etmek ancak dilin kendisi tarafından olanaklı kılınan insan aklının soyutlama gücü sayesinde başarılır. Sosyal bağlam dışında dilin üzerine yapılan çalışma dilin yapısını çok büyük kavrayışlar sağladığı halde, dilsel değişimin pek çok süreci ancak sosyal faktörü hesaba kattığımızda anlaşılabilir.

Standardizasyon dil (hem mikro hem de makro yapısal öğeler) ile sosyal, ekonomik ve politik yapılar, kültür, edebiyat ve dinin karmaşık bir etkileşimini gerektirir. Dil standardizasyonuyla ilgili genel kuramlar inşa etmek kaçınılmaz olarak bütü-

nü parçaya indirgeme gibi büyük bir risk gerektirir.

Dilin "sosyal" ile "dilsel" bileşenleri arasındaki ilişki üzerine dört ana bakış açısı (dil belirleyicidir; sosyal yapı belirleyicidir; her ikisi de eş-belirleyicidir; her ikisi de üçüncü bir faktör tarafından belirlenmektedir. Bkz. 2.1.3. C) büyük olasılıkla standardizasyon ve öteki sosyolengüistik çalışmalarda ısrar etmektedir. Örnek olay çalışmalarının kuramsal perspektifin bu çeşitliliğini değiştirmesi olası değildir. Toplumun çeşitli bileşenleri arasındaki ilişkiler karmaşıktır ve bu ilişkiler verilerin eksikliğinden değil, kuram inşa etmekle ilgili ideolojik, felsefi ve politik karmaşıklıktan ötürü toplum kuramcıların kafasını karıştırmıştır. Bu iddia standardizasyonla ilgili daha fazla örnek olay çalışmasının gerekliliğini hesaba katmazlık etmiyor. Bununla birlikte örnek olay çalışmalarının dil standardizasyonunun, mesela seçme, kodlama ve işlevsel gelişme süreçleri gibi *tikel* yönlerini kuramsallaştırmada son derece yararlı olacağını akla getirir.

Bu çalışmada bütünsel bir toplum kuramı açıkça benimsememiş olduğu halde, toplumu; dernek, politik sistem, ekonomi, kültür, dil, iletişim vs gibi izole edilmiş özerk bileşenlerine ayıran pozitivist bir gelenekten de sakınılmıştır. Sosyal fenomeni tek bir neden bakımından açıkladığı için böyle bir yaklaşım doğası gereği indirgemeci ve deterministtir. Bu eğilim sözgelimi, milliyetçiliğin ortaya çıkışını incelerken, ulusal fenomeni politikaya, psikolojiye, iletişime (Deutsch 1966), iletişim teknolojisine (McLuhan 1969:282-85) ve öteki tek nedenlere indirger.

Bu çalışmada temel kuramsal perspektif, milliyetçiliği ve dili tarihsel olarak evrimleşmiş ve birbirine bağımlı sosyal fenomen olarak ele alan bütünsel bir toplum kuramı olmuştur. Bu yaklaşım, iktidar (kılıç) ve dil (kalem) yapısı ile ulusal gelişme süreci arasındaki ayrılmaz ilişkiyi görebilmiş Kürt milliyetçiliğinin iki havarisi olan Ehmedê Xanî ile Hacî Qadirî Koyî'nin görüşleriyle tutarlılık arz ediyor.

Kürt milliyetçiliği örneği, kent orta sınıfı içinden değil de, feodal üretim ilişkileriyle karakterize edilen ağırlıkla kırsal

olan bir toplumda ortaya çıkması bakımından belki de emsali yoktur. Bununla birlikte Kürt milliyetçiliğinin yirminci yüzyıldan önce kent orta sınıfı olmadığı için ulusal ya da standart bir dili geliştirememesini; keza Xanî ve Hacî tarafından formüle edilen milliyetçi ideolojiyi ulus oluşturmaya yönelik verilen çabaların politik, sosyal, kültürel ve örgütsel bir platformuna dönüştürememesini gözönünde bulundurduğumuzda, bu emsalsiz ya da "anakronik" örnek tümel bir örüntünün bir parçası haline gelir.

Kürtçe deneyimini özetlerken, bu milliyetçiliğin yirminci yüzyıldaki en inatçı ve en ezilmiş hareketlerden biri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Tek başına dil konusunda bile, bu mücadele köylerdeki en ılımlı medreselerde yapılan dilsel ve edebi işten tutun, parlamentodaki tartışmalara, silahlı mücadeleden tutun Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler'deki tartışmalara uzanan bütün cephelerde yürütülmüştür. Yerel, bölgesel ve uluslararası güçlerin güçlü bir saf tutuşu karşısında, Kürt ulusunun varlığı ciddi ciddi tehdit altındadır. Gene de, kalem mücadeleyi elden bırakmıyor.

BİBLİYOGRAFYA

Referansların listesi aşağıdaki bölümlerde düzenlenmiştir:

I. Yayımlanmış materyal
   A. Kitap ve Makaleler (s. 665)
   B. Sözlükler (s. 699)

II. Yayımlanmamış materyal
   A. Arşiv kayıtları (s. 704)
   B. Tezler ve yazılar (s. 705)
   C. Haritalar (s. 707)
   D. Yazışmalar (s. 707)
   E. Mülakatlar (s. 708)

Kural olarak kitap ve makalelere yönelik yetkin olmayan referanslar bu kaynakçada yer almamaktadır. Iraklı yazarlar son adlarıyla listelenmişlerdir. Son adları iki isimden oluştuğunda (mesela, Mihamad Mala Kerim), yazar iki parçalı adın ilk kalemi ile listelenecektir (sözgelimi, Mala Kerim, Mihamad; buna bir istisna Marif adıyla listelenmiş Aw-Rahaman Haji Marif'tir). Ortadoğu ve Rus kaynaklarının Latinleştirilmesiyle ilgili bilgiler 2.1.11, Tablo 11, s. 42'de verilmiştir.

AN SSSR	Akademiia Nauk SSSR.
BGXK (GDKS)	Berewebereti Giştî Xöndinî Kurdî (Kürtçe Dersleri Genel Müdürlüğü, Irak).
BHCF	Baghdad High Commission File [Bağdat Yüksek Komisyon Dosyası] (Hindistan Ulusal Arşivde, Yeni Delhi).
BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies.*
EB	*Encyclopaedia Britannica.*
EL²	*Encyclopaedia Islam, Yeni (ikinci) Baskı.*
GB	Great Britain (Büyük Britanya).
GIINS	Gosudtarstvennoe Izdatel'stvo Inostrannykh i Natsional'nykh Slovarei.
GKZK	*Govarî Korî Zaniyarî Kurd.*
GKZ'E(I)-DK	*Govarî Korî Zaniyarî 'Ê(I)rak-Destey Kurd.*
HMSO	His Majesty's Stationary Office.
IVL	Izdatel'stvo Vostochnoi Literatury.
JRAS	*Journal of the Royal Central Asian Society of Great Britain and Ireland.*
JRCAS	*Journal of the Royal Central Asian Society of Great Britain and Ireland.*
KDP	Kürt Demokrat Partisi
KSSE	Kurdish Students Society in Europe (Avrupa Kürt Öğrenci Derneği).
KZ'E(I)-DK	Korî Zaniyarî 'Ê(I)rak-Destey Kurd.
KZK (KSA)	Korî Zaniyarî Kurd (Kürt Bilim Akademisi).
LN	League of Nations (Milletler Cemiyeti).
LPLP	*Language Problems and Language Planning (Dil Sorunları ve Dil Planlama).*
MEJ	*Middle East Journal.*
Nauka	Izdatel'stvo "Nauka".
NDAUEDT	*Nashriyi-Danishkadi-yi Adabiyyat va 'Ulum-i Insani-yi Danishgah-i Tabriz..*
OPU	Oxford University Press.
PMC	Permanent Mandates Commission (Daimi Manda Komisyonu).
PUK	Patriotic Union of Kurdistan (Kürdistan

Yurtseverler Birliği).

REI *Revue des Etudes Islamiques.*

RMM *Revue du Monde Musulman.*

ZDMG *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.*

I. Yayımlanmış materyal

A. Kitap ve makaleler

Abdulla, Jamal Jalal

1962 "Mebest çiye lem hemû wişe tazane?" (Bütün bu kelimelerin amacı nedir?), *Hîwa*, No. 36, Haziran, s. 16-20.

Abdulla, Jamal & McCarus, E. N. (ed.)

1967 *Kurdish Readers: II. Kurdish Essays.* Ann. Arbor. University of Michigan Press.

Ackerman, Robert W.

1966 "Middle East literature to 1400" Fisher içinde, John (ed.) *The Medieval Literature of Western Europe: A Review of Research.* Londra, University of London Press Ltd., 75-123.

Adamson, David

1964 *The Kurdish War*, Londra: George Allen & Unwin Ltd.

Adler, Max K.

1977 *Welsh and the Other Dying Languages in Europe: A Sociolinguistic Study.* Hamburg: Helmut Buske Verlag.

Ahmad, Ibrahim

1972 *Jantî Gel.* Süleymaniye: Kakay Fallah Press.

Ahmad, Kamal Mazhar

1978 *"Têgeyiştinî Rastî" w Şônî le Rojnamenûsî Kurdîda"* (Têgeyiştinî Rastî ve onun Kürt gazeteciliğindeki yeri). Bağdat: KZK Press.

Akiner, Shirin

1983 *Islamic Peoples of the Soviet Union*, Londra: Kegan Paul International.

Akrawy, F.R.

1982 *Standard Kurdish Grammar,* Great Britain: Özel olarak Yayımlanmış.

Alani, Ra'uf Ahmad

1983 "Hênane zimanî kelepûr", *Roşinbîrî Nô*, No. 103-4, s. 51-57.

Alden, Raymond M.
1957 "Literary Forms", Encyclopedia Americana, c. 17, s. 469-472.
Alêk'sanyan, N.A.
1962 "*Bîbliografîa K't'êbêd K'urdîêye Sovetîê (Salêd 1921-1960)* (Sovyet Kürt Kitapları Kaynakçası 1921-1960). Êrêvan: Neşireta Akademia R'CC Ermenistaneye Ulma.
Alisjahbana, S.T
1965 "New national languages: A problem modern linguistics has failed to solve," *Lingua*, c. 15, s. 515-30.
Aliyev, S.M.
1966 "The problems of nationalities in contemporary Persia", *Central Asian Review*, c. XIV, No. 1, s. 62-70.
Amanolahi, Sekandar
1985 "Lurs of Iran," *Cultural Survival Quarterly*, c. 9, Şubat, No. 1, 65-69
Amin Noori Ali
1966 *Raberê bo Imlay Kurdî* (Kürtçe İmla Kılavuzu). Bağdat: Salman A'zami Press.
Andrews, F. David (ed)
1982 *The Lost Peoples of the Middle East: Documents of the Struggle for Survival and Independence of the Kurds, Assyrians, and other Minority Races in the Middle East.* Salisbury, N.C.: Documentary Publications.
Andrzejwski, B.W.
1971 "The role of broadcasting in the adaptation of the Somali language to modern needs"", Whiteley W.H. (ed), *Language Use and Social Change: Problems of Multilingualism with Special Reference to Eastern Africa*, içinde, Oxford, OUP, s. 262-73.
Arfa, Hasan
1966 *The Kurds: An Historical and Political Study*, Londra: OUP.
'Arif, Husen
1977 *Çîrokî Hunerî Kurdî 1925-1960*, Bağdat: Dar al-Hurriya lil-Tiba'a.
Aristova, T.F.
1959 "The Kurds of Transcaucasia", *Central Asian Review*, c. VII, No. 2, s. 163-174.
1966 *Kurdy Zakavkaz'ia. Moskova*: Nauka

Aristova, T.F ve Vasil"yeva, G.P.
1965 "Kurds of the Turkmen SSR", *Central Asian Review*, c. XIII, No. 4, s. 302-309.
Ath-thawra [al-ththawrah] Publications
[1974] *Settlement of the Kurdish Problem in Iraq*. Bağdat: Ath-thawra House.
Auerbach, Erich
1965 *Literary Language and its Public in Late Latin Antiquity and in the Middle Ages. Almancadan çeviren: Ralph Manheim*. Londra: Routledge and Kegan Paul.
Auty, Robert
1978 "Literary language and literary dialect in Medieval and early Modern Slavonic literatures", *The Slavonic and East European Review*, c. 56, No. 2, s. 192-201.
1980 "Czech" Schenker, A. Ve Stankiewicz, E. (eds.), *The Slavic Literary Languages: Formation and Development*, içinde, New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies.
Bailey, Kenneth
1982 *Methods of Social Science Research*. N. Y.: The Free Press.
Bakaev, Ch. Kh.
1962 *Govor Kurdov Turkmenii*. Moskova: AN SSSR.
1973 *Iazyk Kurdov SSSR*. Moskova: Nauka
Baldar, Ibrahim Amin
1951 *Elfûbê* (Alfabe). Najah Press.
1960 *Elfûbêy Nô* (Yeni Alfabe). Bağdat: Furat Press.
1986 "Maskakil al-kutub al-dırasiyya al-Kurdîyya" (Kürtçe Ders Kitaplarının Sorunları), GKZ 'E-DK, c. 14, s. 232-247.
Banayi, Mirza Mahmud
1829 *Zayl[î* (dayl) yekemî] *Şerefname* (Şerefname'ye ilk ek). 1829-30'da yazılmış, Huzni Mukriyani tarafından çevrilmiş, *Lapereyek le Dîrîkî Kurdistanî Mukrî* (Mukrî Kürdistan tarihinden bir sayfa), Dengî Getî Taze Yayınları, Bağdat: Ma'arif Press, 36 s.
Baran, Khoshmand
1985 "Dîroka tiyatroya Kurdî" (Kürt Tiyatro Tarihi), *Mamostayê Kurd*, No. 1, s. 23-28.
Barth, Fredrik
1953 *Principles of Social Organization in Southern Kurdistan*. Universitetets Etnografiske Museum Bulletin No. 7. Oslo: Brod-

rene Jorgensen A/S-Boktrykkeri.

al-Basir, Kamil Hasan

1984 *Zimanî Netewayetî Kurdî* (Kürt Ulusal Dili). Bağdat: KZ'Ê Press.

Basir Astara'i, '

1957 *Aftab Afarînandi-yi Sukhan* (Güneş, Konuşmanın Yaratıcısı). Tahran.

Bateni, Muhammad Reza

1970 "Pishnihad-ha-'i dar bari-yi taqviyat va gustarish-i zaban-i farsi" (Fars Dilinin güçlenmesi ve yayılması ile ilgili tavsiyeler), M. R. Bateni, *Zaban va Tafakkur* (Dil ve Düşünce), içinde, Tahran, Zaman Yayınları, s. 32-64.

Bayazidi, Mala Mahmud

1858 *Nravy i Obychai Kurdov/'Adat ve Risûmatnamey Ekradiye* (Kürt Gelenek ve Görenekleri; 1858/59, Kürtçe metin ve Rusça çeviri, çevirmen: M.B. Rudenko, Moskova, IVL, 1963.

1986 *Tewarîxî Qedîmî Kurdistan/Drevniaia Istoriia Kurdistana* (Kürdistan'ın Kadim Tarihi), Bidlisi'nin *Şerefname*'sinin Kurmanciye çevirisi. Editörler: K.K. Kurdoev ve Zh. S. Musaelian, C. I. Pamiatniki Pis'mennosti Vostoka, C. LXI. Moskova: Nauka.

Bedr [Bedir] Han, Sureya

1928 *The Case of Kurdistan Against Turkey*, Philadelphia: Kürt Bağımsız Cemiyeti

Bell, Allan

1983 "Broadcast news as language standard", *International Journal of the Sociology of Language*, No. 40, s. 29-42.

Benjamin, Charles

1977 "The Kurdish nonstate nation", Judy Bertelsen (eds.), *Nonstate Nations in International Politics*, içinde N.Y., Praeger Publishers, s. 69-97.

Beşikçi, İsmail

1977 "*Türk-Tarih Tezi ve Kürt Sorunu*", Ankara: Komal Yayınları.

Bidlisi, Amir Sharaf Khan

1597 *Sharafnami* ([Emir] Şerif [Han Bidlisi]'in kitabı; Kürdistan Tarihi). Editör: Muhammed 'Abbasi, Tahran, 'Elmi Yayınları, 1964.

Bimar, Abd al-Razaq

1986 "Zarawekanî naw kitêbanî qutabxane" (Okul ders kitapla-

rında terminolojiler), *Roşinbîrî Nô*, No. 111, s. 286-301.

Bitlisi, Kharis (Haris)

1965 "*Leîli i Medzhnun*" (Leyla ile Mecnun), editör: M.B. Rudenko. Moskova: Nauka.

Bois, Thomas

1960 "Remarques critiques sur la nomenclature grammaticale Kurde", *Bibliotheca Orientalis*, c. XVII, No. 3/4 Mayıs-Temmuz 1960, s. 152-160.

1964 "Mahabad, une éphémère République Kurde independante", *Orient* (Paris), No. 29, s. 173-201.

1965 "Comment écrire le Kurde?", *al-Machriq*, Mayıs-Haziran, s. 369-88.

1966 *The Kurds*. Çeviren: M.W. Welland. Beyrut: Khayats.

Bordie, John

1978 "Kurdish dialects in Eastern Turkey", Jazayeryy, M.A. vd. (eds.), *Linguistics and Literary Studies in Honor of Archibald A. Hill*, içinde, c. II. Descriptive Linguistics, The Hague, Mouton Publishers, s. 205-12.

Boyd, Dougals A.

1982 *Broadcasting in the Arab World: A Survey of Radio and Television in the Middle East*. Philadelphia: Temple University Press.

Bozarslan, M. Emin

1985 *Jin: Kovara Kurdî-Tirkî/Kürtçe-Türkçe dergi 1918-1919*. Cild I. Uppsala: Weşanxana Deng.

Brow, T. Julian

1987 "Writing. Adjunct to writing. Punctuation", EB. C. 29. s. 1006-08.

van Bruinessen, Martin

1987 *Agha, Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kurdistan*. Rijswijk, Hollanda: Europrint. (Zed Books Ltd. tarafından yayımlanmış, Londra, 1992).

1984 "The Kurds in Turkey", MERIP Raports, No. 121, Şubat, s. 6-12, 14.

1986 "The Kurds between Iran and Iraq" MERIP Middle East Report, No. 141, Temmuz-Ağustos, s. 14-27.

Byron, Janet

1976 *Selection Among Alternates in Language Standardization: The Case of Albanian*. Dil Sosyolojisine Katkılar, 12. The Hague:

Mouton.
1981 "V. Ruke-Dravina, The Standardization Process of Latvian, 1977"nin eleştirisi. *LPLP*, içinde, c. 5, No. 1, s. 87-91,.
Cadora, Frederic
1970 "Some linguistic concomitants of contactual factors of urbanization", *Anthropological Linguistics*, c. 12, No. 1, s. 10-19.
Campbell, Donald T.
1975 "'Degrees of Freedom' and the case study", *Comparative Political Studies*, c. 8, No. 2, Temmuz, s. 178-193.
Çelebi, Evliya (1611-84)
1979 *Kurd le Mêjûy Dirawsêkanîda /:/ Siyahetnamey Ewliya Çelebi* (Komşuların tarihinde Kürtler: Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi). Kürtçeye çeviren: Sa'id Nakam. Bağdat: KZK Press.
1990 *Evliya Çelębi in Bitlis*. Editör: Robert Dankoff. Leiden: E.J. Brill.
Celil, Celîlê [Dzhalil; Jalil; Celîl]
1985 *Jiyana Rewşenbîrî û Siyasî ya Kurdan (Di Dawiya Sedsala 19'a û Destpêka Sedsala 20'a de* (Kürt Aydınlanması [19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başı]). Stockholm: Jina Nû.
Cem'iyeti Zanistî Kurdan
1926 *Proxram û Nizamnamey Cem'iyeti Zanistî Kurdan* (Kürt Bilim Toplumun Programı ve Oluşumu). Süleymaniye: Baladiya Press.
Chaliand, Gerard
1980 "Introduction" Chaliand (ed.) içinde, s. 8-18.
Chaliand, Gerard (ed.)
1980 *People Without a Country: The Kurds and Kurdistan*. Çeviren: Michael Pallis. Londra: Zed Press.
Chejne, Anwar G.
1969 *The Arabic Language: Its Role in History*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
Cobarrubias, Juan
1983 "Language planning: the state of the art", Cobarrubias ve Fishman (eds.), içinde, s. 3-26.
1983 "Ethical issues in status planning", Cobarrubias ve Fishman (eds.), 1983, içinde, s. 41-85.
Cobarrubias, J. Ve Fishman, J. (eds.)
1983 *Progress in Language Planning: International perspectives*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.

Contreras, E. Larson J. vd.
1976 *Cross-cultural Broadcasting.* Kitle İletişim Araçları üzerine Raporlar ve Yazılar, No. 77, Paris, UNESCO
Cousins, Jane
1973 *Turkey: Torture and Political Persecution.* Londra: Pluto Press Ltd.
Cuinet, Vital
1892 *La Turquie d'Asie.* Tome Deuxieme. Paris: Ernest Leroux, Editeur.
Cumberland, Roger
1936 "Kurdish Books", Stephan, St. H. (ed.), *A Post-War Bibliography of the Near Eastern Mandates*, içinde, Miscellaneous Fascicle. İsrail: Franciscan Press, s. 27-32.
Dabbaghi, Abdul Qadir
1984 *Raperînî "Komeley" Jê-Kaf: Welamêk be Namêlkey: "Jê Kaf Çi Bû?"*, ("Komeley"in Ayaklanması J.K.: Bu Broşüre bir Yanıt: J-K neydi?"). İran Kürt Demokrat Partisinin Yayınları, 45 s.
Day, Richard R.
1984 "The ultimate inequality: linguistic genocide", Wolfson ve Manes (eds.), içinde, s. 163-181.
Décsy, Gyula
1983 "Script and the Latin fascination", Decsy, G. (ed.), içinde, s. 96-98.
Décsy, Gyula (ed.)
1983 *Global linguistic Connections.* Bloomington, Indiana: Eurolingua.
De Morgan, Jacques-Jean
1914 "Feudalism in Persia. Its origin, development and present condition", *Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution*, s. 579-606.
der Manuelian, Matthew
1986 "Resettlement of Central Asian refugees in the Kurdish region of Turkey", *Kurdish Times*, c. 1, No. 1, Bahar, 19-20.
Deutsch, Karl
1942 "The trend of European nationalism-the language aspect", *American Political Science Review*, c. 36, No. 3, s. 533-41.
1966 *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality.* Cambridge, Mass.: The M.I.T. Press.

Dewdney, John C.
1971 *Turkey*. London: Chatto & Windas.
Doerfer, Gerard
1970 "Irano-Altaistica: Turkish and Mongolian Languages of Persia and Afghanistan", Sebeok, Thomas (ed.), *Current Trends in Linguistics*, içinde, c. 5, The Hague, Mouton,.
Dorian, Nancy C.
1981 *Language Death: The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
Du Bellay, Joachim
1549 *Deffence et Illustration de la Langue Francoyse*. Ingilizce çeviri: *The Defence and Illustration of the French Language*. Londra: J.M. Dent 1939.
Dubin, Robert
1978 *Theory Building*. New York: The Free Press. Dzhalil, O. Dzhalile
1967 *Kurdskii Geroicheskii Epos "Zlatorukii Khan"*, Moskova: Nauka.
Eagleton Jr., William
1963 *The Kurdish Republic of 1946*, Londra: OUP.Eastman, Carol
1983 *Language Planning: An Introduction*. ABD: Chandler & Sharp Publications.
Edmonds, C.J.
1925 "A Kurdish newspaper: "Rozh-i Kurdistan", *JRCAS*, c. XII, 83-90.
1931 "Suggestions for the use of Latin character in the writing of Kurdish", *JRAS*, Ocak, s. 27-46.
1933 "Some developments in the use of Latin character for writing of Kurdish", *JRAS*, Temmuz, 629-42.
1936 "A Kurdish lampoonist: Shaik Riza Talabani", *JRCAS*, c. XXII, No. 1, s. 111-23.
1937 "A bibliography of Southern Kurdish, 1920-36", *JRCAS*, c. XXIV, Kısım III, Temmuz, 487-497.
1945 "A bibliography of Southern Kurdish, 1937-44", *JRCAS*, c. 32, No. 2, s. 85-191.
1957 *Kurds, Turks and Arabs*, Londra: OUP.
1959 "The Kurds and the Revolution in Iraq", *MEJ*, c. 13, No. 1, Kış, 1-10.
1967 "The Kurdish war in Iraq: A Plan for peace", *JRCAS*, c. LIV,

Kısım 1, s. 10-23.
1968 "The Kurdish war in Iraq: The constitutional background", *The World Today*, c. 24, No. 12, Aralık, s. 512-20.
1971 "Kurdish nationalism", *Journal of Contemporary History*, c. 6, No. 1, 1971, s. 87-107.
1981 "Kurdistan", *Colliers Encyclopedia*, c. 14, 199-201.
Eiiubi, K.R. ve Smirnova, I.A.
1968 *Kurdskii Dialekt Mukri*. Leningrad: Nauka.
Escarpit, Robert
1966 *The Book Revolution*. Paris UNESCO.
Eskandar [Beg] Monşi
1978 *History of Shah 'Abbas the Great (Tarik-e Alamara-ye 'Abbasi)*, İki Cilt. Çeviren: Roger M. Savory. Boulder, Colorado: Westview Press.
Faraj, Hamid
1976 *Rênûsî Kurdî le Sedeyekda* (Kürtçe İmlanın bir yüzyılı). Bağdat: KZK Press.
Farouk-Sluglett, M. Ve Sluglett. P.
1986a "Iraqi Ba'thism: Nationalism, Socialism and National Socialism", Irak'ta Baskılara karşı çıkan ve Demokratik hakları savunan komite, *Saddam's Iraq-Revolution or Reaction?*, içinde, Londra, Zed Books, s. 89-107.
Fattahi Qazi, Qadir
1972 "Abzar-hayi asya-yi abi dar Kurdî", (Kürtçede su değirmenin kısımları), NDAUEDT, c. 24, No. 101, s. 106-114.
1972a "Raz-i asya-yi abi" (Su değirmenin sırrı), NDAUEDT, c. 24, NO. 102, s. 302-306.
1973 "Nan va havir" (Ekmek ve hamur), NDAUEDT, c. 25, No. 108, s. 523-35.
1983 "Şan'at-i jula'i va lughat va istilahat-i an dar Mahabad", (Mahabad'da Dokuma Sanayinin ve terimlerinin oluşturulması), NDAUEDT, c. 31, No. 130, s. 57-58.
Febvre, Lucien ve Martin, Henri-Jean
1979 *The Coming of the Book: The Impact of Printing, 1450-1800*. Çeviren: David Gerard, Londra, New Left Books.
Ferguson, Charles
1962 "The factor in national development", *Anthropological linguistics*, c. 4, No. 1, s. 23-27.
1968 "Language development", Fishman vd. (eds.), içinde, s. 27-35.

Fishman, Joshua
1968 "Sociolingüistics and the language problems of the developing countries", Fishman vd., içinde, 3-16.
1972 *Language and Nationalism: Two Integrative Essays.* Massachusetts: Newbury House Publishers.
Fishman, J., Ferguson, C., & Das Gupta, J. (eds.)
1968 *Language Problems of Developing Nations.* New York: John Wiley and Sons
Floor, Willem, M.
1980 "The first printing-press in Iran", *ZDMG*, Band 130, Heft 2, s. 369-71.
Foreign Broadcasting Information Service
1959 *Broadcasting Stations of the World*, Part 1: According to Country and City. Washington, D.C., 1 Mart 1955.
Fossum, L.O
1918 "The war-stricken Kurds", *The Kurdistan Missionary*, c. 10, No. 7, s. 5-6.
1919 *A Practical Kurdish Grammar.* Minneapoli, Minn.: The Inter-Synodical Ev. Lutheran Orient-Mission Society.
Frey, Frederick
1965 *The Turkish Political Elite.* Cambridge, Mass.: The M.I.T. Press.
Fuad, İhsan
1983 "Xöndinî Kurdî le nawçey otonomî da" (Otonomi Bölgesinde Kürtçe Eğitim), *Roşinbîrî Nû*, No. 99, s. 29-32.
Fuad, Kamal
1970 *Kurdische Handschriften Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland.* Band XXX., Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GMBH.
1972 "Çend serincêkî rexnegirane" (Bazı eleştirel düşünceler), Bayan, No. 1, 1972, s. 36-40.
1973 "Istıla'ra'y" (araştırıcı fikir), *Rojî Kurdistan*, No. 3, s. 6-10.
1975 "Çon egeyne seretayekî bawerpêkiraw bo edebî Kurdî?" (Kürt Edebiyatı için güvenilir bir başlangıç noktasına nasıl ulaşabiliriz?), *Nûserî Kurd*, No. 12, Aralık, s. 18-26.
Gallardo, Andres
1980 "Dictionaries and the standardization", L. Zgusta (ed.), içinde, s. 59-69.
Garvin, Paul

1973 "Some comments on language planning", Rubin, Joan ve Shuy, Roger (eds.), *Language Planning: Current Issues and Research*. Washington, D.C., Georgetown University Press, içinde, s. 24-33.

Garvin, Paul ve Mathiot, Madeleine

1960 "The Urbanization of the Guaranî language-A problem in language and culture", Wallace, Anthony (ed.), *Men and Cultures*, içinde, Philadelphia, University Pennsylvania Press, s. 783-790.

Germani, G., & Hauser, P.M.

1985 "Modernization and urbanization", EB, c. 24, 255-66.

Ghafur, Ahmad

1971 "Şano w netewey Kurd" (Tiyatro ve Kürt ulusu), *Nûserî Kurd*, c. 1, No. 1, Mart 1971, s. 23-27.

Ghareeb, Edmund

1981 *The Kurdish Question in Iraq*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press.

Ghassemlou, A.R.

1980 "Kurdistan in Iran", Chaliand (ed.), içinde, 107-134.

Ghosh, J.C.

1948 *Bengali Literature*. Oxford: OUP.

Gilbert, Glenn G.

1977 "Harald Haarmann, Soziologic und Politik der Sprachen Europas"ın eleştirisi, *Language*, içinde, c. 53, No. 2, s. 477-479.

Gomes de Matos, Francisco

1985 "The linguistic rights of language learners", *Language Planning Newsletter*, c. 11, No. 3, Ağustos, s. 1-5.

Goran, Abdulla

1971 *Beheşt û Yadîgar* (Cenet ve Yadigar), İlk Yeniden basım, Süleymaniye, Kamarani Press.

Grandin, Thomas

1939 *The Political Use of the Radio*. Geneva Studies, C. X, No. 3, Ağustos, İsviçre: Cenevre Araştırma Merkezi.

Great Britain, Colonial Office

1920-22 *Iraq. Report on Iraq Administration*. Ekim, 1920-Mart, 1922. Londra: HMSO, n.d.

1922-23 *Iraq Report on Iraq Administration*. Nisan, 1922-Mart, 1923. Londra:HMSO, 1924. [Colonial No. 4].

1923-24 *Report by His Britannic Majesty's Government on the Admi-*

nistration of Iraq for the Period April, 1923-Aralık 1924. Londra: HMSO, 1925, [Colonial No. 13].

1925 *Report by His Britannic Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1925*. Londra: HMSO, 1926, [Colonial No. 21].

1926 *Report by His Britannic Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1926*. Londra: HMSO, 1927, [Colonial No. 29].

1927 *Report by His Britannic Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1927*. Londra: HMSO, 1928, [sömürge No. 35].

1928 *Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1929*. Londra: HMSO, 1928, [Colonial No. 44].

1929 *Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1929*. Londra: HMSO, 1930, [Colonial No. 55].

1930 *Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1930*. Londra: HMSO, 1931, [Colonial No. 62].

1931 *Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1931*. Londra: HMSO, 1932, [Colonial No. 74].

1920-31 *Special Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the Progress of Iraq During the Period 1920-31*. Londra: HMSO, 1931, [Colonial No. 58].

1932 *Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Period January to October, 1932*. Londra: HMSO, 1933.

Grimshaw, Allen

1971 "Sociolinguistics", Fishman, Joshua (ed.), *Advances in the Sociology of Language*, içinde, The Hague, Mouton, s. 92-151.

Gukhman, M.M. (ed.)
1960 *Voprosy Formirovaniia i Razvitiia Natstonal'nyx Iazykov* (Ulusal dillerin oluşması ve gelişmesinin sorunları), İngilizceye Modern Diller Derneğinin Uygulamalı Dilbilim Merkezi tarafından çevrilmiştir. Washington, D.C., yayımlanmamış.
Guxman [Gukhman], M.M.
1968 "Some general regularities in the formation and development of national languages", J. Fishman (ed), *Readings in the Sociology of Language*, içinde, The Hague, Mouton, s. 766-779.
Halliday, M.A.K.
1976 Çokdilli Eğitim ve Matematik Öğretimine Yönelik Özel Referansla birlikte Sosyolengüistiğin Yönleri (Mimeo.). *Interaction Between Linguistics and Mathematical Education.* UNESCO'nun sponsorluğunu yaptığı Sempozyumun raporu.
Hamilton, A.M.
1958 *Road Through Kurdistan: The Narrative of an Engineer in Kurdistan.* İkinci Baskı. Londra: Faber and Faber Limited.
Hariri, 'Aziz Rashid
1986 "Çapkirdin û yarmetîdanî 59 Kitêb le salêkda" (bir yıl içinde 59 kitabın basılması ve desteklenmesi), *Karwan*, No. 41, Şubat, s. 107-118.
Hassanpur, Amir
1989 "Bayt" *Encyclopaedia Iranica*, c. IV, Fasikül 1, s. 11-12.
Hartmann, Martin
1898 "Zur Kurdischen literatur", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, XII. Band, s. 102-112.
Haugen, Einar
1966 "Dialect, language, nation", *American Anthropologist*, c. 68, No. 6, s. 922-35.
1972 "The Scandinavian languages as cultural artifacts", Haugen, Einar, *The Ecology of Language*, içinde, Standford, Kaliforniya, Stanford University Press, i s. 265-286.
1983 "The implementation of corpus planning: theory and practice", Cobarrubias ve Fishman (eds.), içinde, s. 269-89.
Hauser, Arnold
1962 *The Social History of Art*, c. 3, çeviren: Stanley Godman.

N.Y.:Vintage Books.
Hawramani, Mihamad Amin
1981 *Zarî Zimanî Kurdi le Terazûy Berawird da* (Kıyaslamada Kürt dilinin lehçeleri) Bağdat: Dezegay Roşinbîrî w Bilawkirdinewey Kurdî.
al-Haydari, Jamshid
1984 "Tarıkh tatawwur al-nathr al-fanni al-Kurdî fi al-'Iraq" (Irak'ta Kürtçe kurmaca düzyazının gelişmesinin tarihi), *Studia Kurdica*, No. 1, Ocak, s. 82-93.
Hazhar, Abdul Rahman
1968 "le mer jîyan û beserhati Hejar bwêji Kurd" (Kürt Şair Hejar'ın yaşamı ve biyografisi üzerine", Eiiubi & Smirnova, s. 142-85.
1974 "Kurd û serbexoyî ziman", GKZK, c. 2, Kısım 1, s. 280-320.
Hazhar, S. (takma ad)
1960 *Soranî ya Kirmancî: Weramî "Mas'ala Tawhid al-lugha al-Kurdîyya"* (Sorani ya da Kurmanci: Kürt Dilinin Birleşmesi Sorusuna Bir Yanıt), Süleymaniye: Zhin Press.
Helsinki Watch
1988 *Destroying Ethnic Identity: The Kurds of Turkey*. Helsinki İzleme Raporu. New York: ABD Helsinki İzleme Komitesi, Mart 1988, 71 s.
1991 *Freedom of Experission in Turkey*: Abuses Continue, Helsinki İzleme Örgütünden Haberler, New York: Helsinki İzleme Örgütü, 18 Haziran, 27 s.
1992 "Kurds masacred [:] Turkish forces kill scores of peacful demonstrators", David E. Nachman'ın haberi, Helsinki Watch [New York], c. 4, Sayı 9, Haziran 1992, 15 s.
Hemin, [Mihamad Amin Shekhal'Islami Mukrî]
1972 "Sereta" (Sunuş), Qizilcî, Hasan, *Pêkenînî Geda* (Dilencinin Gülüşü), Binkay Peshawa Publications, içinde, s.3-13.
1983 *Paşerokî Mamosta Hêmin*. Mahabad: Sayidiyan Publishers.
Henze, Paul B.
1984 "The significancee of increasing bilingualism among Soviet Muslims", Ro'i, Yaacov (ed.), *The USSR and The Muslim World: Issues in Domestic and Foreign Policy*, içinde, Londra, George Allen ve Unwin, 117-128.
Higgins, Patrica
1984 "Minority-state relations in contemporary", *Iranian Studies*,

c. XVII, No. 1, 37-71.

Hilal, Muhammed Talab

1963 *Dırasa 'an Muhafaza al-Jazira: Mın al-Nawahi al-Qawmiyya, al-Ijjtıma'tyya, al-Siyasiyya* (Ulusal, Sosyal ve Politik Yönlerden Cezire Eyaletinin İncelenmesi) gizli devlet belgesi olarak yayımlanmış, Suriye, (Vanly 11968a'da irdelenmiştir).

Hilmi, Rafiq

1958 *Yaddaşt* (Anılar), c. 6, Bağdat, Maarif Press.

1960 *Paş Temûz* (Temmuzdan sonra [1958]. Bağdat: al-Ra'ya al-Amm Press.

Howell, Jr., W.J.

1986 *World Broadcasting in the Age of the Satellite. Norwood*, New Jersey: Ablex Publishing Corp.

Hooglund, Eric

1982 *Land and Revolution in Iran 1960-1980.*Austin: University of Texas Press.

Hudson, R.A.

1980 *Sociolinguistics*. Londra: Cambridge University Press.

Human Rights Watch/Middle East Watch

1990 *Human Rights in Iraq*. New Haven: Yale University Press.

1991 *Syria Unmasked: The Suppression of Human Rights by the Asad Regime*. New Haven: Yale University Press.

al-Husri, Abu Haldun Sati'

1967 *Mudhakkiratifi al-Iraq*, 1921-1941 (Irak'ta Anılarım, 1921-1941), c. 1, Beyrut, Dar al-Tali'ah Press.

Ibrahim, Ferhad

1983 *Die Kurdische Nationalbewegung im Irak. Eine Fallstudie zur Problematik Ethnischer Konflikte in der Dritten Welt*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

Innis, Harold

1971 *The Bias of Communication*. Toronto: University of Toronto Press.

International Society Kurdistan (Uluslararası Kurdistan Derneği)

1968 *ISK's Kurdish Bibliography* Nr. 1, Volume A and B. Editörler: Silvio Van Rooy ve Kees Tamboer. Amsterdam: ISK Publications.

Iran. Ministry of Interior, Public Statistics.

1961 *National and Province Statistics of the First Census of Iran: November 1965. Volume 1, Number and Distribution of the In-*

habitants for Iran and the Census Provinces. Tahran, Ağustos 1961.

Iran. Plan Organization. Iranian Statistical Centre

1968 *National Census of Population and Housing. November 1966*. Total Country-Settled Population. c. 163, Tahran, Mart 1968.

Iran. Plan and Budget Organization. Statistical Centre of Iran

1981 *National Census of Population and Housing. November 1976*. Total Country. Dizi no. 186, Tahran: Ocak 1981.

Iraq Goverment. Ministry of Social Affairs. Directorate General of Census

1954 *Census of Iraq 1947, Part 2: Musul Liwa, Kirkuk Liwa, Sulaimaniyah Liwa, Arbil Liwa*. Baghdad.

Iraq Republic

1959 *Report on the Education in Iraq for 1957-58*. Planlama Bakanlığı. İstatistik Genel Müdürlüğü, Planlama Bakanlığı. Bağdat: The Republic Goverment Press.

1959 *Thawrat 14 Tammuz fi'Amiha al-Awwal* (14 Temmuz Devrimin Birinci Yılında). Bağdat: Dar al-Akhber Press.

1966 *al-Ta'dad al-'Amm lil-Ssana 1965: al-Nataij al-Awwaliya...* Bağdat: İçişleri Bakanlığı, 12 Ocak 1966.

1974 *March 11 Manifesto on the Peaceful Settlement of the Kurdish Issue in Iraq*. Enformasyon Bakanlığı, Belgesel Dizi, 31, Bağdat:Al-Hurriya Printing House.

1977 *The Kurdish Question: Attitudes and Achievements*. Enformasyon Bakanlığı Belgesel Dizi No. 60, 1976, Bağdat, Al-Hurriya Printing House

1978 *Annual Abstract of Statistics*, 1978. Merkezi İstatistik Teşkilatı. Planlama Bakanlığı. Bağdat: Merkezi İstatistik Teşkilatı.

Iusupova, Z.A.

1985 *Suleimaniiskii Dialekt Kurdskogo Iazyka*. Moskova: Nauka.

Izol, Keya

1985 "Zarokên Kurd li Swêd bi zimane Kurdî dixwinin" (İsveç'teki Kürt çocukları Kürt dilinde eğitim görüyorlar), *Mamostayê Kurd*, No. 1, s. 13-16.

Jaba, Alexandre

1860 *Recueil de Notices et Récits Kourdes*. St. Petersburg: Académie Impériale des Sciences.

Jabari, 'Abdul Cabar M.

1970 *Mêjûy Rojnamegerî Kurdî* (Kürt Gazeteciliğinin Tarihi). Süleymaniye: Zhin Press.

Jacob, James ve Beer, William

1985 "Introduction" William Beer ve James Jacob (eds.), *Language Policy and National Unity*, içinde, Totowa, New Jersey, Rowman ve Allanheld, s. 1-19.

Ja'far, Haji

1985 "Zimanî Kurdî di govara 'Rojî Kurd'da" (*Rojî Kurd* Dergisinde Kürt Dil), *Roşinbîrî Nö*, No. 106, s. 135-41.

Jafar, Majeed

1976 *Under-underdevelopment [;] A Regional Case Study of the Kurdish Area in Turkey*. Helsinki: Finlandiya'da Sosyal Politika Derneği'nin Araştırmaları, No. 24.

Jalil, Jalilé [Dzhalil; Jalil; Celîl]

1981 *K'rdakan kirké Hayastanaowm 1930-1980 t'* (Ermenistan'da Kürt Kitapları, 1930-1980), Erivan, Ermenistan SSC: Obshchestvo Knigoliubov Armenii (Ermenistan Kitap Severler Derneği) tarafından yayımlanmış, 59 sayfa.

Jawad, Sa'ad

1981 *Iraq and the Kurdish Question 1958-1970*. Londra Ithaca Press.

Jedlicka, Alois

1974 *Spisovny Jazyk v Soucasne Komunikaci*. Acta Universitatis Carolinae Philologica, Monographia XLIX-1974 Universita Karlova. Prag, Çekoslovakya [İngilizce Özet: "Günümüz İletişimde Standart Dil", s. 187-194].

Jiziri, Malayê

1977 *Dîwana Melayê Cizîrî* (Meleye Ciziri'nin Toplu Şiirleri) editör: Sadık Bahattin Amedi, Bağdat, KZK Press.

Johnson, Marta (editör ve çevirmen)

1978 *Recycling the Prague Linguistic Circle*. Ann Arbor: Karona Publishers

Joseph, John

1961 *The Nestorians and Their Muslim Neigbours: A Study of Western Influence on Their Relations*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Joseph, John

1980 "Heinz Kloss, Die Entwicklung Neuer Germanischer Kultursprachen seit 1800"in eleştirisi, LPLP, c. 4, No. 2, Özet,

s. 160-63.

Jurji, Edwards J.

1946 "Arabic Literature", Shipley, Joseph (ed.), *Encyclopedia of Literature*, içinde, c. 1, N.Y., Philosophical Library, s. 19-48.

Kahn, Margaret

1980 *Children of the Jinn: In Search of the Kurds and Their Country*. N.Y.: Seaview Books.

Kardo, Azad

1965 "The Kurdish stage", *The Kurdish Journal*, c. II, No. 3 & 4, Eylül/Aralık 1965: s.13-15.

Katz, Elihu ve Wedell, George

1977 *Broadcasting in the Third World: Promise and Performance*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Kendal [krş. Nezan]

1980a "Kurdistan in Turkey", Chailand (ed.), içinde, s. 47-106.

1980b "The Kurds in Soviet Union", Chailand (ed.), içinde, s. 220-28.

Khadduri, Mecid

1969 *Republican 'Iraq: A Study in 'Iraqi Politics Since the Revolution of 1958*, Londra: OUP.

Khani Ahmadî

1962 *Mem û Zîn/Mam i Zin* (Mem ve Zîn), editörü ve Rusça'ya çeviren M.B. Rudenko; Pamiatniki Literatury Narodov Vostoka; Teksty, Malaia Seriia, Moskova, IVL.

1979 *Nûbihara Seydayê Mezin Ehmedê Xanî* (Son Sayfa: *The Nobihar of Learned Ahmad Khani, collected, scrutinized and verificated by Sadiq Baha al-Deen Amaidi*). Bağdat: KZK Press.

Khalid(i), Walid ve Ibish, Yusuf (eds.)

1963 Arab Political Documents 1963. Beyrut: American University of Beirut.

1965 *Arab Political Documents 1965*. Beyrut: Political Studies and Public Administration Department of the American University of Beirut.

Khaznadar, Jamal

1973 *Raberî Rojnamegerîî Kurdî/Kurdish Journalism Guide*. Bağdat: Dar al-Hurriya lil-Tiba'a.

Khaznadar, Yusuf

1967 *Ocherk Istorii Sovremennoi Kurdskoi Literatury*. Moskova: Nauka.

1971 "Yadî Goran" (Goran'ın Anısına), *Nûserî Kurd*, No. 4, s. 5-10.

1984 *Le babet Mêjûy Edebî Kurdîyewe* (Kürt Edebiyatı Tarihi Üzerine). Bağdat: al-Mu'assasa al-Iraqiyya lil-Di'aya wa al-Tiba'a.

Kiya, Sadeq

1960 "Guyishha-yi Irani" (İran lehçeleri), *Majalli-yi Radyo Iran*, No. 53 Dey 1339=Aralık 1960-Ocak. 1961, s. 8, 9, 35.

Kirzioğlu, M. Fahrettin

1984 *Dağıstan-Aras-Dicle-Altay ve Türkistan Türk Boylarından Kürtler*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Kloss, Heinz

1952 *Die Entwicklung Neuer Germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950*. Münih: Pohl. (Yeniden basım 1978).

1978 "Introduction", Kloss, içinde, H. Ve McConnell, G (eds.), 19-70.

Kloss, Heinz ve McConnell, Grant (eds.)

1978 *The Written Languages of the World: Survey of the Degree and Modes of Use. c. 1. The Americas*. Québec: Les Presses de l'Université Laval.

Kochar, R. Q. (takma ad)

1971 "Hendê têbînî le ser nûsrawekanî Kurdî" (Kürtçe yazım üzerine bazı düşünceler), *Nûserî Kurd*, c. 1, No. 2., 4-10.

Komeley J.K.

1943 *Diyarî Komeley JK bo Lawekanî Kurd* (Komeley JK'nin Kürt Gençliğine Armağanı). [Tebriz], İran, gizli yayın, [Sunuş] +96 sayfa.

Komeley Rencderanî Kurdistan

1982 *Siyasetî Be'Erebkirdin le Kerkûk da* (Kerkük'ta Araplaştırma Politikası). K.R.K Publications.

Korî Zaniyarî 'Êraq - Destey Kurd

1987 *Rênûsî Kurdî be pêy Biryarekanî Korî Zaniyarî 'Êraq-Destey Kurd* (Irak Akademisinin Kararlarına göre Kürt İmlası-Kürtçe Bölüm). Bağdat: KZ 'E Press.

Korî Zaniyarî Kurd

1973 "*Rênûsî Kurdî*" (Kürtçe İmla), GKZK, c. 1. Kısım 1, 364-79.

Kürt Demokrat Partisi-Irak

1972 "Kurdish Democratic Party (K.D.P) paper on the 11 March Agreement, 14 April 1972", *Kurdistan*, içinde, Ek, KSSE Ya-

yını, Eylül 1972, (sayfa numaraları yok).
1974 *On the Kurdish Question at the United Nations*. Kürtleri Tanıyın Dizisi, No. 2, Haziran 1974.
Kurdish Language Committee (lijney Zimanî Kurdî)
1983 "Berawirdkarî le nêwan zarawe Kurdiyekanda" (Kürt Lehçeleri Arasında Kıyaslama), GKZ'Ê-DK, c. 10, 277-340.
Kurdoev, K.K.
1957 *Grammatika Kurdskogo Iazyka* (Kurmandzhi). Moskova: AN SSSR.
1961 *Kurdskii Iazyk*. Moskova: IVL.
1978 *Grammatika Kurdskogo Iazyka (na Materiale Dialektov Kurmandzhi i Sorani)*. Moskova: Nauka.
Kurdvani
1925 "Tarih huzurunda bir tashih", *Diyarî Kurdistan*, c. 1, No. 7, s. 40-43.
Kutschera, Chris
1977 "Répression accrue, déplacements de populations: La fiction de l'autonomie au Kurdistan Irakien", *Le Monde Diplomatique*, Ağustos.
1979 *Le Movement national kurde*. Paris: Flammarion.
Laponce, J.A.
1987 *Languages and their Territories*. Toronto: University of Toronto Press.
Lawless, R.I.
1972 "Iraq: Changing population patterns", Clarke, J.I. ve Fisher, W.B. (eds.), *Populations of the Middle East and North Africa: A Geographicall Approach*, içinde, N.Y., Afrika Publishing Company, s. 97-129.
Lazarev, M.S.
1972 *Kurdskii Vopros (1891-1917)*. Moskova: Nauka.
1989 *Imperializm i Kurdsii Vopros*. Moskova: Nauka.
League of Nations
1925 *Question of the Frontier Between Turkey and Iraq*. 30 Eylül Konsey Kararı ile kurulan Komisyon tarafından Konseye sunulan Rapor, 1925, Lozan, Milletler Cemiyeti.
League of Nations, Permanent Mandates Commission
1926 *Minutes of the Tenth Session Held at Geneva from November 4th to 19th, 1926*. Geneva: Publications of the League of Nations, VI.A. MANDATES.

1929 *Minutes of the Sixteenth Session Held at Geneva from November 6th to 26th, 1926.* Geneva: Series of the League of Nations Publications. VI.A. MANDATES, 1929, 24 Aralık.

1930 *Minutes of the Nineteenth Session Held at Geneva from November 4th to 19th, 1930.* Geneva: Series of the League of Nations Publications. VI.A. MANDATES, 29 Aralık.

1931a *Minutes of the Twentieth Session Held at Geneva from June 9th to June 27th, 1931.* Geneva: Series of the League of Nations Publications. VI.A. MANDATES.

1931b *Minutes of the Twenty-First Session Held at Geneva from October 26th to November 13th, 1931...* Geneva: Series of the League of Nations Publications. VI.A. MANDATES, 29 Aralık.

Lechene, Robert

1987 "Printing, typography, and photoengraving", EB, c. 26, s. 68-89.

Leclerc, Jacques

1986 *Langue et Societe.* Laval, Kanada: Mondia Editeurs.

Lenin, V.I.

1971 *Critical Remarks on the National Question [and] The Rights of Nations to Self-Determination.* Moskova: Progress Publishers.

Lepsius, C.R.

1863 *Standard Alphabet for Reducing Unwritten languages and Foreign Graphic Systems to a Uniform Orthography in European Letters.* Ikinci Baskı. Londra: Williams & Norgate.

Lerch, Peter J.D.

1857 *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer.* C. I., St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Lescot, Roget

1943 "La press kurde", *Roja Nû*, Sal 1, Hejmar 1, s. 4.

1977 "Littérature kurde", *Historie des Littératures. I. Littératures Anciennes, Orientales et Orales.* Publié sous la direction de Raymand Queneau, Paris, Editions Gallimard, s. 795-805.

Lewis, G.L.

1960 "Bidlis", EI2, c. 1, s. 1206-1207.

Lijphart, Arend

1971 "Comparative politics and the comparative method", *American Political Science Review*, c. 65, No. 3, Eylûl, s. 682-693.

Limbert, John

1968 "The origins and appearance of the Kurds in pre-Islamic Iran", *Iranian Studies*, c. 1, No. 2, s. 41-51.

Lindahl, Rutger

1978 *Broadcasting Across Borders: A Study on the Role of Propaganda in External Broadcasts*. Kungalv/Lund: İsveç.

Longrigg, Stephen H.

1953 *'Iraq, 1900 to 1950: A Political, Social, and Ekonomic History*. Oxford:OUP.

Mabon, Andre

1983 "Iran: un régime au bord du vide", *Le Monde diplomatique*, 12 Temmuz.

MacKenzie, D.N.

1957 "A bibliography of Southern Kurdish, 1945-55", JRCAS, c. 44, Kısım 1, s.31-37.

1961 Kurdish Dialect Studies. c. I. Londra: OUP.

1961a "The origins of Kurdish", *Transactions of the Philological Society*, s. 68-80

1962 *Kurdish Dialect Studies*. C. II. Londra: OUP.

1962a " A Kurdish Creed", *A Locust's Leg: Studies in Honour of S.H. Taqizadeh*, (Londra), içinde, s. 162-170

1965 "Guran", EI2, c. II, s. 1139-40.

1969 "Malâyê Jizrî and Faqi Tayrân", Minovi, M. Ve Afşar, I. (eds.), *Yad-Nami-yi Irani-yi Minurski*, içinde. Tahran: Tehran University Publications, No. 1241.

1971 "Hawraman" EI2, c. III. S. 292.

1981 "Kurds, Kurdistan: V.- Dil", EI2, c. V, Fasikül 85-86, s. 479-80.

Mala, Najmaddin

1955 "Mêjûy Çapxane le Slemanî da", (Süleymaniye'de Matbaanın tarihi), *Jîn*, c. 30, No. 1232, 13 Ocak, s. 1.

Mala, Ghafur

1984 *Diyarî Mehabad* (Mahabad Armağanı), Mahabad: Sayidiyan Publications.

Mala Kerim, Mihamad

1960 *Haci Qadiri Koyi*, Bağdat: al-Najah Press.

1970 "Ard muqtadab lil-sahafa al-Kurdiyya al-Alaniyya" (Açık Kürt Basının Kısa bir Eleştirisi), *al-Ta'akhi*, 15 Haziran 1970, s. 2, 10.

1971 "Du wuşey hêmin le barey Korî Zanistî Kurdewe" (Kürt Bi-

lim Akademisi hakkında iki ılımlı söz), *Nûserî Kurd*, c. 1, No. 1, s. 53-56.

1973 "Hengawêkî tir be rêgay dananî destûrêk da bo nûsînî Kurdî" (Kürtçe yazımı için formüle edici kurallara doğru atılan başka bir adım), *Nûserî Kurd*, No. 8, Mayıs, 7-13.

Malmîsanij

1984 "Dimilkî miyan di cîyayeya vatişan", *Hêvî*, No. 2, s. 86-103.

Malmîsanij ve Lewendî, Mahmud

1989 *Li Kurdistana Bakur û li Tirkiyê Rojnamegeriya Kurdî (1908-1981)*. (Kuzey Kurdistan ve Türkiye'de Kürt Gazeteciliği). Uppsala: Weşanên Jîna Nû.

Maloney, Clarence

1978 "Language and modern civilization in South Asia", C. Maloney (ed.), *Language and Civilization Change in South Asia*, içinde, Contributions to Asian Studies, c. 11, Leiden, E.J. Brill, s. 3-36.

Mann, Oskar

1906 *Die Mundart der Mukri-Kurden*. Teil I. Berlin: Druck und Verlag von George Reimer.

Marif, Aw-Rahman Haji

1976 *Zimanî Kurdî Leber Roşnayî Fonetîkda* (Fonetik bilimi ışığında Kürt Dili). Bağdat: KZK Press.

1977 *Wişeronan le Zimanî Kurdîda* (Kürt Dilinde Kelime Oluşturulması). Bağdat: KZK Press.

1982 "Gîr û giriftekanî rênûsî Kurdî be Elfûbêy 'Erebî" (Arap Alfabesinde Kürtçe imlada Sorunlar), GKZK, c. 9, s. 16-77.

1983 "Rênûsî Kurdî le rojnamey 'Têgeyiştinî Rastî da" ('Têgeyiştinî Rastî' gazetesinde Kürtçe imla), GKZ'E-DK, c. 10, s. 76-130.

McCarus, Ernest

1958 *A Kurdish Grammar: Descriptive Analysis of the Kurdish of Sulaimaniya*, Iraq. N.Y.: American Concil of Learned Societies.

1960 "Kurdish language studies" *MEJ*, 1960, c. 14, No. 3, s. 325-335; 1961, C. 15, No. 1, s. 123-25.

1964 "D.N. MacKenzie, Kurdish Dialect Studies, c. I ve II, 1961-62"in eleştirisi, *Journal of the American Oriental Society*, içinde, c. 84, No. 3, s. 305-310.

McCrary, J.S. ve Sa'eed, M.

1968 "The Social Characteristics of the population of Iraq", *Bulletin of the College of Arts* [Bağdat Üniversitesi], c. XI, Haziran, s. 71-124.

McDowall, David

1985 *The Kurds*. Londra: Azınlık Hakları Grubu. New York: Mentor Books.

McLuhan, Marshall

1964 *Understanding Media: The Extensions of Man*, New York: Mentor Books.

1969 *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. New York: Mentor Books.

McQuail, Denis

1988 *Mass Communication Theory: An Introduction*. Londra: Sage Publications

Menzel, Th.

1980 "Kitab al-Djilwa", El2, c. V, Fasikül 81-82, s. 208-210.

Mgoi, Sh. Kh.

1977 *Problema Natsional'noi Avtonomii Kurdskogo Naroda v Irakskoi Respublike (1958-1970gg)*. Erivan: Izd. AN Armianskoi SSR.

1991 *Kurdskii Natsional'nyi Vopros v Irake v Noveishee Vremia*. Moskova: Nauka.

Micha (takma isim)

1960 "Mîrkiçan: Rûnkirdnewe le ser rexnekey Kak Nerîman" (Kadın Örgütü: Kak Neriman'ın eleştirisinin açıklanması), *Roji Nô*, c. I, No. 5, Ağustos, s. 16-20.

Mihamad, Mas'ud

1973 *Haji Qadiri Koyi*. c. I, Bağdat: KZK Press.

1976 "Rênûsî Kor" ([Kürt] Akademinin İmlası), GKZK, c. 4, s. 232-84.

1977 "Heldanewey çend rupereyeki Zimanî Kurdî" (Kürt dilinin birkaç sayfasını çevirmek), GKZK, c. 5, s. 264-307.

1977a *I'ada al-Tawazun 'ila Mizan Mukhtall* (Dağıtılmış Dengenin Eşitliğini Yeniden Sağlamak). Bağdat: Majma'al Ilmi al-Kurdî Press.

1985 *Bo Emîrî Hesenpûr le her Kôyek Bêt* (Nerede olursa olsun Emir Hasanpur için). Bağdat: Dar al-Hurriyya lil-Tıba'a Press.

Milaniyan, Hurmuz

1972 *Gustarish va Taqviyat-i Farhangi-yi Zaban-i Farsi* (Fars dilinin yayılması ve güçlenmesi). Tahran: Kavyan Press.

Miller, Patrick ve Wilson, Michael

1983 *A Dictionary of Social Science Methods*. Chichester, İngiltere: John Wiley & Sons.

Minorsky, Vladimir

1927 "Kurds" EL, c. II, s. 1132-1155.

1930 "Livres scolaires en kurde", REI, Tome 4, bölüm 1, 1930-31, s. 157-160.

1933 "Remarks on the Romanized Kurdish alphabet" JRAS, Temmuz, s. 643-50.

1936 "Lur", EI, C. 3, s. 43-48.

1940 "Les origines des Kurdes", *Travaux du XXe Congres International des Orientalistes*, Brüksel, s. 143-152.

1943 "Guranlar", BSOAS, XI, s. 75-103.

1960 "Ehli Hak",EI2, c. 1, 1960, s. 260-263.

Mokhamedov, K.

1953 "Peasant unrest in Iran", *New Times* [Moskova], No. 3, s. 16-19.

More, Christiane

1984 *Les Kurdes aujour'hui: Movement national et partis politiques*. Paris: Editions L'Harmattan.

Mukriyani, Giw

1972 *Elf û Bêy Kurdî Wênedar be Tîpî Latînî* (Latin harfleriyle resimli Kürtçe Alfabe). Hewler: Kurdistan Press.

Mushtaq, Talib

1969 *Mudakkirat Safir 'Iraqi fi Turkiyya* (Irak'ın Türkiye Elçisinin anıları). Beyrut: Dar al-Katib al-Arabi Press.

Nadirov, Nadir

1992 "Population transfer: A scattered people seeks its nationhood", *Cultural Survival Quarterly*, c. 16, No. 1, Kış, s. 38-40.

Naim, C. Mohammed

1971 "Arabic orthography and non-Semitic languages", Tikku, G. (ed.), *Islam and its Culture: Studies in Honor of Gustave E. Von Grunebaun*, içinde, Urbana, Illinois, University of Illinois Press, s. 113-44.

Najm al-Din, Ahmad

1970 *Ahwal al-Sukhan fi al-Iraq* (Irak'taki Nüfus Koşulları). Kahire: al-Jaylawi Press.

Nakam
1971 "Gîr û giriftî kıtêb bo xöndin" (Eğitim ders kitapları sorunu), Nûserî Kurd, c. 1, s. 4-9.
Nariman, Mıstafa Seyyid Ahmad
1960 *Kıtêbxaney Kurdî* (Kürt Kütüphanesi: [Kürt kitapları kaynakçası]). Kerkük: Sharaqani Press.
1977 *Bibilyografîyay Kitêbî Kurdî*, 1787-1975 (Kürt Kitapları Kaynakçası, 1787-1975). Bağdat: KZK Press.
1983 "Karwanî roşinbîrî Kurdî le salanî bîstewe takû rojî emroman", *Roşinbîrî Nö*, No. 99, s. 21-28.
1986 "Kitêbî Kurdî qutabxanekanman le salî 1920-ewe ta salî 1984" (Okullarımızın 1920'den 1984'e kadar Kürt kitapları), *Roşinbîrî Nö*, No. 110, s. 86-97.
1988 *Bibilyografîyay Dûsed Salî Kıtêbî Kurdî 1787-1986* (Kürt kitaplarının iki yüzyıllık Kaynakçası, 1787-1986), Bağdat: Dezgay Roşinbîrî w Bilawkirdinewey Kurdî.
Nebez, Jamal
1957 *Xöndewarî be Zimanî Kurdî*, Bağdat: al-Nur Press.
1957a *Nûsînî Kurdî be Latînî* (Latince [harfleriyle] Kürt Yazımı). Bağdat: Ma'arif Press.
1960 *Seretay Mikanîk û Xulekanî Madde* (Mekanik ve Maddenin Özelliklerine Giriş). Bağdat: Ma'arif Press.
1976 *Zimanî Yekgirtûy Kurdî* (Back cover: *Towards a Unified Kurdish Language*) Bamberg: B. Almanya: Avrupa Kürt Ulusal Öğrenciler Birliği.
1978 "Serincêk le çend zaraweyekî tazebekarhatû w Korî zanyarî Kurd" (bazı yeni kullanılmış terimler ve Kürt Bilim Akademisi üzerine gözlemler). *Govarî Kolêcî Edebiyat*, No. 22, s. 79-115.
Nêrevan
1959 "Notes sur la presse kurde d'Iraq", *Orient*, 3e trimestre, No. 10, s. 139-148.
Nezan, Kendal [bkz. Kendal]
1984 "La destruction de l'identite culturelle kurde en Turquie", "*L'Afrique et L'Asie Modernes*, No. 140, Bahar, s. 51-58.
Nazdar, Mustafa
1980 "The Kurds in Syria", Chaliand (ed.), içinde, s. 211-219.
Nikitine, Basil
1921 "Les valis d'Ardelan", RMM, c. XLIX, s. 70-104.

1925 "La féodalité kurde", RMM, Tome 50, Deuxieme trimestre, s. 1-26.

1956 *Les Kurdes, Etude sociologique et historique*. Paris: Lib. Klincksieck.

1960 "Badrkhani", El2, c. I, s. 871.

North, Eric (ed.)

1938 *The Book of a Thousand Tongues*. N.Y.: The American Bible Society.

Nyrop, Richard vd.

1973 *Area Handbook for the Republic of Turkey*. Washington, D.C,: U.S Goverment Printing Office.

Orbeli, Iosif

1938 "Vvedenie", *Pamiatniki Epokhi Rustaveli*, Gosudarstvennyi Ermitazh tarafından yayımlanmış, Leningrad, AN SSSR, içinde s. 1-21.

Ottoman Goverment

1898 *Salname-i Nezarat-i Maarif-i Umumiye* (Genel Eğitim Bakanlığının Yıllığı), c. I, 1316 Hicri=1898-99, İstanbul, Amire Press).

1901 *Salname-i Nezarat-i Maarif-i Umumiye* (Genel Eğitim Bakanlığının Yıllığı), c. I, 1319 Hicri=1901, İstanbul, Metbe'yi Amire 1319).

Parker, Ian

1983 "The rise of the vernacular in early Modern Europe: An essay in the political economy of language", Bruce Bain (ed.), *The Sociogenesis of Language and Human Conduct*, içinde, N.Y., Plenum Press, s. 323-351.

Passin, Herbert

1968 "Writer and journalist in the transitional society", Fishman, Ferguson ve Das Gupta (eds.), içinde, s. 442-57.

Patriot Union of Kurdistan

1977 *Memorandum to the United Nations on Situation of the Kurdish People in Iraq*. East Amherst, N.Y., PUK Publications, No. 2.

Pellat, Ch.

1971 "'Irak. v.-Arabic literature" El2, c. III, s. 1261-65.

Peyre, Henri M.

1983 "Nonfictional prose literature" EB, c. 10, s. 1074-1086.

Qadir Koyi, Haji

1986 *Dîwanî Hacî Qadirî Koyî* (H.Q.K'nin toplu şiirleri) Serdar

Hamid Miran ve Kerim Mustafa Şaraza tarafından toplanmış ve editörlüğü yapılmıştır. Bağdat.

Qaradaghi, Latif

1986 "Binyatnanî şarî Silemanî [:] Kitêbxaney bazirganî" (Süleymaniye kentinin Kuruluşu: Ticari kitapevleri), *Roşinbîrî Nô*, No. 110, s. 233-48.

Rambout, Lucien

1947 *Les Kurdes et le Droit*. Paris: Les Editions du Cerf.

Rastorgooyeva, V.S., Bakayev, Tch. Kh., vd.

1970 "Different types of bilingualism among Iranian peoples of the USSR", *VIIe Congres International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques*, Moskova, 1964. c. V, Moskova, Nauka, s. 715-721.

Rasul, 'Ezaddin Mistafa

1971 *Serincê le Zimanî Edebîî Yekgirtûy Kurdî* (Birleşik Edebi Kürt Diline bir göz atış). Bağdat: Salman al-'A'zami Press.

1971a "Imlay Kurdî taze w dîmenêkî Mem û Zînî Xanî" (Modern Kürtçenin imlası ve Xanî'nin Mem û Zin'ine bir bakış), *Nûserî Kurd*, No. 4, Kasım, s. 11-16.

Rauf Mihamad, Kamal

1984 "Ustuwanat qadima wa aşwat Kurdîyya" ("Eski plak kayıtları ve Kürtçe Türküler), *Karwan*, c. 2, No. 21, s. 153-159.

Rexorth,Kenneth

1987 "The art of literature: the scope of literature" EB, c. 23, s. 87-94.

Rondot, Pierre

1933 "L'alphabet kurde en caractères latins d'Arménie Sovietique", REI, Cahier III, s. 411-17.

1935a "L'adoption des caracteères latins et le movement culturel chez les Kurdes de l'U.R.S.S.", REI, Bölüm I, s. 87-96.

1935 "Trois essais de Latinization de l'alphabet kurde: Iraq, Syrie, U.R.S.S.", *Bulletin d'Etudes Orientales*, Tome V, s. 1-31.

1936 "Le problème de l'unification de la langue kurde",REI, Bölüm III, s. 297-307.

1939 "Les Kurdes de Syrie", *La France Mediterraneenne et Africaine*, C. II, Fasikül I, s. 81-126.

1956 "Le Pacte de Baghdad contre les kurdes", *La Vie Intellectuelle, Vingt-Septieme Annee,* Nisan, s. 107-109.

Roosevelt, Jr. Archie

1947 "The Kurdish Republic of Mahabad", MEJ, c. 1, No. 3, s. 247-269 (Chaliand'da yeniden basım, ed. S.135-52).

Ross, Albion

1949 "U.S. to broadcast program to Kurdis", *New York Times*, Pazar, 26 Haziran 1949, s. 12.

Rubin, Joan

1983 "Evaluationn status planning: What has the past decade accomplished?", Cobarrubias ve Fishman (eds.), içinde, s. 329-343.

Rudenko, M.B.

1961 *Opsianie Kurdskikh Rukopisei Leningradskykh Sobranii*. Moskova: IVL.

1965 "Predilovie", Bitlisi (1965), içinde, s. 1-12.

1971 "Kurdskaia literatura XVII veka", *Narody Azii i Afriki*, No. 3, s. 93-105.

1986 *Literaturnaia i Fol'klornye Versii Kurdskoi Poemy "Iusuf i Zelkha"*. Moskova: Nauka.

Rudnyckyj, Jaroslav B.

1967 *Language Rights and Linguicide*. Münih: Ukrainsches TechnischWirtschaaaftlisches Institut.

Rypka, Jan (ed.)

1968 *History of Iranian Literature*. Dorderecht, Hollanda: D. Reidel Publishing Co.

Sadiq Tahir

1971 "Carêkî tirîş pîtekanî Kurdî" (Bir kez daha Kürtçe harfler), *Nûserî Kurd*, c. 1, No. 3, s. 36-38.

Sajjadi, Ala'uddin

1943 "Edîbî benawbangî Kurd Pîremêrd" (Ünlü edebi Kürt Şahsiyet Piramerd), *Gelawêj*, c. 4, No. 8, Ağustos, s. 1-16.

1971 *Mêjûy Edebî Kurdî* (Kürt Edebiyatı Tarihi). İkinci baskı. Bağdat: Ma'arif Press.

1972 *Rişţey Mirwarî* (inci dizimi). c. 5, Bağdat: Ma'arif Press.

1974 "Wutin û nûsîn" (Konuşma ve Yazım), *Govarî Kolêcî Edebiyyat* (Bağdat Üniversitesi), c. 18, s. 61-67.

Sajjadi, Ala'uddin (ed.)

1951 *Yadî Pîremêrd* (Piramerd'in anısına). Bağdat: Ma'arif Press.

Sakisian, Armenag

1937 "Abdal Khan: seigneur kurde de Bitlis au XVIIe siecle, et ses tresors", *Journal Asiatique*, Tome CCXXIX, s. 253-270.

Salam [Shaikh Salam Ahmad 'Azabani]
1958 *Dîwanî Selam* (Selam'ın Divanı), Namexaney Gelawêj Yayınları, No. 11, Bağdat, Tamaddun Press.
Salih Said, Mihamad
1971 "Carêki tirîş pîtekanî Kurdî" (Bir kez daha Kürtçe harfler), *Nûserî Kurd*, c. 1, No. 4, s. 64-70.
Schimmel, Annemarie
1983 "Arts of Islamic peoples. I. Islamic literatures", EB, c. 9, s. 954-73.
Scruton, Roger
1982 *A Dictionary of Political Thought*. Londra: The MacMillan Press.
Shahin, Mohandes
1960 "Aqalliyat-ha'i ki dar Iran bi zaban-ha-yi mahalli takallum mikunand", (Iran'da yerel dilleri konuşan azınlıklar), *Amar dar Iran, Nashriyyi-yi Salani-yi Amar-i 'Umumi*, No. 1, Dey 1338, s. 100-102.
Shakali, Amjad
1989 *Mindalî Kurd û Ferhengî Kurd le Henderan* (Back cover: Kurdish Children and Kurdish Culture in Exile), İsveç.
Sharaza, Karim
1984 *Nalî w Zimanî Edebîî Yekgirtûy Kurdî* (Nali ve Birleşik Kürt Edebi Dili). Bağdat: al-Adip Press.
Sharif, 'Abdul-Sattar Tahir
1977 Haji Qadir [:] *Şa'irî Şorişgêr û Pêşkewtinxwaz û Dimokratî Netewey Kurd (Back cover: Haji Qadir [:] Kurdish Democratic, Progressive and Revolutionary Poet, 1816-1897)*. Bağdat: al-Adip Press.
Shawali, Burhan
1985 "al-Akrad fii al-sinama wa al-sinama al-Kurdîyya" (Sinema ve Kürt sinemasında Kürtler), *Gel/al-sha'b*, c. 4, No. 15, s. 4, 9.
Shaways, Haqi
1925 "Nûsînî Kurdî çon bibê" (Kürtçe yazım nasıl olmalı?), *Diyarî Kurdistan*, No. 5, s. 8-10, No. 6, s. 7-8.
Sidqi, Sa'id
1928 *Muxteser Serf û Nehwî Kurdî* (Kürtçe Gramer Özeti). Bağdat: Najah Press.
Silver, Brian

1976 "Bilingualism and maintenance of the mother tongue in Soviet Central Asia", *Slavic Review*, c. 35, No. 3, Eylûl, s.. 406-424.

Simpson, C.G.

1963 "Some problems of mapping certain minority languages in parts of Turkey" *Conference Proceedings of the 25th Congress of Orientalists*, 9-16th of August 1960. Moskova: Izd. Vostochnoi Literatury, s. 386-402.

Sjoberg, Andree

1964 "Writing, speech, and society: Some changing interrelationships", Lunt, Horace (ed.), *Proceedings of Ninth International Congress of Linguists*, içinde, Cambridge, Mass., 27-31 Ağustos 1962, Mouton & Co., s. 892-898.

Sjoberg, Gideon

1952 "Folk and 'feudal' societies" *The American Journal of Sociology*, c. LVIII, Kasım, 231-239.

1960 *The Preindustrial City: Past and Present.* Glencoe,Illinois: The Free Press.

Skutnabb-Kangas, Tove

1981 *Bilingualism or Not: The Education of Minorities.* Çeviren: Lars Malbert. Londra: Multilingual Matters Ltd.

Sluglett, Peter

1976 *Britain in Iraq, 1914-1932.* Londra: Ithaca Press.

Soane, E. B.

1921 "A short anthology of Guran poetry", JRAC, Kısım 1, 57-81.

Sommerlad, E. L.

1966 *The Press in Developing Countries.* Sydney: Sydney University Press.

Sousa, Ahmad

1953 *Atlas of Iraq.* Bağdat: Surveys Press.

Stalin, Joseph

1954 *Marxism and Problems of Linguistics*, Moskova: Foreign Languages Publishing House.

Stake, Robert E.

1978 "The case study method in social inquiry", *Educational Researcher*, c. 7. No. 2, s. 5-8.

Stern, Paul C.

1979 *Evaluating Social Science Research.* N.Y.: OUP.

Steinberg, S.H.

1974 *Five Hundred Years of Printing*. Üçüncü Basım. Londra: Penguin Books.

Sykes Mark

1915 *The Caliph's Last Heritage: A Short History of the Turkish Empire*. Londra: MacMillan & Co.

Talabani, Mukarram Rashid

1987 "Roşinbîrî Kurdî le sayey şorişda" (Devrimin himayesi altında Kürt Kültürü), *Roşinbîrî Nö*, No. 113, 34-41.

Tammaddun, Muhamad

1971 *Awza'i Iran dar Jang-i Avval ya Tarikh-i Rıza'iyyi* (Birinci [Dünya] Savaşının koşulu ya da Rezayw'iyeh'in tarihi). Reza'iyeh: Tamaddun Publications.

Taramakhi, Ali

1971 Destûrî Zimanî 'Erebî be Kurdî (Kürtçe Arapça Grameri), editör: Marif Khaznadar. Bağdat: Dar al-Zaman Press.

Tavahhodi (Qazi), K.

1980 *Harakat-i Tarikhi-yi Kurd bi "Khurasan" dar Dıfa'az Istiqlal-i Iran (İran'ın Bağımsızlığının Savunmasında Kürtlerin Khorasan'a tarihsel hareketi)*. Mashhad, İran: Kûshish Press.

Thomas, Sidney

1987 "Practice and progression of the arts" EB, c. 14, s. 107-117.

Thompson, Warren

1930 "Urbanization", *Encyclopaedia of the Social Sciences*, c. 13, içinde, s. 189-192.

TSukerman I.I

1986 *Khorasanskii Kurmandzhi: Issledovanie i Teksty*. Moskova: Nauka.

Türkiye Cumhuriyeti, Başvekâlet. İstatistik Umum Müdürlüğü

1930 *Istatistik Yıllığı Üçüncü Cilt-1930* (Republique Turque. Presidence du Conseil. Office central de Statistique), Annuaire Statistique. Troisieme Volume. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası Ltd.

UNESCO

1950 *Reports on the Facilities of Mass Communication. Press Film Radio*. c. IV. Paris: UNESCO [Imprimerie Berger-Levrault 1951].

1963 *Statistics on Radio and Television 1950-1960*. Paris: UNESCO.

1967 *Book Development in Asia*. Kitle İletişim Araçları Üzerine Ra-

por ve Bildiriler, No. 52. Paris: UNESCO.

1978 *Statistics on Radio and Television.* Kültür ve İletişim üzerine İstatistiklerin Bölümü. İstatistik Bürosu, İstatistik Raporlar ve Çalışmalar, No. 23. Paris: UNESCO.

1986 *Statistical Yearbook*, 34. Sayı. N.Y.: Birleşmiş Milletler.

Unwin, Philip and Unwin, George

1987 "Publishing" EB, c. 26, s. 457-92.

Vachek, Josef

1966 *The Linguistic School of Prague: An Introduction to its Theory and Practice. Bloomington, Indiana*: Indiana University Press.

Vanly (Vanley), Ismet Cheriff

1959 "The Question of the unification of the written Kurdish language: Kurmanji or Sorani?", Kurdistan (KSSE), Kasım 1959, s. 5-10.

1968a *The Persecution of the Kurdish People by the Baath Dictatorship in Syria [Europe]*, s. 38.

1968b *The Kurdish Problem in Syria: Plans for the Genocide of a National Minority [Europe]*: Kürt Halkının Haklarını Savunma Komitesi.

1970 *Le Kurdistan irakien, Entité nationale: Etude de la Révolution de 1961*. Neuchatel: Editions de la Baconnieere.

1971 *Survey of the National Question of Turkish Kurdistan with Historical Background*. Avrupa: Avrupa Devrimci Kürtlerin Örgütü, Hevra.

1980 "Kurdistan in Iraq", Chaliand (ed.), içinde, s. 153-210.

Vasil'eva, E. I.

1991a *Iugo-Vostochnyi Kurdistan v XVII-nachale XIX vv.[:] Ocherki Istorii Emiratov i Baban*. Moskova: Nauka.

Vil'chevskii, O.

1945 "Bibliograficheskii obzor zarubezhnykh Kurdskikh p e c - hatnykh izdanii VXX stoletii", *Iranskie Iazyki*, c. 1, Moskova-Leningrad, s. 147-181.

1936 "Pervaia vsesoiuzanaia Kurdovedcheskaia konferentsiia i problema literaturnogo iazyka Kurdov SSSR", *Iazyk i Myshlenie/ Le Langage et la Mentalite* [Moskova], VVI-VII, s. 333-37.

Wahyb (Wahbi), Tawfiq

1925 "Kurdiyekeman be çon hirufêk û çon binûsîn?" (Kürtçemizi hangi harflerle nasıl yazmamamız gerekir?", *Diyari Kur-*

distan, No. 5, s. 5-6, No. 6, s. 5-6.

1929 *Destûrî Zimanî Kurdî* (Kürt Dili Grameri). Bağdat: Dar al-Tıba'a al-Haditha.

1933 *Xönderwariy Baw*. Bağdat: Dar al-Tıba'a al-Haditha.

1965 "The origins of the Kurds and their language", *Kurdistan* (KSSE), No. IX-X, Temmuz, s. 23-28.

1973 "Eslî pîte qalibî "e" y şêwey Silêmanî" (Süleymani Lehçesinde "e" sesinin kökeni), GKZK, C. 1, Kısım I, s. 9-34.

1973a "Haul Maqal 'Mas'ulliya al-Adip al-Kurdî al-Kubra' lil-Ustad 'Abd al-Majid Lutfi" ("Profesör Abd al-Mecid Lutfi'nin Kürt Edebi Adamların Büyük Sorumlulukları" başlıklı makalesi üzerine, *al-Ta'akhi*, No. 1278, (Bağdat: al-Ta'akhi Press), 15 sayfanın yeniden basımı.

Warren, Austin

1965 "Literary Forms", *Encyclopedia Americana*, c. 17, s. 568-70.

Weryho, Jan

1971 "Syriac influence on Islamic Iran", *Folia Orientalia*, c. XIII, s. 299-322.

World Radio Handbook/World Radio TV Handbook.

O. Lund Johansen (1947-64); J.M. Frost (1965-84) tarafından yayımlanmış ve editörlüğü yapılmıştır. Danimarka.

Wolfson, Nessa ve Manes, Joan (eds.).

1985 *Language of Inequality*. Dil Sosyolojisine Katkılar, No. 36. Berlin: Mouton Publishers.

Yahya, Rauf

1984 "Kar kirdinim le şanoy Kurdî da we çend bîrewerîyêk", (Kürt Tiyatrosunda eserim vve bazı anılarım), *Karwan*, c. 3, No. 27, Aralık, s. 71-74.

Yaney Serkewtın

1943 *Barbû* (Bağışlar), Bağdat: Najah Press. 1943-44.

1930 *al-Nizam al-Asasi wa al-Dakhili li-Nadi Jam'iyya al-Irtiqa' al-Kurdî* (Kürt Kalkınma Derneğinin Anayasası ve İç Tüzük). Bağdat: al-Sha'b Press.

Zaher, U

1986 "The Opposition", Committee Against Repression and for Democratic Rights in Irak, *Saddam's Iraq: Revolution or Reaction?*, içinde, Londra, Zed Books Ltd., s. 138-176.

Zeki [Beg], [Mihamad] Amin

1935 *Dû Teqellay Bêsûd* (İki Sonuçsuz Çaba), Bağdat: Mariwani

Press.

Zaza, Noureddine

1982 *Ma vie de kurde ou le cri du peuple kurde.* Lozan: Editons Pierre-Marcel Favre.

Zima, Petr

1974 "Is a general typology of language standardization feasible?", *Acta Universitatis Carolinae-Philologica 5, Linguistica Generalia* 1, s. 125-132.

Zgusta, Ladislav

1964 "P.S Ray, Language Standardization, 1963"in eleştirisi, *Archiv Orientalni*, c. 32, No. 3, s. 435-437.

1971 *Manual of Lexicography.* Prag: Academia & The Hague: Mouton.

1980 "Introduction: Some remarks on the context of lexicography", L. Zgusta (ed.), içinde, s. 3-29.

Zgusta, Ladislav (ed.)

1980 *Theory and Method in Lexicography: Western and Non-Western Perspectives*, Columbia, Güney Carolina: Hornbeam Press.

Zhiyan, Aziz

1972 "Muqayisi-yi ba'zı vazhiha-yi Kurdî va Farsi", (Bazı Kürtçe ve Farsça kelimelerin karşılaştırmaları), *Majmu'i-yi sukhanraniha-yi Duvvumin Kungri-yi Tahqiqat-i Irani*, Mashhad, Danishkadi-yi Adabiyyat, s. 359-368.

B. Sözlükler

Abul-Hasan

1886 *Kitabii Lughat-i Kurdî* (Kürtçe Sözlük Kitabı). Tahran, 1303 Hicri, 43 s.

Avrang, Murad

1968 *Farhang-i Kurdî* (Kürtçe Sözlük), c. 1, 1968, 348 s.; c. II, 1969, 413 s. (t harfine kadar). Tahran: Chehr Press.

Anter, Musa

1967 *Ferhanga Khurdî-Tirkî* (Kürtçe-Türkçe Sözlük). İstanbul: Yeni Matbaa. 167 s.

Baban, Shukrulla

1982 *Farhang-i Farsi-Kurdî* (Farsça-Kürtçe sözlük).

Baha'addin Amedi, Sadiq
1973 *İdyemet Kurdî* (Kürtçe Deyimler), Bağdat: al-Sha'b Press 159 s.
Bakaev, Ch. Kh.
1957 *Kurdsko-Russkii Slovar'/Xerbernama Kurmancî-R'usî*. Moskova: GHNS. 618 s.
1983 *Osnovy Kurdskoi Orfografi*. Moskova: Nauka. 277 s.
Barzinji, Abdul Qadir
1971 *Ferhengî Zanyarî/Ensîklopêdyay Kurd* (Özel Adlar Sözlüğü/Kürtçe Ansiklopedi), Süleymaniye: Raperin Press. 236 s.
Berewebereti Giştî Xöndinî Kurdî (Kürtçe Dersleri Genel Müdürlüğü)
1972 *Perwerde w Zanist*, c. 2, No. 4 (Okul ders kitaplarında kullanılan bilimsel terimleri içeren özel sayı), 196 s.
1974 *Perwerde w Zanist*, No. 7-8 (Okul ders kitaplarında kullanılan bilimsel terimleri içeren özel sayı), 291 s.
Berêweberêtî Perwerde w Ferkirdinî Slêmanî (Süleymaniye Eğitim Bürosu)
1971 *Zarawey Parêzgay Slêmanî* (Süleymaniye Yönetim Sahasının [idari] terimleri), Süleymaniye: Kamaran Press. 34 s.
Blau, Joyce
1965 *Dictionnaire Kurde (Kurde-Français-Anglais)*, Brüksel: Centre pour l'Etude des Problems du Monde Musulman Contemporain, XVII+ 263 s.
Bozarslan, M.A/Yusuf Ziyaeddin Pasha
1978 *Kürtçe-Türkçe Sözlük*. Khalidi (1892) sözlüğünü temel almaktadır. İstanbul: Çıra Yayınları. 400 s.
Ceger-xwin (Jigarkhwin)
1963 *Ferhanga Kurdî* (Kürtçe Sözlük). c. 1, 316 s.; c. II, 251 s. (q harfine kadar). Bağdat: Irshad Press.
E'vdal, A.
1958 *Xebernema K'urdiye R'astnivîsandine/Kurdskii Orfograficheskii Slovar*. Erivan: Izd. Akademii Nauk Armianskoi SSR. 214 s.
Farizov, I.O.
1957 *Russko-Kurdskii Slovar'/Ferhenga Urisi-Kurmanci*. Moskova: GIINS. 781 s.
Fettah, Shakir
1934 *Ferhengok* (Küçük Sözlük). Rewandız: Zarî Kirmancî Yayın-

ları. No. 17, 53 s.

Fattah Qazi, Qadir

1983 *Hashiyi bar Farhang-i Mahabad* (Mahabad Sözlüğüne Ek). Tebriz: Şafak Press. 64 s.

Fayzizadeh, Taha

1985 *Nobere: Gelaleyek bo Qamûsêkî Zaraweyî* (İlk Meyveler: Deyimler sözlüğü için bir deneme). Tahran: Sorush Yayınları. 54 s.

Garzoni, Maurizio

1787 *Grammatica e Vocabolario Della Lingua Kurda.* Roma: Stamperia Della S. Congregazione di Propaganda Fide. 288 s.

Gharib, Kamal Jalal

1974 *Ferhengî Zaniyarî* (Bilimsel Sözlük). c. I, Süleymaniye, Kamaran Press, 438 s.; c. II (d harfine kadar), 1979. Bağdat, KZK Press. 403 s.

1975 *Ferhengî Zaniyarî Wênedar* (Resimli Bilim Sözlüğü). Bağdat: al-Ajyal Press. 102 s.

Holm, Monika ve Mathlein, M.

1981 *Ferhengoka Swîdî-Kurdî* (İsveççe-Kürtçe Sözlük, çeviren: R. Zilan). Stockholm: Skriptor AB. 74 s.

Ibrahimpur, Muhammed Taqi

1981 *Vazhinami-yi Farsi-Kurdî* (Farsça-Kürtçe Kelime hazinesi: Senendeci, Hawrami ve Kurmanci lehçeleri). Tahran. 742 s.

Izadpanah, Hamid

1978 *Ferhengî Lek û Lur* (Lak ve Lur [lehçeleri] Sözlüğü). Editör: Mahmud Zamdar, Bağdat: KZK Press. 231 s.

Jaba, Auguste

1879 *Dictionnaire Kurde-Français*, editör: Ferdinand Justi. St-Petersburg: Academie Imperiale des Sciences. 1975'te yeniden basım: Osnabrück: Biblio-Verlag. Xviii + 463 s.

Kara, M.S.

1982 *Farhangi Farsi-Kurdî/Wişebijêr* (Farsça-Kürtçe Sözlük). Senendec: Ta'avoni 42 Press. 348 s.

Kedaitene, E.I., Mukriani, K., ve Mitrokhina, V.

1977 *Uchebnyi Russko-Kurdskii Slovar/Ferhangi Rusi-Kurdî.* Moskova: Izdatelstvo "Russkii lazyk", 368 s.

Khachatryan [Xacatrjan], A., IUapantssyan G., vd.

1936 *Xebernama Terminologiaje* (Terminoloji Sözlüğü). Erivan: Devlet Yayınları. 71 s.

Khal, Shaikh Muhammad
1960 *Ferhengî Xal* (Xal Sözlüğü), c. 1, 1960, 380 s.; c. II, 1964, 388 s.; c. III, 1976, 511 s. Süleymaniye: Kamaran(i) Press.
Khalidi, Yusuf Diya al-Ddin Pasha
1892 *al-Haddiyya al-Hammidiyya fi al-Lughat al-Kurdîyya.* İstanbul: Shirkati Martabiya Press. 319 s. (M. Mokri tarafından yeni basım, Beyrut, 1975).
Khamoian, M.U.
1979 *Kurdsko-Russkii Frazeeologicheskii Slovar'*. Erivan: Izdatelstvo A.N. Armianskoi SSR.
Khani [Xanî], Ahmadi
1682 *Nûbara Biçûkan*; 1094 Hicri=1682-83). Mısra şeklinde Arapça-Kürtçe Kelime hazinesi; sayısız baskı; ilk matbaa baskısı Khalidi'nin eseri içinde yapılmıştır (1892:279-292).
Korî Zaniyarî Kurd (Kürt Bilimler Akademisi)
1973 *Zarawey Kargêrî* (Idari terimler). Bağdat: KZK Press, 1973-74. 169 s.
1974 *Zarawey Hemeçeşne* (Çeşitli Terimler). Bağdat: KZK Press. 56 s.
1975 *Listey Çwarem Zarawekanî Kor* (KSA'nın Terimlerinin Dördüncü listesi). Bağdat: KZK Press. 46 s.
1976 *Zarawe Zanistîyekan* (Bilimsel Terimler) Bağdat: KZK Press. 45 s.
Kurdo(ev), Q. (K)
1960 *Kurdsko-Russkii Slovar'/Ferhenga Kurdî-Rusî.* Moskova: GIINS. 890 s.
Kurdoev, K.K. ve Iusupova, Z.A.
1983 *Kurdsko-Russkii Slovar'* (Sorani) (Kürtçe-Rusça sözlük). Moskova: "Russkii IAzyk", 752 s.
Mardukh, Shaikh Muhammed
1955 *Farhang-i Mardukh* (Mardukh Sözlüğü). c. I, 27 + 981 s., C. II, 26 + 961 s., 1955-57 Tahran: Chapkhani-yi Artish.
McCarus, Ernest
1967 *A Kurdish-English, Dialect of Sulaimania*, Iraq. Ann Arbor: Michigan University Press. 194 s.
Mistafa, Izaddin
1955 *Ferhengok bo Qutabiyani Kurd* (Kürt Öğrenciler için Küçük Sözlük). Bağdat: Dar al-Ma'rifa Press. 59 s.
Mokri, Muhammed Kayvanpour

1947 *Namhayi Parandigan dar Lahjiha-yi Kurdî* (Kürtçe Lehçelerinde Kuş Adları). Tahran: Pakatchi Press. 155 s. (Yeniden basım, 1976, Paris ve 1982 Tahran).

Mudaris, Mala Abdul Karim

1970 *Dû Rişte* (İki İp). Bağdat: Salman al-A'zami Press. 112 s.

Mukriyani, Giw

1950 *al-Murshid/Raber* (Rehber). Erbil: Kurdistan Press. 404 s.

1961 *Ferhengi Mehabad* (Mehabad Sözlüğü). Erbil:Kurdistan Press. 795 s.

1970 *Nawî Kiç û Kuranî Kurdî* (Kürtçe Kız ve Erkek çocukların adları). Erbil: Kurdistan Press. 56 s.

Neqabey Mamostayan le Slêmanî (Süleymaniye Öğretmenler Birliği)

1960 *Zarawey Zanistî Kurdî* (Kürtçe Bilim Terimleri). Süleymaniye: Zhin Press. 104 s.

Nebez, Jamal

1960 *Hendêk Zarawey Zanistî* (Birkaç Bilimsel Terim). Süleymaniye: Kamaran Press. 17. s.

1960 *Ferhengokî Zanistî* (Küçük Bilimsel Sözlük). Erbil: Mimeographed.

Nikitin(e), Basil

1916 *Kratkii Russko-Kurdskii Voennyi Perevodchik*. Urmiye: Izd. Uprau. R.I.V. Konsul'stvom v. Urmii. 72 s. + IV.

Nizamaddin, Fazel

1977 *Estêre Geşe* (Parlak Yıldız). Bağdat: al-Ajyal Press. 771 s.

Nodeyi, Shaikh Marif

1795 *Ehmedî* (Koşuk olarak Arapça-Kürtçe kelime hazinesi) (sayısız baskı; ilk matbaa basım versiyonu: Zarî Kirmancî Press, Rewandız, 1345=1926-7), 17. s.

Petoyan, V., E'vdal, E. Vd.

1933 *Xeberneme ji Zmanê Filey-Kurmancî* (Ermenice-Kürtçe Sözlük) Erivan: Devlet Yayıncılığı. 330 s.

Qaftan, Hushyar

1968 *Nawî Kurdî Nô* (Yeni Kürtçe Adlar). Süleymaniye: Kamaran Press. 54 s.

Qaradaghi Mardukhi, Ma'ruf

1972 *Ferhengî Kiştûkal* (Tarım Sözlüğü). c. I, 1972, 198 s.; c. II, 1973, 157 s. Bağdat: Dar al-Salam Press.

Safizade 'Borakayi, Sadiq

1982 *Farhang-i Mad* (Mad Sözlüğü). c. 1, 208 s. (*Hemze* harfi).

Tahran: 'Ata-i Press.
Sajjadi, Ala'uddin
1953 *Nawî Kurdî* (Kürtçe Adlar). Bağdat: Maarif Press. 28 s.
Shali, A. F., Hawramani, M.A.Gh., Mahmud, J.A., Fuad, E.A.
1985 *Ferhengî Qutabî* (Öğrenci Sözlüğü; İngilizce-Kürtçe Sözlük). [Kh. Al-Hamash & Kh. Ali'nin Qamus al-Talib sözlüğünün çevirisi]. Bağdat: Afagh Press.
Sharif, Abdul Sattar Tahir
1985 *Qamûsî Derûnnasî* (Psikoloji Sözlüğü; İngilizce-Arapça-Kürtçe). Bağdat: Ala Press. 250 s.
Siabandov, S. ve Chachan, A.
1957 *Xebernama Ermeni-Kurdî* (Ermenice-Kürtçe Sözlük). Erivan: Neşreta Ermenistaneye Dewlete. 353 s.
Zabihi, Abdal Rahman
1977 *Qamûsî Zimanî Kurdî* (Kürt Dili Sözlüğü). c. I, 1977, 244 s.; c. II, 1979, 230 + 7 s. (b harfine kadar). Bağdat: KZK Press.
Wahby Taufiq and Edmonds, C.J.
1966 *A Kurdish-English Dictionary*. Londra: OUP. 179 s.

II. Yayımlanmamış materyal

A. Arşiv kayıtları

Aşağıda verilen belgeler Irak'taki Britanya Manda Yönetiminin kayıtlarının bir bölümü olan Yeni Delhi, Hindistan'da "Bağdat Yüksek Komisyon Dosyası" adı altında Ulusal Arşivlerde muhafaza edilen belgelerdir. Bu kayıtlarla ilgili daha fazla bilgi edinmek için bkz. Sluglett (1976).

Cornwallis tarafından yazılmış (Gizli, No. S.A. 321) ve Irak Yüksek Komiserliği Sekreterliğine yollanmış, 12 Mayıs 1929 tarihli mektubun içinde C.J. E[dmonds], tarafından yazılmış 11 Mayıs 1929 tarihli "Kürt Sorunu" başlıklı raporu *Kurdish Policy File* (Kürt Politika Dosyası), Dosya No. 13/14, c. VI (En önemli sayfalar 42-55; sayfa numaraları sayfaların sol taraftaki boşluklarda, 189-199).

C.J. Edmonds tarafından yazılmış ve Holt'a gönderilmiş not, D.O.S.O, No. 232, 9 Mayıs 1928 (S.O. 1066'ya yanıt olarak),

Events in Kurdistan, içinde, Dosya No. 13-14, c. VI

C.J. E[dmonds] tarafından yazılmış "Kürt Politikası" başlıklı not, Kasım 1930, *Events in Kurdistan*, içinde, Dosya No. 13-14, c. X, s. 27-32.

Irak Başbakanı Nuri Said'in Britanya Irak Yüksek Komiserliğine yazdığı mektuba ilişkin V.H. Holt tarafından tutulan 2 Haziran 1931 tarihli tutanak, No. 2251, 3 Mayıs 1931, Events in Kurdistan, Dosya No. 13/14, c. XI.

Cornwallis (Irak İçişleri bakanlığı danışmanı) tarafından Yüksek Komiser Sekreterliğine yazılmış, İçişleri Bakanlığına hitaben Kürt Sorunu ile ilgili bir notu içeren mektup (No. C/1188/27/3), Events in Kurdistan içinde, Dosya No. 13/14, c. VII, Gizli.

B. Tez ve bildiriler

Abdulla, Jamal Jalal

1980 *Some Aspects of Language Purism Among Kurdish Speakers.* Doktora tezi, University of York (İngiltere).

Akrawi, Matta

1942 *Curriculum Construction in the Public Primary Schools of Iraq in the Light of a Study of the Political, Economic, Social, Hygienic and Educational Conditions and Problems of the Country, with some Reference to the Education of Teachers: A Preliminary Investigation.* Doktora tezi, Columbia Universitesi.

Bestor, Jane

1979 *The Kurds of Iranian Baluchistan: A Regional Elite.* Doktora Tezi, McGill Üniversitesi (Montreal).

Blum, Robert Stephen

1972 Musics in Contact: The Cultivation of Oral Repertoires in Meshed, Iran. Doktora tezi. University of Illinois at Urbana-Champaign.

Bozarslan, M.Emin

1981 Kürt Dili ve Edebiyatına yönelik baskılar üzerine (Uluslararası Yazarlar Birliği konferansında konuşmalar, Lahti Finlandiya, Haziran 15-19, 1981). Mimeographed; ayrıca *Turkey Today*, [Londra], Güz, 1981, içinde, s. 14-17.

Chyet, Michael

1991 *"And a Thornbush Spang up between them": Studies on Mem û*

Zin, a Kurdish Romance. Doktora tezi. Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley. İki cilt.

Farhan, Leyla Abd al-Wahid

1980 *Bibliyujrafiya al-Wataniya fi al-Iraq* (Irak'ta Ulusal Kaynakça), 2 Cilt, doktora tezi, Edebiyat Fakültesi, Kahire Üniversitesi.

Furubjelke, V. and Sheikhmous, O.

1991 "Irak Kürdistanı - Soykırımla ilgili bir çalışma" Eylem stratejileriyle ilgili uluslararası bir konferansta Kürdistan haklarının kabulüne ilişkin sunulan bir bildiri, Stockholm, Mart 15-17.

Al-Gailani, Ghazi Ismail

1971 *Iraq's Journalism and Political Conflict 1956-1963*. doktora tezi. Iowa Üniversitesi.

Howell, Jr., Wilson N.

1965 *The Sovyet Union and the Kurds: A Study of National Minority Problems in Soviet Policy*. Doktora tezi, Virginia Üniversitesi.

Jwaideh, Wadie

1960 *The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development*. Doktora tezi, Syracuse Üniversitesi. İki Cilt.

Kahn, Margaret

1975 "Kürtçenin resmi olarak Farsçalaştırılması" Uluslararası Fonetik Bilimlerin sekizinci kongresine sunulan bildiri, Leeds, İngiltere, Ağustos.

Khosrowshai, Manuchehr Rostam

1983 *Management of Communal Conflict in the Middle East: The Case of the Kurds*. Doktora tezi, Kuzey Teksas Devlet Üniversitesi.

Kimiachi, Bigan

1978 *History and Development of Broadcasting in Iran*. Doktora tezi, Graduate College of Bowling Green State Üniversitesi.

Mesbahee, Jawad

1973 *Television Broadcasting in Iran*. Doktora tezi, Florida Devlet Üniversitesi.

Qazzaz, Şefik

1971 *Nationalism and Cultural Pluralism: The Kurdish Case*. Doktora tezi, Amerikan Üniversitesi.

Al-Rubaiy, Abdul Amir

1972 *Nationalism and Education: A Study of Nationalistic Tendenci-*

es in Iraqi Education. Doktora tezi. Kent Devlet Üniversitesi.

Shakely, Ferhad

1983 *Kurdish Nationalism in Mem û Zin of Ehmedi Hani*. D-Düzey Deneme. Uppsala Üniversitesi. Institutionen fur Afro-asiatiska Sprak. Iranska Sprak.

Sheikhmous, Omar

1989 "Sürgündeki Kürtler", Orta Doğu Araştırmalar Kuzey Konferansına sunulan bildiri. Uppsala, İsveç, Ocak 26-29.

Stevens, Gilliane

1982 *Minority Language Loss in the United States*. Doktora tezi. Wisconsin Üniversitesi.

Todd, Terry Lynn

1985 *A Grammar of Dimili* (also known as Zaza). Doktora tezi, Michigan Üniversitesi.

Vanly, Ismet Cheriff

1975 Bayan ila abna' al-sha'b al-Kurdî al-munadil haula ziyara wafdina lil-Iraq wa Kurdistan al-Iraq fi Ab-Aylul 1975 (Heyetimizin Ağustos/Eylül 1975'te Irak ve Irak Kürdistanı'na yaptığı ziyarete ilişkin militan Kürt halkına rapor), 17 Kasım 1975, 32 sayfa (elyazısı).

C. Haritalar

Haritalar (a) Kürdistan bölgelerine ilişkin kişisel bilgilerime, (b) Kürdistan'ın özel bölgelerini bilen bireylerle yaptığım yazışmalar dahil, incelemelere, (c) ikincil kaynaklara dayanmaktadır.

Harita 1: Arfa (1966); AN SSSR, *Atlas Narodov Mira* (Moskova, 1964, s. 70-71); Simpson (1963); Map 2: Nyrop (1973); Map 7: Rondot (1939); Map 8: Aristova (1966:45); Map 9: Dimili Konuşulan bölge, Malmîsanij (1984:86-87); Harita 11: K.M. Röhrborn, *Nizami Iyalat dar dowri-yi Safaviyyi*, çeviren K. Djahandari (Tahran: Bungahi Tarjumi va Nashrii Kitab, 1978): Harita 12: Vanly (1980; 155); Harita 13: Vanly (1968b).

D. Yazışmalar

Talib Barzanji, 8 Haziran 1978.

Carlyle Holte, 8 Ekim 1985.
Abdulla Mardukh, 9 Eylül 1984.
Mistafa S. A. Nariman, 2 Aralık 1982.
Farhad Shakely, 8 Mayıs 1985.
Ismet Ch. Vanly, 14 Mayıs 1984.
Rahman Zabihi, 20 Eylül 1978.

E. Mülakatlar

Sadiq Baha'addin Amedi, Temmuz 1976, Londra, İngiltere.
TawfikWahby, Temmuz 1976, Londra, İngiltere.
Rahman Zabihi, Kasım 1979, Kürdistan, İran.
Abdulla Mardukh, Aralık 1983, Paris, Fransa.

Bu yapıtta, Kürt edebiyat tarihi, en eski kaynaklarından, yani Feqiye Teyran, Ehmedê Xanî ve Haci Qadiri Koyî, gibi ustaların şiirlerinden yirminci yüzyıla dek onun eğitim ve gazetecilik dahil işlevsel gelişmesi ve yazım standardizasyonuyla birlikte izleniyor. Hassanpour'un kitabı, Kürtlerle ilgili yazılmış eserlere hem hoş bir katkı hem de mevcut materyalin ustaca yapılmış bir sentezini oluşturuyor. Kürdolog olmayı hedefleyenlerin yanı sıra İran, Irak ve Türkiye'de olanları daha iyi anlamak isteyen herkesin okuması gereken bir kitap.

Michael L Chyet

ISBN 975-8637-96-7

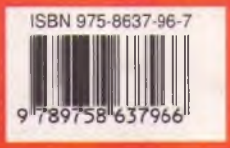

avesta